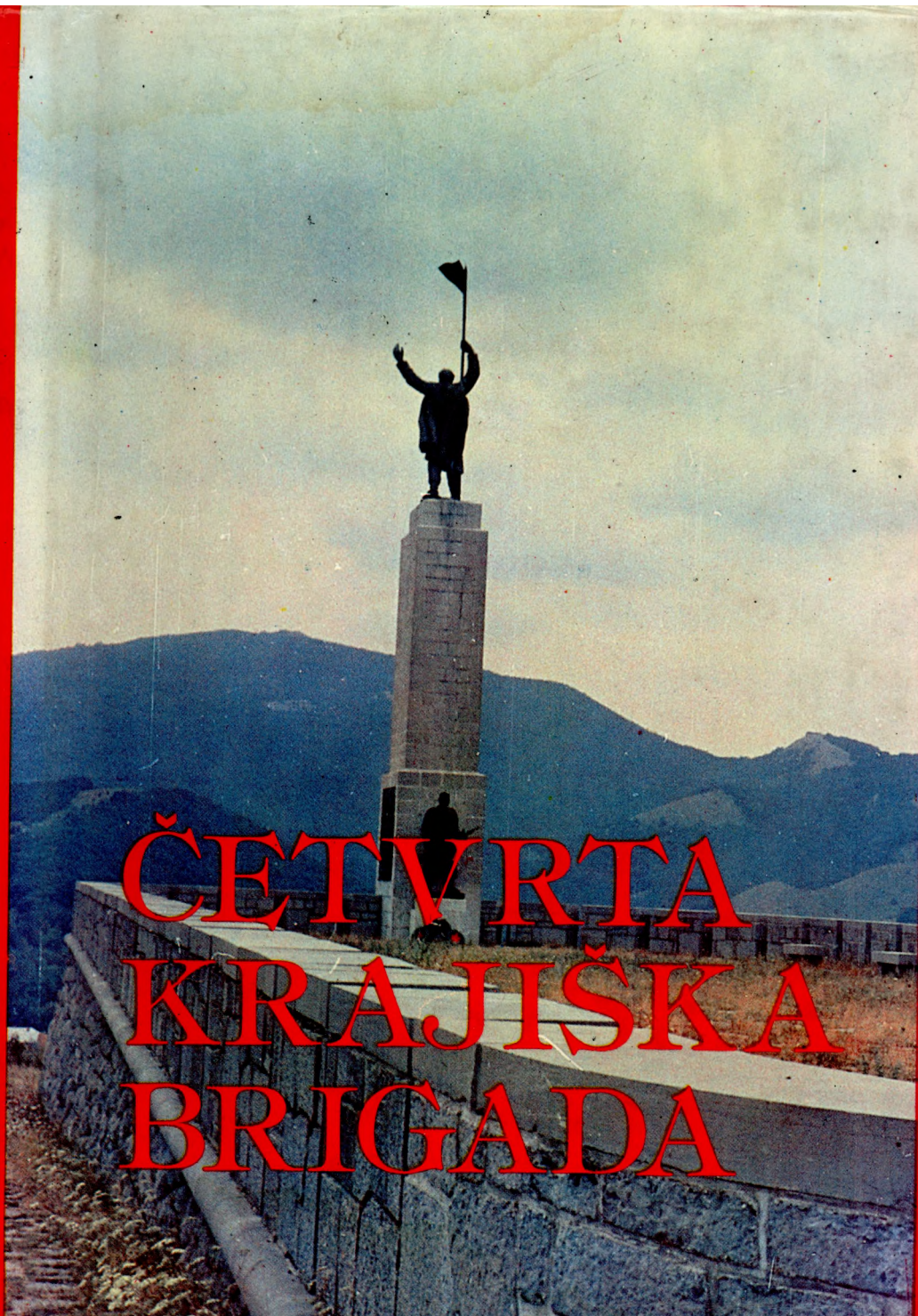
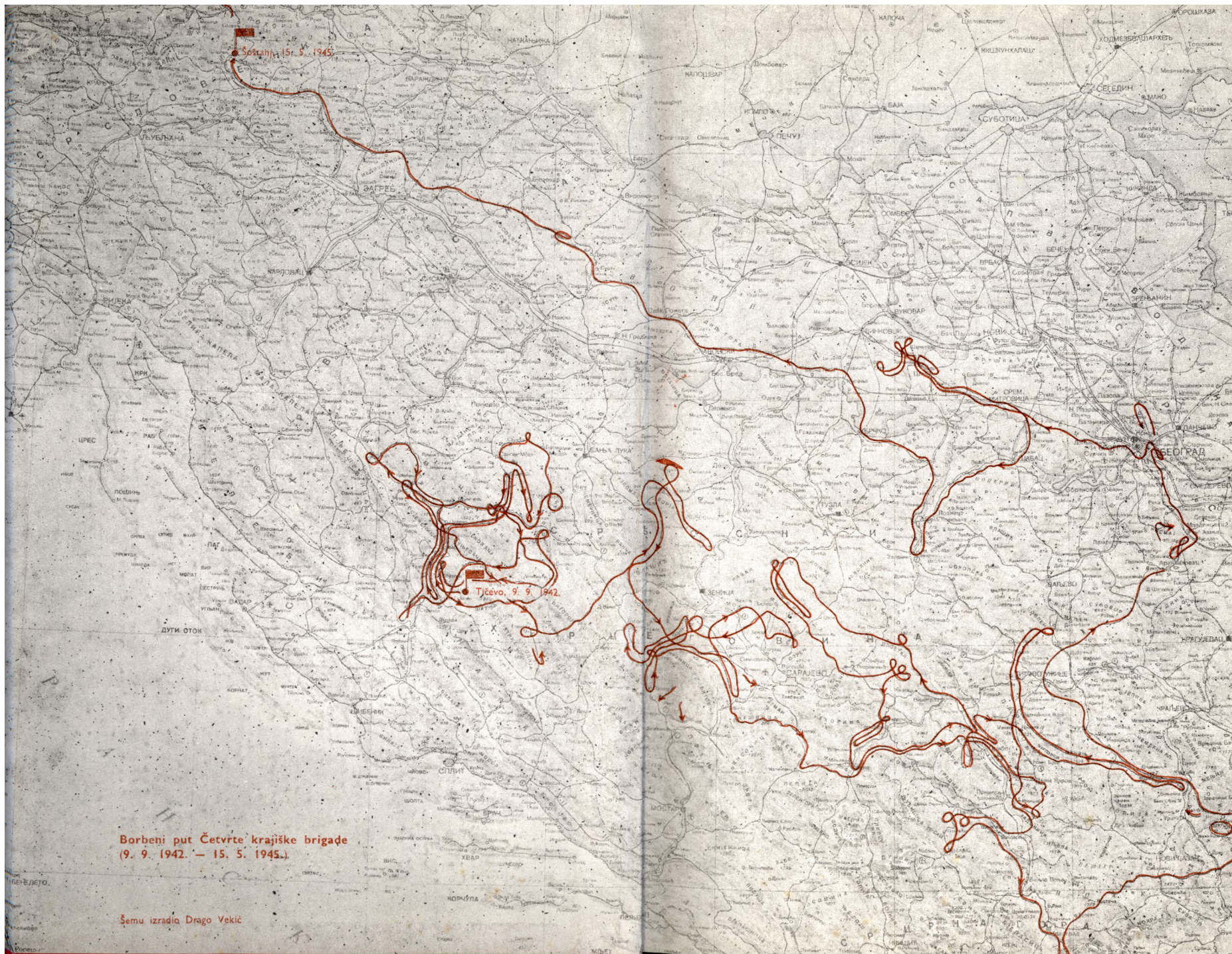

2 ČETVRTA KRAJIŠKA BRIGADA

ČETVRTA
KRAJIŠKA
BRIGADA

Borbena put Četvrte krajiške brigade
(9. 9. 1942. — 15. 5. 1945.)

Šemu izradio Drago Vekić

Izdavački odbor

Dušan Bjelić, Stipo Boban, Veso Bosnić, Đuro Damjanović,
Marko Đukić (predsjednik), Milorad Đumić, Filip Injac, Pero
Ivić, Vinko Konta, Dušan Kuburica, Uroš Lukač, Milutin
Morača, Pero Nenadić, Milan Pokrajac (sekretar),

Boro Princip |

Momčilo Šobot, Mičo Vuleta

Brigadna redakcija

Ilija Crnogorac, Kemal Fazlić, Milan Grbić, Vojin Jarić, Jovo
Jakšić, Košta Jeličić, Jovan Jović, dr Stojan Kesić, Lazo
Krčmar, dr Radenko Lazarević, Mirko Lukač, Pero Lukač,
Milutin Morača (predsednik), Slavko Rokvić, Veljko Sremčević,
Drago Šobot, Drago Vekić (sekretar), Boško Vidović, Draginja
Višekruna, Stevo Vladušić, Rade Zorić, Dobrila Živanović-Tomić

Redakcija prištapskih jedinica

Milan Jarić, Simo Mandić, Pero Pećanac, Đorđe Ubović

Redakcija 1. bataljona

Lazar Bursać, Špiro Đukelić, Nikola Gašić, Vojin Jarić, Pero
Liikač, Simo Mandić, Dragan Rodić, Drago Vekić,

[Vojin Vidović

Redakcija 2. bataljona

Ilija Galić, Lazo Krčmar, Mirko Lukač, Teodor Opalić, Dmitar
Radanović, Ilija Vašalić, Petar Višekruna, Špiro Višekruna

Redakcija 3. bataljona

Vasa Božić, Jovo Jakšić, Milan Kačavenda, Nikola Rodić,
Boško Skakić, Drago Šobot, Pero Tomić, Draginja Višekruna

Redakcija 4. bataljona

Milan Grbić, Milica Samardžić, Momčilo Stupar, Milan Tankosić,
Đorđe Ubović, Branko Zec, Dobrila Živanović-Tomić

Odgovorni urednik i redaktor

Dr Stojan Kesić

Likovni prilozi

Prof. Miloš Bajić, akademski slikar

Izdavač: Skupština opštine Bosansko Grahovo

ČETVRTA KRAJIŠKA
NARODNOOSLOBODILAČKA
UDARNA BRIGADA

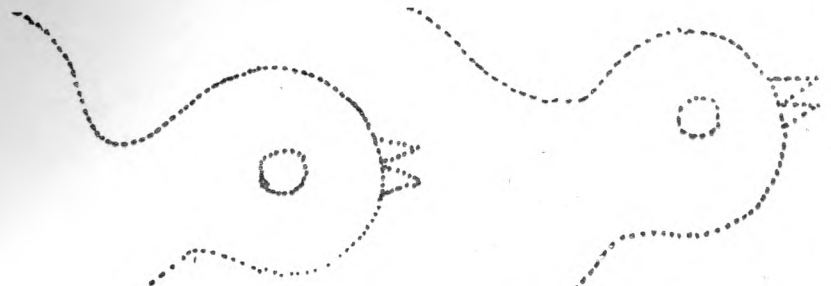
(Zbornik sećanja)

KNJIGA 2.

BEOGRAD, 1984.

ČETVRTA KRAJIŠKA BRIGADA

KNJIGA 2.

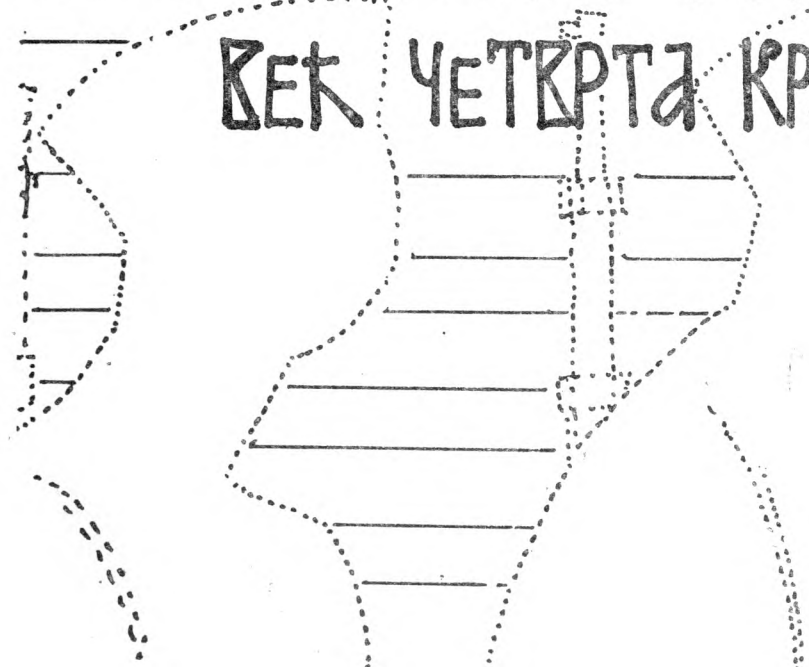

ПОЛЕТЈЕЛО ЈАТО ГОЛУБОВ

СА ТИЧЕВА ШТО ЈЕ КИЈ ГРАХОВА

ТО НЕ ВЈЕЛУ ГОЛУБОВИ ТАДА

ВЕК ЧЕТВРТА КРАЈИШКА БРИГАДА

PRIČA IZ RATNIH DANA

Prvi dani septembra 1942. godine, bili su u Drvaru u svakom pogledu radosni i lepi. Na velikoj oslobodenoj teritoriji, koju su dobro branile snage 5. krajiškog partizanskog odreda, narod je nesmetano sabirao letinu. Proleterske jedinice NOV i POJ oslobodile su Livno i niz drugih mesta. S njima je bio i vrhovni komandant, drug Tito sa svojim Štabom. Otvorena je velika perspektiva za nove pobeđe.

Štab 5. krajiškog odreda nalazio se u Drvaru u kući Danila Mandića. Komandant odreda Milutin Morača i ja, politički komesar, sastavljali smo petnaestodnevni izveštaj za Operativni štab Bosanske krajine. U međuvremenu je kurir iz Operativnog štaba doneo poštu za naš štab. Tu je bila i naredba političkog komesara Osmana Karabegovića, kojom sam, po odluci Operativnog štaba, postavljen za zamenika političkog komesara 3. krajiške brigade. Nova dužnost me je obradovala. Brzo sam se spremio, pozdravio se sa komandantom i ostalim drugovima, seo na motocikl i krenuo u petrovačku Suvaju u štab 3. krajiške brigade.

Susret sa komandantom 3. krajiške Nikolom Karanovićem bio je više nego srdačan, jer je on pre dvadesetak dana došao iz štaba 5. krajiškog odreda za komandanta ove brigade. Naš razgovor je uskoro prekinuo telefon. Komandant M. Morača javljao je iz Drvara da je stigla depeša od Đure Pucara Starog. U dosta šalji-vom tonu mi reče: »Pakuj se i vrati u Drvar«. U depeši je, naime, stajalo da sam postavljen za komandanta vojnog područja na teritoriji 5. krajiškog odreda, koje treba odmah formirati. Vest me nije obradovala, jer

nisam znao kakvi su sve zadaci komande vojnog područja, a uz to sam i želio da ostanem u 3. krajiškoj brigadi. Zastao sam, sa slušalicom u ruci, razmišljajući šta da uradim. Da odbijem naređenje Đure Pucara, sekretara Oblasnog komiteta Partije, bilo bi krajnje kršenje partijske discipline i ne bi moglo proći bez posledica. Odlučio sam da, uz podršku komandanta 3. krajiške, pokušam da izdejtstvujem kod druga Starog da me ostavi na dužnosti u brigadi. Zamolio sam Moraču da ga o tome izvesti, te da mi, pritom, pomogne. Morača je mirno odgovorio da to sa Starim sam raspravim.

Uveren da će mi uspeti da ostanem na novoj dužnosti nastavio sam razgovor sa komandantom N. Karanovićem. Sva potrebna zapažanja unosio sam u svoju beležnicu; na osnovu njih praviću plan rada. Razgovor je potrajao, a u međuvremenu smo i ručali. Kada se ponovo telefonom javio M. Morača, zabrinuo sam se. Međutim, ovog puta vest je za mene bila povoljnija: kurir je doneo naredbu Vrhovnog štaba, koju je potpisao drug Tito, u kojoj je stajalo da se od bataljona 5. krajiškog odreda formira 4. krajiška brigada. Za komandanta brigade imenuje se Milutin Morača, za njegovog zamenika Cvijo Oraščić, dosadašnji komandant bataljona »Starac Vujadin«, a za političkog komesara brigade ja, Nikola Kotle.

Iako mi je bilo žao da napustim 3. krajišku brigadu, naredbu vrhovnog komandanta morao sam odmah da izvršim. Uzeo sam svoje još neraspakovane stvari i krenuo na novu dužnost. Od petrovačke Suvaje do Drvara imao sam dosta vremena da razmišljam o ulozi političkog komesara u brigadi. Istina, nova dužnost nije me mnogo zabrinjavala s obzirom na iskustvo koje sam više od godinu dana sticao, najpre u četi, pa u bataljonu i na kraju u odredu.

Na prvi pogled izgledalo mi je da i nema razlike u težini obavljanja zadataka političkog komesara u odredu ili u brigadi, ali što sam više o tome razmišljao, sve više sam se uveravao da me u brigadi očekuju teži i složeniji zadaci. Slobodna teritorija 5. krajiškog odreda bila je, za tadašnje ratne prilike, zaista velika. Za vreme od godinu dana na njegovom prostoru vodile su se mnoge borbe. Tukli smo se sa italijanskim, ustaško-

-domobranskim i četničkim jedinicama. Partizanske jedinice 5. krajiškog odreda uspešno su odolevale svim tim napadima, nanosile neprijatelju ozbiljne gubitke, a borci su se kroz te borbe kalili, osposobljavali se i sticali ratnu vještinu, politički se uzdizali za graditelje novog društvenog poretka. Na ruševinama stare nenarodne vlasti organizovana je i postepeno se izgrađivala nova, narodnooslobodilačka vlast. Svako oslobođeno selo limalo je narodnooslobodilački odbor. Te odbore i njihov rad objedinjavali su opštinski narodnooslobodilački odbori, a rad opštinskih, sreski. Pa i tamo gde se nepriljatelj povremeno i trajnije zadržavao, organizovani su narodnooslobodilački odbori koji su u datim uslovima, iako ilegalno, sa uspehom obavljali svoju dužnost. U sva tri tadašnja ratna sreza (Bos. Petrovac, Drvar i Bos. Grahovo) postojale su komande mesta koje su sa uspehom obavljale brojne vojne zadatke i bile od velike koristi i pomoći partizanskim jedinicama 5. krajiškog odreda.

Politički rad, kako među borcima, tako i u narodu, na teritoriji 5. krajiškog odreda odvijao se, tako reći, svakoga dana. Redovi Partije i SKOJ-a stalno su se popunjavali novim članovima. Nije bilo nijednog oslobođenog sela bez partijske i skojevske organizacije, čiji su rad objedinjavali i njime rukovodili opštinski, sreski i okružni komiteti. Kada se svemu tome dodaju i druge organizacije i oblici rada, kao što su organizacije žena, pionira, odbori fondova koji su na dobrovoljnoj osnovi sakupljali za partizane hranu, odeću i obuću, zatim delovanje Informacionog biroa, kulturno-zabavnih sekcija, dobija se jasna slika snažnog vojnopolitičkog mehanizma narodnooslobodilačke borbe. U sredinama gde taj mehanizam duže deluje, lakše je bilo političkim radnicima u partizanskim jedinicama, nego onima raspoređenim na politički rad u novoformiranim brigadama, jer brigade neće čuvati oslobođenu teritoriju, već oslobađati okupirana područja. Dužnost političkih radnika bila je da u novooslobođenim krajevima pomažu razvoj narodnooslobodilačkog pokreta. Sa takvim razmišljanjem o predstojećim zadacima, stigao sam sa ostalim članovima štaba u selo Malo Tičevo na formiranje 4. krajiške brigade.

Tičevo sam poznao i ranije, jer je ono partizansko od početka ustanka. Stalno sam se divio prirodnim lepotama ovog planinskog sela koje se smestilo između planina Jadovnika i Šatora. Kuće i ostali gospodarski objekti, majstorski sagrađeni od drveta, nalazili su se celom dužinom severne strane, zaštićene blagom uzvišicom od jakih i ledenih severnih vetrova, ponegde grupisane u manje zaseoke, a bilo ih je i usamljenih. Najusamljenija, omanja zgrada osnovne škole, nalazila se otprilike na sredini između Malog i Velikog Tičeva. Celo selo oivičeno je divnom cmogoničnom šumom prošaranom lišćarima, te u proleće, kada zazelene livade bogato okićene raznobojnim planinskim cvećem, njegove prirodne lepote ne mogu se iskazati, već sam doživeti.

Devetog septembra 1942. godine prelepu prirodu Tičeva ukrasio je i partizanski stroj od oko 1.000 krupnih momaka i još kršnijih i lepših devojaka. Taj impozantni stroj mladih boraca predstavljao je rađanje slavne 4. krajiške brigade uvodeći, tako, 9. septembar 1942. i to divno partizansko selo Tičevo u istoriju naše narodnooslobodilačke borbe.

O formiranju 4. krajiške brigade dosta je napisao njen prvi komandant Milutin Morača. Ja bih samo ukazao na još jedan momenat — na politički rad u novom formiranoj brigadi. Poznato je da je 4. krajiška brigada formirana kompletno od jedinica 5. krajiškog odreda, i da je ovaj odred, pre osnivanja 4. krajiške, dao dosta boraca pri formiranju prethodnih krajiških brigada i drugih jedinica.

Među hiljadu boraca 4. krajiške brigade u stroju na Tičevu stajalo je 120 članova Partije, 90 kandidata za članove Partije i 220 skojevaca, što ukupno čini 41 odsto organizovanih boraca. U tom vremenu retke su bile brigade sa toliko organizovanih boraca. Oni su bili značajna politička snaga i garancija za izvršenje svakog borbenog zadatka. Međutim, patriotizam i borbeno raspoloženje boraca trebalo je dopunjavati političkim i vojničkim znanjem. A to je ovde bilo moguće upravo iz dva razloga: prvo, zbog toga što se u odred u nalazio veliki broj pre rata sindikalno organizovanih radnika koji su radili u »Šipadovim« pogonima u Drvaru, zatim

na izgradnja pruge Bihać — Knin, a bili su klasno opredeljeni i drugo, što je čitav narod na području 5. krajiškog odreda masovno učestvovao u ustanku 1941. godine protiv okupatora i domaćih izdajnika. Naime, seljaci, među kojima je bilo i nepismenih, ispoljili su tradicionalni patriotizam i spremnost da se bore za odbranu svoje časti, dostojanstva i imovine od krvožednih hordi okupatora i onih koji su mu služili. Činjenica da su četnici svojom propagandom uspjeli da zavedu manji broj seljaka nije bitno uticala na masovno učešće naroda, na formiranje i stalno brojno jačanje 5. krajiškog odreda. Odlazak boraca iz 5. krajiškog odreda u već formirane brigade nadopunjavan je stalno novim dobrovoljcima koji su, pretežno sa sela, stupali u odred, odnosno u bataljone koji su ga sačinjavali. Bataljone 5. krajiškog odreda »Gavrilo Princip«, »Budućnost« i »Starac Vujadin«, koji su ušli u sastav 4. krajiške brigade, sačinjavali su borci prekaljeni u borbama koje su ovi bataljoni vodili pre formiranja 4. krajiške brigade. Oni su dotada stekli znatna borbena iskustva i saznanja o ciljevima i karakteru narodnooslobodilačke borbe. Zbog toga je 4. krajiška samo formacijski nova jedinica NOV, a, u stvari, je 5. krajiški odred transformisan u operativnu i pokretnu borbenu jedinicu sa iskusnim i politički opredeljenim borcima, spremnim da se bore za ciljeve NOP na bilo kojoj teritoriji. Pojedinačni slučajevi nostalgije i želje da se bore na teritoriji rodnoga kraja, uglavnom kod porodičnih ljudi, nisu bili od bitnog uticaja na svest i spremnost boraca da se bore na svakoj teritoriji gde je to bilo potrebno.

Koliko je Partija uspela da tradicionalni patriotizam seljaka i klasnu svest radnika, koji su se borili u 5. krajiškom odredu, pretvori u sveopšte raspoloženje za narodnooslobodilačku borbu, najbolje pokazuju podaci o broju članova Partije, SKOJ-a i kandidata Partije u novoformiranoj 4. krajiškoj brigadi.

Navedeni kvaliteti boraca činili su veliko olakšanje političkim komesarima, partijskim radnicima i vojnim starešinama u iradu na političkom, kulturnom i vojničkom obrazovanju boraca i starešina.

Kada je na svom prvom sastanku štab brigade izvadio plan rada, bilo je potrebno da komandant utvrdi

sposobnost komandnog kadra u batalj onima i četama i da sačini program rada za njihovo dalje vojno osposobljavanje. Sličan zadatak stajao je i pred političkim komesarom brigade: trebalo je da proveriti i utvrdi sposobnost i političku zrelost boraca od vodnog delegata pa do političkih komesara bataljona i njihovih zamenika. Već na tom sastanku štaba brigade zaključeno je da se postupno i prema potrebi premeštaju pojedini članovi partije i SKOJ-a iz onih jedinica gde ih je bilo više u jedinice gde ih je malo, kako bi se postigla približna vojnička i politička ujednačenost četa. Isto tako, trebalo je što pre vojnapolitičkim kursom osposobiti perspektivne omladince za komandire i političke komesare vodova i četa, a za kurs pripremiti program, literaturu i predavače. Svakoga dana nahraniti oko hiljadu boraca, osigurati im odeću i obuću u teškim ratnim uslovima, pogotovu na tako siromašnom području kakav je bio ovaj deo Bosanske krajine — bio je važan zadatak, i nimalo lak. Zato je trebalo organizovati i osposobiti brigadnu intendaturu, zatim batalj onske i četne ekonomate. Hranu, odeću i obuću prikupljali su od naroda narodnooslobodilački odbori i narod je davao svojoj vojsci sve što je imao.

Za organizovanje sanitetske službe nismo imali nijednog lekara prilikom formiranja brigade. Ono malo sposobnijih bolničara, što se nalazilo u stroju, jedva bi zadovoljilo potrebe jednog bataljona. Veoma malo je bilo sanitetskog materijala, a o instrumentima i sanitetskim pomagalicama da se i ne govori. Štab brigade mogao je u tom momentu samo da preduzme mere da se u Drvaru što hitnije osposobi dovoljan broj bolničarki.

Nešto lakše je bilo organizovati obaveštajnu službu, ali smo i na tom poslu u početku bili skromnog znanja i iskustva.

Planirajući prve oružane akcije novoformirane brigade, štab im je prilazio i sa vojničkog i sa političkog stanovišta. Prvu oružanu akciju 4. krajiška brigada izvela je napadom na četnike u okolini Bos. Grahova. U samom Grahovu nalazio se italijanski garnizon dobro utvrđen u betonskim bunkerima i rovovima, a četnici su mu bili predstraža u najbližim selima oko Grahova. Ova

akcija protiv četnika bila je politički značajna jer su oni kod naroda otkriveni kao saradnici okupatora. To je bilo utoliko značajnije što su poneki borci iz brigade imali među četnicima i daljih rođaka. Akcija je izvedena vrlo uspešno. Politički značaj ove akcije bio je i u tome što kod naših boraca nije primećen nijedan slučaj kolebanja i što je za štab brigade bila potvrda da su svi borci brigade spremni da se bore protiv svakog neprijatelja.

Uskoro je brigada napustila slobodnu teritoriju 5. krajiškog odreda i krenula da oslobađa okupirane teritorije. Na neoslobođenim teritorijama na koje je krenula brigada, uglavnom se nalazila vlast NDH uz podršku Hitlerove i Musolinijeve vojske. Na tim još neoslobođenim teritorijama ustaše su izvršile užasan pokolj nad srpskim stanovništvom.

Nepun mesec dana po formiranju, brigada je već

5. oktobra bila spremna za pokret u nove akcije. Do Drvara smo išli peške, a od Drvara do sela Bravska vozila nas je »Šipadova« železnica. Sa pesmom i veselim doskočicama brigada se dovezla do Paunovca, a odatle produžila peške u jedno selo nedaleko od Ključa. Zanočili smo u šljiviku nekog dobrostojećeg domaćina. Te godine su šljive tako rodile, da su im se grane pod teretom lomile. Borci su se rasporedili po čitavom šljiviku i posle večere spremili za spavanje. Bogat rod zrelih šljiva izazivački je delovao na borce, ali su upamtili ono što su im politički komesari govorili — da ništa ne uzimaju bez odobrenja. Vlasnik šljivika celu noć nije spavao, hodao je i čuvao svoje šljive. Sigurno je mislio da će mu šljive biti pobrane, a grane polomljene. Čim je svanulo, seljak je došao pred štab brigade i tražio da razgovara, kako reče, sa najstarijim oficirrom. Dežurni ga dovede kod mene i reče mu: »To je oficir koga tražiš«. Seljak me odmeri od glave do pete, obazre se levo i desno, pa sa nevericom upita da li sam ja najstariji. Sigurno sam mu se učinio suviše mlad. Kada je dobio potvrđan odgovor, upita čija je i kakva to vojska. Kada sam mu objasnio kakva je partizanska vojska i zašto se bori, seljak mi reče da je sinoć mislio da je s njegovim šljivama svršeno. Malo zastade, pa prosto zamoli da dozvolim da on da nekoliko stabala

da vojnici oheru i pojedu. Razume se da sam seljakov prediog prihvatio sa zadovoljstvom i u ime bigade mu zahvalio. Ovaj događaj u seoskom šljiviku samo je jedan od mnogih koji ukazuju i na političku svest, disciplinu ,i visoki partizanski moral boraca 4. krajiške brigade. Ja sam istog dana iskoristio ovaj primer i objasnio borcima koliko je partizanski moral ubojito oružje za pridobijanje širokih narodnih masa za narodnooslobodilačku borbu.

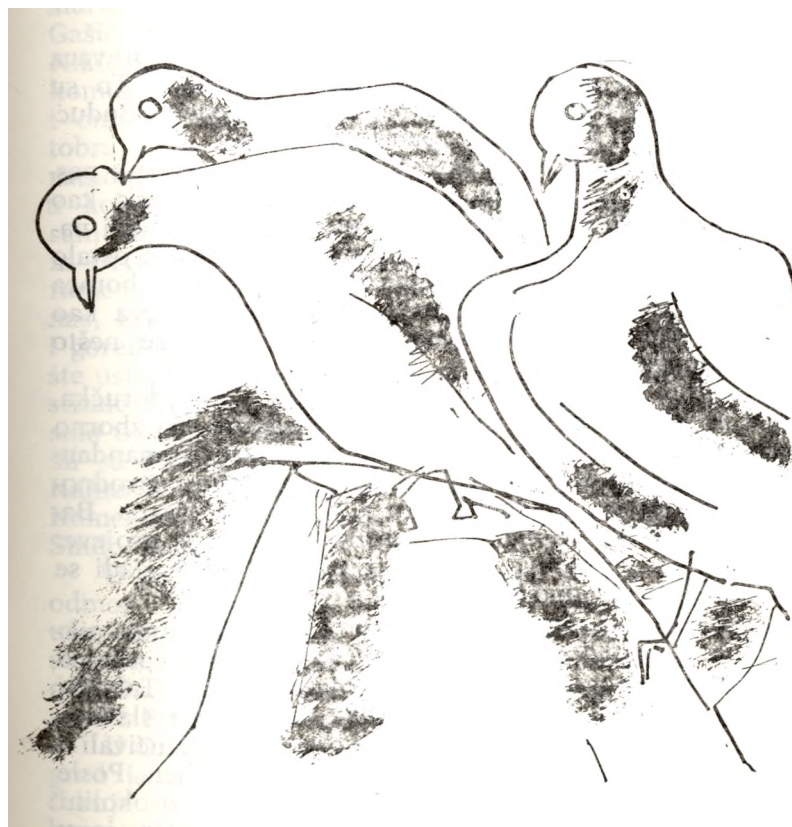
Na prostoru od ceste Ključ — Bravsko, pa između reka Sanice i Sane, brigada se zadržala desetak dana čisteći sela Krasulje, Peći, Kamićak i ostala od ustaša. U ovim selima je stanovništvo izmešano, ali je odnos boraca prema svima bio veoma korektan, što je u narodu bilo odmah zapaženo. Brigada je vodila borbe protiv ustaša i domobrana koji su nadirali od Sanskog Mosta i pokušavali da nas potisnu sa ovog terena. Nakon desetak dana brigada je sa ovog sektora prebačena na teren oko Bihaća. Dva bataljona raspoređena su za rušenje železničke pruge Bihać — Bos. Krupa, a druga dva izvodila su manje akcije na Golubić i druga ustaška uporišta u okolini Bihaća.

I u ovom kraju brigada je održala sa narodom nekoliko konferencija, a u Ripču je održan narodni zbor. Na zbor je došlo više meštana nego što smo očekivali. Naročito nas je obradovala dobra organizacija i masovan dolazak omladine iz okupiranog Bihaća. Narod nam je iz oslobođenih sela doneo hrane u velikim količinama. Posle političkih govora, na privremeno napravljenoj pozornici izveden je zabavni program, a onda su partizani sa narodom nastavili pesmu, igru i veselje do kasno u noć.

Inspirisan uspešno održanim zborom, napisao sam članak za »Borbu«, koja je u to vreme štampana u selu Driniću kod Bosanskog Petrovca. U članku sam opisao događaje kako su se zbili. Deo tog članka pročitao je drug Tito na Petom kongresu Komunističke partije Jugoslavije, ističući kao primer kako je 4. krajiška brigada saradivala sa narodom. Nakon kraćeg boravka u okolini Bihaća, brigada je ponovo upućena na teren Ključa i Sanskog Mosta gde je do kraja 1942. godine vodila brojne bitke protiv Nemaca, ustaša i

četnika. Kroz te borbe borci brigade su se politički uzdizali, vojnički čeličili, tako da je 4. krajiška brigada vrlo brzo izrasla u snažnu i borbenu partizansku jedinicu, spremnu i sposobnu da izvrši svaki zadatak.

Nikola Kotle

U PARTIZANSKOM VOZU

Osmog septembra 1942. godine iz raznih pravaca slivale su se kolone partizana ka selu Tičevu. To su kolone dotadašnjih teritorijalnih bataljona: »Budućnost«, »Starac Vujadin« i »Gavrilo Princip«.

Narod ovoga ustaničkog sela dočekao nas je s pesmom, igrom, ponudama i obezbedio nam počinak, kao svojoj deci. Kako i ne bi, kada se i njihovi najbliži nalaze u partizanima zajedno sa nama a iza nas je ostalo više od godine dana zajedničkih borbi. Skup boraca ovoga dela Bosanske krajine i žitelja sela Tičeva kao i drugarsko veselje, najavljivali su da će se nešto značajno dogoditi.

Ujutro, 9. septembra 1942. godine, posle doručka, čula se komanda za postrojavanje i odlazak na zbornu mesto, gde je pročitana Naredba vrhovnog komandanta, druga Tita, da se od jedinica 5. krajiškog narodno-oslobodilačkog odreda formira 4. krajiška brigada. Bataljoni menjaju dosadašnje nazive i dobijaju brojeve: Prvi, Drugi i Treći. U skadu s tim, u samoj brigadi se vrše kadrovska pomeranja.

Svesni smo bili da je to dan kada se batalj oni uključuju u pokretnu jedinicu NOV, koja će biti spremna za borbu gde god to zatreba u našoj zemlji. Takođe, svesni smo bili da je to početak dugačkog i slavnog puta brigade, koji smo mi duboko u sebi naslućivali i za koji je svaki borac bio spreman i opredeljen. Posle ovoga radosnog čina, bataljoni su raspoređeni u okolini Bosanskog Grahova. Naš Prvi batalj on smešten je u selu Peći. Mi, borci, smo cenili da ćemo napasti Bosansko Grahovo, te su i vršene pripreme za odbranu

pravaca prema Drvaru i proterivanje neprijatelja (Italijana i četnika) sa ovog područja.

Za vreme boravka u selu Peći borci su se međusobno upoznavali, pripremali oružje, razmenjivali borbena iskustva itd. Brzo nam je postalo dosadno i zaželeli smo da se -ide u akcije bilo gde, mada je narod ovog sela bio uz našu borbu te nam je bilo prijatno u njihovoj sredini.

Komandir naše Treće čete, 1. bataljona bio je Marko Vukobrat iz Tiškovca, a komesar čete Nikica Gašić iz Peulja, oba odvažni borci i dobri rukovodioci. Nikica je bio predratni komunista, beogradski radnik, komunikativan i prisan sa svakim borcem, pa stoga i omiljen među borcima. Jedne večeri, početkom oktobra, naša četa se postrojila po vodovima i u punom ratnom sastavu krenula u pravcu Drvara. Koračajući u koloni između kršnih dinarskih momaka, primetio sam našu crnooku bolničarku Dragu Đurđević, rodom iz Drvara, kako s puškom i sanitetskom torbicom o ramenu ide ukorak sa svojim drugovima. Mnogi od nas, Livanjci i Glamočani, nikada nismo videli Drvar i goreli smo od nestrpljenja da najzad vidimo to žarište ustanka u Bosni i Hercegovini, mesto odakle su nam stizale direktive i naredbe, kao i Drvarčame sa kojima smo od prvog dana ustanka bili saborci. Kada smo sišli sa Ploče iznad Drvara, rekoše nam da je to selo Kamenica i tu doznadoh da pesma »Oj Katice, preko Kamenice«, koju pjevaju Gole Skakić i njegov drug Sinđo, potiče odatle.

U ranu zoru pojavismo se iznad Drvara i dobismo odmor. Gledamo taj Drvar kao na dlanu, a meni se učinii kao da gledam poluotvorenu knjigu, naslonjenu sa jedne strane na padine Klekovače a sa druge, na padine Jadovnika. Na sredini prkosno stoje dimnjaci izgorele Pilane i Fabrike celuloze.

U Drvar smo sišli u prvim jutarnjim časovima. Sav grad je u nekom pokretu, pun naroda. Omladina dočekuje vojsku s pesmom i igrom. Vojska se u veselje brzo uklapa. Prkosno stoje taj herojski grad i njegov narod, koji je do tada pretrpeo velika stradanja od strane ustaša i Italijana. U gradu se vide tragovi zgarista fabrika i postrojenja. Mnogi odžaci strče bez kro-

vova na kućama. Zaista, stravičan prizor. Ipak, gostoljubivi Drvarčani su nam ponudili sve što su imali da bi nas što bolje ugostili.

Posle kraćeg odmora i doručka, neke jedinice naše brigade spremaju se za pokret vozom, a naš Prvi bataljon treba da izvrši parenje odeće, zatim da krene peške do Oštrelja, a dalje vozom. Radujemo se, jer imamo svoj partizanski voz i sada možemo da se borimo, ne samo sa Italijanima, ustašama i četnicima, nego i sa Nemcima. I njima ćemo pokazati kakvi su borci Krajišnici. Iz znatiželje sam otišao na železničku stanicu da vidim taj partizanski voz i da ispratim naše drugove. U kompoziciji voza, sem službenih kola, svi vagoni su otvoreni, sa stranicama ili bez stranica. Vojska se ukrcaja, omladina peva i ispraća svoju vojsku. Lokomotiva pod parom čeka da krene. Gledam mašinu vođu kako nestrpljivo drži pucval u ruci i trlja ruke čekajući znak za polazak. Voz je konačno krenuo i to ne kao ostali vozovi, već unazad, kroz neke gajeve. Lokomotiva stigne i svom snagom gura taj teret. Mene čudi kako to gura a ne vuče, kako bi bilo normalno. Posle nekog vremena pojavi se taj naš voz preko Brine, ali sada lokomotiva normalno vuče kompoziciju. Bio sam zbunjen. Upitam jednu ženu srednjih godina kako je moguće da lokomotiva časa gura vagone a časa ih vuče. Ona mi odgovori: »Druže, ti nisi odavle. Vidi se čim me pitaš. To ti je ovdje tako. Mora mašina da gura vagone štrekom sve do Špickera, a odatle ih vuče za Oštrelj«. Sada meni baš ništa nije jasno, jer ne znam šta je Špickler, a sramota me da je pitam. Posmatrao sam taj voz kako se kreće preko Brine sve dok nije zamakao preko Gradine.

Kada sam se vratio u svoju četvu, pristupilo se parenju odeće. Rekli su mi da se skinem i ogmem ćebetom, a svu svoju odeću ubacili su u bure za parenje. Kada su mi vratili odeću, ona više nije ličila ni na šta, a pogotovu moj kaiš od pantolona, koji je izgoreo, pa sam morao tražiti špagu da ga vežem kako ne bi izgubio pantalone. Posle toga smo ručali i odmah krenuli prema Oštrelju. Omladina nas je s pesmom ispratila, isto onako kako nas je i dočekala. Tako smo se rastali sa tim divnim narodom i njegovom omladinom.

Kad smo stigli na Oštrej, odmarali smo se i čekali da se vrati voz koji je prethodno odveo del ove naše brigade. Na Oštreju smo našli i jednu radnu brigadu, koja je pošla na žetvu u Saničku dolinu. Šarenilo vojske i omladine, obučene u raznu odeću, bilo je veoma interesantno. Tu smo igrali, pevali i veselili se, čekajući voz.

Voz je stigao i odmah smo se postrojili, posebno vojska, posebno omladina, a zatim se ukrkali u voz. Železničari su nam skrenuli pažnju kako se treba ponašati za vreme vožnje da se ne bi desila kakva nezgoda. Svi smo radosni, jer se sada vozimo našim vozom, čija lokomotiva nosi petokraku zvezdu. Sada idemo u krajeve koje ne poznajemo, po uzoru proletera koji su stigli iz Srbije i Crne Gore. Sada smo mi po svemu ravni njima, jer smo prava vojska, na šta smo ponosni.

Već je pao mrak, voz klizi, a pesma radosti i huka lokomotive razbijaju noćnu planinsku tišinu. Vijuga ta naša čelična zmija kroz planinske predele, kroz četinarsku šumu. Mešaju se dim i varnice iz lokomotive. Mesec ponekad proviri kroz grane. Milina je to sve posmatrati. Čuje se kako pesma pesmu nadjačava, sa kraja na kraj voza. Otegnuti glas nadjačava sve ostale i razaznaje se pesma. »Oj Katice, preko Kamenice«. Sa susednog vagona neko viče: »Moj Gole, nije ovo Kamenica nego Sretnica«. Sa drugog kraja voza čuje se pesma »Sjajna zvezdo, iznad Sajkovića, pozdravi nam Cviju Oraščića«. To natpevanje traje celu noć, do kraja putovanja.

Voz grabi prema Laništu, ka svom cilju, na poslednju stanicu. Tako je noć brzo prošla. Iako smo prethodnog dana marševali i celu noć proveli u vožnji, osećali smo se orni i čili jer svi ovi doživljaji i drugovanje sa omladinom bili su za nas nešto prvi put doživljeno i neponovljivo.

Posle iskrčavanja iz voza razdvojila se vojska i omladina. Svako je pošao na svoj zadatak. Omladina na žetvu, a vojska na svoje borbene zadatke — da otera neprijatelja i zaštititi omladinu na radu.

Ilija Crnogorac

SJECANJA NA MOJ DOLAZAK U ČETVRTU KRAJIŠKU BRIGADU — MEĐU KRAJIŠNIKE

Prva proleterska brigada, u čijem sam se sastavu nalazio, 2. oktobra 1942. godine izvršila je pokret iz rejona Tičeva, preko Vidova Sela za Drvar. U Drvar smo stigli u ranim popodnevним časovima i razmjestili se u šumarcima i voćnjacima blizu željezničke stanice. Odatle smo, partizanskim vozom, noću, krenuli prema Ključu, koji je trebalo osloboditi. Negdje oko 16 časova istog dana naređeno mi je da se javim štabu brigade. Lecnulo me je oko srca. Predosjećao sam da se radi o premještanju, ali gdje, nijesam znao. Štab brigade sam našao u šljiviku blizu pećine. Odmarali su se. Pozdravio sam ih stisnutom pesnicom i sa: »Smrt fašizmu!«, trudeći se da izgledam što više »vojnički« i da prikrijem izvjesnu zbunjenost, neizvjesnost i strah. Na moj pozdrav jedini je reagovao komandant brigade Koča. Odmah je ustao, pružio mi ruku i svojim poslovično kratkim i sažetim, veoma preciznim rečenicama, rekao mi: »Prekomandovan si na novu dužnost u 4. krajišku. Javi se komandi mjesta da te upute. Ne zaboravi da si komunista. Srećan put«. I to je bilo sve, ali dosta.

Čovjek, u izuzetnim trenucima, veoma brzo misli i za kratko vrijeme mu proleti kroz glavu čitav život. Ne znam kako sam tog momenta izgledao, ali znam da sam se, najblaže rečeno, osjećao žalosno i usamljeno. Taj osjećaj usamljenosti borio se u meni sa jednom drugom preokupacijom. Nekada sam pročitao, pa i upamtio, jednu, tako reći, parolu iz ilegalne literature: »Komunista se ne smije osećati nikada sam, ni na policijskom tavanu. Treba da zna da je iza njega njegova Partija, njegov narod«. Za djelić sekunde mi se okre-

nula čitava drvarska dolina i okolna brda tumbe. Misli su se rojile meteorskom brzinom: Kako ću se snaći? Kako odgovoriti zadatku? Hoću li opravdati povjerenje? Kakva je ta nova sredina, koju do tada ni jesam poznao? Da li će kod mene u raznim situacijama u koje mogu doći, pobijediti pozitivne osobine ili prevladati ljudske slabosti, koje i ja imam kao svaki živ čovjek? itd.

Pozdravio sam komandanta Koču i ostatak dana proveo sa svojim proleterima. Uveče se brigada ukrcala na voz i preko Oštrelja krenula prema Saničkoj dolini i Ključu.

Pošto sam ispratio proletere, otišao sam u komandu mjesta, gdje sam prenoćio.

Sa kurirom komande mjesta iz Drvara, 3. oktobra sam otišao za Resanovce gdje se nalazio štab 4. krajiške brigade. Krajinu i Krajišnike sam veoma malo poznao, i to onoliko koliko sam učio u školi. Poznato mi je bilo jedino njihovo junaštvo, ali druge osobine ne. Prije ovog sam imao svega jedan kratak susret na Tičevu, sa Vickom Bodirom. Zato sam sa velikim interesovanjem veći dio dana vodio razgovor sa ovim kurirom, čije sam ime, na žalost, zaboravio i saznao od njega mnoge stvari. Sa zanosom je pričao o ustanku, o hrabrosti naroda i pojedinaca, o odanosti naroda narodnooslobodilačkoj borbi, o žrtvovanju svega i svačega za borbu i revoluciju. Ja sam znao o zvjerstvima ustaša, o noževima, o jamama, o maljevima itd., ali je on to jednostavno, jasno i konkretno pričao da se koža naježi čovjeku, izražavajući pri tom neku svjesnu mržnju prema okupatorima i domaćim izdajnicima.

On je pun ponosa i ushićenja govorio o svojim starješinama izraslim iz revolucije, a naročito o komandantu Milutinu Moraći, kojeg do tada nijesam poznao, ali poslije njegove priče učini ti se da si ga vidio negdje 1 da ga poznaješ. Moram priznati da mi je ovaj cjelodnevni razgovor sa jednim običnim čovjekom iz naroda veoma koristio i rastjerao mi strah od nove sredine. U sām mrak sam stigao u s. Resanovce. Štab je bio smješten u jedinoj kući koja nije spaljena, na kraju sela.

U osvjetljenoj sobici nalazio se čitav štab, na čelu sa Moračom. Prvi utisak poslije upoznavanja je bio da su me prihvatili sa puno topline, neizvještačeno, jednostavno, ljudski toplo. Tu toplinu, prirodnost i ljudskost sam osjetio, tako reći, čim sam prekoračio prag, što me je veoma okuražilo. Odmah sam primijetio i jednog poznatog druga. Još prilikom rukovanja, kao iz topa, on je rekao: »Makso, pobogu, odakle ti ovdje?«. Valjda mu se učinio dalek put od Cetinja do Bosanskog Grahova. Ne razmišljajući mnogo o odgovoru, istog sam momenta rekao: »Meni je ovdje mjesto, nego odakle ti ovdje, pope?«. On se nasmijao i odmah rekao: »I meni je ovdje mjesto«. To je bio drug Lazo Radošević. Kad mi je rekao da je određen za zamjenika komesara 4. bataljona, istog bataljona u koji ja dolazim za komesara, mojoj sreći nije bilo kraja. Dok se ne upoznam sa ostalima, imaću jednog koga od ranije poznajem. Druga Laza sam poznavao iz Cetinja, gdje je učio bogosloviju. Cetinjski srednjoškolski su bili poznati po svojoj revolucionarnosti i naprednim idejama, uključujući i bogoslovce. I drug Lazo je pripadao naprednim srednjoškolicima i važio kao dobar i pošten omladinac. To svoje opredjeljenje kao đak je potvrdio i u revoluciji.

Pošto mi je saopštio raspored, Milutin Morača me je detaljno i vrlo obimno upoznao sa stanjem u brigadi, a posebno u bataljonu koji je tek bio formiran. Upoznao me je i sa situacijom u Bosanskoj krajini kao i sa mojim konkretnim zadacima.

U tom razgovoru, za mene od neocenjive vrednosti, učestvovali su vrlo aktivno drugovi N. Kotle i M. Trninić, komesar i zamjenik komesara brigade. Ja sam se poslije izlaganja Morače i drusova osjećao kao preporođen. Nestalo je, kao rukom skinuto, straha od nove dužnosti, od nove sredine. Kroz njih sam tu sredinu zavolio i prihvatio kao svoju rođenu. Ostali smo u razgovoru do posle pola noći, a Milutin i ja do dva sata. Pronašli smo u sjećanju zajedničkih drugova iz studentskog pokreta prije rata i u toku revolucije. Ta će mi noć ostati nezaboravna. Milutin je svojim ljudskim stavom, mirnoćom, nasmijanošću, jednostavnošću, nrirodnošću, nadasve drugarskom prisnošću, ostavio neshvatljivo veliki utisak. Bio sam u pravu kada sam ga kao takvog

shvatio, jer što je više vrijeme proticalo moji prvi utisci su se sve više potvrđivali.

Sjutradan, 4. oktobra, Lazo i ja smo iz Resanovaca preko Jadovnika došli u Tičevo, gdje smo našli prikupljen bataljon. I tu sam našao još jednog poznanika, druga Vojina Nenadića, komandanta 4. bataljona, kojeg sam dobro poznao sa Jahorine, od početka 1942. godine.

Četvrti bataljon je već 5. oktobra 1942. godine izvršio pokret sa Tičeva za Drvar, odatle vozom do Dravska, a zatim pješke u pravcu Krasulja i Vrhpolja, gdje je počeo da izvodi i borbena dejstva.

Pokret bataljona prema rejonu Ključa izveden je besprijekorno. Brigada je bila formirana prije mjesec dana, a bataljon, tako reći u pokretu. Napuštanje svog terena bataljon je izvršio veselo i disciplinovano. Nije bilo nikakvog negodovanja, niti je ijedan borac zaostao iza bataljona. Za mene, a i za borce, je ovaj marš bio rijedak doživljaj. Imao sam priliku da i ranije, prije dolaska u Krajinu, doživim lijepe dočeke i osjetim toplinu s kojom nas narod prima, ali ovi susreti su prevazišli sve ranije susrete i sva očekivanja. Zastali bismo sa bataljonom u svakom naseljenom mjestu, koja su bila opljačkana i popaljena. Dočekali bi nas starci, žene, djeca, omladina, jednom riječju sve živo. Uz pjesmu i igru narod je iznosio svojoj vojsci sve što je imao. Uveče bi se organizovale priredbe sa programom i igrankom. Pjevalo se i igralo do kasno u noć. Sjećam se jedne takve priredbe, koja je izvedena uz vatre na otvorenom prostoru. Jedan čiča mi je »podvalio«. Po prirodi sam malog rasta, tada dosta skromno odjeven, vjerovatno svojom pojavom nijesam ostavio neki naročiti utisak na njega, ali sam dobro govorio, tumačeći političku situaciju i naše zadatke. I dok sam ja govorio, čiča ispred mene okrenu se jednom drugu do sebe i reče: »Bogo mili, odakle mu ovo izlazi?«. On je to rekao za sebe, no pošto je bila tišina, čuo ga je čitav skup. Prilikom odlaska iz sela narod bi nas masovno ispratio, darujući borcima, a mitraljescima posebno, peškire, marame, košulje, čarape, šalove, rukavice i druge potrebne stvari. To su djevojke svesrdno davale i često bi ispraznile svoje »prčije« i razdale sve svad-

bene poklone. Uz to bi i rasplele kose da se, po starom običaju, »vojsci putevi ne zamrse«.

Tako je krajiški narod dočekivao i ispraćao, darivao i davao sve od sebe, ne samo za svoje sinove i kćeri, koji su listom bili u borbenim jedinicama, već i za sve druge jedinice naše vojske koje bi tuda nanio borbeni put. Sa mnogo ljubavi, sa nadom, sa poletom, sa toplinom su se odnosili prema našim jedinicama i pojedincima, bez obzira ko su (i odakle su. Mislim da mogu sigurno da potvrdim da je to bila najiskrenija i najstvarnija kovačnica bratstva i jedinstva.

Četvrti bataljon je izvršio pokret, kako sam rekao, a da nije dobio svu popunu koja mu je bila namijenjena, već je ona pristizala kasnije. Sjećam se, bilo je to u s. Hrgare, kada je stigla jedna grupa boraca. Po običaju sam se sa njima odmah upoznao, porazgovarao prije njihova odlaska u čete. Među njima sam primjetio jednog dječaka, učinio mi se kao dijete. Upitao sam ga: »Mali, što si došao?«. On je uvrijeđeno odgovorio: »Da se borim, družo komesare«. On je mogao imati od 13 do 15 godina, vižljast, odeven skromno: košuljica i gaće od lanenog seljačkog platna. Gaće na gatnjik (svitnjak). Slabo obuven, a već je bilo hladno vrijeme. Bilo mi ga je žao i rekoh mu: »Mali, idi kući. Kad malo poodrasteš, onda idi u borbu, a ja se nadam da ćemo ovu borbu dobiti i bez tebe. Ne možeš izdržati ti ove napore«. On izađe iz grupe boraca, stade ispred mene, uozbilji se, ispravi i namrgodi, stavi desnu ruku preko grudi i samouvereno reče: »Družo komesare, neću kući. Iako sam ja mali, ovde ima nešto veliko« i lupi se rukom po grudima. Oprostio sam mu ovo »neizvršenje naređenja« i rasporedio ga u četvu. Bio je sa Tiče va, mislim Višekruna ili Tica.

Takvim i sličnih primjera bilo je mnogo. Danas mi izgleda da je tada Bosanska krajina bila jedno veliko srce, ljudsko srce, koje je iz sve snage kucalo, za sve poštene ljude, za pobjedu nad neprijateljem i domaćim izrodima, za pobjedu revolucije i socijalizma. Ja sam tako doživljavao Krajinu i Krajišnike, dolaskom kao »izvanjac« u njihove redove, za sve vrijeme kasnije, kao i danas.

Valjda mi neće niko zamjeriti na iskrenosti ako danas, poslije 41 godine od dana dolaska u 4. bataljon 4. krajiške brigade, ustvrdim da sam u ono vrijeme imao veliku sreću što me je moj revolucionarni put doveo baš u ovu jedinicu, među Krajišnike, među ljude i junake, jer čovjek u takvoj sredini i sam postaje bogatiji.

Radoje Kr. Sekulić-Maksim

O ZASTAVI ČETVRTE KRAJIŠKE BRIGADE

Ne znam da li je to bilo naređenje, pravilo ili praksa da se za dan formiranja brigade unapred priprema i zastava, ali ovog puta bilo je tako.

Na sam dan formiranja 4. krajiške narodnooslobodilačke udarne brigade, 9. septembra 1942. godine na Tičevu, na čelu stroja vijorila se zastava. I danas mi je u svežem sećanju taj momenat kad je na čelo stroja, sa zastavom u ruci, stao Mihailo Kesić. Snažan, visok i lep momak. Rođen je u selu Prekaji, na padinama planine Lunjevače. Kad ga pogledaš na čelu stroja, ne možeš a da ne pomisliš: kao da se takmičio sa planinom iznad rodnog sela ko će dostići veću visinu. Bio je dobar i hrabar borac, inteligentan i uvijek raspoložen za šalu. Poginuo je 7. oktobra 1942. u selu Vrhpolju kod Sanskog Mosta, što znači nije prošlo ni pun mesec dana nakon formiranja brigade. Bio sam pored njega na položaju sa još nekoliko drugova. Takmičili smo se ko će bolje gađati ustaše koje su se prebacivale od jednog do drugog bunkera. Nisam primetio kad ga je puščano zrno pogodilo u glavu. Pogodak je bio smrtonosan — za nekoliko minuta je izdahnuo. Sahranjen je istog dana kod sela Krasulje. Ne sećam se ko je posle njegove pogibije primio zastavu.

Moji drugovi i ja znali smo da je zastava simbol jedinice, a njezino vijorenje u stroju je kod svakog pojedinca stvaralo posebno osećanje odgovornosti. Uzrok tog osećanja bio je istorijat te zastave.

Od svog formiranja 3. šatorska četa nosila je crvenu zastavu sa petokrakom zvezdom, srpom i čekićem na njenoj sredini. Dolaskom Vrhovnog štaba u

Bosansku krajinu, jula 1942. godine, komandir čete nam je saopštio da više ne možemo nositi crvenu zastavu, jer nismo proleterska jedinica. To saopštenje je na nas delovalo kao grom iz vedrog neba. Nismo mogli shvatiti da nam se može oduzeti nešto što smo stekli u borbi i što nam se urezalo u srce i dušu. To smo primili kao poniženje, jer nismo mogli shvatiti zašto i mi ne možemo biti proleterska jedinica. Dogovorili smo se da to saopštenje ne prihvatimo.

Nakon nekoliko dana došao je komandant Bataljona »Budućnost« Vlado Prpa, stao pred stroj i objasnio da je to naređenje Vrhovnog štaba i da postoje propisi o tome ko kakvu zastavu nosi i da se o tome ne može više diskutovati. Vlado je na dan ustanka, 27. jula 1941. godine, bio komandir Tičevske čete, pa kad je ona u decembru reorganizovana i dobila naziv 3. šatorska, Vlado je opet postavljen za njezinog komandira. Za to vreme stekao je poverenje kod boraca i rukovodilaca čete kao i bataljona, pa se nakon njegovog objašnjenja niko nije javio za reč. Mada smo to naređenje primili ipak teška srca. Komandir nas je ohrabrio recima da će naša nova zastava biti zastava brigade koja će se uskoro formirati.

U štabu 3. šatorske čete bilo je platna koje smo dobili nakon zauzeća Prijedora, pa nije bilo problema da se zastava sašije. Zadatak su besprekorno izvršile omladinke Cuja i Stoja, sestre komandanta našeg bataljona. Stoja je u to vreme bila sekretar SKOJ-a za Malo Tičevo, a Cuja je radila sa omladinom i ženama. One su izvezle reči: »4. krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada«. Dakle, zastava je ponovo na čelu stroja, ali sada ne crvena, već trobojka: plavo, belo, crveno, sa petokrakom, ali bez srpa i čekića. Novu zastavu primio je Dušan Štrbac — Dujo, koji je nosio ranije crvenu zastavu. Bio je to visok čovek, mislim i preko dva metra, neverovatno hrabar i omiljen među borcima i rukovodiocima.

Koncem avgusta u Radaslijama kod Glamoča izvršena je reorganizacija Bataljona »Budućnost«. Sada je bataljon imao samo tri čete, ali brojčano jake i dobro naoružane. Prilikom te reorganizacije našao sam se u 2. četi Bataljona »Budućnost«, na dužnosti sekre-

tara SKOJ-a, kao što sam ranije bio u 3. šatorskoj četi. Nakon reorganizacije 2. četa je smeštena u selo Rore, gde smo ostali do formiranja brigade.

Ne sećam se tačno datuma, ali mi se čini da je to bilo 4. ili 5. septembra 1942. godine kad me je pozvao zamenik političkog komesara čete Radivoj Višekruna i rekao mi da pripremim dva dobra skojevca koji će odneti zastavu na Malo Tičevo i predati je Milanu Trniniću — Crnom. On je bio predviđen za zamjenika političkog komesara brigade, a nalazio se u kući Trivuna Prpe, oca komandanta našeg Bataljona »Budućnost«. Odredio sam za taj zadatak skojevce Gojka Štrpca — Crnog i Nikolu Vješticu.

Jovan Jović - Semić

PARTIJSKI RAD U BRIGADI

Najveći dio rata nalazio sam se na dužnosti zamjenika političkog komesara 4. krajiške brigade, te ću iznijeti neka sjećanja na ideološko-politički rad. U brigadi sam bio od njenog osnivanja do oslobođenja Beograda.

Vodeća (idejna snaga narodnooslobodilačkog rata i revolucije bila je KPJ. Ona je u narodu i među borcima širila svijest i saznanje o potrebi oružane borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika i uspostavljanja novog društvenog poretka u zemlji. Za ostvarenje ovih ciljeva bili su nam potrebni politički svjesni, odvažni i hrabri borci. Stoga je ideološko-politički rad bio najvažniji zadatak svih partijskih organizacija u brigadi.

Naš rad na idejnom i političkom vaspitavanju i uzdizanju boraca bio je uveliko olakšan time što su sastav brigade činili borci koji su na poziv Partije dobrovoljno stupili u našu vojsku i koji su iza sebe već imali dosta bogato borbena iskustvo i izvjesna znanja o ciljevima naše borbe. Ali, među nama je bilo dosta mladih boraca, nedovoljno upućenih u ciljeve i zadatke naše borbe. Bilo je i dosta nepismenih boraca koje je trebalo opismeniti i tako im dati mogućnost da se sami politički i vojnički uzdižu. Jednom rječju, trebalo je sav starješinski i borački sastav brigade uzdići do takvog stepena da brigada postane politički homogena i čvrsta operativna jedinica naše vojske, sposobna da krene u bilo koji kraj zemlje i da uspješno izvrši svaki postavljeni zadatak.

Kada je brigada formirana, u njoj je bilo oko 120 članova KPJ, 90 kandidata i 220 članova SKOJ-a. Prva

mjera štaba brigade, odnosno njegove partijske ćelije, bila je da se izvrši ravnomjeran raspored članova Partije i kandidata po četama, batalj onima i pratećim službama kako bi se obezbijedio uticaj Partije na ukupan život brigade.

Struktura partijske organizacije u brigadi bila je slijedeća: svaka četa je imala partijsku ćeliju sa najmanje pet članova Partije, sa sekretarom ćelije, koji je ujedno bio zamjenik političkog komesara čete; ista partijska organizacija kao u četama bila je i u jedinicama pri štabu brigade; bataljoni su imali bataljonske partijske ćelije, koje su sačinjavali članovi štabova bataljona i kuriri. Partijsko rukovodstvo bataljona činilo je biro u koji su ulazili sekretari partijskih organizacija četa, te politički komesar i zamjenik političkog komesara bataljona. Zamjenik političkog komesara bataljona bio je sekretar partijske ćelije štaba bataljona i sekretar partijskog biroa u bataljonu. Partijsku organizaciju štaba brigade sačinjavali su članovi štaba i političkog odjeljenja (politodjela). Brigadni komitet činili su politički komesar i zamjenik političkog komesara brigade, član politodjela zadužen za partijski rad u brigadi i sekretari bataljonskih biroa. Zamjenik političkog komesara brigade bio je sekretar partijske ćelije štaba brigade i sekretar brigadnog komiteta. Sve ovo govori o tome da je za partijski rad u brigadi bio najodgovorniji zamjenik političkog komesara.

Za idejno-političko uzdizanje komunista najviše smo koristili partijske sastanke a kada su prilike dozvoljavale, održavali smo kratke partijske kurseve u brigadi i u diviziji. Dok se brigada nalazila u Bosanskoj krajini i u centralnoj Bosni upućivali smo određeni broj drugova na partijske i vojno-političke kurseve koje su organizovali Operativni štab za Bosansku krajinu, Vrhovni štab NOV i POJ i Centralni komitet KPJ. Sem toga, za partijsko uzdizanje komunista posebna pažnja pridavana je individualnom radu i ovaj je rad stalno podstican.

U početku smo oskudjevali u partijskoj literaturi. Kao osnovna literatura služili su nam bilteni i listovi viših štabova, zatim list »Borba«, a došli smo i do publikacija »Kratka istorija Svesavezne komunističke par

tije boljševika« i »Osnovi lenjinizma«. Da bi se nadok nadio nedostatak partijske literature, brigadni komitet zaduživao je uzdignutije komuniste da drže predavanja na partijskim kuirsevima u četama, bataljonima i brigadi. Obradivane su teme iz historije radničkog pokreta, O ulozi KPJ u radničkom pokretu, o ciljevima NOB-a i ulozi KPJ u borbi, o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, o fašizmu, o slugama okupatora. .. Tako je postepeno, ali uporno, izgrađivana politička svijest boraca, rasla partijska zrelost komunista i skojevaca, u jedinicama je učvršćivana svjesna borbena disciplina. Za nekoliko mjeseci intenzivnog političkog i vojnog rada i kroz oružane akcije, naša brigada je stasala u snažnu borbenu jedinicu naše vojske, što je potvrdila u izvanredno teškim borbama protiv njemačkih jedinica u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi, u periodu januar—mart 1943. godine.

Sastanci partijskih ćelija bili su česti, ali uvijek kratki i koncizni, sa određenom temom. Praktikovali smo da ih održavamo prije akcije. Tada su precizirani zadaci, ali su održavani i poslije borbi da bi se utvrdilo šta je urađeno, da se uočeni propusti otklone uz otvorenu drugarsku kritiku. Uopšte, kritika i samokritika bile su veoma razvijen metod rada partijskih i skojevskih sastanaka, ali isto tako i četnih konferencija svih boraca. Često sam prisustvovao partijskim sastancima u četama i bataljonima i mogu reći da se na njima zrelo raspravljalo o događajima i da je samokritika bila maksimalno prisutna. Zdrava kritika i samokritika jačale su međusobno povjerenje i otvoren drugarski odnos među borcima, i kod svakoga razvijala ljudske, etičke vrednosti.

Prijem pojedinaca u Partiju i kandidovanje za člana Partije bila je česta tema partijskih sastanaka. Od ovih drugova tražilo se da budu politički svjesni borci i da ih krasi hrabrost, samodisciplina i čestitost. Svako je bio ponosan kada drugovi ocjene da može postati član Partije ili kandidat, ali se sam osjećao obaveznim da sopstvene vrline još više obogati. Bilo je, naime, prirodno da članovi Partije prednjače u svemu — i u borbi i u političkom radu u jedinici i u kontaktu sa

narodom. Oni su samo na taj način sticali svoj ugled i poštovanje.

Borci brigade su kroz borbe sticali nova znanja i iskustva iz vještine ratovanja, a putem ideološko-političkog rada stalno je rasla njihova politička svijest i povećavao se broj sposobnih vojnih i političkih starješina. Pored popune sopstvenih redova, zbog gubitaka u borbama, brigada je već od sredine 1943. godine izdvajala kadrove za druge jedinice. U to vrijeme ona je dala jedan broj starješina za Visočko-fojnički partizanski odred, a nešto kasnije za 10. krajišku brigadu. Pod kraj 1943. dala je jedan broj starješina za Linski partizanski odred. A kada je, početkom avgusta 1944. u sastavu 5. krajiške divizije stigla na teren Toplice, ona je za srpske jedinice dala desetine vojnih i političkih rukovodilaca raznog profila. Do toga vremena brigada je dala dvojicu komandanata divizija. Kao ilustracija njene vojno-političke izgrađenosti govori podatak da je brigada početkom aprila 1944. godine, u vrijeme borbi na području Ivanjice ti pl. Goli je imala 800 boraca, od kojih 317 članova KPJ, 31 kandidata za člana KPJ i 272 člana SKOJ-a ili ukupno 620 politički izgrađenih boraca, odnosno 77,5 odsto cjelokupnog svog sastava. Na osnovu ovih podataka može se zaključiti da je 4. krajiška brigada bila značajna kadrovska jedinica naše vojske.

Najveći izvor kandidata za Partiju bila je organizacija SKOJ-a, kojoj je partijska organizacija posvećivala veliku pažnju.

Tokom rata brigada se popunjavala stotinama novih boraca i u najvećem broju slučajeva, mladim ljudima. Njih su svesrdno prihvatili stariji drugovi i iskusne starješine i za kratko vrijeme oni su postajali dobri borci i politički svjesni ljudi.

Partijska organizacija brigade vaspitavala je borce da imaju pravilan odnos prema narodu. Naša je brigada prošla veliki dio zemlje, susretala se i živjela sa raznim nacionalnostima, pa smo stalno nastojali da imamo ispravne stavove. Svuda kuda je prolazila, brigada je u narodu razvijala veliku političku aktivnost: održavali smo sastanke sa stanovništvom, tumačili ciljeve naše borbe, isticali značaj međusobne sloge, brat-

stva i jedinstva, pomagali formiranje narodnooslobodilačkih odbora. Mogu slobodno da kažem da je naša brigada svuda ostavljala najbolji utisak.

Na kraju bih sa posebnim pijetetom istakao da je brigada odnjegovala mnoge divne likove naših boraca, koji su svjesno i predano ispunjavali svoje partijske zadatke i dali živote za slobodu i bolji život svoga naroda. Mnogo bi trebalo vremena da nabrojim njihova imena, pa neka mi se ne zamjeri ako pomenem samo njih nekoliko: Slobodana Bajića, Antu Rukavinu, Milana Bajića, Slavka Rađenovića, Savu Grahovca, Dragana Tomića—ćića, Dmitra Barišića, Milana Vidovića. ..

Milan Trninić

**SIMO BAJIĆ-SIMICA — KOMANDIR, KOMANDANT,
HEROJ**

Simo Bajić, rođen je 1900. godine, u selu Resanovcima, opština Bosansko Grahovo. Osnovnu školu nije završio jer nije imao uslova. Blagodareći njegovoj upornosti i volji, sâm je naučio da čita i piše. Po zanimanju zemljoradnik, potiče iz siromašne i ugledne porodice. Otac je petoro djece. Pored zemljoradnje, obavljao je i sezonske poslove, a najviše kao preduzimač na izgradnji puteva. Imao je dosta veliki uticaj i uživao ugled u svom selu i šire. Znao je da se postavi i da svojim radom utiče na ljude i organizuje ih oko sebe.

Dolaskom Huseina Abdičevića, 1938. godine, za učitelja u osnovnu školu, u selu Resanovcima su se izmjenile mnoge stvari. Učitelj je izvršio snažan uticaj na omladinu i seljake tako da su oni imali neograničeno povjerenje u njega. Učitelj je uskoro osnovao i organizaciju KPJ u selu.

Pripreme za ustanak u selu Resanovcima počele su 10. jula 1941. godine izlaskom budućih ustanika u planinu Uilicu. Među prvima je došao Simo Bajić—Sirnica.

U toku priprema za ustanak glavnu reč vodila je partijska organizacija koja je Simu Bajića—Sirnicu postavila za komandira ustaničke čete. Kao takav, Sirnica je ispoljiio veliku volju i sposobnost za organizovanje. Organizovao je obaveštavanje i pozivanje boraca, donošenje oružja i municije, ishranu boraca i pravljenje bajti od četinara za prenočište. Sve je išlo tačno i besprekorno, svako mu je referisao šta je uradio a šta nije i zbog čega. Tako je u toku priprema

u Uilici za 15 dana organizovana četa po vodovima i desetinama i određeni rukovodioci. Komandir čete bio je Sirnica. Sve je rađeno zajednički i u dogovoru. Odmah se pristupilo vojnoj obuci a naročito sa omladincima. Uoči ustanka Sirnica je tačno izvršio raspored čete po desetinama i vodovima i izdao im zadatke. Kada je Boško Vukobrat—Bočo doneo naređenje za dizanje ustanka, svako je znao svoj zadatak.

Na dan ustanka, 27. jula 1941. godine, Resanovačka četa pod Simioinom komandom zauzela je žandarmerijsku stanicu (osam žandarma) u selu Resano vci-ma, a u zoru naša četa napada na ustaško uporište u Bosanskom Grahovu. Četa je pokušala iz pokreta da upadne u Bosansko Grahovo, ali ustaše su dale jak otpor i tako isu trojica drugova iz Resanovačke čete poginula, i to: Branko Bajić, član KPJ, Obrad Bajić i Mirko Bajić, kandidati za članove KPJ. Komandir čete Sirnica je obustavio napad, dogovorio se sa ostalim komandirima ustaničkih četa, preuzeo komandu i naredio opšti juriš. Tako je prvo sresko mjesto, Bosansko Grahovo, zauzeto 27. jula 1941. godine u 21 čas.

Po oslobođenju Bosanskog Grahova Sirnica sa svojom četom zauzima položaj u Strmici u zahvatu ceste Knin—Strmica—Bosansko Grahovo i prati situaciju prema Kninu.

Na zahtjev drugova iz Drvara upućuje 40 boraca iz Resanovačke čete na Oštrelj sa komandrom voda Savom Bajićem. Vod se vraća u sastav čete posle uspješno izvršene akcije ispod Oštrelja kod sela Drinići. Sirnica je pohvalio sve borce voda i komandira Savu Bajića za njihov podvig u borbi protiv ustaša kojima su nanešeni veliki gubici u ljudstvu i zaplijenjene veće količine raznog oružja.

Kada su Italijani odlučili da prodru preko Bosanskog Grahova u Drvar, Sirnica sa borcima priprema položaj za odbranu na Deralima. Italijanska divizija »Sasari« otpočinje sa napadom avgusta 1941. godine. Do borbi nije došlo na položajima Derala zbog četničke izdaje. Sirnica je bez ičijeg znanja i saglasnosti doneo odluku da Resanovačka četa što prije zauzme položaje iznad sela Resanovaca i zatvori pravac u zahvatu ceste Bosansko Grahovo—Resanovci—Drvar. Po-

slije Derala, to su najbolji položaji za organizaciju odbrane. Ovakvu Simičinu odluku podržali su drugi dz Drvara, pa je na položajima iznad sela Resanovaca došlo do zajedničke organizacije odbrane. Na ovim položajima ustaničke snage zadržale su pomenutu italijansku diviziju i puk »Bergamo« punih 15—20 dana. Sirnica je znao da uspješno komanduje i da vodi borbu i sa daleko nadmoćnijim neprijateljem. Na položajima iznad sela Resano vaca poginuo je mitraljezac Gojko Bajić i njegov pomoćnik Milan Balaban, obojica iz sela Resanovaca.

Poslije 15—20 dana borbi Italijani su uspjeli da zaob-đu naše položaje preko sela Trubara i izbiju za leđa naših položaja, pa su naše snage morale da se povuku sa položaja koje smo tako dugo držali.

Simo Bajić—Sirnica postao je član KPJ avgusta

1941. godine, baš na ovim položajima i u ovim borbama. Zaista se isticao, kako po hrabrosti i junaštvu, tako i političkom zrelošću, i pokazao da mu je mjesto u redovima komunista. Kakav je bio prije primanja u KPJ, Sirnica je takav ostao i dalje. Na njega nisu uticale nikakve promjene kao što se to obično dešavalo kod većine drugova. Bio je i ostao hrabar borac i rukovodilac. Za njega nije bilo zadatka koji on nije mogao izvršiti.

Poslije prodora Italijana u Drvar i dalje za Bosanski Petrovac, Sirnica je držao četu na okupu, koja je i dalje djelovala. U decembru 1941. godine vodi borbu sa Italijanima u Lijesci i Koritima. Januara-februara 1942. godine četa je u iselu Kamenica gdje vrši blokadu Italijana u Drvaru.

Sirnica se dogovorio sa ostalim komandirima i političkim radnicima sela Peći, Zeba, Isjeka, Radlovića i Maleševaca da se izgrade u Jedovniku i Uilici barake za smještaj boraca i radionica za potrebe partizanskih jedinica. Sve ove pripreme vršene su za osnivanje Bataljona »Gavrilo Princip« koji je formiran 27. marta 1942. godine. Komandant bataljona bio je Rade Zorić, njegov zamjenik Sirnica. Bilo je nekoliko komesara bataljona između kojih je bio i Boško Vukobrat—Bočo.

Borci Bataljona »Gavrilo Princip« izvodili su niz akcija na cesti Bosansko Grahovo—Drvar, Bosansko Grahovo—Livno i Bosansko Grahovo—Knin. Sirnica nije imao mira da sjedi u štabu bataljona i da izdaje naređenja, prima izvještaje i si. On je morao biti tamo gdje se vodi borba, bilo sa vodom ili četom. Tako je bilo kada je došao iz Jadovntika u Uilicu, uzeo 1. vod 2. čete iz logora u Uilici, otišao u selo Trubar i tamo uzeo jedan vod Tiškovačke čete (koja je bila u sastavu Bataljona »Gavrilo Princip«) i zauzeo položaj na Hrnjadi. Mi smo zauzeli položaj na ivici šume i pustili smo Italijane na čistinu i blisko odstojanje. Italijani su imali dosta mrtvih i ranjenih. Mi nismo imali gubitaka. Sirnica je imao na sebi žutu ljetnu žandarmerijsku bluzu. Sva bluza na njemu bila je izrešetana. Mali novčanik koji je imao u levom gornjem džepu, metak je presekao. Bio sam pored njega i to je zaista jedinstven slučaj.

Kada je, 9. septembra 1942. godine, na Tičevu formirana 4. krajiška brigada, Sirnica je postavljen za komandanta 1. bataljona. Sa bataljonom je napadao 15/16. oktobra 1942. na ustaško uporište u selu Golubić kod Bihaća, zatim 26/27. oktobra na italijanski garnizon u Bosanskom Grahovu zajedno sa 1. i 2. proleterskom brigadom. Posle ove akcije bataljon se vraća u sastav brigade u rejon Vrhpolje—Ključ. Osmog novembra 1942. godine vodi borbu sa ustašama u rejonu Vrhpolje, gdje im nanosi znatne gubitke. Sirnica 19/20. novembra 1942. godine sa bataljonom organizuje zasjedu u selu Bunarevi, gdje dočekuje njemačku kolonu kamiona koja je išla od Banjaluke ka Sitnici. U ovoj akciji je sadejstvovao i 2. bataljon čiji je komandant bio Rade Zorić. Sirnica je u ovoj akciji ponovno pokazao umješnost u komandovanju. Uspjesima se ponosio i pohvaljivao borce i rukovodioce, a neuspjesi su mu teško padali.

Cestu na pravcu Banjaluka—Sitnica zatvarala je 4. krajiška brigada, kako bi obezbjedila proleterskim jedinicama da zauzmu Sitnicu, a zatim prodru ka Prnjavoru i u centralnu Bosnu.

U ovom vremenu formirana je 5. krajiška divizija koja je dobila zadatak da zauzme Sanskij Most i osta-

la uporišta oko njega. To su bila najjača uporišta u tom delu Bosanske krajine.

Iz pokreta, zamoreni i uzbuđeni zbog zakašnjenja, izvršili smo juriš na neprijateljske položaje. Prvi bataljon, pod komandom Sirnice Bajića napadao je na centar sela Čaplje. To je bila paklena borba i žilav otpor ustaša. Pre nego što smo izvršili napad rečeno nam je da su se tu nalazili domobrani. Međutim, tu su bile ustaše, pa zbog toga naši borci u prvom naletu nisu bili oprezni. Videći da se tu nalaze ustaše, naši borci su se brzo prilagodili, išli opreznije i osvajali rov po rov. Zaista, ni u jednoj borbi do tada nije bilo više juriša i žilavije borbe nego u s. Čaplje, pa i šire oko Sanskog Mosta.

U ovim borbama smrtno je pogođen junak i komandant Simo Bajić—Sirnica, koji nije uspio reći poslednju misao i izdati poslednje naređenje borcima i rukovodiocima svog 1. bataljona, ali je sve kazao svojom hrabrošću koja će služiti za primjer budućim pokolenjima.

Takav je bio Sirnica. Njegov lik će ostati u sjećanju i uspomeni njegovih saboraca. Njegova pogibija bila je težak gubitak za borce i rukovodioce 4. krajiške brigade.

Petar S. Lukač

POLITIČKO OBRAZOVANJE I VASPITANJE U BRIGADI

Političkom obrazovanju i vaspitavanju boračkog i starešiinskog sastava u našim jedinicama KPJ je od prvog dana posvećivala punu pažnju. Cilj je bio stvarati svesne i hrabre borce i rukovodioce za borbu protiv okupatora i njihovih domaćih pomagača. U ostvarivanju ovih ciljeva postignuti su ogromni rezultati. Od polupismenih radnika i seljaka izrastali su vojni i politički rukovodioci.

Kadar za političko-vaspitni rad

Prilikom formiranja partizanskih jedinica, na čelo čete, osim komandira i njegovog zamenika, bio je postavljan i komesar i njegov pomoćnik koji je bio partijska rukovodilac u četi. Uskoro su uvedeni i vodni delegati. U prvi mah kod nas, boraca, pojavljivale su se nedoumice: šta će, pored komandira, i komesar? Tu nedoumicu objasnio nam je komesar čete Jole Marić. Malo smo u prvi mah zazirali od njega, pribojavajući ga se, ali to je vrlo brzo nestalo zahvaljujući njegovoj neposrednosti. Počeo je prvo da nas pita ko od nas dobro peva. A zatim je i sam poveo pesmu koju smo mi oheručke prihvatili. Vrlo brzo smo ga zavoleli i svaku njegovu reč upijali kao suva zemlja kišu.

U osnovi kadrovske politike vladao je princip odgajanja i odabiranja političkog kadra u sopstvenim jedinicama. A osnovni kriteriji za to bili su da drugovi uživaju odgovarajući ugled kod boraca i rukovodioca u četi, da su hrabri, da poseduju smisao za logičko

rasuđivanje i jasno iznošenje svojih misli drugima i da pokazuju veće interesovanje od ostalih. U prvo vreme naše jedinice su oskudevale u takvom kadru. Zato smo u prvi mah prihvatili kadrove sa strane, kao što je bio slučaj sa Mirom Višićem iz Šibenika i Antom Rukavinom iz Bihaća. Posle dolaska proleterskih jedinica u Krajinu, poslali su nam opet nekoliko drugova političkih iradnika bataljanskog ranga kao što su Radoje Sekulić—Mabso, Lazo Tripković, Kragujevacin, Drago Šobot... Čitav niži politički kadar, od bataljanskog, bio je iz naše sredine. Naši borci su se postepeno uzdizali i sa uspehom zamenjivali drugove koji su došli sa strane.

Da bi što uspešnije obavili svoje zadatke, naši politički radnici morali su se i sami osposobljavati. U tu svrhu korišćena su uglavnom tri oblika rada.

a) Individualni rad kao najbolji i najkorisniji oblik ličnog osposobljavanja. Politički radnici su obično imali svoje komesarske torbice u kojima su, pored ostalog, nosili knjige i brošure, li čim bi dobili vremena, oni bi ih čitali i proučavali.

b) U okviru bataljona povremeno su vršene pripreme komesara ili zamenika na kojima su razrađivane aktuelne teme. Ovim pripremama rukovodio bi komesar bataljona ili njegov zamenik. Veoma retko su ovakve pripreme vršene u okviru brigade, ali je zato komesar brigade prisustvovao pripremama po bataljonima. Zamenik komesara brigade prisustvovao je povremeno partijskim sastancima po četama, a redovno sastancima bataljanskog biroa. Na taj način oni su bili u mogućnosti da pomažu nižem političkom kadru u njihovom radu i da se upoznaju sa stanjem i problemima u jedinicama.

c) Jedan od veoma značajnih oblika osposobljavanja bili su kraći politički kursevi koje je organizovao Vrhovni štab i Štab 2. udarnog korpusa. Takav jedan kurs, u leto 1943. godine, održan je u jednom selu, nedaleko od Bugojna. On je trajao trideset dana, a vodio ga je Filip—Fica Bajković. Iz naše brigade na ovom kursu bilo je desetak drugova, zamenika komesara četa.

Drugi kurs održan je početkom leta 1944. godine u Beranima.. On je trajao dva meseca, a iz naše divizije bilo je upućeno nekoliko drugova — komesara bataljona d njihovih zamenika.

Osim toga, bilo je dosta kurseva koje je organizovao Štab 5. divizije: Pniboj na Limu — krajem 1943, Ustikolina — februara 1944, selo Lovaš u Sremu — decembar 1944. godine.

Svi ovi kao i drugi oblici rada omogućili su da se naš politički kadar relativno brzo osposobljava za funkcije koje je obavljao. Zahvaljujući ličnom zalaganju d upornosti, drugovi su brzo dostigli zavidan politički i kultmi niivo.

Sadržaj političkog obrazovanja i vaspitanja

CK KPJ je odabrao nekoliko krupnijih tema koje su bile predmet političko-obrazovnog i vaspitnog rada i to:

1. O fašizmu, njegovom postanku, karakteru i svojstvu
2. Ko su domaći neprijatelji, čiji su oni saveznici i zašto se bore
3. Bivša Jugoslavija i njena tri trula stuba
4. KPJ ii SKOJ, njihova uloga i mesto u NOB-u
5. Upoznavanje i razrada raznih materijala kao: Odluke u Stolicama; Fočanski propisi; Prvo i Drugo zasedanje AVNOJ-a i njegove odluke, sporazum Tito—šubašić itd.
6. Izučavanje Istorije SKP(b) i socijalističke izgradnje u Sovjetskom Savezu.

Osim toga, češće smo informisali naše borce o kretanju savezničkih armija i rezultatima bitaka na stranim frontovima. Pri tome smo vodili računa da što realnije prikažemo stanje, ukazujući na trenutni uspeh neprijatelja, ah i na to da je naša pobeda neminovna. Zato su nam boroi i verovali.

Kako je rat odmicao, tako je i imteresovanje za posleratno ustrojstvo i razvitak naše zemlje sve više

interesovao naše borce. Trudili smo se da im to objasnimo onako kako smo i sami shvatali ili čak i želeli da bude. Posle našeg izlaganja, pljuštala bi pitanja sa svih strana. S obzirom na socijalni sastav naših boraca, njihova pitanja odnosila su se na selo i njegovu budućnost. Mi koji smo odgovarali na pitanja nalazili smo se, često, u nezgodnom položaju. I šta smo radili? Koristeći sopstvenu maštu i lične želje, a imajući u vidu da će to goditi našim slušaocima, objašnjavali smo da neće biti poreza, žandarma, finansa, policije i drugih obeležja starog režima. Mi smo i sami zamišljali i naš društveni sistem takvim. I kada smo posle rata sretali naše drugove borce, pogotovo one koji su se vratili na selo da žive, smejali bismo se tim našim tvrđenjima. Morali smo priznati da smo i sami čvrsto u to verovali.

Oblici političko-vaspitnog rada

U političko-obrazovnom i vaspitnom radu primenjivani su različiti oblici rada. Ovde navodimo samo neke od njih.

Pre svega, to su bili teorijski časovi na kojima je komesar obrađivao pitanja iz raznih oblasti našeg programa. On je bio obavezan da ponovi nekoliko puta kako bi sa tom materijom bili upoznati i oni koji su bili na straži, u patroli i zasedi. Pomoću ovoga oblika rada naši borci i rukovodioci po četama upoznawali su se sa nizom veoma značajnih pitanja.

Četne ili vodne konferencije održavane su redovno pre i posle borbe. Održavalne su, takođe, pre polaska kroz naselja i terene kroz koje prvi put prolazimo, održavane su i u svim drugim prilikama kada se oseti da je disciplina popustila. U načelu, ako se konferencija održava u okviru čete, onda njom rukovode i komandir i politički komesar ravnopravno. No, oni se obično dogovore, tako da jedan vodi konferenciju, a drugi referiše ili ukazuje na probleme. Na tim konferencijama kritikovane su razne ljudske slabosti, a kritika je imala veliki vaspitni značaj.

Zajednički zborovi jedne ili više četa iz bataljona, održavani su pred izvođenje nekih većih zajedničkih akcija, ili prilikom pripremanja proslave nekog značajnog događaja. Na takvim zborovima govorili su viši vojni i politički rukovodioci, koji bi objasnili zašto se održava taj zbor. Ovakvi zborovi su mobilizatorski delovali na borce i rukovodioce naših jedinica.

Održavani su i zajednički zborovi sa narodom na datom terenu. Na zboru su govorili predstavnici naše jedinice, predstavnici narodnog odbora (ukoliko ga ima), predstavnici KPJ, omladine i AFŽ-a. Zatim je nastajalo zajedničko narodno veselje. Ovakvi zborovi omogućavali su našim drugovima da se još čvršće uvere da ih naš narod voli i da se za njega vredi žrtvovati i do kraja boriti. U ovakvim prilikama skojevci iz naših jedinica ubeđivali su omladince i omladinke da stupaju u naše jedinice.

Ne retko se primenjivao oblik grupnog rada prilikom razrade nekih materijala. Mi smo to nazivali grupama ili kružocima. Ako je bilo literature, onda bi se čitao deo po deo i zatim bi se o tome diskutovalo.

Najzad, naši partijski i skojevski sastanci bili su, takođe, jedan od veoma značajnih oblika političko-vaspitnog rada. Na tim sastancima su obično razmatrana sva najaktuelnija pitanja, kako ona iz života jedinice, tako i ona iz razvoja našeg pokreta, i međunarodne situacije. Članovi KPJ i SKOJ-a bili su ti koji su uvek prvi doznavali novosti, zbog čega su i mogli da ih sa uspehom tumače drugima.

Ne treba ispustiti iz vida ni činjenicu da su lični primeri boraca i komandnog kadra bili veoma efikasan oblik političkog vaspitanja i delovanja.

Teškoće i problemi

Ako hoćemo da damo bar približno realnu ocenu o rezultatima političkog rada i o teškoćama na koje smo nailazili, onda moramo spomenuti socijalni sastav boraca po našim jedinicama. Ti ljudi bili su seljaci, šumski radnici, poiuproleterti. Imali su prednost što su bili mladi i politički neiskvareni. Međutim, svaki od

njih je u četvrtu donosio svoje običaje i navike. Oni koji su bili sezonski radnici po šumama, prugama i drugim objektima, osim pozitivnih, donosili su sa sobom i niz negativnih navika: kocka, uživanje alkohola, odnos prema ženama i dr. Politički radnici i partijske i skojevske organizacije morali su činiti ogromne napore da se što pre odbace te negativne navike. Osim ubedivanja primenjivane su ponegde i disciplinske mere. Ovaj dvostruki postupak dao je relativno brzo dobre rezultate.

Novi tip vojske koja je stvarana pod rukovodstvom KPJ bila je osnovna oružana snaga naše revolucije. Svaki njen pripadnik morao je biti visoko svestan ciljeva za koje se bori i posedovati svesnu vojničku disciplinu.

Međutim, prilikom rada nailazili smo na niz poteškoća i problema:

1. Napred smo istakli da je preko 95 odsto boraca bilo od 16 do 24 godine. Oni su veoma pažljivo slušali izlaganje komesara, ali kada je trebalo ponoviti nisu umeli reći da progovore. Trebalo je da prođe duže vremena da se oni oslobode i progovore.

2. Kada su nam pričali da se treba obrazovati i osposobljavati za ispunjenje raznih obaveza u toku i posle rata, nemali broj drugova sa nevericom bi vrteo glavom govoreći: »Nismo mi za to. To treba da obavljaju školovani ljudi, a nama je dosta da pobedimo naše neprijatelje i da se vratimo svojim kućama«.

Kako je rat odmicao, tako je i kod njih sazrevalo saznanje da će baš oni morati da se školuju i osposobljavaju za preuzimanje raznih odgovornih obaveza. Ali, može se zamisliti koliko je tu trebalo truda uložiti da bi se to postiglo.

3. Naše jedinice se nisu duže zadržavale u jednom mestu. Stalno su bile ili u pokretu, ili u borbi sa neprijateljima. To je uslovljavalo ogromne poteškoće u političkom obrazovanju. Koliko nam se puta desilo da smo tek počeli izlagati materiju, a ono stigne naredenje da se jedinica što pre spremi za pokret. To je otežavalo održavanje kontinuiteta u političkom obrazovanju.

4. Nedostatak literature bio je očigledan tako da ga ne treba ni isticati. Po jedan primerak knjige »Pitanje lenjinizma«, ili »Istorije SKP(b)« nalazio se kod komesara. I ako je neko od boraca zainteresovan da se upozna sa sadržinom knjige, on bi zamolio komesara da mu je na kratko pozajmi, što bi ovaj sa zadovoljstvom učinio. Tako je knjiga išla od ruke do ruke. Tek kada smo oslobodili Beograd, sa literaturom smo bili nešto bogatiji. Tada smo imali i naš list »Borbu« koju smo mogli pratiti.

Na kraju, želim da podvučem da je političko-obrazovni rad odigrao presudnu ulogu u stvaranju novih ljudi i naše revolucionarne armije.

Koliko su naši politički radnici, osim svog osnovnog zadatka, pokazivali i ličnim primerom, vidi se iz spiska poginulih: Svetozar Kačar, komesar brigade; Miro Višić, komesar bataljona; Savo Grahovac, komesar 3. bataljona; Ante Rukavina, komesar 3. bataljona, Dane Vladušć, pom. komesara u I bataljonu, Milan Vidović, pom. komesara čete 3. bataljona, Uroš Vučković, komesar I. čete 3. bataljona.

St evo Vladusić

JOLE MARIC — JUNAK NAŠE REVOLUCIJE

Rođen je u Drvaru 1915. godine gde je završio osnovnu školu a potom i bravarski zanat. Jole je bio u porodici svojih roditelja osmo dete.

Po završetku zanata zaposlio se u Sarajevu u glavnoj železničkoj radionici. Nije dugo ostao, vratio se u Drvar i zaposlio u fabrici »Šipad«. U SKOj je primljen 1938. godine. Još kao šegrt bavio se sportom — fudbalom, bio je član tamburaške grupe i društva »Soko«.

Po odsluženju vojske, krajem 1937. godine, vraća se u Drvar i zapošljava u železničkoj radionici. Posle toga radio je u Sarajevu, Beogradu i u Sremskoj Mitrovici. Iz Sremske Mitrovice vraća se u Drvar, sa bogatim radnim i političkim iskustvom. Učestvovao je u više štrajkova. Bio je član URS-ovih sindikata.

Posle kapitulacije stare Jugoslavije Jole se iz rezerve vraća u Drvar i uskoro se sklanja na Kamenicu gde je našao Nikolu Kotlu, Milana Bursaća i ostale članove KPJ. Ubrzo je i Jole primljen u KPJ.

Prvog ustaničkog dana, 27. VII 1941. godine, Jole je stao u stroj na čelo 3. kameničkog odreda i poveo ga u borbu na Drvar. Potukao je neprijatelja na utvrđenim mestima kod Šobića groblja, Kecmanove glavice i brzo se sručio na Sokolski dom. U sadejstvu sa Zaglavičkim odredom zauzima Sokolski dom, a jednim delom odreda pristupa likvidaciji grupe na tornju fabrike celuloze.

Po oslobođenju Drvara Jole sa svojim odredom iz Drvara kreće prema Bosanskom Petrovcu. Koliko se sećam, to je bilo avgusta 1942. godine. Okupator

i njegove sluge, ustaše i domobrani, napadaju na našu slobodnu teritoriju od Bosanskog Petrovca. Sa velikim brojem dobro naoružanih vojnika probili su našu odbranu Kalabino brdo — Oštrelj. Ja sam u to vreme bio na položaju istočno od Oštrelja na potezu Brizgać — Srnetica. Kad je Jole čuo za borbu na Oštrelju, on je kao komandant pokupio sve naoružano ljudstvo u Drvaru, kamionom brzo stigao na Oštrelj i priključio se svojim drugovima Vicuki Bodi-roži, Dragiji Milašinoviću, Milošu Tanjgi, Desnici i drugima, pa je neprijatelj razbijen i povukao se u Bosanski Petrovac.

U septembru 1941. godine Italijani sa kvislinzima kreću od Bosanskog Grahova ka Drvaru, da okupiraju našu slobodnu teritoriju koja se protezala od Bihaća preko Livna, Lapca, do Glamoča. Na Pločama iznad sela Resanovaca neprijateljska artiljerija i avijacija napale su naše položaje. Vodila se neravnopravna borba. Jole se sa svojom jedinicom žestoko borio. Neprijatelj je nadmoćniji, pa se jedinica povlači kroz Drvar i posmatra kako gori grad. Jole, nemiran duh, nastavlja borbu sa neprijateljem na liniji Bosanska Krupa—Sanski Most.

Kada je formirana Kamenička četa, on postaje zamjenik komandira, a zatim zamjenik političkog komesara čete u Tiškovcu.

Oko 1. avgusta 1942. godine formira se Omladinski bataljon »Radivoje Rodić«, u selu Hrgare kod Bihaća, od omladinskih četa iz Bosanskog Petrovca, Drvara i Bosanske Krupe.

Štab bataljona: komandant Vicuka Bodi-roža, zamjenik komandanta Jole Marić; komesar bataljona Miloš Marčeta, zamjenik komesara Ante Rukavina. Ovaj bataljon je u okolini Bihaća štitio narod pri sakupljanju letine i transportovao je na slobodnu teritoriju. Vodio je borbe sa ustašama, domobranima i legionarima, na položajima Ripač, Grabež, Spajići, Jezerce, Vučijak kod Bosanske Krupe. U ovim borbama Jole je uvek bio u streljačkom stroju.

Kao takav Jole postaje omiljen i izuzetno cenjen. Pri formiranju 4. krajiške, 9. septembra 1942. godine,

u Tičevu, on je postavljen za zamenika komandanta 3. bataljona.

Jole je sa 3. bataljonom učestvovao u napadu na sela Luku i Obijaj kod Bosanskog Grahova, na Golubić kod Bihaća i Vrhpolje kod Ključa. Dvadesetog novembra 1942. godine Jole i Miloš Marčeta sa 3. četom postavljaju zasedu domobranima i Nemcima. Tu je zarobljeno oko 65 domobrana i 2 Nemca. U toj borbi je ranjen komesar bataljona Miloš Marčeta, pa se više nije vratio u 4. krajišku brigadu.

Četvrta krajiška brigada je 10. novembra 1942. godine forsiranjem prešla reku Sanu kod sela Kozice i u sam mrak usiljenim maršem krenula u napad na Sanski Most. Sećam se, vreme je bilo tmurno, hladno i velika pomrčina. U koloni se samo čulo: »Drži vezu! Brže!... Bez galame!« Članovi štaba bataljona su bili po četama. Jole je u stroju 2. čete, a to je bila polovina kolone bataljona. On je hrabrio borce: »Izdržite ovaj napor! Desetare, Tomiću, kako borci? Idete li? Držite se! Kad smo bez pušaka mogli izdržati onaj štrajk pred 'Celulozom' u Drvaru i ovo ćemo. Naša je pobjeda, rat je, revolucija...«

Treći bataljon je pošao u napad iz rejona Rudnice, 11. decembra 1942. godine, oko 2 časa, i brzim naletom tukao obezbeđanja domobrana i u nastupanju izbio u visinu sela Čaplje i železničke stanice. Tu je bataljon dočekan žestokom vatrom iz rovova. Nastala je borba prsa u prsa za pojedine kuće i zgradu železničke stanice. Naša 2. četa zauzela je železničku stanicu i neke kuće. Četu je vodio komandir Miloš Tanjga, a u stopu sa njim jurišao je i Jole Marić. Oni su od detinjstva, pa i u ratu, bili nerazdvojni drugovi. Ubrzo su zauzeti neprijateljski rovovi, a kad se stiglo do bunkera, tu je četa dočekanja jakom vatrom. Uz žestoku borbu zauzeli smo tri bunkera i deo rovova. I kad je izgledalo da će se domobrani predati, ustaše su izvršile žestok protivnapad na našu četu. Jole je bio među čelnim borcima, sa 2. četom u jurišu. Neprijateljski rafal ga je smrtonosno pogodio u grudi. Ostao je na mestu mrtav.

U srcima boraca ostala je neizmerna tuga i žalost za omiljenim junakom, divnim drugom, dobrim ruko-

vodiocem Jolom Marićem, koji je svojim herojstvom i čovečnošću bio i ostao primer za sve borce bataljona. **Sa** suzama u očima ožalili smo našeg druga Jolu, rešeni da ga osvetimo u novim jurišima.

Narod Drvara, a posebno omladina, inspirisana herojstvom Jole Marica, pevali su pesme o Jolinoj pogibiji. Danas ulica u Drvaru u kojoj je Jole radio nosi njegovo ime. Sećanje na njega predstavlja samo jedan deo sećanja na borce grada-heroja Titovog Drvara.

Pero Tomić

REVOLUCIONAR BOŠKO VUKOBRAT - BOČO

Selo Resanovci dalo je dosta boraca i junaka koji su stali u borbeni stroj 27. jula 1941. godine, zatim ti isti borci u Bataljon »Gavrilo Princip«, a 9. septembra 1942. godine u 4. krajišku brigadu. Među tim borcima bio je i Boško Vukobrat — Bočo, rođen 1918. godine. Potiče iz napredne seoske porodice čiji su članovi učestvovali u NOR-u i revoluciji.

Boško Vukobrat — Bočo išao je u osnovnu školu u selima Pećima i Resanovoima. Po završetku škole ostao je da se bavi zemljoradnjom a povremeno je radio i na sezonskim poslovima. Na ovim poslovima Bočo je osetio pod kakvim uslovima živi i radi radnička klasa. Zato se vrlo rano uključio u radnički pokret i aktivno se borio za radnička prava. Na Bočino opredeljenje još više je uticao Husein Abdičević, učitelj, koji je 1938. došao u Resanovce. Bočo je bio vrlo vredan i disciplinovan izvršavao »učine« zadatke, pa je ubrzo sa ostalim drugovima postao član KPJ, krajem 1939. godine. U prvim mesecima 1940. godine oformljena je i partijska ćelija u selu Resanovoima od sedam članova.

Bočo je svojim radom, zalaganjem i ponašanjem služio za primer drugima. Zato je bio omiljen i popularan, a naročito kod omladine. Te njegove vrline još više su došle do izražaja kada je postao član KPJ. Ubrzo je organizovana i skojevska organizacija od devet članova, a njen sekretar bio je Bočo. Članovi Partije i SKOJ-a bili su glavni pokretači priprema ustanka 1941. godine. Na ovim zadacima Bočo je bio vrlo aktivan, radio savesno i sa puno odgovornosti. On je bio zadužen da održava vezu sa drvarskom partijskom organizacijom u selu Kamenica. Tako je Bočo donio vest — odluku iz Drvara, 26. jula uveče, i predao je Simi Bajiću,

komandiru čete, da otpočne sa ustankom noću 26/27. jula 1941. godine. Zadatak je bio da sa Resanovačkom četom (oko 120 boraca) izvršimo napad na žandarmerijsku stanicu (u kojoj je bilo osam žandarma) u selu Resanovcima, a zatim produžimo napad sa ostalim ustaničkim četama iz drugih sela na sresko mesto Bosansko Grahovo. Resanovačka četa bila je u IMici 15 dana na pripremama koje su bile od presudnog značaja za jedinstvo i borbenost naših boraca, jer su ih pripremali članovi KPJ.

Bočo je bio jedan od organizatora priprema ustanka u našem selu i kraju. On je pokazao veliku hrabrost u napadu na ustaško uporište u Bosanskom Grahovu. Našao se u jurišu među drugovima koji su prvi dali svoje živote, a to su: Branko Bajić, član KPJ, Obrad Bajić i Mirko Bajić, kandidati za članove Partije. Avgusta meseca 1941. godine na Oštrelj je došlo 40 Resanovčana kao pomoć Drvarčanima u borbi protiv ustaša koje su vršile napad iz Bosanskog Petrovca ka Oštrelju i Drvaru. U ovim borbama Bočo je bio neustrašiv, stojeći tukao je iz puškomi trai jeza po ustašama koje su juršale na nas. Bočo nije znao za strah, uvijek je išao među prvima. Takav je bio i u borbama protiv Italijana na položajima iznad sela Resano vaca, avgusta-septembra meseca 1941. godine.

Pored hrabrosti Bočo je bio dosledan u izvršavanju svih zadataka koje je pred njega postavljala Partija. Kada je bilo najteže, Bočo nije bio malodušan i kolebljiv. Uvek bi našao izlaza za sebe i svoje drugove iz teške situacije. Kada je došlo do prodora Italijana iz Dalmacije ka Bosanskom Grahovu, Drvaru li Bosanskom Petrovcu, došlo je do jenjavanja borbi kod nekih ustaničkih četa. Naša četa ostala je kompletna i jedinstvena, zahvaljujući komandiru čete Simi Bajiću i ostalim članovima Partije, među kojima je bio i Boško Vukobrat — Bočo, kao i borcima koji su disciplinovano izvršavali sve zadatke i ostali jedinstveni do kraja.

Februara meseca 1942. godine, kada su se tražili dobrovoljci za Proleterski bataljon »Zdravko Čelar«, među prvima se javio Bočo, Gojko Lukač, obojica članovi KPJ, Stevo Bajić, skojevac i Veseljko Vukobrat, svi iz sela Resanovaca.

Boco je bio na raznim partijsko-političkim i vojnim dužnostima, delegat voda i komesar čete u Proleterskom bataljonu »Zdravko Čelar«, zatim komesar Bataljona »Gavrilo Princip«, a pri formiranju 4. krajiške brigade postavljen je za zamenika komandanta 1. bataljona Sime Bajića. Prema nekim podacima krajem 1941. i početkom 1942. godine Boco je bio član Sreskog komiteta za Bosansko Grahovo. Kako se vidi, on je bio vrlo aktivan društveno-politički radnik, a u jedinicama NOV partijsko-politički i vojni rukovodilac. Uvek je služio za primer drugovima u svojoj jedinici. Kao komunista i starešina bio je prvi u svim borbama. Na čelu svoje jedinice neustrašivo je išao iz borbe u borbu, iz pobeđe u pobeđu. Takav je Boco bio po svojim moralnim i karakternim osobinama, za njega nije bilo zadataka koji se nisu mogli izvršiti. Takav je bio sve do 10/11. decembra 1942. godine, do napada 4. krajiške brigade na ustaško uporište u selu Čaplje. Na ovo uporište napadao je 1. bataljon, čiji je Boco bio borac i rukovodilac. Borba je bila teška i žilava, ustaše su davale žestok otpor, a naši borci i rukovodioci su išli iz juriša u juriš. Boćin reski i oštri glas u jurišima čuo se nadalje, a poznavali su ga svi borci i rukovodioci bataljona. Kada bi borci čuli Boćin povik »ura«, svi bi kretali energično na juriš.

U ovakvom jednom kratkom napisu nemoguće je izneti sve njegove vrline, njegove zasluge i opisati njegov život i rad. Teško je opisati šta je sve učinio za novo društvo za koje je on imao svoju viziju kao mladi komunista-revolucionar. Smatram da nije sve u tome da se iznesu sve borbe i opiše kako se pokazao u tim borbama. Veća je vrednost sagledati njegove prave osobine, koliko je učinio i uticao na angažovanje i mobilizaciju boraca i ostalih sredina u kojima je živeo i radio. U tome i jeste Boćina veličina.

Boćo je poginuo u selu Čaplje i dao svoj život za slobodu. On je fizički nestao iz stroja, ali je ostao u srcima boraca i rukovodilaca 4. krajiške brigade. Rano je otišao iz naše sredine ne uspevši da razvije sve svoje sposobnosti koje je imao.

Petar S. Lukač

DEJAN STANIŠIĆ — PRVI POLITIČKI KOMESAR DRUGOG BATALJONA

Dejan je rođen 1919. godine u Livnu u patrijarhalnoj i uglednoj porodici popa Koste Stanišića. Djetinjstvo i ranu mladost proveo je u rodnom gradu gdje je završio osnovnu i građansku školu.

U toku školovanja na Tehničkoj građevinskoj školi u Splitu i kroz višegodišnji rad u sportskom društvu »Troglav« Dejan se uključuje u napredni omladinski pokret i trajno opredjeljuje za borbu radničke klase na čelu sa KPJ. Nakon završetka Tehničke škole završio je školu rezervnih oficira u Sarajevu, krajem 1940. godine, te je, pored solidnog opšteg i stručnog, stekao i neophodno vojno obrazovanje koje mu je dobrodošlo za nastupajuće teške ratne dane.

Nakon uspostavljanja NDH i prvih ustaških zločina nad nedužnim srpskim stanovništvom i antifašistima iz drugih nacionalnosti, Dejan je shvatio da mora napustiti Livno. To je i učinio i zaobilazno, preko Glamoča, prebacio se u Sarajevo, gubeći svaku vezu sa rodnim krajem.

Nakon formiranja Livanjskog partizanskog odreda i jačeg ispoljavanja njegovog vojnog i političkog uticaja na kupreški i duvanjski teren, sve jače se isticao problem sposobnih vojnopolitičkih kadrova, naročito za jedinice koje se formiraju u krajevima nastanjenim srpskim stanovništvom. Među kadrovima na koje je Okružni komitet KPJ Livno računao, nalazio se i Dejan Stanišić, ali je po odlasku iz Livna svaka veza sa njim prekinuta. Zadatak da ga pronađe i prebaci u Livanjski partizanski odred dobio je skojevac, najbliži Dejanov drug, Franjo Vidačak, koji je početkom marta 1942. godine, sa put-

nim dokumentima vanrednog studenta Pravnog fakulteta u Zagrebu, krenuo preko Mostara i Sarajeva na »polaganje ispita«. Po dolasku u Sarajevo, više slučajno, nego po sjećanju, pronašao je stan najstarijeg Dejanovog brata, koji je bio oženjen Hrvaticom iz Livna, i poslije dužeg razgovora doznao da se i Dejan skriva kod njih. Kad su se sastali u mračnoj i zapuštenoj podrumskoj sobici — Dejanovom skloništu — umjesto srdanog razgovora starih drugova i velikih prijatelja, nastupili su veoma mučni trenuci i za Dejana i za Franju. Franjo mu je morao saopštiti vrlo tešku vest da su mu ustaše zaklale majku, oca i sestru. Tek nakon nekoliko mučnih časova, Dejan se malo pribrao i Franjo mu je mogao saopštiti pravi razlog njegove iznenadne posjete. Rekao mu je da su ga drugovi iz okružnog partijskog rukovodstva, Šefko Latifić i Miro Popović, zadužili da ga pronađe i da mu pomogne da se prebaci u Livanjski partizanski odred, kojem je veoma potreban. Dejanov odgovor na poziv Partije glasio je: »Ići ću u šumu i priključiću se drugovima u odred. Spreman sam da se borim i da u borbi poginem ako se to od mene traži, rađe nego da me gadovi ubiju kao životinju«.

Pošto su, preko partijske veze u Sarajevu, dobili potrebna putna dokumenta za Dejana, uputili su se preko Mostara za Livno. Strahovali su kako će prebroditi brojne kontrole od strane ustaških redarstvenika i italijanskih karabinjera. Sticajem srećnih okolnosti sve je prošlo dobro. U kupeu prvog razreda voza kojim su putovali od Sarajeva do Mostara imali su sreću da se nađu u društvu poslanika HSS za kotar Dubrovnik, koji se upravo vraćao sa prijema kod poglavnika Ante Pavelića, i bio presrećan da nekome može pričati o svom najvećem doživljaju. Oni su njemu rekli da su studenti i da se upravo vraćaju iz Zagreba sa polaganja ispita, da su Hrvati i oduševljeni stvaranjem »nove Hrvatske države«. Prilikom duple kontrole putnih isprava, od strane ustaških oružnika i italijanskih karabinjera u Mostaru, poslanik je, očito ponosan svojom titulom, prvi pružio svoju specijalnu legitimaciju i kontrolore upozoravao, na hrvatskom i italijanskom jeziku, da su njegovi saputnici studenti i pripadnici Hrvatske uzdanice, te da ih nema potrebe legitimisati.

U Mostaru Dejana i Franju je dočekaao Kasim Borić, koji ih je kamionom punim kukuruza prebaio do Livna. Pošto je prijetila opasnost da će na ulazu u Livno biti pretresen kamion, nedaleko od grada sačekao ih je predratni komunista Ante Krezo — Komo i uputio da sporednim putem neopaženo uđu u grad. Susret sa rodnim gradom, koji je morao napustiti prije deset mjeseci, bio je za Dejana veoma tužan i potresan. Poslije nekoliko dana skrivanja kod rođake Pavlovdć, Dejan je ilegalno prebačen na slobodnu teritoriju Donjeg livanjskog polja, a ubrzo zatim upućen na kupreški teren na dužnost političkog komesara Vukovske partizanske čete.

Povjerenje koje mu je Partija ukazala postavljajući ga na odgovornu političko-partijsku dužnost, iako zvanično još nije imao njenu crvenu legitimaciju, Dejan je vrlo brzo opravdao. Čim je preuzeo dužnost političkog komesara čete, odmah se sa svojim zamjenikom i odranije bliskim drugom, predratnim članom KPJ, Mujom Dizdarom, prihvatio realizacije najvažnijih zadataka u vrlo složenim uslovima nakon ustaških zverstava i pojave četnika, koji su se srpskom narodu predstavljali kao njegovi zaštitnici i osvetnici.

Nakon petomjesečnog veoma plodnog političkog djelovanja na kupreškom sektoru, gdje je stekao i prva borbena iskustva i potvrdio svestrane sposobnosti, Dejan je u julu 1942. godine postavljen za političkog komesara Bataljona »Starac Vujadin«. Pun mladalačkog i borbenog poleta i svjestan povjerenja i priznanja koje mu ukazuje Partija, ion se i na novoj odgovornoj dužnosti vrlo brzo potvrđuje i zadobija puno povjerenje boraca i rukovodilaca bataljona.

Stupanjem Bataljona »Starac Vujadin« u redove novoformirane 4. krajiške brigade, Dejan je raspoređen na dužnost političkog komesara njenog 2. bataljona, koju je sa uspjehom obavljao do decembra 1942. godine. Nakon ove dužnosti, kao svestrano obrazovan i sposoban starešina postavljen je za šefa kancelarije štaba brigade, u kome je radio na štapskim poslovima.

Vremenski kratak, po djelima veoma plodan, po htjenjima neostvaren revolucionarni i borbeni put dva-

desetčetvorogodišnjeg livanjskog mladića, idejno zrelog komunista, hrabrog borca, omiljenog političkog komesara, i iznad svega čovjeka kojeg su krasile najplemenitije ljudske osobine, Dejanov život završen je 5. marta 1943. godine na planini Šator, prilikom proboja njegove proslavljene 4. krajiške brigade iz njemačkog okruženja. Igrom slučaja Dejan je svoj životni put završio baš na ovoj prelijepoj planini koja se visoko uzdiže, iznad sela Tičeva iz kojeg je sa brigadom krenuo na njen slavni borbeni put, i iznad sela Preoca iz kojeg potiče njegova porodica.

*Franjo Vidačak
Mile Bogovac*

ČETVRTA KRAJIŠKA UDARNA BRIGADA U DALMACIJI

Posle Šatora 2. bataljon proveo je u selu Rore do kraja marta 1943. godine, gdje je vršio izviđanje i kontrolu teritorije u pravcu Glamoča. Ovo vrijeme dobro je došlo da se bataljon odmori i pripremi posle teških borbi koje je vodio u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

Došlo je naređenje za pokret i istog dana bataljon je u blizini sela Preoca, ušao u marševski poredak brigade, koja je maršovala od Gornjeg Ribnika. Kad smo bili u visini Bosanskog Grahova, saopšteno nam je da idemo u Dalmaciju. Prošli smo kroz Gornji i Donji Tiškovac (tromeđu) i stigli u prvo dalmatinsko selo, u Plavno. Selo je lepo i veliko, nalazi se u velikoj pitomoj dolini, opkoljeno sa svih strana brdima i planinama. Ono što nas prvenstveno interesuje kad stignemo na novu teritoriju jeste da li je partizanska ili pripada drugoj strani. U stvari, seljaci su nam rekli da je Plavno u većini partizansko selo. Ova strana sela gdje se nalazimo, zapadna, je partizanska, a ona druga strana sela je izmešana — ima partizana i četnika. Ovo su nam poslije nekoliko dana potvrdili i zarobljeni četnici.

Četvrta krajiška brigada, sa 10. krajiškom, 1. ličkom i ličkim NOP odredom, dobili su zadatak da napadnu i razbiju četnike i Italijane, koji su se grupisali u više uporišta u širem rejonu Knina. Imajući u vidu jačinu i raspored neprijateljskih snaga, Štab 1. bosanskog korpusa i Operativni štab za Zrmanju rešili su da iznenadnim noćnim dejstvom, istovremeno, napadnu sva neprijateljska uporišta, jer se pretpostavljalo da će

Italijanii u toku dana intervenisati jakim snagama i avijacijom.

Četnici su često, samostalno ili skupa sa Italijanima, vršili napade na slobodnu teritoriju Like i Bosanske krajine, pljačkajući sela i ubijajući aktiviste NOP-a. Posle četvrte neprijateljske ofanzive, smatrali su da je NOP u tolikoj mjeri oslabljen, da je došlo vrijeme da ga dokrajče.

Četvrta krajiška brigada napadala je nekoliko neprijateljskih uporišta: 1. bataljon na selo Radljevac, 2. bataljon na selo Pađene, 3. bataljon na selo Oton i Debelo brdo i 4. bataljon na selo Zagrović. Deseta krajiška brigada napadala je na Golubić, a 1. lička brigada desno od Pađena. Lički partizanski odred napadao je na Kistanje.

Selo Pađene su držali četnici i Italijani. Ovo selo ima nekoliko zaselaka, izduženo oko 2 km u zahvatu komunikacije koja vodi od Knina u Zrmanju i Zegar. Nalazi se severozapadno, osam kilometara vazdušne linije od Knina. Seoske kuće, škola i željeznička stanica sagrađene su od kamena, kako je to običaj u ovom kraju. Dvorišta oko kuća, bašte i njive ograđene su kamenim zidovima, tako da predstavljaju dobre zaklone, naročito za branioce. Na jugoistočnoj strani sela nalazi se željeznička stanica Pađene. Iznad sela proteže se Debelo brdo tt 740. U stvari, ko drži pomenuto brdo, kaže se da je i njegovo selo.

Kada je 2. bataljon u toku noći stigao pred Pađene, osetili smo da neko ima pred nama i to vrlo blizu, na oko 30 metara. Zastali smo i osluškivali: čuli smo povremeno zveket oružja. Očito da je vojska pred nama, ali ne znamo koja. Spremni smo da otvorimo vatru, a pripremili smo i bombe za aktiviranje. Čekamo znak početka napada.

Drago Šobot, zamenik političkog komesara bataljona, u vezi s ovom situacijom rekao je: »Mi smo spremni, ali ipak moramo prvo pro veri ti ko je pred nama, da slučajno nije neka naša jedinica«. On je veoma prodornim glasom pitao: »Ko je tamo?«. Tajac, mrtva tišina, sada još veća, niko se ne javlja. Opet je Drago pitao: »Ko je tamo?«. Napokon, javlja se glas koji pita ko smo mi. Sad mi čutimo. Nastaje nadmudrivanje.

Ovakav dijalog ponavlja se nekoliko puta i Drago Šobot presječe neizvjesnost rečima: »Ovde partizani«. Druga strana, takođe, odgovara: »I ovdje partizani«. Pitamo koja je jedinica, a oni odgovaraju: »Bataljon Marko Orešković«. Pošto i ovo može da bude varka, pitamo ko je komandant. Isto i oni pitaju koja je jedinica i ko je komandant ;i tako smo se identifikovali i sporazumeli.

Drugi bataljon je izvršio napad na Pađene 3. aprila u 23 časa. Iznenadili smo četnike koji su bili raspoređeni po kućama, odmarali se a neki i spavali. Stražare smo pohvatali, razoružali i sproveli u štab bataljona. Čete su brzo dejtvovale i prodirale kroz selo, hvatale četnike po kućama i razoružavale ih. U ovom su nam pomagali naši simpatizeri, pokazujući kuće u kojima su bili četnici smešteni. Četnici nisu očekivali naš napad. Oni su predstavljali spoljnu odbranu i predstražu dtalijanskom garnizonu a do tada ih u tim uporištima nije niko uznemiravao i napadao. Tako zbunjeni nisu bili u stanju da pruže organizovan otpor, pa su zarobljavani u grupama.

Pred zoru deo četničkih jedinica organizovao je jači otpor u istočnom delu sela u rejonu željezničke stanice Pađene. I oni su potpuno razbijeni iako su pozadi njih bili Italijani. U ovoj borbi istakle su se 2. i 3. četa, sa svojim komandirima Dmitrom Ticom i Ilijom Vašalićem, koje su zarobile po 60 četnika. Uspehu ove akcije doprinjeo je i Prateći vod koji je preciznom minobacačkom vatrom gađao četnike.

Zaselak Ilići zauzet je u prvom jurišu, zatim je brañjen i kontrolisan našom vatrom, italijani i četnici su se povukli pozadi sela, ali su Italijani isturali četnike ispred sebe. Jedna grupa četnika povukla se u školu i zabarikadirala. Škola je blokirana sa svih strana i tućena mitraljeskom vatrom, tako da su se borci slobodno kretali oko same škole u čemu se posebno isticao Dmtar Tica, komandir 2. čete, pozivajući blokirane na predaju. Škola je zidana od kamena i predstavlja siguran zaklon. Bombe se ne mogu ubaciti kroz prozore jer su zaštićeni raznim materijalom. Pokušano je paljenjem, ali ni to nije dalo rezultate pošto pod krovom nije bilo zapaljivog materijala, a slama se gasila.

Borbe se vode na Debelom brdu, čuje se jaka vatra, a desno od našeg bataljona, borbu vode ličani. Reklo bi se da je kod nas nastupilo izvesno zatišje. Puškomitralješci povremeno kratkim rafalima otvaraju vatru i drže pod kontrolom školu, dok se bradonje javljaju po kojim metkom.

Prvi bataljon napadao je na selo Radijevac, razbio četnike koji su se povukli i pobjegli u pravcu Knina.

Treći bataljon napadao je selo Oton, razbio četnike, zauzeo »Kulu«, ubio 10 i zarobio 20 četnika. Zatim je u svanuće zauzeo Debelo brdo tt — 740, razbio četnike koji nisu se razbežali na više strana. One koji su bježali u pravcu Pađena, dočekivao je 2. bataljon i zarobljavao. Oko podne, 4. aprila, Italijani su intervenisali jakim snagama i posle oštre borbe bataljon se poslije podne povukao u pravcu Otona.

Četvrti bataljon je u toku noći uspeo da se neopaženo provuče kroz neprijateljska uporišta i postavi zasedu u selu Žagrović i to u blizini Knina. Međutim, Italijani su jakim snagama uz podršku avijacije vrlo brzo intervenisali i bataljon se pod nepovoljnim uslovima morao povući iz ovog rejonu.

Dok je trajalo zatišje na položaju 2. bataljona, ja sam dobio zadatak da sa grupom boraca uđem u zaselak Ilići i izvršim prikupljanje hrane za potrebe bataljona. Dobio sam spisak četničkih porodica, koje treba da daju izvjesne količine namirnica, odnosno izvršim konfiskaciju ukoliko odbiju da daju. U ovoj grupi bilo je oko desetak partizana sa konjima iz četnih i bataljonske komore.

Ušli smo u selo. Kao i obično bili smo oprezni, mada nismo pomisljali o bilo kakvoj opasnosti. Pozadi nas ostale su naše čete, a mi smo se našli između našeg i neprijateljskog položaja. Skrenuli smo udesno za devedeset stepeni na jedan put i izašli na čistinu. Tada su Italijani otvorili uragansku vatru. U tom kratkom okršaju uspeh smo da se izvučemo bez gubitaka. Od siline vatre naši konji su se preplašili, otrgli su se od vodiča i pobjegli nazad istim putem. Tako se naša komora vratila bez namirnica.

Posle povlačenja Spiro Višekruna i ja zauzeli smo položaj na izlazu iz sela. Primjetismo, da prema nama

ide jedan četnik i mi ga čekamo. Međutim, sa druge strane gađaju ga borci 2. čete, koji su držali blokadu škole. Kad je bio na nekoliko koraka do nas, pao je. Istovremeno, iza nas čujemo galamu, ali zbog visokog zida između kuća ne vidimo šta se događa. Posle nekoliko minuta na zidu se pojavio partizan sav krvav, šaka jedne ruke sva raznesena, visi na tankoj koži. Mi smo ga odmah prihvatili i pokazali put do čete. To je bio Dule Marčetić, zamenik komandira čete iz Bataljona »Marko Orešković«. Rafal mu je razneo šaku. Povlačio se kroz selo, a žene su pokušale da ga uhvate. On se nije dao, i uspio je da dođe do nas. Petnaest godina poslije ovog događaja, sreo sam se sa ovim drugom u Zagrebu. Tada je bio predsednik SUBNOR-a grada.

Četvrtog aprila poslije podne, Italijani i četnici izvršili su jak pritisak na 2. bataljon, pa je naređeno da se povuče, tako da škola nije likvidirana. Za vrijeme borbi za Pađene 2. bataljon je zarobio 145 četnika sa naoružanjem i opremom. U toku dva dana borbi u Kninskoj krajini 4. brigada je zarobila ukupno 168 četnika, a bilo je oko 130 poginulih i ranjenih. Zaplenjeno je 150 pušaka, pet puško mitraljeza i druge razne opreme. Brigada je imala pet poginulih i 12 ranjenih. Iz 2. bataljona poginuo je Luka Ajder, komandir voda iz Preoca i Slavko Runjo iz Crnog Vrha, a teško je ranjen Pero Stevandić iz Prekaje i Mile Karina iz Mrda.

Sa zarobljenim četnicima u 2. bataljonu razgovarao je politički komesar bataljona Mirko Vranić i održao im govor. On je govorio o ciljevima i uspesima NOB-a i izdaji četnika koji su postali sluge okupatora u borbi protiv vlastitog naroda. Pozvao ih je da stupe u naše redove i da se sa nama bore protiv okupatora i domaćih izroda. Jedna grupa mlađih ostala je sa nama i raspoređeni su po batalj onima.

Razbijanje četnika u Kninskoj krajini imalo je veliki značaj ne samo vojnički već i politički, posebno za narod na tromeđi, jer je četničkom pokretu na tom terenu zadat težak udarac. U vezi sa tim stvoreni su još povoljniji uslovi za jačanje i širenje NOP-a, na ovom području.

Mirko Lukač

POGIBIJA OBRADA ČEGARA I BOŽE BARIŠIĆA

Noću, 29/30. avgusta 1943. godine, 4. bataljon 4. krajiške brigade vršio je izviđanja u okolini Prozora i tom prilikom zarobio je 10 domobrana iz Radne bojne koja je kopala rovove i podizali utvrđenja. Međutim, oni su se više bavili špijunažom u korist nemačke i ustaške obaveštajne službe nego kopanjem rovova i izgradnjom utvrđenja. Tridesetog avgusta 4. bataljon stigao je u 8 časova u selo Pidriš, severozapadno od Prozora i tu se razmestio. Vreme je bilo izvanredno lepo, sunce je ogrejalo planinu Radušu, šume i livade. Druga četa se razmestila u malom šljiviku u sredini sela. Pripadnici Radne bojne su saslušani, zatim pušteni na slobodu. To je bila naša kobna greška. Među zarobljenicima nalazio se i jedan ruski emigrant, inženjer građevinarstva, okoreli agent nemačke i ustaške obaveštajne službe.

Nije prošlo dugo vremena od kad su zarobljenici pušteni na slobodu, pojavila su se dva neprijateljska aviona i bombardovala selo Pidriš. Dve bombe su pale na mali šljivik u kome se nalazila 3. četa. Od tih bombi smrtno je ranjen komandir 3. čete Obrad Čegar, rođen 1917. i njegov zamenik Božo Barišić, rođen 1919, oba iz sela Stekerovaca kod Glamoča. Oba su učesnici u ustanku 27. jula 1941. godine. Bataljon je izgubio dva hrabra borca i rukovodioca. To je bio veliki gubitak ne samo za bataljon, nego i za našu brigadu. Bila su to dva omiljena druga među borcima i rukovodiocima u celoj brigadi.

Miloš Bošnjak

RAD OBAVEŠTAJNE SLUŽBE TREĆEG BATALJONA

Četvrta krajiška brigada formirana je 9. septembra 1942. godine kada je u brigadi formirana i obaveštajna služba.

Kako se širio NOP tako je i Vrhovni štab izdavao nova uputstva za organizovanje obaveštajne službe. Nemački vojni i politički stratezi brzo su uvideli da se ustanak ne može slomiti samo vojnom silom. Obaveštajna služba brigade, preko obaveštajnih centara na terenu, prikupljala je podatke o veličini i rasporedu neprijateljskih snaga, obezbeđenju objekata, a naročito mostova i komunikacije. Povezanost naše obaveštajne službe sa masama bio je i ostao neiscrpan izvor njene snage. Tu povezanost uskoro je osetio i neprijatelj.

Maja 1942. godine Vrhovni štab donosi uputstvo kojim se bliže reguliše organizacija obaveštajne službe u operativnim jedinicama. U ovu službu uzimana su ona lica koja imaju volju i sposobnosti.

Dok je brigada bila na slobodnoj teritoriji Bosanske krajine (osam meseci rata), obaveštajne poslove obavljao je obaveštajni oficir, koji je čitavo vreme bio u vezi sa obaveštajnom službom na slobodnoj teritoriji.

Četvrta krajiška brigada, u sastavu 5. krajiške divizije, 1. maja 1943. godine napušta Bosansku krajinu i više nije bila na slobodnoj teritoriji, već u stalnom pokretu i na maršu. Ona oslobađa nove teritorije, manje i veće gradove i kreće se dalje.

U centralnoj Bosni, u leto 1943. godine, u našoj brigadi, u svakom bataljonu, postavlja se obaveštajni oficir, a u štabu brigade povećava se, takođe, broj obaveštajnih oficira. Za obaveštajne oficire uzimaju se: za-

menik komandira čete, komandir voda, komesar čete, svi sa činom naše vojske, članovi Partije, prvoborci i najhrabriji drugovi.

Dok su u pokretu Brigada i bataljon oslanjaju se na svoje obaveštajne snage, ali na oslobođenoj teritoriji pronalaze nove saradnike i to naročito u okolini većih gradova. U leto 1943. godine u centralnoj i istočnoj Bosni oslobodili smo manje gradove: Gornji Vakuf, Bugojno, Kakanj, Fojnicu i Kreševo i u tim borbama zarobili smo veliki broj domobrana. Među domobranima bilo je presvučenih crnokošuljaša — ustaša koji su radili za ustašku obaveštajnu službu. Tako smo ja i komandant bataljona kod Fojnice otkrili legionara-cmokošuljaša Nika Fabijana od Virovitice, koji je imao zadatak da vrši sabotažu u četi prilikom izvođenja akcija i da ubija komandno osoblje.

Obaveštajna služba brigade i divizije iz rejonu Fojnice, saradivala je sa našim ilegalcima u Sarajevu. Tako je 29/30. septembra 1943. godine dogovoreno sa komandom domobranske minobacačke čete da 4. brigada preuzme četu sa oruđima u rejonu Ilidža — Sarajevo. Uspeh je bio delimičan jer smo zakasnili jedan dan a Nemci su preduzeli mere bezbednosti.

Na putu od Fojnice u irejon Kreševo brigada je 12. oktobra 1943. godine zanoćila severno od Kreševa. Sutradan u selu Kamensko ubacilo se jedno odeljenje Trupa u prostor razmeštaja 3. bataljona, iznenada napao naš štab i deo jedne čete i ubio kurira Jovana Vladušića.

Obaveštajci bataljona i brigade uz pomoć boraca Fojničkog odreda pronašli su Trupa i njihove vodiče iz sela Kamensko i proterali ga u Kiseljak. Dvojica vodiča, seljaka, su uhvaćeni i predati sudu brigade i kažnjeni najstrožijom kaznom. Vojnici Trupa su bili presvućeni u partizanske uniforme.

Na putu od Bugojna do Priboja, u fazi kapitulacije Italije, obaveštajni oficiri brigade i bataljona su morali da proveravaju prispele borce iz Bugojna i Sarajeva, jer među pristiglim borcima bilo je ubačenih agenata. Tako su otkriveni mnogi, a među njima bila je i jedna žena koja je izašla iz Sarajeva sa veneričnom bolešću.

Obaveštajni oficir bataljona, zajedno sa komesarom bataljona i intendantom, otkrivao je neprijatelje koji su krili hranu i stoku. Zato je štab bataljona morao da donosi odluku o rekviziciji hrane. Takođe je na novom terenu otkrivao neprijateljske saradnike i njihove poverenike. U tim poslovima pomagali su nam na okupiranoj teritoriji naši simpatizeri. Takvih slučajeva imali smo u selu Štrpci kod Priboja gde su neprijatelji krili hranu i opremu Italijana kad su kapitulirali. Isto tako pronalazili smo odbornike koji su bili u dubokoj ilegalnosti. Tako je bilo u Trnovu, Ustipraču, Cajniču, Rudom i drugim mestima.

Treći bataljon je 25. oktobra 1943. godine u selu Ravanci kod Rudog razbio veću grupaciju četnika i zarobio mnogo hrane i odeće. Dalje se nisu progonili četnici, jer je nastalo deljenje plena. Obaveštajna služba nije otkrila prisustvo četnika u blizini i njihove namere. Ali su oni, sutradan, kad je bataljon krenuo ka cesti Višegrad — Priboj, na pogodnom mestu napravili zasedu i napali bataljon sa leđa i bokova i naneli mu velike gubitke.

Najteži rad obaveštajne službe nastaje krajem novembra 1944. godine u dolini reke Lima kad počinje šesta neprijateljska ofanziva. Na visoravni zapadno od Sjenice počinje velika bitka sa neprijateljem koji ubacuju ojačane Trupove u našu pozadinu, kao što je bio slučaj kod Pribojske Banje. Slično dejstvo neprijatelja otkrili smo na prilazu u Višegrad. Brigada je po velikom snegu i hladnoći izbila na planinu Devetak. Dana 14/15. decembra 1943. godine šef obaveštajne službe, kapetan Mile Davidović, uzeo je deo izviđačke čete i dvojicu obaveštajaca iz bataljona, Gojka Skakića i mene i krenuli smo u izviđanja ceste Srebrenica — Han Pijesak, kuda je brigada trebalo da pređe. U obližnjim selima, uz pomoć seljaka koji su naklonjeni NOB-u, otkrili smo kako i kada neprijatelj tenkovima i oklopnim kolima kontroliše cestu. Tako se naša brigada noću 15/16. decembra 1943. godine probila iz okruženja preko ceste. Postoji verovatnoća da je Trup Brdske divizije u tom prelasku brigade uhvatio 5—6 naših boraca i 3—4 Bugarina, kojih je nestalo iz brigade.

U daljim borbama u slivu reke Krivaje pojavljuje se i ustaški Trup koji djeluje sa Nemcima. Obaveštajni oficiri 3. bataljona 4. brigade i 2. bataljona 10. brigade otkrili su, uz pomoć boraca Tmorskog odreda i njihovog komandanta Tome Međe, bivšeg oficira, kapetana Gavrića, d njegovu saradnicu koji su tu živeli i radili kao špijuni. U njihovom hvatanju i hapšenju pomogao nam je sa jednom četom komandant bataljona Nikola Rokvić iz 10. brigade. Ti agenti su dve-tri godine špijunirali naše jedinice koje su se kretale na relaciji Foča — Bosanska krajina, hvatali kurire i naše ranjenike. Priznali su svoja nedela i kažnjeni su najstrožijom kaznom.

U proleće 1944. godine, kad smo prodrli u Srbiju, morali smo pojačati obaveštajnu službu jer je nastupila nova situacija.

Nemce i četnike smo već poznavali, ali pojavljuju se novi neprijatelji — Bugari i nedićevci. Kad smo se približavali naseljima brzo smo uspostavili vezu sa seljacima koji su simpatizovali NOB-a. Preko njih smo dobijali dragocene podatke. Politički komesari su radili na terenu, držali govore d osnivali NOO. Mi, obaveštajni oficiri, proveravali smo ljude i pomagali komesarima u izboru odbornika, težeći da budu simpatizeri NOB-a. Teže je bilo otkriti četnike, a naročito u onim mestima gde su oni bili vezani za svoje mesto.

Rad obaveštajne službe se koordinira sa jedinicama koje su začete na tom terenu, jer je njima sve poznato o neprijatelju. O »Skenderbeg« diviziji brzo smo doznali sve, jer su žitelji toga kraja mrzeli baliste, pa smo pomoću njih brzo hvatali razbijene grupe po šumama Čakora, Rožaja i Tutina.

U Ibarskoj dolini radila je sa uspehom obaveštajna služba. Tako smo u Banjskoj i Slatini, oko železničkih stanica i čuvanih mostova i bunkera, uspešno da otkrijemo i uhvatimo dve grupe špijuna koje je neprijatelj slao iz Kosovske Mitrovice, a bili su snabdeveni korpama i torbama kao da idu u nabavku hrane u obližnja sela.

Kopaonik je zauzet borbom, ali neprijatelj se ne odriče te planine, jer zna da ko drži nju taj je gospodar Ibarske doline i Aleksandrovačke župe. četničke vojvo-

de Raković, Keserović, Kalabić i Marković su sa svojom vojskom blizu Kopaonika, pa šalju svoje agente, različito preobučene, da vide koliko nas, partizana ima i šta radimo. Tako smo otkrili tri-četiri grupe koje su dolazile iz raznih pravaca i svi sa nekim drugim izgovorom: traže nestalu stoku, traže sina koji je bio u četnicima na Kopaoniku, i si. Kad ih saslušamo i pritegnemo, sve ispričaju, šta od njih zahteva oficir kod Raške ili Vrnjačke Banje ili iz Kruševca.

Put sa Kopaonika ka Beogradu počinje prvih dana septembra 1944. godine. U proleće smo već na terenu Arilja. Tu imamo naše odbornike i saradnike koji su nas obavestavali o svim promenama. Tu smo u srcu Srbije, narod nas dočekuje, pomaže, nudi hranom. O neprijatelju sve nam kaže. U mestu Belanovici i Aranđelovcu brzo doznamo sve o neprijatelju uz pomoć partizana koji su izašli iz ilegalnosti. Omladinci rado primaju zaduženja i izvršavaju ih.

Ovde su nastali teži dani za obavestajnu službu. Iz Beograda dolaze na stotine omladinaca i javljaju se u partizane, ali od političkih radnika stižu i upozorenja da i neprijatelj šalje svoje agente u partizane. Obaveštajni oficiri, komesari skojevci, članovi Partije — svi su otvarali po četiri oka i motrili na nove borce. Jedan slučaj se desio, ali je ostao neotkriven. Ja i danas mislim da je neko od neprijateljskih agenata u borbi sa Nemcima kod Orašca ubio zamenika komesara 3. čete, 3. bataljona. Kad je Beograd oslobođen, OZN-a je skoro iz svake čete izdvojila nekoliko novih boraca i odvela, uz obrazloženje da njima nije mesto u partizanima.

U Beogradu je radila naša obavestajna služba sa OZN-om. Rad je bio po rejonima i ulicama. Mi smo radili u IV i V rejonu, otkrivali smo zaostale nemačke vojnike sakrivene u kanalizaciji, u šupama i podrumima. Tako je 3. bataljon otkrio 10—12 takvih grupa, sve u saradnji sa omladinom.

Rad obavestajne službe na Sremskom frontu bio je težak. Tu se vodio rovovski rat, ne može se proći u redove neprijatelja s fronta. Obaveštajni oficiri su kombinovali rad sa izviđačkim četama pa su išli u neprijateljsku pozadinu, gde je bilo i poginulih, (kao Lujo

Milićević). Obaveštajni oficiri otkrili su dve-tri radio-stanice, iza našeg fronta u selima Nijemci, Mikluševci i Šarengrad. I tu je bilo neuspeha u radu obaveštajnih oficira. Kad su Nemci 17. januara 1945. godine rano ujutro krenuli u ofanzivu, neprijateljski su snajperisti iz kuća Mikluševci — Tompojevci s leđa tukli naše borce, jer ih je neprijatelj zato i ostavio u našoj pozadini.

Kad je 12. aprila probijen Sremski front, obaveštajni oficiri su se kretali u prvim borbenim redovima i streljačkom stroju sa ostalim starešinama i borcima, jer tako se samo mogao otkriti neprijatelj. Dugogodišnji obaveštajni oficir brigade, poručnik Dragan Tomić — čič komandovao je izviđačkom četom brigade od proboja Sremskog fronta i sa uspehom otkrivao neprijatelja. Kada je brigada vodila borbu u selu Hercegovac kod Bjelovara, zajedno su poginuli 27. aprila 1945. godine u prvim redovima Dragan Tomić i Miloš Kozomara, komandant 3. bataljona.

Ovde ću navesti imena samo nekih hrabrih starešina koji su poginuli vršeći odgovorne dužnosti obaveštajnog oficira: Dragan Tomić, Mijo Mirković, Stevan Đukić, Lujo Milićević, Nikola Predojević.

Iz redova obaveštajne službe izrastao je i general Brane Tanjga. On je bio prvi obaveštajni oficir brigade.

Pero Tomić

HIGIJENA U ČETVRTOJ KRAJIŠKOJ BRIGADI

Pošto je reč o brigadi, ona je imala svoju ratnu organizaciju. I sanitet je tako bio organizovan: svaki vod imao je svoju bolničarku, četa četnu bolničarku ili je tu dužnost obavljala drugarica iz nekog od vodova u četi kada ih nije bilo dovoljno da se pokrije svaki vod i četa.

U štabu bataljona postojao je sanitet bataljona. U sastavu bataljonskog saniteta bio je referent saniteta — drugarica i po nekoliko bolničara sa jednim ili dvojim nosilima. U četama su, po pravilu, postojala po jedna nosila. Obično je za njih bio zadužen po godinama stariji borac ili borac koji je bio bolničar u bivšoj Jugoslovenskoj vojsci. To isu najčešće bili ljudi koji su pre rata zasnovali porodice i ostavili sitnu decu. Takvih je bilo u našem 3. bataljonu: DMITAR MRDA, rođen 1900, PERO MRDA, rođen 1906, i GOJKO MRDA, rođen 1907. godine. Sva trojica su iz sela Smoljane kod Bosanskog Petrovca i sva trojica su poginula u toku rata.

Bolničarke su u toku borbi bile u prvim redovima i ukazivale prvu pomoć ranjenim borcima. Često je četni kurir odvodio ranjenog borca sa položaja, jer je znao gde se nalazi bataljonski sanitet. Kurir bi poneo i oš neku poruku komande čete ili izveštaj o toku borbe, brzo bi se vraćao na položaj i donosio nova naređenja.

Tako je bolničarka uvek bila u svakoj akciji koju je vodila njena četa ili samo jedan vod te čete. Po dolasku u neko mesto, gde je trebalo da se zanoći, drugarice su imale sledeće obaveze:

— da pogledaju gde će se smestiti borci, ima li mogućnosti da se obezbedi prostirka (slama ili seno);

— da vide gde su se smestili kuvari i kakvi su im higijenski uslovi;

— da previju lakše ranjene borce, skinu zavojе sa rane i operu;

— da operu svoj, a ponekad i veš ranjenika.

Kada se peru zavoji, javio bi se poneko od drugova da im se opere i nešto od njihove odeće, najčešće košulja ili titovka. Kao i uvek bilo je »kicoša« boraca. Zna se da su to bili mladići, skoro deca. Bili su uzor. Mladost je sama po sebi lepa. Ipak smo želeli da se malo doteramo, da nam je košulja čista i sve prikrljeno. Svako je želeo da mu je petokraka na titovki nova — crvena, svetla. Ona obično brzo izgubi svežu crvenu boju, jer smo stalno bili izloženi kiši, vetru i suncu.

U ratnim prilikama samo su kuvari išli na spavanje kasnije i ustajali ranije nego drugarice. Među poslednjim borcima išle smo da se spustimo na šaku prostrte slame ili sena, a najčešće na голу zemlju ili pod. Legne se pored druga ili drugarice i pokrije se jednim šinjelom, ukoliko smo ga imali, a o čebadima da i ne govorimo. Drugarice su obično poslednje dolazile do šinjela. Kada se zapleni od neprijatelja i same smo odbijale da ih primimo jer smo znale da je potrebniji borcu koji ide na stražu.

Kada se posle dugih marševa i svakodnevnih borbi negde odmaramo nekoliko dana, onda se razlete po selu bolničarke tražeći od žena kante, korita i luga, a rede sapuna, da se pere veš cele čete. Često su to bila siromašna sela, a ponegde i neprijateljski raspoložena prema nama, pa ih je trebalo ubeđivati da nam daju što imaju od sudova za pranje veša. Zato je svaka bolničarka trčala da bude prva, da opere veš boraca svoje čete. To nam se cenilo i kao politički rad među ženama. Ako ne bi uspele dobiti ono što su tražile, na skojevskom ili partijskom sastanku bile bi kritikovane da su slabi agitatori i da zato nisu uspele.

Jagma za suđe za pranje veša bila je iz sledećih razloga. Bilo je boraca koji su imali samo jedan par veša, i kada bi dali veš sa sebe da se pere, ostali bi u bluzi i čakširama. Zato se žurilo da se to što pre opere, osuši i vrati borcima da obuku. Obično se pla-

niralo za odmor više dana. Međutim, događalo se da iznenada stigne naređenje da se odmah izvrši pokret ili nas iznenadi neprijatelj, a veš se tek počeo prati. Bilo je slučajeva da je tek skinuta kanta sa vešom sa vatre. Brzo se istresao veš i trpao u neku košulju i tako vruć, mokr i neispran nosio. Tako mokrog dajemo četnom ekonomu da stavi na konja i prvom prilikom skidamo, ispiramo, sušimo i vraćamo borcima.

Početkom januara 1944. godine Draginja Bajić, referent saniteta 3. bataljona, i ja prale smo veš drugovima pri štabu bataljona. Zima je. Bili smo smešteni u selu Grbići, negde kod Sokolca. Otkuvale smo veš i odnijele na česmu u jedno betonsko korito i počele ispirati. Odjednom začu se pucnjava iz šume. Skoro neprimećeni Nemci su otvorili vatru na kuće gde smo bili smešteni. Mi smo brže-bolje zgrabile veš, strpale u kantu i odnele u kuću i tako spasile to nešto krpica da borci ne bi ostali goli. Tada su naši brzo odbacili Nemce i mi smo nastavili da ispiramo veš.

Najteže za sanitet u ratu jeste — odbrana od vaški koje su bile prenosioci klica tifusa koji je obično u ofanzivama masovno ubijao borce. Mi smo i najkraći odmor koristili da otrebimo svoju odeću od vaški. To je bilo najzgodnije učiniti sa čakširama i džemperima. Ako zastanemo malo duže, onda borci naizmenično čiste oružje i trebe vaške. Tako smo ih u hođu brojno smanjivali, ali ne i uništili. Ozbiljnije uništavanje bilo je moguće samo parenjem sve odeće u tzv. partizanskim buradima. Tu sanitetsku opremu nije imao ni svaki bataljon, mada su ih neki bataljoni imali i gubili kada smo prelazili preko raznih vrleti.

Parjenje odjeće boraca zahtevalo je duži odmor i krupniji pribor od onog koji nam je bio potreban za pranje veša. Nije bilo tako teško naći kantu za pranje, ali je bilo vrlo teško naći limeno bure za parenje. Ako smo uspeli naći bure, drugi problem je bio napraviti od drvenih letvica oblogu koja će zaštititi iznutra odeću da ne izgori. Teško je bilo naći i posudu iz koje će para odlaziti u bure sa odećom. Trebalo je raditi u sigurnijim uslovima da nam se ne bi desilo da ostanemo ne samo bez košulje i gaća, već i bez čakšira, bluza i šinjela. Obično bi se borci umotali u šinjel i poneko

ćebe, a to znači da su praktično bili goli. Zato se parenje odeće boraca obavljalo samo u sigurnim uslovima, ako se u ratu može reći da ima garancije da nas u toku dana neprijatelj neće napasti.

Kada se sigurno zna da ćemo u nekom mestu ostati više dana, onda ne bi drugarice jurile da traže burad i ostalo za parenje, već bi krenuo brigadni sanitetski vod Save Bajića od bataljona do bataljona i u svojim buradima popario odeću boraca i tako nam obezbedio mir za koji dan.

Posao saniteta — pranje, krpjenje i parenje odeće u Narodnooslobodilačkoj vojsci u ratu obavljale su sve drugarice, bez obzira da li su bile na dužnosti bolničarke, političkog delegata voda — sekretara skojevskog aktiva u četi, sekretara partijske ćelije u četi ili sekretara bataljonskog biroa SKOJ-a. Sve smo pomagale četnoj bolničarki lili referentu saniteta u bataljonu brigade da se taj posao obavi.

Ako bismo se zadržali negde koji dan, okupljale smo žene i omladinke. Mi smo im objašnjavale ciljeve narodnooslobodilačke borbe i tražile da nam prikupe platno za zavoje i čarape za borce. Tražile smo i mleka za ranjenike, što su nam žene-majke rado davale i po cenu da svojoj deci smanje koju šolju mleka. A ponekad smo, ako su neprijateljski bili raspoloženi prema Narodnooslobodilačkoj vojsci, morale platiti mleko i druge namirnice.

*Draginja Lukač-Višekruna
Pero Pećanac*

AKCIJA NA ILIDŽU

U strogoj ilegalnosti saopšteno je grupi od 20 boraca 3. bataljona, 4. krajiške brigade da kreće na izvršenje rizičnog i značajnog zadatka. Trebalo je upasti u Ilidžu, koja je bila dobro branjena, razoružati i likvidirati nemačke oficire i podoficire, a zatim izvesti legionarsku minobacačku satniju, koja je preko naših pozadinskih radnika pripremljena da pređe na stranu NOV.

Posle pripreme za ovu akciju, krenuli smo na izvršenje zadatka ponosni što je to baš nama povereno. U grupi odabranih boraca i starešina, koliko se sećam bili su: Dragan Rodić, komandir grupe, Boško Skakić, komesar čete koji je pripremao grupu, Milka Banjac, bolničarka, Nikola Rodić, komandir jedne podgrupe, Ilija Rađenović, puškomitraljezac iz Bosanskih Osredaka (poginuo na Sremskom frontu 1944. godine), Mirko Vucelja, Ilija Obradović, Simo Babić, Niko Boroje, Pero Šobot, mitraljezac, Dušan Rodić, Pajo Rađenović, Stevo Rodić — Čeja, Ilija Šobot, Branko Reljić, Nikola Rodić iz Trnbara i Dušan Ačić. U putu nam se priključio domobranski oficir Radić. Koliko se sećam, rodom je bio iz Bihaća. Sa grupom se kretao komandant brigade Rade Zorić i zamenik komesara brigade Milan Trninić.

Prema Ilidži kretali smo se terenom koji je bio pod kontrolom neprijatelja. Naši vodiči, kao dobri poznavaoци terena, bili su Marko Kokoruš, borac sa Sutjeske i vodič proletera u igmanskom maršu, zatim Neđo Crkvenjaš i još neki drugovi sa Ilidže. Danju smo se prikrivali, a noću se kretali i prebacivali sa terena na teren u okolini Visokog. Stigli smo najzad u šumu u blizini Ilidže kod sela Vlakova. Bilo je to 29. septem-

bra 1943. godine. Ceo dan proveli smo u ovoj šumi. Zamoreni od pešačenja, odmorili smo se i odspavali. Obezbeđivali su nas, patrolama i stražama, aktivisti i pozadinski radnici. Kada smo se probudili, videli smo nekoliko žena, omiladinki i pionira sa tepsijama koje su bile pune pite sa sirom i krompirom. Mislim da su bili sa terena sela Vlakova i Sretine. Stiže vreme polaska. Zadatak komandiru grupe Draganu Rodicu saopštava komandant brigade Rade Zorić.

Krenuli smo u koloni po jedan kroz pomrčinu. Žurimo da bi stigli što pre do cilja. Na jednom mestu sačekao nas je domobranski oficir Radić, koji će nas provesti kroz neprijateljske položaje. Koliko se sećam, ljutio se i galamio što smo kasnili. Prelazeći preko neke poljane, primetili smo okolo ustaške i nemačke bun-kere sa posadama u njima. Nismo se plašili i bili smo sigurni u sebe i svoje starešine. U jednom trenutku primetila sam da zastadoše Rade Zorić i Milan Trninić. Šinjelom su prekrili bateriju i čitali kartu, verovatno su proveravali pravac našeg kretanja. Prešli smo viseći most na reci Bosni i ušli u prostor neprijateljskih rovova. Neprijatelj nas nije primetio. Držimo oružje na gotovs. Imala sam utisak da će svakog trenutka osuti vatru po nama. Približavamo se cilju. Nailazimo na prvog stražara koji je bio pripremljen i znao je za naš dolazak. Ovaj Stražar se priključio našoj koloni. Nestrpljivo krećemo prema drugom stražaru. Na čelu je komandir Dragan Rodić i naš vodič, domobranski oficir. Začu se uzvik: »Halt! Parola?« Naši odgovaraju »Tirol«. Istovremeno, Dragan Rodić vešto se približava stražaru i kundakom puške ga ubija. Skida sa njega oružje i daje ga vodiču. Oprezno, u koloni po jedan, krećemo se prema trećem stražaru. To je poslednja prepreka koja nas deli od zgrade u kojoj su smešteni nemački oficiri i jedinica koja nam se trebala priključiti. Primetio nas je i ovaj stražar, pozvao da stanemo i opalio metak iz puške. Dragan Rodić je priskočio i likvidirao i ovog stražara. Ovo nam je pokvarilo plan. Naše prisustvo bilo je otkriveno. Kod neprijatelja nasla uzbuna. Domobranski oficir Radić, naš vodič, komanduje: »Trinaesta satnija, položaj prema pruži!«. Njega su prepoznali legionari i upućuju se u tome prav-

cu. Među grupom SS vojnika pucaju i dva nemačka oficira na komandira naše grupe. Dragan se spretno sklanja, ubija oba nemačka oficira i komandu je grupi: »Paljba!«. Otvorili smo vrlo jaku vatru po neprijateljskim vojnicima koji su u panici jurili po krugu kasarne. Pod kišom naših kuršuma padali su i jaukali iznenađeni neprijateljski vojnici. Nemački oficiri iskaču kroz prozore zgrade u kojoj su spavali.

U međuvremenu stiglo im je pojačanje: na cesti tenkovi, a na pruzi blindirani voz. Dok naš borci, a naročito mitraljesci, tuku nemačke vojnike koji panično beže prema pruzi i blindiranom vozu, stiže komandant brigade Rade Zorić. Tihim glasom naredi da se prekine paljba i da se povlačimo. Bez panike postupili smo po naređenju komandanta. Nama se pridružilo i 14 naoružanih legionara.

Izvlačimo se u koloni i provlačimo kroz neprijateljske položaje. Prelazimo reku Bosnu. Desno od nas je aerodrom Rajlovac, na kome se lepo vide avioni. Prema pucnjavi i vatri koju je otvarao, dalo se zaključiti da neprijatelj ne prati naše kretanje niti je za nama uputio poterne jedinice. Stigli smo na zakazano zborni mesto. Bili smo iznenađeni kada smo primetili da u koloni nisu Rade Zorić, Milan Trninić, Dragan Rodić i vodič Radić. Nije prošlo dugo vremena kad stiže Dragan sa domobranskim oficijom. Njima je neprijatelj bio presekao povlačenje. Zabrinuti smo jer još nema komandanta brigade i zamenika komesara brigade. Taman smo se spremili da se vraćamo, kad i oni stigoše. Bili su umorni i mokri. Preplivali su reku i pod vrlo teškim uslovima se izvukli. Bilo nam je drago što smo svi na okupu i što nismo imali poginulih i ranjenih.

Nismo uspeali da te noći izvedemo legionarsku satniju sa oruđima, ali smo bili obavešteni da je tom prilikom izišlo u raznim pravcima 60 legionara i priključilo se našim drugim jedinicama. U toku te noći naša zaseda između Iliidže i Sarajeva digla je u vazduh vojni voz. Lokomotiva je oštećena, a vagoni uništeni. Približno u isto vreme jedna manja diverzantska grupa uništila je lokomotivu u blizini Podlugova.

Milka D. Banjac

Drugi dio

POKRET U SANDŽAK
I BORBE NA TOJ TERITORIJI

POHOD ČETVRTE KRAJIŠKE U SANDŽAK

Početak oktobra 1943. godine, opšta situacija na jugoslovenskom ratištu bila je izrazito povoljna. Kapitulacijom Italije, njemačke trupe preduzimale su očajničke napore da što prije zauzmu gradove i uporišta koja su do tada držali Talijani, posebno na jadranskoj obali, da razoružaju što veći broj italijanskih jedinica i spriječe da njihova tehnika padne u ruke Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije. Sluge okupatora, četnici, ustaše i drugi, kao i do tada, izvršavali su zadatke svojih gospodara, nastojeći da i sami izvuku za sebe što veću korist. Međutim, kolebanja, demoralizacija i zbunjenost u njihovim redovima bili su sve veći.

Snage NOV nalazile su se u ofanzivi u svim dijelovima zemlje, težeći da onemoguće planove okupatora i nanesu mu što veće gubitke.

Peta divizija je u tom vremenu izvodila borbena dejstva u trouglu Sarajevo — Travnik — Prozor, sa težištem na komunikacijama Zenica — Sarajevo i Sarajevo — Konjic.

Prvih dana oktobra, Vrhovni štab je saopštio svoju odluku o upućivanju 5. divizije u Sandžak, a 7. oktobra komandant divizije dobio je od druga Tita konkretan zadatak i vrijeme i način njegovog izvršenja. Kako je Vrhovni štab ocjenjivao značaj zadataka koji se pred 5. diviziju postavlja i njenu borbenu i manevarsku sposobnost, najbolje se vidi iz Direktive VK NOV i POJ 2. korpusu NOVJ od 9. oktobra, u kojoj se, pored ostalog, kaže:

»Upućujem na vaš prostor jednu od najboljih krajiških divizija, pod komandom Milutina Morače. Ova divizija, koja spada u sastav I korpusa, biće privremeno pod vašom komandom i treba da zaposjedne Sandžak, tj. teritoriju Pljevlja — Prijepolje itd«.

Iz ovako postavljenog zadatka ocrtava se strategijska zamisao druga Tita o jačanju snaga i oslonaca NOP-a na granična područja prema Srbiji, a u konkretnim uslovima to je pretpostavljalo razbijanje četnika na tom prostoru, dovršenje razoružanja Italijana (jer su snage Drugog korpusa bile nedovoljne za taj zadatak) i povezivanje operativnog rasporeda ovog korpusa i Trećeg korpusa u istočnoj Bosni.

Put kroz krajeve pod neprijateljem

Pošto je Štab divizije u toku 7. i 8. oktobra prenio na štabove brigada svoju odluku da se marš izvrši opštim pravcem: Gornji Vakuf — Trnovo — Foča — Čajniče — Rudo, u brigadama su otpočele ubrzane i temeljite pripreme. Prva i 10. krajiška brigada su od 10—12. oktobra izvršile marš i prikupile se u rej onima sela Stojkovići, Bulatovići, Hasanovići (u blizini pruge Konjic — Sarajevo) i pripremile se za prelazak preko nje.

Četvrta krajiška brigada nalazila se početkom oktobra u rejonu Fojnica — selo Bakovići. Uz manje borbene akcije, jedinice i štabovi su vršili prethodne pripreme za pokret. Kod boraca i rukovodilaca vladalo je izvanredno borbena raspoloženje i visok moral. Novi borci koji su u brigadu došli iz 6. krajiške brigade i Travničko-fojničkog odreda, znatno su ojačali borbene redove brigade, koji su bili poredeni u teškim borbama. Njihovo brzo uklapanje u jedinice brigade govorilo je ne samo o dostignutom nivou svijesti, već i o organizovanosti i izgrađenosti štabova, komandi i političkih komesara, a posebno partijskih i organizacija SKOJ-a. Stari borci brigade bili su posebno zadovoljni što je u sastav divizije došla 10. krajiška brigada, u kojoj se nalazio veliki broj boraca koji su, zbog ranjavanja i bolesti, ostali iza naše brigade i kasnije ušli u njen sastav. Jedva smo čekali da se sretnemo s njima, oživimo

uspomene iz borbi i čujemo od njih podatke o stanju u Krajini.

Dvanaestog oktobra 1943. brigada se pomjerila bliže željezničkoj pruzi Sarajevo — Konjic i razmjestila u rejonu s Zabrdže i s. Toplica, da bi u toku 13. oktobra pristupila prikupljanju podataka o neprijatelju. Ranjeni i bolesni borci ostavljeni su kod Travničko-fojničkog odreda. Takođe, dovršeno je izdavanje zadataka bataljonima.

Naredba komandanta 5. divizije, u osnovi, glasila je: željezničku prugu preći na širokom frontu — između Konjica i Hadžića; razbiti neke neprijateljske posade na željezničkim stanicama na pravcima pokreta, i pri tome uništiti i oštetiti što veći broj pružnih objekata, te lokomotiva i vagona; bez zadržavanja produžiti pokret u zadatim pravcima. Četvrta brigada je činila ljevokrilnu kolonu divizije, a zadatak joj je bio da 13/14. oktobra pređe željezničku prugu na odsjeku Pazarić — Ivan Sedlo. Ako je moguće da zauzme Pazarić.

Prikupljeni podaci ukazivali su na to da je odbrana neprijateljskih uporišta dobro organizovana. Ovu prugu je i ranije, više puta, napadala naša brigada. Zato je neprijatelj, na osnovu iskustava koja je sticao, željezničke stanice pretvorio u jake otporne tačke iz kojih je vršio patroliranje duž pruge i preduzimao ispade u pravcu reke Lepenice i Kreševa, u cilju izvidanja i slično. Pa ipak, štab brigade je odlučio da u toku pokreta zauzme Pazarić i Tarčin i istovremeno vrši obezbjeđenje od Sarajeva.

Čim je, 13. oktobra, pao mrak bataljoni su izvršili pokret ka određenim objektima. Prvi bataljon imao je zadatak da napadne željezničku stanicu Tarčin, 2. i 3. željezničku stanicu Pazarić, dok je 4. bataljon obezbjeđivao dejstva i pokret glavnine brigade od Sarajeva, postavljajući zasjede u rejonu sela Zovik.

Napad na ova neprijateljska uporišta izvršen je oko 22 časa, uglavnom, jednovremeno i organizovano. Rezultati koji su postignuti bili su različiti. Dok je 1. bataljon, već u prvom naletu, upao u selo Tarčin, zauzeo željezničku stanicu i spalio je, zajedno sa teretnim vozom koji se tu zatekao, dotle su 2. i 3. bataljon, na prilazima Pazariću, bili dočekani jakom mitraljeskom va-

trom iz bunkera i pojedinih zgrada. Bilo je jasno da nas je neprijatelj blagovremeno otkrio u toku pokreta, a što nije bilo čudo s obzirom na to da su sela kroz koja smo nastupali bila pod njegovim jakim uticajem. Pokušaji ovih bataljona da grupama bombaša unište ustaše u bunkerima u dva navrata, nisu uspjeli, pa su, koristeći slabije branjene pravce, produžili pokret i pred zoru prešli željezničku prugu i cestu.

Dok su se vodile borbe u Pazariću i Tarčinu, 4. bataljon je dočekaao u zasjedi teretni voz (sa dvije lokomotive) koji se kretao iz Sarajeva i spalio ga. Tako se brigada, kao cjelina, u jutarnjim časovima 14. oktobra našla na sjeverozapadnim padinama Igmana i Bjelašnice i do 10 časova prikupila na prostoru Mrtvanje-Kominjac, uz potrebna obezbjeđenja prema Pazariću i Tarčinu. Tu se zadržala u toku dana. Istovremeno, Prva brigada prešla je prugu i izbila u rejon Džepe, a 10. brigada u rejon sela Vrdolja. Za vrijeme prelaska preko pruge, pored nepoznatog broja ubijenih, zarobljeno je 12 ustaša. Uništene su četiri lokomotive, 60 vagona i razorena željeznička stanica Tarčin. Zaplijenjena su dva puškomitraljeza, 11 pušaka i veća količina opreme i municije.

Veći rezultati u osvajanju neprijateljskih uporišta Pazarić i Tarčin nisu postignuti zbog toga što nismo imali dovoljno podataka o jačini neprijatelja, a pogotovo o sistemu njegove odbrane, kao i zbog toga što se bataljona nisu smjeli suviše dugo zadržavati u borbi oko ovih uporišta, već je bilo najvažnije prijeći komunikaciju.

Pokret prema Limu

Četvrta brigada je 15. oktobra razbila grupu četnika na Igmanu, i tom prilikom zarobila 19, a ubila četoricu, zaplijenila je jedan puškomitraljez i 10 pušaka i nastavila pokret padinama Bjelašnice, Treskavice i Jahorine pravcem: Mrtvanje — Grkavica — sela Ostojići — Rijeka — Delijaš i stigla u selo Jabuka, u popodnev-

nim časovima 18. oktobra. U isto vrijeme je 1. brigada bila u Kalinoviku, a 10. sa Štabom divizije u selima Varoš i Kolakovići, u blizini Drine.

U toku pokreta manje grupe četnika i ustaške milicije pripucavale su sa okolnih brda, ali su naše kolone nastavljale svojim putem. Međutim, koliko god su ove grupice bandita, pred jakim kolonama boraca bježale ili sakrivala se u šume, toliko su bile »hrabre« da hvataju, muče i ubijaju borce proleterskih brigada kad su se pojedinačno probijali iz neprijateljskog obruča na Sutjesci, u petoj neprijateljskoj ofanzivi. Iako su o tome bili upoznati prije pokreta, svi pripadnici brigade, tek na licu mjesta, doživjeli su pravu sliku stradanja proletera i stoga je njihova mržnja prema izdajnicima bila veća.

U selu Rijeka naišli smo na grupu boraca Jahorinskog partizanskog odreda, koji je bio dosta nejak za obračun sa četnicima, ali smo svi bili radosni što su se održali u takvim uslovima.

Međutim, pošto je Vrhovni štab požurivao 5. diviziju da što prije stigne u rejon Pljevalja i pomogne operaciji 2. korpusa, Štab divizije je naredio pokret ka Foči, koji je otpočeo 19. oktobra. Prva je u rejon Foče stigla 10. brigada, ali nakon saznanja da je most porušen, cijela divizija je morala da Drinu pređe preko žičanog mosta, u mjestu Brod na Drini. Prva je prešla 10. brigada oko tri časa (20. oktobra), a u toku dana i ostale dvije brigade.

Tako je cijela divizija prošla kroz Foču, grad u kojem je, u proljeće 1942. godine, boravio Vrhovni štab i koji je u to vrijeme bio značajan centar slobodne teritorije. Međutim, od Foče, tako reći, nije bilo ništa; borci su bili tužni i utučeni prolazeći kroz potpuno pust, porušen i spaljen grad, gotovo bez žive duše. Četnici su pobili veliki broj muslimanskog življa, a oni koji su se spasili razbježali su se kojukuda. Srpsko stanovništvo je zbog terora četnika u početku izbjegavalo susrete s borcima.

Divizija je 22. oktobra bila prikupljena u širem rejonu Cajniča, gdje joj je Vrhovni štab odredio zadatak da zauzme Višegrad, Rudo i Priboj, razbije četnike na tom prostoru, što je ujedno predstavljalo najbolji način

sadejstva Drugom i Trećem korpusu u izvršavanju njihovih zadataka, te ostvarenju ideja vrhovnog komandanta. Odmah su uslj edile pripreme za pokret ka Limu.

Četvrta brigada je 23. oktobra stigla u selo Milatkoviće iz kojeg je preduzela neophodne mjere za prikupljanje podataka o neprijatelju na širem prostoru varošice Rudo. Podaci su bili vrlo oskudni. Znalo se samo da su tu koncentrisane jače četničke snage i da pripremaju akcije prema Sandžaku, kao i da u Priboju ima oko 200 Italijana i da četnici pokušavaju da ih gurnu protiv nas. Druga proleterska divizija nalazila se u rejonu Prijepolja, ali sa njom nismo imali vezu. Međutim, nije bilo ni vremena ni snaga koje bi prikupile više neophodnih podataka za ovako značajnu akciju.

Dan kasnije, 24. oktobra, Štab divizije izdao je naredbu brigadama za operaciju: 1. brigada na Višegrad i prema Vardištu; 4. na Rudo i preko Uvea u Priboj; 10. dijelom snaga preko Rudog ka Priboju a manjim snagama lijevom obalom rijeke Lim ka Priboju.

Brigade su dobile relativnu samostalnost u izvršavanju zadataka i s obzirom na to da su bile dosta udaljene međusobno i od Staba pojavila se teškoća u održavanju veza.

Borbe sa četnicima na Limu

U duhu dobijenog zadatka, 4. brigada je, noću 24/25. oktobra, izvršila prikriven pokret iz s. Milatkovići preko sela Hunkovići i Zubanj i razmjestila se u šumi Vranje, oko četiri-pet kilometara od Lima. Kako bismo održali u tajnosti svoje prisustvo, bataljoni su patrolama i stražama kontrolisali sve prilaze ka rejonu razmještaja, a seljake koji bi naišli zadržavali sve do polaska brigade na izvršenje zadatka. Preduzete su i dopunske mjere u prikupljanju podataka o jačini i rasporedu četnika u odbrani Rudog i okolnih sela, prelazima preko Lima itd. Takođe, preko seljaka je dobio podatak da Rudo drže četnici i da za njegovu odbranu koriste utvrđenja (bunkere) koje su izgradili Italijani. O jačini snaga u selima Ravanci i Bijelo Brdo nije bilo nikakvih podataka. Stoga, već u jutarnjim ča-

sovama štab brigade je organizovao izviđanje na kojem su, pored štaba, učestvovali komandanti bataljona i komandiri pratećih četa. Cilj je bio da se što bolje upoznaju karakteristike zemljišta, prilazi Limu, pogodni prelazi preko rijeke, kao i da se odrede zadaci bataljonima i način njihovog izvršenja. Težište je bilo na izviđanju varošice Rudo, tako da je, iz neposredne blizine, sa lijeve obale Lima uočeno više bunkera. Četnici su se osjećali sigurnim, razbaškareni i raspojasani, sunčali su se uz rijeku ili oko bunkera. Tada se oko 400 njih nalazilo u Rudom.

Ovo je navelo štab brigade da iskoristi situaciju i da, ne čekajući noć, izvrši iznenadni napad na četnike, razbije ih i zauzme Rudo. Napad je trebalo otpočeti već u 13 časova, a bataljoni su dobili slijedeće zadatke:

3. bataljon — pregaziti Lim u rejonu sela Kosovići i brzim prodorom preko selâ Obrven i Popov Dol izbiti u rejon sela Ravanci, zauzeti ga i obezbjediti s tog pravca pozadinu glavnih snaga brigade koje napadaju na Rudo; 1. bataljon — pregaziti Lim za 3. bataljonom, a zatim preko sela Obrven izbiti u rejon s. Prebidol, sjeveroistočno od Rudog i obuhvatom sa tog pravca i u sadejstvu sa drugim bataljonom zauzeti Rudo; 2. bataljon — preći Lim u istom rejonu i brzim prodorom duž željezničke pruge i preko Kraljeva brda (k. 457) upasti u Rudo i zajedno sa 1. bataljonom zauzeti ga, 4. bataljon bio je u rezervi brigade.

Na osnovu dobijenih zadataka, čim su se komandanti bataljona vratili u jedinice, otpočeo je pokret ka Limu. Prvi je krenuo 3. bataljon, koji je iz pokreta, odmah, otpočeo prelazak rijeke kod sela Kosovići, otvarajući mitraljezom vatru na četnike koji su djelovali sa desne obale Lima. Odlučno i brzo gazili smo Lim, kao da četnici i ne djeluju s druge strane. To je na njih djelovalo tako demoralizirajuće da su počeli da bježe uz kose i šumarke ka selu Popov Do. Čete su ih gonile nemilosrdno iako su borci bili umorni od pret hodnog marša i nespavanja. Međutim, prikupili su nove snage i zbog toga što su, u toku pokreta, ne znam kako, saznali da se u selu Ravanci nalazi Štab Draže Mihajlovića.

Tako je bataljon, gotovo bez gubitaka (imao je tri lakše ranjena borca) izbio pred selo Ravance, koje se nalazilo na platou, nadmorske visine više od 1.000 m. Bio je to komičan prizor: ispred nas je velika masa četnika, u različitim uniformama, bježala glavom bez obzira u šume iza sela. Neki su bili i na konjima, pa smo zaključili da se tu nalazi neki viši četnički štab. Od zarobljenih četnika (trojica njih) dobijen je podatak da se u selu nalazio štab grupe četničkih korpusa s majorima Lukačevićem i Račićem i neka engleska misija. Zaplijenjeno je nekoliko konja, dosta razne opreme i hrane. Pored ostalog, tu je bilo bijelog kruha i smokava koje su neki borci prvi put jeli. Tako je ovaj bataljon obezbjedio sigurnost snagama koje su napadale na Rudo, postavio obezbjeđenje i u selu Ravanci prenoćio.

Prvi bataljon je krenuo istovremeno sa 3. i, pregazivši Lim, produžio određenim pravcem. Njegovo nastupanje je bilo vrlo oprezno, pa je sa određenim za kašnjenjem stigao u rejon sela Prebidol, da bi odatle napao četnike. Međutim, četnici su se bili već sredili i uspjeli da zadrže u svojim rukama objekte Koviljac i Vidikovac, što je naše snage prisililo da ih postupno osvajaju dejstvom sa sjevera i tek pred mrak, uz pomoć 2. bataljona ovladano je ovim objektima i selom Cikote. Neprijatelj se povukao prema Priboju.

Umjesto ručka — borba u okruženju

Drugi bataljon je pregazio Lim kod sela Dorići (oko 12,30 časova) i odmah produžio nastupanje ka Rudom glavnim snagama uz željezničku prugu, a sa jednom četom prema Kraljevom brdu. Četnici su se spremali za ručak. Bili su potpuno iznenađeni, i, zasuti bombama i vatrom naših boraca, počeli su da bježe ne opalivši ni metka. Koristeći ovu situaciju bataljon je upao u Rudo oko 14 časova, produžio nastupanje i napao objekat Koviljac zajedno sa 1. bataljonom. U ovoj borbi zarobljeno je 12 a ubijeno devet četnika i zaplijenjena dva puškomd trai jeza, 22 puške i veće količine

drugog materijala i opreme. Bataljon je imao dva lakše ranjena borca.

Tako je brigada, umjesto noću 25/26. oktobra, izvršila svoj zadatak već do mraka 25. oktobra, zauzevši Rudo, Ravance i druga neprijateljska uporišta. To je bilo moguće zato što je postignuto iznenađenje kojem su doprinijeli pravilna odluka komandanta brigade Rada Zorića, dobro organizovanje napada i visoka borbena vrijednost i iskustvo boraca i rukovodilaca. Jer, treba imati u vidu da je odnos snaga bio tek oko 1:1, što je četnicima pružalo mogućnost upornije odbrane, inače, dobro utvrđenog mjesta. U izvršenju zadatka istakli su se mnogi borci, među kojima, posebno, puškomitraljezac Ilija Radanović, koji je za hrabrost dobio od štaba divizije sat na Dan oktobarske revolucije.

Poslije oslobođenja Rudog, glavne snage brigade pružile su napad desnom obalom Lima, bez zadržavanja. Njeni prednji dijelovi su se ponovo sukobili s četnicima tek na liniji Stolovi (k. 893) — selo Mioče, koje su Itali jami dobro utvrdili a ta utvrđenja su sada koristili četnici. Raspolagali su sa dosta municije za streljačko oružje i minobacače (koje su dobili od Italijana). Sve je ovo prisililo brigadu da jednovremeno i organizovano pristupi izvršenju napada.

Drugi bataljon napao je na Mioče oko 20 časova, ali je neprijatelj njegov prvi i drugi napad odbio, pa je štab brigade odlučio da uvede u borbu brigadnu rezervu, 4. bataljon, koji se kretao iza 2. bataljona. Ocjenivši da neprijateljsko uporište Mioče može pasti samo ako se napadne iz pozadine, štab je 4. bataljon uputio kosama iznad Mioče ka selima Orašac i Kula, sa zadatkom da u rejonu k. 443 odsječe Mioče od Priboja.

Napad je ponovljen oko 23 časa. I dok je 4. bataljon uspješno izvršavao određeni manevar, zabacivši se u pozadinu neprijateljskih položaja, u rejonu k. 443, i otpočeo napadati Mioče iz pozadine, 2. bataljon je grupama bombaša likvidirao neprijateljske bunkere. Ovakvim dejstvom bataljona četnici su bili razbijeni i prisiljeni da se u grupama probijaju iz okruženja. Bataljoni su ih gonili prema Priboju, a Mioče je bilo zauzeto tek pred zoru. Zaplijenjeno je 18 pušaka, jedan puškomitraljez i veća količina municije.

Teški trenuci Trećeg bataljona

U međuvremenu 1. bataljon je poslije više napada uspio da zauzme, u toku noći, Stolove. Noć je bila toliko mračna da su se borci bataljona izmješali sa četnicima.

Bez obzira na umor (bez spavanja dvije noći), brigada je 26. oktobra nastavila izvršenje dobijenog zadatka. Trebalo je, zapravo, maksimalno iskoristiti postignuti uspjeh i ne dozvoliti četnicima da se srede, tim prije što je primjećeno da ubrzano preduzimaju mjere evakuacije materijala iz sela Uvac i Štrbci. Zbog toga je štab brigade naredio bataljonima da što prije presjeku komunikaciju Bijelo Brdo — Priboj, a zatim da se 1. i 2. bataljon angažuju u osvajanju selâ Štrbci i Bjelušine, a 4. bataljon da produži preko r. Uvac ka Priboju.

Postupajući po odluci štaba, sva tri bataljona su prišla izvršenju zadatka uz podršku minobacačke vatre. Četnici su pokušali da se upornije brane, koristeći selo Štrbce i položaje koji zatvaraju prilaze ka Bijelom Brdu. Međutim, bataljoni su zauzimali kosu po kosu, uporno prodirali u raspored četnika i odbacivali ih na sjever. Uvidjevši da ne mogu spriječiti napredovanje brigade, i pošto su pretrpjeli znatne gubitke, otpor četnika je slabio. Koristeći to, 1. i 2. bataljon su oko 16 časova, 26. oktobra, zauzeli Bijelo Brdo, a jače četničke snage su odbačene u pravcu Zlatibora. U ovim borbama poginulo je 14 četnika, 17 ih je zarobljeno i više ranjeno. Mi smo imali dva mrtva i šest ranjenih boraca, od kojih dvojicu teže. Zaplijenjeno je: dva teška mitraljeza, 24 puške, veća količina ručnih bombi, sedam kamiona, 60 mazgi, nekoliko vagona hrane i veća količina druge opreme.

Istovremeno, zahvaljujući ovakvom dejstvu, 4. bataljon je bez većih borbi ovladao raskrsnicom puteva Bijelo Brdo — Rudo — Priboj i posjeo položaj u rejonu Uvac, obezbjeđujući dejstva glavnih snaga brigade od Priboja.

Dok su glavne snage brigade vodile borbu protiv neprijatelja u rejonima sela Mioče i Štrbci, 3. bataljon je doživljavao teške trenutke. Ovaj bataljon je, u jutar-

njim časovima 26. oktobra, izvršio pokret iz sela Ravan-
ci prema Bijelom Brdu. Cilj je bio da se razbiju čet-
nici u tom rejonu i oslobodi veća grupa Italijana, koje
su četnici razoružali i, navodno, držali u Bijelom Brdu.

Pokret bataljona izvršen je putem koji vodi uz
usku, gustu pošumljenu dolinu, između Varda Rešića
(tt 1389) i Jasrebovca (k. 1137) u koloni po jedan. Na
čelu se kretala 1. četa, a u zaštitnici jedna četa iz 2.
bataljona, koja je stigla kao pojačanje bataljona u toku
noći, 25/26. oktobra. Prije pokreta nije se ništa znalo

o poziciji četnika, jer izviđanje nije organizovano. Sma-
tralo se da su se oni razbjegli, pa se lakomislenost
osvetila. Što se, zapravo, desilo?

Dok je kolona bataljona, izdužena, napuštala selo
upala je u zasjedu jačih četničkih snaga. Četnici su ot-
vorili jaku vatru i izvršili juriš na bataljon, s težištem
na komoru koja se kretala na začelju (ispred zaštitnice).
Od galame, podvriskivanja, paljbe ništa se nije čulo.
Bataljon je bio potpuno iznenađen, komandovanje one-
mogućeno, jer je kolona bila prepolovljena. Sve što je
dalje slijedilo bilo je prepušteno inicijativi grupa i po-
jedinih boraca i starješina, koji su nastavili borbu i
probijanje iz obruča ka visovima, u pravcu Ruda. Tek
negdje oko podne glavnina bataljona se prikupila u re-
jonu Rešića Varda, a jedan broj boraca se probio prema
Rudom. U ovoj borbi bataljon je pretrpio velike gubitke.
Poginula su trojica, a zarobljen 21 borac i to, uglav-
nom, iz komore i saniteta (mlađi borci) i dvojica boraca
koji su ranjeni u toku borbe. Svi zarobljeni su odve-
deni u Bijelo Brdo i tamo strijeljani, osim jednog koji
je pobjegao sa strijeljanja i donio tužnu vijest o sud-
bini svojih drugova. Jedino što je istinski veliko i vri-
jedno u ovoj tragediji — jeste izuzetna snalažljivost
i borbenost boraca koje su došle do potpunog izražaja.

Sjećam se trenutaka kad smo se prikupljali na jed-
nom brdu poslije proboja. Veselili smo se kad bi neki
borac stigao, prebrojavali se, konstatovali koga još
nema, a zatim bi se svaki ponaosob uvukao u sebe, ču-
tao, zureći u zemlju. Zabrinutost, tuga, ogorčenost, eto,
to je stanje u kojem smo se nalazili, pritisnuti neumo-
ljivom istinom i pitanjem: »Zar je moralo biti tako?«.

Bili smo ljuti sami na sebe, ali i krajnje odlučni da poginule drugove osvetimo.

Analizirali smo više puta naš neuspjeh i uvijek utvrđivali da je osnovni uzrok ovog stradanja nedopustivo potcjenjivanje neprijatelja i nepreduzimanje elementarnih mjera borbenog obezbjeđenja na maršu i izviđanja. Ali smo svaki put konstatovali da je hrabrost boraca bataljona, koja je masovno došla do izražaja, spasila glavninu jedinica u izuzetno teškim uslovima, uprkos velikoj nadmoći neprijatelja (bataljon su napale dvije-tri četničke brigade) i iznenađenja.

Prodor u Priboj sa sjevera

Zauzimanjem šireg rejonu Rudo — Štrbci — Bijelo Brdo i razbijanjem četnika na tom pravcu, 4. brigada je uspješno izvršila prvi dio svog zadatka. Istovremeno, time je bila prekinuta komunikacija Priboj — Dobrun — Višegrad. Pošto je 1. krajiška brigada, noću 26. oktobra, oslobodila Višegrad i Dobrun, a 10. izbila u rejon Priboja (lijeva obala Lima kod sela Gradoberina), gdje je stupila u vezu sa snagama 2. proleTERSKE brigade, 2. proleTERSKE divizije, bili su stvoreni potrebni uslovi za oslobađanje Priboja.

Priboj je branilo oko 1.000 četnika iz 1. i 2. mileševskog i Požeškog »korpusa« i oko 150 Italijana iz divizije »Venecija«, koji se nisu predali našim snagama zato što su bili krajnje fašistički nastrojeni ili preplašeni od četnika. Četnici su ulagali velike napore da održe Priboj, kao jedino veće mjesto u dolini Lima, a i zbog znatnih rezervi materijala koji su zarobili od Italijana. Zbog toga su dovlučili i nove snage iz Srbije, od Užica i čačka. Bili su dobro naoružani, imali su dosta municije, a za odbranu su koristili dobro utvrđene položaje, koje su izgradili Italijani na svim prilazima oko grada što im je u konkretnim uslovima pružalo povoljne šanse za upornu odbranu. Ono što nisu imali — to je moral.

Štab 5. divizije naredio je 4. brigadi da, u sadejstvu s jednim bataljonom 10. krajiške brigade, zauzme Priboj. Napad je trebalo otpočeti 28. oktobra u 23 časa.

Na osnovu ovakvih zadataka, štab brigade je odlučio da najprije ugrozi pozadinu četničkih snaga u Priboju, a potom odlučnim napadom da ih razbije i uništi u gradu. Stoga je 1. bataljon imao zadatak da ovlada visovima Crnog vrha i obezbijedi uslove za napad 3. i 4. bataljona sa sjevera, a 2. bataljona sa sjeverozapada, dolinom Lima, Bataljon 10. brigade vršio je pritisak na Priboj s lijeve obale Lima, otvarajući vatru po neprijatelju.

Četvrta brigada se već 26/27. oktobra počela pomjerati prema Priboju, da bi u jutarnjim časovima, 28. oktobra, bila prikupljena u rejonima selâ Uvac i Knjevinje. Pripreme za napad vršene su tokom pokreta, a dovršene po pristizanju na odredište. Na osnovu dobijenih zadataka, bataljoni su, čim je pao mrak krenuli na izvršenje zadatka.

Najprije je, oko 18 časova, krenuo 1. bataljon pravcem sela Uvac — Rabrenovo brdo — Ljuča — selo Lunice. Sa slabijim četničkim snagama bataljon se sukobio oko 22 časa u rejonu Ljuče, rastjerao ih i tek kad se počeo spuštati prema Čavi naišao je na jači otpor koji nije uspio savladati iz pokreta. Razvila se oštra borba koja je trajala sve do zore, kada su se četnici povukli ka Crnom vrhu.

Treći i 4. bataljon krenuli su na izvršenje zadatka oko 21 čas pravcem: selâ Uvac — Rabrenovo Brdo — Borjanice. Na liniji Rabrenovca naišli su na prednje dijelove četnika koje su rastjerali iz pokreta i dalje produžili nastupanje po vrlo teškom terenu. U toku kretanja ka položajima, koji dominiraju gradom sa sjevera, naišli su na jači otpor u rejonu k. 838 i bili prisiljeni da se razviju za borbu prije vremena određenog za napad na grad. Četnici su se uporno branili, ali su se pod snažnim pritiskom ovih bataljona povukli tek oko 3 časa, 29. oktobra. Poslije ovog, bataljoni su zauzeli Borjanice i upali u grad sa sjevera.

Drugi bataljon je krenuo oko 21 čas duž ceste Uvac — Priboj sa zadatkom da upadne u grad nešto prije 23 časa i svojim dejstvom veže neprijateljske snage i olakša napad 3. i 4. bataljona. Međutim, pošto su ovi bataljoni naišli na neprijatelja prije nego što je predviđeno, 2. bataljon je pojačao svoja dejstva. Ovaj bataljon

je naišao na jači otpor tek na ivici grada, gdje je njegovo dalje napredovanje bilo zaustavljeno, jer su četnici iz bunkera vatrom uporno branili uzak prilaz gradu. Tek kada su 3. i 4. bataljon ovladali dominirajućim visovima iznad grada, četnici su pobjegli i sva tri bataljona su ušla u grad. U toku pokreta uz dolinu Lima, brigada je uspostavila neposrednu vezu s 2. proleterskom u rejonu s. Banje, a dejstvo bataljona 10. brigade imalo je više karakter vezivanja četnika.

U napadu na Priboj, koji je izveden planski, neprijatelj je imao sedam mrtvih i više ranjenih, dok je brigada imala neznatne gubitke (jedan poginuo i četiri ranjena). Zaplijenjene su veće količine municije, hrane i drugog materijala.

Poslije zauzimanja Priboja, brigada se zadržala u njemu i Rudom do 4. novembra radi odmora i evakuacije zaplijenjenog materijala u Pljevlje. Međutim, njen 3. bataljon bio je upućen preko Bijelog Brda u selo D. Jablanica radi obezbjeđenja od četnika sa Zlatibora. Deseta krajiška brigada kontrolisala je prostor selâ G. Jablanica i Dobroselica, sadejstvujući sa jedinicama 2. proleterske divizije (u širem rejonu Nova Varoš), a 1. krajiška brigada produžila je dejstva ka Užicu.

Noću, 4/5. novembra, 3. bataljon je, sa 10. krajiškom brigadom, napadao na Palisad koji su branili Bugari (njih oko 500). Za borce bataljona bio je to prvi sudar sa ovim okupacionim snagama i jedva su čekali da se i sa njima »upoznaju«. Zahvaljujući stečenim iskustvima u noćnim dejstvima, bataljon se nesmetano privukao neprijateljskom uporištu i upao u prvom nalletu u naselje. Bugari su bili iznenađeni, pokolebani i postojali su svi uslovi da se Palisad zauzme. Ali, pošto su bataljoni 10. brigade zakasnili sa napadom i bez čvrstog sadejstva, Bugari su se pribrali, izvršili protivnapad i naš bataljon je, sa dijelovima 10. brigade, morao da se povuče.

Koliki su bili gubici neprijatelja nije nam bilo poznato, a raspoloženje boraca, poslije uspješnih akcija, bilo je vrlo dobro. Razlozi za to su bili i u odličnoj ishrani. Imali smo dovoljno riže, makarona, konzervi, sira i drugog što je ostalo u italijanskim magacinima,

a što smo oteli od četnika. U bataljonima su analizirana iskustva stečena u prethodnim borbama. Ukazano je na pojave nediscipline, ispoljene kod pojedinih boraca prilikom osvajanja Priboja i Rudog.

Narod nas je dočekaio relativno dobro s obzirom da su četnici na ovom prostoru imali uticaj sve od odlaska proletera 1941. godine. Razvili smo sadržajan politički rad, kulturne ekipe su pripremale i izvodile odgovarajuće programe, što je davalo dobre rezultate u podizanju ugleda naše Narodnooslobodilačke vojske i Krajišnika kao boraca.

Četnici su se razbježali ili se skrivali u blizini naselja ne usudivši se da nas ozbiljnije uznemiravaju. U naše redove stupio je i izvjestan broj dobrovoljaca a istovremeno stvarani su sve povoljniji uslovi za daljnju mobilizaciju.

Žestoki okršaji na vratima Srbije

Uspješnim dejstvima 5. krajiške i 2. proleterske divizije u Sandžaku i jugoistočnoj Bosni, stvorena je velika slobodna teritorija koja se prostirala gotovo do Užica, Čajetine i Sjenice. Na tom prostoru razbijeni su četnici, a naneseni su znatni gubici i bugarskim okupatorskim snagama, koje su imale više uporišta oko Užica, Čajetine, Palisada, Kremna, zatim, snagama profašističke muslimanske milicije u rejonima Sjenica, Brodarevo i Prijepolje.

Od 1. do 14. novembra 4. brigada je izvodila manje akcije protiv četnika na relaciji Nova Varoš — Priboj, vršila evakuaciju zaplijenjenog materijala u Pljevlja i razvijala veoma živu političku i kulturnu aktivnost u naseljima i gradovima. Težište je bilo na raskrinkavanju četnika i njihove saradnje s okupatorom. Grupi četničkih zlikovaca javno je suđeno u Rudom gdje su i strijeljani u prisustvu naroda, koji je to sa odobravanjem prihvatao. Vršena je mobilizacija novih boraca. Formiran je Limski partizanski odred koji se popunjavao sa terena između Rudog, Ustiprača i čajniča. Za odred smo dali iz naše divizije 14 vojnih i političkih rukovodilaca. I u našu brigadu je stupio veliki broj

boraca. Dan oktobarske revolucije, 7. novembar, svečano je proslavljen. Tim povodom su štabovi divizije i brigade pohvalili više boraca koji su se istakli u prethodnim borbama. Iz 4. brigade posebno je pohvaljen borac 3. bataljona Ilija Radano vić. U svim ovim manifestacijama učestvovao je veliki broj ljudi iz ovih krajeva, posebno omladine.

Međutim, okupator se nije mirio sa porazom i mobilisao je sve raspoložive snage, kako bi naše jedinice odbacio sa prostora koji predstavlja vrata Srbije. Nijemci su već između 10. i 13. novembra preduzeli jake napade na 2. proletersku diviziju od Sjenice prema Prijepolju i izbili u rejon sela Kačevo, desetak kilometara od Prijepolja, potisnuvši snage 2. divizije.

Na traženje Štaba 2. proleterske divizije, 4. brigada je prebačena na taj pravac radi ojačanja odbrane i za aktivna dejstva. Marš je izvršen kamionima i 14. novembra brigada je, pod komandom Štaba 2. proleterske divizije, posjela položaje na liniji: Đurđevo brdo (k. 825) — selo Bare, da bi 14/15. novembra dobila zadatak da zauzme selo Kačevo i odbaci neprijatelja iz tog rejonu. Rečeno je da se u tom selu nalaze manje neprijateljske snage koje su dan ranije iznenadile i protjerali naše jedinice.

Inače, o jačini i rasporedu neprijatelja podaci su bili veoma oskudni, pa su i zadaci jedinicama bili nedovoljno precizni. Napad na Kačevo vršio je 1., 2. i 3. bataljon, dok je 4. zadržan u rezervi. Napad je počeo oko 22 časa, 14. novembra. Noć je bila tamna, pa smo se privlačili kroz neke jaruge i šumarke ka neprijateljskim položajima. Međutim, Nijemci su spremno dočekali napad brigade i otpočele su oštre borbe. Sve je praštalo od paljbe mitraljeza i eksplozija bombi. Upornim dejstvima, naročito 1. i 3. bataljona, zauzeti su Hisardžik i Dundor i naše jedinice su upale u prve kuće u selu. Nijemci su se uporno branili i sa tenkovima izvršili protivnapad (15. novembra u jutarnjim časovima) odbacivši sve jedinice brigade na polazne položaje. Gubici su nam tada bili: tri poginula i devet ranjenih boraca; poginuo je i politički komesar čete Milan Bajić, a mi smo zaplijenili jedan »šarac« i 20 pušaka.

Štab 2. proleterske divizije nije se mirio sa ovim neuspjehom, pa je odlučio da se napad ponovi uz jednovremeno angažovanje snaga 2. proleterske i 2. dalmatinske brigade, koje su imale zadatak da napadnu na bok i pozadinu neprijatelja sa sjevera i ovladaju linijom: sela Aljino viči — Turjak, dok je 3. sandžačka brigada napadala s juga, preko Gvozda na Kačevo.

Četvrta brigada dobila je zadatak da napadne sa zapada, uglavnom frontalno, i da ovlada selom Kačevo. Bila je ojačana baterijom topova 75 mm i sa dva laka tenka, kojima su rukovali Italijani. Raspored snaga i manevar bili su, u osnovi, slični prethodnom napadu uz detaljnije preciziranje zadataka bataljonima i artiljerijskoj podršci.

Napad je izvršen noću (17. novembra, u 22 časa), uz artiljerijsku podršku. Prvi i 2. bataljon su iznenadno napali neprijatelja i bez većih problema ovladali položajima Crkvine i selom Hisardžik. Međutim, kada su produžili napad na Kačevo, nališli su na snažan otpor neprijatelja na liniji Bukova strana — Dundor, gdje su bili zaustavljeni. Poslije kratke pripreme napad je ponovljen, otpor neprijatelja na ovim položajima slomljen i produženo nastupanje prema Kačevu. Naše snage zauzele su dio sela, ali je odbrana neprijatelja bila sve upornija, posebno iz postojećih zgrada. I kad je situacija bila zrela da brigada zauzme Kačevo, neprijatelj je prodro od Sjenice sa svježim snagama koje su pripadale 1. njemačkoj brdskoj diviziji. Iako je štab 4. brigade uveo u borbu i svoju rezervu (4. bataljon), uspio je samo da uspori napad neprijatelja i stabilizuje odbranu na liniji Đurđevo brdo — Bare. Nakon utvrđivanja i uz vatru artiljerije, neprijatelj je zadržan na liniji Crkvine — Hisardžik. Brigada je u drugom napadu na Kačevo imala 10 poginulih i 44 ranjena borca od kojih i dvije drugarice. Poginuli su i komandir voda Jovo Bajić i puškomitraljezac Mirko Čubić.

Snage 2. proleterske divizije bile su, takođe, odbacene od komunikacije i nisu uspjele zauzeti određene objekte, što znači da i drugi napad na Kačevo nije uspio, pa je Štab divizije naredio da se odustane od novih napada i brigadama postavio zadatke. Četvrta brigada posjela je nove položaje za odbranu pravca Prijepolje

— Priboj na liniji: Nova Varoš — Bistrica — Džurovo. Uz to, da po potrebi sadejstvuje 2. proleterskoj diviziji čije su glavne snage prebačene na lijevu obalu Lima, bez dva bataljona 2. proleterske brigade koji su ostali na položajima prema Kačevu.

Poslije povlačenja iz rejonu Kačeva, brigada se zadržala u rejonima sela Bistrica i Međugorje, gdje se (od 19. do 21. novembra) odmorila i pripremala za nova dejstva, a ranjenici su prebačeni u divizijsku bolnicu u Rudom. U to vrijeme porastao je pritisak neprijatelja na slobodnu teritoriju sa svih pravaca. Bugari su, poslije pretrpljenog poraza u borbi sa 1. krajiškom brigadom u Kremni, otpočeli napad od Užica i Čajetine ka Dobrunu i Višegradu, a četnici Vuka Kalajita, koristeći povlačenje 1. šumadijske brigade ka Prijepolju, zauzeli su Novu Varoš.

Noću, 26/27. novembra, tri bataljona 4. brigade, u sadejstvu sa dijelovima 10. brigade, napali su Novu Varoš. Napad je bio koncentričan, dobro pripremljen i za četnike iznenadan. Poslije oštih borbi, bataljoni su izbacili četnike iz grada, u toku dana ih gonili na sjever i zauzeli Pavlović Brod, gdje se brigada zadržala u borbi protiv manjih grupa četnika. U borbama za Novu Varoš poginulo je 28, a ranjeno 17 četnika, zaplijenjena su dva mitraljeza, 25 pušaka i manja količina municije i druge opreme. Naše jedinice nisu imale gubitaka.

Pošto su Nijemci, 4. decembra, izvršili jači napad na Prijepolje, brzo savladali snage 2. proleterske brigade, koje su branile položaje ispred Prijepolja i nanijele teške gubitke 1. šumadijskoj brigadi u gradu, Štab 5. divizije je naredio da 4. brigada hitno posjedne položaje na liniji sela Bistrica i Džurovo i spriječi prodor neprijatelja prema Priboju.

Narednih dana, sve do 10. decembra, 4. brigada je, po naredjenju Štaba divizije, vršila neprekidne pokrete u cilju uspostavljanja veze i sadejstva sa 2. proleterskom divizijom na pravcu Pljevlja — čajniče, ali, zbog brzog prodora neprijatelja, od tih pokreta nije bilo koristi. Zatim je vodila teške odbrambene borbe na zatvaranju pravca Priboj — Bijelo Brdo — Višegrad, protiv snaga iednog puka 1. njemačke brdske divizije, da bi se u

posljednjem momentu prebacila preko mosta u Višegradu, noću 9/10. decembra, u istočnu Bosnu. S ovim je, u stvari, već bila otpočela šesta neprijateljska ofanziva.

Manevar 5. krajiške divizije iz doline Vrbasa u Sandžak i u granične rejone Srbije, po organizovanosti, uspjesima u toku pokreta i borbenim dejstvima, po izdržljivosti boraca i njihovom izuzetno pravilnom odnosu prema narodu krajeva kroz koje smo prolazili, predstavlja značajnu stranicu istorijskog puta divizije i 4. brigade. Došavši na tromeđu, borci su bili oduševljeni i spremni da krenu dalje u Srbiju. Tu spremnost su izražavali i pjesmom: »Puške ječe, bombe biju ide vojska u Srbiju«. Ako to nismo mogli učiniti baš tada, onda smo to uspješno realizovali u narednoj, 1944. godini.

Na prostoru Sandžaka, sem brojnih veza sa narodom, koje su rezultirale i stupanjem u brigadu oko 80 novih boraca, iskovane su nove spone borbenog drugarstva sa proleterima 2. proleterske divizije. Takođe, krajem novembra u našu brigadu je bilo raspoređeno i 27 bugarskih vojnika, koje je zarobila 1. krajiška prilikom razbijanja njihovih snaga u Kremni. Oni su poslije velikog ubjeđivanja pristali da ostanu u našim jedinicama, iako su uporno izjavljivali kako žele da idu da se bore protiv Nijemaca u Bugarskoj. Svaki naš borac je, bez obzira na to što su se ti isti Bugari uporno borili protiv naših snaga, a u duhu naše politike, ispoljavao puno razumjevanje i pažnju nastojeći da ovim vojnicima olakša prilagođavanje na naše uslove života i borbene aktivnosti. Ali, sve to nije imalo uticaja na Bugare. Naprotiv, u prvoj prilici oni su gotovo svi pobjegli Nijemcima, iako su neki tvrdili da su članovi KP Bugarske.

Milan Aćić

U PRATNJI DRUGOVA IZ SUSJEDNIH ZEMALJA

Naša brigada stigla je u Foču 19. oktobra 1943. godine. Pozvan sam u Štab divizije 21. oktobra gdje su mi dali zadatak da sa jednim bataljonom otpratim trojicu drugova i da ih predam prvoj našoj komandi iz sastava 2. udarnog korpusa u rejonu Pljevalja. Skrenuta mi je pažnja da ih moram dobro čuvati kako im se na putu ne bi nešto desilo. Zadatak sam shvatio vrlo ozbiljno, jer sam vidio da se radi o strancima sa visokim oficirskim činovima. Imena im nisam znao, niti sam pitao, jer je to bila stvar konspiracije. Nakon kraćeg vremena doznao sam da su Bugari.

Na put smo odmah krenuli i istoga dana stigli u Čajniče. Svuda okolo su bile paljevine, ruševine i pustoš koju su učinili četnici. U čajniču smo prenoćili i ujutro nastavili put prema rejonu Pljevalja. Bili smo vrlo oprezni, jer je u tom kraju bilo dosta četničkih jedinica.

U toku puta pokušao sam da razgovaram sa drugovima koje smo pratili. Primjetio sam da dvojica od njih ne znaju naš jezik, a onaj treći je dosta slabo govorio. Između ostalog, razgovarali smo o oslobodilačkim pokretima. Pitao sam ga kako to da u Bugarskoj nije jače razvijen pokret otpora. On je zastao, pogledao me, stavio ruku na leđa i rekao: »Vi ste, Jugosloveni, srećni što imate Tita. Da mi imamo Tita, vjerovatno bi i kod nas bila bolja situacija. Ali vi, Jugosloveni, ćete biti još srećniji kada se ovaj rat završi«. Te riječi su mi se duboko urezale u pamćenje, ali ih odmah u potpunosti nisam mogao razumjeti.

Naš zadatak je uspješno završen. U selu Boljanići smo ih predali jednoj komandi 2. udarnog korpusa. Srdačno smo se rastali. U povratku smo se priključili brigadi u selu Zaborak i dalje krenuli prema Rudom.

Kasnije sam razmišljao o onome što mi je onaj drug iz Bugarske rekao. Drago mi je bilo što toliko cijene našeg vrhovnog komandanta, druga Tita, a onu drugu konstataciju sam razumio tek poslije — 1948. i kasnije, kada je naš Maršal postao ne samo prvi i najvoljeniji građanin Jugoslavije, nego i građanin svijeta.

Milan Trninić

HUMAN GEST DRUGA KOMANDANTA

Kada smo 20. oktobra 1943. godine prešli preko žičanog mosta na Drini kod Broda, cijela brigada krenula je nizvodno desnom obalom u pravcu Foče. Dan je bio sunčan i veoma topao. Desetar i puškomitraljezac Ilija Šobot imao je temperaturu i jedva se kretao. Našao je komandant brigade, drug Rade Zorić, na konju i primjetio bolesnog desetara. Odmah je sjahao i pomogao Iliji da uzjaše na njegovog konja. Ilija je jahao komandantoYOg konja sve do sela Slatine, na pola puta od Foče do Cajniča. To je bio veoma human gest druga Rade o kojemu se dugo govorilo u 3. bataljonu.

Jovan Jakšić - Jakša

»KUDA SU TI OTIŠLE MINE, SVETU TI NEDJELJU«?

Četvrta krajiška brigada napala je 25. X 1943. godine, po lepom sunčanom danu, gradić Rudo. U tom napadu iznenadili smo neprijatelja, jer je bio ubeđen da mi samo noću napadamo. Po ulasku u Rudo skrenuo sam na železničku stanicu u nameri da vidim da li u vagonima možda ima mina za minobacače 81 mm. Ušao sam u kancelariju železničke stanice i naredio službeniku da pozove Priboj. Javio se Ljotićev narednik Jovanović. Rekao sam mu preko telefona ko sam i gde se nalazim i zapitao ga jesu li se spremili za predaju. Pošto mu nije bilo jasno, odgovorio sam mu da je ovde Rudo i da su tu partizani Krajišnici! Opsovao mi je mater i spustio slušalicu.

U tom momentu prateća četa 2. bataljona ulazila je u Rudo, a na istočnoj strani od Rudog, na udaljenosti oko dva kilometra na jednom golom brdu pojavila se velika grupa četnika koja je napustila Rudo pred našim napadom. Naredio sam komandiru minobacačkog voda Iliji Galiću da postavi minobacače i da izvrši proveru elemenata. Prva mina je bila podbačaj, druga je bila prebačaj, što je značilo da su četnici uhvaćeni u rakiju. Naredio sam mu da pripremi po pet mina za svaki bacač za brzu paljbu. U isto vreme kad je izvršeno lispaljenje došao je i komandant 2. bataljona Miloš Tanjga. Još dok su mine letile on je osuo vatru na mene: »Saliću, svetu ti nedjelju, kud su ti otišle te mine?« Rekao sam: »Druže komandante, putuju i doći će na određeni cilj«. Posle desetak sekundi sručio se plotun mina na četnike, od kojih je ostalo 20—30 ležeći, a ostali su se dali u paničan beg prema Bijelom Brdu.

Zatim me je Tan j ga upitao: »Jel' te mogu brže da putuju na određeni cilj?«, na što sam mu odgovorio: »Da, zavisi sve od elevacije i daljine cilja« i da on nema šta da brine o tome, da je to moja stvar.

Od 25. do 29. X 1943. godine, 2. bataljon je vodio borbe u rejonu Rudo, Uvac, Bjelo Brdo. U popodnevnim časovima 29. oktobra čuli smo snažnu eksploziju koja je dugo trajala. Saznali smo da su zapaljena skladišta pešadijske i artiljerijske municije i da su četnici napustili Priboj, a da se Italijani spremaju za predaju.

Prilikom napada na Priboj, na železničkoj stanici gde se Uvac uliva u Lim bila je jedna lokomotiva sa cisternom za vodu. Komandir 3. čete Ilija Vašalić ukrcao je kompletnu četvu na lokomotivu i cisternu i produžio za Priboj. Kada su došli u Priboj, poskakali su sa voza i odmah stupili u borbu, što je omogućilo da se lakše savlada neprijateljska posada u gradu. Ostale snage 2. bataljona i 1. i 3. bataljon brigade napadali su na spoljnu odbranu grada. Zarobljeno je u gradu oko 100 Italijana.

Tu smo ostali kraće vreme i uspostavili red u gradu. Održali smo i priredbu za borce i meštane grada Priboja.

Milan Salić

PARTIZANKA SA REKE LIMA

Po dolasku u Sandžak, 4. krajiška brigada je u Rudom prelazila reku Lim. Četnici su nas tukli mitraljeskom vatrom sa desne obale reke. Za vreme našeg prelaska, brza voda Lima zanela je jednu drugaricu i nosila je dvadesetak metara. Nekim slučajem ona je uspjela da izađe na malo rečno ostrvo koje je bilo izloženo četničkim mitraljeskim rafalima.

Tako se naša drugarica našla između dve nevolje podjednako opasne: neprijateljske vatre i opasnosti koju je sa sobom nosila rijeka. I pored toga, ona je osetila da nije ostavljena da se sama spasava. Nekoliko drugova ostalo je da joj pomogne, dok je čitava jedinica žurila da što pre napadne četnike.

Gojko Ćešić

NAREĐENJE

Oktoobra 1943. godine 1. 2. i 3. bataljon naše brigade dobili su zadatak da pod zaštitom mraka pređu rijeku Lim i da 1. i 2. bataljon zauzme Rudo, a 3. bataljon da razbije čelnike u rejonu sela Ravanci, a zatim da produži i ovlada rejonom Bijelo Brdo. O jačini neprijatelja nismo imali podataka, a osobito nismo znali da se u selu Ravanoi nalazi sa svojim Štabom Draža Mihailović. To se saznalo nakon razbijanja i protjerivanja četnika iz spomenutih rejona.

Rano poslije podne bataljoni su stigli na lijevu obalu Lima. Osmatranjem i izviđanjem ustanovili smo da neprijatelj ne kontrolira rijeku Lim u rejonu našeg prelaska. Bataljoni su za vrijeme dana, bez otpora, neprimijećeni od neprijatelja, pregazili Lim i krenuli prema objektima napada.

Treći bataljon kretao se u koloni, dubokom jarugom, uz minimalno bočno obezbjeđenje, prema selu Ravanci. Kada je 1. i 2. bataljon počeo napad na Rudo, treći se odmah razvio u strelce i nastavio kretanje prema selu Ravanci. Nakon izvjesnog vremena primjetili smo pokret četnika od sela Ravanci ka Rudom, odnosno u susret nama. Četnici su se prilično komotno kretali. Očito da nas nisu primjetili. U kratkoj, ali žestokoj borbi, četnici su bili tako razbijeni da su se u panici razbježali. Iza sebe imali su dominantne položaje, ali ih nisu ni pokušali zadržati.

U prvi sumrak 3. bataljon je zauzeo selo Ravanci i dominirajuće kote oko sela. Zaplijenili smo skladište hrane, dijelove radio-stanice i dosta vojne opreme, po čemu se moglo zaključiti da je tu bio neki viši četnički štab.

Po uspješnom izvršenju prvog zadatka (zauzimanja sela Ravanci), saznali smo da se u širem rejonu Bijelo Brdo nalaze jake četničke snage, o čemu je pismeno izviješten štab brigade. U tom izvještaju, između ostalog, predloženo je štabu brigade da bataljon ne kreće na izvršenje slijedećeg zadatka dok se prethodno ne osiguraju dominirajući položaji koji se nalaze između Rudog i Bijelog Brda. Međutim, negdje pred zoru stigao je kurir iz štaba brigade i donio kratko, ali potpuno jasno naređenje koje je glasilo: »Bez obzira na neprijateljske snage, odmah krenite na izvršenje zadatka«. To naređenje nikad neću zaboraviti, sjećam ga se kao da je sad izdato.

Po prijemu naređenja štab bataljona se izvjesno vrijeme dvoumio da li da krene na izvršenje postavljenog zadatka ili da zaposjedne visove u rejonu sela Ravanoi. Treba imati na umu da mi tog momenta nismo znali gdje se nalaze ostali bataljoni brigade i kakve imaju zadatke. Bilo nam je jasno: ako krenemo na izvršenje zadatka, upuštamo se u veliki rizik. I obrnuto, ako ne krenemo da bismo mogli dovesti u nezgodnu poziciju neku od naših jedinica. Konačno smo odlučili da krenemo i pokušamo da izvršimo postavljeni zadatak. Pozvali smo komandire i komesare četa, saopćili im naređenje štaba brigade i izdali naređenje za pokret, uz napomenu da se možemo naći u vrlo teškoj situaciji.

Bataljon se kretao u jednoj koloni. Nakon izvjesnog vremena primjetili smo da se jedna kolona četnika kreće grebenom od jugoistoka ka dominantnim visovima u rejonu sela Ravanci; druga kolona kretala se od pravca Bijelo Brdo u susret nama, a zatim smo primjetili neprijatelja koji iz pravca sjeveroistoka ide ka lijevom boku bataljona. Treba napomenuti da mi tada nismo mogli ocijeniti jačinu neprijatelja na pomenutim pravcima, jer je zemljište oko nas bilo pošumljeno i ispresjecano.

U tom momentu bataljon se našao u poluokruženju. U pozadini bataljona ostali su najdominantniji položaji prema kojima je žurio neprijatelj. U toj situaciji donijeta je odluka da komesar bataljona i zamjenik komandanta sa 1. i 3. četom, što je moguće prije, zaposiednu spomenute položaje i na taj način spriječe pot-

puno okruženje bataljona. Ja sam, kao komandant bataljona, ostao sa 2. četom i bataljonskom komorom, zato što sam ocjenio da će tu biti najkritičnije.

Poslije izvjesnog vremena, 2. četa stupila je u borbu sa neprijateljom koji se provukao sa sjeverozapada i na taj način okružio 2. četvu i bataljonsku komoru. U tom momentu, zbog pošumljenog zemljišta, nisam mogao osmatranjem ustanoviti situaciju kod 1. i 3. čete, a i oni iz istog razloga nisu mogli vidjeti što se kod nas događa. U toj kritičnoj situaciji naredio sam da se konji komore ostave, a ljudstvo priključi 2. četi. Odmah zatim uslijedio je juriš 2. čete na čelu sa komandrom Vladom Kecmanom. To je bio sudar sa neprijateljskim streljačkim strojem, koji je komandir Vlado energičnim jurišem svoje čete probio, prosto pregazio.

Po probiju iz okruženja, sa položaja 1. čete na nas je otvorena jaka vatra, jer su naši drugovi zaključili da se mi nismo uspjeli probiti i da je na taj položaj umjesto nas izašao neprijatelj. Zbog toga smo, tek poslije podne, preko štaba brigade, uspjeli uhvatiti vezu sa glavninom bataljona.

U toj borbi pretrpjeli smo velike gubitke. Izgubili smo bataljonsku komoru, a veći dio ljudstva komore bio je zarobljen. Komora i ljudstvo komore, prije početka proboja, bili su neposredno uz četvu. Zašto se nisu uključili u proboj, kad im je naređeno, nije jasno.

Situacija je bila takva da nitko nije trebao biti uhvaćen živ, moglo se samo poginuti prilikom juriša u probiju.

Miloš Bajić

NA PRAGU SRBIJE

Pošto su oktobra 1943. godine prešle rijeku Lim, jedinice 5. krajiške divizije spojile su se sa dijelovima 2. proleterske divizije i u sadejstvu sa njima savladale neprijatelja i stvorile veliku slobodnu teritoriju na tromeđi Crne Gore, Bosne i Srbije, u dolini rijeke Drine, Lima i Uvea.

Četvrta krajiška brigada prešla je Lim 25. oktobra u drugoj polovini dana i sa tri bataljona zauzela varošicu Rudo koju je branilo oko 400 četnika.

Treći bataljon odmah je produžio gonjenje četnika sa zadatkom da napadne četničko uporište u selu Ravanci gdje je bio smješten štab četničkog korpusa Draže Mihajlovića. Poslije višečasovne borbe ovladao je položajem na kosama koje su držali četnici i zakonačio se u kućama gdje je bio smješten njihov štab. Dominirajuće kote četnici su grčevito branili, ali čim je pao suton i čim su naše čete otvorile prvu minobacačku i mitraljesku vatru, oni su se dali u bezglavo bjekstvo. Vodnik Mirko Šobot i komandir Gojko Injac ispalili su prve svjetleće rakete sa zauzetih četničkih položaja. Zatim je počeo da se osipa čitav četnički položaj koji su zaposjedali naši borci. Odmah je upućen izvještaj štabu brigade u Rudo o izvršenom zadatku, uz napomenu da produžavamo gonjenje neprijatelja. Trenutna situacija je bila slijedeća: bataljoni na našem desnom krilu (1, 2. i 4) naišli su na jači otpor neprijatelja i usporili napredovanje. Na lijevom krilu 1. krajiška napadala je na četnički garnizon u Višegradu i zauzela ga. Bježeći sa svojih položaja u Ravancima, četnici su ostavljali za sobom raznu opremu kojom ih je snabdjevala engleska

misija pri njihovom štabu. Po zarobljenim dijelovima radio-stanice, magacinu engleske obuće, čebadi i druge opreme i hrane, koja nam je pala u ruke, kao i po kazivanju mještana, dalo se zaključiti da je tu bio Dražin Štab sa engleskom vojnom misijom. Ova činjenica dovoljno kazuje koliko su četnici ovu teritoriju smatrali sigurnom za sebe. Pošto smo razbili četničke snage na Ravancima, uveče je stigao kurir iz štaba brigade sa naređenjem da zaposjednemo zauzete položaje i da tu zakonačimo. Stavljeno nam je u zadatak izviđanje neprijateljskih snaga u namjeri da ujutro (25. X 1943) izvršimo pokret u pravcu sela Bijelo Brdo na cesti Priboj — Višegrad.

Prilično neoprezno čitav bataljon smjestio se kod kuća gdje se nalazio četnički štab, uz vrlo slabo obezbjeđenje. Bili smo nevjerovatno umorni od 14-dnevnog danonoćnog maršovanja, preko besputnih bosansko-hercegovačkih planina, od Bugojna i Gornjeg Vakufa do Lima. Bila je topla jesenja noć i većina nas je spavala na suvoj ledini okruženoj gustom šumom požutjelog lišća. Zaspali smo kao poklani. S obzirom na umor boraca, niko nije mogao tvrditi da su isturene patrole i straže bile stalno budne. Jedino su intendanti, ekonomi i kuvari bili budni od neko doba noći, jer je trebalo izvršiti evakuaciju zaplenjene hrane i opreme i spremi hranu za bataljon. Osjetivši da ih niko dalje ne goni, Zlatiborska četnička brigada prikupila je svoje ljudstvo i neopaženo postavila nam zasjedu. Sutradan ujutro, 26. oktobra, bataljon je izvršio pokret sa velikom komorom, u pravcu Bijelog Brda. Kretali smo se u koloni po jedan po slijedećem rasporedu četa: 3, 1, 2, a zatim komora. Štab bataljona je bio na čelu kolone. Na začelju kolone, iza komore, kretala se četa 2. bataljona kao zaštitnica, koja je bila pridodata 3. bataljonu. Čelo kolone primjetilo je da se cestom preko Bijelog Brda kreće neprijateljski motocikl i da na cesti ima neprijateljskih vojnika. Kolona je stala. Komandant Miloš Bajić primjetio je na lijevoj koti neke ljude. Sa začelja je stigla vijest da se lijevo od nas nalazi neko. Na desno krilo niko nije ni obraćao pažnju, jer ostali bataljoni 4. brigade djeluju u tom pravcu. Najedanput se prolomio plotun sa lijevog krila od čela do začelja.

Četnici su pustili cijelu kolonu u zasjedu i otvorili vatru iz svih oružja sa kojima su raspolagali. Istog trenutka izvršili su juriš na začelje kolone i komoru ne dozvolivši našim da se snađu. Komoru su oteli, a između naših četa (1. i 2.) i čete 2. bataljona na jednoj, i četnika na drugoj strani, nastala je krvava borba ručnim bombama, pištoljima i mašinkama. Sva je sreća što su naše čete raspolagale sa više automatskog oružja od njih te i pored iznenađenja nismo pretrpjeli veće gubitke. Nastao je opšti krkljanac i juriš sa noževima u rukama i na puškama s jedne i s druge strane. Iza svakog drveta neko je vikao »stoj!« Komande nije bilo i od lične inicijative, hrabrosti i snalažljivosti zavisio je život svakog pojedinca. U ovoj gužvi brzo su se snašli komandant i komesar bataljona i poslali kurire 3. četi, koja je bočno štitila 1. i 2. četu, da se povuče na sinočne položaje, ali ovi nisu stigli do nje, poginuli su. Komanda 3. čete brzo je izvukla četu i došla u sastav ostalih dijelova bataljona. Komesar čete Milan Kačavenda prihvatio se puškomitraljeza i štitio odstupnicu zajedno sa Markom Adamovićem i drugim, što je pomoglo četi da se izvuče bez većih gubitaka. Komandir čete Branko Jerković obavijestio je komandanta bataljona o razlozima povlačenja i od njega saznao da su kuriri koji su upućeni četi poginuli prije nego što su stigli do nje. Četnici su počeli da se zabacuju 1. i 2. četi iza leđa, što je ličilo na pokušaj našeg potpunog opkoljavanja. U ovom okršaju najteže su borbe imale 1. i 2. četa, za koje bi se moglo reći da nije bilo borca ni starješine da se nije istakao. Njihovi hrabri komandiri i komesari, prve Gojko Injac i Milan Ačić, a druge Vlado Kecman i Boško Skakić, svojom hladnokrvnošću i hrabrošću uspjeli su da održe svoje čete u cjelini i da se na njihovom čelu probiju četnicima iza leđa, zajedno sa četom 2. bataljona i da tako olakšaju izvlačenje 3. čete koja je, kao prethodnica, zašla dublje u četničku zasjedu.

Dok smo se probijali iz ove gužve i zauzeli nove položaje, prošlo je podne. Sunčano i toplo vrijeme išlo nam je u prilog. Ali i četnicima koji su poznavali ovaj teren bolje od nas. Ostali naši bataljoni na desnom krilu još uvijek nailaze na žilav otpor neprijatelja na kosama prema selu Štrpci i prema Priboju. Komora 3.

bataljona sa izvjesnim brojem ljudi u njoj našla se u četničkim rukama.

Gladni smo. Ali, kazani su tamo kod četnika. Za ovu nebudnost i iznenađenje, koje su nam priredili četnici, pretrpjeli smo ozbiljnu kritiku od štaba brigade. Ali, analiza cijelog slučaja, ispitivanje ko je najviše kriv za ovo, kao i ocjena držanja komandnog i boračkog sastava u ovoj kritičnoj situaciji, ostaje za kasnije kada budemo imali više vremena. A sada, ponovo na zadatak.

Predveče, 26. oktobra, otpočeli smo sa ponovnim napadom na četničke položaje na cijelom frontu brigade. Ogorčeni jutrošnjim slučajem u silovitom noćnom naletu osvojili smo njihove isturene položaje. Gruvale su bombe i ručni bacači, a rakete osvjetljavale gustu bukovu šumu. Četnike je hvatala panika, predavali su se i bježali. Do svanuća povratili smo našu komoru, izbili na cestu Priboj — Višegrad u selo Bijelo Brdo, i zaposjeli je. Tu na cesti naišli smo na težak prizor četničkog zločina. Zarobljenog kuvara Peru Adamovića i još jednog »komoraša« i jednu drugaricu, četnici su zaklali, polili benzinom i zapalili. Dok smo mi stigli njihova tijela su već bila sagorjela, a vatra je tinjala sa ostacima još nesagorjelih kostiju. Seljaci su nam pričali o zločinačkom izivljavanju četničkih koljaša na svojim žrtvama. Naši borci bili su ogorčeni zbog ovog četničkog zločina. Štab brigade nas je obavijestio da je 1. krajiška oslobodila na našem lijevom krilu Višegrad i Dobrun, dok su desno od nas, ostali bataljoni 4. brigade postigli velike uspehe.

Primio sam dužnost zamjenika komesara bataljona — partijskog rukovodioca. Pritiska me osjećanje brige i odgovornosti za naš neuspjeh na Ravancima. Svi naši propusti i greške moraju biti predmet diskusije na prvom sastanku Bataljonskog biroa Partije. Razgovarati ćemo o držanju svakog pojedinca, komuniste i skojevca. .. Moramo nastojati da na sastancima partijskih ćelija u četama i skojevskim aktivima, kao i na četnim konferencijama boraca i starješina bude što više drugarske kritike i samokritike. Za mene je važno da nam na sastanak bataljonskog biroa ne dođe drug Milan Trninić Crni, ili drug Papić — pomišljam u sebi. Međutim, s obzirom na gubitke koje smo pretrpjeli, prisustvo jed-

nog od njih, ili oba nećemo izbjeći. To je utoliko vjerovatnije što sam obavezan da ih izvjestim kada ćemo imati sastanak. A drug komandant Miloš Bajić i njegov zamjenik Dušan Cubić moraće posebno da polažu račune u štabu brigade i da brane svoju »taktiku«. A i kako ne bi kada je u borbi na Ravancima samo 2. četa izgubila jednu desetinu boraca. Ukupno je 3. bataljon izgubio 25 boraca zajedno sa gubicima čete 2. bataljona.

Jovan Jakšić

BORBA U SELU RAVANCI

Posle oslobođenja Bugojna i Gornjeg Vakufa, naša divizija dobila je zadatak da krene u pravcu Sandžaka da bi pomogla našim snagama u borbama protiv četnika.

Posle napornog marša od 13 dana, prelazeći bosanske planine i reke, stigli smo na tromeđu Crne Gore, Srbije i Bosne. Zanoćili smo u selima između reke Lima i čajniča. Treći bataljon se smestio u selu Kosovići. Dva-desetpetog oktobra štab bataljona pozvao je komande četa i upoznao ih sa zadatkom. Komandant Miloš Bajić naredio je da čete u 11 sati budu spremne za pokret u pravcu reke Lim i sela Ravanoi.

Raspored četa bio je sledeći: druga četa išla je prva, za njom prva četa, a treća četa na začelju. Brzo smo se spustili na levu obalu Lima. Bataljon je prega-zio Lim (voda nije bila dublja od 50 cm) i produžio da nastupa u pravcu sela Ravanci.

četničke snage zaposele su sva brda oko sela i kada su primetili da naš bataljon podilazi u pravcu Popovog Dola i Čelikove kose, otvorili su na nas jaku vatru. Tu je ranjen mitraljezac Dragan Ačić. Odmah smo zaustavili četnu. Komandant bataljona Miloš Bajić naredio je da ne krećemo dok minobacački vod ne otvori vatru na neprijateljske položaje. Kada su prve granate pale, četnici su počeli da beže sa položaja, tako je bataljon nastavio u pravcu sela Ravanci. Kada smo ovladali kotama koje su držali četnici, nije bilo teško zauzeti selo.

Ravance smo zauzeli u 16 časova i zarobili jednog četnika. U seljačkim kućama pronašli smo magacine

hrane i odeće. Odeća je bila pretežno engleska (odela, cipele, košulje), mada je bilo i italijanske. Kada smo ispitali zarobljenog četnika, rekao nam je da se na ovom terenu, nalazilo 450 do 500 četnika. Prema njegovim recima, bio je glumac i silom je mobilisan. Vodio je kulturno-prosvetni rad u Štabu korpusa Draže Mihailovića. Kada smo obavestili štab bataljona, komandant je naredio da ga moja četa čuva i sledećeg dana da ga pošalje štabu brigade. Oko 18 časova u sastav 3. bataljona pridodata je 2. četa 2. bataljona. Ova četa nije učestvovala u borbi za oslobođenje sela. Štab bataljona pozvao je komande četa, oko 20 časova, radi davanja novih zadataka.

Prvo naređenje bilo je: dobro se obezbediti u toku noći, jer su četničke snage dosta jake i drugo, sutra se mora izvršiti pokret u pravcu sela Bijelo Brdo i ovladati komunikacijom Priboj — Dobrun — ■ Višegrad.

Raspored četa bio je sledeći: u prethodnici je išla 3. četa, zatim 1, 2. i komora bataljona, dok je na začelju bila 2. četa 2. bataljona. Oko 7 časova kolona je polako krenula u pravcu Bijelog Brda.

Komandant i komesar bataljona bili su sa mojom četom i osmatrali dvogledom komunikaciju Priboj — Višegrad. Primetili su topove i minobacače a vojska je bila oko vatre. Komandant je pretpostavljao da su to snage 1. krajiške brigade u što sam ja izrazio sumnju. Primetili su i vojnike po brdima — to su bile četničke patrole. Batalion je polako krenuo u pravcu sela i spustio se blizu komunikacije Priboj — Višegrad.

Treća četa upala je u četničku zasedu i otpočela žestoku borbu. Komandant bataljona naredio je mojoj četi da zaposedne ivicu grebena i spreči neprijatelja da prodre s boka i ugrozi 1. i 2. četu. četničke snage su napale i 2. četu 2. bataljona na začelju. Ova četa se povukla na Čelikovu kosu i zaposela je, tako da su četnici udarili s leđa na moju četu. Četa je bila u teškoj situaciji jer je bila odsečena od 1. i 3. čete. četničke snage su nas opkolile i pokušale da nas unište. Veći broj četnika su krenuli prema bataljonskoj komori i počeli da se otimaju oko jahaćih konja.

Desetar, mitraljezac Mirko Šobot čuvao je zarobljenog četnika. Kada su se četnici približili njegovoj desetini, komandir čete Vlado Kecman naredio je da četnika odveže i da ga streljaju.

Vlado Kecman, komandir čete i ja, njen komesar, doneli smo odluku da pozovemo komuniste, skojevce i sve borce na proboj, jer nije bilo drugog izlaza: probiti se ilii pasti neprijatelju u ruke. Na desnom krilu čete bio je vod vodnika Riste Galića. U drugoj desetini tog voda zaglavio se metak u cevi »šarca«. Pokušavali su da ga izbiju ali nisu uspjeli. Dok su se bavili oko »šarca«, četnici su uspjeli da ih zarobe zajedno sa vodnikom. Četa je krenula u proboj, borci su bacili bombe i otvorili vatru iz puškomitraljeza, strojnica i pušaka. Neprijatelj je bio primoran da odstupi. Četa se počela povlačiti u pravcu Rudog. Kada smo naišli preko Čelikove kose, 2. četa, 2. bataljona otvorila je vatru na nas misleći da su to četničke jedinice. Srećom nisu ranili nijednog borca i mi smo se prebacili preko kose.

Posle teške borbe videli smo da je četa pretrpela velike gubitke. Zarobljeno je 13 boraca iz moje čete. Od zarobljenih boraca dvojica su slučajno ostala živa. To su Dragan Ačić i mesar Pero Mrda. Kada su se vratili u četnu, ispričali su kako su svi zarobljeni borci, po dvojica, bili vezani žicom. Oko 17,30 časova su streljani. Posle toga četnici su otišli u selo da proslave svoj uspeh. Čim su četnici otišli, Dragan Ačić je povukao vezanom rukom a Pero Mrda mu je uzvratio pitanjem da li je ranjen. Kada su videli da nema četnika, uspjeli su da skinu žicu sa ruku i pobegnu u šumu blizu Ravana. Tu su ostali do sutradan, oprezno osmotrili ima li u blizini neprijatelja, a zatim se vratili u četnu.

Dragan Ačić je penzionisan u činu pukovnika i sada živi u Osijeku.

Pero Mrda je posle povratka u četnu pričao kako se spasao. Kada su njegovi drugovi počeli padati od mitraljeske vatre, bacio se na zemlju i tako izbegao smrt.

U podvizima cele čete moram posebno istaći pojedine drugove, koji su svojim primerom i hrabrošću davali podstreka svim borcima, a to su: Mirko Šobot, desetar-mitraljezac, Pero Šobot, desetar, Rade Rodić (Ćić),

delegat, Nikola Rodić, vodnik, Ilija Rodić, delegat, Stevan Rodić (Cejo), vodnik, Pajo Polić, mitraljezac, Ilija Rađenović, mitraljezac, kao i mali Ilija Ilić, kurir, star 13 godina. I drugarice su se takođe isticale u borbi, ali mogu posebno da spomenem bolničarke Duku Zeljković, Milku Grubiša i Abibu Spaho.

Boško Skakić

OBUKAO SAM SVEČANO ODELO ITALIJANSKOG PUKOVNIKA

U popodnevnim časovima, 25. oktobra 1943. godine, snage naše brigade, među njima i 2. bataljon u kome sam se nalazio, oslobodile su Rudom. U Rudom su se nalazili četnici koje smo «iznenadili, brzo razbili, naneli im osetne gubitke i naterali ih u bekstvo. Povukli su se u pravcu Priboja i na sever u sela Bijelo Brdo i Štrpci i druga koja se nalaze na komunikaciji Priboj — Višegrad. Dok su glavne snage naše brigade dejstvovale u pravcu pomenutih sela, dotle se naš 2. bataljon kraće vreme zadržao u Rudom sa štabom brigade, komorom i prištapskim jedinicama. Nakon dva dana, bataljon je uz ivu obalu reke Lima dospao do sela Mioča u kojem je železnička stanica. Na toj železničkoj stanici zatekli smo jednu ispravnu lokomotivu, nekoliko otvorenih vagona i nešto železničkog osoblja među kojima i jednog mašinovođu. I dok smo se mi nalazili u Mioču, bez kontakta sa neprijateljem, levo od nas naši ostali bataljoni, na komunikaciji Priboj — Višegrad, vodili su sa četnicima žestoku borbu i uspešno oslobodili veliki prostor. U to vreme u Priboju su se nalazile jake četničke snage i veliki broj Italijana. Mislim da je to jedinstven slučaj da su se italijanske jedinice ovde zadržale mesec i po dana od kapitulacije Italije, a da nisu bile ni od koga razoružane. Za to vreme ovde su vladali uglavnom četnici, a u Priboju je bilo i mesne muslimanske milicije, tako da ni jedni ni drugi izgleda nisu bili sposobni da razoružaju Italijane. Zahvaljujući tome, Italijani su uspešno očuvati kompaktnost svojih snaga koje su se tu nalazile, kao i dobar deo magacina u kojima im se nalazila rezerva hrane i opreme.

U selu Mioču zatekao nas je 28. oktobar 1943. godine. Bio je hladan i kišan, pravi jesenji dan. I dok smo se mi više-manje odmarali i vršili osmatranje preko Lima i u pravcu Pr. 'joja, naš bataljonski obaveštajac Ljubo Galonja prikupljao je podatke o neprijatelju. On je došao do podatka da četnici napuštaju Priboj i da u njemu ostaju samo Italijani. Štab našeg bataljona je odlučio da bataljon krene u Priboj. Trebalo je tamo stići što pre, te tako sprečiti raznošenje i razvlačenje opreme, oružja i namirnica iz italijanskih magacina. Ne znam ko je došao na ideju da se u Priboj ide vozom, ali znam da je 3. četi, čiji je komandir bio Ilija Vašalić a komesar Miljkan Pucar, naređeno da se ukrca u dva otvorena vagona, da uzme mašinovođu i ispravnu lokomotivu i da odmah krenu, a ostali deo bataljona da ide peške. Sa četom je krenuo komesar bataljona Lazo Tripković i obaveštajac Ljubo Galonja. Ja sam bio iz 2. čete, bio sam po nekakvom zadatku vezan za bataljonskog obaveštajca i on me povremeno, uz znanje komande moje čete, vodio sa sobom, pa je učinio to i ovog puta. Tako sam se sa 3. četom našao u vozu na putu za Priboj.

Od Mioča do Priboja mi smo putovali za nešto manje od sat vremena. Komandir Vašalić nalazio se u lokomotivi sa mašinovođom. Bio je u pripravnosti da interveniše ako bi ovaj pokušao da sabotira. U vagonima su bili raspoređeni borci sa puškomitraljezima i puškama okrenuti bočno. Taj naš neobičan voz stigao je u Priboj bez problema. Kad smo došli na periferiju Priboja, voz je zaustavljen, borci izašli iz njega, razvili se u borbeni raspored i tamo ušli u grad. Pojavili su se Italijani koji nisu dali nikakav otpor i odmah su pokazali spremnost da nam se predaju. Drugih neprijateljskih snaga nije bilo, tako da u gradu nismo našli ni na kakav otpor. Četa se odmah po grupama rasporedila i pošla u pretres grada, s namerom da otkrije i pronađe eventualno zaostale četnike i druge neprijatelje koji su se do nedavno tu nalazili. Istovremeno su otkrivena skladišta opreme i hrane i kod njih postavljeno obezbeđenje.

Što se tiče naroda, ja se ne sećam da su nam organizovali doček. Takav stav meštana je razumljiv, jer

smo mi prvi partizani koji su tu došli, a da je do tad neprijateljska propaganda protiv nas bila velika. Italijana je bilo oko jedan bataljon, tj. 500—600 ljudi sa kompletnim naoružanjem. Naše starešine, pre svega komesar bataljona Lazo Tripković, su sa njihovim oficirima vodili nekakav razgovor. Nalazio sam se u blizini i u jednom momentu komesar me pozvao i naredio mi da sa dva italijanska vojnika pođem u stan u kome je stanovao njihov pukovnik, da pokupimo njegova stvari i da mu ih donđemo. Sa tim Italijanima sam otišao u kuću, pokupili smo stvari u dva pletena kofera, koje su ti Italijanci odneli. Prilikom pakovanja stvari ja sam uočio jedno novo odelo koje je visilo u ormaru, zatim opasač sa pištoljem i jednu kožnu torbicu. Umesto u pletene kofere, strpao sam to u svoj ranac. Italijani su nešto govorili što ja nisam razumeo, očito da im nije bilo pravo. Tu su se umešale i dve mlađe žene pa su mi i one počele prigovarati. Kad smo izišli iz stana, Italijani su otišli u jednom a ja u drugom pravcu, nastojeći da se ne sretnem više sa njima.

Ne znam kuda, ali cela ta italijanska jedinica je ubrzo otišla. U Priboj je stigao i ostali deo našeg bataljona a ja sam otišao u svoju četu. Ovaj moj prestup nije obelodanjen, niko me nije tražio, a to je značilo da se i pukovnik pomirio s tim da je izgubio odelo.

U Priboju je bilo dosta odeće i obuće. Iako je naređeno da se ništa ne sme uzimati pojedinačno, takvog naređenja, ovog puta, skoro da se niko od nas nije pridržavao. Odmah su se mogli videti borci 3. čete, koja je tu prva došla, u novim italijanskim uniformama, a ubrzo i na borbama drugih četa koje su nešto kasnije prispele. Tako se skoro ceo naš bataljon ovog puta obukao u nove uniforme, a sigurno da nije bilo nijednog druga koji nije obuo nove (žute) italijanske cipele.

Naredna dva-tri dana zadržali smo se u Priboju, a među malobrojnim drugovima koji nisu imali novu uniformu bio sam i ja. Čak su me neki moji drugovi prekorevali kako se nisam potrudio i obezbedio da se i ja obučem. Oni nisu znali da ja u rancu, od koga se nisam odvajao, čuvam novu pukovničku uniformu. Tih dana su drugovi, pa i starešine, vršili razne trampe

celi uniformi ili njihovih pojedinih delova, zavisno od njihove veličine. Čak su neki u mestu našli i krojače pa su ih prepravljali prema želji i potrebi. Nakon nekoliko dana, kad sam ocenio da je svak uzeo ono što je mogao i što mu je trebalo, jednog jutra obukao sam odelo koje sam do tada držao u rancu. Opasao sam i nov žuti ofioirski opasač sa pištoljem i preko ramena prebacio torbicu, koja je isključivo bila namenjena za nošenje vojnih sekcija (karata). Kakav sam izgledao toga jutra može se samo zamisliti, tim pre što sa bluze nisam skinuo ni pukovničke oznake. Pored epoleta na ramenu, na rukavima te bluze nalazili su se nekakvi žuti (pozlaćeni) šilriti i razne srme u šta se ja ama baš ništa nisam razumeo. Još da kažem 'i to da sam toga dana, 28. oktobra 1943. godine, kad sam trpao pukovnikove odelo u ranac, navršio 18 godina starosti.

Kad sam se pojavio u toj odeći, to je izazvalo čuđenje u četi i među mojim drugovima. Pitali su me gde sam to našao, a ja sam svašta izmišljao o tome kako sam do uniforme došao, ali pravu istinu nisam rekao. Uz pomoć drugova skinuo sam one oznake i znamenja koja su se nalazila na bluzi i tako se kinđurio u tom odelu, koje mi je i po veličini odgovaralo, svega nekoliko dana. čim se doznalo za tu i takvu opremu, počeli su pojedinci i starešine tražiti da im je donesem. Prvo sam se morao rastati od opasača i torbice. To mi je uzeo zamenik komandanta brigade Viid Bodiroža. Za odelo sam govorio da ga nikom neću dati i to se valjda čulo i van čete. Jednog dana su me pozvali u štab bataljona. Znao sam zbog čega me zovu i spremao se da se branim i da ne dozvolim da me obrade i da mi uzmu odelo. Kad sam došao u štab, začudo, tu se nalazio samo komandant Tanjga. Ponudio mi je da sednem, što sam i učinio. On odmah nije tražio odelo od mene, nego je vodio u početku nekakav sporedni razgovor i onda mi na kraju predložio da menjamo odela, jer bi bila šteta da ja to odelo upropašćujem. Nemam uslova da ga čuvam, a eto i njegovo nije loše, pa bi dobro bilo da se menjamo. Naglasio je i to da ja to ne moram ako neću. Ja sam tog našeg komandanta smatrao izuzetnim čovekom, mnogo sam cenio njegove kvalitete. To i njegov nastup i ob-

razloženje kako i zbog čega treba da menjamo odela, učinili su svoje. Nisam mogao da se oduprem i tako sam se sa injim (odelom) rastao. Još da kažem i to da sam često sretao Tanjgu u tom odelu koje mu je, doista, lepo stajalo. On ga je nosio do oslobođenja Beograda. To je puna godina dana, a ja nisam nikad žalio što sam mn ga dao.

Petar Višekruna

POMOĆ DRUGU U NEVOLJI

Dvadesetdevetog oktobra 1943. godine, kada je 4. krajiška brigada oslobodila Priboj na Limu, Pane Krčmar i ja, koji smo se nalazili u 2. četi 1. bataljona, šetajući gradom došli smo do jedne prizemne kuće, koja je bila dosta lijepa i okrečena. Ne sjećam se ko je od nas dvojice predložio da bi bilo dobro da uđemo. Možda ćemo mislili smo, u njoj naći oružja.

Kad smo ušli, u jednom malom hodniku bila su dvojica vrata. Pane je ušao u jednu, a ja u drugu prostoriju. Sa naperenom puškom osmatrao sam prostoriju. Nakon nekoliko trenutaka iz prostorije u koju je ušao Pane čujem povike: »Upomoć, upomoć, Živko!«. Kad sam utrčao u prostoriju imao sam šta da vidim: jedan četnik, grdosija, oborio Panu i davi ga. Nisam smeo pucati u četnika jer bih ubio Panu. Nisam imao drugog izbora nego da četnika udarim kundakom po glavi. Puška se slomila na dva dijela, a četnik je pao na patos. Tako sam spasio Panu Krčmara mog prijatelja i druga sa kojim sam bio zajedno od prvog dana ustanka.

Zivko Srdić

PROSLAVA DANA OKTOBARSKE REVOLUCIJE

Pošto se približavao Dan oktobarske revolucije, 7. novembar, mi smo preduzeli na vreme sve partijsko-političke mere u bataljonu i dogovorili se o tome kako da organizujemo i na najsvečaniji način proslavimo taj Dan. Cete su bile razmeštene u školama i većim objektima, tako da su se mogli organizovati i pripremati horovi, dramski komadi i recitali. Istodobno smo se povezali sa članovima Partije i omladinskom organizacijom u Rudom. Omladina je zajedno sa borcima učestvovala u pripremanju programa, organizovanju igranki i večernjih po sela. Uoči navedenog praznika organizovana je bakljada na kojoj su učestvovali borci, narod i omladina Rudog. Odziv naroda i omladine bio je neverovatno velik. Bili smo zadovoljni.

Bakljada je u toku večeri prošla po svim ulicama Rudog a posle se nastavilo sa zajedničkim veseljem i igrankom.

Sutradan je organizovan veliki narodni zbor u blizini crkve. Zboru su prisustvovali svi građani i omladina kao i borci 4. bataljona. Toga dana narod ovog kraja, starešine i borci bataljona, prvi put su slušali govor našeg omiljenog partijsko-političkog radnika Radovana Papića. On je neverovatno lepo govorio o značaju oktobarske revolucije i o njenom vođi Lenjinu. Posle je govorio o velikim uspesima narodnooslobodilačke borbe naroda Jugoslavije. Sa velikom pažnjom saslušan je njegov govor. To je bio prvi govor u Rudom posle povlačenja Vrhovnog štaba i 1. proleterske brigade. Na licima prisutnog naroda i omladine zapažala se velika radost i ljubav za Narodnooslobodilačku

vojsku i druga Tita. Taj dan je ostao u dubokom sećanju svih starešina i boraca bataljona kao i prisutnog naroda. Posle zбора nastavljeno je narodno veselje omladine, naroda li boraca. Za taj dan pripremljen je i bogat ručak za pripadnike bataljona.

Aleksa Đukić

PRVI PARTIJSKI KURS U BRIGADI

Partijski kurs počeo je sa radom 10. novembra i trajao do 4. decembra 1943. godine. Završili smo sa radom nešto ranije jer je počela šesta neprijateljska ofanziva.

Kurs je pohađalo 22 slušaoca. Iz svakog bataljona nas je bilo četiri-pet a iz prištapskih jedinica brigade tri druga. Mislim da niko nije bio stariji od 20 godina. Na kurs smo došli sa različitim dužnostima. Poimenično, na kursu su bili sledeći drugovi:

Iz 1. bataljona: Slavko Rokvić, Špiro Đukelić i Nikola Štrbac, politički delegati voda Rajko Majstorović, sekretar bataljonskog biroa SKOJ-a i Đuro Bursać, pomoćnik komesara čete.

Iz 2. bataljona: Petar Višekruna i Peco Zivlak, sekretari aktiva SKOJ-a u četi, Milan Radulović i Jovo Despanić, politički delegati voda i Nikola Kralj, pomoćnik komesara čete.

Iz 3. bataljona: Milan Kačavenda, komesar čete, Draginja Lukač, omladinski rukovodilac bataljona, Rade Rodić, sekretar skojevskog aktiva čete, Vojo Krčmar, politički delegat voda i Gole Štrbac, pomoćnik komesara čete.

Iz 4. bataljona Dobrivoje Drobac — Baja, omladinski rukovodilac bataljona, Slavko Trikić, politički delegat voda, Slavko Rađenović i Milan Mijović, komesari četa.

Iz prištapskih jedinica brigade: Lazo Krčmar, komesar izviđačke grupe i Lazo Bursać, iz intendanture brigade.

Kurs je radio u jednoj zgradi koja je imala prizemlje i sprat, a u kojoj se nalazila jedna veća i nekoliko manjih prostorija. Veća prostorija nam je služila za predavanja, a manje prostorije smo koristili za rad kružoka, a u njima smo i spavali. Za nas je bila organizovana zasebna kuhinja, a kuvar nam je bio Pecija Živlak koji nam je kuvao ukusnu i obilnu hranu.

Koliko se sećam, jedini predavač i ujedno rukovodilac kursa bio je Radovan Papić, predratni učitelj, rukovodilac polit-odela naše brigade, član Partije i revolucionar. Ostao mi je u sećanju kao veoma obrazovan marksista i dobar pedagog. Imao je veliko znanje i nastojao je svoja izlaganja da prilagodi našim mogućnostima.

Mi smo svi bili početnici i imali smo veliku želju da što više naučimo. Svi smo bili sa četiri razreda osnovne škole, izuzev trojice koji su imali još po jedan ili dva razreda građanske škole, pa i te škole smo davno završili, tako da se od tada sa knjigama nismo družili.

Koliko se sećam imali smo nekoliko tema o kojima je Papić držao predavanja, potom smo čitali nekakav materijal u kružocima, a zatim zajedno, pod rukovodstvom Papića, vodili diskusiju i razjašnjavali nejasna pitanja. Mislim da smo obrađivali ove teme: Ekonomski razvitak društva; Nacionalno pitanje; Seljačko pitanje i Razvitak radničkog pokreta.

Najviše vremena smo provodili čitajući materijal u kružocima. Imali smo četiri kružoka, tako da nas je u jednom kružoku bilo petoro-šestoro. Materijal koji smo obrađivali bio je u vidu skripata, štampan na šapirografu, izuzev teme Ekonomski razvitak društva, koja je bila odštampana kao brošura i nju smo najduže obrađivali. Vođa kružoka je čitao pasus po pasus, a zatim je prozivao nekog od slušalaca da ponovi i objasni ono što je pročitao. Neko je to ponavljao sa više, a neko sa manje uspeha.

Sve što smo čuli na predavanju i kasnije čitali u kružocima za nas je bilo novo i interesantno. Ipak mi je ostalo u sećanju da smo se najviše interesovali za temu Ekonomski razvitak društva. Dosta široko i, koliko se sećam, podrobno su obrađene karakteristike

svih društvenih formacija i bez obzira na to koliko smo to svi razumeli za nas je to bilo veliko saznanje i puno smo koristili u daljem radu i učenju.

Nama je ovaj kurs bio od velikog značaja jer smo se prvi put sreli sa marksističkim pogledima na mnoga društvena pitanja. Ono što smo tu naučili predstavljalo je značajnu osnovu za naš dalji rad i daljnje teorijsko uzdizanje. Svi mi koji smo završili kurs smatrali smo velikom privilegijom što smo bili njegovi polaznici.

Draginja Višekruna - Lukac

BORBA NA KAČEVU

Po naredenju štaba brigade 4. bataljon je sa ostalim jedinicama vršio frontalni napad 14/15. novembra 1943. godine noću na Kačevo. Napad nije uspeo pa je sledeće noći (17/18.) ponovljen. Bataljon je napadao južno od ceste u pravcu žandarmerijske kasarne. Na ovom djelu napada neprijatelj je bio koncentrisao preko 2.000 vojnika među kojima su bili i oni koji su učestvovali na Istočnom frontu. Pored Nemaca bila je i šiptarsko-muslimanska milicija, koja je učestvovala u borbi protiv partizana pod njihovom komandom. Čete bataljona bile su dostigle liniju prema kasarni. Pripremljeni bombaši, uz pratnju mitraljezaca, dovukli su se nadomak bunkera i žandarmerijske kasarne. Njihovo prisustvo Nemci su na vreme opazili te su osuli mitraljeskom paljbom po njima. U isto vreme počeli su tući iz minobacača i artiljerije po našem streljačkom stroju. Sreća je bila u tome što su čete podišle ispred neprijateljske odbrane, te su minobacačke i artiljerijske granate prebacivale preko borbenog stroja. Od granata su najviše stradali drugovi koji su bili udaljeni od neprijateljskog odbrambenog položaja, kao što je u ovom slučaju bilo bataljonsko previjalište, i drugi. Čete su ovom prilikom izdržale uragansku vatru, borci su bili prikovani za zemlju i svako pomicanje donosilo je ranjavanje ili pogibiju. Kasnije, zahvaljujući Stanku Marjanoviću, uspeali su ipak postepeno da izvuku četvrtu sa tog vatrenog položaja. Nije na odmet ako kažem da je tada bataljon imao nekoliko neverovatno hrabrih boraca — mitraljezaca kao što su: Branko Miljković, Branko Narandžić, Dragan Bilić i drugi.

U isto vreme Nemci su dovukli tenkove i oklopna kola na koja su se neprijateljski vojnici penjali i kroz naše položaje prolazili i iskrcavali se iza naših leđa. Sećam se da smo i mi imali u toj borbi tri-četiri tenka. Naši borci iz 2. proleterske bili su nišandžije na mitraljezima, a Italijani vozači tenkova. Tenkovi su nastupali zajedno sa nama cestom u pravcu Kačeva. Međutim, kada su naši tenkovi opazili nemačke jače tenkove, brzo su se povukli na odgovarajuće položaje da štiti izvlačenje bataljona pa i brigade iz borbe. Ipak, nemački tenkisti, kada su primetili naše tenkove, odustali su od daljeg napredovanja, te su se povukli u svoja utvrđenja na Kačevu.

U toku ove dve borbe 4. brigada izgubila je 66 boraca, što mrtvih, ranjenih i nestalih. Uglavnom su to bili Krajišnici iz prvih ustaničkih dana. Može se reći da je brigada ovom prilikom pretrpela osetne gubitke izgubivši skoro najbolje borce. Pre napada na Kačevo nisu bili prikupljeni obaveštajni podaci o jačini neprijatelja, o njegovom utvrđenju na Kačevu kao i o njegovim namerama.

Četvrti bataljon pod neposrednom komandom Štaba Druge proleterske divizije

Pošto nije 17/18. novembra po drugi put uspeo napad na Kačevo, štabovi divizija doneli su odluku da rasporede svoje brigade u širem rejonu Prijepolja i doline Lima, da se brani slobodna teritorija Sandžaka i Crne Gore. Četvrti bataljon 4. krajiške brigade dobio je zadatak da svojim trima četama i minobacačko-mitraljeskim vodom zaposedne bivše italijanske rovove i bunkere u rejonu Koševina, da spreči iznenadni napad nemačkih jedinica i šiptarsko-muslimanske milicije iz pravca Sjenice preko Koševina ka Prijepolju. Članovi štaba bili su svesni da se iza njihovih leđa u dolini Lima nalazi Prijepolje u kojem su razmeštene mnoge ustanove, bolnica, komande 2. proleterske divizije, a da kroz grad protiče Lim na kojem ima samo jedan most za prelazak na levu obalu reke. To je jedini most kojim bi se mogli služiti u slučaju odstupanja.

Naš komandant Đuđo Raca i politkomesar Stanko Marjanović upoznali su komandire četa sa zadatkom koji je primljen od strane brigade. Obaveštajni oficir bataljona Bogdan Bandić objasnio je prisutnima da će on sa svojim ljudima organizovati prikupljanje svežih podataka preko domaćeg muslimanskog stanovništva iz okolnih sela.

Izvršen je raspored četa za posjedanje položaja kao i minobacačko-mitralješkog voda, te dogovor o tome kako održavati veze levo i desno sa susedima. Bataljon je tada raspolagao sa tri do pet protivtenkovskih pušaka, što nije bilo dovoljno za protivtenkovsku odbranu. Po sredini odbrambenog položaja četa prolazila je cesta od Kačeva preko Koševina za Prijepolje. Cesta je išla kosom te je nju bilo teško zatvoriti za brzi prodor neprijateljskih tenkova kroz položaj četa. Na ovakav način odbrane teško je bilo priviknuti, u prvom redu starešine, pa i borce. Dobro je bilo što su se štab bataljona i komande četa ranijih dana dobro upoznali sa zemljištem i pravcima kuda bi se neprijatelj najlakše mogao u toku noći nečujno provući u grad Prijepolje. Na osnovu tih analiza i zaključaka, komandant bataljona Đuđo Raca odlučio je da četa, koja se bude nalazila na desnom krilu odbrane bataljona, mora sa jednom jačom desetinom boraca neprekidno noću i danju kontrolisati prostor između položaja čete i doline reke Lima. I dolina reke Mileševke bila je pogodna da se neprijatelj nečujno provuče do Prijepolja. Na ovaj pravac je bila raspoređena jedna četa (bez voda). Zadatak joj je bio da održava stalnu vezu sa posadom naših tenkova koji su se nalazili kod mosta ispred manastira Mileševo. I ovi su tenkovi imali zadatak da kontrolišu ovaj pravac. Na Koševinama bila je i jedna isturena osmatračnica 2. proleterske divizije, koja je bila u stalnoj vezi sa štabom bataljona. Bataljonskoj komori dat je zadatak da se smesti iza položaja, bliže Mileševki kako bi se u slučaju potrebe mogla što pre povući prema mostu na Limu ili prema Bistrici. Jedan vod bataljona ostao je u rezervi. Štab bataljona i bataljonski sanitet smešteni su iza položaja na brdu prema Prijepolju. Tamo se nalazio i neki italijanski bunker, dosta veliki, te je mogao primiti veći broj ljudi.

Komandant bataljona još jednom je naglasio da se pređe na danonoćno dežurstvo, da što manje ljudstva noću spava, a u ranim jutarnjim časovima da svi budu na svojim mestima na položaju. Za spavanje i odmor predviđen je dan ukoliko neprijatelj ne bi vršio prisilno (izviđanje ili napad. Bataljon je tih dana imao odličan sastav komandi četa pa i komandira vodova i političkih delegata u njima. U 1. četi bili su: komandir Milan Tankosić, politički komesar Slavko Rađenović a njegov zamenik Jovo Kecman; u 2. četi komandir Branko Galić, politički komesar Vojin Vukobrat a njegov zamenik Dušan Rodić i u 3. četi komandir Mile Drobac, politički komesar Ljubo Galonja a njegov zamenik Ranko Krčmar. I ostali sastav bataljona bio je na zavidnoj visini. Moralno-političko stanje ljudstva u bataljonu je odlično. Prilikom boravka u Rudom došao nam je jedan broj omladinaca iz okolnih mesta Sandžaka i Bosne. Bataljon je bio spreman za izvršavanje dobivenog zadatka. Intendanti su imali zadatak da se pobrinu da hrane bude za sve dovoljno. Još je bataljon u to vreme raspolagao sa dosta rezervi hrane koju su sa sobom poneli naši intendanti kada su napustili Rudo.

Posle posedanja položaja komandant bataljona Đuđo Raca i politkomesar Stanko Marjanović sišli su u Prijepolje i tamo se javili komandantu i politkomesaru 2. divizije Ljubodragu Đuriću i Slobodanu Penziću — Krcunu, <i obavestili ih da je bataljon poseo položaj za odbranu na Koševinama. Kasnije su nam u štabu bataljona rekli da im je komandant divizije Ljubodrag Đurić, pored ostalog, rekao: »Bataljon ne sme primiti jaču borbu sa neprijateljem, nego se mora, uz podršku naših tenkova, artiljerije, minobacača i teških mitraljeza postepeno povlačiti prema Prijepolju i mostu na Limu. Vaše odstupanje štitiće naše snage sa leve strane r. Lima, koje će nam omogućiti nesmetan prelaz reke i zauzimanje novih položaja za odbranu...« Bili smo obavešteni da se Prijepolje ne može ni u kom slučaju braniti sa zadnjih položaja, jer bi bataljon bio doveden u veoma tešku situaciju prilikom prelaska mosta na levu stranu obale. Takođe je postojala i ta mogućnost da se povlačenje izvrši u pravcu Bistrice, preko mosta kod manastira Mileševo. Đuđo i Stanko su

se za vreme svog boravka u Prijepolju upoznali sa odbranom mosta na r. Limu i njegovoj pripremi za rušenje ukoliko dođe do toga. Na mostu su se nalazila dva naša tenka sa posadom, a patrole 2. proleterske brigade stalno su krstarile po mostu i oko njega. Na levoj obali reke Lima dizala su se velika uzvišenja i prolazila cesta u pravcu Pljevalja. To je sve bilo zaposednuto, preneli su nam njih dvojica. U isto vreme dobili su obavest da se na levoj strani reke Lima nalazi na položaju i naš 1. bataljon sa zadatkom da nas štiti ukoliko dođe do povlačenja. Takve njihove vesti su nas mnogo obradovale i ohrabrile, jer je bilo sigurno da će nas sve tamo koncentrisane snage 2. proleterske brigade i 1. bataljona 4. brigade svojski podržati u odbrani a eventualno i u povlačenju bataljona.

Za to vreme, dok su komandant i politički komesar bili odsutni, mi smo u bataljonu održali sastanak bataljonskog biroa Partije. Na sastanku je razmatrano moralno-političko stanje po četama i pri štabu bataljona. Data je povoljna ocena o moralno-političkom stanju u četama. Preduzete su mere da se uočene slabosti čim pre otklone i stanje popravi. Nije propušteno da se kaže nešto i o prikupljanju podataka o pokretima neprijatelja a posebno o šiptarsko-muslimanskoj miliciji koja se vrzma po selima oko Lima. Milicija je slala svoje ljude u ispitivanje naših položaja, te je na tu činjenicu trebalo četama skrenuti pažnju kako bi svaki pokret neprijateljskih obaveštajaca bio na vreme otkriven i sprečen.

Štab bataljona bio je upoznat da je u Sjenicu stigla jedna nemačka divizija sa čijim smo delovima vodili žestoke borbe oko Kačeva i za samo Kačevo. Nakon toga smo prikupili podatke preko muslimanskog stanovništva o nemačkim snagama u Kačevu. Saznali smo da se Nemci, koji su vodili borbu sa 4. krajiškom brigadom i jedinicama 2. proleterske divizije, zamenjuju sa svežim jedinicama koje pristižu iz Sjenice sa tenkovima i da se koncentrišu na Kačevu. Ovakvi podaci navodili su štab bataljona i komande četa na još veću budnost. Članove štaba bataljona posebno je brinulo desno krilo odbrane bataljona, koje se naglo spuštalo u dolinu reke Lima. Ovaj prolaz je bio dosta proble-

matičan. Zbog toga su slate jače patrole u ovom pravcu sa ciljem da izviđaju i drže stalni kontakt sa seljacima — Muslimanima koji će nas obavještavati o svakom pokretu neprijatelja.

Kada su potvrđeni podaci da se Nemci koncentrišu u Kačevu, u štabu bataljona je dogovoreno da komandant bataljona Đuđo Raca i ja (Aleksa Đukić) pođemo u Štab 2. proleterske divizije u Frijeplje i da ih o tome usmeno dzvestimo. Komandant divizije Ljubodrag Đurić i politički komesar Slobodan Penezić — Krcun su nas odmah primili na razgovor. Tada sam prvi put susreo i video njih dvojicu iako sam o njima mnogo slušao još kada je njihova brigada, u jesen 1942. godine, prošla kroz moje selo Peulj kod Bosanskog Grahova, kada ih je stanovništvo srdačno dočekalo na čelu sa Jovom d Bojom Gašićem. Tada su im podeljeni pokloni i sa ljubavlju su ispraćeni na daleki put. Samo iz ovog sela u 2. proleterskoj brigadi poginuo je 31 borac.

Komandant bataljona Đuđo Raca usmeno ih je izvestio o stanju na položaju.

Oni su nas pažljivo saslušali, ali nam nisu dali za pravo, jer nisu bili baš ubedend u obavještajne podatke o koncentrisanju neprijatelja u Kačevu. Sećam se da su nam rekli: »Od toga nema ništa. Mi ne verujemo da neprijatelj od pravca Sjenice sprema nešto prema vašem položaju. Što ste se tako uplašili? Pa vi ste Krajišnici junaci! Vratite se odmah na položaj u vaš bataljon«. Sa takvim odnosom nismo nimalo bili zadovoljni. Obavještajni oficir 4. krajiške brigade Mile Davidović je u nekoliko navrata dolazio kod nas na položaj Koševine te je i on sa obavještajnim oficirom bataljona Bogdanom Bandićem lično odlazio na teren kako bi se uverio o koncentraciji neprijatelja u rejonu Kačevo. On je, takođe, slao svoje izveštaje Štabu 2. proleterske divizije o pokretu i koncentraciji neprijatelja oko Kačeva. Sva ta naša i Milina pismena obavještenja nisu prihvaćena. To nas je pomalo u štabu bataljona razočaralo. Nismo očekivali takav odnos prema nama od strane komandanta i politkomesara 2. proleterske divizije.

Prilikom boravka u Prijepolju sastali smo se sa komandantom 1. bataljona Vojinom Vidovićem, njegovim zamenikom Danom Racom, te komesarom Boškom Srdamovićem. Oni su nas upoznali kako su njihove čete zaposele položaje, gde su im mitraljeska gnezda, te položaj minobacača i artiljerije koji su bili spremni da u svakom momentu mogu prihvatiti i podržati odbranu našeg bataljona. Đuđo ih je upoznao sa podacima o koncentraciji neprijatelja u Kačevu. Zajednički je dogovoreno da se održava stalna kurirska veza dok smo na položaju za odbranu Prijepolja. Odlučnim stavom štaba 1. bataljona bili smo Više nego zadovoljni. Vratili smo se preko Prijepolja na položaj u naš bataljon.

Prijepolje je tih jesenjih dana 1943. godine izgledalo kao da se nalazi duboko u slobodnoj teritoriji, te zato nema nikakvih opasnosti da bi ga neprijatelj mogao iznenaditi. Vojska, narod, omladina, vrvilo je po gradskim ulicama kao u košnici, pevalo se, igralo i zabavljalo na svakom koraku. Život je bujao. Naveče su priređivane kulturno-zabavne priredbe sa igrankama.

Sećam se da je i nas nekoliko uveče dolazilo da gledamo kazališnu predstavu. Dobili smo od proletera prilično pisanog materijala za naš kulturno-zabavni rad. U tom pogledu proleteru su mnogo bolje stajali od nas, jer su imali mnogo više školovanih boraca. Bez obzira na te sve priredbe, igranke i veselja koja se organizuju u Prijepolju — štab bataljona je jedva čekao kada će nas brigada povući sa položaja Koševina u svoj sastav.

Prema dogovoru komandanata 2. i 5. divizije, Milutina Morače i Ljubodraga Đurića, Štab 5. divizije izvlači iz rejona Prijepolja svoju 4. krajišku brigadu koju angažuje u borbi protiv četnika majora Lukačevića, a koji su preko reke Uvea prodrli iz Srbije i zauzeli Novu Varoš. I, najzad, nas je smenio 1. bataljon 2. proleterske brigade. U 4. bataljonu nije bilo nijednog borca i starešine koji se ovoj smeni nije istinski radovao.

Komandiri četa su brzo predali svoje položaje proleterima, te je bataljon krenuo u sastav svoje brigade preko mosta na reci Mileševki, kod manastira Mileševa.

Tako je 4. bataljon povučen sa položaja uoči pri-
jepoljske drame, pogibije boraca 2. proleterske i 1. šu-
madijske brigade kao i ostalih jedinica, štabova, i na-
roda ovoga grada, 4. i 5. decembra 1943. godine.

Aleksa Đukić

BORBA ZA KAČEVO

Po slamanju otpora četničkih jedinica, kao i predaje italijanske divizije »Venecija«, naša 4. brigada razmestila se na području Rudo, Priboj, Nova Varoš. Treći bataljon nalazio se na području sela Štrpci. Brigada nije ostala dugo u navedenim mestima, već je po naređenju Štaba 1. divizije upućena da zatvori pravac prema Sjenici. Naš 3. bataljon dobio je, po naređenju štaba 4. brigade, 14/15 novembra 1943. godine zadatak da zauzme Hisadžik i Vis Dundor (k. 974), tj. da napadne neprijatelja u sjitu, sa severne strane. Druga četa dobila je zadatak da napadne selo Kačevo. Naša četa se, puzeći, približavala neprijatelju po dosta čistom i nepošumljenom terenu kroz šljivare i pored pojata. Nečujno se približila neprijatelju na k. 974 i na juriš, uz pomoć bombaša, zauzela je. Četa se tako približila periferiji sela Kačeva i potisla neprijatelja iz prvih odbrambenih linija. Naše tri čete vršile su nekoliko puta juriš na neprijatelja, da bi ga dalje potisle ka unutrašnjosti sela. Kačevo je bilo snažno branjeno od strane neprijatelja.

Na desnom krilu bila je 1. četa našeg bataljona i ona je u prvom jurišu imala veliki uspeh, jer je potisla neprijatelja iz njegovih prvih odbrambenih linija. Potiskivajući neprijatelja ka unutrašnjosti sela Kačeva naše čete imale su dosta uspeha. Neprijatelj je u paničnom bekstvu ostavio iza sebe dosta mrtvih i ranjenih u napuštenim rovovima. Pošto se neprijatelj u drugoj odbrambenoj liniji sredio i počeo davati jak otpor, naše čete su se zaustavile na zauzetim položajima. Ali, pošto je neprijatelj dobio pojačanje, uspeo je da nas zbaci

sa zauzetog položaja. Naše čete su se sredile, popunile vodove municijom i krenule ponovo na juriš. Ovde mogu istaći kao primer hrabrosti vodnika 1. voda Čeju Rodića. On je hrabro poveo svoj vod i uz pomoć bombaša ponovo se ubacio u neprijateljski položaj. Neprijatelj je u panici napustio rovove ostavivši iza sebe 10 mrtvih i ranjenih. U tome jurišu je smrtno ranjen i vodnik Stevo Rodić — Čejo iz Trubara. Kada su borci čete saznali da je poginuo Čejo, bili su svi tužni jer je on bio jako omiljen u četi kao i u batalj onu. Ostala dva voda naše čete takođe su upala u neprijateljske odbrambene linije i nanele mu velike gubitke. Neprijatelj je vršio veliki pritisak na 1. i 3. vod, ali bez uspeha. Ovde se istakao hrabrošču Nikola Rodić. Drugovi iz 2. voda donosili su mu ručne bombe koje je on vešto bacao u neprijateljske rovove. Nikola nije ni slutio da mu je na njegovom desnom krilu (smrtno ranjen brat Čejo. Nikolu su sutradan pohvalili komandir čete Ilija Kiso i komesar Boško Skakić. Pošto četa nije mogla da prodre frontalno u dubinu sela, dobila je naređenje od komande bataljona da se pomeri levo i da ovlada kotom 1216. Kota je bila zauzeta na juriš u kome nismo imali gubitaka. Kada su se Nemci sredili i dobili tenkove kao pojačanje, potisli su naš prvi i drugi vod kao i delove naše čete na polazne položaje.

Prvi vod 1. čete je nekoliko puta odbijao nemačke juriše. U ovim borbama istakao se vodnik iz naše 1. čete Mirko Ćubić — Ćubo. Kao vodnik 1. voda 1. čete stalno je nosio »šarac« i ceo je bataljon znao da tu gde se nalazi Mirkov vod i Märkov »šarac« Švabama nema prolaza. Na veliku žalost cele brigade Mirko je poginuo u ovim borbama.

Posle neuspelog napada ceo bataljon se opet našao na polaznim položajima. Štab brigade je ponovo odlučio da napadne Kačevo, ali sada uz podršku nekoliko italijanskih lakih tenkova i sa baterijom topova. Naš 3. bataljon dobio je zadatak da ovlada kotom 629 i kosom Zabrđe. Neprijatelj je užurbano pripremao teren za odbranu, kopao rovove i povlačio bodljikavu žicu ispred svojih rovova. Treći bataljon krenuo je u napad 17. novembra. Naša 2. četa dobila je zadatak da ovlada kotom 629, a ostale dve čete da zauzmu kosu Zabrđe.

Pošto neprijatelj nije imao dovoljno vremena da se utvrdi, naše čete su mu se nečujno privukle na 20 metara i bombaši su pobacali bombe u rovove.

Neprijatelj je panično bežao iz prve odbrambene linije. Naša artiljerija i minobacači dobro su gađali neprijatelja, a kada smo mi upali u neprijateljske rovove, ona je prenela vatru u dubinu neprijateljske odbrane. Kako smo se približavali Kačevu nailazili smo na sve snažniji otpor a naročito oko groblja i bukove strane. Morali smo se zaustaviti jer je opet stupila u dejstvo naša artiljerija. Imali smo dosta granata koje smo zaplenili od italijanske divizije »Venecija«. Nešto kasnije cela brigada je ponovno prešla u siloviti napad, noću oko 24 časa. Naš 3. bataljon opet je silovito prodro i zauzeo prve kuće u Kačevu.

U ovom jurišu istakao se vodnik Mirko Šobot. On je bio neustrašiv borac, uspešno je vodio svoj vod iz borbe u borbu. Bio je krupan i snažan momak i glad nije baš najbolje podnosio, pa mu je komesar čete, na predlog ostalih boraca, kao dobrom mitraljescu odobrio da može ponekad da primi i po dve porcije hrane, ali to je Šobo koristio samo povremeno.

Neprijatelja nismo mogli isterati iz druge odbrambene linije, pa je štab brigade naredio da stupe u dejstvo i nekoliko naših malih tanketa koje smo zarobili od Italijana. Tankete su, u prvi mah, imale uspeha i dobro su tukle neprijatelja, ali kada su se pojavili nemački tenkovi, one su se počele povlačiti.

Posle teških borbi štab brigade je odlučio da se više ne napada Kačevo, pa se naš 3. bataljon od 19—21. novembra 1943. godine sređivao i odmarao, a oko 22. novembra prebacili smo se na područje Bistrice gde smo stupili u nove borbe.

U borbi za Kačevo naša 2. četa nije imala velikih gubitaka: jednog mrtvog i nekoliko ranjenih. Među ranjenima bio je i komesar čete Boško Skakić, koji se uvek u teškim situacijama nalazio u prvim borbenim redovima.

Nikola Rođić

SEĆANJA NA PUŠKOMITRALJESCA ILIJU (BOŽE) DRAGIĆA

Ilija je rođen 1923. godine u selu Lastve, Bosanski Petrovac, u siromašnoj seljačkoj porodici. Zajedno smo išli u osnovnu školu i sedeli u istoj klupi, zajedno smo provodili detinjstvo. Kao napredni omladinac počeo je aktivno raditi još od ustaničkih dana 1941. godine. Nalazio se u Omladinskoj krnjeuškoj četi gde se izvodila vojna obuka. Već početkom avgusta 1941. Ilija je sa ostalima učestvovao u opsadi Knjeuše, kao i njenom oslobađanju, 9. avgusta. Negde pri kraju 1942. godine Ilija je stupio u borbene redove 4. krajiške brigade gde se pokazao kao vrlo dobar borac i odličan drug. Posebno se istakao u borbama na Paunovcu, zatim prilikom oslobodenja Bugojna. Nalazio se u 3. četi 4. bataljona.

Poslednji put smo se vi deli i razgovarali pred sam napad na Kačevo kod Sjenice, novembra 1943. godine, o našim drugovima i drugaricama u brigadi, ko je živ, gde se ko nalazi, ko je poginuo. Sada kad razmišljam o tome, stalno mi je na umu njegov predosećaj da se više nikada nećemo videti. Poginuo je na brdu Kačevo kod Sjenice kao puškomitraljezac, 17/18. novembra 1943. godine. Tada je naša brigada vodila teške borbe sa Nemcima. Na čitavom odseku napada — duž ceste od Halinovića do Kačeva nalazio se veliki broj neprijateljskih vojnika koji su se borili na Istočnom frontu. Neprijatelj je tenkovima prebacivao svoje snage nama iza leđa. Sve položaje koje smo mi, odnosno naša brigada, u toku noći zauzimali, neprijatelj je u toku dana povratio. Vršeno je nekoliko puta preuzimanje položaja. Brigada je imala 53 ranjena i 13 poginulih, među kojima Ilija i tri drugarice.

Ilija je bio vrlo hrabar i odvažan. Ponosio se svojim puškomitraljezom. Svi su ga borci i rukovodioci voljeli, cenili i poštovali. Smrt ga je sprečila da ispuni svoju veliku želju: da bije fašliste i domaće izdajnike do konačne pobjede i da štiti svoje drugove puškomitraljezom, bilo u napadu, odbrani ili povlačenju. Smrt ga je sprečila da dočeka slobodu, da vidi svoju majku, oca i sestru, da se vrati -svom rodnom kraju kao borac i junak naše revolucije.

Dušan (Rade) Mrda

ZAUZIMANJE NOVE VAROŠI

Napustili smo selo Belobabe 23. novembra 1943. god. i istog dana smo stigli u Bisticu gde smo noćili. Drugog dana izbili smo u s. Vranjak. Prešli smo oko 30 km, a da smo išli preko Kosatice, put bi bio za polovinu krađi. Pretpostavljali smo da je došlo do promene borbene situacije pa prema tome i našeg zadatka

U toku noći prešli smo preko Zlatara. Nепrekidno je padala vrlo jaka kiša i u svanuće 25. novembra, 2. bataljon izvršio je napad na Novu Varoš sa južne strane. Sa severne strane, koliko se sećarn, napadao je 4. bataljon.

U Novoj Varoši bila je četnička brigada Vuka Kalaita. Njihove glavine snage organizovale su odbranu na visovima iznad grada.

Kad je počeo napad preko nekog oranja, tukli su minobacači, granate su padale po našem stroju, ali na našu sreću nisu eksplodirale. Napad je trajao vrlo kratko jer su četnici dali slab otpor. Bila je gusta magla, tako da nismo mogli utvrditi u kom su pravcu četnici pobjegli. Iza njih su ostale limprovizovane nastrešnice od balvana ispod kojih su dogorevale vatre na kojima su se grejali. Malo kasnije u raspored 1. čete upao je četnički kurir misleći da su tu još njegovi. Kad se magla podigla primetili smo jednu grupu četnika koja se povlačila iz Nove Varoši prema selu Brdo. Bili su suviše daleko da bi mi nešto preduzeli. U gradu je ostalo nešto zobenog hleba tvrdog kao cigla.

U toku dana 1. četa je prešla na severnu stranu na planinu Tikva i stupila u vezu sa našim 4. bataljonom, dok su 2. li 3. četa, takođe, otišle u poteru za čet

nicima. Interesantno je napomenuti da su četnici raspolagali velikim brojem i talijanskih ofanzivnih bombi, koje su dobivali od svojih saveznika. Oni su ih stalno bacali nasumce, valjda da bi rasterali strah i obezbudili neku sigurnost ispred sebe bar na domašaju bombi. Nikad nas nisu sačekali, bežali su čim osete da ih napadamo, a iza njih, na mestu gde su se branili, ostajale su hrpe izvlakača za aktiviranje bombi.

Posle zauzimanja Nove Varoši, 2. bataljon je organizovao poturu za četnicima u okolna sela: Drvenovići, Bulatovići, Golo Brdo, Drmanovići, sve do reke Uvac i 29. novembra ponovo smo se vratili u selo Drvenovići. Međutim, s leve strane Uvea prema Novoj Varoši i Zlataru, četnika nije bilo, povukli su se preko Uvea.

Sneg je pao, ima ga preko 30 santimetara, duva košava i hladno je. Preko dana smo bili na položaju i u poteri za četnicima a po noći smo spavali po kućama sa jačim obezbeđenjem.

Prva četa dobila je zadatak da ide u selo Vranjak, dok su ostale jedinice bataljona ostale na sektoru Nova Varoš — Uvac. Ponovo smo prešli preko Zlatara i 30. novembra stigli smo u s. Vranjak, koje se nalazi na jugozapadnim padinama Zlatara. Preko ovog sela ide put iz doline Miloševske reke i Prijepolja preko Kosatice za Novu Varoš i Bisticu. Prva četa dobila je zadatak da kontroliše ovaj pravac i da redovno šalje jače patrole u tom pravcu.

Drugog decembra došla je kod nas patrola iz 2. proleterske brigade, radi održavanja veze i da vidi kakva je situacija kod nas. Ne sećam se tačno da li su borci bili iz bataljona sa položaja na Koševinama ili iz Prijepolja. Mi smo se čudili zašto oni nisu na položajima ispred sela Belobaba koje su pre nekoliko dana držali bataljoni naše brigade, ne samo zbog komunikacije nego i povoljnijih položaja. Dogovorili smo se sa ovim drugovima da ćemo i mi drugog dana poslati patrolu kod njih. Jedan borac se zvao Minić a drugi je bio Krajišnik, mislim da se zvao Božić. Sa obojicom sam se sretao posle rata. Drugog dana uputili smo zaista patrolu u kojoj su bili Kemal Fazlić i Uroš Zec.

Posle ponoći, 3. decembra, dežurni čete je probudio komandira Vukobrata i raportirao mu da je patrola čula jaku tutnjavu motorizacije od Kačeva u pravcu Prijepolja. Odmah smo izašli van sela i stvarno čitavom cestom od Kačeva do Prijepolja kretali su se tenkovi i ostala tehnika. Konstatovali smo da su već stigli u Prijepolje. Iako je to daleko od nas preko 10 km vazdušne linije, dobro se čula i borba na Koševinama.

Mi smo odmah uputili izveštaj štabu bataljona po kuriru. Oko podne patrola je primetila jednu kolonu koja se kretala u našem pravcu i čelom bila u Kosatici, ali je vrlo sporo napredovala i zastajkiвала. Mi smo ih neprekidno osmatrali i pratili a dobro su se videli na snegu. Do nas treba da savladaju prilično velik uspon i prostor oko četiri kilometra.

Borbe na Koševinama i u pravcu Prijepolja ne prestaju, sve se češće i jače čuju rafali, eksplozije bombi i granata.

Komandir čete odredio je položaje vodovima za odbranu u zahvatu puta koji vodi za Kosaticu. Mi smo na grebenu sa velikim stenama, vrlo pogodnim za odbranu. Međutim, Nemci su se dugo zadržali u Kosatici verovatno tražeći svoje saveznike, kako bi se što lakše probili u pravcu Nove Varoši i Bistrice.

Posle podne došao je kurir iz bataljona sa naređenjem da odmah izvršimo pokret u pravcu Bistrice. Ovo je, u stvari, početak šeste ofanzive.

Mirko I. Lukač

BORBA PRATEĆE ČETE ZA RANJENIKE PETE DIVIZIJE

Posle trodnevnih teških borbi na Kačevu i odustajanja od daljih napada na istok, 4. brigada povukla se u rejon Bistrica — Nova Varoš. Prateća četa 2. bataljona, sa još tri minobacačka odeljenja iz 1. i 3. bataljona, razmestila se pored Prijepolja na levoj obali Lima. Tu se četa zadržala sedam dana na odmoru i sređivanju, a ja sam se, sa četiri komandira odeljenja, uključio u obuku za vožnju motornih vozila, koju je organizovala 2. proleterska divizija.

Negde 25. ili 26. novembra 1943. godine, s četom sam krenuo za Pljevlja. Bilo je potrebno izvršiti popravke na šest minobacača 81 mm. Oruđa su bila zaplenjena od domobrana, ali su pripadala bivšoj Jugoslovenskoj vojsci. Imala su kratke udarne igle, pa mine nemačke proizvodnje nisu za njih odgovarale.

Po dolasku u Pljevlja javio sam se načelniku Štaba 2. korpusa i rekao mu zašto sam upućen iz 5. divizije. Tada sam ga zamolio da naredi korpusnoj radionici da izvrši opravku na minobacačima. Načelnik mi je dao kurira sa pismenim naređenjem radionici da prime minobacače i da se pristupi opravci. Tu smo se zadržali do 5. decembra ujutro. Za to vreme smo se obučavali na minobacačima koje nije trebalo opravljati, a uveče smo prisustvovali priredbama u gradu. U Pljevljima smo prvi put gledali stari ruski ratni film. Drugog decembra bili smo na velikom narodnom mitingu u gradu, održanom povodom dvogodišnjice prvog oslobođenja grada.

Petog decembra pozvan sam u Štab korpusa. Načelnik me je pitao da li su minobacači opravljani, a zatim

mi rekao da preuzmem 25 teških ranjenika naše 5. divizije. Stavio mi je na raspolaganje jedan nepun bataljon Italijana koji su ranije prešli na našu stranu, s napomenom da ranjenike moram brzo evakuisati jer je neprijatelj krenuo od Prijepolja i da je već izbio na Jabuku. Naznačio mi je pravac kretanja prema Rudom, gde se nalazila 5. divizija.

Pohitali smo do bolnice i u žurbi pripremili i preuzeli ranjenike. Kad smo izašli van grada u visini manastira Sv. Trojice, neprijatelj se već sa Jabuke približavao Pljevljima. Negde na udaljenosti 10 km od Pljevalja, četnici su na nas otvorili pušcanu i mitraljesku paljbu. Sklonili smo pored puta u dolini ranjenike, postavili sve minobacače, jedan teški mitraljez i jedan puškomitraljez i otvorili smo vatru na četnike. Kod njih je zavladao panika, dali su se u bekstvo, jedni u pravcu Metaljke a drugi u pravcu obronaka Čemernice, prema istoku. Po raščišćavanju situacije, produžili smo pokret. Posle 5—6 km opet nailazimo na četničku zasedu, samo slabiju od prethodne, pa smo i tu vodili borbu i krčili put prema Rudom. Noć nas je uhvatila na nekoliko kilometara pred s. Ustibar, u kome se nalazi divizijska bolnica. Ranjenike i Italijane, koji su ih nosili, predao sam divizijskom lekaru dr Kazimiru.

Tu je i četa prenoćila, a već sutradan produžila u sastav bataljona. Prenošenje ranjenika zadavalo nam je mnogo teškoća jer su se Italijami izgovarali da ne mogu izdržati naporan marš, tako su ih borci Prateće čete, pored vođenja borbe, zamenjivali u nošenju ranjenika.

Milan Salić

PETA KRAJIŠKA DIVIZIJA PRIMILA JE SANDŽAKLIJE U SVOJ ZAGRLJAJ

Na traženje 2. proleterske divizije da podnesem izveštaj, došao sam u Prijepolje noću 3/4. decembra 1943. godine, u svojstvu političkog komesara 2. mileševskog odreda NOV i POJ. Kada sam došao, bdio je posle pola noći. Ujutro rano Nemaici su izvršili napad na Prijepolje. Izvodio sam ljudstvo iz Prijepolja prema Priboju sve do 7 časova, jer je to bio jedini izlaz koji Nemci nisu zaposeli. Sa Safom Lotrić poslednji sam izašao u 7 časova. Na vreme smo obavestili ljudstvo iz Komande mesta, Sreskog komiteta KPJ i drugih društveno-političkih organizacija, pa su se i oni povukli prema Priboju.

Na komunikaciji Pilijepolje — Priboj stigao sam grupu koja je izašla iz Prijepolja. Pored njih stizali su mnogi ljudi iz sela: Sedobra, RaSna, Dubovice i Dre-nove. Bili su to ljudi iz partijskih organizacija, članovi narodne vlasti i drugih organizacija, koji nisu hteli da čekaju Nemce i njihove slugu. Pri dolasku na Bistricu, nama se pridružila velika grupa ljudi koja se povukla iz Nove Varoši.

U Priboju sve nas je primila 5. krajiška divizija. Pošli smo ka pljevaljskom području da bismo se priključili 3. proleterskoj sandžačkoj brigadi, ali smo bili presečeni nemačkim jedinicama i ponovo smo odstupali sa Krajišnjicima prema Rudom gde smo dobili raspored po jedinicama 5. divizije. Ja sam primio privremeno dužnost političkog komesara 2. čete, 2. bataljona, 4. krajiške NOU brigade.

Među Sandžaklijama, koji su ušli u sastav 5. krajiške divizije, bilo je mnogo divnih i zaslužnih ljudi revolucionara i boraca sa Neretve i Sutjeske. Ovde se na-

šao i Stevo Ćuković, učesnik ratova 1912—1918. godine, solunac sa činom narednika. U NOB je pošao sa svojim sinovima i kćerkama. Bio je borac i rukovodilac u 3. sandžačkoj proleterskoj brigadi i član AVNOJ-a. Stevo Ćuković je nosilac »Spomenice 1941« i kasnije odlikovan Ordenom junaka socijalističkog rada.

Pored Steve bio je i Radisav Ljujđć, opozicionar starom režimu, siromašni seljak iz Bistrice, koji je sa svojom decom pošao u partizane. Ranila ga je topovska granata u debelo meso kada smo se spuštali šumskom stazom ka Devetaku, decembra 1943. Bio je prkosan i hrabar i psovao je Nemce govoreći: »Zar nemadoste u šta da me gađate nego baš u g.....«. Nosio sam ga sam sve do Devetaka, kada smo pošli na probijanje ceste. Ostavio sam ga, i kad sam se vratio po ostali deo čete, našao sam ga mrtvog, pogodio ga je rafal iz aviona. Bio je to čovek preko 78 godina, spreman da sve izdrži. Služio je mlađima za primer kakav treba da bude član Partije.

Bili su tu još sledeći borci: Đorđo Radaković, Radisav Dumić, Milan Pušonjić, Jevrem Mladenović, Miloš i Todor Bojović i mnogi drugi. Radisav Dumić je sa svojom decom aktivno radio za NOP. Njegov sin prvoborac bio je i član Sreskog komiteta SKOJ-a. Posle oslobođenja, odmetnička četnička banda likvidirala je i Radisava i njegovog sina Draga. Svi su ovi ljudi bili u prvim borbenim redovima i služili za primer mlađima. Tako je preko 350 Sandžaklija kraće vreme provelo sa hrabrim Krajišnicima u šestoj neprijateljskoj ofanzivi. Jedan broj njih ostao je do oslobođenja u 5. diviziji: bili su pri oslobođenju Beograda, na Sremskom frontu i kasnije sve do oslobođenja naše zemlje 1945. godine.

Dok smo bili u Višegradu, u decembru 1943. godine, našao sam Milinka Nestorovića, iz Zaluga kod Prijepolja, koji je bio ranije naša veza sa Prijepoljem preko člana KPJ Radovana Ćarkilovića. Porazgovarao sam s njim i dao mu zadatak da se vrati u Sandžak. Primio ga je i u toku noći otišao.

Posle borbe na Devetaku, naredio sam da se vrati i stari komita Jevrem Mladenović, zvani Ješo. Dugo smo razgovarali o putu, o tome kako da se prebaci preko

Drine. Na kraju on je rekao: »Ništa ne brini, stotinama puta sam prelazio Drinu dok sam komitovao, kada nam je vođa bio Sreten Vukosavljević. Znam ja sve staze i prelaze«.

Po zadatku KPJ vraćen sam iz Foče u Sandžak kao politički radnik. Žurio sam da nađem Milinka i Jevrema. Našao sam ih, stigli su provlačeći se kroz nemačke jedinice. Prikupili su dosta podataka koji su interesovali mene kao partijskog radnika. Prema zadacima bili su vrlo odgovorni.

Mnogi su drugovi i drugarice poginuli u sastavu 5. divizije: Đorđe Radaković, Lale Cvijetić, Neđeljko Martinović, Milojica Pušonjić, Radisav Ljujić, Radomir Ratković, Mileva Grbović, Jevto Drčelić, Tihomir Divac, Milan Nevojljica, Obren Petrić i dr.

Vojno i političko rukovodstvo čuvalo je svoju diviziju mudrim rukovođenjem i u najtežim trenucima. Ostale su kod živih Sandžaklija lepe uspomene o hrabrosti i junaštvu drugova Krajišnika.

Drago M. Stiković

SA JUGOSLOVENSKIM PARTIZANIMA

U Jugoslaviju sam stigao 12. aprila 1943. godine, i priključen italijanskom bataljonu »Ivreja«, koji se u toku ljeta nalazio u Pljevljima, gdje je bilo sedište i divizije »Alpina Taurinense«. Kapitulacija Italije zatekla me je na vrhu Javorak iznad Gornjeg Polja.

Posle kapitulacije italijanske vojske, mi smo oko mesec dana vodili borbe sa Nemcima, odnosno sa SS divizijom »Princ Eugen« u okolini Grahova. Bili smo u vrlo teškoj situaciji: svakodnevne borbe i neprekidna bombardovanja od strane neprijatelja, a uz to još slaba hrana.

Petog oktobra uveče, kad je pao mrak, u našu jedinicu stigli su jugoslavenski partizani na čelu sa komandantom 3. udarne divizije drugom Radovanom Vukanovićem. Kad smo videli prve partizane, obuzela nas je neočekivana radost. Preuzimaju naše položaje, a mi se povlačimo prema Nikšiću i Gornjem Polju. Idućeg dana je rosila kiša, a ja sam bio mnogo umoran i zaspa sam. Ne znam koliko sam spavao, sve dok me jedan partizan nije probudio, a bio sam u centru paljbe neprijateljskog oružja. Tako sam ostao iza svoje jedinice, prešao sam preko puta Nikšić — Vilusi i na jednom brdu našao se u jedinici 2. dalmatinske brigade. U komandi ove jedinice, videvši da sam umoran i gladan, dali su mi dva krompira ispečena na žaru u pepelu. Mogu da kažem da su to bila dva najslađa krompira koja sam u životu pojeo. Partizani su videli moju nameru da sam odlučio da se borim protiv Nemaca i zadržali su me sa sobom kao da sam bio iz toga kraja.

U 4. krajiškoj udarnoj brigadi

Dvadesetosmog novembra vojnici — Talijani iz divizije »Alpina Taurinense«, priključili su se partizanskim jedinicama koje su se borili na sektoru Zlatar, Prijepolje i Nova Varoš. Tako sam ja i Sola Đovani bili izabrani u intendanturu 4. krajiške udarne brigade. Ostali zemljaci došli su kasnije. Drugovi partizani primili su nas srdačno.

Ja sam bio komandir voda u četi bojne komore i intendanture 4. krajiške brigade. U ovoj četi bilo je i drugova Italijana kojih se i sada sećam: Salvatore Kostanjini, Iranko Josoleto, Umberto Zobrici, Domenico Moncini, Pietro Musina, Aldo Negroto, Salvatore Poce Mario Pjonaso, Đovani Sola, Valerio Amigone, Dino, Davide, Đovani, čijih se prezimena ne sećam, i drugi. Đovani Jileta iz trećeg bataljona poginuo je krajem 1943. godine, na obali Lima između Priboja i Rudog i sahranjen u groblju sela Mioče. Đuzepe Betini izgubio se između Rogatice i Vlasenice u istočnoj Bosni.

Početkom decembra Nemci su otpočeli veće operacije na naše snage u Sandžaku, od pravca Sjenice prema Prijepolju i od Užica prema Višegradu. Nemačke granate padale su po selu Bistrica na Limu, gde je bila naša četa i komanda brigade. Izvršili smo pokret. Neprijatelj je sa jednom velikom motorizovanom kolonom stigao u Priboj. Morali smo nekoliko puta utovarati i istovarati naše dragocene stvari. Mi, Italijani nismo bili vični ovom poslu, ali smo brzo naučili. Najteže nam je bilo naučiti jezik, jer nismo mogli da se sporazumevamo. To su bili veoma teški dani. Naši drugovi Jugosloveni bili su divni, oni su nas razumevali i sve tegobe i napore skupa smo podnosili.

Mi smo prešli Lim, preko mosta kod Priboja, i dalje se kretali u pravcu Čajniča i Rudog. Međutim, 98. puk 1. brdske divizije već je bio prodro u Čajniče i Foču. Naša brigada prešla je ponovo Lim kod Rudog i sledećeg dana vodila vrlo teške borbe sa 98. pukom iste nemačke divizije na Bijelom Brdu, da bi se u toku noći 9/10. decembra povukla i prešla preko Drine u Višegradu u istočnu Bosnu.

U toku decembra naša brigada vodila je vrlo teške borbe sa Nemcima. Zapravo, Nemci su prikupili velike snage, nekoliko divizija, sa ciljem da razbiju i unište partizanske snage koje su bile u istočnoj Bosni. Borbe su se vodile na širem sektoru Rogatice, Srebrenice, Devetaka, Kladnja, Konjuha, doline reke Krivaje, planine Zvezde i dalje preko Sokolca, Romanije do Foče.

Sneg je padao, zima nepodnošljiva. Stalno smo napolju u borbi i pokretu. Sa sobom nosimo teške ranjenike, nema hrane, slaba odeća i obuća, iscrpljeni smo. Ali, izdržljivost i svest boraca nadvladavaju sve teškoće. Određena jedinica za nošenje ranjenika nije bila dovoljna, pa onda ii laki ranjenici nose teške ranjenike. Nosila se spuštaju često na sneg radi odmora, a bilo je i slučajeva da su se ranjenici i smrzovali, jer smo često noću spavali na snegu.

Svi pokušaji Nemaca da nas okruže d unište ostali su bezuspešni, jer su partizanski komandanti svaki put uspevali da izmanevrišu i izbegnu okruženje. Nemačke motorizovane kolone brzo su ise kretale i napadale sa svih strana. Često su ulazile u planine i šume i udarale u prazno, jer su partizani obavestavani od naroda o njihovom kretanju. U Ravnom Polju kod Han-Pijeska, između ostalih, pao je i Sola Đovani. Čitava naša četa ga je žalila jer je bio dobar i hrabar borac.

Drugarice partizanke

Na kraju dugačke i teške ofanzive, u toku zime 1943/44. godine, naša brigada u sastavu 5. udarne divizije nalazila se u dolini Drine, na sektoru Foča — Gorazde, gde su vođene manje borbe i to je za nas bio kraći odmor u odnosu na borbe u toku ofanzive.

U toku ofanzive, kao i u svim borbenim situacijama, drugarice partizanke bile su dragocene saradnice lekarima oko zbrinjavanja i nege ranjenika. To su bile žene koje se nisu plašile, bile su spremne da sve teškoće i nezgode sa uzdignutom glavom podnesu. Karakterne i odlučne da podnesu glad, zimu i teškoću bola isto kao i muškarci. Zvali smo ih drugarice »kampanje«.

Sa velikom nadom u pobeđu one su se borile kao lavovi, bacajući bombe, tukući iz puškomitraljeza, pružajući pomoć i spasavajući ranjenike. Kao hrabre i uporne držim ih i danas u pamćenju. Gledam ih kako u Ustikolini kuvaju pepeo, peru kosu ranjenicima luksijom, pare odela, vrše dezinfekciju protiv tifusa, koji je bio veliki neprijatelj.

Početak marta 1944. godine, brigada prelazi Drinu i Lim, razbija četnike na Bijelom Brdu i dalje dejstvuje preko Zlatibora, Mučnja i dalje do Ibra. U svim borbama drugarice su bile hrabre, uvek raspoložene i spremne, uvek blizu ranjenika da im pomognu. One su za sve nas bile druge sestre tili majke, srdačne i ljubazne. Za vreme borbi uvek su bile u prvim redovima, tako da se poneki put moglo tumačiti kao da nisu bile svesne opasnosti.

Bio sam svedok ovog događaja: jedna nemačka kolona tenkova i blindiranih kola kretala se iz Sjenice prema Ivanjici, gde je držao položaj 3. bataljon. Vatra je počela sa obe strane i troje-četvoro blindiranih kola su uništena. Jednog momenta ispred mene je neprekidno dejstvovao puškomitraljez koji je bio u rukama jedne drugarice. Još i danas držim u sećanju mršavu figuru žene, koja je izašla nasred puta, da svojim velikim srcem, sa svojim »šarcem« spreči prolaz motorizovanoj koloni i prisili je da se vrati nazad, a naša kolona da produži u pravcu Studenice i Ibra.

Narod i partizani

Posle povratka iz Srbije naša brigada raspoređena je u širem rejonu Pljevalja. Zapravo, mi smo blokirali Pljevalja i držali ga pod kontrolom izvodeći manje borbene akcije, tako da je bilo vremena i za odmor. Tako smo proveli juni-juli 1944. godine u Sandžaku u selima Odžak, Podpeći i Mijaković. Narod nas je dobro prihvatio i davao hranu iako je bio siromašan.

Koncem jula brigada je dobila pokret. Prelazimo preko Lima kod Berana i napadamo na jako nemačko uporište Čakor, koje smo brzo likvidirali. Tom prilikom zaplenjena je velika količina hrane i vojne opreme.

Krajem jula Operativna grupa divizija (2, 5. i 17) kreće po drugi put u Srbiju gde je neprijatelj imao velike baze i koristio komunikacije za isnaždevanje svoje vojske na jugu — u Grčkoj. Ovo je bio veliki borbeni put, koji će nas, posle spajanja sa partizanskim jedinicama na jugu Srbije, dovesti do Beograda.

Posle Čakora krećemo prema Rožaju, Mokroj Gori, prelazimo pod borbom Ibar kod Leposavića, razbijamo četničke korpuse na Kopaoniku. Partizani su, kao narodna vojska, svojim držanjem i ponašanjem, na delu pokazali da nisu onakvi kako ih je neprijatelj želeo da prikaže u svojoj propagandi. Međutim, prolazili smo kroz mnoga sela i narod se brzo uverio ko smo mi i prezreo lažnu nemačku i četničku propagandu. Mi smo bili prišni i bliski narodu i brzo smo sa njim uspostavljali prave ljudske odnose. Gde smo se duže zadržavali, koristili smo svaki trenutak da pomognemo seljacima u poljskim poslovima. Partizani kad oslobode jedno selo ili grad odmah su osnivali narodnooslobodilačke odbore, predstavnike demokratske vlasti, preko kojih je narod ostvarivao svoja prava.

Posebno treba istaći značaj kultunno-umetničkih priredbi, zborova i konferencija koje su organizovane, kroz koje smo tumačili ciljeve naše borbe. Ovo je bilo od posebnog značaja u razvijanju svesti i patriotizma kod naroda. Dok smo bili na slobodnoj teritoriji između Kopaonika i Jastrepca, masovno su dolazili omladinci i stupali u naše redove, a tako je bilo i kroz Šumadiju do Beograda.

Ponovo prelazimo Ibar ili. septembra naša brigada oslobađa Ivanjicu, Arilje, napadamo Užice, oslobađamo Belanovicu, Darosavu i gradove Arandelovac, Mladenovac i 20. oktobra 1944. godine 1. proleterski korpus, uz pomoć jedinica Crvene armije, oslobađa Beograd. Kad smo oslobodili Mladenovac i krenuli u pravcu Beograda, velika je to radost bila, oduševljenje boraca i oficira. To je nemoguće prikazati. Bilo je to veličanstveno: četvorogodišnja borba obeležena je velikom pobedom na Beogradu, mada su vođene još teške borbe i date velike žrtve na Sremskom frontu i dalje do konačne pobede i slobode.

»Adio«, Četvrta krajiška brigada

Prošlo je godina dana od kada sam stupio u Intendantsku četu 4. krajiške brigade, sa kojom sam prošao veliki borbeni put. Rastanak je bio težak, ali vojnička naredba se morala izvršiti. Naredbom Generalštaba JNA, pozvani su svi italijanski vojnici koji su se nalazili u Proleterskom korpusu da se prijave komandi Udarne brigade »Garibaldi«, koja je bila u sastavu 1. proleterske divizije. Tako sam li ja morao da napustim svoje ratne drugove dz 4. brigade. Bilo mi je vrlo teško da se oprostim od mojih drugova Jugoslovena.

Za ovu godinu dana imao sam priliku da dobro upoznam borce moje čete, koje je ujedinio isti ideal. Upozinao sam drugove koji su tačno i na vreme izvršavali svoje dužnosti sa puno samoodricanja. Bio sam ubeđen da je nemoguće za kratko vreme ujediniti ljude različitih nacija, religija i različitih klasnih pripadnosti. Interesantno je da se u teškim situacijama razvijalo bratstvo i jedinstvo. Kada je došao dan da se moram odvojiti od mojih hrabrih drugova iz brigade, moje srce bilo je zatvoreno kao da je bilo u kleštima. Prilikom pozdrava i rukovanja sa drugovima video sam u licu brata iskrenog a u njihovim očima izražaj prijateljstva, koje je kovano kroz zajedničku borbu za slobodu.

Stalno se podsećam na drugove: komandira Gojka Češića, komesara Dušana Mrđu, intendanta Josipa Risovića, Peru Pećanca, vodnike Mirka Banjca i Čedu Vorkapića, Mirka Majstorovića, Lazu Bilica, Simića, Mirka Karanovića, Marinka Mijatovića, Vuka, Branka, Savu, Anđu, Muhameda, Mehmeda Kargića i ostalih čijih se imena ne sećam, ali njihova lica su uklesana u moje pamćenje.

Sremski front

Napuštajući Beograd, prošli smo kroz Zemun, Staru Pazovu, Indiju, Beočin, Grabovo, gde se nalazila brigada »Garibaldi«. Zatim smo produžili na front i zaposeli položaj u selu Sviloš, pa onda Stara Bingula, Prvina

Glava, Berkasovo, Šid i Ilok. Na sve strane u prolazu ostali su tragovi i predstave destruktivnog rata. Ostale su drage uspomene na sva mesta gde smo boravili. Sremske porodice postale su naše porodice, sa nama su delile i bol i radost. Ljudi i žene su nas sa strahom ispraćali, grlili i pozdravljali. Kada smo se vraćali na kraći odmor, uvek su nas srećni i veseli dočekivali, ali, na žalost, mnogi se nisu vraćali.

Veza prijateljstva koja je uspostavljena tih dana na Sremskom frontu, između naroda Fruške Gore i partizana — Italijana ostala je još i danas. Ko se ne bi sećao belih čaršafa od grubog platna, od kojeg smo u oskudici pravili zavoje, koji su upijali crvenu krv ranjenih drugova. Ko može zaboraviti toplinu ognjišta ili ukusni čanak čorbe koja se nalazila na stolu kada smo se vraćali sa fronta. To je narod davao spontano uvek sa ljubavlju i ličnim odricanjem. I danas, kad je prošlo preko 35 godina, posle rata mnogi Italijani i Jugosloveni se dopisuju i posećuju. Oni su imali čast da bace seme koje nosi mir i bratstvo.

Ja sam presrećan što mi se pružila mogućnost da iznesem svoja kraća sećanja koja nosim u sebi kao partizan u Jugoslaviji. Bio sam komandir voda, zamenik komandira čete i komandir čete. Predsedništvo Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, svojim Ukazom br. 235 od 19. VI 1945. godine, odlikovalo me je Ordenom za hrabrost.

Sada živim u San Remu. Radim kao prevodilac i portir u hotelu. Ponosan sam na svoju prošlost. Ponosim se što sam bio partizan u Jugoslaviji.

Giovanni Pianfetti

Treći dio

U ŠESTOJ NEPRIJATELJSKOJ OEANZIVI

*Ilija Miljević, prvi intendant
Brigade*

*Miloš Marčeta, prvi kome:
3. bataljona 4. brigade*

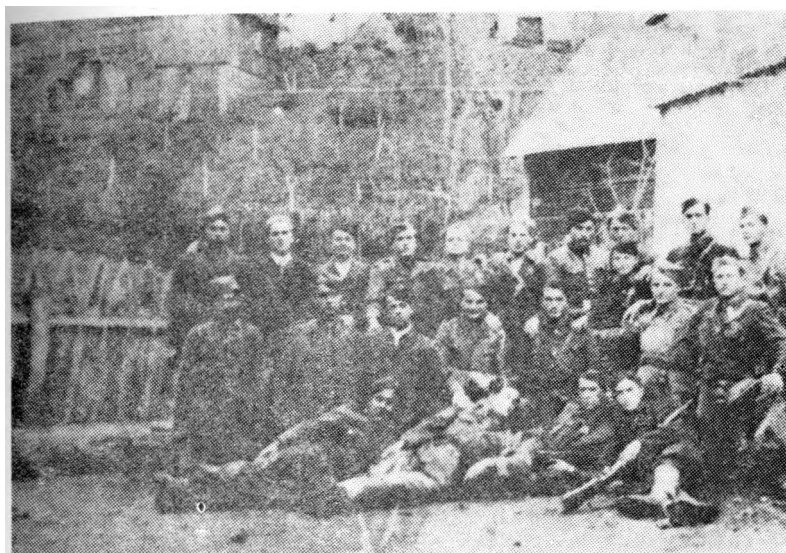
*Bjelašnica, 17. oktobra 1943, komandant 5. divizije Milutin
Morača (treći s leva) na čelu kolone na putu za Sandžak i
Crnu Goru*

*Priboj, oktobra 1943. zamenik komandanta brigade
Narodni heroj Vid Bodiroža (stoji četvrti s leva) sa
članovima Štaba 3. bataljona*

*Priboj, oktobra 1943.
god. drugovi iz prate-
će jedinice 1. bataljona¹
(s leva na desno) Milan
Runić, Pane Ubović,
Stevo Galić, Bojan Miš-
ković i sedi komandir
Vojin Jarić*

Priboj, novembra 1943. slušaoci partijskog kursa Brigade

*Priboj, novembra 1943. Milan Tankosić, komandir 1. čete 4. bataljona
stoji u sredini sa grupom drugova
iz čete*

Priboj, oktobra 1943. Drago Šobot – komesar 3. bataljona, treći s desna kleči sa grupom boraca i starešina Bataljona

Istočna Bosna (Zvijezda pl.) januara 1944, kolona Brigade u pokretu

*Foča, januara 1944, kolona 5. divizije prelazi Drinu
preko visećeg mosta*

Istočna Bosna (Romanija pl.), januara 1944. kolona Brigade u pokretu

*Goraide, 28. februara 1944, komandant 2. bataljona Miloš Tanjga
(stoji četvrti s leva) sa starešinama iz Bataljona*

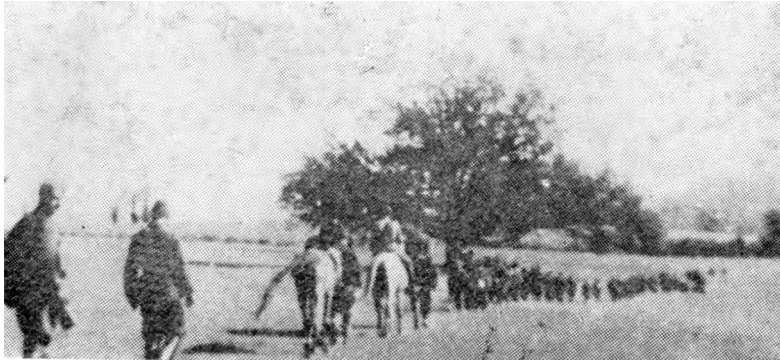

Foča, februara 1944, grupa boraca i starešina 4. bataljona

*Zapadna Srbija, aprila 1944, kolona 3. bataljona u pokretu,
na čelu Milan Ačić*

Zlatibor, maj 1944, kolona Brigade u pokretu

*Kod Pjevlja, juni 1944.
Stab I. bataljona za
vrane ručka*

ČETVRTA KRAJIŠKA BRIGADA U ŠESTOJ NEPRIJATELJSKOJ OFANZIVI

Nijemci su u toku noći 3/4. decembra 1943. godine neopaženo zaposjeli most na Limu i 4. decembra izvršili iznenadni napad na umornu 1. šumadijsku brigadu i ostale dijelove 2. divizije. Tako je počela šesta neprijateljska ofanziva na ovom dijelu slobodne teritorije Sandžaka.

Osvojivši Prijepolje, Nijemci su preduzeli nastupanje u dva pravca: u pravcu Pljevalja motorizovanom kolonom i drugom kolonom niz dolinu Lima u pravcu Bistrice, Nove Varoši i Priboja. S obzirom da su snage 5. krajiške divizije držale položaj na širokom frontu od planine Zlatara preko Kokinog Broda, Nove Varoši, sela Jablanice i dalje prema Kremni i Vardištu — trebalo je po svaku cijenu zaustaviti dalji prodor neprijatelja i omogućiti organizovano izvlačenje divizije. Ako bi Nijemcima uspjelo da se probiju do Priboja i dalje cestom do Višegrada, 5. divizija našla bi se potpuno opkoljena na relativno malom prostoru i odsečena od drugih divizija. Istovremeno su četnici, Bugari, nedicevci i ostale kvislinške snage pojačavali svoje napade na položaje koje je držala 5. divizija. U ovako ozbiljnoj situaciji Štab divizije naredio je 4. krajiškoj brigadi da po svaku cijenu spriječi prodor Nijemaca dolinom Lima i tako omogući izvlačenje ostalih dijelova divizije iz prijetjećeg okruženja. Dijelovi 4. brigade povukli su se sa položaja oko Nove Varoši prema Bistrici (raskrsnici puteva Prijepolje — Priboj — Nova Varoš).

Ova odluka došla je u pravi čas jer su Nijemci već bili stigli do Bistrice gdje su se sukobili sa 4. brigadom. Nijemci su zauzeli Bistricu i selo Rutoše, ali su ovaj

susret sa nama platili sa nekoliko ubijenih i zarobljenih. Još prije prodora Nijemaca iz Prijepolja, noću 26/27. novembra i tokom 27. novembra, 4. krajiška brigada je, uz pomoć 10. krajiške brigade, izbacila četnike iz Nove Varoši u koju su bili upali i protjerala ih na desnu obalu rijeke Uvea. Iz saslušanja zarobljenih Nijemaca 5. decembra i dokumenata ubijenih, utvrđeno je da niz dolinu Lima nastupa 99. regimenta (brdski puk) 1. njemačke planinske (brdske) divizije. Identifikovanjem ove divizije štabu brigade bilo je jasno da se neprijatelj odlučio na borbu sa nama po svakom terenu i da ga naše odstupanje u planinske prijedele neće odvratiti od njegovih namjera. Pretpostavka da se Nijemci u borbi sa nama neće držati isključivo drumova, kuda ise kreće njihova motorizacija, pokazala se potpuno tačnom u daljim borbama kroz istočnu Bosnu. Zadržavanje Nijemaca kod Bistrice imalo je presudan značaj u organizovanju odstupnog marša divizije koja je bila opterećena bolnicom. Istovremeno je 2. bataljon 4. brigade bio upućen na lijevu obalu Lima da održava vezu sa jedinicama 2. divizije i sadejstvuje sa njima, pošto su dijelovi 2. proleterske odstupili prema Pljevljima. U namjeri da se spoji sa 2. proleterskom divizijom i pruži zajednički otpor neprijatelju, 6. decembra 1943. godine prebačena je cijela divizija na lijevu obalu Lima. Četvrta krajiška izvršila je pokret iz Priboja preko selà Sastavci i Kaluđerovići u pravcu Pljevalja, sa zadatkom bočnog napada na neprijatelja i zatvaranja pravca prema čajniču. Za sobom smo srušili most na Limu kod Priboja.

U jednom od ovih sela brigada je zanoćila. Po naređenju štaba brigade krenuo sam sa jednom četom 3. bataljona noću između 6. i 7. decembra da uhvatim vezu sa Štabom divizije. Noć je bila vedra sa maglom u dolinama i malim snijegom koji je bilo lako gaziti, a koji se već sutradan do podne otopio. Umorna četa zastala je u neko doba noći da se odmori. Za trenutak su borci zaspali. Spava mi se, naravno, ali se plašim da mi vodič ne pobjegne. Kada je kolona krenula, ostao sam sjedeći, ostavivši poruku da me začelje probudi ako zaspim. Sanjiva kolona je prošla, a ja sam ostao kraj šumske staze spavajući. Brzo sam se prenuo iz sna, ali

oko mene više nikoga nije bilo. Sanjiv i uplašen od četničkih grupa kojih je bilo na ovom terenu, kao i odgovornosti za neizvršen zadatak, brzo sam se orijentisao pomoću busole i karte i potrčao u pravcu kuda je otišla četa. Već se bilo naoblačilo i počeo je da pada snijeg. Kroz praskozorje naziralo se selo Strmac gdje treba da nađemo Štab divizije. Najedared me zaustavi povik: »Stoj!« »Stao sam« — odgovorio sam tražeći najbliži zaklon. »Ko je tamo?« — sljedilo je pitanje. »Partizani!« — povikao sam. »Jesi li ti, družo komesare?« — čuo se glas borca Drage iz Gornjeg Vakufa, koji me je prepoznao po glasu. Odahnuo sam, prišao mu i rekao: »Eh, Drago, Drago, najteže mi je bilo odgovoriti na ono tvoje: »Ko je tamo?« Ako kažem da su četnici, možete biti vi pa otvoriti vatru na mene, a ako kažem da su partizani, može biti četnička patrola pa sam opet nagrabusio«.

Saznali smo da je Štab divizije krenuo iz sela Strmac ka Rudom kao i da su Nijemci ušli u Pljevlja i čajniče, odakle nadiru dalje u pravcu Goražda ka Drini, kako bi onemogućili naše izvlačenje. Time je neprijatelj osujetio naš plan odstupanja u ovom pravcu i spajanja sa 2. proleterskom divizijom. Ukoliko bi druga njemačka kolona ubrzala nastupanje od Priboja prema Višegradu, njihove dvije kolone spojile bi se na Drini i tako bi se cijela 5. divizija našla zajedno sa bolnicom u potpunom okruženju. O prebacivanju Štaba divizije preko Lima u Rudo i o svemu što smo saznali, izvjestili smo štab brigade. Brigada je odmah izvršila pokret u pravcu Rudog gdje je još bio jedini žičani — viseći most za prelaz preko Lima koji Nijemci nisu bili zauzeli. Ovaj most su ranije napravili naši inženjerci za četiri dana. Tu, u rejonu Rudog, na desnoj obali Lima, razvila se žestoka borba sa Nijemcima 8. decembra 1943, a naročito 9. decembra na Bijelom Brdu sa dijelovima 1. njemačke brdske divizije.

Četnici su napadali 4. brigadu, zajedno sa dijelovima 24. bugarske divizije, od sela Jablanice, dok je njemačka motorizacija 1. brdske divizije nadirala cestom od Priboja ka Višegradu. četničke snage zajedno sa Nijemcima ugrožavale su bolnicu u selu Budimlija i jednu četu 4. bataljona 4. brigade koja je štitila bol-

nicu. Ova četa činila je pravo herojstvo u odbrani svojih ranjenih drugova. Neprijatelj je po svaku cijenu nastojao da se probije prema Višegradu, dok smo mi po svaku cijenu morali da ga u toj namjeri spriječimo. U nekoliko žestokih protivnapada naših bataljona, uz upotrebu protivtenkovskog oružja, Nijemci su bili zaustavljeni i odbačeni. Bolnica je ubrzo evakuisana, ali je neprijatelja trebalo po svaku cijenu zadržati do mraka.

U drugoj polovini dana Nijemci su ponovo prešli u napad, ali sada pojačani četnicima Draže Mihailovića sa našeg lijevog krila. Neke kote su do noći po nekoliko puta naizmjenično prelazile iz ruku u ruke. Pošto je bio vedar i sunčan dan, neprijatelj je neprekidno jednom »rodom« pokušavao da bombarduje most na Drini, što mu nije pošlo za rukom. Most je bio za nas jedini slobodan prelaz preko Drine i jedini izlaz iz opasnosti da cijela divizija bude opkoljena. Čitav prostor od sela Štrpci preko Bijelog Brda i sela Budimlje u pravcu Dobruna bio je 8. i 9. decembra 1943. godine poprište žestokih borbi između jedinica 5. divizije i dijelova 1. njemačke planinske divizije. Nijemci i četnici nastojali su da prije nas izbiju na Drinu u Višegrad i tako onemoguće naše povlačenje u ovom pravcu. Ali, uporne zaštitne borbe naših jedinica osujetile su namjeru neprijatelja i bolnica se uspjela prebaciti do Višegrada i na lijevu obalu Drine. Noću između 9. i 10. decembra sve jedinice 5. divizije prebacile su se preko mosta u Višegradu u istočnu Bosnu i za sobom djelimično oštetile most na Drini.

Prešavši na lijevu obalu Drine, 4. krajiška smjestila se u trošnim pustim muslimanskim kućama kraj Višegrada da se bar nekoliko časova borci odmore od prethodnih marševa i borbi. Međutim, u neke kuće nije bilo moguće ući, jer su se u njima nalazili smrznuti leševi muslimanskog življa, uglavnom žena i djece, koje su četnici poklali prilikom jednog upada u Višegrad prije našeg dolaska. Ovo je bio drugi prizor četničkog zločina na koji smo naišli u ovim krajevima, čitav 3. bataljon je ubrzo zaspao kao po komandi. Prethodna tri dana i tri noći nije bilo spavanja, već je vrijeme praticalo u stalnom maršu i teškim borbama. Ali, ovo

je bio samo kratak predah, a ne i odmor. Predah samo dok ne stigne naređenje o pravcu daljeg kretanja brigade.

Nešto poslije pola noći brigadni kuriri Đukić i Paravina donijeli su naređenje štaba brigade štabu 3. bataljona za dalji pokret koji je trebalo izvršiti rano ujutro. Komandant bataljona, umoran i sanjiv, primio je poštu, stavio je u džep i produžio spavanje. Hladna noć ipak nas je 10. decembra rano probudila.

Prenočište u selu bez kuća i ljudi

Naveče, 10. decembra, zastali smo na zgarištu gdje je nekada bilo srosko selo koje su ustaše zapalile. U njemu nismo našli nigdje žive duše. Ostali su samo zidovi nekih kuća, dok su brvnare potpuno izgorjele. Zidovi su obrasli u travu, a šljive, orasi i jabuke, koje niko nije obrao, padali su i tako trunuli. »Ovdje treba da noćimo«, reče komandant, gledajući u sekciju. Brzo smo nakupili suvih drva, koje je već bio pokrio snijeg, i dijelova ograde koja nije bila zahvaćena vatrom kada je selo zapaljeno. Za nekoliko trenutaka gorjelo je desetak vatri na ovoj pustošnoj vjetrometini pod vedrim nebom. Decembarska noć 10/11, koja se zajedno sa sniježnim pahuljicama spuštala na naša leđa, crna je i duga kao godina. Svi su se drugovi dali na posao. Jedni snremaju drva, drugi čiste oružje, treći prave šatore, dok se komandiri sa komandantom nešto dogovaraju pokazujući prstom na sekciju u rukama Miloša Bajića. Najviše su se k u v a r i uznemirili jer na ovom brdu nisu mogli da nađu vodu. Po vodu se moralo ići prilično daleko i to u pratnji najmanje jedne desetine. Štapski kuvar Glušica pronašao je u nekom jarku mali izvor, naminio kazan i već počeo da kuva pirinač koji nosi iz Priboia.

Opi koji su duže spavali već su bili pokriveni sniepom. Budni su se okretali kao bravče na ražnju, jer dok se jedna strana grije druga se mrzne od zime. Snijeg je padao sve jače i stvarao sve veći dim od naše vatre. Najgore su prošli oni koji ni jesu uspjeli zaspati prije nego što je snieog počeo da pada. Oni su samo cvokotali od zime i jedva čekali pokret i vruć pirinač da

malo »ugriju drob«. Dakle, upamtili smo ovu dugu, crnu decembarsku noć, koja nam je izgledala kao da nemi kraja. Sutradan, 11. decembra, izvršili smo pokret u sela Živaljevići, Blažujevići i Stara Gora, a 12. decembra preko Sjeverskog u pravcu Drinjače i sela Žepa.

Na ovom terenu došla je u sastav 5. divizije 1. južnomoravska brigada koja je ovamo stigla sa područja Crne Trave. Ona je uspjela da se probije preko okupirane Srbije do Drine, koju je 11. decembra forsirala na Starom Brodu, nizvodno od Višegrada. Borci ove brigade bili su jako iznureni od dugog marša i borbi, pa im je odmor bio prijeko potreban. Međutim, u ovoj prilično nejasnoj i teškoj situaciji, to im se nije moglo pružiti.

U toku marša doznali smo da je 1. krajiška brigada zauzela Rogaticu, ali je uslijed jakog protivnapada neprijatelja morala brzo da je napusti. Njemačke kolone iz Goražda i Višegrada nastupaju za nama. Nijemci, koji nas gone još iz Sandžaka, brzo su prešli nabujalu Drinu i prate nas u stopu. Samo jedan dan smo uspjeli da se otrgnemo od njih. Istovremeno su Nijemci vršili koncentraciju svojih snaga na pravcu vjerovatnog našeg marša.

Radi povezivanja sa snagama 3. korpusa koji je dejstvovao na terenu Vlasenice i Srebrenice, donesena je odluka da se divizija izvuče iz dodira sa neprijateljem preko sela Zepe i Javor-planine i tako izbjegne moguće zaokruženje na Sjeverskom. U cilju ispitivanja terena i izviđanja neprijateljskih snaga na ovom pravcu, 2. i 3. bataljon 4. krajiške brigade upućeni su 14. decembra sa drugom Milom Davidovićem, obavještajnim oficijom brigade, da ispituju postoji li mogućnost odstupanja naših snaga preko Javor-planine. Ovim nasilnim izviđanjem doznali smo da neprijatelj u Srebrenici vrši koncentraciju svojih snaga i da se komunikacijom od Han-Piješka u pravcu Srebrenice i obratno odvija vrlo živ saobraćaj. Dakle, moglo se pretpostaviti da je neprijatelj tačno procijenio naše namjere. Da se spremao da nas na ovom planinskom terenu opkoli i uništi. Svakoga dana situacija je za nas bila sve teža: neprijatelj je stalno pojačavao svoje snage. Veliki snijeg i brojni ranjenici otežavali su brže manevrisanje naših jedinica.

Desnu obalu Drine zaposjele su četničke i nedićevske snage koje su, uz pomoć okupatora, mogle svakog časa da se prebace na lijevu obalu i tako nas dovedu u skoro bezizlazan položaj. Nijemci su gospodarili komunikacijom Višegrad — Rogatica — Sokolac — Han-Pijesak — Srebrenica i stalno pojačavali svoje snage. Na ovom prostoru našle su se dvije naše divizije — peta i dvadesetsedma.

Namjera neprijatelja postala je jasna i očigledna. Jačim motorizovanim snagama onemogućiti proboj naših jedinica iz zaokruženja, stegnuti što jače обруč oko nas na što užem prostoru, iscrpiti nas, gladne i ozeble, na ovom sniježnom, nenaseljenom ili rijetko naseljenom planinskom terenu; zatim, jačim kolonama specijalnih planinskih jedinica ispresijecati nas i tako uništiti. Situaciju nije samo pogoršavao pojačani pritisak neprijatelja i nevjerovatna planinska zimska hladnoća, nego i stalni porast broja ranjenih drugova. Za njihovo nošenje trebalo je angažovati borce iz stroja, što je smanjivalo našu udarnu snagu. Na našu sreću, ovo je bila prva zima u NOR-u u kojoj smo bili relativno dobro odjeveni u uniforme zarobljenih Italijana.

Imajući u vidu ovakvu situaciju, Štab 5. divizije brzo je odustao od namjere da se divizija probije preko Javor-planine. Naređeno je da se sve brigade što prije prebace preko Prače i Jahorine na prostor oko Kalinovika, gdje tada nije bilo naših snaga. U Podromaniji nalazila se 27. divizija pa je, radi veze sa njom, brzo upućena 10. krajiška brigada u selo Sokolovići. Međutim, u toku noći između 14. i 15. decembra 1943. godine, 27. divizija izvršila je pokret i probila se preko komunikacije Han-Pijesak — Sokolac, o čemu nije obavještena 4. brigada. Poslije uspješnog proboja 27. divizije, Nijemci su pojačali svoje snage i budnost na ovom pravcu i tako je za 5. diviziju nastala još teža situacija. Iste noći, 14/15. decembra, sve jedinice divizije izvršile su pokret sa Javor-planine iz sela Žepe, preko Sjeverskog u pravcu Sokolovića, radi proboja preko komunikacija Rogatica — Podromanija u pravcu 27. divizije. Istovremeno je neprijatelj krenuo sa jačim snagama iz Rogatice u pravcu sela Sjeversko i Sokolovići pa nam je iznenada nametnuo borbu gdje se nismo nadali ni

željeli. Ovo je bio pokušaj neprijatelja da naše jedinice razbije jačim kolonama, a potom da pristupi našem postepenom uništavanju. Nijemci su se prije nas razvili za borbu i neke naše jedinice iznenadili vrlo jakom artiljerijskom vatrom. Nekim bataljonima 4. krajiške brigade i bolnici nanijeti su ozbiljni gubici. Kako su kolone pristizale, tako su uvedene u borbu sa, do zuba naoružanim, njemačkim jedinicama. Tako se 15. decembra 1943. godine na kosama iznad Sokolovića i Sjeverskog razvila ogorčena borba između nas i Nijemaca, koja je trajala čitav dan. Nijemcima nije pošlo za rukom da razbiju ili unište nijednu jedinicu.

Četvrta brigada je, u očekivanju 2. i 3. bataljona na Javor-planini preko sela Žepe, prekinula vezu sa glavninom koju je jedva uspostavila u toku noći 15/16. decembra 1943. godine. Te noći cijela 5. divizija ja obrazovala jednu kolonu sa zadatkom da se po svaku cijenu izvuče iz okruženja. Ujutru, 16. decembra oko 3 časa, 1. krajiška brigada izbila je na cestu Sokolac — Han-Pijesak kod sela Mekote i snažnim naletom izvršila proboj neprijateljskog obruča i tako osigurala prebacivanje ostalih snaga divizije. Ovaj proboj 5. divizije na Devetaku ostaće doživotno u sjećanju svakom učesniku u njemu. Guste, visoke jele pokrivene snijegom, koje prelamaju topovske i minobacačke granate, ručne bombe i mitraljeski rafali, jedine su prisutni svjedoci teške i neravne borbe. Neke su prevršene topovskim granatama, neke po pola presječene, a neke se, zajedno sa injem, »zakitile« dijelovima ljudskog tijela. Na bočna osiguranja stalno su davana pojačanja. Trebalo je po svaku cijenu prebaciti sve ranjenike sa nosilima dok neprijatelju ne pristigne veće pojačanje. I, najzad smo uspjeli.

Obostrane žrtve bile su velike. Samo u 3. bataljonu poginulo je sedam drugova. Pošto su se probile iz obruča sve jedinice divizije prikupile su se u selima Podvisočnik i Malo Polje gdje smo se zadržali do uveče. Dan je bio vedar pa nas je bombardovala neprijateljska avijacija. Gladni smo, ozebli i umorni. U jednoj napuštenoj kući našli smo bure sitnih divljih jabuka koje su stavljene u turšiju. Hladne, zaleđene jabuke nisu pri-jale gladnim i ozeblim stomacima. Ostale su. Na naše

iznenadjenje u komori se našlo još nešto za hranu. Uveče su sve brigade izvršile pokret, svaka u svom pravcu. Neprijatelj se uputio sa jačim snagama za 1. krajiškom brigadom u pravcu Žeravice, Kladnja i Olova.

Četvrta brigada izvršila je u toku noći 17/18. decembra pokret u pravcu sela Trnovo i Dopasice. Treći bataljon se smjestio noću između 18/19. decembra u zaselak Todići, odakle je držao položaj prema cesti Zvomik — Tuzla kojom su se kretale neprijateljske kolone. Cijeli dan proveli smo na položaju bez borbe.

Naveče je cijela brigada nastavila marš pravcem sela Tuholj i dalje preko Konjuh-planine. Putovali smo čitavu noć i sutradan, 20. decembra, čitav dan preko Konjuha. Kasno u noć toga dana stigli smo u selo Kamensko premoreni od marša i nosila sa teškim ranjenicima koji su nam pridodati iz divizijske bolnice. U Kamenskom smo se odmorili i »dobro nahranili« presnih kukuruza i polupečenih krompira koje smo dobijali od seljaka. Sutradan je brigada, po gustoj magli koja je obavijala brda i zastirala doline, izvršila pokret u dolinu rijeke Krivaje, u selo Ribnicu i dalje prema Vozući sa ciljem da se odmori i sredi, kao i da stupi u vezu sa jedinicama 3. korpusa i tako se rastereti nosila sa teškim ranjenicima. Treći bataljon smjestio se u zaselak Mujići, a ostali bataljoni po drugim zaseocima i selima. Međutim, ni ovdje nije bilo vremena za odmor i predah. Veza sa 3. korpusom nije uhvaćena, a 1. i 10. krajišku brigadu izmanevrisale su glavne njemačke snage 7. »Princ Eugen« divizije, koje su se nalazile u Varešu i produžile marš za Podromaniju i dalje preko Prače prema Jahorini, Foči i Kalinoviku.

Tako se 4. brigada odvojila od ostalih snafra divizije, a sa snagama 3. korpusa nije uhvatila vezu. U tome su je spriječile snage 99. puka 1. njemačke planinske divizije koje su nadirale od pravca Živinica. U očekivanju povratka veze iz 3. korpusa, brigada se našla iznenađena u okruženju 22. decembra naveče. Neprijateljska obavještajna služba ovdje je izvršila svoj zadatak. Smatra se da je neprijatelj te večeri nastupao u 26 kolona. Nebo je »gorjelo« od svjetlećih raketa, a noćnu tišinu parali su mitraljeski rafali. Noć je, ne vidi se prst pred okom. Zima je. Snijeg do koljena. Nijemci nadiru sa

svih strana. Krivaja nabujala, a neprijatelj je na njoj zaposjeo jedini most preko kojeg je trebalo da se povučemo. Brigada je opterećena nosilima sa teškim ranjenicima. Kiša, zajedno sa snijegom, počela je da pada. Situacija je izgledala bezizlazna. Neprijatelj je bio uvjeren da je uspio u svom poduhvatu, jer je vjerovao da se nabujala Krivaja ne može gaziti.

U takvoj situaciji, zahvaljujući hrabrosti komandnog kadra i brzini u odlučivanju, štab brigade je u rekordnom vremenu prikupio sve bataljone, našao dobrog vodiča i poveo cijelu brigadu prema Krivaji. Pod zaštitom mraka i isturenog osiguranja prema neprijatelju, cijela brigada, sa nosilima na kojima su bili teški ranjenici, pregazila je nabujalu rijeku noću 22/23. decembra između sela Ribnice i Vozuće i bez gubitaka produžila usiljenim maršom u pravcu Žednog vrha. Tu je brigada bila prisiljena da u kolibama i zemunicama ostavi 28 ranjenika sa nosilima, hranom, potrebnim bolničkim osobljem i sanitetskim materijalom. Jedan seljak iz sela Vozuće obavezao se da će ranjenicima donositi hranu i da za njih neće nikome govoriti. Takođe je i teško naoružanje (četiri minobacača i dva teška mitraljeza) moralo biti zakopano. Ovo je učinjeno zbog toga što je neprijatelj iz doline Krivaie već nastunao za nama i brigada nije imala drugog izlaza osim da se rastereti nosila i teškog naoružanja kako bi bila sposobna da prihvati borbu i da se manevrisanjem baci neprijatelju iza leđa. Ako se još ima u vidu veliki snijeg u ovom planinskom kraju, onda je zaista jedini izlaz bio osloboditi se nosila i teškog naoružanja. Samo tako brigada je mogla brže da se kreće i da spriječi pokušaj neprijatelja da je nabaci na nabujalu rijeku Bosnu. Osim toga, fizički je bilo neizdrživo za borce koji su pregazili Krivaju do grla, da nose dalje ranjenike i teško oružje. Odjeća se mrznula na nama i pravila između nogu, ispod pazuha i koljena rane. Noge su se nadimale u obući, pa su se zbog toga kod nekih drugova prsti smrzavali u cipelama.

Brigada je pod ovako teškim uslovima, sa krajnim naporom, 23. decembra izbila do nabujalih šumskih potoka Šabanovac i Romanovac u rejon sela Manjin Vrh. Tu, u šumi brigada je zastala umorna, idući kroz

»tunele« visokog snijega, preko ionako neprohodnih i vrletnih terena ovog dijela Bosne. Kuvari su na brzinu naložili vatre pod jelikama okićenim injem i odmah počeli grijati vodu za puru koju su namjeravali da skuvaju od nešto malo kukuruznog brašna. Snijeg se brzo topio u kazanima i tako smo brzo dobili vodu. Nije bilo vremena da se čeka da voda dobro proključa pa da se u nju sipa neprosijano brašno. Istovremeno je snijeg, koji se kravio na jelkama, počeo da pada na ionako slabu vatru, koja je tinjala i dimila od mokrog granja. Mnogi su drugovi već legli na snježne »dušeke« i zaspali. Pura je brzo bila »kuvana« i svaki je borac dobio po jednu »grudvu« u ruku i idući jeo. Njome smo malo ugrijali ruke i stomake.

Međutim, nismo ni slutili da je jedna neprijateljska jedinica također zanoćila u neposrednoj blizini, ne znajući za nas, kao ni mi za nju. Ovo su primieili obavještajni oficiri sa prethodnicom tek 24. decembra ujutru kada smo nastavili marš poslije kratkog zastanka. Prethodnica je to primjetila po otiscima planinskih cipela i otpacima od hrane. Štab brigade je bio na čelu kolone i odredio u prethodnicu 3. bataljon, jer se pretpostavljalo da je neprijatelj u blizini. Gusta magla otežavala je kretanje, a vidljivost bila ograničena na tri-desetak metara.

Osjetivši prisustvo neprijatelja u neposrednoj blizini, štab brigade naredio je da puškomitralješci 3. bataljona pođu na čelo kolone. Nijemci su vjerovatno pretpostavljali da u blizini nema naših jedinica pa nisu ni imali jača osiguranja svoga konačišta. Štab brigad; nije imao vodiča pa je brigadu vodio po busoli i karti — sekciji. I odjednom, na jednoj koti pred kolonom su se našli Nijemci, potpuno iznenađeni i nepripremljeni. Naša prethodnica je odmah otvorila vatru iz neposredne blizine i cijela 3. četa 3. bataljona izvršila je juriš. Ubijeno je nekoliko Nijemaca i došli smo do municije koja nam je nedostajala, a zaplijenili smo i dva puškomitraljeza. Spuštajući se u dolinu potoka Romanovac brigada je naišla na neprijateljsku komoru koja nam je pala u ruke, što je bio dovoljan dokaz da se u blizini nalaze veće neprijateljske snage. Treći bataljon je već čitav ušao u borbu i likvidirao neprijateljsko

uporište na dve kote. Ali, to su bili samo manji njegovi dijelovi i zato je bilo potrebno što brže dejstvo cijele brigade da bismo razbili neprijatelja :i onemogućili mu sređivanje i organizovanje otpora, na povoljnom mjestu za njega. Ovo je bilo naročito važno, s obzirom da su jake njemačke snage nastupale za nama, od kojih smo se jedva »odlijepili« neprekidnim maršem od prelaska Krivaje. Cijela brigada razvila se u borbeni poradak, ukoliko je to dozvoljavao besputni i vrletni teren pokriven visokim snijegom. Nijemci su se ipak pribrali i dali vrlo jak otpor brigadi sa kose iznad sela Manjin Vrh. Na ovom trećem i najjačem uporištu svi batalj oni su uvedeni u borbu u kojoj je obostrana vatra dostigla svoju kulminaciju do 11 časova, a juriši su se smjenjivali čas s jedne čas s druge strane. Umor i iscrpljenost odjednom su nestali (bolje reći zaboravljeni) a borci su činili prava junaštva. Za nas je bila velika sreća što nam je prije ove odlučujuće borbe, na prva dva uporišta, palo u ruke dosta municije, nekoliko puškomitraljeza i ostale opreme, jer smo neprijatelja zaista iznenadili. Sada su na ovoj kosi Nijemci bili čak malo i ukopani u rovove maskirane snijegom. Borba se vodila cijeli dan, do kasno u noć. Uz velike napore i žrtve, kojih je bilo i na jednoj i na drugoj strani, uspjeli smo razbiti neprijatelja i po 'mraku nastaviti marš, koji je trajao čitavu noć.

Obavještajna služba brigade, kojom je rukovodio drug Mile Davidović, ustanovila je, pregledom ubijenih i ispitivanjem zarobljenih ranjenih Nijemaca, da je u borbi na Manjinom Vrh učešćevala 14. grenadirski regimenta i 7. izviđački bataljon SS »Princ Eugen« divizije. Njihov zadatak bio je da spriječe naše prodiranje naprijed dok ne stignu njihove snage koje su nastupale za nama iz doline Krivaje. Ovo je štab brigade shvatio i nije se prevario. Zbog toga je i naređeno da se neprijatelj po svaku cijenu razbije na pravcu našeg marša jer se nije imalo kuda nazad. Ubijeno je oko 100 Nijemaca, zaplijenjena njemačka komora sa ratnom spremom, a brigada je imala 14 mrtvih i tri teže ranjena borca koji su izvršili samoubistvo, među kojiima i komesar čete Slavko Rađenović. Samo u 3. bataljunu poginulo je sedam drugova, i to: Anđelko Golub, zas-

tavnik Stevo Zrilić, Milan Rađenović puškomitraljezac, Luka Jeličić puškomitraljezac, Jovan Miljković, Dušan Simić i Vaso Tomić puškomitraljezac.

Uveče, 24. decembra 1943. godine, poslije ove teške borbe na Manjinom Vrh, pred nama, gladnima, umornim i mokrim još od prelaska Krivaje, stajala je još jedna prirodna prepreka — nabujala Dubošćica, koju smo morali gaziti. Borci su padali od iscrpljenosti, a neki su ostajali smrznuti na prtini. Od sna se već nismo mogli braniti i dovoljno je bilo da samo malo kolona zastane i da većina boraca utone u duboki san, bez obzira na snijeg i zimu u ovoj gluvoj bosanskoj šumetini. Brigada se kretala bez vodiča i nosila ranjenike iz borbe na Manjinom Vrh. ^ rei koji su se jedva kretali od umora, nosili su i svoje ranjene drugove. Uz neprekidni uspon, po velikom snijegu i bez vodiča jedva smo u toku dana prešli 4—5 km. Išlo nam je u prilog to što Nijemci sa Manjinog Vrh nisu produžili da nas gone, onako mokre i umorne. Međutim, oni nisu ni pomišljali na to, jer su našim probojem bili razbijeni i u neredu su odstupili u pravcu Zavidovića. U tom neorganizovanom i skoro paničnom bježanju, oni su ostavljali za sobom municiju i opremu, koju su docnije u povratku ovim pravcem, pronalazali borci 1. i 2. bataljona.

Sutradan, 25. decembra, brigada je zastala pred selom Pobilje u rejonu Vareša, kako bi ispitala teren i nešto saznala o neprijateljskim snagama na pravcu našeg marša, bolje reći tegobnog (i iscrpljujućeg kretanja). Dok je obavještajni oficir tražio vodiča u selu Pobilje, kolona brigade tapkala je na prtini do poslije podne i očekivala dalji pokret. Gladni smo, ali se ne zna kada ćemo nešto jesti. Kod pojedinih boraca zateklo se u džepovima i torbicama po neko zrno kukuruza, još iz sela Kamensko, prije prelaska Krivaje, pa su to međusobno dijelili za »ručak«. Preko veze je neko javio da je na začelju ostao drug Jerković, borac 3. čete 3. bataljona i da ne može da ide. Rodom je iz sela Suvaje kod Bosanske Krupe. »Znači, još jedna nosila doći će na leđa iovako iscrpljenih drugova« — pomislih u sebi. Ali, to se nije desilo. Drug Jerković je sjedio na desnoj strani prtine držeći pušku objema

rukama stegnutu među koljena i otvorenih očiju »gle-
dao« samo u jednu tačku. Uhvatio sam ga za ruku i
pozvao: »Diži se, Jerkoviću«. Ali on nije odgovarao.
Njegove ledene ruke stegle su pušku kao klješta. Umo-
ran, gladan, moker i smrznute odjeće na sebi, drug
Jerković nije mogao dalje. Kada je kolona zastala, on
se naslonio na »zid« visokog snijega, malo zaspao i
ukočio se. Krvni sudovi su se smrznili i srce je jedno-
stavno prestalo da kuca. Bio je to mladić nježnog zdrav-
lja i fizičke konstrukcije, čiji organizam nije mogao
odoljeti naporu kojem je bio izložen.

Naduvane noge d promrzli prsti u cipelama, u ovim
uslovima nisu predstavljali nikakvo iznenađenje. Oni
drugovi koji su mazali noge, stopala i ušne školjke lo-
jem, najbolje su prošli. To su neki činili, jer su im to
pričali njihovi stariji kao iskustvo iz prvog svjetskog
rata. Takođe su bolje prošli i oni drugovi koji su vo-
dili računa da ocjede svoju odjeću poslije prelaska Kri-
vaje makar i u pokretu.

Vodič, koji je pronađen u selu Pobilju, dao je šta-
bu brigade podatke o neprijatelju, a oni su bili za nas
zabrinjavajući, s obzirom na fizičku iznurenost boraca
i nespremnost za borbu sa većim neprijateljskim snagama.
Vodič je, naime, izjavio da se Nijemci nalaze u selima
na pravcu našeg marša i to u Donjoj i Gornjoj Vijaki,
Očevlju, u selu Radoševići, Trbovi, Kokošinjeci i drugim
selima, kuda namjeravamo da nastavimo marš. Među-
tim, borbenim izviđanjem utvrđeno je da su ovi podaci
koje je on dao netačni. Nijemaca nije bilo u pomenu-
tim selima, a ustaška milicija nije smjela sa nama da
započne borbu. Ova situacija, povoljna za nas, omogu-
ćila nam je da se u selu Pribavi (zaselak Poblade) od-
morimo do sutra ujutru.

Ujutru 26. decembra imali smo nekoliko drugova
koji nisu mogli ići dalje, jer su im prsti nogu promrzli
i prilikom dzuvanja ostali u cipelama, dok se drugi
nisu mogli obuti jer su im se noge nadule. Drugovi
naduvenih nogu zamotali su stopala u krpe i tako pro-
dužili pokret, dok smo one čije su noge promrzle sta-
vili na konje, koji nisu imali šta da nose u intendan-
turi. Kolona se kretala preko sela Kokošinjeci i planine
Zvijezda u pravcu sela Nišić. U putu smo imali jedan

manji sukob sa Nijemcima koji su se kretali od Olova. Dalje smo produžili marš bez borbe nekoliko dana u pravcu Podromanije do selâ Kruševo i Žunovi gdje je uspostavljena veza sa ostalim dijelovima 5. divizije. Sve ranjene i bolesne drugove predali smo divizijskoj bolnici koja je u pratnji 4. bataljona 4. krajiške brigade krenula preko Podromanije i Prače, preko Jahorine na teren Foča — Kalinovik. Sa 1. krajiškom brigadom uspostavili smo vezu 1. januara 1944. godine u selu Žunovi.

Prenočili smo u selu Kruševo i odmah sutradan ujutru brigada se vratila sa tri bataljona nazad u selo Vozuće u dolini Krivaje i na Žedni vrh po ostavljene ranjenike. Prvi, 2. i 3. bataljon sada su bili mnogo pokretljiviji. Nije nam bilo drago što se vraćamo skoro istim putem kuda smo i došli, ali želja boraca da se spasu ostavljeni ranjeni drugovi i uzme ostavljeno oružje — bila je jača. Trebalo je 12 dana da se vratimo u sastav divizije.

Sa divizijskom bolnicom otišao je i komandant 3. bataljona drug Miloš Bajić koji je bio bolestan. U putu se brigada podijelila u dvije kolone. Lijeva kolona je išla preko Manjinog Vrha sa zadatkom da sahrani poginule drugove ukoliko to seljaci nisu učinili i da produži preko sela Jelaške i Stojčića prema Vozući i Žednom vrhu gdje su ostavljeni ranjenici. Šestog januara 1944. godine 1. i 2. bataljon stigli su do Žednog vrha gdje su iznenadili jedan četnički bataljon i zarobili im čitavu četvu. Komandant četničkog bataljona bio je neki Stokić. Nisu ni slutili da će ih neko uznemiriti baš na badnji-dan i da će ih Božić toliko koštati. To je bila cijena za ona zvjerstva koja su četnici izvršili nad našim ranjenicima i bolničkim osobljem kada su ih pronašli. Šest drugova su ubili čim su ih pronašli, a ostale su, kako smo saznali, poslali na Ozren i za njihovu sudbinu dalje se nije znalo. Prateće oružje pronađeno je i sahranjeni ubijeni borci.

Desna kolona brigade (3. bataljon) kretala se u pravcu selâ Kamensko i Careve Čuprije prema Ribnici, bez vodiča. Obavještajni oficir brigade uzeo je za vodiča čovjeka koga smo susreli blizu sela Kamensko, a koji je govorio da je tu došao kod djevojke. Pošto je

izvršio svoj zadatak vodiča i trebalo da se vrati, Mile Davidović ga je zapitao za isprave i tražio od njega da mu ih pokaže. Ovo ga je jako zbunilo i izazvalo kod njega promjene na licu. Pretresom su kod istog pronađene isprave izdate od ustaške vlasti u Zavidovićima, kao d njemačka propusnica. Pored toga, kod njega je pronađeno i jedno uputstvo o dostavljanju izvještaja o našem kretanju, kao i potvrda o primljenom izvještaju koji je ranije dostavio o nama. Da bi se lakše kamuflirao, imao je i ispravu kao nadzornik šumske željeznice. Za ovako revnosno služenje svome gospodaru, ovog puta bio je sa naše strane »nagrađen«. Prvi i 2. bataljon razbili su četnike u selu Vozući, zatim u selima Miljevićima i Stogu. Zarobljena su 24 četnika i zaplijenjeno 40 pušaka d tri puškomi trai jeza.

Treći bataljon smjestio se u selo Ribnicu koju je prije 15 dana napustio. Brigada se odmarala tri dana i 9. januara izvršila ponovo pokret pravcem odakle je i došla, da bi ušla u sastav 5. divizije. U putu smo 10. januara naletjeli na zasjedu ustaške milicije i cijeli dan vodili borbu kod sela Krčevine. Vrletan teren i snijeg onemogućavali su da se dio brigade brzo prebaci iza leđa neprijatelju. U ovoj borbi poginuo je puškomitra ljezac 3. čete 3. bataljona Marko Adamović iz sela Benakovac pod Grmečom. To je bio vrlo snažan i razvijen mladić tako da je, kada mu je prošao metak kroz vrat, živio još do kasno u noć, pa čak i sâm išao u koloni do sela. Neprijatelj nije smio dočekati noć u borbi sa nama pa je predveče napustio položaj i počeo odstupati. Uspjeli smo da zaplijenimo izvjesnu količinu hrane. Tu smo noćili i produžili put prema selu Vijaki gdje smo odmarali dva dana dok smo uhvatili vezu sa

2. krajiškom brigadom u Varešu koji je bila zauzela. Po naređenju štaba brigade išao sam sa jednom četom u Vareš da uhvatimo vezu i da dotjeramo hrane u kojoj smo oskudijevali. Tu sam saznao i za neke svoje drugove iz Hašana: Božu i Dušana Bundala, Nikolu Rašetu, Miku Ugarčinu i druge. Saznao sam, talcode, da su u borbi kod Vareša poginuli drugovi Rade Dekić i Gojko Novaković iz Hašana.

Cilj daljeg našeg marša bio je da se što prije bacimo preko Prače i tako dođemo u sastav svoje di-

vizije. Bez velikih teškoća brigada je stigla do podromanijskog sela Nepravdići, 15. januara, ali nam nije uspjelo da uhvatimo vezu sa divizijom. Pošto se nije moglo saznati u kom je pravcu otišla divizija i gdje se nalazi, brigada se u toku noći 15/16. januara prebacila u selo Sokolovići pod Devetakom. U rano jutro, 16. januara, dočekali su nas četnici u Sokolovićima, odakle smo ih vrlo brzo istjerali i smjestili se u ovom četničkom selu u kojem je bilo dosta hrane koju su četnici napljačkali iz drugih sela.

Tu se brigada odmarala više od 10 dana i pokušavala da preko pozadinskih radnika i Romanijskog partizanskog odreda uhvati vezu sa divizijom. Pošto u tome nismo uspjeli, štab brigade uputio je obavještajnog oficira Davidovića sa 3. četom 3. bataljona, čiji je komandir bio drug Mile Bundalo iz Majbić-Japre, u Štab 3. korpusa da sazna gdje se nalazi 5. divizija. Štab 3. korpusa nalazio se negdje kod Tuzle i zadatak je bio vrlo težak, s obzirom da je trebalo prelaziti preko terena koji su četnici kontrolisali, a i snijeg je bio veliki. Četa je sa uspjehom izvršila zadatak. Štab 3. korpusa je radio-vezom, preko Vrhovnog štaba, doznao gdje se nalazi 5. divizija, jer je Štab 5. divizije održavao direktnu radio-vezu sa Vrhovnim štabom. Peta divizija se, u stvari, nalazila na prostoru Goražde — Jabuka — Ustikolina — Foča — Kalinovik. Štab divizije i divizijska bolnica nalazili su se u Foči.

Dok se ova četa nalazila na zadatku, dotle su se ostali dijelovi brigade uglavnom odmarali i sređivali uz povremene manje borbe sa četnicima. Osamnaestog januara njemački skijaši i ustaše, izvršili su po najvećoj mećavi, prepad na nas i ostavili tri mrtva Nijemca sa čitavom opremom na poljani gdje su bili dočekani. Ovaj prepad Nijemaca bio je iznenađan i usred dana. Dana 26. januara u ranu zoru napali su nas četnici, sa nešto većim snagama, tako da su sva tri naša bataljona morala biti angažovana. U ovoj borbi poginuo je drug Milovan Štrbac iz Suvaje kod Bosanske Krupe a ranjen je komandant 2. bataljona Miloš Tanjga. U ovim borbama brigada je imala četiri mrtva i 12 ranjenih drugova, dok su gubici neprijatelja iznosili oko 20 mrtvih.

Treća četa se vratila iz Štaba 3. korpusa 26. januara ii donijela izvještaj gdje se nalazi 5. divizija. Sa njom je došla i 1. južnomoravska brigada. Komandir čete me je izvjestio da se u 3. korpusu nalazi i moj brat Vaso i od njega mi je donio pisamce pisano crvenom olovkom. To me je naročito obradovalo jer o njemu, više od godinu dana, nisam ništa znao. Pošto se četa odmorila, brigada je izvršila pokret i noću između 29. i 30. januara 1944. godine prebacila se preko komunikacije i rijeke Prače na prostoru između Prače i sela Renovice na teren prema Goražđu. Preko sela Vraželice stigli smo 30. januara na cestu Rogatica — Goražde kod sela Jabuke više Goražda, gdje je 1. bataljon dočekao jedan njemački kamion, zapalio ga, ubio nekoliko Nijemaca i tri zarobio. Tu smo se sastali sa isturenim dijelovima 1. krajiške brigade i od njih saznali gdje se nalaze ostali dijelovi divizije. Zanoćili smo u Goražđu, a sutradan izvršili pokret u pravcu Ustikoline i Foče gdje su se dolinom Drine bataljoni razmjestili radi odmora i oporavka. Ovaj odmor trajao je skoro mjesec i po dana. Treći bataljon smjestio se u Ustokolinu odakle se docnije prebacio u selo Lokve u pravcu Trnova. Tako je našim dolaskom u sastav divizije bio završen odstupni marš i probijanje iz zaokruženja 5. divizije u cjelini. Ona se sada našla na ovom terenu kompletna sa svim svojim dijelovima.

Najzad je došao kraj dvomjesečnim teškim borbama i neprekidnim marševima po vrlo teškim terenima i još težim vremenskim uslovima. Za nas je bila završena šesta neprijateljska ofanziva sa potpunim neuspjehom po neprijatelja.

Borbe i usiljeni odstupni i nastupni marševi trajali su od početka decembra 1943. do kraja januara 1944. godine. Sve je to bilo na području vrljetne Bosne kojoj kao da nigdje nije bilo kraja. »Ko kaže da je Rusija veća od Bosne?« — pitao je Marko Mrkela iz Bravska kod Bosanskog Petrovca. On je bio stariji čovjek, ali ga to nije omelo da uzme pušku u ruke i da se bori do konačnog oslobođenja naše zemlje. Borio se i izdržao do kraja. Naš stari drug Marko napustio je brigadu kada se ona našla u garnizonu oslobođene domovine.

Brigada je poslije proboja kod Han-Pijeska na Devetaku djelovala samostalno i odvojeno od ostalih snaga divizije. Ona nije imala nikakvog oslonca na neku našu drugu jedinicu ili slobodnu teritoriju, niti je imala ičiju vojničku neposrednu podršku. U dva-tri maha ona je iznenada dolazila u, naizgled, bezizlaznu situaciju gdje je mogla biti uništena ili desetkovana. Zahvaljujući odlučnosti štaba brigade, a u prvom redu hrabrosti i hladnokrvnosti njenog komandanta druga Rade Zorića, koji se stalno nalazio na čelu kolone i nikada rijetko pokazivao znake uznemirenosti i straha, brigada je sa relativno malim gubicima i velikim vojničkim uspjesima izdržala sve napore koje joj je neprijatelj nametnuo u šestoj ofanzivi. Čovjek tihe naravi, koji je odlično poznao karte (sekcije), često je izvlačio brigadu iz teške situacije, bez vodiča, kroz besputne i snijegom zavezane planine istočne Bosne. Iz njegove stalne psihičke središtenosti i prisebnosti, rezultirale su dobro promišljene i pravilne odluke. Ponekad bi stao dok cijela kolona ne prođe pored njega, a onda bi ponovo žurio da stigne na čelo. Njegovo prisustvo i osmjeh na licu ulivali su hrabrost, samopouzdanje i davali moralni podstrek borcima da izdrže do kraja.

Nosioci borbenog duha i morala bile su partijske i skojevske organizacije u brigadi. Predmet kratkih partijskih i skojevskih sastanaka bila su ona pitanja i problemi koji su se sami nametali svakoj jedinici pa i cijeloj brigadi. Partijski rukovodilac brigade drug Milan Trninić bio je veliki protivnik šablonskog rada i prazne frazeologije. Tako je partijska organizacija u brigadi lako nalazila sadržaj svoga rada, a šesta neprijateljska ofanziva nije ju učinila pasivnom. Naprotiv, život partijske organizacije se uvijek osjećao, jer su članovi Partije i SKOJ-a uvijek bili u prvim borbenim redovima i nosioci borbenog raspoloženja u svakoj akciji.

U dolini brze Drine brigada se odmarala i vršila povremene akcije na Jabuku, Trnovo, Gorazde i druga neprijateljska uporišta ispod planine Jahorine. U jednoj akciji kod sela Jabuke teško je ranjen komandir 3. čete 3. bataljona Mile Bundalo. U istoj borbi poginuo je Trivo Bilbija iz sela Hašani, borac iste čete. Avion-

ska bomba raznijela ga je na bezbroj komada koje smo teškom mukom sakupljali po snijegu i drveću i sahranili.

Ovaj odmor brigade, uz povremene manje akcije, trajao je sve do 11. marta 1944. godine, kada je brigada, odnosno cijela 5. divizija, krenula na novi zadatak — prodor sa 2. proleterskom divizijom u Srbiju.

Jovan Jakšić

PRIJEPOLJCI SA KRAJIŠNICIMA U ŠESTOJ OFANZIVI

Jedinice 2. proleTERSke i 3. sandžačke proleTERSke brigade oslobodile su Prijepolje 25. septembra 1943. godine. Odmah je u gradu počela da radi Komanda mesta, Sreski komitet KPJ i SKOJ-a, Odbor AFŽ, omladina i dr.

Za potrebe jedinica NOV i stanovništva organizovane su razne radionice: obučarska, krojačka, za opravku vozila i naoružanja. Radile su telefonske veze sa oslobođenim gradovima u Sandžaku i drugim jedinicama. Razvijao se politički i kulturno-prosvetni rad u gradu i selima. Građani Prijepolja toplo su dočekivali proslavljene brigade koje su oslobodile grad ili se kasnije borile na njihovoj teritoriji: 2. proleTERSku, 2. dalmatinsku, 1. šumadijsku, 4. i 10. krajišku i svoju omiljenu — 3. sandžačku proleTERSku brigadu.

Šesta neprijateljska ofanziva prekinula je rad u slobodnom Prijepolju. U ranu zoru, 4. decembra 1943. godine, jedinice 2. brandenburškog puka i 1. brdske nemačke divizije sa domaćim izdajnicima, muslimanskom milicijom, iznenadili su jedinice 2. proleTERSke, 1. šumadijske, štab Mileševskog odreda i Komandu mesta, upale su u toku noći u grad, na prepad zauzele most na Limu i onemogućili izvlačenje našim snagama na levu obalu.

Grupa koja se izvukla iz grada povukla se prema Bistrici i Priboju i priključila se 4. krajiškoj brigadi koja je zatvarala pravac Bistrica — Priboj. Ljudstvo koje se izvuklo iz Prijepolja bilo je sastavljeno od starijih i iskusnijih boraca, pozadinskih radnika, novomobilisanih boraca koji su se nalazili pri Komandi mesta i u Mileševskom odreda.

Pošto 4. krajiška brigada nije mogla da uspostavi vezu sa jedinicama 2. proleterske divizije, jer su Nemci 6. decembra zauzeli Cajniče, to je Štab 5. krajiške divizije odlučio da se povlači prema Višegradu i dalje u istočnu Bosnu. Prijepoljci koji su bili u sastavu 4. brigade raspoređeni su po bataljonima, a jedan broj političkih radnika je priključen prištapskim jedinicama brigade.

Novoj, nepoznatoj sredini većina drugova se brzo prilagodila. Svakodnevne borbe, glad, teški marševi po niskoj temperaturi, nisu pokolebali Prijepoljce. Pokazali su da po borbenosti, izdržljivosti, disciplini i drugarstvu ne zaostaju iza Krajišnika i da dostojno predstavljaju kraj u kome su rođeni. Krajišnici su nas drugarski primili. Nisu pravili nikakve razlike, već su nam poveravali borbene zadatke kao i borcima koji su duže vremena proveli u njihovim jedinicama. Žestoke borbe koje je vodila 4. brigada na Devetaku, Manjinom Vrh, Krivaji, Vijaci, Jabuci i dr., bile su veliko iskušenje za brigadu, pa i za nas.

Posle završetka šeste ofanzive, jedinice 5. krajiške divizije oslobodile su Foču i uspostavile vezu sa Glavnim štabom za Sandžak. Na zahtev Glavnog štaba svi partijsko-politički radnici, kao i starija godišta, upućeni su u Sandžak na oslobođenu teritoriju. Mlađi borci ostali su i dalje u brigadi sa željom da se i oni vrate u Sandžak. Nezadovoljni su bili i načinom izbora ljudi koji ise vraćaju u Sandžak. O tome su donosili odluke neki politički radnici koji nisu poznavali sve Prijepoljce, pa su one bile površne. Drugovi koji su ostali u sastavu 4. brigade bili su dosledni borci i junački su se borili do konačnog oslobođenja naše zemlje.

Mile Čaraveša

TREĆA ČETA ČETVRTOG BATALJONA U BORBI NA BIJELOM BRDU

Početak decembra 1943. godine Nemci su otpočeli napad na pravcu Priboj na Limu — s. Uvac — s. Bijelo Brdo — Višegrad, s ciljem da brzim prodorom zauzmu Višegrad i jedini slobodan most i onemoguće 5. krajiš-koj diviziji prelaz preko Drine na njenu levu obalu.

Pomenuti pravac zatvarala je 4. krajiška brigada sa prednjim delovima na liniji s. Knevinja — s. Uvac — s. Rača. Nemci su otpočeli s napadom rano u zoru, bez artiljerijske pripreme i iznenadili 4. bataljon, koji se nalazio na desnom krilu odbrane pravca. Treća četa nalazila se u rezervi bataljona u s. Trnavi.

Nadmoćne nemačke snage, i pored žestoke odbrane, uspele su da odbace naše bataljone koji su branili taj pravac severoistočno od drumu i izbiju oko 13 časova u Bijelo Brdo. Time je pravac Bijelo Brdo — Višegrad bio otvoren za nemačke snage. Međutim, 4. bataljon, koji je u toku dana vodio borbu na desnom krilu, dobio je naređenje da posedne najpogodniji položaj i zaustavi dalje napredovanje neprijatelja toga dana i omogućiti da se naše snage u toku noći prebace preko mosta u Višegradu na levu obalu Drine. Najpogodniji položaj za zatvaranje toga pravca bio je na liniji s. Danilovići — s. Vagan.

Na putu prema pomenutom položaju naređeno je da 3. četa 4. bataljona promeni pravac i krene u zaštitu divizijske bolnice, koja se kretala pravcem: Rudo

— Višegrad, jer se raspolagalo obaveštenjem da su Nemci uputili snage nepoznate jačine isitim pravcem, a bolnica nije imala dovoljno sopstvenog obezbeđenja. Četa je krenula iako nije bilo poznato gde se bolnica na pomenutom pravcu nalazila.

Shvativši ozbiljno zadatak, 3. četa se uputila uz šumu Rudnica u pravcu D. Ravnici. Kada je bila na vrhu u visini kote 1235 Varda, stigao je kurir sa usmenim naređenjem da se četa vrati natrag u podnožje Rudnice, odakle je i pošla u ovome pravcu. Ovo naređenje primljeno je sa negodovanjem, jer nije bilo lako uai peti se na vrh te šume, bez puta i bez staze, ali se četa vratila nazad kako je i naređeno.

Kada se četa spustila niz šumu u podnožje, sačekao ju je zamenik komandanta brigade Vid — Vicuka Bodiroža i naredio da posedne jednu kosu koja se spuštala prema drumu i da ni po kakvu cenu ne dozvoli prodor Nemaca dalje prema Višegradu. Pomenuti položaj nalazio se na istoj udaljenosti i od prednjih nemačkih delova koji su napredovali prema tom položaju. Iako se četa vrlo brzo razvila u streljački stroj d krenula, nije uspela da stigne pre Nemaca na određeni položaj, već su istovremeno izbile naše i nemačke pešadijske jedinice, tako da je došlo do borbe u pokretu. Posle žestokog okršaja, Nemci su bili odbačeni.

Pretpostavljajući da će Nemci nastojati da nas ponovo zbage sa tog položaja i nastaviti dalji prodor duž drumu, četa se povukla sa toga položaja unazad, ostavljajući samo osmatrače. I, zaista, Nemci su vrlo brzo osuli po našim položajima minobacačkom i artiljerijskom vatrom, pripremajući se za juriš. Istovremeno, kada sli osmatrača javili da Nemci podilaze našem položaju i počinju prenositi vatru u dubinu, i četa je krenula na položaj, tako da je došlo do ponovnog okršaja na istovetan način. Nemci su bili ponovo odbačeni. Situacija se ponovila još dva puta sa istim rezultatom.

Posle prva dva okršaja sa Nemcima četa je ostala sa vrlo malo municije i ne bi mogla više zadržati položaj. Zato je od štaba bataljona zatraženo da nam pošalje što više municije, a po mogućnosti i bombi. Pre trećeg juriša municija je stigla, što je četi omogućilo da izvrši zadatak.

Kada je odbijen i četvrti napad, počeo je padati mrak i Nemci sta raketama označili dostignute položaje, što je za nas bio znak da u toku ovoga dana neće više napadati. I tako je zaista i bilo.

Na levom krilu 3. čete dejstvovala je 1. četa 4. bataljona. Sinhronizovanim akcijama dveju četa Nemci su zaustavljeni.

Neverovatno je da u tako teškim okršajima 3. četa nije imala više gubitaka, već samo dva ranjena borca. Teže je ranjen puškomitraljezac Mrda (imena se ne sećam) koji je posle nekoliko sati umro i sahranjen kod s. Dobruna, lakše delegat voda Sveto Stanković, sada potpukovnik u penziji. Nisu mi poznati gubici neprijatelja, ali verujem da su bili veliki, jer su ih tukli bočno naši puškomitraljezi.

Zahvaljujući borbenom iskustvu, visokoj moralno-političkoj svesti, hrabrosti i besprekornoj disciplini celokupnog sastava, četa je mogla da izvrši ovako težak borbeni zadatak.

Kada sru prestala dejstva neprijatelja i pao mrak, stiglo je naređenje da četa krene drumom u pravcu Višegrada. Na putu ka Višegradu kod s. Dobruna četu su sačekali komandant 5. krajiške divizije i komandant 4. brigade i čestitali joj na uspešno izvršenom zadatku.

Mile Drobac

ODSECENI NA BIJELOM BRDU

U toku šeste neprijateljske of anzi ve naša 5. divizija bila je izložena velikom pritisku i teškim borbama. Ona je bila prisiljena da se povlači u pravcu Priboj, Bijelo Brdo — Višegrad. U tim borbama naš 4. bataljon vodio je žestoke okršaje sa nadmoćnim neprijateljem a posebno naša 3. četa pod komandom Mile Dropca. Po nekoliko puta zauzimala je jedan isti položaj, da bi zaštitila odstupnicu naših jedinica.

Naša 1. četa bila je najbliža komunikaciji Priboj — Višegrad. Stevo (Čečo) Grubor iz Drvara i ja dobili smo zadatak da sa puškomitraljezom štitimo odstupnicu čete. Otkrivši dejstvo našeg puškomitraljeza, Nijemci su osuli snažnu vatru iz mitraljeza, flakova i ručnih bacača, tako da nam nisu dala oka otvoriti. I pored toga mi Spio tukli streljačke jedinice zahvaljujući tome što smo imali dobar zaklon iza jednog debelog stabla koje je ležalo poprečno prema komunikaciji.

Sve naše jedinice izvukle su se sa ovog pravca i produžile kretanje prema Višegradu, a Čečo i ja smo ostali.

Bili smo u vrlo teškom položaju, udaljeni 150—200 metara od Nemaca. Naša četa nije nam mogla pomoći, pošto se izvlačila po vrlo teškom terenu, tučena jakom vatrom iz neposredne blizine. Postojala je velika opasnost da nas neprijatelj pohvata žive ili da izginemo. Zahvaljujući tome što smo imali veliko ratno iskustvo, nismo se uspaničili, već smo se dogovorili šta u kojoj situaciji da učinimo. Bili smo najpre odlučili da jedan drugoga štitimo i da se prebacujemo od zaklona do zaklona, ali to nismo učinili zbog jak2

neprijateljske vatre i velike uzbrdice. Zato smo se dogovorili da sačekamo prvi sumrak i tako se onda izvučemo. U toj delikatnoj situaciji Ceco i ja smo se pobratimili i zarekli da jedan drugoga nećemo ostaviti po cijenu života. Kada smo se izvukli iz klopke, ni sa kime nismo imali vezu. Borba se utišala, tako da ni po tome se nismo mogli orijentisati. Smračilo se tako da se skoro ništa nije videlo. Krenuli smo prema Višegradu. Tako smo tumarali i oprezno se kretali pored komunikacije.

Videvši da nas dvojice nema u koloni, komandir čete Milan Tankosić vratio je naš vod, sa komandrom Kozomorom, da nas pronađe. Susreli smo se u mraku i uz pomoć znaka raspoznavanja uspostavili smo vezu. Bio je to srdačan i dirljiv susret u toj pustoj decembarskoj noći, 1943. godine.

Momčilo Stupar

NIKAD U ZABORAV

Za vreme šeste neprijateljske ofanzive 4. krajiška brigada vodila je teške borbe u istočnoj Bosni protiv Nemaca i četnika.

Jednog dana naša tehnička četa, sa nekim delovima brigade, stigla je u jedan planinski dō, u kojem je bilo mrtvih Muslimana koje su streljali četnici. Nedaleko od tog jezivog prizora, četa se smestila u jedno spaljeno kućište, pored kojeg je bilo šljivik i prazna kukuruzana. Dok se jedinica odmarala, mali Ilija Bilčar, star 13 godina, primetio je da u potkrovlju kukuruzane neko šuška. Bili smo radoznali ko bi to mogao biti. Izvršili smo pregled. Tom prilikom pronašli smo troje muslimans/ke dece i njihovu baku staru preko 70 godina. Deca su imala od četiri do devet godina. Misleći da smo četnici bili su izbezumljeni od straha. Na naša pitanja su odgovarali sa suzama u očima. Teško smo ih ubedili da smo mi partizani, narodna vojska i da se borimo protiv četnika. Odmah smo im dali da jedu i pred naš odlazak ostavili im nešto hrane.

Kada smo pošli, oprostili smo se od dece i bake koji su ostali blelih izmučenih lica u svom spaljenom kućištu.

Gojko Češić

POD ČELIČNOM KIŠOM OD NEPRIJATELJSKIH GRANATA

U noći 14/15. decembra 1943, 5. divizija izbila je na cestu Han-Pijesak — Sokolac. Trebalo je energičnim pokretom preći cestu koju je kontroliisao neprijatelj. Dijelovi divizije napali su neprijatelja, koji je artiljerijom, a naročito minobacačima, nasumce tukao čitav prostor na kome su se našle jedinice i bolnica. U jednom momentu nastala zbrka i »strka«, što se kaže. Među bolesnicima i ranjenicima nastala je panika. Našao sam se blizu ranjenika na nosilima. Teško tih je bilo gledati. Teški ranjenici htjeli su naći zaklon od čelične kiše — rasprsnutih topovskih granata i minobacačkih mina. Bespomoćno su se otimali. Oni na konjima bili su bespomoćni na samarima.

Jedan ranjenik ipak je uspio da skoči sa nosila i pojuri prema liniji prelaza. Četiri druga koji su ga nosili ostali su zapanjeni, sa nosilima u rukama. Jedan od njih poviče, sa prizvukom očaja i prijekora: »Kuda ćeš, družel! Nosim te već četiri dana, a ti Sada potrčao kao zec«!

U toj vrevi ugledam Italijana, komandira one zlosrećne baterije brdskih topova koje smo na početku šeste neprijateljske ofanzive morali pola baciti u Lim, a pola zakopati na Vučevici nad Metaljkom. Još je nosio alpinski šeširić, dio svoje stare uniforme i omanji ranac na leđima. Kao izgubljen kreće se prema gomili na prelazu ceste.

Evo cijele priče. U Rudom je 7. decembra 1943. godine donijeta odluka da 3. bataljon 4. brigade, i ja sa njim, krene prema Metaljki. Sa bataljonom treba da krene baterija brdskih haubica. Komandir je bio Ita-

lij an, kapetan. Četiri haubice su se tovarile na ogromne i teške mazge. Međutim, s obzirom na dugi marš, težak teren i ostale uslove, odlučeno je u diviziji da se jedan top izbaciti iz baterije. Treba izvaditi zatvarač, a onda ga baciti u Lim. Saopštio sam to kapetanu, a on je zahtijevao da mu se omogući da razgovara sa štabom koji je odluku donio. Pretpostavio sam da smatra da kapetan ne mora od mene, poručnika, primiti naređenje. Izvijestio sam štab. Međutim, situacija se brzo mijenjala, neprijatelj je već energično započeo svoju tzv. šestu ofanzivu, pa je trebalo preduzimati odgovarajuće mjere. Treći bataljon je morao biti još pokretljiviji, pa je odlučeno da se ostavi i druga haubica po istom postupku. Smanjio se i broj mazgi. Saopštio sam kapetanu novu vijest. Bio je skamenjen. Sa suzama u očima mi je objašnjavao da iz tih topova nije opalio nijedan metak, da ih je čuvao kao oči u glavi sa čvrstom namjerom da ih upotrijebi protiv pravog neprijatelja: nacista i fašista. Ostavili smo i drugi top. Krenuli smo olakšani. Mazge su zahtijevale mnogo hrane, pa su u to vrijeme za bosanske planine bile nepodobne. Neke su nam putem malaksale. Morali smo ih pretovarivati, izvršiti preraspodjelu tereta. Do kraja puta neke smo morah ostaviti. Artiljerci su sa velikom mukom nosili svoje prepune i teške rančeve. Na prvom zastanku su iz ranca izbacili polovinu tereta: hranu, veš, čarape i druge manje odjevne predmete. Na znak za pokret, mnogo odbačenog ubacivali su u ranac. To se ponavljalo na svakom zastanku: izbacivanje, pa ubacivanje, ali stvaki put su manje vraćali u rančeve.

Tako smo stigli do brda na Vučevici, planini odakle smo dobro vidjeli Metaljku. Tu smo zanoćili. Ujutro rano stiže kurir sa porukom da se hitno vratimo u Rudo do određenog sata, prije nego što se poruši most na Limu. Ako ne stignemo na vrijeme, treba da produžimo prema Višegradu da pređemo most na Drini dok je čitav Topove treba konzervirati i zakopati, a mazge pobiti.

Kapetanu sam saopštio naređenje o topovima i mazgama. Nije imao snage da vjeruje. Kažem mu da pogleda dvogledom na cestu pod nama. Pogledao je i pitao: »To su naše jedinice?« »Nisu, nego su Nijemci

koji se penju prema nama«, kažem. Kapetan je pre-
blijedio, čutke se udaljio i nakon petnaest minuta je
došao i rekao da su topovi zakopani, mazge pobijene,
a posada spremna za pokret.

U Rudo smo vratili na vrijeme. Šesta ofanziva
nas je uhvatila i eto nas u šumi Mekota, na prelazu
ceste Han-Fijesak — Sokolac. Zaista bi nam sada dobro
došle one haubice. Ah želje, puste želje!

Josip Defrančeski

MOJ DOŽIVLJAJ IZ ŠESTE NEPRIJATELJSKE OFANZIVE

Početak decembra 1943. godine 4. krajiška brigada držala je položaj između Sjenice i Prijepolja. Neprijatelj je 4. decembra zauzeo Prijepolje i tada je otpočela šesta neprijateljska ofanziva.

Četvrta krajiška brigada povukla se zatim prema Novoj Varoši, koja je bila oslobođena 27. novembra. Ja sam tada bio intendant 4. bataljona. Svi intendanti u brigadi dobili su naređenje da snabdeju jedinice rezervnom hranom za nekoliko dana. To je bilo veoma teško, jer su četnici duže vreme držali ovu teritoriju pod svojom vlašću i potpuno opljačkali narod. Ja sam, ipak, 4. bataljon obezbedio sa tri rezervna obroka.

Vodeći žestoke borbe sa neprijateljem od Nove Varoši i Priboja prema Višegradu, nismo mogli da prikupimo dovoljno hrane za borce. U ovom odstupanju dešavalo se da smo polukuvanu hranu prosipali jer nismo imali vremena da je do kraja pripremimo i podelimo borcima.

Kada smo prošli Višegrad, krenuli smo prema pini Devetaku, gde su nastale još veće teškoće u snabdevanju. Gotovo sva sela su popaljena, a kraj je pasivan i siromašan. Ako smo kod nekog Seljaka i našli nešto namirnica, nismo mogli zahtevati da nam daju, kada je kod većine njih bilo dosta sdtne dece. Ipak, pojedinci su dobrovoljno davali onoliko koliko su mogli. U komorama smo imali po koju sirovu govedu kožu koje su čuvane za pravljenje opanaka. Događalo se da su borci te kože sekli i pekli na vatri ili kuvali u porcijama i jeli.

U zoru, 15. decembra, 4. brigada je po smrznutom snegu produžila pokret prema selu Sjeversko. Navukla se gusta magla, pa se kolona kretala sporo. Oko osam časova štab brigade, 1. i 4. bataljon spuštali su se niz jednu padinu u selo Sjeversko. Selo je blilo u ravnici, na otvorenom prostoru. Kad se magla digla, štab brigade i 1. bataljon počeli su da se razmeštaju u selu s namerom da se odmore i nešto pojedju ako neka jedinica ima kakve hrane. Četvrti bataljon se spuštao u isto selo. Đuro — Đuđo Raca komandant bataljona i ja jahali smo pred kolonom bataljona.

U međuvremenu sa ivice šume, nedaleko od sela Sjeversko, neprijateljska artiljerija počela je da tuče iz više oruđa. Neprijatelj je tukao preciznom vatrom po selu i koloni 4. bataljona. Borci su se brzo izvukli iz artiljerijskog dometa bez gubitaka, dok su komore oba bataljona stradale. Tu je poginuo ekonom 2. čete 4. bataljona Pero Plemić iz sela Isjeka kod Bosanskog Grahova.

Od eksplozije granate koja je pala u mojoj blizini odbačen sam sa konja ustranu. Konj je pao sa raznešenim stomakom, a ja sam ranjen u obe ruke. Desena šaka mi je sasvim stradala, a kod leve geler je prošao kroz mišić podlaktice. Trčao sam preko neke livade da bih stigao do šume, ali usled jakog krvarenja nisam mogao dalje. Naišao sam na jedan plast sena i počeo da ga rasskopavam da bih se u njega sklonio, jer sam smatrao da nastupa neprijatelj. U međuvremenu naišli su komandir voda Đimiitrije Vulić iz sela Vrbice kod Livna S još jedan borac, pa su me oni izneli do šume. Tu mi je neko od boraca isekao donji deo košulje i previo rane. Tada je naišao kurir vodeći konja, te su me drugovi stavili na konja i krenuli za bataljonom. Kada smo naišli na jedan proplanak, počeo je nemački aviona da nas tuče iz mitraljeza. Kurir je pustio konja i pobegao u šumu. Sa ivice šume dotrčao je Mirko Haj der iz Reljinog Sela kod Glamoča, moj dobar drug, i poveo konja kroz šumu. Odjednom je zastao jer je nešto primetio u snegu kraj prtine. Bila su to tri komada smrznute pure, koja su ispala komori prilikom odstupanja. Ta pura nam je dobro došla i u slast smo je pojeli iako je bila smrznuta.

Pod pritiskom jačeg neprijatelja Peta krajiška divizija odstupala je prema planini Devetaku. Noću 15/16. decembra 1943. komandant divizije Milutin Morača saopštio je štabovima brigada da je situacija nejasna i da je divizija u opkoljavanju, da se brigade pripreme za proboj preko ceste Sokolac — Han-Pijesak. Divizija je krenula u jednoj koloni. Na čelu kolone bila je 1. krajiška brigada. Mene je te večeri Miloš Bajić, koji je i sam bio teže bolestan, pitao da li mogu da idem pešice i da ostavim konja. Predložio mi je da idemo do prednjih delova kolone jer bi tamo lakše i brže prešli preko ceste. Moja rana je bila već smrznuta i nisam osbćao jače bolove. Nas dvojica smo krenuli pored kolone i pred samu zoru stigli do ceste. Proboj je uspeo i borci su se prebacivali kako je ko znao, bez nekog reda i discipline. Tako su morali, jer su dva neprijateljska tenka tukla nasumice po cesti. Ja sam se našao sa jednim vodom 10. brigade. Pošto su tenkovi tukli svetlećim mecima po cesti, mi smo koristili mrtvi ugao i sagnuti pretrčavali cestu ispod svetlećih metaka.

Izjutra 16. decembra stigli smo u sela Podvisočnik i Malo Polje. Tu sam naišao na grupu boraca 1. krajiške brigade kako se greju oko vatre u jednoj kolibi. Bolničarka koja je bila tu uzela je lonče iz sanitetske torbice, nanula snega i stavila na vatru da ga otopi, pa da mi opere i previje ranu. U tom momentu osam neprijateljskih aviona počelo je da nas bombarduje. Svi smo pobjegli u šumu, tako da sam i tu ostao neprevijen. Posle ovoga bombardovanja ja sam upućen u divizijsku bolnicu sa 10. krajiškom brigadom koja je, po naredjenju Štaba 5. krajiške divizije, upućena u selo Žeravicu. Brigada sa bolnicom nije se mogla ovde duže zadržati, zbog nedostatka hrane, pa se prebacila u toku noći u sela Gojaković i Brložnik. Za nas ranjenike najveće muke i patnje pričinjavala je niska temperatura, visok snežni pokrivač, nedostatak hrane, a bolove od rana povećavali su česti pokreti u izuzetno teškim uslovima.

Neprijateljska dejstva onemogućavala su nam da se duže zadržimo na jednom mestu. Često su nas tukli neprijateljski avioni u naseljenim mestima, pa smo morali noćivati u šumi iako je bila jaka zima. I danas mi je pred očima ta slika: borci i sanitetsko osoblje

raskopaju sneg ispod drveća i lože vatru, a mi ranjenici sedimo oko vatre umotani u čebad i šinjele.

Komandant 10. brigade Marko Srdić više puta je preko noći obilazio ranjenike i naređivao borcima koji su dežurali kod naš da se vatre stalno lože. Meni i ostalim ranjenicima Marko je više puta savetovao da ne jašemo na konjima nego da idemo peške dokle god možemo, jer će nam, u protivnom, noge premrznuti. Na žalost, to se dogodilo nekim ranjenicima pa su im stopala amputirana. Jednog dana, kada je Marko prolazio pored kolone ranjenika, meni su bile spale Pantalone, a cipele se odvezale. On je to primetio i pozvao me ustranu, svezao mi pantalone i cipele. Slično je radio i kod drugih ranjenika. Kao komandant brigade pomogao je borcima koliko je to bilo u njegovoj moći.

U tim trenucima, kad smo bili iscrpljeni od zime, gladi, bolova i rana, došla je do izražaja natčovečanska izdržljivost naših drugarica bolničarki. One su stalno vodile brigu o nama.

Pre prelaska Konjuha, mislim 20. decembra, sve teške ranjenike na nosilima preuzela je 4, a lakše 1. krajiška brigada. Sa 10. brigadom ostali su teži ranjenici koji su mogli da jašu na konjima. Dvadeset trećeg decembra krenuli smo za selo Mohorić i Vukanoviće, ali smo morali ostati ceo dan u šumi pošto je neprijateljska avijacija izviđala teren i tukla. U selu Ribnica malo smo se više zadržali i odmorili.

I pored natčovečanskih napora i požrtvovanja sanitetskog osoblja i boraca 10. brigade, opet je nekoliko boraca zauvek ostalo u smetovima po istočnoj Bosni za vreme šeste neprijateljske ofanzive. Ja sam bio iscrpljen, iznemogao i omršavio, a ruka mi je sva pomodrela i otekla. Kada smo stigli u selo Bogović-Jabuka kod Jahorine, 8. januara, 4. bataljon 4. brigade preuzeo je divizijsku bolnicu.

Bio sam toliko oslabio da nisam mogao ići pešice nego sam jahao na konju. Pored kolone ranjenika prolaze moj komandant 4. bataljona Đuro — Đuđo Raca i zamenik komesara Aleksa Đukić, a meni se ne javljaju. Bilo mi je veoma žao jer smo bili dobri drugovi dok ja nisam bio ranjen. Kada su drugi put naišli, Aleksa me je tada prepoznao. Oba su se iznenadila kako

izgledam, rekli su mi da su me tražili i da će mi pomoći u hrani čim se bolnica smesti.

Bolnica se smestila u selo Kruščica blizu Foče. Ja sam bio smešten u jednu seosku kuću zajedno sa Stankom Marjanovićem komesarom moga bataljona koji je ranjen na Manjinom Vrhju za vreme ofanzive. Tu smo dobili čist veš, odela su odneta na parenje, obavljeno je brijanje i sisanje i neka vrsta kupanja. Doktor Julka Mešterović došla je sa još dva lekara u našu sobu i pitala me da li pristajem da mi se ruka operiše. Pošto mi je život bio u opasnosti, odgovorio sam joj da radi ono što misli da je najbolje samo da mi spasi život. Kada sam se probudio posle operacije, video sam da mi je odsečeno više od pola desne šake, a na levoj ruci je rana samo očišćena i previjena. Doktor Julka me lično previ jala sve dok mi rana nije pošla nabolje. Tako je radila i kod drugih težih ranjenika. Divna je to bila lekarka. Ja sam joj se kasnije srdačno zahvalio jer mi je spasla ruku.

Hrana u bolnici bila je mnogo bolja nego za vreme ofanzive. Okolina Foče je pasivan i siromašan kraj. Meni i Stanku Marjanoviću štab 4. bataljona slao je po kuriru pomalo hrane, kojom smo dopunjavali skromni obrok koji smo dobijali u bolnici. Pored ovog sledovanja i moj brat od strica, komandir voda 2. čete 4. bataljona, Miiš (Marka) Ubović, više puta nam je donosio suvog voća. Donosio nam je i drugih namirnica ako je negde mogao nabaviti. Miloš Ubović bio je miran i tih mladić koga su svi voleli i poštovali, kako borci tako i njegovi pretpostavljeni. Uvek je bio istican za primer drugima i po ponašanju i po borbenosti u čitavom bataljonu. Član SKOJ-a postao je u novembru 1941. godine kada je i formiran prvi aktiv SKOJ-a u tadašnjem glamočkom srezu. U KPJ je primljen u drugoj polovini 1942. godine. Prilikom oslobođenja Mladenovca i ma putu u Beograd putovali smo zajedno. Pošto sam dosta stariji od njega savetovao sam mu da je blizu sloboda i da se čuva prilikom oslobađanja Beograda, da ne pretrčava ulice bez potrebe i da se pridržava uglova zgrada. On mi je rekao kako će se posle oslobođenja formirati kolhozi u našem mestu i da će on biti rukovodilac jednog kolhoza u Glamoču.

To nije dočekaao, jer je hrabro poginuo 18. oktobra 1944. godine u centru Beograda. Dao je svoj mladi život za oslobođenje našeg glavnog grada, predvodeći svoje borce.

Marjanović i ja smo se brže oporavljali od ostalih težih ranjenika. Lekari su govorili da nam je i hrana koju smo dobijali iz bataljona pomogla da se brže oporavimo. U divizijskoj bolnici, kod Foče, ostao sam do početka marta. Posle izlaska iz bolnice raspoređen sam u brigadnu intendanturu na dužnost pomoćnika intendanta.

Dorđe-Derkan Ubović

ODMOR U RIBNICI I PONOVI POKRET

Bilo je to između 15. i 24. decembra 1943. godine kada smo poslije proboja njemačkog obruča na Devetaku kod Han-Pijeska, pod pratnjom jakih njemačkih snaga, nastavili odstupanje preko Olova niz rijeku Krivaju. Došli smo u neki zaselak, ne mogu da se sjetim kako se zove, ali znam da se to mjesto zove Ribnica. U ovome zaseoku smjestila se moja 2. četa 2. bataljona. Ostao mi je u sjećanju Carev Most kada smo preko njega prelazili rijeku Krivaju i došli u Ribnicu. To su bili teški dani za cijelu našu brigadu, jer je neprijatelj raspolagao jakom tehnikom. Za mene je bilo najteže vrijeme po izlasku iz obruča, kad smo morali da vodimo borbu sa Nijemcima i da nosimo teške ranjenike kojih je bilo prilično. S obzirom da je šesta ofanziva trajala blizu mjesec dana, mi smo bili jako izmoreni, gladni i što je najgore, pojavile su se vaši od kojih su pretile zarazne bolesti.

Odmah pri dolasku u Ribnicu tražili smo burad i kazane kako bismo isparili odjeću. Slijedilo je šišanje, brijanje i pranje. Sve smo ovo radili pod napetošću, jer su nam se sve više približavali Nijemci. Čim se mrak spuštao na zemlju i njemačke rakete su počele da osvjetljavaju okolicu. Ne sjećam se koje je vrijeme noći bilo, dobili smo naređenje za pokret i ponovo smo se vratili prema Carevu Mostu da bismo preko njega prešli na lijevu obalu rijeke Krivaje. Dok smo se mi kretali prema mostu, već je otpočela borba sa Nijemcima oko Careva Mosta sa nekom našom jedinicom, ali s^š ja ne sjećam koja je to bila jedinica. U međuvremenu dato je naređenje da se moramo vratiti nazad niz Krivaju. Idući niz rijeku, došli smo na neko mjesto

pored rijeke i tu smo se zaustavili. Bio je tu i neki vodič i on je rekao da je tu rijeka najplića i da se može pregaziti, naravno, uz određenu opreznost. Drugog izlaza nije bilo. Počeo se stvarati živi lanac preko rijeke. I pored toga što je tu rijeka bila najlića, meni je bila iznad pojasa. Kako smo se osjećali poslije prelaska rijeke, najbolje svedoči podatak, da je to mislim bilo 22/23. XII 1943. godine. Ne zna se da li je bilo teže ući i gaziti rijeku ili izaći iz rijeke.

Po prelasku rijeke nastavili smo ubrzanim maršom, a odjeća se na nama odmah počela smrzavati i suškati. Ne sjećam se kuda smo prolazili po prelasku rijeke, ali se sjećam da se išlo stalno uzbrdo i da smo izašli na neki vrh koji je bio obrastao šumom. Kasnije sam saznao da je to bio Žedni vrh, i da smo tu ostavili teške ranjenike i teško naoružanje, jer sa njima nismo bili u mogućnosti da se brže krećemo, a predstojale su nam teške borbe sa Nijemcima koji su nas stalno pratili i nastojali da nas opkole i unište.

Pokret je nastavljen preko šuma za koje se ni danas* ne mogu da sjetim kako se zovu. Ali se dobro sjećam da su se pred nas na nekom vrhu ispriječile vrlo jake njemačke snage, pa smo bili prisiljeni da primimo borbu i da se tučemo prsa u prsa. Zahvaljujući iskustvu i borbenosti naših jedinica, vrlo brzo smo uspjeli da razbijemo neprijateljske snage i nanesimo im teške gubitke. Na žalost, i mi smo u ovoj borbi imali 17 mrtvih, 10 ranjenih i 6 nestalih. Bilo mi je žao svih drugova koji su poginuli i nestali, ali mi je bilo najžalije komesara Slavka Rađenovića. Drug Slavko Rađenović pored toga što je bio vrlo dobar borac, bio je i vrlo dobar drug i rukovodilac, znao je u najtežim momentima prići svakome drugu i lijepim riječima ohrabriti ga i podići mu moral za dalje borbe protiv neprijatelja.

Po završetku ove borbe meni se čini da je za mene bila završena šesta ofanziiva, jer naredne borbe su bile mnogo lakše iako se ,i dalje ranjavalo i ginulo. Ipak, najteže mi je bilo kada smo se vratili po naše ranjenike koje smo ostavili u skloništu na Žednome vrhu. Bio je ito za mene i za sve borce težak udarac kada smo vidjeli kako su četnici mučili ,i pobili ostavljene ranjenike. Ovakav zločin četnika dao nam je novu snagu

u daljoj borbi. Odmah poslije sahrane naših boraca primili smo borbu sa četnicima u rejonu Vozuće gdje smo ih razbili, a najkrvoločnije ih zasluženno kaznili. Mi smo i pored ovog teškog bola i dalje širom naše zemlje proganjali i kažnjavali sve vrste neprijatelja od Ribnice do Slovenije.

Šaban Halep

DESET DANA SA ČETVRTOM KRAJIŠKOM

Za vrijeme šeste neprijateljske ofanzive proveo sam deset dana sa 4. krajiškom brigadom — od 21. do 31. decembra 1943. godine. Brigada je tada nosila teške ranjenike 5. krajiške divizije, koje je trebalo predati jedinicama 3. istočno-bosanskog korpusa, da ih smjesti u korpusne bolnice radi uspješnijeg liječenja.

Kako je poznato, naša 5. divizija vodila je ofanzivne borbe u sadejstvu sa jedinicama 2. korpusa, u dolini gornjeg toka rijeke Lima, te prema Užicu, Zlatiboru i Sjenici. Tako se našla na glavnom pravcu nastupanja njemačkih divizija već u samom početku šeste ofanzive, početkom decembra 1943. godine.

U borbama koje je vodila do šeste neprijateljske ofanzive 5. divizija imala je dosta ranjenih boraca. U svakodnevnim odstupnim borbama u šestoj neprijateljskoj ofanzivi naše bolnice su svakim danom imale sve više ranjenika. Kada se divizija probila iz obruča, noću 15/16. decembra, kod Han-Pijeska i stigla u region Žeravice, u dolini rijeke Stupčanice, Vrhovni štab je naredio da divizija nastavi put prema Kladnju i slobodnoj teritoriji 3. korpusa, gdje bi se brigade malo odmorile. Naređeno je, takođe, da 3. korpus, preuzme naše teške ranjenike i smjesti ih u svoje baze i bolnice. Ta naredba Vrhovnog štaba i druga Tita za nas je bila od velikog značaja jer smo još od polaska divizije iz Bugojna, 8. oktobra 1943, naše ranjene i oboljele drugove stalno nosili i u pokretima liječili. Naša veoma velika divizijska bolnica usporavala je pokret i u znatnoj mjeri umanjivala udarnu snagu naših brigada. Na osnovu naredbe Vrhovnog štaba odlučili smo

da ja krenem u Štab korpusa, koji se, prema obavještenju Vrhovnog štaba, nalazio u Živinicama. Bio je još jedan razlog da ja pođem u Štab korpusa: sa njim nismo mogli uspostaviti radio-vezu, a trebalo je da od Štaba korpusa dobijemo daljnje zadatke jer je divizija, prelaskom u istočnu Bosnu, potpala pod njegovu komandu.

Na put sam pošao 17. decembra oko podne, iz sela Žeravice. Sa mnom je pošao i drug Mihajlo (Blagoje Nešković), sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, koji se sa Južnomoravskom brigadom priključio našoj diviziji u šumama Devetaka, kada smo prešli Drinu. Njegova namjera bila je da se vezom prebaci u Bosansku krajinu do Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba. Pratilo nas je pet — šest kurira na konjima.

Na putu prema Štabu 3. korpusa susreli smo se sa štabom 16. muslimanske brigade u selu Gojselici kod Kladnja. Obavijestio sam drugove da se pripreme, jer će neprijatelj, koji goni 5. diviziju više od 15 dana, brzo stići i do njih, do Kladnja. Komandant Šalim Cerić i politički komesar Muhidin Begić, koje sam tada prvi put upoznao, nisu baš ozbiljno shvatili moje upozorenje. Kasnije sam čuo da im se to osvetilo, jer su ih Nijemci iznenadili, te su morali brigadu brzo da povlače.

Devetnaestog decembra, nešto prije podne, stigli smo u Štab korpusa koji se nalazio u selu Višća kod Živinica. Drugovima Kostu Nađu, komandantu, Vladi Popoviću, političkom komesaru i Voji Ljujiću, zamjeniku komandanta korpusa, izložio sam situaciju, stanje u našoj diviziji i bolnici, izvanrednu opremljenost i uvježbanost njemačkih trupa koje za nama nastupaju. Košta Nađ nije uzeo za ozbiljno moj izvještaj, čak je ironično rekao da se to nama tako čini, jer smo suviše opterećeni uticajem dugog odstupanja, teškoćama kroz koje smo prošli i slično. A drug Vlado Popović govorio je tako kao da mi bježimo prema Krajini. U jednom momentu Vladu sam nekako uvjerio u stvarnu situaciju, ali komandanta Kostu nikako. Blagoje, koji je, takođe, bio prisutan, nije se miješao u naše razgovore. Zašto, nijs mi bilo jasno, mada je znao situaciju isto kao i ja. Krat-

ko sam ostao kod njih. Ovakvo nepovjerenje prema našoj informaciji nikako mi nije išlo u glavu.

Komandant korpusa odredio je da ranjenike, sa 4. brigadom, dopratimo u selo Repnik, na zapadnom podnožju Konjuh-planine gdje će ih preuzeti 17. divizija 22. decembra i otpratiti u korpusnu bolnicu. Ništa nije pomoglo moje nastojanje da se ranjenici preuzmu u rejonu Klادنja. Neraspoložen zbog ovakvog susreta krenuo sam nazad što sam brže mogao, čak i bez ručka. U štab divizije stigao sam noću kod 9lela Tuholja i sutradan pošao sa 4. brigadom i teškim ranjenicima preko Konjuha. Štab divizije sa 1. i 10. brigadom krenuli su, takođe, preko Konjuha u dolinu Krivaje, s ciljem da se naslone na 27. diviziju, koja se tih dana nalazila u rejonu Vareša.

Četvrta brigada sa ranjenicima stigla je u selo Maoču 21. decembra oko podne i odmah krenula dalje prema selu Ribnici, gdje smo i zanočili. Ribnica je veliko muslimansko selo, ljudi su nas dosta dobro primili i nahranili. Sutradan, 22. decembra, čim je svanulo, krenuli smo sa teškim ranjenicima (koliko se sjećam bilo ih je 18 na nosilima) i jednim ojačanim bataljonom prema selu Repnik. Međutim, kada smo stigli iznad sela, umjesto naših ovdje su već bili Nijemci. Odbacili su 17. diviziju prema Ozrenu prije nego što smo mi stigli ovamo. Pod vrlo teškim uslovima, po ledenoj kiši i umorni, s prvim mrakom stigli smo nazad u Ribnicu, gdje su se ostali dijelovi brigade i lakši ranjenici brigadne bolnice preko dana odmarali, prali i krpili. Kada smo sa nosilima ulazili u selo sa sjeverne strane, u isto vrijeme sa Konjuha, kroz šumu sa istočne strane, u selo su ulazili i Nijemci. U ovom susretu bilo je nevjerovatnih situacija. Ovdje seljačke kuće imaju dvoja vrata: ulazna i izlazna. Gledao sam slučaj (koji nije bio jedini) kada Nijemci ulaze na jedna, a partizani izlaze na druga vrata. Začudo, niko ne otvara vatru: niti je Švabama niti nama bilo do borbe. Konjuh je sve do iznemoglosti iscrpio. Kada smo se vraćali iz Repnika, usput sam dugo razgovarao sa komandantom brigade Radom Zorićem. Pitali smo se šta sada činiti, kako sa ovoliko nosila što prije stići u sastav divizije.

Nepovjerenje koje je komandant korpusa Košta Nađ ispoljio prema obavještenju, koje sam mu u ime Štaba 5. divizije izložio, dovelo je 4. brigadu i teške ranjenike 5. divizije u izuzetno nepovoljnu situaciju, što će se vidjeti iz daljeg izlaganja.

Bez obzira što se brigada, sa nosilima, na brzinu srećno izvukla iz Ribnice i spustila ispod sela na šumsku željezničku prugu, koja dolinom rijeke Krivaje povezuje Zavidoviće sa Han-Piješkom, bataljoni su se pod zaštitom mraka dosta brzo sredili i krenuli uzvodno. Nastojali smo da se čim prije prebacimo preko mosta na lijevu stranu nabujale Krivaje. Međutim, kada je čelo kolone stiglo na oko 200 m do mosta, Nijemci su raketama dali znak da su zaposjeli most prije nego što smo mi sitigli. Time je za nas nastupila veoma teška situacija. Dilema je bila: napasti i otvoriti prolaz preko mosta ili krenuti nazad niz prugu prema Vozući i tražiti bolji i sigurniji izlaz. U tom momentu, kao što je bio običaj u sličnim okolnostima našeg partizanskog ratovanja, bio sam sa komandantom Zorićem i ostalim drugovima iz štaba brigade sa bataljonom na čelu kolone. Odluka se morala brzo donijeti. Neki drugovi bili su za to da udarimo na most, pa kud puklo da puklo. Većina nas je bila protiv toga, jer u slučaju da su na mostu jače njemačke snage, borba će se zametnuti pod izuzetno nepovoljnim uslovima za nas. S desne strane naše nabijene kolone sa ranjenicima i dosta glomaznom komorom hući nabujala Krivaja, a s lijeve, iznad nas, pružilo se razvučeno selo Ribnica puno Nijemaca. Odlučeno je da se ide niz Krivaju i potraži neki bolji izlaz i da se tako izvučemo iz ove opasne klopke. Zahvaljujući pomrčini, iako često obasjani neprijateljskim raketama, izvukli smo se neopaženo i bez borbe.

Idući prugom prema Vozući, primijetili smo jednu kuću iznad pruge na dvadesetak metara. Pošli smo do nje u namjeri da se raspitamo gdje bi se mogla pregačiti rijeka Krivaja iako je dosta nabujala. Domaćin se odmah digao i rekao da zna gdje je ljetni gaz, ali da sada, radi velike vode, od toga nema ništa. Pošto me počastio sa čašom rakije, na naše insistiranje krenuo je sa nama da nam pokaže gdje se nalazi taj ljetni gaz. Dok smo devalali sa vodičem, brigada se malo u zastanku odmorila.

Kada smo došli na gaz, zagazio sam u ledenu vodu zajedno sa komandantom Zorićem i ostalim članovima štaba, držeći čvrsto vodiča za jaku da nam ne pobjegne. Moj hrabri kurir Majstorović brzo je prošao ispred nas sa još nekoliko boraca. Nesrećni vodič na sav glas je kukao, govoreći da mu je suđeno da pogine, a šta će njegova siročad bez njega. Uz njegovu dragocjenu pomoć srećno smo i bez i jednog metka pregazili do pasa nabujalu Krivaju, prenijeli ranjenike i preveli komoru. Vodič se zvao Nanad Jelisić, po zanimanju seoski obučar.

U prvom selu brigada se prikupila i odmah u večernjim satima krenula uza strane prema kosama Žednog vrha. Naše kretanje bilo je veoma teško i usporeno. Umor boraca bio je veoma veliki. Išlo se uz krajnje naprezanje. Borci su bili do pojasa mokri. Nošenje ranjenika bilo je najteže. I dalje su ih nosili borci, jer ni u ovim selima nismo našli sposobnih muškaraca osim starijih ljudi i djece. Sklonili su se, a većina ih je bila u četnicima. Iz sela Ribnice povelili smo dva vodiča, Muslimana. Takođe smo povelili Nenada, koji nam je pokazao gaz na Krivaji i jednog seljaka iz sela u kojem se brigada prikupila poslije prelaza rijeke. Intendantura je rekvirirala i potjerala šestoro goveda, jer brigada ide u bespuće, u nenaseljene krajeve.

Na kose istočno ispod Žednog vrha stigli smo kada je već dobro Svanulo. Požurivali smo pokret, iako su borci bili na kraju snaga. Htjeli smo da se odlijepimo od neprijatelja. Oko štaba brigade okupili su se komandanti i politički komesari bataljona kada smo razmatrali kuda dalje. Na zapad prema rijeci Bosni ne smijemo. Da li ići prema Varešu, gdje se čuje borba naše i 27. divizije, ili probijati se prema istoku pa preko Krivaje ili negdje oko Olova? Ovo zadnje izgledalo je kao najbolji izlaz, iako nas,¹ na tom pravcu čeka najteže bespuće. Dok se raspravljalo kuda će se krenuti, zaštitnica i obavještajci javljaju da su Nijemci u više kolona krenuli iz doline Krivaje. Namjera neprijatelja bila je jasna — gone nas prema rijeci Bosni, u novu klopku, u ponovno okruženje. Bili su to trenuci grozničavog razmišljanja i odlučivanja. Jedino moguća odluka bila je: manevrom što prije i odlučno krenuti prema istoku i

na pogodnom mjestu probiti se ponovo preko Krivaje na Konjuh. Ali, sada se postavilo pitanje šta sa teškim ranjenicima na nosilima i teškim oružjem, koje još uvijek vučemo. Bilo je jasno da sa takvim teretom ne možemo krenuti na odabrani pravac, jer valja se probijati kroz teško bespuće, kroz jako izlomljen teren.

Donesena je najteža odluka, da u šumskom gustišu na brzinu napravimo bajte i ostavimo ranjenike koji se ne mogu nikako držati na konju. To su bili naši najteži trenuci i moje najveće iskušenje u toku NOB-a. Ali, brigada kao formacija morala se spasavati. To je bio naš najpreči zadatak, naš krajnji cilj. Za ostavljanje teškog oružja niko nije mnogo mario. Shvatio sam da je za tako tešku odluku moja odgovornost najveća, ali drugog izlaza nije bilo.

Na brzu ruku bajte su zakresane, odvojena je najnužnija količina sanitetskog materijala, indendantni su poklali goveda, koliko ih je bilo, i izdijelili borcima po komad mesa koji će nositi kao rezervnu hranu. Jedno zaklano goveče, u čerecima, ostavili smo ranjenicima, na drvo obješeno, kao i nešto gotove hrane koja se našla u intendanturama bataljona i brigade. Za njegu ranjenika štab brigade je odredio medicinara Vladu Jeseñaka i jednu bolničarku.

Dvanaest najtežih ranjenika smjestili smo u dvije bajte. Nekoliko njih sa nosila stavili smo nekako na konje i povelili dalje sa brigadom. Međutim, kada smo napuštali bajte i ranjenike smještene u njih, pojavilo se još četiri ili pet ranjenih i iznemoglih boraca, koje je izdvojio brigadni sanitet, jer pored toga što su iznemogli i sami su nastojali da ostanu. Takođe, brigadni sanitet je odredio da sa njima ostane i bolničarka Dragica Sabljić. Naša saglasnost za njihovo ostajanje data je u času kada je brigada već bila odmakla stazom niza stranu. Seljaku Vaskrsiji Pašaliću, vodiču, povjerali smo nadzor nad ranjenicima, dali mu 800 hiljada kuna, da im prema prilikama donosi mlijeko i još nešto od hrane. On je pomogao i kod pravljenja bajti i cijenili smo da je pošten čovjek. Naša zamisao bila je, ako se probijemo u Konjuh, za leđa neprijatelju, da možemo najdalje za sedam ili osam dana doći po ranjenike i ostavljeno oružje. U ovim teškim časovima najteži je bio rastanak

sa ranjenim i bespomoćnim drugovima, koji su se i u ovoj situaciji, a koju nismo od njih krili, herojski držali. Ništa nije bio lakši rastanak ni sa drugovima medicinarom Vladom i bolničarkama Vukom i Dragicom, koji su bez roptanja disciplinovano ostali uz ranjenike — na svom najtežem ratnom zadatku. Jedino što nas je u tom momentu tješilo i bilo kao nada da ranjenici neće biti otkriveni, bilo je to što je toga jutra snijeg počeo naglo padati i zatrpavati tragove u šumskom gustišu u kojem su bili smješteni ranjeni drugovi. Sa komandantom Zorićem, političkim komesarom Kačarom i seljakom iz Vozuće posljednji sam napustio bajte. Krenuli smo za brigadom niz potok Sađevicu sa jedinom mišlju—što prije stići u sastav divizije i vratiti bataljone nazad po ranjenike.

Brigada je krenula puteljkom koji je vodio prema zapadu i sišla na prugu koja vijuga rijekom Lužnicom. Bol i tuga vidjela se na licu svakog borca. Kolona se nijemo kretala, kao nikada do tada. Kada smo se spuštali u dolinu Lužnice, krenuli smo na jug, uzvodno, šumskom prugom i išli nekoliko kilometara, a zatim uz jednu голу strmu kosu okrenuli prema istoku. U samu noć zakoračili smo na kosu, koja se po karti zove Romanovac, a u narodu Rahmanovac, obraslu mladom borovom šumom. Snijeg je padao sve jače, hladno je. Mokri smo još od prošle noći kada smo gazili Krivaju. Naredili smo da se lože vatre, da se borci suše i da peku meso koje im je jutros podijeljeno, jer čitav dan nisu ništa jeli. Kada je svanulo, utvrdili smo da su pobjegli vodič Nenad Jelisić, koji nam je pokazao spasonosni gaz na Krivaji i žena koju smo sa njenim dječakom i konjem zadržali radi tajnosti našeg manevra. Žena je otišla preko šuma iz sela Kamenice, prema Vozući, u pravcu Nijemaca, koji idu za nama iz doline Krivaje. To nas je bilo zabrinulo, ali je valjalo ići dalje...

Preko noći smo malo odspavali i odmorili se. Borci su se ogrijali i osušili, iako je po njima pao dosta debeo snijeg. Čim je svanulo, brigada je krenula dalje prema istoku. Prema Varešu d dalje čula se borba. Na tom pravcu i neprijateljska avijacija bila je aktivna. Išli smo po karti, jer su vodiči koji su nam još ostali

tvrdili da ne znaju ovaj kraj. Na Manjinom Vrhu sukobili smo se sa dva bataljona Nijemaca. Naši su udarili po njima kao nikada do tada, iako sa malo municije. Borba je bila prsa u prsa. Nijemci su do nogu potučeni i kao vojna formacija nestali. Na bojištu je ostalo preko 100 mrtvih fašista, mnogo opreme i municije. Ali, i mi smo imali velike gubitke — 17 poginulih i nešto manje od toga ranjenih. Naša brigadna bolnica sada se još više povećala. U ovoj žestokoj borbi pao je i Slavko Rađenović, politički komesar jedne čete, inače poznat po hrabrosti i snalažljivosti još kao kurir u štabu Drvarskog partizanskog bataljona »Rajko Bosnić«. Teško ranjen, na naše oči aktivirao je bombu i prekratio sebi život. To je učinio kada je vidio da se pripremaju nosila da ga nosimo. Bio je to još jedan moj veoma težak trenutak. Sa ovim hrabrim i kršnim momkom proveo sam dosta vremena u prvoj godini našeg vojevanja oko Drvara.

Naši borci dobro su se naoružali, zamijenili istrošeno novim oružjem, snabdijeli se municijom, ponešto obuli i obukli, natrpali pune torbe hrane. Bilo je čak i čokolade što su je Švabe pripremale za Božić, koji je trebalo sutra dan da proslave. Dalji pokret brigade bio je izuzetno težak. Pomrčina je bila kao u rogu. Strane niz koje smo silazili ili se uz njih penjali bile su prave urvine. U takvom bespuću proći sa konjima koji su nosili oružje, municiju, ranjenike, kazane i druge potrepštine — bila je prava majstorija. Nekoliko konja otisnulo se u provalije sa ranjenicima ili sa drugim tovarom. U toku noći prešli smo rijeku Dubošćicu. Na katolički Božić osvanuli smo u šumi iznad sela Kokošinjac, iz kojega smo uzeli vodiča za dalji pokret.

Ovdje smo na zastanku, dok su obavještajci i patrola otišli u selo da prikupe neophodne podatke, ponovo došli u dilemu kuda dalje: ili preko Krivaje na Konjuh ili na jug gdje pretpostavljamo da se nalazi naša divizija. Razmatranju situacije i odlučivanju prisustvovalo je više drugova iz štabova bataljona. Većina je bila za to da se lide na jug, preko planine Zvijezde i dalje prema Romaniji, u nadi da ćemo se tako najbrže naći u sastavu svoje divizije. Na toj strani borba se

i dalje čula, dok je na Konjuhu bilo sve mirno, te smo i iz toga zaključili da tamo nema naših snaga.

Naveče smo stigli u neko sjedište šumske manipulacije. Kako sam kasnije utvrdio naselje se zvalo Tribija. Tu je bilo nekoliko porodica. Nisu imali šta da nam daju za večeru, sem nešto kukuruznog brašna koje je bilo u magacinu manipulacije. Našlo se nešto i kiselog kupusa i jedna krava koju smo zaklali i tako makar koliko-toliko okrijepili ranjenike i borce. Na putu od Kokošnjca prema Tribiji jedan vodič, koji s nama ide od sela Ribnice, poludio je ili od straha ili od zime, jer je bio ostao gotovo bos. Ostavili smo ga u Tribiji sa njegovim zdravim seljaninom. Šta je s njima bilo nije se moglo saznati, čak ni poslije rata kada sam se raspitivao o njihovoj sudbini.

Brigada je prešla Zvijezdu i stigla u selo Nišiće, 27. decembra naveče. Usput smo se sudarili sa muslimanskom milicijom u selu Vijaka. Nišići su četničko selo. Ovdje su nas mještani gotovo sa mržnjom dočekali, jer su njihovi sinovi — četnici čim smo se mi pojavili, morali pobjeći iz toplih kuća i skloniti se u ledenu Zvijezdu, da bismo se mi ovdje smjestili, odmorili, ogrijali i previli ranjenike. U ovom rejonu ostali smo tri dana, dok smo uhvatili vezu sa Štabom 27. divizije. Od komandanta Pere Kosorića i političkog komesara Pavla Goranina — Ilije dobili smo prve vijesti o našoj 5. diviziji. Prvog januara 1944. godine spojili smo se sa Štabom divizije i 1. brigadom u selu Žunovi. Članovi Štaba prošli su bolje sa 1. i 10. nego ja sa 4. brigadom.

Štab 4. brigade, sa tri bataljona, krenuo je istog dana po ranjenike i zakopano oružje. U šumu pod Žedni vrh stigli su 4. januara naveče, ali na žalost ranjenike nisu našli žive. Na dva dana prije dolaska naših bataljona ranjenike su otkrili četnici i zvjerski ih poubijali. No, ipak je bilo živih svjedoka ove tragedije naših drugova i drugarica. Oni pričaju i pišu o teškom zločinu koji su izvršili vozučki zlikovci nad ranjenim i nemoćnim drugovima. Neki u tim pričama i pismima unekoliko d pretjeruju, naročito kada tvrde da su ranjenici ostavljeni bez ikakve zaštite, zavojnog materijala i hrane. Ostavili smo ih onako i snabdjeli onoliko kako smo

i koliko smo u toj situaciji imali i mogli. Ostavljanje Vlade medicinara i dvije bolničarke najbolje govori o tome kakva je briga o ranjenim drugovima vođena i u tim teškim prilikama. Kada smo se rastali nismo zaboravili da ih snabdijemo i sa dovoljno šibica, niti da ih uputimo kada će i kako ložiti vatru. Naredili smo, i to strogo, da niko osim pomanutog seljaka iz Vozuće ne smije ići dalje od šume gdje su bajte napravljene. Nisu ranjenici ostavljeni ni u kakvoj panici. Iako na brzu ruku, sve je učinjeno što se moglo u takvoj situaciji.

Šva nesreća je u tome: prvo, što brigada nije stigla dva-tri dana ranije, u šta smo čvrsto vjerovali kada smo donosili odluku o ostavljanju ranjenika i teškog oružja i drugo, što drugovi i drugarice koji su ostavljeni da brinu o ranjenicima nisu izdržali. Izašli su iz bajti, napravili tragove i tako doveli u opasnost ranjenike. Većoj neizvjesnosti kod Vlade, Vuke i Dragice, osim zakašnjenja brigade, doprinijelo je i nekoliko lakših ranjenika koji su samovoljno napuštali bajte. Činjenica je da kod ranjenika nije bilo nikoga od zaduženih drugova i drugarica (svjedočanstvo o tome napisao je Rade Bajić) govori kakvo je stanje bilo među svima koji su se ovdje pod Žednim vrhom nalazili. Bila bi nepravda, danas ili bilo kada, kriviti bilo koga od njih što su ostavili same teške ranjenike. Duboko sam uvjeren da su i Vlado i Vuka i Dragica učinili ono što su najviše mogli i preduzimali one mjere od kojih su najviše očekivali.

Vlado Jasenak i Vuka Škipin — Čurguz na sreću ostali su živi i čim se ukazala prilika, oslobođeni su od četnika i nastavili borbu do konačne pobjede. Takođe, na moju veliku radost, dva ili tri ranjenika ostali su u životu, među njima i vrsni komandir i grahovski ustanik drug Rade Bajić.

Šta je poslije stradanja ranjenika pod Žednim vrhom dalje bilo i šta se događalo, nemam namjeru da sve opisujem, ali neke momente, zbog isagledanja cje-line ovog nemilog događaja, najkraće navodim.

Brigada je, na čelu sa komandantom Zorićem i političkim komesarom Kačarom, kada je ustanovila zločine koje su počinili vozučki četnici, izvršila zasluženu

odmazdu nad svima koji su nađeni pod oružjem u selima u kojima su ove bande srbovale, pile i slavile božične praznike, taman onda kada su Krajišnici stigli tamo. Oslobođena je tom prilikom i sa brigadom dalje pošla bolničarka Vuka, koja je u svom kazivanju dala najpotpuniju informaciju o ranjenicima i situaciju među njima dok su čekali da se brigada vrati.

Krajem 1944. godine, kada je divizija bila na Sremskom frontu, pojavio se i u sastav divizije došao medicinar Vlado. Njega su sa još nekoliko zarobljenih ranjenika četnici odveli na Ozren. Kada su čuli da je Vlado Hrvat, a uz to i medicinar, ostavili su ga, ko bajagi, kao »brata« Hrvata da radi u njihovoj bolnici. Nakon dva ili tri mjeseca, kada mu se ukazala prilika, pobjegao je i od jedne do druge partizanske jedinice išao je čitavu godinu dana sve dok nije stigao do nas u 5. diviziju i ponovo u svoju 4. brigadu. Vlado nas je, uz Vuku, najpotpunije obavijestio o događajima i stradanjima ranjenika.

Poslije rata saznao sam da je svu golgotu preživio i Rade Bajić, komandir čete, jedan od najtežih ranjenika pod Žednim vrhom. On je jedini svjedok šta se sve zbilo u bajti kada je 3. januara došao Boško Ivanović, četnički komandir, sa svojim razbojnicima. Rade je o tim zvjerstvima i izivljavanju četničkih koljača nad ranjenicima napisao svjedočanstvo koje je još jednom potvrdilo koliki su i kakvi su bili četnički zločinci, prodane duše i sluge fašističkih okupatora, najveći izrodi srpskog naroda.

Kada sam u proljeće 1947. godine prolazio prugom od Zavidovića prema Han-Pijesku, sa direktorom »Krivaje« inž. Banjinom, svratio sam u kuću Nenada Jelišića, vodiča koji nam je ipokazao gaz na rijeci Krivaji i zahvalio mu na toj usluzi. Ali sam ga i ukorio zato što je pobjegao sa prvog konaka. Obradovao se kada je vidio da sam preživio rat. Četnicima koji nisu izginuli, odmah poslije oslobođenja suđeno je. Za komandira je zabašurio, tvrdeći da je i on poginuo negdje prije oslobođenja.

Savez boraca u Zavidovićima preduzeo je 1956. godine akciju da uredi grobove palih boraca oko Žednog vrha. Na mjestu gdje su bile bajte naših ranjenika sa-

kupljeno je i sahranjeno oko 30 posmrtnih ostataka boraca sve u jednu grobnicu i podignuto spomen-obilježje sa odgovarajućom pločom. Kada je ovo obilježje, otkriveno, 1. maja 1956. godine, ovdje se okupilo dosta naroda, boraca, omladine i planinara iz Zavidovića, Vozuće i Gostovića. Tom prilikom govorio sam o vremenu kada je 5. divizija ovuda prolazila, o stradanju naših ranjenika na ovom mjestu d gnusnom zločinu koji su ovdje izvršili vozučki četnici. Zahvalio sam Opštinskom odboru SUBNOR-a i ostalim društveno-političkim organizacijama i organima Zavidovića koji su ovo obilježje podigli. Od tada ovaj grob, u kojem su sahranjeni i borci iz nekih drugih brigada koje su se ovdje borile, redovno posjećuje omladina i planinari Zavidovića, Vozuće i Gostovića.

Kada sam bio na Žednom vrhu, očekivao sam da na moju poruku dođe Vaskrsije Pašalić, ali on nije došao. Želio sam da se sa njim susretnem, jer sam obavješten da se cijelog rata dobro držao, ali da je radi stradanja naših ranjenika dosta povučen. Očekivao sam da ću od njega najtačnije saznati ima li neki četnik da se sakrio, da je nekoga mimoišla kazna, jer ih je on sve poznavao. Međutim, od drugih ljudi i aktivista iz Vozuće i Zavidovića saznao sam da je četničkom komandiru, zločincu Bošku Ivanoviću suđeno tek 1953. godine, znatno kasnije nego njegovim saradnicima. Taj zlikovac izdržao je sve i dan (15 godina) koliko je bio osuđen. Sada živi u selu, i, kako kažu, ne izlazi iz kuće, jer ga ljudi preziru. Tako dotrajava kao šugavo pseto.

Ilija Materie

PRELAZ PREKO KRIVAJE

Prolaze poslednji dani teške 1943. godine. Nalazimo se negde na zapadnim padinama Konjuh-planine, u gornjem toku reke Krivaje. Skoro mesec dana nismo se pošteno odmorili. Još od borbe na Kačevu kod Sjenice nema predaha. U okruženju je cela brigada sa delom divizijske bolnice. Uspeli smo da napravimo manji predah u selu Ribnica na desnoj obali reke Krivaja, gde smo stigli 21. decembra uveče. Koristili smo predah za lično sređivanje i čišćenje oružja. Ovo je bilo važno, jer smo u stalnom pokretu i pod stalnom borbom. U Sandžaku, posle kapitulacije Italije, dobili smo, pored dobrog oružja, i vrlo kvalitetnu zimsku odeću (donji veš), koji je bio topao, ali pogodan i za vaške. Uveče, 22. decembra 1943, stigle su i nemačke jedinice i opkolile nas, sem sa leve strane reke Krivaje. Bio sam u blizini mosta u patroli i video kako Švabe zauzimaju most. Videli su nas i, začudo, nisu pucali. Za vrlo kratko vreme uspeli smo da se spremimo i krenemo ka pogodnom mestu da pregazimo reku. Iako smo svi bili svesni teške situacije, nije bilo panike kod starešina i boraca. Mi smo i do sada gazili reke i potoke, ziimi i leti, ali sam se ovoga puta uplašio. Uopšte ne mislim na neprijatelja koji nas je okružio, a ostavio nam reku da gaženjem tražimo izlaz iz okruženja na drugoj obali. Koracamo nizvodno desnom obalom reke Krivaje. Iznad sela Vozuća gledam kolonu kako gazi reku. Sa nama je komesar divizije Ilija Materić, koji lično rukovodi prelazom i posebnu pažnju poklanja prenosu ranjenika. Prilazim reci i zastajem. Mirko Vucelja me povlači za ruku i kaže: »Ajdemo, Branko, nema šta da se čeka«. Kome-

sair Ačić nas šapatom hrabri i daje upute kako se gazi reka, govoreći: »Samo, drugovi, polako i držite se jedan za drugog. Noge vucite po dnu, jer ako podignete noge, postoji opasnost da vas voda obori«.

Koračamo kroz vodu polako. Gledam grupu ranjenika na nosilima, a i one lakše što jašu na konjima, i, začudo, niko glasa ne pušta! Prešao sam reku i za kratko stojim dok komesar Ačić požuruje zadnje borce da prelaze i nastave put u koloni radi zagrijavanja, a i da se što pre »odlepimo« od neprijatelja. Uočavam ono što me je i najviše plašilo: sva odeća do pojasa odmah je počela da se smrzava. Pitam Mirka Vucelju da li je njemu hladno, a on kao od šale: »Samo da mi je sada dim duvana«. Komandir čete Gojko Injac — Gojin, iskusan ratnik, objašnjava nam: »Sve će to brzo proći, za koji kilometar marša, roba će se otkraviti i početi sušiti od toplote tela«. I, zaista, posle prvog sata hoda (otprilike) odeća više nije škripala od mraza, već je popustila i delimično se počela sušiti.

Kolona se kreće uz brdo. Dosta sam umoran i osećam da bi najbolje bilo kada bi pala komanda »odmor«. Najverovatnije da bih odmah zaspao. Negde pred zoru našli smo se viisoko u proređenoj borovoj šumi. Prolazimo pored ranjenika kojima je dat odmor. Prepoznajem na nosilima dobrog druga Miću Vukobrata. Rođen je u Donjem Tiškovcu. Teško je ranjen u borbi na Bijelom Brdu, između Priboja i Višegrada. Već se razdaniilo. Nešto dalje od ranjenika kuvari nam dele po parče kukuruznog hleba, što su uspeli sinoć na brzinu da spakuju i ponesu. Neki borci žele da daju svoj deo ranjenicima. Međutim, ekonom to ne dozvoljava, govoreći da su ranjenici dobro snabđeveni. Prilazi mi Mirko i dosta glasno kaže: »Dajem ovo parče hleba za samo jednu cigaretu«. Premoren sam i nije mi do hrane ni do cigarete. Želim samo odmor, da se ljudski naspavam.

Putujemo u pravcu Dedovog Brda. Noć je, sneg pada, a kolona se jedva kreće. Mrak je i ne vidim koja je vrsta šume. Dole, u dubini čuje se kako potok hući. Držimo se jedan za drugog. Starešine stalno upozoravaju da se održava sigurna veza. Nešto se sruši u dubinu i meni se učini po zvuku da se srušio konj sa kazanima.

Noću, 23/24. decembra, brigada je, posle sklanjanja ranjenika, vršila pripreme za sutrašnji okršaj. Naložili smo vatre u šumi, u dubokom snegu, ali .su slabo gorele jer je prethodnog dana padao mokar sneg. Intendant, zajedno sa ekonomom i kasapinom bataljona, zaklali su, koliko se sećam, jedno mršavo goveče i podelili meso da svako sebi peče na vatri.

Pred samu zoru postrojavanje. Pre toga primetio sam da se starešine okupljaju na »većanje«, što je bio znak da se nešto ozbiljno sprema. Pred postrojenu četu izlazi komandir Injac Gojin i komesar Milan Ačić. Komandir saopštava zadatak: »U okruženju smo. Predstoji probijanje. Naša četa ima ulogu prethodnice« itd. Pomislim: evo zadatka koji nam odgovara! Znači, prvi susret sa neprijateljem imaće naša 1. četa...

Branko Prpa

ČETVRTA KRAJIŠKA NA MANJINOM VRHU

Šesta neprijateljska ofanziva počela je za 5. krajišku diviziju u zapadnoj Srbiji, tačnije na prostoru Užice — Nova Varoš — Prijepolje — Priboj — Rudo. Za 4. krajišku ta ofanziva počela je vođenjem teških odbrambenih borbi na Kačevu iznad Prijepolja i Bijelim brdima, severno od Priboja. Tokom VI neprijateljske ofanzive, 5. divizija je bila zahvaćena daleko jačim neprijateljskim — nemačkim snagama i vodila je danonoćne teške odbrambene borbe, odstupajući u pravcu Višegrada — Rogatice — Han-Piješka — Kladnja — pl. Zvijezde, odakle se morala probijati u pozadinu neprijateljskih snaga. U rejonu Kladnja 4. krajiška je primila, po odluci Štaba 5. divizije, sve teže divizijske ranjenike, sa zadatkom da ih preda, po naredbi Vrhovnog štaba NOV i POJ, 3. istočno-bosanskom korpusu koji je za to imao svoje baze. Cilj je bio omogućiti 5. diviziji lakši manevar i izbegavanje opkoljavanja i uništenja od jačih neprijateljskih snaga. Sa 4. brigadom pošli su politkomesar divizije Ilija Materić i rukovodilac KOS-a Divizije Vlado Malbašić. Očekujući predaju divizijskih ranjenika nekoj od jedinica III korpusa u s. Ribnici na reci Krivaji, 4. brigada je u suton 22. decembra 1943. došla u sukob sa prednjim delovima 99. puka 1. brdske nemačke divizije. Sva sreća da se u isto vreme vratio i komesar Divizije sa neuspelog hvatanja kontakta sa III korpusom, pa je moglo biti preduzeto sve za hitno napuštanje s. Ribnice, u koju su već padale rakete neprijateljskih prednjih delova. Nemci su već bili zauzeli most, a mi prisiljeni na gaženje nabujale r. Krivaje i odstupanje ka planini Zvijezdi. Penjući se uz pl. Zvijez-

zdu, Štab 4. krajiške, sa članovima Štaba 5. divizije, uviđa da neće daleko odmaći neprijateljskim snagama i da treba preduzeti mere za spasavanje ranjenika i Brigade. Stoga je odlučeno da se pronađe pogodno mesto za privremeno baziranje ranjenika, a manevrom Brigade da se probije u pozadinu nemačkih jedinica koje nas progone. Tokom noći 22/23. decembra 1943. godine pronađeno je takvo mesto u rejonu Žedni vrh k. 1089 i izgrađena baza za boravak od petnaestak dana, za koliko je ostavljeno hrane, lekova i dr., kao i pomoćno osoblje. Kako je tokom cele noći padao gust sneg, to je kamufliranje baze potpuno uspelo, pa je Brigada, pohranivši i teško naoružanje, produžila put vrha pl. Zvijezde. Narednog dana i noći Brigada je predahnula i okrepila se preostalim raspoloživom hranom, kako bi spremno ušla u borbe i probila se u neprijateljsku pozadinu, radi spajanja sa ostalim snagama Divizije i izbegla nabacivanje na reku Bosnu, koja se u to vreme nije mogla gaziti.

Dvadeset četvrtog decembra 4. brigada kreće put najvišeg vrha pl. Zvijezde, Manjinog vrha, da bi u jednom luku od oko 90 stepeni, preko s. Podzaruđa stigla u s. Nišiče, gde je planirano spajanje sa ostalim snagama 5. divizije. Sneg je i dalje nemilice padao, a od guste magle nije se videlo dalje od 10 metara. Nismo daleko odmakli od mesta odmorišta, a planinom se prolomilo nemačko »halt«. Na ovaj očekivani signal, komandant brigade Rade Zorić deluje takvom odlučnošću i prisebnošću, da nikoga nije ostavljao u nedoumici da se 4. krajiška neće probiti u pravcu kojim je planirano. Ceo sastav Brigade, oslobođen nošenja teških ranjenika i teškog naoružanja, priželjkivao je odluku o proboju i skidanju s leđa upornog i drskog neprijatelja kojeg je »nosio« sve od Kačeva i Bijelih brda. Jedinice su pod čvrstim rukovodstvom svojih starešina jurnule u neodoljiv juriš i naprosto zbrisale prednje delove neke još nepoznate nemačke jedinice. Međutim, i neprijatelj je, očekujući naš nailazak, bio spreman, prethodno urediši sistem odbrane, s ciljem da nam ne dopusti nroboj u željenom pravcu i nanese što veće gubitke. Kako će se kasnije ispostaviti, radilo se ovog puta o našem starom znancu, tj. 7. SS »Princ Eugen« nemačkoj diviziji, koja

nas je, odmorna, nahranjena i do zuba naoružana, spremna čekala. Zametnula se ogorčena borba na život i smrt, koja je trajala ceo dan 24. decembra. U takvoj se borbi 4. krajiška do tada nije nikad našla. Na samom vrhu naiđosmo na seljane iz obližnjeg sela koji su doneli pune kazane skuvanog pasulja sa suvim mesom, a koje je komandant Rade prevrnuo u sneg, kako se borci oko njih ne bi zadržavali. Proširio se omamjujući miris ukusno spremljene hrane, pa su pored kazana nastojali naići i oni koje tuda put nije baš sasvim vodio. Pri tome je vredan pomena nezaboravan slučaj jednog borca sa prebijenom rukom iznad lakta, koji će reći bolničarki pored sebe: »Pridrž de, drugarice, slavu ti tvoju ljubim, da drpnem koji komad mesa«, zaboravljajući da se tom neodoljivom mirisu ni drugarica ne može odupre ti. U rancima poginulih Nemaca borci su nalazili čitave pakete spremljenih poklona njihovih porodica za Božić, a u paketima čokolada, suvo grožđe, keks, cigarete i čitavi albumi porodičnih fotografija. Nisu ni slutili da ih njihovi pripadnici »više rase« neće ni raspakovati. Za trenutak ljudi hi se zamislili nad tim nasmi-janim i oholim sopstvenicima fotografija, ali bi ih ubrzo ljudsko sažaljenje prolazilo, pa bi se juriš još odlučnije nastavljao, jer je od toga zavisio sopstveni život. Ton pojačavanju intenziteta juriša i pronalaženje najadekvatnijih rešenja u dejstvima Bataljona davao je iz situacije u situaciji komandant Rade, služeći ličnim primerom, izuzetnom hrabrošću i neiscrpnom energijom. Iako je horizont bio ograničen na nekih desetak metara, sticao se utisak da komandant Rade vidi i u magli, u stvari, da ima moć izvanredne orijentacije i smisla za određivanje pozicije neprijatelja i analogno tome određivanja najcelishodnijeg pravca nastupanja. Zahvaljujući tome i okolnosti da je raspolagao izvanrednim boračkim i starešinskim sastavom, padali su neprijateljski položaji jedan za drugim, da bi, kad se spustio mrak postalo jasno da neprijateljski otpor jenjava i da je Brigada uspela probiti neprijateljski sistem odbrane. To je postignuto po cenu 14 poginulih, tri teže ranjena, šest nestalih i 10 lakše ranjenih. Zbog toga da ne bi pali neprijatelju u ruke ili postali teret svojim drugovima u njihovom nastojanju da se probiju, sva

tri teška ranjenika izvršila su samoubistvo koje njihovi drugovi nisu mogli sprečiti. Među njima bio je i politkomesar čete Slavko Rađenović, izuzetno hrabar i cijenjen starešina. Na pravcu nastupa 4. krajiške, ustanovljeno je uvidom u dokumenta, nalazila su se dva bataljona 7. SS »Princ Eugen« divizije, koji su pretrpeli osetne gubitke: preko 80 poginulih Nemaca, među kojima i jedan od komandanata bataljona, sa činom majora. Inače su oba bataljona razbijena na pravcu nastupa naše Brigade, tako da je i brigadna komora prošla tim pravcem. Zaplenjeno je 50.000 metaka koji su nam popunili sve utrošene zalihe, tri puškomitraljeza (brza »šarca«), četiri tromblona, mnogo pušaka i druge opreme za koju nismo imali nikakvog (interesa, pa je ostavljena u snegu. Nastupajuće noći brigada se u rejonu s. Nišići spojila sa ostalim snagama 5. divizije. Nakon što se odmorila i nastupili znaci jenjavanja šeste neprijateljske ofanzive, 4. krajiška se povratila u rejon privremeno baziranih ranjenika Divizije. Na žalost, bolničarka se nije pridržavala datih uputstava o održavanju tajnosti baze, pa se osmelila na izlazak do obližnjeg sela, što je četnicima dalo povoda da je prate i otkriju bazu, koju su zatim likvidirali. To je nepotrebno povećalo naše ionako značajne gubitke. Plan neprijatelja, sračunat na uništenje 5. krajiške divizije nije uspeo. Divizija je, izvršavajući specijalne zadatke Vrhovnog štaba NOV i POJ u zapadnoj Srbiji, postala specijalna preokupacija neprijateljskog komandovanja. Kad smo već bili na odmoru u rejonu Foče, čuli smo preko »Slobodne Jugoslavije« zahvalnost Vrhovnog štaba NOV i POJ upućenu 5. diviziji za pokazanu izdržljivost, umešnost i hrabrost u VI neprijateljskoj ofanzivi, na što je i 4. krajiška s pravom ponosna.

Vlado Malbašić

BORBA NA MANJINOM VRHU

Napuštajući pred mrak ranjenike na Žednom vrhu, trčali smo dok nismo uhvatili vezu sa začeljem kolone. Ne znam koji je bataljon išao na čelu kolone, ali nije vodio računa o tome kako se kreće začelje sa bolesnicima i ranjenicima. Čula su se negodovanja u koloni. Veza je prekinuta i neki borci su zautali po uvalama i jarcima, pa je nastalo dozivanje. Srećom, kolona je zastala. Dok smo sa začelja stigli na mesto, dotle su bataljoni koji su bili na čelu kolone već rastovarili komoru, naložili vatre i kuvaju večeru. Kada je to video naš intendant Savo Ivetić, bio je 1 jut, jer će oni svojim ranije podeliti kuvanu večeru. Ali, zato on i njegov zamjenik Branko Ivetić na svoj isprobani način pripremaju večeru za bataljon. Dok su se borci po vodovima i četama razmeštali naokolo ispod drveća, komora je već bila rastovarena. Hrabri su ti naši ekonomski četa, mesari i kuvari — to su ljudi koji su bili u stanju da savladaju i da izdrže sve teškoće. Kad se borci uz dobro naloženu vatru odmaraju, oni moraju poslije tolikog pređenog puta i umora pripremiti obrok.

Poslije izvjesnog vremena štab brigade je organizovao kratak dogovor sa štabovima bataljona. Ispod drveta, oko vatre, zatekli smo sve članove brigade, člana politocijela Radovana Papića i politkomesara divizije Iliju Materića. Osjećam na njihovim licima veliku zabrinutost. Trebalo je donijeti odluku kako i na koji način izvući brigadu ispod svakodnevnog neprijateljskog pritiska, odnosno probiti se iz njegovog obruča.

Donesena je odluka da ujutru, 24. decembra 1943. godine, poslije doručka nastavi pokret u pravcu sela Manjin Vrh ii dalje.

Raspored bataljona u marševskoj koloni: na čelu kolone nalaziće se 3. bataljon, za njim 4, zatim 2, štab brigade, brigadna komora i komora svih bataljona, ambulanta brigade, a na začelju će biti 1. bataljon sa zadatkom da bude zaštitnica brigade, a ujedno da vrši cjelokupno obezbjeđenje štaba brigade, ambulante i komore. Treći bataljon, koji će se nalaziti na čelu, će, ukoliko dođe do sukoba sa Nijemcima, nastupati pravo, a 4. bataljon će se odmah u tom slučaju orijentisati desno od 3. bataljona i svojim lijevim krilom održavati vezu sa trećim. Drugi bataljon, koji maršuje poslije četvrtog, nastupaće desno od 4. bataljona.

U toku noći zakopali smo teška oruđa: četiri minobacača i dva teška mitraljeza (mislim da su bili »brede«).

Na istom sastanku saopšteno je da sekretari partijske ćelije podijele partijski materijal za pojedine članove Partije po četama i u bataljonu, kako ne bi pao u ruke neprijatelja ukoliko bi slučajno sekretar u borbi poginuo. Tek kada su nam odluka i naređenje saopšteni, shvatili smo da se brigada nalazi u veoma teškoj situaciji i to prvi put od njenog formiranja, 9. septembra 1942. godine. Pomalo nam je bilo neshvatljivo da mi nemamo kurirsku vezu ni sa jednom našom jedinicom na ovoj teritoriji.

Usmeno naređenje komandanta brigade Rada Zorića štabovi bataljona su sa svom ozbiljnošću shvatili. Dogovoreno je da se naoružanje očisti, pregleda, mitraljezi popune municijom. Sanitetsko osoblje, uz pomoć starješina jedinica, pregleda sve one drugove koji se osjećaju bolesni ii upućuje u brigadnu ambulantu. Takođe, pomaže onim drugovima koji su na maršu dobili žuljeve na nogama.

Zajedno sa politkomesarom bataljona Stankom Marjanovićem održao sam sastanak sa čitavim partijsko-političkim kadrom bataljona. I ovaj sastanak bio je posvećen sprovođenju odluke štaba brigade u vezi sa sutrašnjim pokretom. Ovom prilikom iznešeno je niz primjera zalaganja članova Partije i SKOJ-a.

I to dok su se borci pored vatre na snijegu odmarali, starješine, članovi Partije i SKOJ-a, kao i pozadinski dijelovi, morali su i ovu noć provesti na nogama u pripremanju za sutrašnji dan. U toku noći moralo se sve to dovesti u red, pa i donekle pripremiti ljudstvo i doterati naoružanje i oprema u ispravno stanje. Stekli smo utisak da se, i pored velikih gubitaka u ljudstvu, očuvala borbena gotovost na zavidnoj visini, a to nas je posebno radovalo. Još su ovdje među nama bili mitraljesci Narančić, Bilić, Gvero, Kozomara i drugi.

Pokret brigade počeo je između osam i devet sati prije podne, 24. decembra 1943. godine. Po odluci napred kreće 3. bataljon, a četvrti pozadi njega. Još se 4. bataljon nije izdužio u koloni, odjednom smo napred čuli »šarce« i povike: »Napred, drugovi! Juriš! Hvatajte ih žive«. Treći bataljon je iznenadio njemačku predstražu jačine voda, koja se spremala za doručak. Prosto je neverovatno kako su ti hrabri bordi, na čelu sa Ćubom, upali među Nijemce. Njemačka predstraža za tren oka bila je likvidirana. Marševska kolona produžava napred, dok se jedna četa 3. bataljona dala u poteru po šumi za odbjeglih Švabama. Naišli smo na mjesto gdje je bila predstraža švapskog bataljona, 14. puka 7. SS divizije »Prlinc Eugen«. Našli smo oko vatre brdski kazan sa hranom, pribor za jelo, kruh, čebad, šatorska krila, municiju i ostalo. Neću se prevariti ako kažem da je njemačka predstraža bila udaljena svega oko 300—400 metara od našeg mjesta odmora, odnosno mjesta gdje je brigada prenoćila. Bilo nam je svima čudno da nismo opazili jedni druge, iako su na obje strane vatre preko čitave noći gorjele. Mi smo svi bili toliko iscrpljeni i zamoreni da je svako jedva čekao da sjedne kako bi malo odremao. Vjerujem da je isti slučaj i kod švapskih vojnika.

Na čelu kolone našli su se: komandant brigade Rade Zorić, Ilija Materić, Milan Tminić »Crni«, koji su se kretali sa štabom 3. bataljona. Njemački vojnici koji su pobjegli obavjestili su svoj bataljon na Manjin Vrh u našem dolasku. Marševska kolona 4. bataljona kreće se iza trećeg kroz dosta visoku šumu. Odjednom otpoče napred žestoka borba. Čete 3. bataljona razviše se u streljački stroj i kreću u napad. Komandant 4. bata-

ljona izdao je naređenje komandama četa da se pomere lijevo od 3. bataljona. Bataljon se spušta u streljačkom stroju kroz šumu niz brdo i nailazi na neprijateljsko istureno obezbjeđenje, ali se ono kroz šumu provlači svojoj glavnini. Vladalo je mišljenje da se ispred bataljona nalaze slabije neprijateljske snage.

U istom rasporedu nastupa se uz dosta visoku šumovitu plećinu da se izađe na plato iz šume. Mi uopšte ne znamo šta je gore, koje su i kolike su neprijateljske snage na brdu. Čete nastupaju oprezno, u streljačkom stroju. Ali se, uglavnom, uz brdo išlo dosta sporo. Na našem desnom krilu čujemo dosta jaku borbu. Koliko se sjećam raspored četa je bio: 1. četa komandira Milana Tankosića nalazila se na našem lijevom krilu, druga Branka Galića u sredini, a na desnom krilu treća Mila Dropca, koja je održavala vezu sa 3. bataljonom. Nijemci su zauzeli položaj na ivici šume, pritajili se i čekali. Kada im se naš streljački stroj približio na 150—200 m, otvorili su vatru po bataljonu iz svog pešadijskog oružja. Borba je počela između 14 i 15 časova. Sreća je naša što su stabla dosta debela te su ih borci mogli koristiti za zaklone. Zahvaljujući našim odličnim mitraljescima i bombašima, borci su u jurišu skakali na Nijemce u zaklonima i otimali im oružje. Neprijatelj je bio prisiljen da napusti ivicu šume i odstupi na svoj drugi položaj koji je isto tako bio pripremljen za obranu.

Nijemci vrše žestok protivnapad. Odbili smo ih tri puta. Naš ponovni napad otpočeo je negdje oko 17 časova (znam da se još vidjelo). Odbacili smo neprijatelja i ovladali platoom i kolibama u kojima je bilo dosta oružja, municije i ostalog materijala. Đuđo nam reče da im se tu nalazio štab bataljona. Nijemci imaju velike gubitke, ali je velike gubitke pretrpeo i 4. bataljon. Tu u blizini poginuo je naš najbolji puškomiitraljezac na »šarcu« Branko Narandžić, a puškomiitraljezac Bilić, politkomesar čete Slavko Rađenović i hrabri politkomesar 4. bataljona Stanko Marjanović teže ranjeni.

Mrak je pao, borba ne jenjava. Neprijatelj se utvrdio i ne odstupa ni koraka. U neizvesnosti odlazim na desno krilo bataljona da pronađem komandanta

Duđu Racu. Našao sam ga kod čobanske staje gdje stoji sa komandantom brigade Radom Zorićem. Oba su uznemireni i zabrinuti.

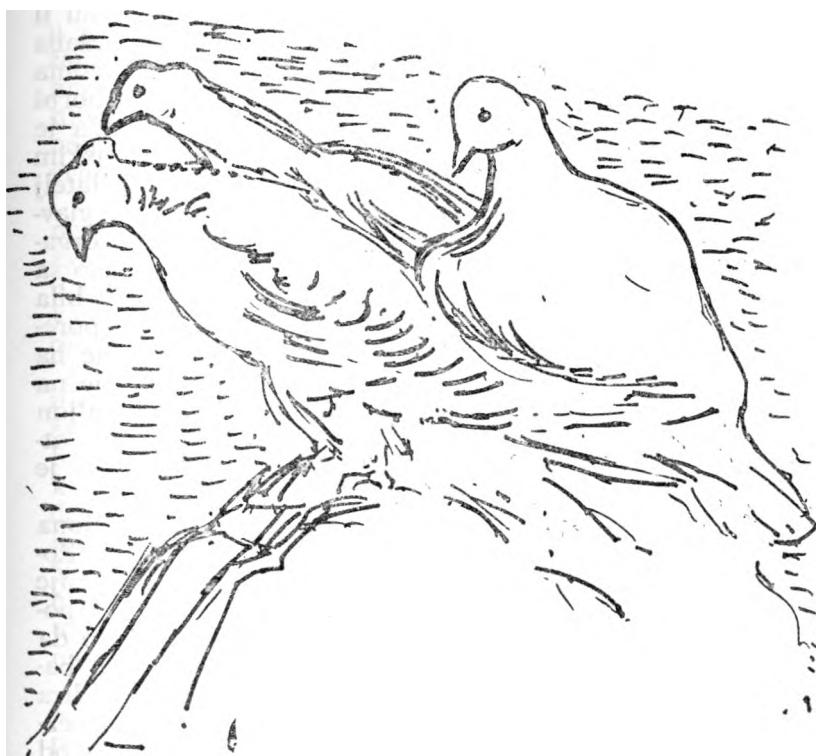
Posle kratkog razgovora sa njima Rade nas pozva da uđemo sa njim u kolibu gdje je on pomoću topografske karte i baterijske lampe odredio naš položaj i otkrio kozju stazicu koja od platoa vodi desno niz strmo brdo prema potoku, koji se nalazi između dva velika pošumljena brda. Naredio je da se obustavi dalji napad, sakupe ranjenici, ako se stigne sahrane poginuli, ponese zaplijenjemo oružje i municija, kao i ručne bombe. Dodao je da treba postepeno izvlačiti čete iz borbe i nastaviti pokret s ostalim batalj onima. Ova odluka komandanta pokazala je narednih dana svoj veliki značaj u postepenom oslobađanju brigade ispred stalnog neprijateljskog pritiska. To je bila, po mojoj ocjeni, njegova velika snalažljivost i odlučnost u mrkloj noći na Manjinom Vrhu.

Kada su čete u pokretu prolazile pored kolibe u kojoj je bio smješten njemački štab bataljona, uzimali su sa gomile municiju, oružje, hranu i vojničke rančeve. Nije se moglo toga dosta ponijeti, jer su borci bili opterećeni ranjenicima i svojim naoružanjem. U rancima se nalazila hrana, veš, odijelo, cipele i drugo. Njemački vojnici su dobili od svojih kuća božićne poklone. Ostalo je iza nas još mnogo zaplijenjenog raznog materijala. Iza nas za vječita vremena na mrtvoj straži ostavljamo naše drugove, kojii su junački poginuli 24. decembra 1943. godine i položili svoje mlade živote za slobodu Jugoslavije.

Poginuli Branko Narandžić rođen 1923. godine, s. Gudavac, Bosanska Krupa, a u NOB stupio 27. jula 1941. godine. Bio je član SKOJ-a. Poslije pogibije, na sastanku partijske ćelije 3. čete predloženo je da se posmrtno primi u KPJ. U sastav 4. bataljona došao je sa ostalim drugovima iz Udarne grupe bataljona, septembra 1943. godine. Branko je bio voljen i omiljen kod svih drugova u bataljonu. Bio je veseo, volio je šalu, igru, pjesmu, a u najtežim momentima hrabrio je svoje drugove da ne pokleknu, govoreći im da se sve teškoće mogu izdržati. Na bataljonskim takmičenjima među prvima je uspevao zatvorenih očiju da rasklopi i sklopi »šarac«. Njegovom

pogibijom bataljon je ostao bez jednog veoma iskusnog puškomitraljesca i druga. Mnogo puta smo ga kasnije u borbama spominjali, i uvijek ćemo se sjećati njegovog mladalačkog lika.

Aleksa Đukić

ČETVRTI BATALJON NA MANJINOM VRHU

Pre napada brigada je zanoćila na samom vrhu u šumi. Noć je bila vrlo hladna, padala je kiša pomešana sa snegom, te smo celu noć ložili vatre. Bili smo veoma umorni od dugih marševa i neprekidnih sukoba i borbi sa neprijateljem. Rano u zoru 24. decembra brigada je izvršila pokret i ubrzo se sukobila sa neprijateljskim predstražama. Posle kratke i žestoke borbe, neprijatelj je odbačen u podnožje brda gde mu se nalazila glavina. Te snage dočekale su nas u podnožju brda organizovanom odbranom. Kako je neprijatelj raspolagao sa dva bataljona divizije »Princ Eugen«, to je brigada bila primorana da razvije svoje snage u napad. Borbeni poređak brigade bio je sledeći: 4. bataljon napadao je na centralnom, glavnom pravcu, 2. bataljon napadao je na desnom, a 3. bataljon na levom krilu, dok je 1. bataljon zadržan u rezervi. Bataljoni su krenuli u napad i otpočela je žestoka borba. Najjači otpor neprijatelj je pružio na pravcu 4. bataljona.

Ja sam se nalazio na polaznom položaju bataljona kada je odnekud naišao komandant brigade Rade Zorić. Videći da je situacija vrlo ozbiljna, a pošto nije bilo komandanta bataljona, rekao mi je da nešto poduzmem. Otišao sam u prve borbene redove i video da se napad vrlo neorganizovano izvodi. Borci 4. i 2. bataljona su se izmešali. Tu sam naišao na komandira jedne čete iz 2. bataljona — Iliju Vašalića, koji je bezuspešno pokušavao da organizuje napad. Videći da od ovakvog napada nema ništa, odlučio sam da prvo razdvojim jedinice 4. i 2. bataljona, a zatim da 4. bataljon povučem nazad na prvobitni polazni položaj u cilju ponovne organizacije napada.

Tako sam borce 2. bataljona uputio desno, a 4. bataljona povukao nazad. Vrativši se ponovo na raniji polazni položaj, pozvao sam komandire i komesare četa i izdao im zapovest za napad. Naročito sam podvukao da se juriš mora obaviti u jednom naletu, bez zastoja, sve dok se ne zauzmu prve linije neprijateljskih rovova. Za svaki slučaj, da ne bi došlo do ponovnog odbijanja napada, odlučio sam da se ne odvajam od boraca i da sa njima zajedno pođem na juriš. U vezi s tim, uzeo sam 1. četvu koja je na centralnom frontu poslužila kao udarna grupa.

Na dati signal ceo bataljon je jednovremeno krenuo u juriš, otvorivši vatru iz pokreta iz celokupnog naoružanja. Udarna grupa se nešto izdvojila napred, te je tako prva upala u neprijateljske rovove. Juriš je izvršen munjevito. Budući da se zemljište spuštalo, mi smo se naprosto sjurili u trku na neprijateljske položaje i za vrlo kratko vreme zauzeli prednju liniju rovova.

Ja ni danas ne znam kako sam se našao pozadi neprijateljskih rovova. Moja grupa na svome pravcu zaplenila je dva puškomitraljeza i to još dok su bili u dejstvu. Jedan borac je opržio ceo dlan desne ruke kada je uhvatio za cev puškomitraljeza koji je duže bio u dejstvu.

Pošto smo razbili neprijateljske snage na prednjem položaju, neprijatelj je, povlačeći se nazad, pružio žestok otpor, tako da je nastavljena borba po dubini neprijateljske odbrane. Tu smo zauzeli i neke kuće u kojima su Nemci imali kuhinju i pozadinske delove —* komoru i tamo smo zaplenili veliku količinu municije i naoružanja (tromblona, ručnih minobacača 50 mm, ručnih bombi i drugog pešadijskog naoružanja), kao i veće količine sanitetskog materijala. Pored toga, zaplenili smo i veći broj tovarnih mazga, što nam je mnogo koristilo prilikom transporta plena.

Dan se bližio kraju, a borba je još uvijek trajala. Na pravcu napada bataljona neprijatelj je najjači otpor pružio sa jednog oblog uzvišenja. Obasipao nas je vrlo jakom mitraljeskom i minobacačkom vatrom i ručnim bombama. U tom napadu ja sam bio ranjen od parčeta minobacačke granate. Ovom prilikom ranjen je i komandir 1. čete Milan Tankosić i komesar Slavko

Rađenović koji je kasnije podlegao ranama. Kako sam se nalazio na brisanom prostoru a nisam mogao da hodam, ja sam se jednostavno odvaljao nazad u mrtvi ugao. Tada je naišao komandir čete Mile Drobac, takođe ranjen u ruku. Ja sam mu rekao da učine poslednji napor kako bi likvidirali neprijateljski položaj. Tu se odmah našla i naša bolničarka Dušanka Stupar (poginula na Sremskom frontu) i previla me, a zatim sam otpremljen pozadi među ostale ranjenike. To je bio ii moj poslednji oproštaj sa 4. bataljonom jer se više nisam vraćao u njega.

Ovo bi bio i kraj priče što se tiče borbe bataljona toga dana, Ali, ovo nije bio kraj mojim mukama, mukama jednog ranjenika u bespuću, zimi, gladi i ostalim nevoljama.

Stanko Marjanović

POGIBIJA SLAVKA RAĐENVIĆA KOMESARA PRVE CETE

Slavko Rađenović, rođen je 1923. godine u selu Bosanski Osretci, opština Titov Drvar, u siromašnoj seljačkoj porodici. Završio je osnovnu školu u s. Bosanski Osretci. Majka i otac su imali sedmoro dece. Imovno stanje roditelja bilo je slabo te je Slavko sa svojim starijim bratom Milanom pošao da radi na Unskoj pruzi između Bihaća i Knina. Težak seljački život kod kuće i još teži na izgradnji pruge opredelili su Slavka da se priključi naprednom radničkom pokretu, koji se u to vreme osećao na gradilištu. To uverenje je Slavko potvrdio u štrajku radnika na delu pruge od Martin-Broda do Srba, koji je organizovan 1939. godine.

Ustanak, 27. jula 1941. godine, u Bosanskoj krajini i Lici privukao je u svoje redove mnoge omladince pa i Slavka. Kroz borbe se prekalio u dobrog borca. Decembra meseca 1941. godine postao je član SKOJ-a, a februara 1942. kandidat Partije, da bi 12. septembra 1942. godine na Malom Tičevu, u partijskoj ćeliji pri štabu 4. krajiške brigade, bio primljen u članstvo KPJ. Februara-marta 1943. godine pohađa politički kurs pri Operativnom štabu za Bosansku krajinu u Podgrmeču, vraća se sa kursa u aprilu iste godine i 16. aprila prima dužnost političkog komesara 1. čete 4. bataljona. Na toj dužnosti ostao je do 24. decembra 1943. godine kada je smrtno ranjen. U tom međuvremenu učestvovao je u svim borbama koje je vodila 4. krajiška brigada.

Prilikom borbi na Manjinom Vrhcu Slavko je smrtno ranjen. Borci njegove čete su zahtevali da ga nose.

Uz Slavka je bila cela četna ekipa bolničarki na čelu sa »doktorom Pistom« — Špirom Ivićem. Oni su se brinuli o Slavko, ali je on bio teško ranjen, što je i on sam video. Mene je pozvao da dođem bliže njemu. Kad sam mu prišao, rekao mi je: »Komandire, vidiš da sam teško ranjen i da se mučim. Molim te ubij me, a ti gledaj da četu izvedeš iz ovog obruča«. Objašnjavao sam Slavku da je to teška rana, ali da nije takva da se mora umreti: »Mi ćemo sutra doći do bolnice naše divizije, ti ćeš biti operisan i opet ćemo biti zajedno«. Bio je svestan težine rane, nije nijednom jauknuo, trpio je veliki bol uz škripu njegovih beli zuba. Tada je bio princip da se od ranjenog druga oduzme oružje i preda u komom čete, gde se čuvalo sve dok se ranjenik ne vrati iz bolnice. Tako je učinjeno i sa oružjem koje je posedovao Slavko. On je imao mašinku, koju je zaplenio od ustaša u borbi za oslobođenje Bugojna, avgusta meseca 1943. godine, i vojnodržavni pištolj. Kod Slavka je ostala jedna mala bombica, tzv. »oficirska«.

Dođe naređenje za pokret. Brigada je krenula od s. Manjim Vrh ka jugu prema r. Dubošćici. Kolona se kretala jednom kosom koja se strmo spuštala. Zemlja smrznula i malo pokrivena snegom, te se teško krećemo. Posebno je bilo teško nositi ranjenike na nosilima. Borci koji su nosili Slavka često su padali i zbog toga je dolazilo do novih i sve težih povreda. Sve je to uticalo na Slavka. Bilo je predviđeno da se pređe r. Dubošćica preko drvenog mosta. Međutim, tamo su već bili nemački vojnici. Nismo ih napadali već smo pošli levom obalom nizvodno, nekoliko stotina metara i prešli reku na najplićem gazu. Bila je brza i hladna, a dubina je bila nešto ispod pojasa. Prelaz je izvršen u blizini dve vodenice. Suprotna obala bila je veoma strma, prekrivena starim izlomljenim stablima i velikim smrznutim snegom.

Borci 1. čete domeli su Slavka na nosilima blizu vodenice i, čekajući na red da pređu reku, spustili su ga pored puta ispod jednog velikog kamena i polegali na sneg da se malo odmore. Slavko je iskoristio priliku, otkao malu bombu, aktivirao ju je i stavio sebi pod leđa. Od eksplozije niko od boraca nije povređen.

Nemački vojnici koji su bili u blizini nisu na tu eksploziju reagovali. Tako je okončan život Slavka Rađenovića, političkog komesara 1. čete 4. bataljona. Četa je svog komesara sa tugom i bolom u srcima i suzama u očima sahranila ispod kamena, pored šumskog puta. Sahrana je obavljena negde oko 23 časa, 24. decembra 1943. godine.

Milan-Miće Tankosić

BRIGADNA BOLNICA KOD MANJINOG VRHA

Brigadna bolnica nalazila se neposredno iza borbenog poretka bataljona i bila je izložena neprijateljskoj vatri, pa je nekoliko ranjenika ponovo ranjeno. U toku tog dana broj ranjenika u bolnici porastao je i verovatno da je imala preko 120 ranjenika. Nema konja za ranjenike, tako da se priličan broj sami muče i nekako kreću napred.

Kad smo napuštali Manjin Vrh i bataljoni ulazili u brigadnu kolonu, Nemci su sa jedne čuke ispaljivali rakete, koje su padale preko naše kolone. Iako sano bili blizu, nisu ništa preduzimali. Prostor su osvetljavali verovatno bojeći se našeg napada. Bespoštedna borba trajala je čitav dan: juriš za jurišem, hladnoća, glad, iscrpljenost i umor u tolikoj meri, da se ni nama ni njima nije htelo da bilo šta preduzmemo i pođemo ponovo u neki napad.

Posle razbijanja neprijatelja i zauzimanja sela Manjin Vrh, brigada je produžila pokret još težim bespućem nego što je to bilo prethodnih dana. Bar nam se tako činilo, valjda i zbog toga što smo ranjenici, pa nam svaki pokret organizma smeta. Od Manjinog Vrh do rečice Duboščice išli smo poprečno velikom strminom, putem kao kozja staza, koji se noću teško primećivao. Konji su posrtali, ranjenici često padali tražeći pomoć. Neka mesta uskog i vrletnog puta ranjenici su prelazili četvoronoške, jer su se plašili da se ne otkotrljaju niz padinu, tako da je ovo usporavalo kretanje ionako spore kolone brigade.

Na jednom mestu, gde je staza vrletna, nikako da je prođemo, jedni drugima pomažemo da se izvučemo,

ali to ide vrlo sporo. Neko viče i požuruje nas da idemo brže rečima: »Šta radite, svetu vam nedjeljicu.« Bio je to komandant bataljona Miloš Tanga. Odgovaramo da ne možemo brže i pitamo ga da li može da nam obezbedi konje.

Posle izvesnog vremena prolazi jedan drug i vodi konja. Molim ga da mi ga da kad on ne jaše. On odgovara da nije njegov i da hitno mora napred. Prepoznajem ga: Boro Princip vodi konja političkog komesara divizije Ilije Materica. Kad je video da sam ranjen, dao mi je konja i pomogao mi da uzjašem, napominjući da ga čuvam, a on je produžio napred. Konj je dobar ali je iscrpljen od gladi. Mislio sam da ću te noći bolje proći. Konj često posrće i odjednom odosmo niz strminu i udarismo u jedno stablo. Začudo, konj miruje i ja se prevalim na gornju stranu. Sreća što smo udarili u stablo, inače bismo otišli u provaliju.

Tireći ili četvrti iza mene jahao je na konju Vahid Festa. Bili smo iz iste čete, a on ranjen u obe noge. Razgovarali smo, govorio je da on bez konja ne može napraviti nijedan korak. Posle izvesnog vremena Festin konj je posrnuo pao i skupa su otišli u provaliju. Više ga nisam nikad video, niti znam da li je živ. On je u toku leta bio izašao iz Sarajeva u Visočko-fojnički partizanski odred i kasnije kao popuna došao u brigadu.

U toku noći prenošene su, kao i obično, preko »veze« neke poruke, pa je jednom javljeno da Nikola Kopanja, kurir, ide napred. Međutim, u toku prenošenja poruka je dobila sasvim drugi smisao i na kraju je ispalo da kolona stane kod panja. Tako je kolona stala i prekinula se, dok neko nije to uočio i intervenisao da se ide napred. Ovako nešto moglo se desiti i kad je javljano da je pao Festa. Kopanja je poginuo 1945. na Sremskom frontu kao komandir voda.

Kad smo se približivali rečici Dubošćici, odjeknula je jaka eksplozija, pa smo mislili da smo napadnuti. Odmah je kolona stala u očekivanju daljih eksplozija, ali je posle kratkog zastanka nastavila kretanje. Posle se govorilo da se jedan ranjenik ubio. To je bio Slavko Rađenović, politički komesar čete iz 4. bataljona. Bio

je teško ranjen i kad je ocenio da nema spasa, aktivirao je bombu i na taj način skratio muke i dokrajčio svoj život.

Rade Vurdelja, vodnik, ranjen u toku dana i u toku kretanja po tom krvavom putu do rečice Duboš-
oice, takođe je pao niz strminu i otkotrljao se u provaliju. Kakav je to put bio i šta se sve u tamnoj noći dešavalo, teško je kazati. Možda i nije tako nepodnošljiv, ali za ranjenike, naročito teške, tako reći sa pola života, bio je stravičan. Kada se Vurdelja našao u provaliji, sav ugruvan i počeo dolaziti svesti, video je da rana krvari, da je neprevijen, oko njega se ništa ne vidi. Osatio je da blizu njega ima još živih ljudi, a zatim je čuo nepoznat govor i konstatovao da su to Nemci. On je ćutao i slušao Nemce kako razgovaraju i pomerao se levo, desno, tražeći lizlaz. U toj neizvesnosti uspeo je da se izvuče, a što je vrlo važno u svemu tome — nije izgubio orijentaciju i pravac kretanja kolone, pa je sutradan stigao u brigadu. Poginuo je na Sremskom frontu 1945. godine.

Snažan i nezadrživ napad brigade na nemačko uporište Manjin Vrh, Nemci nisu izdržali. Bežali su na sve strane, pa su se i oni našli na ovom putu d u provaliji.

Kad smo prešli preko rečice Dubošćice, kolona se kretala uz veliki uspon, tako da se nije moglo ni jahati na konjima. Većina ranjenika savlađivala je ovaj uspon držeći se konjima za repove. Neke ranjenike bolničarke su vezivale na samarima, pridržavajući ih sa strane, jer nisu imali snage niti su mogli sami da se drže na konjima. Ako je neki od ranjenika ostao u toku noćnog marša, onda je to zato što više nije imao snage, jer je bio iscrpljen do te mere, da se pomirio sa sudbinom.

Prolazimo kroz selo Podzarude, preko planine Zvezda, i 27. decembra smo u selima Okruglica i Nišići, a 29. decembra stižemo u selo Gajine. Tek kada smo stigli u Okruglicu izvršen je pregled ranjenika, ako se tako može reći, i stavljene su im zavoji na rane, tri dana posle ranjavanja na Manjin Vrh. Bile su to strašne muke kada su bolničarke skidale odeću, koja se zalepila za rane i telo i smrzla.

Evo nas ponovo u selu Nišići, gde sam u julu ležao u školi kao ranjenik skupa sa Dmitrom Ticom.

Ne može se reći da se nlije vodila briga o ranjenicima. Sve je zavisilo od naših mogućnosti za lečenje. Nedostatak lekara, sanitetskog materijala, stalni pokreti, sve je to na kraju često puta skupo koštalo ranjenike.

Dobio sam od štaba bataljona kratku železničku bundu, što me je obradovalo, jer je to bila pažnja drugova. Inače, stalno u pokretu, po hladnoći, jakoj zirrti, bunda mi je pomogla da se ne smrznem.

Na Manjinom Vrh u poginulo je 17 drugova, oko 10 je ranjeno i šest nestalo. Ovi gubici su iz svih jedinica brigade. U toku ofanzive iz 1. čete 2. bataljona poginuli su Milan Đurlica i Jošo Raca, Vahid Festa i još tri druga su nestala, a sedam je ranjeno.

Tri bataljona su se vratila nazad po ostavljene ranjenike na Žedni vrh, a brigadna bolnica, u pratnji 4. bataljona, sa ostalim jedinicama divizije kreće u pravcu Romanlije i Jabuke, južno od Jahorine.

Mirko I. Lukač

U PRETHODNICI BRIGADE

Tridesetprvog januara 1944. godine, osvanuli smo u rejonu Rogatica — Prača, tačnije u selu Vražalice. Dan je bio vedar i sunčan, ali je bio dubok sneg. Prava marša je bio: selo Vražalice — Jabuka — Goražde. Predeo po kome je trebalo da se krećemo je planinski, ispresecan i šumovit. Šuma je listopadna, te u ovo doba godine nije pružala dovoljnu zaštitu od osmatranja, kako sa zemlje tako i iz vazduha. Jednom rečju, uslovi marša bili se nepovoljni.

Prva četa 1. bataljona određena je u prethodnicu. Pokret je izvršen odmah posle doručka. Praksa je bila da se na maršu komanda čete kreće podeljeno i to: komandir čete i zamenik komesara, a komesar čete i zamenik komandira. Ko će se kretati u čelnom delu a ko na začelju bilo je stvar dogovora za svaki konkretan slučaj, pa je tako bilo i ovog puta.

Komandir čete i zamenik komesara su ovog puta bili na čelu, konkretnije pozadi čelnog odeljenja. Marš je tekao bez većih napora pošto smo naišli na dobru prtinu, jer su se prethodnog dana tim putem kretali stanovništvo, vojska i vozila. Tako je bilo sve do Jabuke, gde je raskrsnica puteva Goražde — Rogatica — Sarajevo.

Kada je čelno odeljenje stiglo na pomenutu raskrsnicu, bilo je oko podne. Uočeno je da se od pravca Sarajeva kreće jedan kamion. Pretpostavljali smo da se radi o većoj nemačkoj jedinici koja je saznala za naš pokret, pa smo, nakon kratke procene, rasporedili četu za borbu. Dva voda smo uputili na vis iznad raskrsnice puteva, jedan vod pozadi same raskrsnice,

a puškomitraljesca Šabana Kovača li njegovog pomoćnika Obrada - Obru Bajića postavili u bunker koji su još ranije Nemci izradili uz samu raskrslu puteva. Zadatak je bio da moraju ostati pritajeni sve dok kamion ne prođe raskrslu puteva prema Rogatici. Pošto smo brzo ustanovili da nema nikakvih snaga osim ovog kamiona, druge jedinice brigade ostale su na ivici šume, na udaljenosti oko 500 m od raskrsnice i nisu se razvijale za borbu.

Nemački kamion se kretao normalno kao da mu ne preli nikakva opasnost. Nemci, verovatno, nisu bili obavješteni o našim pokretima, pa toga dana nismo imali problema ni sa avionima, iako je dan bio pogodan za njihova dejstva. Ne sluteći ko se nalazi u bunkeru Nemci su išli prema njemu. Kad je prolazio pored njega, ispalili smo rafal u gume. Naša pretpostavka da će se odmah predati nije se obistinila. Nemci su počeli da skaču sa kamiona i prihvataju borbu. Drugi rafal pokosio je dvojicu Nemaca, a u istom momentu pojavilo se i odeljenje koje je bilo postavljeno pozadi bunkera, pa je šest Nemaca diglo ruke u vis. Jedan oficir, koji je zauzeo pogodan položaj u voderini, dalje je dejstvovao na našeg puškomitraljesca. Komesar brigade Svetko Kačar — Kačo trčećim korakom usmerio se prema Nemcu koji je uporno dejstvovao iz svog automata, skočio na njega, oteo mu automat i sa njim ga dokusurio. Ovim je i borba praktično bila završena.

Konačan rezultat ovog sukoba je bio: šest zarobljenih nemačkih vojnika, tri ubijena i zaplenjen jedan kamion. Mi nismo imali ni mrtvih ni ranjenih. U ovom sukobu posebno se istakao puškomitraljzec Šaban Kovač, što nije bilo ništa novo, jer je to njegova karakteristika u svakoj akciji. Takođe, istakao se lično i komesar brigade drug Kačo.

Pokret je nastavljen u dobrom raspoloženju jer je plen, iako nije bio veliki po obimu, bio je značajan, posebno što je dobijen bez poginulih i ranjenih sa naše strane. Drugi razlog za naše raspoloženje bio je što, nakon više od mesec dana, ulazimo u sastav naše divizije od koje su nas bile razdvojile duge, teške i surove borbe u šestoj neprijateljskoj ofanzivi na du-

gom putu od Sjenice do Konj uha i Zavidovića. Predveče smo stigli u Gorazde, gde smo noćili.

Sutradan, 1. februara, održali smo sastanak partijske ćelije gde smo analizirali ponašanje čete i pojedinaca u toku ofanzive i ustanovili da je borbenost, moral i izdržljivost, kako čete tako i pojedinaca, bila na takvoj visini koja zaslužuje puno priznanje.

Mada to nije bilo na dnevnom redu, razvila se diskusija povodom slučaja komesara brigade druga Kače, koji se prethodnog dana bio izložio životnoj opasnosti bez ikakve potrebe. Drugovi su neverovatno voleli Kaču, a znali su i za direktivu Vrhovnog štaba i Partije da se mora strogo voditi računa o čuvanju kadrova. Tako je prihvaćen predlog da se drugu Kaći skrene pažnja da ubuduće tako nešto ne sme raditi. Na prvom sastanku bataljonskog biroa preneo sam zaključak ćelije, koji je i prihvaćen kao ispravan.

Među zarobljenim Nemcima bio je i jedan lekar. Ovaj lekar je bio izraziti fašista, pa je odbijao da pruža pomoć našim ranjenicima. Sva ubeđivanja su ostala bez rezultata. Ostalo je dosledan fašista, pa nije bilo druge već mu dodeliti ono što je i zaslužio.

Jovan Jović - Sević

PREBACIVANJE RANJENIKA PREKO KANJONA TARE

Nakon šeste neprijateljske ofanzive, naša 3. četa 4. bataljona bila je smeštena u Foči tokom januara 1944. godine. Bila je to neka vrsta zasluženog odmora posle teških i iscrpljujućih borbi. Taj prividni odmor bio je ispunjen svakodnevnim vojno-ts tračnim, lidejno-političkim i kulturno-prosvetnim radom. Obezbeđivali smo mesne organe vlasti, komande i štabove, kao i bolnice koje su tu bile. Ceta je bila smeštena u napuštenoj kući, koja je, verovatno, pripadala nekom intelektualcu. Sastojala se od više prostorija, a u jednoj od njih bila je gomila ispreturanih knjiga, kao dokaz da je i tuda prošao neprijatelj.

Jednog dana, kada sam bio slobodan, ušao sam u tu prostoriju, bacio pogled po knjigama, i uzeo jednu koja se zvala »Bon — ton«. Našao sam vremena i da je pročitam. Ne sećam se rii pisca ni izdavača te knjižice, ali sećam se da je u njoj detaljno opisano »lepo ponašanje« u raznim prilikama, odevanje, korišćenje pribora za jelo, piće, pušenje i slično. Neko je prokomentarisao da je to buržoaski »bon-ton«, a da ćemo mi izgraditi naš, proleterski, koji će nama odgovarati.

Taj i takav, donekle miran, život prekinuo je jednog dana poziv komandira čete komandiru voda Nikoli Krčmaru i meni da odmah spremimo vod za pokret. Nismo znali o čemu se radi, ali uskoro smo saznali da smo određeni za pratnju jedne grupe teških ranjenika koji će biti prebačeni u Šćepan polje. Ranjenici su već bili pripremljeni, pa se kolona brzo formirala. Bila je zima. Sanitetsko osoblje brinulo se o ranjenicima u toku puta. Prvi put se krećemo tim

pravcem, pa nam teren nije poznat. Kretali smo se najpre uzvodno Drinom, a zatim put je vodio pored mesta gde se sastaju Tara i Piva. Dalje smo se kretali uzvodno desnom obalom Tare dok nismo stigli naspram Šćepan polja. Iznenadili smo se kada smo ugledali viseći sanduk iznad kanjona Tare, a pogotovo kada nam je saopšteno da treba da izvršimo prebacivanje ranjenika na levu obalu baš u tom sanduku. Zapravo, bio je to improvizovani uređaj za prebacivanje meštana s jedne na drugu obalu Tare, jer u blizini nije bilo mosta. Jedno debelo čelično uže protezalo se preko kanjona reke, a na njega pomoću kotura, bio je zakačen oveći drveni sanduk. Na jednoj i drugoj strani sanduk je vezan debelom žicom, nešto dužom od širine kanjona Tare. Tako je sanduk vučen pomoću tih krajeva žice. Meštani su nam pomagali pri prebacivanju ranjenika. U sanduk je moglo stati nekoliko boraca, pa je prebacivanje vršeno nekoliko puta. Svaku turu smo nekako sa zebnjom ispraćali bojeći se da sve to odjednom ne popusti i čitava »žičana željeznica« se ne strovali u kanjon. Bilo je stravično pogledati u dno kanjona, pa ipak sve je obavljeno kako treba i ranjenici su ubrzo bili smešteni u odgovarajuće tople prostorije. Dalju brigu o njima preuzeli su organi vlasti i pozadinske jedinice.

Pao mi je u oči jedan sredovečan čovek, srednjeg rasta, ali jake konstrukcije, koji je bio u skoro novom suknenom seljačkom odelu ali potpuno bos. Nadutih nogu od zime išao je po snegu od kuće do kuće, brižno o smeštaju ranjenika, a i za nas je pripremio ručak koji se sastojao od povelike porcije riže. Mislim da je ovaj požrtvovani aktivista bio član Mesnog NO odbora ili čak njegov predsednik.

Da su ranjenici bili predati u sigurne ruke svedoči to što su se brzo zalećili i vratili u jedinice. Jedan od ranjenika, koji su nakon zalećenja pohitali u jedinicu, bio je i naš komesar 4. bataljona Stanko Marjanović. To se nikada neće zaboraviti, a pogotovo to ne mogu da zaborave oni ranjenici kojima je to prebacivanje garantovalo sigurno i bezbedno lečenje i ozdravljenje.

Slavko Trikić

NA PARTIJSKOM KURSU U USTIKOLINI

Posle šeste neprijateljske ofanzive, polovinom januara 1944. godine, 5. divizija prebacila se u Foču i zaposela položaje na visovima iznad same varoši. Naš dolazak u Foči sličan je onome, pre dve godine, kada je Vrhovni štab sa 1. proleterskom brigadom stigao, februara 1942. godine, posle čuvenog Igmanskog marša. Dolaskom u Foču na slobodnu teritoriju, preduzete su sve mere kako bi se jedinice oporavile od silnih borbi koje su vođene decembra 1943. i januara 1944. godine. Opravljena su, pored ostalog, stara kupatila u kasarni tako da smo se mogli okupati prvi put posle napornih borbi. Štab divizije nastojao je da popuni komandni kadar koji je izginuo u prethodnim borbama te je radi toga formirano dva kursa: jedan vojni, za komandire vodova, a drugi vojnopolitički za vodne delegate. Vojni kurs održavao se u Foči, a za delegate u Ustikolini. Vojnopolitički kurs je počeo prvom polovinom februara 1944. godine. Na kursu vodnih delegata bilo nas je oko dvadeset, a rukovodilac je bio Radovan Papić koji je tada bio u politodelu 4. krajiške brigade.

Nastava je počinjala u sedam i trideset časova, a posle podne učilo se po kružocima do 19 časova. Radovan nam je predavao o prvim zaćecima radničkog pokreta, zatim prvobitnoj zajednici, o robovlasničkom, feudalnom, kapitalističkom i najzad socijalističkom sistemu, o razvitku radničkog pokreta i oktobarskoj revoluciji. Zaista, naš rukovodilac imao je takav metod izlaganja da smo ga svi pažljivo slušali i trudili se da svaku reč zapamtimo. Govorio nam je o mnogim revolucijama koje su do tada izvedene u svetu: buržoa-

skoj demokratskoj revoluciji, februara 1848. godine, Pariškoj komuni, 1871. godine i drugima. Najviše smo govorili o formiranju Komunističke partije Jugoslavije i njenom razvitku između dva rata, o dolasku druga Tita na čelo Partije, o njegovoj ulozi u rukovođenju i sređivanju njenih redova, a zatim o dizanju ustanka i o rukovodećoj ulozi Partije i SKOJ-a u NÓR-u.

Na ovome kursu desio se i jedan nesrećan slučaj. Duka Marjanović iz 1. krajiške brigade bio je na straži. Njegov drug Radulović je, oko 19 časova, hteo da se našali sa njim, da mu oduzme pušku. Duka je mislio da je to neprijatelj, istrgao pušku, opalio i Radulović je ranjen u nogu. Kasnije smo ga preneli u Crnu Goru na lečenje.

Mi smo sa uspehom završili kurs koji je trajao oko 20 dana i razmestili se opet po svojim jedinicama. Primili smo vodove. Komandir voda i delegat voda bili su ravnopravni i zamenjivali su jedan drugoga u borbi. Ovaj predah u Foči iskoristili smo i popunili niži kadar koji je nedostajao u našim jedinicama.

Miloš Bošnjak

OD BUGOJNA DO BERANA (IVANGRADA)

Poslije smještaja teških, srednje teških ranjenika i težih bolesnika 5. krajiške divizije u bolnice Riibnik i Podgrmeč, stigao sam u Štab 5. divizije u Bugojno 2. ili 3. oktobra 1943. godine. Poslije podnošenja izvještaja Štabu divizije o izvršenom zadatku, pošao sam u bolnicu gdje su me Kazo, Simo i osoblje radosno dočekali.

Baš tih dana dobijeno je uputstvo da bolnicu treba pripremiti za duži marš. U bolnici su ostali lakši ranjenici i bolesnici. Bilo ih je oko 50, među kojima oko 15 kojima su bili određeni konji za jahanje.

Pripreme su vršene temeljito. Ranjenici i bolesnici, bili su, u medicinskom smislu, dobro obrađeni. Potkivani su konji i dotjerivana oprema. Odabiran je najpotrebniji materijal, pri čemu su primat imali sanitetski materijal, municija i ishrana.

Sve je bilo pripremljeno pa smo 9. oktobra izvršili pokret u pravcu Gornjeg Vakufa. Kolona bolnice i intendantura bile su dosta glomazne. U našoj bolnici koja je, u stvari, već bila divizijska bolnica, imali smo i apoteku. Naša apotekarka Stanka Laković, Užičanka, krojačka radnica i borac 2. proleterske brigade, sakupila je sanitetskog materijala za tovar na tri konja. Ova vrijedna drugarica skupljala je lijekove u prašku i tabletama. Čak je u tovaru imala i doboše za sterilizaciju, hirurške instrumente, mada namjenu nekih od njih nije znala.

Zbog svoje glomaznosti, ove kolone otežavale su pokret Štaba divizije i jedinica. Doktor Kazimir Barilo — Kazo i drug Simo sve su činili da bolnica ne bude problem u pokretu.

Ja sam prvih dana pokreta išao sa Milom Davidovićem u prethodnici Štaba divizije pa smo jednog dana na terenu Ramskog odreda u jednom selu naišli na jednog domobrana. Prilikom saslušanja priznao je da je na službi u Mostaru itd. Kada je stigao Štab divizije, mi smo ga predali njemu.

Prugu smo prešli 13/14. oktobra. Borbe su vođene sa posadama željezničkih stanica Bradina i Podorašac. Stanice su zauzete, posade likvidirane i zaplijenjene izvjesne količine oružja i municije. U ovim borbama imali smo dva mrtva borca, dva nestala i 10 ranjenika, od kojih pet teže. Teže ranjenike preuzeo je Ramski partizanski odred, a ostali su primljeni u našu bolnicu. Tako se već prvih dana marša za Sandžak počela povećavati bolnica. Od prelaska pruge Sarajevo — Konjic do dolaska u Foču nije bilo većih borbi. Tako naša bolnica nije još uvijek bila opterećena teškim ranjenicima. U Foču je Štab divizije stigao noću 19/20. oktobra, a bolnica i komora danju, 20. oktobra. Drinu smo prešli preko žicanog mosta kod Broda, a konje bez tovara natjerali smo preko rijeke. Prenošnje tovara preko rijeke na rukama oduzelo nam je dosta vremena. Sela u rejonu Jabuke bila su popaljena, jer su to većinom muslimanska sela koja su četnici nemilosrdno i zvjerski uništavali. Foča je bila, takođe, porušena i popaljena. U Foči sam se sreo sa kuririma iz Pive. Poslao sam kratko pismo mojima kod Danilovgrada, koje su oni primili tek krajem novembra.

Krajem oktobra 5. divizija sa svim jedinicama, bolnicom i komorama stigla je na sektor Višegrad — Rudo — Priboj — Prijepolje. Kada smo došli u Rudo, smjestili smo bolnicu, zaštitnu četvu i komoru i počeli sa organizovanim radom. Održali smo partijski sastanak, analizirali rad i postavili dalje zadatke. Posle nekoliko dana naređeno je da se bolnica preseli na raskršće puteva Rudo — Pljevlja — Uvac. Selo se zvalo Zlatar, imalo je lijepe kuće — uglavnom prizemlje sa spratom.

U mjestu Zlataru ostala je bolnica sve do početka decembra 1943. godine (početka šeste ofanzive). Ideološko-politički i zabavni rad odvijao se dosta dobro. U jednoj prostoriji, gdje smo se smjestili, našli smo neko-

liko kilograma crvene boje kojom smo pisali parole na fasadi zgrada.

Negdje polovinom novembra bili su nam u posjeti komesar, komandant i članovi Štaba divizije. Bili su zadovoljni našim radom i stanjem u bolnici, pa su nas pohvalili, što nam je bilo veoma drago.

Početak decembra 1943. godine počinje šesta neprijateljska ofanziva. Za diviziju i bolnicu nastupaju veoma teški dani.

Četvrtog decembra dobili smo naređenje od Štaba divizije da se preselimo u selo Zaborak. Ovo selo nalazilo se na seoskom putu Rudo — čajniče. Već 5. decembra prešli smo u selo Mištar. Od Dana Obradovića, komesara Limskog odreda, saznali smo da su Nijemci uspjeli da prodru u čajniče. Limski odred je bio formiran od boraca sa sektora Rudo — čajniče. Ovaj kraj je bio pročetnički, zbog čega su borci iz odreda masovno pošli kućama kada su osjetili ofanzivu.

U selu smo imali jedan mali incident. Dva seljaka koji su bili mobilisani da nose ranjenike, noću ukradu puškomitraljez »šarac« i sakriju ga. Taj puškomitraljez bio je rezerva. Naš komandir Simo posumnja na ove seljake i odvede ih na saslušanje. Oni su brzo priznali krađu. Simo je htio da ih strijelja. Kazo i ja nijesmo se složili sa Simom. Za kaznu nosili su nam ranjenike dva dana, a zatim su jedne večeri pobjegli.

Izjestili smo Štab divizije o situaciji, čekajući naređenje za dalji pokret. U međuvremenu stiže jedan borac iz Pljevalja i izvještava nas da dolazi kolona od 10 ranjenika na nosilima. Nosili su ih 40 Italijana. Kolonu je vodio Milan Salić i bolničarka Vukosava Škipina. Da su ona i njen saborac imali 40 partizana na raspolaganju, čovjek bi nekako shvatio smjelost i težinu ovoga zadatka. Ali, oni su imali na raspolaganju zarobljene Italijane, dojučerašnje neprijatelje koji su nosili ranjene partizane. Moglo bi se reći: »Čudni su bili ti Italijani«. Mi smo u bolnici imali preko 15 ranjenih boraca na nosilima, oko 40 teških ranjenika i bolesnika; sada nam dolazi odjednom još deset ranjenika na nosilima. Teška situacija, i to na početku neprijateljske ofanzive.

Bolnicu je pratio jedan bataljon 4. brigade. Kada smo primili izveštaj od kurira, uputili smo jednu četvu da prihvati ranjenike iz Pljevalja. Ova jedinica brzo je pošla na zadatak i poslije nekoliko sati stigla sa ranjenicima kod nas. Kazo je, sa sanitetskim osobljem, preduzeo mjere da se ranjenici previju i pripreme za dalji marš. Istoga dana, kasno u noć, vraćamo se u Rudo. Osoblje užurbano radi na spremanju hrane. Naš vrijedni intendant Rade ima zalihe za nekoliko dana, ali se štedi, ne znamo kada ćemo dobiti nove količine. Sljedećeg dana krećemo u pravcu Višegrada, gdje stižemo predveče. Prelazimo Drinu preko divnog mosta sagrađenog od kamena.

Borbe su se vodile danonoćno. Nije bilo odmora niti uslova da se ranjenici previju ili nahrane. Često smo mijenjali pravac kretanja, zavisno od borbi i neprijateljske aktivnosti. Stalno su nam pristizali novi ranjenici i bolesnici. Smenjivale su se čete koje su nosile ranjenike. Konji su brzo posustajali, uglavnom zbog nedostatka hrane. Kraj kuda smo se kretali bio je pust. Poslije deset dana maršovanja i stradanja, stižemo u rejon Han-Pijesak — Kram. Cestu je neprijatelj bio blokirao, ali je blokadu probila 1. brigada i prešla na drugu stranu. Bolnica je u priličnom metežu prelazila cestu i zalazila dalje u šumu. U tome proboju izgubili smo pet teških ranjenika na nosilima.

Da bismo smanjili broj ranjenika na nosilima, stalno smo vršili trijažu. One ranjenike koji su mogli jahati skidali smo sa nosila i davali im konje. Sa ishranom i sanitetskim materijalom bili smo već u velikoj oskudici.

Iz Žeravice upućeni smo u selo Tuholj. Broj teških ranjenika na nosilima sveli smo na deset od petnaest, ali se zato povećavao broj ranjenika na konjima i pješaka. Sada je bolnicu pratila i obezbjeđivala 10. brigada. Pod veoma teškim okolnostima kolona kreće preko Konjuha. U rejonu sela Džine i Ribnice, 1. brigada je razbila jednu jedinicu Nijemaca i zaplijenila 30 tovarnih konja sa komorom i ambulantom. Materijal je upućen bolnici, što nam je donekle popravilo materijalno stanje.

U »Ratnom dnevniku« Milutina Morača, na str. 163, stoji da su naše jedinice u Ribnici našle ambulantu 2. bataljona 99. puka 1. brdske divizije, u kojoj je bilo smješteno nekoliko Nijemaca ranjenika. Naši nijesu dirali ranjene Nijemce, nego su njihovoj komandi ostavili pismo u kojem je rečeno da mi ne ubijamo njihove ranjenike, kao što oni čine sa našima.

Na Konjuhu smo konačili dvije noći na snijegu. Ložili smo vatre, ali su one propadale u snijeg čije su naslage bile veće od jednog metra. Nekako smo uspjeli da spremimo nešto hrane i nahranimo naše ranjenike i bolesnike. Veliki heroizam pokazivali su naši ranjeni drugovi i drugarice. Može se reći da su svi ćutali, niko nije glasa puštao, već su junački trpjeli bolove. Tu je bio jedan od najtežih ranjenika, Gojko Kusonjić, intendant divizije, koji je bio sav u zavojima zbog opekotina, pa Stevka Bojanić sa prebijenom nogom, Rade Bajić i drugi.

Poslije prelaska Konjuh-planine spustili smo se u rejon reke Krivaje. Bolnicu preuzima 4. brigada. Pret hodnih dana i noći marš je bio izuzetno težak. Noći su bile veoma hladne. Na malim zastojima drijemalo se u stojećem stavu, mnogi jahači bi zadrijemali na konju i padali. Trčali smo da takve opet postavimo na kon ja, pošto to nijesu mogli sami da urade. Ranije smo predali 27. diviziji pet teških ranjenika. Sada smo ih imali 10 na nosilima, preko 30 na konjima i oko 45 težih i lakših ranjenika pješaka, a pored toga imali smo komoru od nekoliko tovarnih konja. Takva kolona teško se kretala pod stalnim okruženjem neprijateljskih jedinica i po velikom snijegu. Brigada je nabačena na planinski masiv planine Zvijezde, tj. Žedni vrh na visini od 1.089 metara. Da bi se kolona rasteretila i neprijatelju zavarao trag, štab brigade donosi najtežu odluku od svog postojanja. Privremeno pod Žednim vrhom, u kolibama napravljenim od granja, sklonili smo 10 teških ranjenika. Sa ovom grupom ostavili smo bolničarku drugaricu Vukosavu Škipiin i komesara Pera Košpića. Sa njima je ostavljen i medicinar Vlado Jasenak. Ostavljeno im je nešto hrane i jedan vo. Ovu grupu ranjenika pronašli

su četnici, šest likvidirali a tri ranjenika predali Nijemcima. Radu Bajića četnici su zadržali kod njih s ciljem da za njega od ustaša traže municiju.

Četvrta brigada je 24. decembra vodila ogorčene borbe sa jedinicama »Princ Eugen« i postigla veliki uspjeh toga dana. Bolnicu je ponovo preuzela 10. brigada sa kojom smo se probili preko Krivaje u selo Ribnicu. Kada smo stigli u selo, ustanovili smo da nam je negdje ostalo ili izgubilo vezu sa bolnicom oko 10 lakših ranjenika, koji su se pridružili ostavljenim ranjenicima pod Žednim vrhom. I ovu grupu likvidirali su četnici na zvjerski način. Rade Bajić piše da su divnu, mladu, nježnu bolničarku Dragu Šabljić vezali za drvo, počeli da pucaju u noge, pa u ramena i tako redom dok su je dokrajčili. Još gnusnije su postupali sa Stevkom Bojanić koja je bila referent saniteta bataljona.

Iz Ribnice smo pošli noću da se probijemo preko ceste sjeverno od Kladnja. Cestu su kontrolisali Nijemci. Kada su nas osjetili, osuli su iz artiljerijskih oruđa barožnu vatru po jelovoj šumi. Po ranjenicima i čitavoj koloni padale su grane i komadi leda i snijega. Hitno smo se vratili natrag, zaobišli smo Kladanj, sa južne strane prešli cestu Kladanj — Olovo i stigli u selo Žeravicu.

Bolnica se svakim danom povećavala, pa smo već imali desetak teških ranjenika na nosilima. Odmora još nije bilo. U Žeravici smo previli ranjenike, pripremili ručak i nešto mesa za marš u pravcu Jahorine. Dani su bili sa manje oblaka i magle, pa su njemački piloti počeli da izviđaju teren iza Romanije.

To nas je ometalo da se danju krećemo. Noću, 30/31. decembra, krenuli smo u pravcu sela Šehbegovića. Snijeg je bio veliki, veoma hladno, mi umorni, pospani i gladni, jedva smo se kretali. Sve konje kojima smo raspolagali angažovali smo za ranjenike i bolesnike. Pješke su išli svi — od komandanta brigade do ljekara. Ono malo konja što smo imali bilo je u jadnom stanju, bez hrane i zbog opterećenja. Mnoge smo ostavili da nemoćno leže u snijegu.

Iz Šahbegovića kolona je pošla iza Romanije s ciljem da se probijemo preko ceste Sarajevo — Sokolac

i produžimo za Jahorinu. Jedne večeri konačili smo u nekim napuštenim štalama. Naložili smo vatre i spremili večeru od mesa sa malo gušćom supom. Tih dana neki borci iz naše zaštitne čete počeli su da gundaju. Poslije večere održali smo partijski sastanak. Sastanak je trajao oko jedan sat. Zadužili smo druga Simu da iznese stanje — situaciju u kojoj se nalazimo. Rečeno je, između ostalog, da je jedini izlaz iz situacije u kojoj se nalazimo da istrajemo i produžimo sa borbom. Poslije konferencije situacija u jedinici bila je dobra.

Sljedeći dan bolnica je, zaštitom 10. brigade, maršovala kroz šumu danju. Negdje iza podne prešli smo cestu Sarajevo — Sokolac i prebacili se u selo Bogoviće. Intendant i kuvari pripremali su večeru, ljekar i sanitetsko osoblje previjali su hitnije slučajeve — kad se oglasi naš puškomitraljezac Rade Labus sa čuke iznad sela. Komandir Simo hitro je poveo našu četvu, izbio na čuku i prihvatio borbu. Neprijatelj je napao sa oko 30 vojnika. Večera je bila upola gotova, na brzinu je pojedeno poluskuvano meso, formirali smo kolonu i krenuli da pređemo prugu Sarajevo — Višegrad u rejonu Prače. Jedinice 10. brigade obezbjedile su prelaz i poslale jednu četvu da nam pomogne. Prugu smo uspješno prešli, uputili se uz Jahorinu i stigli u rejon Bara. Neprijatelj je bio i na ovom terenu veoma aktivan, zbog čega smo morali produžiti sa bolnicom u pravcu Jabuke i Foče. Zadržali smo se jedan dan u rejonu sela Milotine. Izbjegavali smo sela i gušća naselja zbog avijacije. Toga dana posjetio nas je komesar Ilija A^aterić. Posjete drugova iz Štaba divizije uvijek su nam dobro dolazile. Od njih smo dobili šira objašnjenja stanja divizije, što je pozitivno djelovalo na cjelokupan sastav bolnice. Toga dana održali smo partijski sastanak i konferenciju.

Poslije malog predaha sa bolnicom smo stigli u selo Jabuku i izvršili pripreme da se prebacimo preko Drine u Foču. Jedinice 1. brigade oslobađaju Foču 13. januara. Sektor oko Foče, Kalinovika i Goražda držali su, uglavnom, četnici. Bolnica sa 25 teških ranjenika i oko 60 konjanika i pješaka prelazi Drinu 15. januara. Ranjenici i osoblje prelaze rijeku preko žicanog mosta. Most je bio tako slab da smo propuštali samo po jedna

nosila ili tri pješaka da prelaze istovremeno. Zato je prelazak trajao skoro čitav dan. Ranjenici na nosilima stigli su u Foču oko podne, a ostali predveče. Pored ranjenika morali smo i komoru prenijeti preko mosta, a konje smo natjerali u valovitu, hladnu Drinu. Jadnici, dobro su plivali, pa smo ih uveče dobro nahranili.

Tako se završila šesta neprijateljska ofanziva, ali borbe i patnje nijesu prestajale. Naši ranjenici dobili su malo odmora. Od 1. i 10 brigade dobili smo znatne količine hrane i sanitetskog materijala. Čim se neki ranjenik osjeti i malo sposobnim, traži da ide u svoju jedinicu. Tako je bolnica počela da se smanjuje bez obzira što su nam dolazili novi ranjenici i bolesnici. Najveća briga u toku januara bila je neizvjesnost gdje je i kako je 4. krajiška brigada. Tek krajem januara stigle su 4. brigada i 1. južnomoravska. Veselje je bilo veliko. Svi smo se radovali njihovom dolasku. Već 4. februara dolaze bolnici u posjetu Rade Zorić, komandant 4. brigade, Milan Trninić, zamjenik komesara, drug Kačo, komesar brigade i drugarica Ljubica Mihić, član politodjela brigade. Bilo je grljenja i poneka suza radnica. Oni su nam ukratko ispričali o njihovim borbama i ranjenicima na Žednom vrhu. Vijest o tragediji ranjenika na Žednom vrhu teško nam je pala.

Početak februara dobili smo naređenje da pripremimo 15 teških ranjenika za transport. Drug Kazo je, sa osobljem, obrađivao određene ranjenike i sve je bilo spremno za pokret 6. februara. Već 7. februara ova grupa teških ranjenika upućena je u Pivu.

Istoga dana održan je zbor u Foči povodom 26-godišnjice Crvene armije. Zboru su prisustvovali predstavnici svih jedinica 5. divizije i velik broj građana Foče i čajniča. Govorio je drug Milutin Morača.

Poslije proslave u Foči deo bolnice premješten je u selo Kruščica. U bolnici smo imali 18 teških i oko 50 lakših ranjenika i bolesnika. S obzirom da smo bili odmorni i dobro pripremljeni, ovaj pokret nije nam teško pao. Teški ranjenici, oko 15, ostali su u Foči, odakle smo ih kasnije evakuisali u Berane (sada Ivangrad).

U Kruščici smo se lijepo smjestili. Seljaci su nam ustupili nekoliko soba za smještaj ranjenika i bolesnika. Brigade su nas snabdjele hranom i sanitetskim materijalom.

Bolnica je ostala u Kruščici do kraja februara 1943. godine. Pred kraj mjeseca dobio sam poziv da se javim u Štab divizije. Mislio sam da me zovu radi sastanka komiteta. U Štabu sam se javio komesaru Iliji Materiću. On se prvo interesovao za stanje u bolnici i na kraju razgovora saopštio mi da sam određen da organizujem transport teških ranjenika i bolesnika u Berane u Crnoj Gori. Objasnio mi je da u Berane slijedeći saveznički transportni avioni i da ova grupa treba da se uputi u Italiju na liječenje. Drug Materić mi je rekao da će nas pratiti jedna četa sve dok nas ne preda 3. sandžačkoj brigadi, da ćemo dobiti 40 Italijana da nose ranjenike, potreban broj konja za lakše ranjenike i bolesnike i komoru. Odobrio je da od bolničkog osoblja sa nama idu četiri drugarice.

Kada sam došao u bolnicu, saopštio sam odluku Štaba divizije drugovima Kazu i Simi. Za komesara bolnice došao je drug Ćurguz, koji je, takođe, bio upoznat sa pripremama za transport ranjenika. Pripreme su vršene u tajnosti. No, i pored toga morali smo da vršimo trijažu ranjenika, što je donekle otkrilo našu namjeru.

Odlučeno je da se na put u pravcu Berana pošalje 29 teških i lakših ranjenika i bolesnika. Određene su četiri bolničarke, među kojima je drugarica Smilja bila glavna bolničarka. Naš ljekar Kazo i apotekarka Stan-ka savjesno su izvršili pripreme.

Prvog marta 1944. godine kolona je krenula iz Foče. Snijeg je bio veliki. Postojala je prtina, ali dosta uska za nošenje nosila, zbog čega su po dvojica Italijana nosili jedna nosila. Putovali smo do Berana 11 dana marš-rutom: Foča — Čelebići — Popov Do — Kakmuže — Kovren — Šahovići — Bijelo Polje — Berane.

Kada smo pošli iz Foče, prihvatila nas je jedna četa 4. bataljona, 4. brigade. Prvog dana putovanja dobro smo napredovali, mada se odmah pokazalo da smo dobili slabe konje za put. Italijani su se brzo zamarali,

jer su pored ranjenika nosili i velike rance. Drugog dana oko 10 časova sreli smo jednu italijansku brigadu u rejonu Šula. Italijani koji su nosili ranjenike počеше plaćući da mole da ih pustimo sa brigadom. Komandant italijanske brigade razgovarao je sa mnom o tome. Kada sam mu ispričao kakav zadatak imam, on je svojim zemljacima objasnio cilj našeg puta. Čak im je rekao da postoji mogućnost da se u Crnoj Gori uključe u neku italijansku brigadu, što se i obistinilo.

Četa 4. bataljona pratila nas je dva dana. Trećeg dana ujutru komesar čete mi je saopštio da se oni vraćaju sa bolničarkama i nekoliko konja.

Bez ikakve pratnje putovali smo dva dana. Nigdje nijesmo susreli 3. sandžačku brigadu. Sela raštrkana i pod uticajem bobovskih četnika. Uz put sam od seljaka kupovao sir i mlijeko za italijanske lire koje sam dobio od Štaba divizije. Tek petog dana u rejonu Kakmuža naišao sam na partizansku jedinicu, odred ili bataljon, i tražio od njih pomoć. Dali su mi šest boraca koji su nas pratili put Dragaša i Kruševa. Ta grupa boraca mnogo mi je pomogla u sakupljanju hrane, obezbjeđenju konačišta i mobilisanju konja za nošenje ranjenika. Najteže je bilo sa ranjenicima na nosilima. Nijesu previjani šest dana. Kod nekih su rane počele da se gnoje i krvare. Tek osmog dana stigli smo u Šahoviće, gdje sam našao Štab 37. sandžačke divizije i Ratka Radovića, komesara divizije. Iz Šahovića smo devetog dana stigli u Bijelo Polje. Bjelopoljska omladina dočekala nas je u Ribarevini. Doživio sam da crnogorska omladina dočeka Krajišnike onako kako je nas Crnogorce dočekala krajiška omladina 1942. godine. Krio sam se od svih kada su mi suze potekle od radosti. Bio sam umoran i iscrpljen, ali sam osjećao zadovoljstvo što smo spasili drage ranjenike, Krajišnike. Bjelopoljci su organizovali smještaj, previjanje i dobro nas nahranili. Mi smo žurili da stignemo u Berane zbog toga što je mogao avion iz Italije da dođe svaki dan, svaki čas. Bjelopoljci su nam pripremili dobar objed i ispraćaj. Bilo je i pozdravnih govora. U ime društveno-političkih organizacija govorio je pop Đorđije Kalezić, vjerski referent 37. sandžačke divizije, nosilac »Partizanske spomenice 1941« i

član KPJ. On je u Bosanskoj krajini doživeo doček od krajiške omladine i naroda, pa je u svom govoru to i potencirao.

Iz Bijelog Polja stigli smo u selo Štitare, gdje smo smješteni u prostorije osnovne škole. Tek jedanaestog dana stigli smo u Berane, u bolnicu 5. proleTERSke brigade. Poslije predaje ranjenika bolnici pošao sam u Andrijevicu u štab 5. brigade.

Tako sam se rastao sa veoma dragim drugovima i drugaricama.

Dušan Jovanović

BRIGA O RANJENIM BORCIMA I LEČENJE U ITALIJI

Teško sam ranjen u levu nogu, u Bugojnu, 23. avgusta 1943. godine, kada je naša 4. krajiška brigada, zajedno sa 3. krajiškom brigadom, oslobađala grad. Dum-dum metak napravio je veliku ranu sa potpunim prelomom cevanice. Videći me ranjena Dušan Bajić, sada viši oficir u penziji (živi u Novom Sadu) sa još jednim borcem izvukao me je iz žestoke ulične borbe. Organizovano je iznošenje ranjenika u prvo naselje kod Bugojna. Još je borba vođena za konačno oslobodjenje grada iz kojeg su ustaše bežale i tako bežeći nailazili na nas ranjenike. Međutim, zahvaljujući našim hrabrim bolničarkama, koje su sa puškom u ruci sprečile ustaše da nas poubijaju, mi smo ostali živi.

Bolnica naše brigade bila je smeštena u Sebešiću, to jest u selu Prusac, gde smo ostali oko mesec dana. Tu je bilo dosta ranjenika, a mnogima su odmah vršene teške operacije bez narkoze.

Obično su ranjenici danju bili smeštani na nosila u blizini šume radi zaštite od avijacije koja je svakodnevno izviđala i svako sumnjivo mesto bombardovala. Uveče su ranjenici vraćani u naselja. S obzirom na teške uslove i toplo vreme, rane su se pogoršavale. Mnogim borcima rane su se ucvrljale, što se desilo i meni.

Komandant naše divizije Milutin Morača obilazio je teške ranjenike u selu Prusac posle oslobodjenja Bugojna i saopštio nam da je doneta odluka da se svi teški ranjenici otpreme na lečenje u Podgrmeč, na teren 5. bosanskog korpusa, gde je bila velika slobodna teritorija. Time će, rekao je on, 5. divizija biti oslobođena teških ranjenika, što će joj omogućiti lakše manevrisanje i vođenje borbi protiv neprijatelja.

Nakon dva-tri dana vršene su pripreme za pokret i jedne večeri krenula je kolona ranjenika za Bugojno, uz pratnju jednog voda. U Bugojnu smo smešteni u vagona i krenuli za Jajce, gde smo prenočili jednu noć po sobama, na nosilima. U sobi u kojoj sam ja bio smešten bilo nas je puno da se nije moglo prolaziti. Tokom noći umrla su nam dva druga pa su kroz prozor, preko nas, izneti napolje. Sutradan smo krenuli kamionima za Mrkonjić-Grad, uz pratnju boraca. U Mrkonjić-Gradu smo smešteni u jednu veliku zgradu na spratu u koju je moglo stati dosta ranjenika. Odmah prvog dana jedna grupa četnika privukla se gradu i otvorila vatru, pa je pucalo staklo na prozorima zgrade u koju smo bili smešteni.

Međutim, naše jedinice koje su obezbeđivale grad rasterale su četnike tako da nije bilo nikakvih posledica. Istog dana nam je došao u posetu Slavko Rodić, komandant korpusa. Sećam se išao je od ranjenika do ranjenika i interesovao se za svakog posebno. Tada nam je rekao da se ne brinemo i da ćemo uz dobru pratnju biti preneti u bolnicu u Podgrmeču.

Iz Mrkonjić-Grada ranjenici su krenuli u kolima s konjskim zapregama prema Ključu gde smo, uz bočno obezbeđenje, mirno stigli. Karavan se kretao dosta sporo. Iz Ključa smo produžili ka Sanici i bezbedno stigli u bolnicu, u mesto Kozin. Ona je bila smeštena u šumi i pravljena specijalno za teške ranjenike. U ovoj bolnici smo ostali sve do aprila 1944. godine kada smo upućeni na lečenje u Italiju. Put od bolnice 5. krajiške divizije iz sela Prusaca do Podgrmeča bio je dug i težak. Može se zamisliti kako se osećao težak ranjenik u zaprežnim kolima, na običnim daskama i bez ikakvih injekcija za ublaženje bolova.

U bolnici u Kozinu bili su smešteni teški ranjenici koje je svakodnevno posećivao narod sa svih strana donoseći odela, čarape, peškire, a što je najvažnije — hranu koja je bila potrebna teškim ranjenicima. Sećam se dobro, nedeljom su bile masovne posete bolnici kao sada u miru. Komesar bolnice u to vreme bio je prvoborac Mirko Jarić (sada živi u Nakovu kod Kinde).

Nastupila je teška zima 1943/44, sa mnogo snega i hladnoće. Teški ranjenici počeli su oboljevati od tifusa. I ja sam oboleo. Pre ranjavanja bio sam težak 82 kilograma, a posle preležanog tifusa i teških bolova od rana spao sam na 48 kilograma. Jedne večeri je lekar, uz pratnju komesara bolnice, obilazio ranjenike i rekao bolničarki da neću dočekati jutro. To mi je kasnije pričao Drago Kuburić, prvoborac i težak ratni vojni invalid koji sada živi u Kikindi.

Dva puta sam nošen u operacionu salu da mi seku nogu. Lekari su govorili da je preča glava nego noga, ali ja sam to energično odbijao. Kad su to videli, ubedili su me da bez narkoze treba da prošeku nogu iznad kolena i da pro vuku gazu radi oticanja gnoja i splasnjanja otoka. To je učinjeno, pa i danas postoji ožiljak od tog prosecanja i podseća me na moje najteže dane u ratu, računajući ono vreme kada mi se rana ucrvljala.

Ovde nije moguće govoriti pojedinačno o teškim danima u ratu, ali ću izneti samo jedan događaj iz VI neprijateljske ofanzive. Jednog dana lekar nam je saopštio da neprijatelj uskoro može stići do bolnice u Kozinu. Stoga je pripremljena pećina za teške ranjenike sa dosta hrane i potrebnim brojem bolničarki. Pećina će biti dobro zatvorena i maskirana. Mi smo taj plan nerado primili, jer smo bili svesni šta nas čeka ukoliko neprijatelj otkrije sklonište. Međutim, na našu sreću do ove selidbe nije došlo jer nas je ofanziva obišla.

Srećna je okolnost što je posle kapitulacije Italije ogroman broj ranjenika prebačen na lečenje u Italiju, kod naših saveznika Engleza. Ranjenici su, uglavnom, prebacivani noću avionima koji su se spuštali na obične livade.

Aprila 1944. godine i nama je saopšteno da treba da idemo na lečenje u Italiju, pa je tako 17. aprila krenula kolona ranjenika iz bolnice Kozin, preko Grmeča, za Medeno polje kod Bosanskog Petrovca, gde je bio aerodrom. Do aerodroma smo prebačeni zaprežnim kolima uz pratnju omladine i komesara bolnice Marka Jarića, koji nas je smestio u zaselak Kolonić, nadomak Medenog polja. Tom prilikom su nam uzeti jastuci ispod glave i vraćeni nazad u bolnicu, jer je, navodno, tre-

balo da avioni dođu naredne noći. Međutim, avioni nisu stigli ni za nedelju dana, te su nam kao jastuci služile ruke. Kada su avioni jedne noći stigli, u njih su se ukrkali engleski vojnici iako smo mi, ranjenici, bili doneti na aerodrom. Nas su omladinke vratile ponovo u Kolonić. Danju smo bili u šumi, a uveče u kućama, jer su neprijateljski avioni svakodnevno kružili nad aerodromom.

Tek noću 25/26. aprila avioni su stigli i mi smo prebačeni u Italiju u bolnicu Taranto. Tu sam ostao, kao i mnogi drugi, sve do povratka u domovinu, 21. jula 1945. godine, kada je jedan veći broj ranjenika brodom prebačen iz luke Bari u Split, gde nas je dočekala ogromna masa sveta.

U bolnici Taranto uglavnom su bili naši teški ranjenici koji su najzad dobili sve potrebne uslove za lečenje. Zvala se *Bolnica narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije* — TARANTO. Posedujem brošuru sa otiskom bolničkog pečata. Lekari i drugo osoblje bili su, uglavnom, Englezi, a skoro u svakoj bolnici bio je najmanje po jedan naš lekar.

Krajem 1944. i početkom 1945. godine u našu bolnicu su počeli pristizati i Englezi koji su ranjavani u borbama protiv grčkih partizana. Oni su odbijali da ih smeštaju sa nama, ali kada im je objašnjeno da smo mi druga vojska, da smo Titovi vojnici, pristali su. Kasnije su postali prisni sa nama.

Ostali su mi u dubokom sećanju prvi dani provedeni u bolnici u Italiji, gde su vršeni ubrzani pregledi i operacije. Tada su svakodnevno iz operacione sale iznošene odsečene noge i ruke u korpama kao drva. Ovaj prizor sam gledao nekoliko puta. Mnogi naši borci su umrli po bolnicama u Italiji. Zahvaljujući tome što je u svakoj bolnici bio po jedan naš lekar, mnogim našim ranjenicima spaseni su noge i ruke, među koje spadam i ja. Naši malobrojni lekari bili su nam od velike pomoći. U našoj bolnici bio je jedan hirurg Crnogorac, ali, na žalost, ne sećam se njegovog imena. Zahvaljujući njemu ranjenik je znao kakve ga operacije čekaju, što je bilo od ogromnog značaja. Dešavalo se da neki ranjenici nisu pristajali na operacije pa su sa-

čuvali ruke ili noge. Ja sam operisan četiri puta pod narkozom. Prva operacija je bila veoma teška, a ostale mnogo lakše. Nepokretan, na nosilima i u krevetu, proveo sam punih 13 meseci, za koje vreme mi je bila neophodna tuđa pomoć.

Lakše ranjeni borci su brže lečeni, a nekad i nedovoljno izlečeni tražili su da se što pre vrate u domovinu i nastave borbu. Dosta takvih vratilo se pre završetka rata i nije bio redak slučaj da su ponovo ranjavani i ginuli.

Interesantno je istaći da nama nije bilo dozvoljeno da držimo bilo kakve sastanke po sobama. Radi toga smo pro testovali kod engleskog osoblja. Međutim, nismo uspeli, pa smo bili prinuđeni da sastanke držimo na tavanima bolnice. Teški ranjenici su, puzeći uz stepenice ili sa štakama, dolazili na partijske i druge sastanke. Sa sastanaka se išlo pojedinačno po sobama i ranjenici koji nisu bili na sastanku su obavestavani o čemu je partijska organizacija diskutovala i kakve su odluke donete.

Lakši ranjenici, uz dozvolu, mogli su izaći u grad da nešto kupe ili razgledaju grad. Međutim, dešavalo se da se neki ranjenik više nikad nije vratio. Jednostavno je nestao. S tim u vezi, na sastanku je odlučeno da se više ne dozvoljava pojedinačan izlazak u grad ili bioskop. Kada smo se kretali ulicom, u koloni, narod bi stajao i sa čuđenjem posmatrao naše borce s obzirom na fašističku propagandu o nama. Vremenom su Italijani uvideli da su zavedeni od fašističke propagande, pa su se približavali našim ranjenicima.

Ostao mi je u živom sećanju jedan slučaj dvojice Italijana, koji su, verovatno, bili vojnici u Jugoslaviji pre kapitulacije Italije. Opkladili su se da će jedan od njih ući u bolnicu, u sobu sa težim ranjenicima, i da će uperiti ruku kao da puca pištoljem na sliku druga Tita koja je visila na zidu. To je Italijan i učinio. Međutim, kad su teški ranjenici to videli, poskakali su nekako sa kreveta i sa štakama u rukama oborili Italijana na pod i tukli ga do besvesti. Posle izvesnog vremena došla je engleska patrola. Kada im je tumač

objasnio šta se dogodilo, oni su Italijana vezali i odveli u zatvor. Ovaj slučaj se dugo pričao među ranjenicima u bolnici.

Naši borci su imali svoj ponos i služili su za primer drugima. Ovo su osetili i engleski vojnici i osoblje koje je radilo u bolnici. Ovde u bolnici lečeni su ranjenici i iz drugih zemalja: Englezi, Albanci i Grci. Jedan engleski vojnik koji je radio u bolnici često puta je okretao rever svoje bluze da bi pokazao crvenu petokraku zvezdu, jer nije smeo da je nosi javno. Oni su nas cenili i ubrajali među najbolje vojnike, kako po hrabrosti tako i po ponašanju. Cenili su mnogo ličnost vrhovnog komandanta druga Tita. Sa nama su se družili, pevali i često fotografisali.

Kada sam se vratio u domovinu preko Splita, lečio sam se u Banjaluci, a zatim u Torži u Novoj Gajdobri gde su ranjenici bili smešteni po kućama, a hranili su se u zajedničkoj menzi. Do ove seobe je došlo radi lakše ishrane tolikog broja ranjenika, što Banjaluka nije mogla obezbediti u to vreme.

Kada su počeli pristizati kolonisti, svi ranjenici su, krajem novembra 1945. godine, posebnim vozom, sa nameštenim krevetima na spratove, otputovali u Pančevo.

Ja sam u Pančevu ostao u bolnici do 25. maja 1946. godine, odakle sam otišao u moju 4. krajišku brigadu koja se nalazila u Đurđevcu kod Bjelovara. Tu u brigadi sam zatekao vrlo mali broj poznanika, jer je većina njih izginula ili su otišli za rukovodiocima u druge jedinice. U brigadi sam ostao oko tri meseca, sa štakom u ruci, do odlaska u Zagreb, u Štab 2. armije, odakle sam se demobilisao.

Janko Plemić

MEĐU KRAJIŠNICIMA

Poslije prelaska iz Prve proleterske brigade ostao sam pri CK. U Jajcu sam bio i za vrijeme proslave kapitulacije Italije. Tu sam se oporavio od iznemoglosti. Nekoliko puta sam tražio novi raspored, ali mi je uvijek ponavljano da sačekam i da se odmorim.

U drugoj polovini septembra 1943. godine pozvan sam na razgovor u Centralni komitet. Primio me je u jednom drvenom hladnjaku ispod istarog bedema Aleksandar Ranković. On mi je saopštio da sam određen za načelnika Politodjela 4. brigade 5. krajiške divizije. Vrlo se pohvalno izražavao o brigadi i diviziji, ističući njihovu čvrstinu i odlučnost u borbi protiv neprijatelja. Ali, rekao je, partijska organizacija brigade je vrlo mlada i nedovoljno ideološki uzdignuta pa joj treba pružiti što veću pomoć. Za vrijeme razgovora u hladnjak je ušao i drug Tito. Pošto sam mu predstavljen, drug Tito je takođe istakao hrabrost i smjelost 5. divizije, a posebno njen veliki uspjeh u napadu na Rajlovac i paljenje aviona. Govorio je da se približava vrijeme kad ćemo mi da ulazimo u gradove, a neprijatelji koji uspiju pobjeći vidjeće kako je živjeti po šumama. Rečeno mi je da je štab brigade u Gornjem Vakufu i da su tamo obavješteni o mom dolasku.

Polazim vozom iz Jajca u Gornji Vakuf. Bili su to stara lokomotiva i dva teretna vagona u koje je ubačeno nekoliko klupa. Umjesto uglja, lože se drva. Voz ide polako i gdje god neko digne ruku staje i prima putnike. Tako jedna grupa seljaka, ulazeći, komentariša da je ovo pravi narodni voz — stane gdje god ti hoćeš. A onaj ranija ne bi stao prije stanice ni da bolesnika primi.

Stigosmo u Gornja Vakuf. Dugo putovanje, a rastajanje kratko. Dolazim u štab brigade. Od ranijih članova Politodjela nijesam zatekao nikoga. Kad su se prikupili svi članovi štaba, održali smo sastanak. Komandant brigade Rade Zorić govorio je o vojnim uspjesima, iskustvima i spremnosti brigade za buduće zadatke. Njegovo izlaganje potvrđivalo je da je to prava udarna brigada, sastavljena od hrabrih i odlučnih boraca, a da je on, stičući iskustva u dosadašnjoj borbi, izrastao u dobrog komandanta. Partijski rukovodilac Milan Trinić izneo je stanje u partijskoj organizaciji koje se potpuno poklapalo sa onim što sam saznao u Jajcu. Sa komesarom Svetozarom Kačarom obnovio sam sjećanja na vrijeme kada smo bili zajedno u Prosvjetinom domu u Mostaru kad je on učio zanat. Zamenik komandanta Vicuka Bodiroža imponuje i figurom i odlučnošću. Čitav štab je sastavljen od radnika, jedino je obavještajni oficir Mile Davidović bio nekadašnji žandarm, ali veoma siguran i promućuran čovjek. Atmosfera prisna i drugarska. Osjetio sam veliko zadovoljstvo što ću raditi sa takvim ljudima.

Sjutradan sam pošao da se povežem sa mjesnom organizacijom. Pred Komandom mjesta zatekoh veliku grupu Roma. Pitam ih da li su došli da se prijave u vojsku. Oni odgovoriše da su došli da traže propusnice kako bi išli po selima i radili za narod. Na moje pitanje zašto ne u vojsku, bar oni mlađi, odgovoriše: »E pa, družo, vi se za nas borite«.

U Komandi mjesta našoh komesara, starog poznanika i člana Partije, Mustafu Temima iz Mostara. On me je upoznao sa situacijom u mjestu i okolini. Stanovnici su većinom Muslimani, nama odani, i pružaju nam veliku pomoć. U to sam se uvjerio i obilazeći bataljone po selima gdje su nas hodže pozivale na ručak i odnose su se prema nama kao prema svojoj djeci.

Stigli su Vojo Poček, drugi član Politodjela (za kulturno-prosvjetni rad) i Marija Jagodić (za rad sa omladinom). Sa mjesnim rukovodstvom smo se dogovorili da organizujemo jednu priredbu za vojsku i narod. Mještani će napraviti podijum u jednoj bašti i donijeti fenjere za osvjetljenje, a mi ćemo pripremiti program. Poslije održanog govora o ciljevima naše borbe, u pro-

gramu je učestvovala kulturna ekipa 5. divizije. Priredba je imala velikog uticaja kako na vojsku tako i na stanovništvo.

Pružila mi se prilika da upoznam i Štab 5. divizije. Na mene je naročito povoljan utisak ostavio komandant Milutin Morača. Iskusan politički radnik, smiren, taktičan i ubjedljiv. Po svom držanju više liči na političkog radnika nego na komandanta. Ali, kao komandant je iskusan i sposoban.

Divizija dobija naređenje za pokret prema Sandžaku. Put je dosta naporan, ali ga borci, raspoloženi i veseli, dobro podnose. Zastajemo u Fojnici kod 10. krajiške divizije, koja je dobila zadatak da nam obezbijedi prijelaz preko Igmana. Od njihovog obavještajnog oficira saznadoh da kotarski predstojnik iz Visokog traži vezu sa njima i da hoće da im preda radio-aparat. Oficir smatra da je predstojnik vrlo opasan obavještajac i da nastoji da uvuče u klopku nekoga od rukovodilaca. Zato je već napravio plan da ga uhvati ili likvidira. Kad sam saznao da je riječ o Marku Šakiću, rekao sam mu da ga lično poznajem, da nam je on još 1941. godine pravio usluge, da može slobodno da se sastane s njim i da ga pozdravi u moje ime.

Slijedeći odmor bio je u Trnovu. Iznenadili smo se dobrom prijemu. U mjestu postoji naš odbor, postoji muslimanska milicija koja je na našoj strani. Tu zatekosmo i Toma Medža, partijskog rukovodioca na tom terenu. On nam reče da možemo biti sigurni i u odbor i u miliciju. Odbor nas je rasporedio i snabdijevao, a milicija vršila naše obezbjeđenje naročito prema Sarajevu. Tu nam stiže obavještenje da nekakve velike kolone kreću sa istoka prema Sarajevu. Tomo Medžo hitno ode da provjeri i vrati se s obavještenjem da su to mase muslimanske sirotinje koje bježe pred četničkim pokoljima oko Goražda i Višegrada. To ubrza naš pokret i usiljenim maršem pođosmo u pravcu Goražda i Rudog. Prva brigada razjuri četničke bande i uguši Dražin takozvani »treći ustanak«. Četvrta brigada ide preko čajniča prema Rudom. Kad smo prolazili pored Foče, do mene je u koloni bio Osman Alajbegović, diplomirani ekonomista iz Foče. Gledamo veliki voćnjak jabuka i berače u berbi. »Ono je, kaže Osman, moj voć-

njak i idem da zatražim koju jabuku. Branje je organizovao komandir četničke čete, koji je bio moj kmet«. Ode i donese u rukama nekoliko jabuka. Čudna klasna orijentacija: bivši kmet-četnički rukovodilac, a bivši aga-partizanski borac. Ta poznata i napredna porodica dala je pokretu još dva borca, Osmanova brata, i njihovu sestru Raziju koju sam poznavao iz 10. hercegovačke brigade.

Rudo smo zauzeli bez borbe pošto su iznenađeni četnici otvarali vatru samo u "bježanju. U jednom selu obaviješteni smo da se Draža Mihajlović nalazi u nekom zaseoku iznad Rudog. Tamo je upućen jedan bataljon koji je iznenadio Dražin Štab tako da je panično pobjegao ostavljajući svu svoju komoru. Bataljon, opterećen tom komorom, upadne poslije u četničku zasjedu, pretrpi znatne gubitke i izgubi komoru. Uspio je da dovede samo jednog bradonju, koji je prije rata bio intendant pozorišta u Skoplju, a komandant bataljona donese veći broj nepopunjenih formulara na kojima je u lijevom gornjem uglu bio odštampan naziv Dražinog Štaba, a pri dnu, na desnoj strani, njegov potpis i pečat. Poslije Rudog zauzeli smo Priboj. Štab brigade smjestili smo u kuću prote Jevđevića, u kojoj je ranije bio četnički štab. U Rudom smo našli velike količine soli, a u Priboju italijanske magacine bogate hranom, pićem i odjećom. Tu su im bile rezerve za čitav ovaj kraj.

Junaštvo Krajišnika prenijelo se kroz čitav Sandžak. Evo i jednog događaja. Grupa naših boraca uđe u kafanu i zatraži po jedan rum. Kafedžija nosi male čaše. Oni traže veće, a on im odgovori da ima samo vinske. Kad zatražiše te vinske čaše, on ih upita odakle su. Rekoše da su Krajišnici, a on uzviknu: »E, sad mi je jasno«.

Vojska se odlično hrani. Svi su vojnici dobro obučeni, najčešće u talijanske uniforme. Povezali smo se sa Hilmom Hašimbegovićem «i koordinirano radimo na terenu. Narod iz okolnih sela okuplja se na pijaci. Nudimo da im dajemo hranu iz magacina, ali se teško usuđuju, plašeći se četničke osvete ako mi odemo. Na pijaci mi priđe jedan visok sredovječan čovjek. Bio je Hercegovac iz Gacka. Prepoznao me je i reče mi da su

on i još nekoliko porodica pobjegli od četničkog terora i smjestili se u Pribojsku Banju. Četnicima su rekli da su pobjegli od ustaša. Nudim mu da natovari na konja sve što mu treba. On se snebiva i na kraju reče da ne smije, već da mu, ako imam novaca, dam da nešto kupi. Dao sam mu lire i obećao da ću doći u Pribojsku Banju.

Jednog dana pođem sa Milom Davidovićem, našim obavještajnim oficirom, i dvojicom kurira terenskim kolima do Banje. Tamo nas rado dočekaju izbjeglice i odmah zatraže da sa nama pođu u partizane dva brata Starovića i njihova rodica, mlada djevojka. Tražili smo da pogledamo crkvu. Dođe jedan mlad kaluđer, malo zastrašen. Ostavljamo oružje pred crkvom i kurire. U crkvi nam kaluđer površno i smušeno objašnjava freske.

Prije izlaska ja ostavim kao prilog 1.000 lira, a to isto učini i drug Davidović. Kaluđer se preporodi. Zamoli nas da sačekamo dok obavijesti igumana. Vрати se trčeci i prenese molbu igumanovu da svratimo kod njega. Kad smo ušli u sobu, za nas je bila pripremljena prava gozba. Pod uticajem četničke propagande plašili su se da ćemo sve popaliti. Ovo nam je poslužilo da im objasnimo ko su četnici i čime se sve služe.

Išao sam u Rudo, obilazio partijsku organizaciju u bataljonu i u mjestu formirao narodnooslobodilački odbor. U njemu je bila naročito aktivna jedna učiteljica. Koliko se sjećam, zvala se Sloboda.

U Priboju su stvoreni uslovi ne samo da se održavaju redovni sastanci već se prišlo i formiranju prvog partijskog kursa u brigadi.

Pošto sam završio viši partijski kurs pri CK KPJ, predviđen sam bio za predavača. Služio sam se i materijalima sa tog kursa. Kurs je trajao 25 dana, a sadržavao je deset osnovnih tema: Razvitak društva, O Partiji, Diktatura proletarijata, Nacionalno pitanje, Seljačko pitanje, Strategija i taktička teorija, O sovjetskoj državi, Fašizam, Oslobodilački rat, Linija Partije.

Svaka od ovih tema imala je i više podtema. Tako, na primjer, prva tema je obuhvatala razvitak živih bića, razvitak čovjeka i -sve društvene sisteme zaključno sa socijalizmom. Druga tema je obuhvatala socijaliste-uto-

piste, Parišku komunu, Marksa, Bngelsa i Lenjina, Drugu d Treću internacionalu i stvaranje i razvitak Komunističke partije Jugoslavije, itd.

Svaka tema rađena je najmanje dva dana. Predavanja su trajala, sa prekidima, do podne. Poslije toga su postavljana pitanja na koja se odgovaralo. Tada su se kursisti dijelili po grupama. Svaka grupa imala je svog rukovodioca. Oni bi čitali materijale d ponavljali što su čuli na predavanju. Pošto je pisanih materijala bilo malo, neke smo umnožavali na šapirografu, i prenosili iz grupe u grupu. Drugoga dana su bile konsultacije sa predavačem i dalja objašnjavanje.

Divno je bilo raditi sa tim ljudima. Po prirodi bistri, ulagali su velike napore da sve nauče i saznaju. Kurs je, svakako, imao velikog uspjeha.

Organizovali smo bili i drugi kurs, ali smo od njega morali odustati zbog VI neprijateljske ofanzdve.

Priboj je bio u centru oslobođene teritorije. Veliki dio zaliha dz italijanskih magacina transportovan je kamionima za Pljevlja. Naše jedinice su tukle četnike i oslobodile i Novu Varoš, a kasnije su vodile teške borbe sa Nijemcima na komunikaciji Prijepolje — Sjenica.

U početku VI neprijateljske ofanzive naš oslonac trebalo je da bude Drugi korpus, pa smo prešli Lim. Ali, kad smo saznali da su Nijemci već ušli u Pljevlja, krenuli smo prema Višegradu. Odstupamo pod teškom borbom. Prolazimo Višegrad i idemo uzvodno lijevom obalom Drine, okrećemo jednim seoskim putem desno i ulazimo u neko selo. Tragovi četničkih zločina svuda oko nas. Na podovima veći d manji tragovi krvi. Poznaje se gdje su klane odrasle osobe, a gdje djeca.

Tu smo prenoćili. Sjutradan nastavljamo put. Veliki je snijeg i stalno pada. Predveče stižemo pred neko veće selo. Zastajemo pod jednim drvetom i pravimo raspored. Pogledah — kuriri razgrću snlijeg d nešto jedu. Bili smo pod velikom kruškom. Kruške jesenas padale pa ih oni traže.

Tražeći slamu za prostirku, Prateća četa nađe zakopane u slami jednu ženu i četvoro djece. Jedno je bilo mrtvo. Ta žena, za vrijeme četničkih pokolja polo-

vinom septembra, nije mogla da bježi sa petoro male djece, pa se zatrpala u slamu. Noću je izlazila, kupila voće i travu pa djeci davala da jedu. Ranije je pr/imjela da je jedno mrtvo, pa ga iznijela i bacila negdje u potok. Tu je izdržala preko trti mjeseca. I ona i djeca su bili samo kosturi. Obložili smo ih ćebadima, smjestili u sepete i potovarili na konje. Pridružili smo ih bolnici i hranili dijetalno. Vodili smo ih sa sobom sve do Gornje Žepe. Tu smo ih ostavili u jednoj muslimanskoj kući, a domaćinu dali hrane za njih pošto smo je u komori dosta imali.

Na nas su se ustremile velike neprijateljske snage. To su njemačke divizije koje su se prebacivale iz Grčke za pojačanje fronta u Italiji i imale su zadatak da čiste teritoriju od partizana. Borbe su neprekidne. Probijemo jedan obruč, upadamo u drugi. Neprijatelj je otkrio našu šifru i zna kuda ćemo se kretati. Svako veče Radio-Donau govori o uništavanju 5. Titove divizije.

Nespavanje i napori iscrpljuju ljude. Slušao sam priče da su i prije pregladnjeli i iscrpljeni borci znali da se postrojavaju sa porcijama kod praznih kazana. Nešto se slično i meni desilo dok smo noću prelazili preko Devetaka. Noć vedra, mjesečina. Snijeg veliki i aiča zima. Najednom, ugledah pred kolonom jako osvijetljenu gradsku ulicu. Kuće višespratnice, prozori veliki, jako osvijetljeni.

Uslijedio je pokret prema istoku. Divizija zauzima Kalinovik, Foču i Goražde. Četvrta brigada je kod Foče u Ustikolini. Opet duži odmor. Uslovi su povoljni za politički rad. Organizujemo i drugi partijski kurs koji je radio kao i prvi i postizao vrlo dobar uspjeh. Kako i ne bi kad su kursisti uporni i bistri Krajišnici, željni da nešto više saznaju.

Na putu prema Foči s nama je jedan vod Hercegovaca, koji ide za vezu sa Vrhovnim štabom. Pošto je među njima i jedan moj rođak, saznao sam za sve moje i bratu Žarku poslao svoj ručni sat. Zamolio sam ga da prenese da je inž. Vlado Vujović komandant jedne brigade u Srbiji, što mi je rekao Blagoje Nešković.

Za ovo vrijeme ukinuti su politodjeli po brigadama, a formirani po divizijama. Ja sam određen za rukovo-

dioca Poli tod jela 5. divizije, a za drugog člana je određen Vuksan Ljumović, odličan drug i radnik. Zao mi je bilo da se rastanem sa Vojom Počekom, koji je kao pravi umjetnik recitovao revolucionarne pjesme.

Radovan Papić

Četvrti dio

PRVI PRODOR U SRBIJU

PRVI PRODOR U SRBIJU

Po naređenju Vrhovnog štaba, 2. proleterska i naša 5. divizija krenule su u Srbiju. Ove dve divizije nazvane su — Udarna grupa divizija i taj naziv je usvojen u našoj historiografiji. Zajednička dejstva su trajala puna dva meseca, a po odluci Vrhovnog štaba komandu grupe činio je Štab 5. divizije. Vrhovni štab je našoj diviziji namenio ulogu prethodnice što je bio njen najvažniji zadatak u toku NOR.

Za konačnu pobedu naše revolucije Srbija je bila izuzetno značajna. Nju je trebalo što pre osloboditi i formirati u njoj nove jedinice. Značaj Srbije, ogledao se, pored ostalog, u sledećem:

Ustanak 1941. godine prvo je podignut u Srbiji, tu je stvorena prva naša slobodna teritorija d tu je bio centar pokreta za celu zemlju. Posle prve neprijateljske ofanzive, krajem 1941. godine i povlačenja glavnine partizanskih snaga, u najvećem delu Srbije pokret je oslabio, a u nekim delovima je potpuno ugušen. Pod veoma teškim uslovima pokret se održao na području Jastrepcu, Toplice, Crne Trave, nešto manje u istočnoj Srbiji, oko Požarevca i Kosmaja. U drugoj polovini 1943. godine pokret je naglo ojačao u južnoj Srbiji (Toplica — Jablanica) i upravo je trebalo, dolaskom naših jaćih snaga, taj pokret još više pomoći i omogućiti mu što masovniji i brži razvoj.

U Srbiji su se nalazile veoma jake neprijateljske snage, nemačke i bugarske i domaći kvislinzi: četnici Draže Mihailovića, srpski dobrovoljački korpus, srpska državna straža jačine pet pukova (policija Milana Nedića) i dr. Pored ostalih, u Srbiji je bio stacioniran 1. bugarski korpus sa četiri kompletne pešadijske divizije. Brojne neprijateljske snage trebalo je razbiti.

Poseban problem su predstavljali četnici Draže Mihailovića i to ne toliko po svojoj snazi, koliko po mamovnosti. U borbi protiv NOV oni su u celoj zemlji, pa i u Srbiji, otvoreno saradivali sa okupatorom. Od Nemaca su dobijali oružje i municiju, a imali su i podršku izbegličke kraljevske vlade. Draža Mihailović je nasilno mobilisao ljudstvo u svoje jedinice. Dolaskom naših snaga, mobilisani seljaci bi se oslobodili terora i pretnji te bi stupali u NOV.

Srbija je bila ekonomski dosta jaka, pa su iz nje Nemci izvlačili velika bogatstva. Trebalo je to sprečiti i time slabiti moć neprijatelja. Istovremeno, ona je pružala povoljne uslove za materijalno obezbeđenje naših snaga i pokreta u celini.

U datoj situaciji značaj Srbije cenile su obe strane: mi, da je što pre oslobodimo, a neprijatelj da je zadrži za sebe. Nemci su pratili dejstva naših snaga i očekivali naš prelazak u Srbiju. Da bi nas sprečili, držali su u pripravnosti svoje specijalizovane snage, kao i bugarske i četničke jedinice. Četnici su dobili ulogu predstraže, a imali su veoma jake snage u pripravnosti koje su držale gotovo neprekidno položaje na reci Limu.

Druga proleterska i 5. krajiška divizija imale su zadatak da sa područja Cajnića, Rudog, Priboja, forsiraju Lim, brzo dejstvuju, izbiju u dolinu reke Ibar, predu ga i preko Kopaonika da se što pre nađu na prostoru irekâ Rasine, Toplice d Jablanice. Rešeno je da prvo krene 2. proleterska divizija i ona je 6. marta 1944. godine pokušala da forsira Lim između Rudog i Priboja, ali u tom nije uspela zbog jake neprijateljske odbrane i nedostatka sredstava za prelazak.

Poslednji delovi naše divizije prešli su reku Drinu 12. marta 1944. godine. Time, u suštini, počinje njen pokret u Srbiju. U jutarnjim časovima, 14. marta, naša brigada krenula je sa prostora šireg rejonu čajniča ka reci Lim, s namerom da ga pređu i dalje prodru u dubinu. Prva krajiška brigada je išla napred i ona je prva vršila forsiranje. Odlučeno je da se prelaz izvrši u rejonu sela Setihova. Od našeg polaznog rejonu do mesta prelaza bilo je oko 20 km vazdušne linije. Zemljište je bilo planinsko, ispresecano, a bilo je pokriveno dosta visokim snegom, što je naš pokret činilo veoma napornim. Forsiranje Lima izvršeno je iz pokreta, pod izuzetno teškim uslovima.

Posle prelaska Lima, naša brigada dejstvovala je severno i severoistočno od Rudog u pravcu ušća reke Uvac u Lim. Sutradan, 16. marta, našla se u širem rejonu sela Oskoruša. Na ovaj način došli smo u pozadinu neprijateljskih snaga koje su se nalazile ispred 2. proleterske divizije. Te neprijateljske snage bile su prisiljene na povlačenje, a našim snagama olakšan je prelazak preko Lima u rejonu Rudog.

Daljim dejstvom snage naše brigade našle su se u rejonu sela Štrpci i Mioče i u neposrednoj blizini Priboja. U tom momentu u rejonu Priboja nalazile su se sledeće neprijateljske snage: 1. i 2. bataljon 5. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa (1.400 vojnika sa 52 automatska oruđa); četnička Jurišna brigada pod komandom majora Pavla Đurišića (350 ljudi); četnička Pribojska brigada (200 ljudi); četnički Pribojski odred (120 ljudi) i Pribojska muslimanska fašistička milicija jačine 260 ljudi. U rejonu sela Banja, četiri kilometra jugoistočno od Priboja, nalazila se 1. četnička Mileševska i Novovaroška brigada, 46 nemačkih vojnika sa dva topa 75 mm i sedam kamiona. Ukupno oko 2.500 ljudi.

Uveče, 17. marta, brigada je izvršila napad na neprijateljske snage. Borba je bila veoma žestoka, posebno oko mosta na reci Uvac, koji su branili četnici Pavla Đurišića. Naš napad bio je snažan i neprijatelj nije izdržao. Pošto smo prešli reku Uvac, razvila se borba na prilazima Priboju. Daljim dejstvom snaga naše bri-

gade neprijatelj je proteran a Priboj oslobođen u toku noći. Neprijateljske snage, koje su se povukle iz Priboja, prihvaćene su od strane četnika u rejonu sela Banja, sredile se i pošto je svanulo, izvršile protivnapad na nas. Ubrzo su intervenisale i nemačke snage iz Prijepolja sa tenkovima. Vođena je veoma žestoka borba, bilo je dosta obostranih gubitaka i u popodnevnim časovima bili smo prisiljeni da napustimo Priboj.

U protivnapadu na našu brigadu učestvovalo je oko 3.000 neprijateljskih vojnika, a među njima i jedan kompletan bataljon Nemaca. Borba je bila veoma žestoka. Neprijatelj je imao izrazitu premoć, kako u broju ljudi, tako i u tehnici i naoružanju. Mislim da bi mu sve to bilo uzaludno da nije imao tenkove. Iako smo tad raspolagali nekim protivtenkovskim puškama, koje smo dobili od saveznika, one nisu bile efikasne i još nismo bili našli pravi način kako da se borimo protiv nemačkih tenkova.

Prema zvaničnim podacima u borbi u Priboju i njegovoj neposrednoj blizini mi smo imali četiri poginula i 18 ranjenih drugova. Gubici neprijatelja bili su daleko veći. Ubijeno je oko 100, ranjeno 150 i zarobljeno 26 neprijateljskih vojnika. Zaplenjeno je pet puškom!traljeza, veći broj pušaka, 8.000 metaka, 200 minobacačkih mina, 200 pari cipela, 50 pari odela i još dosta druge opreme i namirnica. Svi zarobljeni su pripadali takozvanom Srpskom dobrovoljačkom korpusu, a to je bila Nedićeva vojska. Ovom prilikom prvi put smo se sreli sa tom vojnom formacijom. Bili su to sve mladići, imali su žutu uniformu, novu, ali lošeg kvaliteta. Ponuđeno im je da ostanu u našim jedinicama i da se zajedno sa nama bore protiv okupatora. Pristali su, a dvojica su došla i u moju četu. Govorili su da su seljaci rodnom iz okoline Kruševca, te da su nedavno mobilisani i da im je ova prva borba. Nismo na njih obraćali naročitu pažnju i oni su iskoristili prvu pogodnu priliku da pobjegnu. Sećam se da je u mojoj četi zbog ovih nedićevaca bilo nesporazuma. Naime, neki drugovi su ,se bunili, ne zbog toga što su oni pobjegli, nego zato što su na sebi odneli

nove cipele. Naše starešine nisu dale da im se uzme odeća i obuća iako je među nama bilo drugova sa dotrajalom odećom i obućom.

Naredna dva dana zadržali smo se u širem rejonu sela Štrpci i neposredno oko ušća reke Uvac u liim. Zatvarali smo komunikaciju Priboj — Višegrad i kontrolisali most na Uvcu koji je delom bio porušen. Taj predah smo iskoristili za održavanje partijskih i skojevskih sastanaka, kao i četnih konferencija. Tad nam je otvoreno rečeno da imamo zadatak da idemo u Srbiju, da ćemo oslobađati nove teritorije i prolaziti kroz područja u kojima do tada nije bilo naših snaga. Vršene su dosta temeljne pripreme, kako za izvršenje predstojećeg zadatka u direktnom sukobu s neprijateljem, tako je bilo reći i o našem držanju na novim područjima na koja ćemo doći. Za nas je bila čast što nam je Vrhovni štab ukazao to poverenje da budemo među prvim jedinicama koje dolaze na tie Srbije. Mi, Krajišnici osećali smo posebnu obavezu prema Srbiji, jer nam se pružila prilika da se odužimo drugovima-borcima 1. i 2. proleterske brigade koji su 1942. godine došli u naš kraj i doprineli brzom i masovnom pokretu kod nas. Otprilike, to su bila pitanja o kojima smo sa borcima razgovarali i tako vršili pripremu za uspešno izvršenje postavljenog nam zadatka.

Pošto smo prešli Lim 15. marta, trebalo je odmah produžiti, bez zadržavanja, ka reci Ibar i Kopaoniku, jer je to bio glavni zadatak ove naše udarne grupe. Umesto toga, mi smo se zadržali punih šest dana oko Rudog i Priboja. To je učinjeno zato da hi se sačekao dolazak predstavnika Vrhovnog štaba, generala Pavla Ilića i još nekih drugova, jer je trebalo da idu sa nama. Mislim da se ovo čekanje negativno odrazilo na naša daljnja dejstva, jer smo pružili mogućnost neprijatelju ne samo da otkrije naše namere nego li da koncentriše dovoljno snaga da bi sprečio naše planove i dejstva.

Tako smo mi na tom sektoru dočekali 21. mart i upravo tog dana, u ranim jutarnjim časovima, neprijatelj je napao snage naše brigade. Bilo je to pred samo svitanje. Iznenadeni smo, posebno 2. i 4. bataljon, koji

su bili najbliže reci Uvcu i Priboju. Taj 21. mart 1944. godine spada u izuzetno teške ratne dane. Iako smo iznenađeni, zahvaljujući prisebnosti, odlučnom otporu, zalaganju i smelosti naših boraca, posebno kuvara i komordžija, uspeali smo izvući svu našu opremu, komoru i prateća oruđa. Povlačili smo se uz delimično pošumljeni i brdoviti masiv koji čini vododelnicu reka Uvac, Lim i Ržav. Vreme je bilo hladno, sneg je padao ceo dan, a inače je na tom brdovitom terenu bio dosta visok. Desno od nas protezala se cesta od Priboja, preko sela Štrpci, ka Bijelom Brdu, mestu na kome je trebalo mi da pređemo. Tu su se borile snage 2. proleterske brigade i pod dosta nepovoljnim uslovima uspele održati taj prelaz. Negde u popodnevnim časovima stigli smo dotle i cestu prelazili pod snažnim dejstvom neprijateljske artiljerijske i mitraljeske vatre.

Nikad se ne može zaboraviti taj snežni dan: duvao je jak vetar, raznosio sneg, bila je prava mećava. Mi pretrčavamo preko ceste, granate padaju veoma blizu i lijuću mitraljeski meci. Tog dana su nam poginula četiri i ranjeno 19 drugova, od kojih tri teže. Bili su to zaista teški gubici. Među poginulima su bili komandir čete iz 4. bataljona Branko Galić, rodom iz sela Maleševci kod Bosanskog Grahova i pomoćnik komesara 3. čete 2. bataljona Todor Pantoš iz Prekaje. Bili su to prvoborci i prekaljeni ratnici.

Pošto smo prešli komunikaciju Priboj — Višegrad, sve snage ove naše udarne grupe produžile su kretanje na severoistok. Naša brigada dobila je ulogu zaštitnice i naredna dva dana zadržala se severno i u blizini ceste koja prolazi kroz sela Štrpci i Bijelo Brdo. Zaposela je položaje u rejonu sela: Sjenožet — Draževina — Cigla. Dvadesettrećeg marta krenuli smo preko sela Donja i Gornja Jablandca, da bismo uveče stigli na komunikaciju Užice — Nova Varoš i razmestili se u rejonu sela Dobroselica. To su južne padine planine Zlatibora. Znači da smo već zagazili u Srbiju.

Inače je to planinsko, slabo naseljeno zemljište. Sneg je dosta visok i put naporan. Doznali smo da sa

nama u Srbiju idu i neki visoki srpski rukovodioci, članovi Glavnog štaba i Pokrajinskog komiteta Partije, pa nas i to uverava u ozbiljnost i uspeh našeg poduhvata. Ovom prilikom nam je saopšteno da je vrhovni komandant, drug Tito pohvalio celu našu diviziju za uspešno forsiranje reke Lima. To smo iskoristili kao motiv za još veća naprezanja kako bismo i naredne zadatke što uspešnije izvršili.

U rejonu sela Dobroselica brigada se zadržala jedan dan i kontrolisala komunikaciju iz pravca Užica. Druge naše jedinice, koje su se kretale (ispred nas, vodile su žestoke borbe sa neprijateljem koji je nastojao da spreči dalji prodor naše udarne grupe. Ovo se posebno odnosi na našu 1. brigadu koja se nalazila na levom krilu, a imala je zadatak da ide severno od Ivanjice. Mi smo se nalazili na začelju, imali smo ulogu zaštitnice i bili opterećeni ranjenicima, među kojima je bilo osam neepokretnih na nosilima. Pravac našeg kretanja vodio je preko sela Negbina, Gornjeg i Donjeg Trudova ka selu Ravna Gora. Taj put je bio izuzetno težak, sneg dosta visok a i još je padao. Na ovom putu smo sa velikim iznenađenjem ustanovili da nam je nekoliko drugova nestalo. Radi se o grupi drugova iz Sandžaka*, čije kuće nisu bile daleko, a koji su s nama proveli vreme od decembra 1943. godine. Pre toga su bili u Zlatarskom partizanskom odredu i početkom šeste ofanzive su se povlačili s nama, bili raspoređeni u naše čete i mi smo ih smatrali pouzdanim borcima. Oni jednostavno nisu bili spremni da idu daleko od svojih sela. Ranije su se nama priključili jer su bežali ispred neprijateljske ofanzive. Ovaj događaj je posebno bio neprijatan za drugove Sandžaklije koji su ostali u brigadi, do kraja rata se u njenim redovima pošteno borili, a neki od njih i život položili.

Hladno je. Oko nas visok snežni pokrivač. Svakog teškog ranjenika nosila su četiri druga, tako da su dvojica morala ići van prtine i gaziti celac, a to je strahovito iscrpljivalo ljude i usporavalo kretanje.

Prebacili smo se preko ceste Sjenica — Ivanjica i razmestili se u planinska sela Ravna Gora, Staro Selo i Rovine. To je pravi planinski kraj uklješten između planina Javora i Golije. Četnici su (vladali tim prostorom, ali su razbijeni od naših jedinica koje su išle napred, tako da naša brigada ovog puta sa njima nije imala posla. Na tom putu naše jedinice, posebno 1. krajiška brigada, sukobile su se u blizini Ivanjice sa jakim Nedićevim i bugarskim snagama sa kojima ćemo kasnije imati dosta problema.

Naredna maršuta vodila je preko manjih sela i zaselaka, razbacanih na severnim obroncima Golije. Taj deo puta bio je posebno težak jer je bio veoma visok gnežnli pokrivač. Mislim da je to bio najdublji sneg koji smo savladali u toku rata. Nakon mnogo napora i peripetija, 29. marta našli smo se na severoistočnim padinama Golije. Razmestili smo se u planinsko selo Bela Stena, a snežne padavine koje su nas tih dana pratile, konačno su tu prestale. Što smo išli dalje, sneg je bio sve manji, da bi se kod reke Ibra počele ukazivati prošarice snega i kopna. U toku noći krenuli smo dalje, da bismo 30. marta u prepodnevnlm časovima stigli u sela Buče i Gornji Gradac.

Rejon u kome smo se zaustavili je dosta naseljen, ali su sela i zaseoci razbacani na velikom prostoru. Ima dosta stanovnika, ali muškaraca sposobnih za vojsku skoro da i nema: ili su u četnicima ili su se sklonili ispred nas zbog neprijateljske propagande. Ovo ne važi samo za ovaj rejon, nego i za celi prostor koji smo prešli od Lima do Ibra. Sve naše brigade su toga 30. marta stigle u takozvane polazne rejone za forsiranje reke Ibra, kako je bilo i planirano.

Prelaz za našu brigadu predviđen je u rejonu sela Pobrđe, zaselak Baljevac, a u toj blizini nalazio se i rudnik Jarando. Preostali deo toga dana proveli smo u naznačenom rejonu. Dobili smo dobru hranu, pa čak i pšenični hleb, što se retko dešavalo. Otvoreno nam je rečeno da te noći treba da pređemo reku Ibar i ako ko, iz bilo kojih razloga, izgubi vezu, treba da se javi

na zbornu mesto u rejonu Jošaničke Banje. Kasnije sam doznao da se ona nalazi na padinama planine Kopaonika, s one strane reke Ibra, udaljena od njega oko 15 km.

Posle neuspelog pokušaja prelaska preko Ibra, povukli smo se uz kose niz čije smo padine u toku noći došli na Ibar. Bile su to, najvećim delom, otkrivene uzbrdice i manji visovi. Pošto je svanulo, neprijatelj nas je otkrio i tukao sa položaja iz doline Ibra. Na uzvišenjima, pri vrhu ovih kosa, sukobili smo se sa neprijateljskim snagama. Bile su to iste one jedinice koje smo mi u toku noći rasterali. One su se privremeno sklonile i kad smo mi prošli, ponovo su se sredile i posele položaje, tako da smo se protiv njih opet morali tući. Pošto smo razbili ove neprijateljske snage, tog dana smo se zadržali na visovima, sa kojih smo posmatrali dolinu Ibra. Na sektoru ostalih brigada, desno i levo od nas, čula se borba, ali je njen odjek ukazivao da se ona vodi na ovoj strani reke i da reku nije prešla nijedna jedinica. U pravcu sela Rudno, koje se nalazilo u našoj pozadini, vođena je žestoka borba. Doznali smo da je to sukob 1. krajiške brigade sa kompletnim bugarskim pukom koji se kretao pozadi nas i pratio nas još od Ivanjice.

Pred mrak napustili smo položaje prema Ibru i povukli se u širi rejon sela Gornji Gradac, odakle smo prethodnog dana krenuli na Ibar. Tu su se već nalazile naše komore, bolnice i neki bataljoni koji su se ranije povukli. Saopštena nam je tužna vest da je u toku noći tragično izgubio život komesar naše brigade drug Svetozar Kačar — Kačo. U toku kretanja ka Ibru, zbog nesporazuma i nepažnje, poginuo je od nekih jedinica našeg 1. bataljona. Tužno je bilo čuti za tu smrt i još na takav način. Bio nam je komesar brigade nešto više od godinu dana. Dobro smo ga poznavali i na njega kao druga, pravog junaka, a iznad svega humana, i pravedna čoveka, bili smo više nego ponosni.

Dejstva na širem području planina Golije i Javora

U toku noći napustili smo rejon koji neposredno gravitira prema reci Ibru i prebacili se na jugozapad u rejon gornjeg toka reke Studenice. Razmestili smo se u zaselak čočina, kojii se nalazi na brdovitom prostoru desne obale Studenice. Iako nismo prešli Ibar, udružene neprijateljske jedinice, pod komandom nemačkog generala Felbera, uočavale su opasnost koja im preti od naših jedinica, pa su odmah izvršile koncentraciju svih raspoloživih snaga, kako bi nas sa više pravaca koncentrično napale, nanele nam što veće gubitke i izbacili sa teritorije Srbije. Tako su početkom aprila otpočele borbe na svim sektorima rasporeda brigada 2. i 5. divlizije. Vršeni su naizmenični napadi i od strane neprijatelja i naših snaga. Borbe su svuda bile žestoke, ali mislim da su najjače vođene u rejonima sela Rudno, Bzovik, Milići i čočina. Nismo dozvolili neprijatelju da nas koncentrično napada, niti smo mu prepustili inicijativu, zato što smo mi gotovo da nonočno napadali njegove snage, tako da su one, umesto da preuzmu napad, najčešće bile prinuđene da se brane.

Dejstva su se odvijala na izrazito planinskom zemljištu koje je bilo pokriveno dosta visokim snežnim pokrivačem. Retko se ukazao lep dan, pa ni njemu se nismo radovali, jer su nas, po pravilu, tih dana uznemiravali neprijateljski avioni. Na širem području dejstva udarne grupe nalazile su se šarolike neprijateljske snage. Naša brigada najviše je imala posla sa 70. pešadijskim bugarskim pukom. Sa njim smo se sukobili početkom aprila na desnoj obali reke Studenice, u rejonu sela čočina. Štab grupe, pripremajući se za ponovno forsiranje Ibra, nastojao je da prisili Bugare da se povuku iz doline reke Studenice. Danju smo držali položaje protiv Bugara koji su napadali, a noću smo mi njih napadali. Mislim da ni mi ni oni nismo imali većeg uspeha.

Posle ove borbe Bugari su, bar što se tiče naše brigade, odustali od veće aktivnosti. Zadržali su se na suprotnoj strani reke Studenice, povremeno su napadali i to manjim grupama i često nas uznemiravali

artiljerijom i minobacačima. Jednog dana je naš 1. bataljon u rejonu sela Pridvorica dočekaio veću grupu Bugara, brzo ih razbio i naterao u bekstvo. Nekoliko ih je poginulo, četvorica su zarobljena, a po pričanju zarobljenika dosta ih je poskakalo u Studenicu, te se veći broj utopio.

Na ovom sektoru naša udarna grupa dosta se dugo zadržala. Sve brigade su vodile danonoćne borbe i to u dosta nepovoljnim uslovima. Vremenski uslovi, a i zemljište su bili teški. Neprijatelj je bio nadmoćan i izuzetno agresivan. Činio je sve da nas odbaci sa ovog terena i da nam nanese što veće gubitke. Mi smo bili u velikoj oskudici sa municijom. Razlog našoj upornosti na ovom prostoru je taj što je naša komanda činila sve da pronađe rešenje kako bi se prešlo preko Ibra i nastavila dejstva za izvršenje zadatka koji nam je postavio Vrhovni štab. U tom cilju razmatrano je više mogućih varijanti, a jedna od njih bila je da se napadne i zauzme Raška, te da se iskoristi most i pređe reka. Upravo smo se zbog toga zadržali duže vreme u blizini reke Ibra i tek kad se, u dogovoru sa Vrhovnim štabom, odustalo od prelaska preko Ibra, napustili smo ovaj sektor. Najteže borbe brigada je vodila 8. aprila kad su Bugari prešli Studenicu i pokušali da nas odavde odbace.

Polovinom aprila brigada je napustila rejon gornjeg toka reke Studenice i pomerila se na jugoistok bliže komunikaciji koja od Sjenice vodi ka Novom Pazaru. Tako smo 14. aprila stigli u rejon sela Smiljevac, Dramićani, Podkoviļe, koja se nalaze na planinskom predelu zapadnih padina Goli je i istočnih padina planine Javor. Naše pomeranje u ovaj rejon imalo je za cilj da sa pravca Sjenice i sela Duga Poljana obezbedimo prostor na kome su se nalazile snage naše udarne grupe, a istovremeno da kontrolišemo komunikaciju Sjenica — Novi Pazar. Bilo je to potrebno jer su se u tim mestima nalazile jake neprijateljske snage, a među njima i muslimanska milicija, spremna da nas napadne sa tog pravca. Odmah po dolasku u selo Dramićane, 1. bataljon sukobio se sa neprijateljem koji se kretao iz Duge Poljane u pravcu rasporeda bataljona. Borba je bila kratka, ali dosta žestoka. Neprijatelj je od-

bijen uz gubitke od sedam poginulih i više ranjenih, a mi smo imali jednog poginulog. Ove neprijateljske snage pripadale su nemačkoj legiji »Krempler« sa kojom ćemo kasnije imati dosta posla.

Narednih pet-šest dana u ovim rejonima proveli smo u relativnom miru. Vreme se prolepšalo, dan odužio. Iako je sneg još dosta visok, bilo je priatno. Malo smo se odmorili, oprali i pritegli obuću i odeću, koliko je to u datim uslovima bilo moguće. Mislim da iz ovog perioda deistva brigade treba istaći još nekoliko momenta. Od formiranja brigade do tada se ona nikad nije našla u većoj krizi što se tiče municije. Praktično, ostali smo bez nje. Došli smo u situaciju da na nušku nismo imali više od pet, a na puškomitraljez — 20 metaka. Sećam se da su komande po četama vršile pretres lične opreme i ranaca iako je neko imao više od pet metaka, višak mu je oduziman. Na prostoru jugoistočnih nadina planine Goli je očekivali smo dolazak savezničkih aviona. Trebalo je da nam padobranima bace municiju, sanitetski materijal i neka sredstva za prelaz preko reka. Mi smo tu Domoć sa nestrpljenjem očekivali. Šesnaestog aprila doleteli su zaista dva engleska i dva sovjetska aviona i bacili padobrane, ali sa velike visine, tako da su oni pali daleko od nas, a delom i na prostor koji je kontrolisao neprijatelj. U sakupljanju bačenog materijala učestvovala su neke jedinice naše brigade i prikupile oko 85.000 metaka, dosta pušaka, 100 pari odela i 50 pari cipela. Bila je to neznatna količina u odnosu na ono što se očekivalo. Umesto sanitetskog materijala i gumenih čamaca dobili smo puške koje nam uopšte nisu bile potrebne.

Dok smo se zadržavali u ovom rejonu, negde oko 20. aprila, prvi put su se iznad nas pojavile velike formacije aviona. Dolazile su sa juga i išle na severoistok. Koliko se sećam, bilo ih je u jednoj formaciji više stotina. Bili su to saveznički bombarderi, praćeni lovcima koji su išli da bombarduju mesta i objekte u dubini nemačke teritorije. Govoreno nam je da idu u Rumuniju gde će bombardovati izvore nafte i rafinerije koje su se nalazile u Ploestiju.

U blizini reke Ibra naša udarna grupa zadržala se oko 20 dana. Za sve to vreme, počev od pokušaja prelaska reke do poslednjeg dana, vodili smo veoma teške borbe. Sve naše brigade, a bilo ih je ukupno šest, bile su angažovane u svakodnevnim borbama, a u odnosu na snage neprijatelja bili smo brojno daleko slabiji. Primera radi, navodim podatke iz knjige P. Višnjidća »Prodor 2. i 5. divizije u Srbiju«, u kojoj se kaže da je brojno stanje svih naših brigada iznosio 5.013 boraca, a 30. marta na Ibru nas je dočekalo 12.000 neprijateljskih vojnika, ne računajući one koji su nas u stopu pratili i posebno veliku masu četnika. U istoj knjizi kaže se za našu brigadu da je imala 800 boraca od čega 317 članova KPJ, 31 kandidat i 272 člana SKOJ-a.

Dejstva u delu zapadne Srbije i povratak u Sandžak

Sve do 20. aprila naše komande su razmatrale mogućnost prelaska reke Ibar i prodor na istok. Verovatno je to razlog što smo se, uz svakodnevne borbe i pod teškim uslovima, punih 20 dana zadržali u neposrednoj blizini ove reke. Nakon toga došlo se 'do zaključka da nema realnog izgleda da bismo u datoj situaciji mogli preći Ibar, pa je odlučeno da se napusti ovaj teren i da se ide u zapadnu Srbiju, prema Užicu i Valjevu, tako da su se narednih mesec idana naša dejstva odvijala na tom području.

Upravo tih dana Vrhovni štab doneo je odluku da iz istočne Bosne uputi u Srbiju još dve divizije. Mislim da su to bile 16. i 17. divizija. Trebalo je da one na prostoru Ljubovija — Bratunac pređu reku Drinu i spoje se sa našom udarnom grupom da bi zajednički nastavili dejstva u Srbiji. U tom cilju je našoj udarnoj grupi naređeno da dejstvuju na zapad, da se nađe u blizini reke Drine, da svojim prisustvom olakša našim snagama iz istočne Bosne prelazak u Srbiju, a zatim da skupno dejstvuju po planu Vrhovnog štaba. Kako će se kasnije videti, do tih zajedničkih dejstava nije došlo upravo zbog toga što su Nemci, dešifrujući naše depeše, otkrili taj plan. Dok smo se mi kretali u za-

padnoj Srbiji ka Drini, oni su poduzeli ofanzivu u istočnoj Bosni kojom su naše snage daleko odbacili od Drine i na taj način sprečili ostvarenje ideje Vrhovnog štaba.

Prostor na kome su se odvijala naša dejstva ispresecan je sa Više komunikacija, koje su nam predstavljale naročito težak problem, jer su nas na svakoj čekali jake snage neprijatelja i to pre svega Nemci. To su sledeće komunikacije: Sjenica — Ivanjica, Kokin Brod — Užice preko sela Sirogojna, Kokin Brod — Užice preko Čajetine, Užice — Višegrad, Užice — Bajina Bašta i Užice — Kosjerić — Valjevo.

Sve nabrojane komunikacije morali smo prelaziti pod borbom jer su Nemci pratili pravce našeg kretanja, pa su redovno manevrisali svojim motorizovanim snagama. Gotovo smo sve te komunikacije morali prelaziti po dva puta. Pored toga, »neprekidno smo na celom prostoru bili izloženi napadima Bugara, četnika i nedicevaca. To su, ukratko, osnovne karakteristike situacije u kojoj smo se našli narednih mesec dana.

Na grebenu planine Javor, noću 21/22. aprila, prešli smo cestu Ivanjica — Sjenica. Iako je ova komunikacija bila posednuta neprijateljskim snagama, zahvaljujući kiši i teško pristupačnom zemljištu, uspeli smo je preći bez borbe i većih teškoća. Sutradan smo stigli u sela Gornje Trudovo i Ojkovica gde smo se zadržali radi predaha. Ovde smo se sukobili sa većom četničkom formacijom, koju smo razbili i ona se povukla na sever ka selu Bela Reka. Sutradan su sve naše snage pokrenute prema selu Bela Reka i komunikaciji koja od Kokinog Broda ide preko sela Ljubiša i Sirogojna za Užice. Ubrzo smo se sukobili sa neprijateljem. Prvi sukob odigrao se sa četničkim snagama, koje smo ubrzo prisilili na povlačenje. Približavajući se cesti otpor neprijatelja bio je sve jači i jači, da bi po dejstvu artiljerije i žestini vatre utvrdili da to nisu četnici nego Nemci ili Bugari, a možda i jedni i drugi. Kad smo se približili cesti, uočili smo veliku nemačku motorizovanu kolonu koja se kretala južno od sela Bela Reka. Na čelu kolone (nalazilo se osam tenkova i oni su joj krčili put. Bile su to jedinice 4. nemačkog puka »Brandenburg« za čije prisustvo nismo znali.

Do sukoba sa Nemcima došlo je u rejonu sela Jasenovo kroz koje prolazi cesta. Okolno zemljište je najvećim delom pošumljeno. Mesto gde je čelo naše kolone izbilo na cestu, znatno je nadvišavalo čelo nemačke kolone. U stvari, motorizovana nemačka kolona nalazila se najvećim delom u strani u koju je usečena cesta : koja se postepeno penjala prema prevoju koji smo mi poseli. Teren kroz koji je cesta prolazila je takav da je motorizacija bila vezana isključivo za nju i mogla se kretati samo napred ili, eventualno, nazad. Koristeći protivtenkovske puške, naši su uspeli dosta brzo da oštete čelni tenk. Taj tenk smo dugo držali pod vatrom, tako da ga Nemci nisu mogli ukloniti i on je postao prepreka celoj koloni. Na ovaj način Nemci su za određeno vreme bili lišeni tehnike i prinuđeni da se bore kao pešaci. Oni su to i učinili i razvila se borba koja je trajala ceo dan. Nemci su nas napadali frontalno, a četnici bočno. Bili su uporni i sve su činili da nas odbace od komunikacije. U neko doba dana u pomoć našoj brigadi došli su 2. i 3. bataljon 10. krajiške brigade, tako da su naše snage ojačale i uspeli smo da održimo položaj ceo dan. Toga dana Nemce su obilato pomagali avioni koji su tukli manje po našim položajima a više po komori i bolnici koje su stajale u koloni i nisu bile dobro maskirane.

Ceo dan smo vodili borbu. Imali smo tri mrtva i 10 ranjenih drugova. Među poginulim bio je i komandant 3. bataljona 10. krajiške brigade drug Branko Sinla, rodom od Bosanskog Petrovca. Bio je hrabar borac i proglašen je za narodnog heroja. Tog dana je poginuo i politički delegat voda iz moje čete Nikola Lukač, rodom iz sela Zebe kod Bosanskog Grahova. Bio je prvoborac, imao je oko 30 godina, bio oženjen, a koliko se sećam imao je dvoje dece. Svi smo ga zapamtili po pravičnosti i principijelnosti i iskreno ožalili njegov gubitak.

U toku noći sve brigade naše divizije stupile su u akciju. Naročito je važnu ulogu odigrala 1. krajiška brigada koja se kretala severnije od nas. Ona je veoma energično deystvovala, našla se u pozadini neprijateljskih snaga koje su bile prisiljene na povlačenje

Zajedničkom akcijom svih brigada Nemci su odbačeni prema Užicu i tako je ova komunikacija oslobođena za nesmetan prolaz naših jedinica. Izbili smo na visoravan Zlatibora, pa je naš dalji pokret vodio na severozapad, a to je značilo i prelazak preko sledeće ceste koja od Kokinog Broda vodi preko Čajetine za Užice. Na Zlatiboru nalazile su se jake sinage koje su pripadale različitim četničkim brigadama. Sećam se da smo se tu sukobljavali sa pripadnicima četnika iz Ljubišnje, Zlatiborske, Ivanjičke, Dragačevske i Ariljske četničke brigade. Oni su, se nalazili u svakom selu i zaseoku, poseli su ceo taj prostor i čim bismo mi izvršili jači pritisak, oni su bežali i nismo nailazili na ozbiljniji otpor. Međutim, mnogo su nam smetali, morali smo gubiti vreme i odvajati snage za dejstvo protiv njih, a to nas je iscrpljivalo i morali smo trošiti i ono malo municije sa kojom smo oskudevali. Pored toga, u nekim mestima na Zlatiboru (Čajetina, Palisad, Kremna i dr.) bile su kao stalna posada jake snage bugarske 24. divizije na šta se moralo ozbiljno računati.

Na visoravni Zlatibora nismo mogli dugo ostati. Nismo smeli da dozvolimo neprijatelju da izvrši koncentričan napad svim snagama i da se tako inađemo u teškoj situaciji. Mislim da su naše komande pravovremeno došle do zaključka da treba tražiti rešenje isključivo u manevru i stalnoj aktivnosti svih naših jedinica. Verovatno je radi toga odlučeno da se dejstva i naša aktivnost odvijaju na što širem prostoru. Na taj način su snage neprijatelja razvlačene i onemogućeno im je da nas koncentrično napadaju jačim snagama. To je svakako glavni razlog što su u daljim dejstvima glavne snage 2. proleterske divizije orijentisane istočno, a naša divizija, sa 4. crnogorskom brigadom iz 2. divizije, zapadno od Užica. Da bismo se održali u ovakvoj situaciji, u osinjaku u kome smo se našli, narednih mesec dana morali smo izdržati ogromne fizičke napore i danonoćno voditi borbu i biti u pokretu. Efikasan i brz manevar ometala nam je dosta velika komora, kao i bolnice u kojima je bilo dosta ranjenika, od kojih dobar deo teških koje smo morali nositi.

Radi obezbeđenja prelaska preko ceste Užice — Čajetina, noću 26/27. aprila, 1. i 4. bataljon upućeni su

na komunikaciju u rejon sela Zabučja. Pošto su na putu do toga rejona razbili neke četničke snage, stigli su nadomak Užica i poseli cestu na oko tri km jugozapadno od grada. U jutarnjim časovima naišla je veća kolona bugarske 24. divizije, sa oko 60 zaprežnih kola, koja je bila obezbeđena jakim prešadijskim snagama. Ta kolona je upala u našu zasedu. Iako su Bugari dali jak otpor, naši su im naneli velike gubitke. Niko se ne bd spasao da im nisu Nemci iz Užica stigli u pomoć sa motorizacijom i tenkovima. Četnici su bočno napadali naše bataljone. Razvila se žestoka borba koja je trajala ceo dan. U toj akciji neprijatelj je imao oko 60 mrtvih i ranjenih, a zarobljeno je 15 četnika, zaplenjena četnička arhiva, jedan puškomitraljez, šest konja i nešto municije.

Dok su toga dana ova dva naša bataljona vodila borbu, ostali deo brigade, zajedno sa Štabom divizije, 4. crnogorskom proleterskom brigadom, bolnicama i komorama izvršili su pokret i pre mraka, bez većih teškoća, prešli komunikaciju Užice — Čajetina. Po prelasku ove ceste, našli smo se na dosta malom prostoru između te komunikacije i komunikacije Užica — Kremna — Višegrad. Razmestili smo se u širi rejon sela: Branešci, Šljivovica i Žigale.

Posle kratkog predaha, naredne noći smo krenuli na komunikaciju Užice — Višegrad. Tada je 2. bataljon, u kome sam ,se i ja nalazio, odvojen od brigade i pridodat divizijskoj bolnici, a narednih nekoliko dana nalazio se sa 4. crnogorskom brigadom. Dalji pokret vodio je preko pruge i ceste. Za prelaz tih komunikacija formirano je više kolona i svaka je ušla u određenom pravcu. Desnokrilnu kolonu činila je naša brigada bez drugog bataljona. Imala je zadatak da izbije u rejon sela Dubci, tu preseče komunikaciju, posedne položaj i obezbedi prelaz drugih snaga i zaštiti ih od dejstva neprijatelja iz pravca Užica. Posebnu kolonu činila je 10. brigada koja se kretala levo od naše 4. brigade. Centralnu kolonu činili su 4. crnogorska, naš 2. bataljon, štab divizije i bolnice, a levu kolonu činila je 1. krajiška brigada i obezbeđivala pokret iz pravca Kremne.

Plan je bio dobro zamišljen, ali nije tako realizovan. Nemci su krenuli ranije iz Užica, prošli kroz selo

Dubce, došli u selo Mitrašinovići i stigli su pre naše desnokriline kolone. Kad je naša centralna (glavna) kolona počela prelaziti preko ceste, Nemci su je motorizovanom kolonom presekli. Uspeli su da pređu samo jedan bataljon 4. crnogorske brigade i Štab divizije, dok su sve druge snage te kolone stale i zadržale se s ove strane ceste.

Bio je to oblačan i kišan dan. Odmah smo stupili u borbu sa Nemcima, ali im ništa nismo mogli. Oni su tenkovima i kamionima stali na cestu, a pešadija je posela kuće i uzvišenja, i tukli sve prilaze cesti. Prvo je napadao naš bataljon, a zatim 4. bataljon 4. crnogorske brigade. Kad su pošli u napad prolazili su preko položaja koji je držao naš bataljon. Nemci su pucali, meci su zviždali oko nas. Crnogorci prolaze uspravno i gordo. Neko od naših opomenu jednog od njih: »Lezi, poginućeš!« Sećam se kako mu je Crnogorac odgovorio: »E, vala, kad Švabo neće da legne u tuđoj, neću ni ja u svojoj zemlji«. To reče i produži u stroju na juriš.

Tog dana nismo mogli odbaciti Nemce sa ceste, pa smo se povukli nazad. Razmestili smo se u selu Cvetići i tu proveli preostali deo dana. Zaključeno je da su sve sinage prešle cestu, sem većeg dela ove naše centralne kolone. Kad je pao mrak, ponovo smo krenuli na cestu i to na isto mesto gde je u toku dana nismo uspeli preći. Računali smo da će nas Nemci ponovo dočekati, ali pošto je noć, očekivali smo da ćemo ih razbiti. U pokretu ka cesti naš bataljon išao je na čelu kolone. Približavali smo se položajima koje je u toku dana držao neprijatelj polako i oprezno. Došli smo do tih položaja i, začudo, na njima nije bilo Nemaca. Čim se smračilo, oni su se povukli ka Užicu, a da mi za to nismo znali.

Pošto smo izbili na cestu, moja četa je određena u zasedu prema Užicu radi obezbeđenja kolone koja prolazi. Bila je to velika i duga kolona, tako da se njen prelazak preko ceste odužio. Išlo se sporo u koloni po jedan, jer su nošeni ranjenici. Mi u zasedi bili smo nestrpljivi. Plašili smo se da nas dan ne zatekne na cesti, jer će se Nemci sigurno vratiti. Želeli smo to svakako izbeći, tim pre što smo znali da bi Nemci intervenisali tenkovima, a prema njima smo još uvek

bili slabi. Radi toga je naš komandant bataljona Tanjga stajao na cesti i požurivao drugove iz kolone. Kad je prolazila komora 4. crnogorske brigade Tanjga je i njih požurivao. Jedan stari Crnogorac, očito kuvar, odbrusi mu: »Ajde jado jedan, šta si se ukenjao i tu vičeš da bi otjerao prpu od sebe. E, božja ti je vjera, kad ja budem u zasjedi, idi ako očeš tri dana i tri noći i ne brini, čöće, da će ti faliti dlaka sa glave«. Iznenaden ovakvim odgovorom, naš komandant se u sebi šeretski nasmeja, a istovremeno opsova svoju omiljenu svetu nedelju i odgovori: »Čuj ti, brko, ako si se ti ukenjao, misliš da su i drugi. Nego kontroliši tu svoju jezičinu i pazi šta govoriš«. Prebacivanje preko ceste trajalo je skoro do svanuća i izvršeno je bez borbe.

Pošto smo prešli cestu, razmestili smo se u širi rejon sela Dolovi i nalazili se u neposrednoj blizini raskrsnice komunikacija Užice — Bajina Bašta i Užice — Višegrad. Naši su izašli na cestu Užice — Bajina Bašta koju je trebalo preći sledeće noći. Deseta krajiška brigada nalazila se na cesti u rejonu Grab, a to je između Užica i Kadinjače. Nakon kratkog predaha, u sumrak, izvršen je dalji pokret na sever i te noći su sve naše snage prešle cestu Užice — Bajina Bašta.

Naša brigada je, bez 2. bataljona, u jutarnjim časovima 29. aprila prešla cestu u rejonu Kadinjače, razmestila se u selu Paunovići, koje je od Kadinjače udaljeno oko tri kilometra. Borci su bili umorni, četiri prethodne noći nisu spavali. Tih dana padala je kiša, zemljište je bilo raskvašeno i klizavo. Kad je svanulo, usledila je nemačka intervencija iz pravca Užica. Opet je to bila motorizovana kolona u čijem sastavu je obavezno bilo po nekoliko tenkova. Sa tom kolonom sukobili su se delovi 10. krajiške brigade koji su tamo bili na obezbeđenju. Oni se nisu mogli jače odupreti, pa su Nemci dosta brzo ovladali cestom i pojavili se na Kadinjači. Primetili su našu brigadu koja se sa bolnicom i komorom razmeštala u selu. Nemci su odmah otvorili vatru i naše iznenadili. Došlo je do gužve i meteža i gubici su bili neminovni. Uslovi za povlačenje bili su nepovoljni, jer se zemljište prema severu, u pravcu, u povlačenja naših snaga, diže a to je još više uvećalo

naše gubitke. Tom prilikom poginulo nam je sedam, a ranjeno 28 drugova. To su bili najveći gubici naše brigade od kad smo krenuli za Srbiju, a dati su uzaludno. Nisu nastali neposredno u borbi, nego su više rezultat nepažnje i neopreznosti.

Poslednjih pet dana nalazili smo se neprekidno u borbi i pokretu, tučemo se na sve strane. Progonile su nas razne neprijateljske formacije, a najveću muku su nam zadavali nemački motorizovani odredi i ceste na kojima smo ih susretali. Za to vreme uopšte nismo spavali, bili smo iscrpljeni i umorni. Ta naša dejstva više su ličila na nekakvu jurnjavu, no na odlučnu i efikasnu borbu. Jurili smo mi njih, a jurili su i oni nas. Kad bi trebalo da dođe do odlučne borbe, izmicao je onaj ko je slabiji. Dešavalo se to i na jednoj i na drugoj strani. Mislim da ni gubici koje smo nanosili neprijatelju nisu bili adekvatni našem naprezanju. Izuzetno je bilo teško bez sna i odmora, a uz to stalno u borbi i pokretu.

Na jednom zastanku našeg bataljona naišli su neki rukovodioci iz 4. crnogorske brigade. Po odeći i oznakama vidi se da su to visoki rukovodioci, među kojima je bio i jedan sa činom potpukovnika. Rekoše da je to Sava Drljević, načelnik Štaba 2. proleTERSKE divizije. Obratili su nam se pitanjem: »Krajišnici, kako ste? Da li vam je teško?« Odgovorili smo da smo dobro, da je teško, ali da ćemo izdržati. Začudo, nisu nas hrabрили nego su pričali o tome kako svi izdržavamo natčovečanske napore. Ispričali su kako su preživeli golgote Sutjeske i pete ofanzive, ali da naponi tamo ništa nisu bili teži od onih koje smo mi ovde podnosili. Razlika je samo u tome što mi nismo bili toliko gladni kao što je bio slučaj sa borcima na Sutjesci.

Posle 29. aprila cela naša grupa našla se na nevelikom prostoru koje je bilo ograničeno sa istoka komunikacijom Valjevo — Kosjerić — Užice, sa juga cestom Užice — Bajina Bašta, sa zapada rekom Drinom i sa severa planinskom gredom planine Povlen. To zemljište je ispresecano, sa nadmorskom visinom oko 400—1.400 m, veoma nepogodno za brzo kretanje i manevrisanje. Na ovom prostoru četnici su bili veoma aktivni i pojavljivali su se u velikoj masi. U koju god stranu da se

kretala bilo koja naša jedinica, morala se sukobiti sa neprijateljem, tako da se dobivao utisak da smo se neprekidno probijali.

Sećam se takve jedne noći. Išli smo kao i uvek u koloni po jedan, a u hodu je bilo i dremanja. Čovek se kreće po nekoj inerciji i trudi se da vidi ispred sebe druga i ne prekine vezu. U jednom momentu primetih ispred sebe nepoznata čoveka. Pitam ga iz koje je jedinice, a on odgovori da je iz Valjevske brigade. Posumnjao sam u to jer sam znao da među nama ne postoji takva brigada. Alarmirao sam drugove i ustanovili smo da su se u našu kolonu tokom kretanja uključila trojica četnika, misleći da je to njihova kolona, koja se sigurno te noći negde u blizini nas kretala. I ovaj primer pokazuje koliko smo mi tih dana bili u stalnom kontaktu sa neprijateljem.

Posle trodnevnih pokreta i borbi, uglavnom sa četnicima, konačno se cela naša brigada našla 2. maja u širem rejonu sela Radanovci. To je selo na jugoistočnim padinama planine Povlen i na domaku ceste koja od Užica preko Kosjerića vodi u Valjevo. Prethodno smo tog dana vodili dosta žestoku barbu protiv četnika, koji su koristili zemljišna uzvišenja na kojima su se nalazili i sa njih nam davali dosta jak otpor. To je razlog zbog čega smo se toga dana dosta sporo kretali. Prvi i 3. bataljon imali su dosta posla dok su razbili četnike koji su nam se isprečili na putu.

Noću 2/3. maja cela naša udarna grupa trebalo je da pređe cestu Kosjerić — Valjevo i prebaci se na šire područje planine Maljen. Svaka brigada dobila je odvojeni pravac kretanja i određen joj je rejon prelaska komunikacije. Levo prema Valjevu išle su snage 2. proleterske divizije, a desno, bliže Kosjeriću, brigade 5. divizije. Naša brigada kretala se u pravcu planine Bukovi, gde se nalazi prevoj tog planinskog dela, i upravo je trebalo da pređemo cestu na tom prevoju. Desno, bliže selu Ražana, išla je 10. brigada, dok je 1. brigada trebalo da pređe na našem pravcu pozadi naše brigade. Čim je pao mrak, izvršili smo pokret u naznačenom pravcu i gotovo nesmetano došli u neposrednu blizinu ceste.

Za prelaz preko ceste predviđen je rejon planinskog zemljišta, koje se proteže uz cestu u dužini oko 15 km. U tom rejonu najistaknutiji je prevoj Bukovi gde je trebalo da pređe naša brigada. Nemci su pratili naše kretanje pa su poseli cestu ma vreme veoma jakim svojim i četničkim snagama.

U neko doba noći približili smo se cesti. Čim je otkrio naše prisustvo neprijatelj je otvorio žestoku vatru. Odmah se videlo da je posednuta komunikacija i sva uzvišenja koja su pored nje. Po intenzitetu paljbe i broju automatskog oružja odmah smo zaključili da su to Nemci, a ubrzo smo otkrili i prisustvo tenkova. Izvršili smo napad, ali bez uspeha. Levo, prema Valjevu, vodila se žestoka borba, sevale su rakete i čula se uraganska paljba. Vrilo je kao u kotlu. Mi smo ponovili napad, ali ni on nije uspeo. Desno od nas, kuda je otišla 10. brigada, nije se čula borba. Za neposredno obezbeđenje desnog boka naše brigade, južno od Bukova prema selu Ražani, upućena je 3. četa 2. bataljona. Ona je izašla na cestu i nije naišla na neprijatelja. Tu je zauzela položaj a sa ostalim snagama brigade nije imala vezu. Kad je počelo svitati, misleći da je brigada prešla cestu, ona je otišla preko ceste na istočnu stranu. Istovremeno je i 10. brigada prešla cestu i to bez borbe. Od ostalih snaga udarne grupe te noći nije više nijedna jedinica prešla cestu.

Pošto je svanulo, povukli smo se i poseli dominantne zemljišne objekte koji se nalaze zapadno od komunikacije. Saznali smo da nemamo vezu sa 3. četom 2. bataljona i 10. brigadom, a po borbama koje su vođene istočno od komunikacije u rejonu Tometino polje i padinama, koje se spuštaju na jug od Divčibara, bilo je očito da su te naše snage prešle preko ceste. Trećeg i 4. maja ostali smo na položajima u blizini komunikacije, vodili smo žestoke borbe, vezivali smo neprijatelja za komunikaciju, kako bismo olakšali položaj 10. brigade i naše 3. čete 2. bataljona koja joj se pridružila. Noću 4/5. maja 10. brigada je gotovo na istom mestu prešla cestu i vratila se nazad, a s njom je došla i naša 3. četa. Petog maja napustili smo položaje koje

smo držali u blizini komunikacije. Tog dana donesena je odluka da se ide nazad, odnosno napuštena je ideja da se ide na Maljen i u Šumadiju.

Tog 5. maja i naredne noći pod borbom smo se povlačili i ujedno probijali ka rejonu sela Varda i planini Jelova gora. Borba se vodila na sve strane, a tokom dana pratila nas je i neprijateljska avijacija. Ujutru, 6. maja, našli smo se u rejonu Jelove gore. Bio je to nešto veći pošumljeni kompleks, nedaleko i severno od Kadinjače. Posle napornog puta celog prethodnog dana i noći, tu smo se razmestili, s namerom da predahnemo i da se odmorimo. Ubrzo su neke naše jedinice, koje su bile najviše isturene prema Užicu i Bajinoj Bašti, došle u sukob s neprijateljem. U blizini su se pojavili Bugari i četnici koji su se nalazili na komunikaciji Užice

— Bajina Bašta. S tim neprijateljskim snagama vodila je borbu 1. krajiška brigada, a njena blizina i intenzitet ukazivali su da ni ovog dana nećemo biti slobodni. Ipak smo se ovde zadržali. Tu su: cela naša brigada sa svojom bolnicom i komorom, divizijska bolnica i Štab divizije sa svim prištapskim delovima, zatim Glavni štab Srbije i još neke jedinice. U neko doba dana pojavili su se neprijateljski avioni, otkrili su nas i počeli bombardovati i mitraljirati po rejonu našeg rasporeda. Tukli su najviše oko Štaba divizije. Imali smo i gubitaka. Poginuo je član Glavnog štaba Srbije Sveta Popović Milić.

Cela udarna grupa našla se na veoma malom prostoru i postojala je opasnost da nas neprijatelj napadne sa svih strana. U ovakvom položaju nije se smelo dugo ostati, radi čega je pod kraj dana usledio pokret. Išli smo na jugozapad i u toku noći prešli cestu Užice — Bajina Bašta. Cela udarna grupa, izuzev 1. krajiške brigade, prešla je cestu na prostoru širokom svega oko pet kilometara između Kadinjače i sela Zaglavka. Naša brigada, koja se nalazila na čelu i prelazila cestu u blizini sela Zaglavka, naišla je na kosu Građevinar, koja se proteže uz samu cestu, i bila posednuta bugarskim snagama. Izvršili smo napad i relativno lako razbili Bugare. Poseli smo ovu kosu i vršili obezbeđenje od pravca Bajine Bašte. U svitanje, kad su sve

naše snage prešle, povukli smo se sa ceste. Prva brigada je prešla cestu između Užica i Kadinjače, obrazovala zasebnu kolonu i našla se istočno od ceste Užice — Višegrad. Razmestila se u širem rejonu sela Šljivovica i naredna dva dana dejstvovala samostalno.

Po prelasku preko ceste glavne snage udarne grupe našle su se u trouglu koji su činili: na istoku komunikacija Višegrad — Užice, na severu komunikacija Užice — Bajina Bašta i na zapadu reka Drina. Pokret je vršen paralelno uz komunikaciju Višegrad — Užice i uz njenu neposrednu blizinu. Smer našeg kretanja vodio je ka planinskom masivu Tare. Neprijatelj je intervenisao iz rejonu sela Bioska. Sa tim snagama sukobila se naša brigada i vodila žestoku borbu na liniji selâ Kljajići i Koštici. Tokom dana na tim položajima smenila nas je 10. brigada, a naša brigada je hitno upućena da zatvori komunikaciju koja od Kvernne vodi na planinu Taru i da zaštitimo rejon Kaluđerske bare i Dobro polje, prostor predviđen za naredni raspored naših snaga.

Marš do pomenutih rejonu bio je naporan, tražilo se da idemo hrzo, a mi smo bili na izmaku snage, jer poslednje dve noći i dva dana niko nije spavao. Dobro je što smo se nalazili na području na kome se lakše dolazilo do hrane. Ishrana je bila neredovna jer nije bilo vremena da se hrana skuva. Ali, kad se ukaže prilika, naši kuvari sprema veću količinu i to nas je držalo duže nego što je normalan razmak između obroka. Pored toga, kad su god postojale prilike spremene su veće količine suve hrane koju smo nosili sa sobom.

Tih dana nas je često uznemiravala neprijateljska avijacija, koja nam je otkrila pravac kretanja. Negde pred kraj dana stigli smo na komunikaciju Kremna — planina Tara gde su stigle i ostale naše jedinice. Iako je ovo velika planina, nenaseljena i dosta nepristupačna, ni ove, treće uzastopne noći, nismo imali mira ni odmora, jer smo je proveli u pokretu. Dok su ostale snage noć provele u rejonu Dobro Polje, naša brigada je upućena u rejon Miloševac, najveće uzvišenje na ovoj planini sa nadmorskom visinom oko 1.500 m. Iz

ovog reiona trebalo je da obezbedimo zaštitu naših snaga od eventualnog dejstva neprijatelja iz pravca Mokre Gore.

Osmog maja odlučeno je da se naša 5. divizija i 4. crnogorska brigada iz 2. proleterske divizije, sa ranjenicima i iscrpljenim borcima, prebaci u Sandžak. Pošto 2. proleterska divizija nije pošla u Šumadiju, obe divizije su se, kao udarna grupa, povukle na slobodnu teritoriju 2. korpusa.

Noću 8/9. maja vršili smo dalji pokret po teškom planinskom i besputnom terenu. To je bila četvrta noć koju neprekidno provodimo u pokretu. Sa nama je bolnica sa mnogo ranjenika, od kojih je ne malo onih koje nosimo na nosilima. Kod nošenja ranjenika bataljoni su se naizmenično smenjivali, a za tu noć bio je određen 4. bataljon. Nošenje ranjenika bio je težak i mukotrpan zadatak. Koliko je to teško pokušaću da pokažem na slučaju mog komšije i rođaka Jefte Višekrune, koji je te noći nosio naše teške ranjenike. Sutradan je naređeno da 2. bataljon, u kome sam se nalazio, preuzme nošenje ranjenika od 4. bataljona. Tom prilikom video sam Jeftu bez kape, umorna i utučena. Zajedno smo odrasli, dobro se pazili i lepo drugovali. Rekao mi je da je mnogo gladan i umoran i da se jedva drži na nogama. Pokušao sam da ga ohrabrim, a on je raskopčao bluzu i pokazao gola ramena sa ranama, koje su nastale od nosila na kojima su bili ranjenici. Takvih kao što je Jefto bilo je mnogo u bataljonu.

Prilikom prelaska ceste i pruge Užice — Višegrad nismo imali većih teškoća. Naišli smo na neprijateljske snage koje su brzo razbijene tako da se prelaz dosta nesmetano odvijao. Jedino je 1. batalion, koji je delom snaga obezbeđivao prelaz na levom boku od Užica, bio iznenađen od Nemaca. Tom prilikom poginuo je komandir čete Lazar — Lačo Knežević, rodom sa Vidova, sela kod Drvara. Bio je to izuzetno hrabar i sposoban borac i starešina. Lično sam ga poznavao od formiranja brigade. Bio je u našem 2. bataljonu običan borac i kroz borbu se postupno razvijao, da bi tu završio kao veoma popularan i voljen komandir.

Druga četa 2. bataljona određena je da obezbeđuje desni bok kolone. Ona je posela položaj u blizini železničke stanice Mokra Gora i tu sačekala jednu grupu Nemaca. Pustila ih je da priđu blizu, iznenada otvorila vatru i tom prilikom ubila tri nemačka vojnika, zaplenila »šarac«, automat, pušku i 3.000 metaka.

Sutradan ujutru stigli smo u selo Semegnjevo. U toku dana u tom rejonu prikupile su se i ostale snage naše divizije. Jedino je nedostajala 4. crnogorska brigada, koja nije uspela te noći da pređe preko ceste. Ona je ostala na Tari, tako da je cestu prešla sledeće noći i to pod veoma teškim uslovima.

Idućeg dana sve su naše jedinice krenule prema komunikaciji Užice — Nova Varoš. Računalo se da će nas tu dočekati Nemci. Začudo, tu ih nije bilo. Našli smo se na granici Sandžaka i Srbije, odnosno u selima južnog dela Zlatibora. Ovde smo ostali još šest dana i vodili borbu sa četnicima, a potom i sa Nemcima koji su pristigli. Dobro smo upoznali sela: Ljubiš, Sirogojno, Bela Reka, Bjeluša, Katići, Ojkovica, Trudovo, Štitkovo i druga koja se nalaze na prostoru planina: Murtenica, Mučanj i ogranaka planine Javor. Ovde smo se sukobili sa četničkim Zlatiborskim, Javorskim, Požeškim i 1. i 2. mileševskim korpusom, a susretali smo se i sa tzv. Gorskom gardom. Prema nekim podacima korpusi su se sastojali od dve do pet brigada i brojali 500—2.000 ljudi. To je bila velika masa ljudi, vođena uglavnom od bivših oficira i ljudi koji su ogrezli u narodnoj izdaji. I ovde, kao i ranije, morali smo se juriti sa četnicima. Mi smo ih gonili, a oni su bežali, da bi se opet pojavili tamo gde ih mi nismo očekivali. Takav način dejstva nas je zamarao i gotovo smo uzalud trošili municiju u kojoj smo oskudevali.

Za nas se situacija pogoršala pojavom nemačkih snaga na komunikaciji Kokin Brod — Užice. Bili smo prinuđeni da se tučemo sa njima i u jednoj od tih akcija teško je ranjen komandir moje čete Košta Kojdić. Jednog kišnog jutra prišli smo blizu ceste, na kojoj su se nalazili Nemci s kamionima, i otvorili smo vatru sa dosta bliskog odstojanja. Oni su se uzbunili, neki su počeli da beže, pa je izgledalo da ćemo zapleniti kamione. Komandir je jurio ispred nas i u jednom momen-

tu je ranjen. U borbi je bio veliki junak. Kad smo videli da je ranjen, kod nas je splasnula želja za daljim napadom i počeli smo uzmicati. Uspeli smo izvući zaista teško ranjenog komandira koji se grčio od bolova.

Noću 15/16. maja cela naša divizija prešla je preko reke Uvac, i time smo ovog puta definitivno napustili teritoriju Srbije. Opet smo u Sandžaku. Našli smo se istočno od Nove Varoši u rejonima sela: Amzići, Vilovi i Komorani. Moj bataljon se nalazio u zaštitnici. Uvac je prešao 16. maja izjutra kad je svanulo. Dan je bio vedar i ogrejalo je jutarnje sunce, a mi smo gazili reku koja na tom mestu i nije bila duboka. Put nas je dalje vodio na slobodnu teritoriju, gde je trebalo da se odmorimo i oporavimo. Da bi se došlo do slobodne teritorije trebalo je preći cestu Sjenica — Prijepolje i reku Lim, a kao polazni rejon za taj prelaz poslužila nam je planina Zlatar. Sutradan smo stigli na tu planinu i odmah produžili prema cesti koju smo nameravali preći u rejonu sela Halinovića, oko 15 km zapadno od Sjenice. Dobijen je podatak da je na tom mestu neprijatelj poseo cestu jakim snagama, radi čega smo se vratili na Zlatar, a da nismo ni pokušali prelaz. Bio je to težak i naporan put, vodio je preko teškog i vrletnog zemljišta, a mi smo bili do kraja umorni i iscrpljeni. Naredne noći cestu smo prešli bez većih problema, ali sad bliže Prijepolju. Naša brigada je prešla u rejonu manastira Mileševo. Iznad ceste, na jednoj kosi, videle su se vatre. Prišli smo blizu i otvorili paljbu, a oni koji su tu bili, verovatno muslimanska milicija, su se razbežali bez borbe. Jedino su 3. bataljon i izviđačka četa brigade, koji su se kretali nešto desno, naišli na slabije nemačke snage, koje su lako razbili i tom prilikom ubili nekoliko Nemaca i zaplenili jedan »šarac«.

Pošto je prešla ovu cestu, cela naša divizija našla se na uskom prostoru koji na jednoj strani ograničava reka Lim, a na drugoj strani cesta i venac planine Jadovnik koji znatno nadvišava prostor na kome se nalazimo. Na taj venac izašli su Nemci i muslimanska milicija i napadali naš levi bok. Mi smo se kretali i to dosta sporo, kroz., moglo bi se reći, uzan prostor koji nas je vodio ka Brodarevu gde je bio jedini mogući

prelaz preko Lima. U međuvremenu su se pojavili i avioni koji su tukli našu kolonu i tako ometali pokret. Mi smo držali južne padine planine Jadovnik koje su bile gole, a neprijatelj je bio na vrhu i to delom na pošumljenom zemljištu. U taktičkom pogledu bili smo u veoma nepovoljnom položaju. U takvoj situaciji nam je naređeno da uporno držimo te položaje, jer je trebalo sačekati snage 2. proleterske divizije koje su se 19/20. maja bez borbe prebacile preko ceste Prijepolje — Sjenica kod Karaule. Kod Brodareva dočekale su nas i prihvatile jedinice 5. crnogorske brigade. Na kose koje je držao neprijatelj, Crnogorci su tukli minobacačima. Čini mi se da mi i danas u ušima odzvanja karakterističan crnogorski glas koji je komandovao nišandžijama minobacača da tuku, ali da paze na 5. diviziju.

Sutradan, 20. maja, i naredne noći naša brigada je ostala na položajima južnih padina planine Jadovnik. Za sve to vreme bili smo u kontaktu sa neprijateljem koji nas je povremeno napadao. Uspeli smo da održimo položaje, a za to vreme su preko Lima prešle sve jedinice naše i 2. proleterske divizije, tako da smo se mi poslednji prebacili. To je učinjeno 21. maja u prepodnevним časovima. Dok su se prethodno sve jedinice prebacile preko Lima bez problema, s nama koji smo obezbeđivali zaštitu tako nije bilo. Naše povlačenje i napuštanje položaja neprijatelj je uočio, odmah je krenuo za nama i približio se mestu gde smo prelazili reku. Reka je tu bila uska i premoštena dosta neobičnim i na brzu ruku podignutim drvenim prelazom. U stvari, prelaz, da ga nazovemo most, napravljen je tako što su dva balvana (brvna) si gornje strane otesana, prislonjen jedan uz drugi i svojom dužinom stavljena preko reke. Nije mi poznato kako su tu prolazili konji i komora, ali mi pešaci po tim balvanima smo brzo i sigurno išli.

Dok smo mi prelazili u koloni po jedan neprijatelj je sa uzvišenja tukao po prelazu. Mi smo pretrčavali, a meci su fijukali oko nas. Tom prilikom su nam ranjena dva druga iz 1. čete, a jedan od njih dosta teško. Prelaz smo izvršili dva-tri kilometra uzvodno od Bro-

dareva. Kad smo se našli na levoj obali reke, bila je je to naša slobodna teritorija na kojoj smo mogli odahnuti i odmoriti se.

Na kraju, bez pretenzija da to ističem radi toga što sam to lično preživeo, koliko mi je poznato, mali je broj jedinica NOVJ koje su bile izložene takvim fizičkim naporima, u toliko dugom vremenskom periodu, kao što smo mi u ovim dvomesečnim borbama. To je mogla izdržati samo mladost u kojoj je objedinjena visoka svest i duboka odanost našoj borbi i revoluciji.

O našem prvom prodoru u Srbiju rekao sam ono što sam lično doživeo i zapamtio, svestan da je to samo mali delić svega onoga što su borci ove udarne grupe u tom vremenu podneli.

Petar Višekruna

BORBA ZA PRIBOJ

Vodeći borbu sa četnicima, 17. marta 1944. godine, 4. krajiška brigada je izbila na liniju Mioče — Oskoruša. Sledeći zadatak bio je zauzimanje Priboja.

Treći bataljon dobio je zadatak da pređe ireku Uvac i razbije neprijateljske snage u rejonu Rabrenovo brdo — Crni vrh. Bataljon je noću oko 3 časa, 18. marta, izvršio svoj zadatak a potom krenuo u pravcu Priboja.

Iz usnulog grada nigde nismo čuli borbu i stekli smo utisak da su naši grad već zauzeli, što se kasnije pokazalo kao naša velika zabluda. Naš bataljon se spustio na cestu severozapadno od Priboja, u rejonu Sljeme i postrojen u kolonu po dva krenuo ka gradu. Na čelu kolone nalazio se štab bataljona sa komandantom Milošem Bajićem, komesarom Dragom Šobotom, zamenikom komandanta Dušanom Cubićem i zamenikom komesara Jovom Jakšićem.

Približavajući se periferiji grada vi deli smo stražara ispred jednospratne zgrade. Na njega nismo obraćali posebnu pažnju jer smo pretpostavljali da je naš vojnik. Pustio je kolonu da mu se približi na propisno stražarsko odstojanje, a potom uzviknuo: »Stoj!« Zbog našeg slobodnog kretanja mislio je da se približava neka njihova jedinica.

Prvi je reagovao naš komandant uzviknuvši: »Neprijatelj!« Odmah zatim izdao je u jednom dahu naređenje: »Trkom u centar grada! Zaposesti i'askrsnice i uglove zgrada!« Jednu jedinicu je uputio da zauzme i brani most.

Kolona je u trku projurila pored zgrade pred kojom je do tada stajao stražar, a koji je jednostavno ne-

stao. Najverovatnije da se u zgradi nalazila neprijateljska vojska na spavanju. Cete su bez borbe stigle u centar grada i zaposlele ga.

Ovim je postignuto obostrano iznenađenje, ali u našu korist. Upad naše vojske stvorio je kod nedićevaca veliku paniku. U većim i manjim grupama bezglavo su počeli da jure gradom. Razvila se žestoka borba za grad. Napredovali smo osvajajući kuću po kuću. Zbog nastale gužve i mraka, često ismo morali proveravati čija je grupa vojnika, pa tek onda otvarati vatru. Ne znajući ko ih pita, neprijateljski vojnici ponekad su odgovarali: »Pa znate ko smo! Nedićevi dobrovoljci!«, a ponekad su rafali i psovke bili odgovor.

Posle žestoke borbe bataljon je zauzeo grad. Komandant bataljona dao mi je zadatak da sa jednom desetinom krenem u pravcu sela Uvea, uspostavim vezu sa komandantom brigade i upoznam ga sa položajem našeg bataljona. Pošto sam izvršio zadatak, odmah sam se vratio u sastav bataljona koji je brojao oko 220 boraca.

Kasnije smo saznali da su ostali batalj oni brigade, koji su imali zadatak da zauzmu Priboj, dočekani jakim neprijateljskom vatrom u selu Uvac. Žestoka borba vodila se za drumski most. Bataljoni su ga uspeli zauzeti tek oko 3 časa te iste noći. Tako je 3. bataljon, zahvaljujući ovom zakašnjenju i igrom slučaja, izvršio njihov zadatak.

Treća četa našeg bataljona dobila je zadatak da zaposedne položaj jugoistočno od Priboja u rejonu sela Banje i zatvori taj pravac. Počelo je da sviće pa je trebalo ubrzati pokret. Četa se kretala što je brže mogla, u koloni po dva, cestom sa desne strane reke Lima. Komandir čete Vlado — Vladica Kecman i ja kretali smo se na čelu čete noseći po puškomitraljez na ramenu. Tako žureći odmakli smo ispred kolone više od 100 metara. Kada je četa stigla jugozapadno od jedne kote, koju smo nas dvojica već prošli, sa leve strane reke Lima otvorena je na nju jaka vatra. Borci su iskoristili grabu pored ceste za zaklon i odgovorili na vatru. Nas dvojica smo ispred nas, na oko 200 metara, primetili Nemce kako se razvijaju u streljački stroj. Otvorili smo vatru i oni su odmah odgovorili.

Četi je bilo onemogućeno dalje kretanje. Iskoristi-
tivši jarak pored ceste povukla se nazad i zaposela po-
ložaj na koti. Komandir i ja pokušali smo da se povu-
ćemo u sastav čete. Cestom nismo mogli. Mислеći da
se nećemo izvući, komentarisali smo i složili se u tome
da smo vatrenu moć čete oslabili za dva puškomitra-
ljeza.

Na cesti začusmo i prepoznadosmo jauk Nikole Sa-
lića koji je bio ranjen u nogu i nije bio u stanju da
se sa četom povuče na novi položaj. Nismo ga mogli
videti ali smo mu se javili. Čuvši moj glas viknuo je:
»Komesare, brate, ne ostavljajte me!« Počeo sam ga
hrabriti i krenuo u njegovom pravcu. Sudeći po jačini
vatre on je mogao osetiti da su se i Nemci približavali.
Odjednom smo, još uvek ne videći ga, čuli eksploziju ru-
čne bombe sa mesta na kome se nalazio. Posle eksplo-
zije nije se više čuo njegov glas. Komandir me je po-
zvao da se vratim, konstatujući da je Salić izvršio sa-
moubistvo.

Ipak smo uspeli doći u sastav čete. Zauzimajući
položaj na koti, četa je sprečila nastupanje Nemaca.
Odmah zatim uspostavili smo vezu sa jedinicom na le-
voj strani Lima koja je vatrom kontrolisala cestu. Za-
nimljivo je da je to bila jedna jedinica 2. proleterske
brigade koja je mislila da smo neprijateljska vojska i
dočekala nas vatrom.

Pošto je cesta sad bila slobodna, poslali smo jedan
vod da iznese telo Nikole Salica. Zatekli su ga još živog.
Imao je mnogo rana po telu od parčadi ručne bombe
koju je aktivirao pored sebe. Borci su ga još dva dana
nosili na nosilima kao teškog ranjenika, ali je ipak pod-
legao ranama.

U međuvremenu stigli su i ostali bataljoni naše
brigade u grad. U borbu su uvedene i druge jedinice.
Neprijatelj je nastojao da po svaku cenu povрати Pri-
boj u svoje ruke. Vodile su se ogorčene borbe. Nemci
su uveli u borbu na ovom pravcu, 19. marta, nove je-
dinice. U svom sastavu imali su tenkove i artiljeriju.
Posle žestokih borbi, oko 13 časova, neprijatelj je ušao

u grad. Naše jedinice su se povukle u pravcu Rabrenova brda i Ljuče, ali su nas Nemci u stopu pratili, pa su tako i dalje nastavljene žestoke borbe.

Milan Kačavenda

MIRKO (MILANA) BOKAN

Mirko Bokan je rođen 1923. godine u s. Bosanski Osretci, opština Drvar, u siromašnoj seljačkoj porodici. Završio je osnovnu školu u svom selu. Kao i mnogi mladići njegove generacije i Mirko je otišao na gradilište Unske pruge, gde je radio kao fizički radnik. Na radu je proveo vreme od 1937. do marta 1941. godine. Vratio se kući, gde je dočekao početak ustanka u koji se odmah uključio kao borac i ostao u prvim borbenim linijama sve do svoje smrti. Stekao je veliko vojničko i borbeno iskustvo. Prošao je sve etape razvoja od borca, odličnog puškomitraljesca, komandira desetine do komandira voda, na kojoj dužnosti je i poginuo.

Bio je to visok momak, guste plave kose, zelenih očiju, okruglog lica i vesele naravi. Voleo je svoje borce i brinuo se o njima. Bio je pravičan, što su borci naročito cenili. Nikad nije prvi uzeo hranu dok se ne podmire njego vii borci. U borbi je bio u prvoj borbenoj liniji. Često je uzimao puškomitraljez od svog borca i tukao neprijatelja. Bio je odličan strelac. Pored ostalog, dobro je pevao narodne pesme iz njegovog kraja.

Učestvovao je u mnogim borbama koje je vodila njegova četa, a nije ih moguće sve ovde nabrojati. Bio je dobar borac. Vešto je vodio svoj vod u borbi i bio samoinicijativan. Svojim radom, borbenošću, odnosom prema borcima i narodu u selima kuda smo prolazili, isticao se te je primljen u članstvo KPJ, maja 1943. godine u centralnoj Bosni.

Kao komandir 3. voda, 1. čete, 4. bataljona, Mirko je poginuo je 18. marta 1944. godine u borbi sa nedi-

ćevcima na kosi Cava k. 717 jugoistočno od Priboja. Njegovi boroi su ga i sahranili na toj kosi.

Mirkovom pogibijom ostali smo bez još jednog hrabrog borca i druga. Naša Partija izgubila je mladog i perspektivnog člana, a NOV dobrog starešinu. Ja sam izgubio dobrog druga i saborca. Njegova porodica može biti ponosna što je imala takvog junaka kao što je bio Mirko.

Milan Tankosić

POGIBIJA JOVANA SMILJANIĆA

Peta divizija izvršila je pokret od Foče i Gorazda, forsirala Lim, zauzela varošicu Rudo. Borbe su se i dalje nastavljale sa četničkim jedinicama. Jedno kraće vrijeme 4. bataljon, 4. krajiške brigade, držao je položaj na desnoj obali rijeke Uvea, kod sela Knjeginje. Noću smo držali most na rijeci Uvcu sa jednom desetinom, da ne bi Nijemci i četnici iznenadili naše jedinice.

Dvadesetog marta 1944. godine održano je savjetovanje u bataljonu, kome su prisustvovala sve starješine, od desetara do komandanta i komesara bataljona. Svi rukovodioci su upoznati sa predstojećim zadacima ne samo bataljona već i naše divizije koja treba uskoro da krene usiljenim maršem u pravcu: Ibar, Kopaonik, istočna Srbija. Takođe su upoznati svi rukovodioci sa razvojem partizanskog pokreta u Jablanici, Toplici, Crnoj Travi, na planini Kukavici itd. Bilo je riječi i o četničkim jedinicama i o njihovim komandantima, potpukovnikom bivše Jugoslovenske vojske Keserovićem, poručnikom Kaladtom i drugima. Upoznati smo i sa raspoloženjem naroda istočne Srbije prema NOP-u. Savjetovanje je počelo u 19 časova, a završilo se u jedan sat poslije ponoći.

Zatim smo otišli u svoje jedinice na odmor. Samo što smo zaspali, a već oko četiri sata četnici i Nijemci su napali naše jedinice. Prvi je skočio komandir voda Jovan Smiljanić povikavši: »Uzbuna!« Kada sam skočio, čuo sam kako meci udaraju po kući i krovu. Neprijatelj je bio u neposrednoj blizini. Mi smo se ubrzo sredili, zauzeli položaj kako smo se ranije dogovorili.

Sa prvom desetinom je bio komandir voda a ja sa drugom. Neprijatelj je zauzeo položaje naše minobacačke čete. Gledam kako odstupaju minobacačlije. U međuvremenu dotrčao je borac 1. desetine i dzvestio me da je teško ranjen komandir voda Jovan Smiljanić. Naše jedinice su počele odstupati prema selu Štrpcima a bolničarka Milica Rodić i ja prihvatili smo Jovana Smiljanića. Iznijeli smo ga iz borbe i previli. Bio je teško ranjen i metak se zadržao u tijelu. Nije mogao da se kreće. Neko vrijeme smo ga nosili za jedinicom. Bilo je veoma hladno, pa je tražio da ga smjestimo negdje da se ogrije. Pošto to nije bilo moguće, krenuli snio dalje. Nešto kasnije podigao sam čebe na nosilima i vidio da je Jovan mrtav. U Štrpcima smo stigli brigadu a u selu Lokvarima smo ga na brzinu sahranili u jednoj vrtači, jer su Nijemci bili u neposrednoj blizini i vodila se teška borba.

Jovo Smiljanić je rođen 1915. godine u selu Maslina Strana kod Glamoča. Potiče iz siromašne seljačke porodice. Služio je bivšu Jugoslovensku vojsku. Bio je pre rata radnik kod privatnog trgovca Miloša Vučićevića. Rano se upoznao sa idejama (radničkog pokreta, tako da je odmah prilikom ustanka 1941. godine stupio u prve ustaničke jedinice koje su se formirale na području Glamoča. Zajedno smo bili u Bataljonu »Budućnost« 5. krajiškog odreda, a zatim na formiranju 4. krajiške brigade. Bili smo nerazdvojni drugovi sve do njegove pogibije. Bio je dobar drug, hrabar borac i rukovodilac, pravičan, zbog čega su ga svi aijenili i voljeli. Bio je član KPJ.

Miloš Bošnjak

BRANKO GALIC

Branko Galić je rođen 1917. godine u s. Maleševcima, opština Bosansko Grahovo, u siromašnoj seljačkoj porodici. Otac Brankov poginuo je na Solunskom frontu, majka se preudala, a stric Perlica ga je primio na izdržavanje. Nije završio osnovnu školu. Iako je bio samouk, lepo je pisao i čitao. Ostavši bez roditelja Branko je služio u najam kod bogatijih seljaka, a kad je malo odrastao, pošao je u svet. Našao se na radilištu Unske pruge, 1936. godine, zatim na radilištu »Šipad« u Potocima, 1937. godine. Stigao je i u Beograd. Svugde je Branko osetio eksploataciju, i to ga je opredelilo za napredni rad lički pokret. Postao je član naprednih sindikata u Beogradu. Koncem 1939. godine vraća se u svoje Maleševce i počinje ponovo raditi na radilištima Unske pruge, gde ga je rat zatekao.

U ustanku, 27. jula 1941. godine, Branko je borac Maleševske čete koja je ušla u sastav Bataljona »Gavrilo Princip«. Kada je formirana 4. krajiška brigada, 9. septembra 1942, Branko je postao komandir voda u 1. četi 4. bataljona, a početkom marta 1943. godine postaje zamjenik komandira 1. čete istog bataljona. Na ovoj dužnosti ostaje do 3. jula 1943. godine, kada je postavljen na dužnost komandira 2. čete. Ovu dužnost vrši do onog kobnog 18. marta 1944. godine, kada je prekinut njegov životni i revolucionarni put.

Služio je bivšu Jugoslovensku vojsku, što mu je koristilo u obuci boraca svoje čete. Bio je sposoban starešina, isticao se hrabrošću, disciplinom i pravilnim odnosom prema borcima. Kao takav služio je za primer svojim borcima, radi čega je uživao njihovo pove-

renje. Branko je bio dobar drug, nije voleo neozbiljne šale na račun nekog borca ili starešine. Voleo je i cenio dobre borce. Bio je pravičan, što su borci naročito cenili.

Branko je postao kandidat Partije u prvoj polovini 1942. godine, a član KPJ u novembru 1942. godine. Učestvovao je u svim borbama brigade od njenog osnivanja do svoje pogibije.

Kao komandir 2. čete, 4. bataljona poginuo je u jutarnjim časovima, 18. marta 1944. godine, na desnoj obali r. Uvea, na prilazima železničkom mostu. Njegova četa je dobila zadatak da pređe preko železničkog mosta i nastavi pokret desnom obalom r. Lima. U toku noći Branko je sa svojom četom nekoliko puta pokušavao da zauzme železnički most, ali bez uspeha. Pošto je primetio da slabi neprijateljska odbrana, Branko je podigao svoju četu i na njenom čelu pošao u juriš. To je bio njegov poslednji juriš. Poginuo je od neprijateljskog rafala.

Njegova četa sahranila ga je u s. Knjeginja, blizu železničkog mosta. Borci su sa suzama u očima ispratili svog dobrog druga i obećali da će ga osvetiti u borbama koje oni nastavljaju.

Milan Tankosić

BOJAN ŠKRBIĆ

Bojan Škrbić rođen je 1914. godine u selu Prekaja, opština Titov Drvar u siromašnoj seoskoj porodici.

U nedostatku podataka o njegovom životu pre rata, zadržaću se samo na onim podacima koji su mi poznati, jer smo bili zajedno jedno vreme u 1. četi. Bio je komandir desetine, a posle je otišao u 2. četu na dužnost komandira voda. Bojan je stupio u borbene redove 27. jula 1941. godine i pokazao se kao dobar borac. Prilikom formiranja 4. krajiške brigade raspoređen je u 4. bataljon. Odslužio je bivšu Jugoslovensku vojsku i to svoje znanje koristio je u borbi i prenosio ga na svoje borce.

Bojan je učestvovao u mnogim borbama koje su vodili njegova četa i bataljon. U svim tim borbama pokazao je umešnost u rukovođenju svojom desetinom i vodom. Bio je dobar drug i starešina, cenjen je od svojih drugova boraca.

Predložen je za kandidata Partije u decembru 1942. godine a primljen u KPJ koncem avgusta 1943. godine.

Poginuo je kao komandir voda u 2. četi 4. bataljona, 18. marta 1944. godine u borbi sa nedicevcima na zapadnim padinama Crnog vrha u rejonu s. Lunići, pogođen puščanim zrnom u levu stranu pluća. Sahranjen je u tom iSelu, čini mi se u mesnom groblju. Pogibijom druga Bojana izgubili smo dobrog druga, borca i komunistu. Nama, njegovim saborcima, ostalo je da ga se s ponosom sećamo.

Milan Tankosić

POKUŠAJ PRELASKA PREKO IBRA

Utorak je, 28. mart 1944. godine. Brigada se odmarala u Beloj Steni. Već je prošlo 12 dana kako smo uspešno prešli reku Lim i oko 150 kilometara zagazili u jugozapadne delove Srbije. Neprijatelj je pokušao da nam onemogući nastupanje ka željenom cilju, ali u tome nije uspeo. Bilo je dosta hladno, duvao je jak jugo, a sneg padao nedelju i više dana, što je neobično za ovo doba godine.

Štab divizije smestio se u selu Vionica, zaselak Perišići. Komandant Rade Zorić, sa užim štabom brigade, pošao je 28. marta u Štab divizije. Tog dana Štab 5. divizije održao je sastanak sa potoinjenim štabovima brigada i sa Štabom 2. proleterske divizije. Na sastanku se diskutovalo o vremenu, mestu i načinu prelaska preko reke Ibra i o savlađivanju predela planine Kopaonika. Cilj je bio probijanje do Toplice i Jablanice radi pružanja pomoći tamošnjim partizanima na koje je neprijatelj vršio jaku ofanzivu.

Brigada je zanočila u Beloj Steni. Borci su se malo odmorili i nahranili posle dugog marša i borbi koje su vodili. Dvadeset devetog marta njen 2. bataljon iz Bele Stene pomeren je u selo Vionicu. Po dobivenom naređenju Štaba divizije, brigada se počela pripremati za izvršenje predstojećeg zadatka. Štab divizije je 29. marta, oko podne, uputio novo, pripremno naređenje za dalji pokret. U tom naređenju pred štab brigade postavljen je zadatak da nastavi sa pripremanama i obezbedi izvesnu količinu suve hrane. Štab brigade je obavešten da će pokret prema Ibru uslediti narednog dana između 7 i 11 časova.

Obaveštajac brigade Mile Davidović, sa obaveštajcima bataljona i obaveštajcem 10. tkrajiške brigade, upućen je na izviđanje u pravcu Ibra, da ustanove jačinu, koncentraciju, raspored i razmeštaj neprijatelja. Uz to su dobili zadatak da izvide gde su najpovoljniji prelazi preko reke.

Intendantski organi angažovani su da obezbede predviđenu količinu rezervnih obroka hrane, ali u tome su naišli na velike teškoće. Bliža pa i daljnja sela bila su siromašna. Većina kuća je od brvana a najveći broj seljaka je nepismen. Zemlja koju obrađuju je lošeg kvaliteta, zalihe hrane u selima su male, pa je razumljivo što seljaci daju otpor i kažu da je teško dati količinu namirnica koliko se traži. Uz to, seljaci su zaplašeni četničkom propagandom. Četnici su im pričali da idu Bosanci koji sve živo ubijaju i pale. Zbog toga nas veliki broj seljaka nije dočekao već su pobjegli u nepristupačne šume i gudure. Neke smo pronalazili i vraćali svojim kućama. Kada su se uverili da su ih četnici lagali i da partizani inisu onakvi kako su ih četnici predstavljali, već prava narodna vojska, mnogi su se i sami vratili u svoja sela. Počeli su se drukčije ponašati i ophoditi prema nama. Politkomesari i intendanti su im pričali o ciljevima NOB-a. To je omogućilo da se od njih dobije veća količina hrane, potrebne za nekoliko narednih dana. I pored objektivnih teškoća i trogodišnje četničke propagande protiv NOV, većina seljaka saznala je pravu istinu i stala na našu stranu.

Vreme se naglo promenilo. Osvanuo je sunčan i to pao dan. Sneg je počeo naglo da kopni, ali su veliki smetovi i dalje onemogućavali kretanje van prvine, bez teškoća. Iznad naše teritorije pojavila su se tri neprijateljska aviona. Oni izviđaju dolinu Ibra a posebno zemljište između Raške i Ušća. Zbog aktivnosti neprijateljske avijacije, Štab divizije promenio je prvobitnu odluku i odlučio da se pokret u pravcu Ibra izvrši u ranim jutarnjim časovima, 30. marta i da se sa prelazom reke pokuša noću 30/31. marta.

Na osnovu tog novog naređenja, u toku naredne noći počeli su novi pokreti jedinica udarne grupe. Iz Bele Stene naša brigada je krenula 30. marta u jedan sat posle pola noći. Ona je maršovala oko devet ča-

sova, stigla i razmestila se u selima d zaseocima Abdulići, Kruševica, Jokovići i dr. Njen 2. bataljon smestio se u selima Buča i D. Gradac, osiguravajući se od Ibra i isturajući svoja izviđačka odeljenja u pravcu sela Pobrđa. U toku dnevnog marša, kolonu brigade nadletali su avioni, a i istresali bombe i mitraljirali naselja u kojima se brigada smestila.

U selu Kruščica komanda brigade dobila je najnovije naređenje od Štaba divizije, za prelaz preko reke. U tom naređenju bio je prikazan i raspored neprijateljskih jedinica na obe obale Ibra. Na osnovu dobivenog naređenja, štab brigade vrši intenzivnu pripremu jedinica kako bi se postavljeni zadaci što bolje izvršili.

Komandant brigade, sa komandantima bataljona i komandirima samostalnih jedinica, vršio je izvidanje i osmatranje celokupnog sektora preko kojeg brigada treba da nastupa. Na osnovu izveštaja obaveštajaca brigade i na osnovu neposrednog izvidanja, ocenjeno je da se na levoj obali Ibra nalaze četnici Draže Mihailovića, nedićevci, belogardejci, Bugari i Nemci. Ove neprijateljske grupacije raspoređene su na tri odbrambena odseka: 1. oko Ušća, 2. od Biljanovaca do Žutice i 3. oko Raške — sva tri pod komandom nemačkih oficira. Neprijatelj je zaposeo sva najvažnija uzvišenja na kojima je izgradio jake bunkere. Duž celog fronta neprijatelj je rasporedio jednu tenkovsku jedinicu jačine od šest tenkova i jedan ili dva blindirana voza.

Nakon procene situacije komandant brigade izdao je potčinjenim komandama naređenje. Zaključeno je da se pređe preko reke kod sela Pobrđa, zaseoka Raljevac. Prvi bataljon dobio je zadatak da izvrši napad i da likvidira neprijatelja u rudniku Jarando i u njegovoj okolini. Drugi bataljon je dobio naređenje da sa minerskim odeljenjem brigade izvrši prelaz na određenim mestima i da minira i poruši prugu a zatim postavi zasede u pravcu Raške i Ušća. Zasede su ostale na svojim mestima sve do prelaska svih jedinica divizije preko Ibra. I ostali bataljoni dobili su zadatak da napadnu neprijatelja na desnom krilu drugog bataljona. Za marš do mesta napada bataljoni su dobili sledeći raspored: na

čelu je predviđen da maršuje 1, pa zatim 2. bataljon, onda štab brigade, a iza njega ostali bataljoni i niže jedinice.

Zbog važnosti predstojećeg zadatka, komandant brigade izvršio je raspored članova užeg dela štaba brigade i uputio ih u bataljone. Tako je u 1. bataljon odredio Svetka Kačara, politkomesara brigade, Vicuku Bodirodu, zamenika komandanta brigade i Josipa Ri-sojevića, intendanta brigade. Komandant je saopštio da će se on nalaziti sa drugim bataljonom.

Svi smo dobili razrađene i precizne zadatke. Miloš Tanjga, komandant 2. bataljona, saopštio je da će na čelu bataljona marševati 2. četa i da će njeni delovi prvi pokušati da pređu reku. Za taj najteži i najodgovorniji zadatak određen je vod Dmitra Radanovića, jednog od najhrabrijih boraca u 2. bataljonu. Vod je ojačan brigadnim minerima i sa nešto automatskog oružja. Sa vodom je određen i politkomesar čete. Vod je dobio zadatak da izvrši prelaz kod jedne usamljene vrbe i da pri tom koristi dotrajali čamac kojim se narod i radnici prebacuju na jednu i drugu obalu reke. Saopšteno je da čamac može da primi do 15 ljudi. Komandant brigade je zahtevao od svih komandi četa da u prelazu i u napadu na neprijatelja ispolje što veću umešnost, brzinu, odlučnost i organizovanost, da bi se što brže sprečila koncentracija njegovih snaga.

Po četama su održani kratki sastanci i četne konferencije na kojima se govorilo o značaju predstojećeg zadatka i o tajnosti njihovog izvršenja. Komandir 2. čete Košta Kojdić skrenuo je drugovima pažnju da pri prelasku preko reke dobro paze na one borce koji nisu znali da plivaju, kako bi što lakše i uz što manje gu-bitaka prešli reku. Borcima je strogo naređeno da pri ukrcavanju u čamac ne prave bilo kakve gužve i zas-toj. Zamišljeno je da se ukrcavanje u čamac vrši po desetinama.

Tridesetog marta iz sela Kruščice brigada je krenula na izvršenje zadatka. Posle dva sata marša počela je borba. Prvi bataljon je stupio u dodir sa neprijateljem i počeo da se sa njim tuče pre nego što je to prvobitno zamišljeno. Naređenjem Štaba divizije regulisano je da napad otpočne oko 20,30 časova. Jedna četa 1. bataljo-

na brzo je proterala neprijatelja sa uzvišenja oko Gnji-
vaca. Usled neopreznosti, puškomitraljezac iz 2. čete is-
tog bataljona smrtno je ranio Svetka Kačara-Kaču, omi-
ljenog druga i rukovodioca brigade koji je došao januara
1943. godine sa dužnosti politkomesara 1. bataljona 1. kra-
jiške brigade. Po dolasku u brigadu Kačo je vrlo brzo uspo-
stavio prislan drugarski kontakt i postao oličenje i pri-
mer drugima. Ta tužna vest o pogibiji omiljenog kome-
sara brzo se pronela kroz celu brigadu. Za borce i sta-
rešine bio je to težak gubitak, ali su ga svi stoički i
gordo podneli.

Desno od prvog bataljona ka reci prošao je odre-
đeni vod 2. čete 2. bataljona, a nešto kasnije i ostali
delovi bataljona. Preko dana je bilo vedro pa se sneg
naglo topio. Prilazeći reci osećali smo da je sneg sve
manji, a kad smo sišli bliže njenom koritu, skoro da
ga nije ni bilo. Svi okolni potoci su brzo bujali i iz
njihovog korita voda se naglo slivala u Ibar. Voda je
bila mutna i nosila je velike količine granja i mulja.
To je bila zaista velika prepreka za već umorne borce,
a za neplivače posebno.

Radanovićev vod oprezno se i u najvećoj tajnosti
približio reci. Na čelu voda išla je bombaška desetina
sa brigadnim minerima. Sa tom grupom nalazio se i
komandir voda. Brzo smo pronašli usamljenu vrbu,
gde je trebalo da se nalazi dotrajali čamac, ali čamca
nije bilo. Primetili smo kako čamac sa one strane obale
plovi prema nama napunjen nekim ljudima. Ne znajući
ko se u njemu nalazi brzo smo uzeli sigurnije zaklone
i u njima se dobro pritajili. Ubrzo je on stigao na našu
stranu sa jednom većom grupom radnika koje smo brzo
iskrcali iz čamca i uputili ih u štab bataljona. Radnici
su nam rekli da su na onoj obali primetili veliki broj
vojnika, ali nam nisu znali reći kako su raspoređeni.
Jedna grupa nedićevaca izvršila je kontrolu radnika pre
nego što su se ukrcali u čamac.

Brzo smo se pripremili za prelaz. Desetina i mi-
neri disciplinovano su uskakali u čamac. Na čelo čamca
postavljena su dva puškomitraljesca, Miloš Ninković —
Rus i Mirko Kesić, sa svojim brzim »šarcima«. Oni su
ih postavili pogodno, kako bi sa njima mogli što brže
dejtšovati u slučaju potrebe. U čamcu su se našli ko-

mandir voda i politkomesar čete. Krenuli smo smelo i odvažno. Svi smo bili raspoloženi kao da nas s one strane obale niko neće ometati u izvršenju postavljenog zadatka. Čamac je dosta brzo grabio na desnu obalu reke. Na toj strani primećuje se red vrba i više žbunja. Stigli smo do plićeg dela obale, ali još nismo neprijatelja primećivali, jer ise vesto i dobro maskirao, u nastojanju da mu se što više približimo, kako bi nas žive pohvatao. Počeli smo da izlazimo iz čamca i posmatramo mesta gde bismo zauzeli položaje i proširili mostobran za prelaz ostalih jedinica. Neprijatelj je iznenada na nas otvorio snažnu vatru, a fu isto vreme počela je borba i na Ušću. Otvorena je vatra iz svih oružja. Počeli su da nas tuku i iz blindiranih vozova pa i iz tenkova. Verovatno su zaključili da mi ne možemo preplivati reku pa su najviše tukli čamac. Međutim, nisu se smeli pojavljivati iz rovova niti su smeli da na nas izvrše juriš. Od vrlo snažne vatre iz svih oružja i oruđa ječala je ibarska dolina. Nastao je pravi pakao na našem delu fronta.

Ocenjujući da je neprijatelj brojčano i tehnički vrlo jak i da se dobro utvrdio, na primljeni signal od naših otvaramo snažnu vatru na neprijatelja i počinjemo sa povlačenjem. Bez bilo kakve panike borci uskaču u duboki deo reke ostavljajući čamac. Vraćamo se u streljačkom stroju, puzeći po reci kao da smo na zemlji. Neprijatelj je već stigao na desnu obalu i precizno nas gađa. Skoro da nema mesta u vodi, a da ga neprijatelj ne zasipa mitraljeskom i pušcanom vatrom. Većina boraca ne zna da pliva, ali se ipak vešto snalaze u dubokoj i brznoj reci koristeći ono nešto znanja iz savlađivanja reka, tako da sa puno mudrosti i prisebnosti odstupaju u pravcu svoje čete. Pretpostavljali smo da ćemo imati velike gubitke i da će se dosta boraca utopiti u nabujaloj reci, ali na veliko naše zadovoljstvo u reci je teško ranjen samo Čedo Milićević koji je ubrzo umro, dok od ostalih drugova niko nije poginuo niti se utopio.

Borci iz čete i bataljona, koji su ostali na levoj obali i koji su štitili odstupanje, nisu verovali da od grupe boraca nije više niko stradao, jer je bila zaista vrlo snažna neprijateljska vatra. Čudili su ise snalaž-

ljivosti boraca neplivača koji su prešli reku a da nijedan nije stradao, jer su mnogi imali veći strah od reke nego od neprijateljskih kuršuma.

Svima nama je bilo krivo što nismo uspeh da izvršimo postavljeni zadatak. Nismo verovali da je na onoj obali bilo koncentrisano oko 12.000 dobro naoružanih neprijateljskih vojnika, ojačanih sa artiljerijom i drugim sredstvima. Osim toga, u napadu nije ostvareno nužno iznenađenje zato što je neprijatelj stalno pratio naše kretanje putem dešifrovanja naših depeša koje su od Štaba divizije upućivane Vrhovnom štabu i Štabu 2. crnogorskog korpusa. Bez obzira na ovaj naš neuspeh bili smo ubeđeni da ćemo jednog dana ipak ispuniti postavljeni i zamišljeni plan vrhovnog komandanta, druga Tita. Ta se naša želja i ostvarila nešto kasnije. Uspešno smo prešli reku Ibar i pružili pomoć partizanskim jedinicama na jugu Srbije.

Spiro Višekruna

SVETKO KAČAR KACO

Ima primjera iz rata kada vrijeme, ma koliko ono trajalo u životu čovjeka i ma koliko bilo bogato po sadržaju, ne može da iz sjećanja izbriše likove pojedinih drugova — saboraca. Ti likovi se pamte, vraća se sjećanje na njih, o tim drugovima se razmišlja i razgovara, oni su prisutni kada se pomenu borbe i drugi događaji iz ratnog puta brigade.

Tako se i u moju svijest neizbrisivo urezao lik Svetka Kačara, političkog komesara bataljona u 1. krajiškoj brigadi i političkog komesara 4. krajiške brigade.

Zbog čega se ne može zaboraviti Svetko Kačar-Kačo, kako su ga iz milošte zvali borci 1. i 4. krajiške brigade? Zbog toga što je Kačo bio pravi čovjek. Izrastao je u seljačkoj porodici i među svojim (seljanima, u prostranoj i lijepoj prirodi bosansko-petrovačkog kraja. Kačo je od tih dobrih ljudi i od bogate prirode primio odlike narodnog čovjeka: bistrinu i stabilnost, slobodarski duh, hrabrost, neposrednost i, nadasve — ljubav prema svojoj zemlji i narodu. Ove Kaeine osobine doći će do izražaja u vrijeme druženja sa naprednim radnicima u godinama njegovog političkog sazrijevanja i opredjeljenja za revolucionarni radnički pokret, a osobito u vrijeme narodnooslobodilačke borbe.

Kačo je rođen 1914. godine u selu Bari, u siromašnoj seljačkoj porodici. Njegov otac poginuo je u prvom svjetskom ratu, pa je Kačo proveo djetinjstvo pod okriljem svoje majke Mare i sa sestrom Milkom u majčinom rodnom mjestu, u selu Drinićima.

Kao mlada udovica, bez muža i svoje kuće, Kačina majka živi u teškim materijalnim uslovima. Da bi po-

digla djecu, mora da radi sve težačke poslove. Ona djeci daje svu svoju ljubav, podiže ih, neguje i vaspitava. Tako su Svetko i sestra mu Milka primili od majke divne ljudske osobine skromnih i čestitih, ali stabilnih i odvažnih ljudi.

I Svetkova dječaćka ljubav uzvracena je majci i sestri. On vidi, osjeća i doživljava težak život svoje majke i kod njega se razvijaju dva suprotna osjećanja: jedno — ljubav prema majci i svim slabim i poniženim i, drugo — nepovjerenje i mržnja prema jačim i silnim. Ovo prvo osjećanje prerašće kasnije u Kaćino svjesno opredjeljenje za radnički pokret.

Poslije završetka osnovne škole u selu Bukovači, majka upisuje Svetka u Građansku školu u Bosanskom Petrovcu. Zbog teških materijalnih prilika morao je napustiti školovanje i otići na bravarski zanat u željezničku radionicu u Mostar. Po završetku zanata ostaje jedno vrijeme na radu u Mostaru i od svojih starijih drugova dobiva prva znanja o potrebi borbe radnika za bolje ušlo ve rada i života. Kaćo radi u sindikatu i u radničkim sportskim društvima i stiče solidno znanje i iskustvo iz legalne borbe radničke klase za bolje uslove života radnika.

Iz Mostara se vraća kući. Četiri godine radi u privatnoj pilani u Kozilima kod Drinića. Za ovo vrijeme Kaćo se pobliže upoznaje sa naprednim radnicima svoga kraja, koji su radili u ovoj pilani, na šumskim radilištima preduzeća »Šipad« i u tvornicama u Drvaru i dobiva nova saznanja o bezdušnom izrabljivanju radnika.

Već kao zreo i iskusan sindikalni aktivista Svetko Kaćar odlazi na gradnju Unske pruge, gdje veoma aktivno radi na organizovanju i omasovljavanju podružnice Udruženog radničkog sindikata, koja se na ovom radilištu uspješno bori za veće nadnice i za skraćeno radno vrijeme. Zbog sve značajnije njegove političke aktivnosti, policija ga hapsi 1940. godine i sprovodi u bihaćki zatvor. Tu ga zatiče aprilski rat 1941. i kapitulacija Kraljevine Jugoslavije. Istog mjeseca bježi iz zatvora i dolazi u Driniće.

Komunisti Drinića Jovo Kecman — Šuco i Miloš Kecman — Vojsko već su dosta znali o Kaći kao borcu za radnička prava i u junu 1941. kandiduju ga za člana

Komunističke partije Jugoslavije u seoskoj partijskoj ćeliji. U Drinićima je veoma aktivna i organizacija Saveza komunističke omladine Jugoslavije, koja je oko sebe okupila najveći dio driničke omladine, što omogućava Svetku Kačaru da se aktivno uključi u politički život sela.

Kada je u junu iste godine Ilija Došen, sekretar Sreskog komiteta i vojni povjerenik Partije za bosansko-petrovačkii srez, obilazio partijske organizacije u cilju priprema za dizanje ustanka, njemu je u pratnju bio određen Svetko Kačar koji je, takođe, radio na pripremanju ustanka u Drinićima i u Bukovači. U prvim ustaničkim danima Kačo se ističe u svom Driničko-bukovačkom odredu. Kao odvažan i hrabar borac, objašnjava ciljeve narodnooslobodilačke borbe i stiče povjerenje kod svojih drugova. Ubrzo zatim, u danima ustanka, Svetko Kačar primljen je za člana Komunističke partije Jugoslavije.

Poslije prodora Italijana na slobodnu teritoriju, pa do konca decembra 1941, Kačo je bio partijski radnik na bjelajsko-vrtočkom terenu, a zatim komandir Petrovačke omladinske čete. U prvom velikom okršaju petrovačkih partizanskih jedinica protiv Italijana, u januaru 1942, Kačo se istakao kao hrabar i iskusan ratnik. On je među prvima jurišao na Italijane, petoricu je pokosio a osmoricu je zarobio. Istog mjeseca učinio je podvig i u drugoj borbi protiv Italijana u Medenom polju, kada je oteo puškomitraljez i sa njim kosio morskog okupatora. U tim borbama Kačo se svrstao u red najhrabrijih petrovačkih boraca.

Zbog svojih političkih i vojničkih vrlina Kačo je zatim bio određen na politički rad u 1. krajiški udarni bataljon, sa kojim je učestvovao u barbama protiv četnika na terenu Mrkonjić-Grada i Manjače. Kada je 21. maja 1942. formirana 1. krajiška brigada, Kačo je postavljen za političkog komesara njenog 1. bataljona, a od jula 1942. bio je politički komesar njenog 2. bataljona. U januaru 1943. Kačo je postavljen za političkog komesara 4. krajiške udarne brigade. Ja sam tada bio njen komandant.

Od toga vremena, pa sve do Kačine pogibije, 29. marta 1944, teče naš zajednički rad i naše drugovanje u štabu brigade i u 5. krajiškoj udarnoj diviziji.

Vrlo brzo po Kačinom dolasku u 4. krajišku brigadu ocjenio sam da je on vrstan komunista, revolucionar i odvažan ratnik. On se odmah prihvatio posla tako lako i prikladno kao da ga nastavlja posle kratkog odsustvovanja iz brigade. A kako i ne bi! Kačo je kod nas došao sa iste dužnosti iz prvjenca krajiške operativne vojske — iz 1. krajiške.

Kačo je bio pravi predstavnik krajiškog partizanskog borca — revolucionara. Kod njega su se stekle sve one divne osobine odvažnog, hrabrog i postojanog partizanskog borca — udarnika, oplemenjene političkom zrelosti čovjeka koji je veoma dobro shvatio ciljeve narodnooslobodilačke borbe i znao da ih tumači i prenosi borcima i narodu. Snagom svoje ličnosti i svojim jasnim političkim uvjerenjem sticao je poštovanje i povjerenje svih svojih saboraca. Po prirodi skroman, miran i tih, Kačo se svojim junaštvom i političkim znanjem nije nametao borcima, ničim nije pokazivao političku i vojničku superiornost. Naprotiv, uvijek se postavljao i djelovao kao ravan drugima. Imao je Kačo divan osjećaj i pristup da borca treba poštovati i cijeliti samim tim što je dobrovoljno stupio u redove naše narodne, partizanske vojske. Strpljivo i uporno radio je na tome da svi borci brigade steknu što temeljitije političko obrazovanje i da što uspješnije znaju tući neprijatelja. Pri tome, Kačo ni u čemu nije naglio, nego je promišljeno i znački organizovao politički rad u brigadi. Cijenio je i poštovao mišljenje svojih drugova u štabu brigade i njenom političkom odjeljenju, tako da je program političkog rada stvaran uz učešće svih ovih drugova. Zajedno sa svojim mlađim saradnicima pažljivo je odabirao borce koji su imali sklonosti za politički i kulturno-prosvjetni rad, a u vrijeme predaha brigade organizovao kratke političke kurseve kako u brigadi tako i u narodu na dotičnom terenu.

Iako je imao visoku političku dužnost, Kačo se nije mogao otrgnuti od želje da kao borac sa puškom u ruci neposredno učestvuje u borbi, pa je često, i mimo volje svojih drugova u štabu, ulijetao sa borcima u

okršaje, učeći mlade odvažnosti i hrabrosti. Tako je, na primjer, u borbi na Božikovcu u blizini Turbeta, juna 1943. izbacio iz stroja šestoricu neprijateljskih vojnika, a u borbi za oslobođenje Bugojna, koncem avgusta iste godine, sa nekoliko kurira nanio je gubitke i rastjerao grupu ustaša koja je u povlačenju naletjela na štab brigade.

Svojim držanjem i radom Kačo je, ubrzo po dolasku u brigadu, stekao ugled i poštovanje cjelokupnog njenog starješinskog kadra i svih njenih boraca.

Kačo je, isto tako, brzo sticao ugled i poštovanje u narodu i među partijskim i političkim radnicima na terenu. Mnogo je radio na organizovanju narodnooslobodilačkih odbora na tek oslobođenim teritorijama, a u narodu je tumačio ciljeve i razvijao duh povjerenja prema NOV.

Sa svojim 1. krajiškom i 4. krajiškom brigadom, i pod njihovim ratnim zastavama, Kačo je prošao mnoge krajeve naše zemlje, čvrsto uvjeren u pravednost i ciljeve naše borbe.

Poginuo je kod sela Građevine u blizini rudnika Jarando, kada su 2. proleterska i 5. krajiška udarna divizija prilazile plahovitom i nabujalom Ibru i vodile nepoštednu borbu sa njemačkim i bugarskim okupatorskim jedinicama, četnicima, nedičevcima i belogardejcima.

Kačina smrt bolno je odjeknula među borcima brigade 5. divizije. Kao komandant 5. divizije u svoj Ratni dnevnik zapisao sam neposredno poslije Kačine pogibije sljedeće: »U borbi na Ibru poginuo je Kačar Svetozar, politkom 4. krajiške brigade. Njegova smrt je veliki gubitak ne samo za našu diviziju, nego za čitavu Bosansku krajinu. Kačo je bio rijedak čovjek po karakternosti, čvrstini i drugarstvu. Njegova odlučnost i izdržljivost u najtežim momentima je zadivljavala. On je podigao 4. krajišku brigadu na visinu dobre jedinice. Izgubljen je najbolji drug među najboljima. Njegova smrt okrvavila je naša srca.

Za mene je Kačino ime, pored svega drugog, vezano dugim zajedničkim radom u 4. krajiškoj brigadi. Kaču neću nikada zaboraviti«.

I ovim zapisom u Zborniku sjećanja 4. krajiške brigade ispunjavam ovaj moj zavjet, napisan prije trideset osam godina. Kaču revolucionara i komunistu, hrabrog borca, vrsnog političkog komesara i narodnog heroja ne mogu zaboraviti i svi preživjeli borci 5. krajiške udarne divizije i svi drugovi koji su ga poznavali. Takvi ljudi kao Kačo pamte se do samog kraja života.

Za narodnog heroja proglašen je 5. jula 1951. godine. Po Svetku Kačaru — Kači jedno banatsko selo u blizini Pančeva dobilo je naziv Kačarevo. Oba ova priznanja Svetko Kačar — Kačo je zaista i zaslužio.

Milutin Morača

»UDRITE IH GRUDVAMA«

Početak aprila 1944. godine nalazili smo se na teritoriji zapadne Srbije. Trebalo je da idemo u južnu Srbiju, a pošto nismo uspeli preći preko reke Ibar, neko vreme smo se zadržali na južnim padinama planine Golije. To je planinski prostor, veoma ispresecan. Ima puno potoka i manjih reka koje se ulivaju u Ibar, a među njima se po veličini ističe reka Studenica. Područje je naseljeno, ima dosta manjih planinskih sela u kojima se živelo dosta oskudno, stanovalo u malim, drvenim i trošnim kućama, a stanovništvo se, uglavnom, bavilo stočarstvom.

Bili smo svakodnevno angažovani u borbi. Nalazile su se tu brojne i vrlo jake neprijateljske snage. Tukli smo se sa Nemcima, Bugarima, četnicima i nedićevcima. Bugarske snage su bile najbrojnije i neko vreme smo protiv njih najviše ratovali. Bili smo u velikoj krizi, jer smo skoro ostali bez municije. Prethodnog meseca (marta) na ovo područje smo došli iz okoline Foče. Prevalili smo veliki put i vodili svakodnevne borbe. Išli smo i savladavali planinsko zemljište sa visokim snežnim pokrivačem, a i padavine su bile česte.

Cilj našeg kretanja je bio da brzo izađemo na reku Ibar, pređemo je i dalje, preko Kopaonika, prodremo ka Toplici i Jablanici. Na tom putu nismo želeli da sa neprijateljem ulazimo u odlučnu borbu. Pa i pored svih nastojanja da brzo idemo, to nismo mogli ostvariti iz više razloga. Ometao nas je težak planinski teren i visoki snežni pokrivač, a morali smo nositi veći broj drugova, ranjenih prilikom prelaska reke Lim, kod Rudog i Priboja. Ometale su nas i česte borbe. Bugari i četnici

su pripucavali pa bežali, trošili smo municiju, a nismo je imali gde zapleniti. Pa i pored svih mera ekonomisanja, ovog puta nismo mogli izbeći nestašicu i krizu u koju smo bili zapali. Praksa je bila da se svaka jedinica, kao i svaki borac, brine o tome da imaju toliko municije da uvek budu borbeno sposobni. Nije bio određen nikakav borbeni normativ, ali se smatralo ako se ima na pušku 50—100 i na puškomitraljez 300—500 metaka, da to predstavlja solidan fond. Najčešće smo to uspevali obezbediti. Ovog puta to nam nije pošlo za rukom. Nestašica je bila tako velika da smo na pušku imali svega po nekoliko metaka, a na puškomitraljez po 20. Sećam se da se tražilo od boraca da daju po koji metak za puškomitraljez. Vrlo malo ih se javilo, jer i oni koji su imali po koji metak više, ljubomorno su ih čuvali. Naređeno je da se pregledaju fišeklije svih boraca, kao i torbice i ranci i da se proveriti ko šta ima. Borac Kemal Fazlić, kod koga je pronađeno 10 metaka, ni danas ne može oprostiti svome vodniku Dušanu — Dući Vukobratu što mu je uzeo i dao puškomitraljescu devet, a njemu ostavio samo jedan metak.

U takvoj situaciji na području reke Studenice, jednog aprilskog dana 1944. godine, morali smo prihvatiti borbu koju su nam nametnuli Bugari. Dan je bio vedar i sunčan, sneg visok, ojužio i vlažan. Bugari su krenuli u napad, a mi smo zauzeli položaje na ivici blage kose. Posmatrali smo njihovo kretanje i ponekad bi se oglasili pojedinačnim pucnjevima. Naređeno nam je da ne smemo odstupati i da moramo neprijatelja zadržati. Najpre su nas tukli artiljerijom. Imali su oruđa sa položenom putanjom pa su podbacivali ili prebacivali naše položaje. Efekat dejstva njihove artiljerije je bio slab. Zalegli smo u sneg. Naređeno je da povremeno gađaju iz pušaka samo dobri strelci. Gledamo Bugare na belom snežnom pokrivaču i žalimo što nemamo čime da ih tučemo. Prišli su dosta blizu i dobrim delom su na golom — otkrivenom zemljištu. Da imamo municije mogli bismo ih gađati kao mete na strelištu. Đuro Čulum, izuzetno hrabar i spreman borac, veli: »Jadna mi majka, imam samo još dva metka«. U tom se oglasi njegova puška i gleda mo kako obori jednog što je išao iza njihovog stroja. Đuro je osetio da im je to starešina i reče: »Majku ti

fašističku, jeste da je pretposlednji, ali mi ga nije žao. Otišao je na pravo mesto«. Uskoro dođe komandant našeg bataljona Miloš Tanjga i videvši Bugare upita nas zašto ih ne tučemo, a Đuro će opet: »Sa čim, družo komandante?«, na šta komandant odgovori: »Udrite ih grudvama, svetu vam nedjelju.« Do ovog nije došlo jer su naši pojedinačni, ali zato sigurni, pucnji do mraka zadržali Bugare na tim padinama i na rastojanju od oko 200—250 metara od nas. Noć je dolazila, a oni je tu nisu smeli dočekati i pred mrak su se povukli.

Petar Višekruna

POSLEDNJA BORBA NEĐE VRANJKOVIĆA

Neđo Vranjković je rođen u s. Stožišta, Bosansk • Grahovo. Potiče iz mnogobrojne siromašne seljačke porodice, bilo ih je jedanaestoro. Osnovnu školu završio je sa odličnim uspehom u Pećima do koje je svakodnevno pešačio oko 20 kilometara. Po završetku osnovne škole počeo je raditi vrlo teške fizičke poslove. Već od 16 godina odlazi sa ocem Nikolom na sezonski rad u Crnu Goru, gde radi na raznim gradilištima.

Jula 1941. godine Neđo se našao prvog dana u ustaničkoj Stožiškoj četi sa ocem Nikolom i tri strica. Njegov otac Nikola je u isto vreme bio i komandir ustaničke čete. Od ustanka do formiranja brigade Neđo je prošao sve borbe i previranja, čvrsto rešen da istraje na strani oslobodilačkog pokreta pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije. U 4. krajišku brigadu stupio je kao prekaljeni borac bataljona »Gavrilo Princip«.

Skoro dve godine Neđo je bio u prvim redovima i učestvovao u najtežim okršajima koje je vodila 4. brigada u Bosanskoj Krajini, Dalmaciji, Srednjoj i Istočnoj Bosni, Sandžaku, Crnoj Gori i Srbiji. Bio je u 1. četi 1. bataljona borac, bombaš, mitraljezac, komandu' desetine i komandir voda. Vrlo uspešno je izvršavao poverene mu zadatke u izviđanjima, zasedama, jurišima i drugim borbama koje je vodila Prva četa.

Polovinom aprila 1944. godine, prilikom prvog prodora 4. brigade u Srbiju, u jednom selu između Sjenice i Ivanjice, pre podne imala je 1. četa kraći predah i odmor. Komanda čete se spremala za četnu konferenciju na kojoj je komesar Pero Lukač trebao borce upoznati sa političkom situacijom.

Radi uspješnije konferencije odlučili smo, da se oko dvanaest sati održi sastanak partijske ćelije kako bi se članovi Partije pripremili i razmotrili prijem novih boraca u Partiju. Partijski sastanak otvorio je sekretar ćelije Rajko Majstorović. Ton i smer sastanku davao je enegični i odvažni sekretar Rajko. Prvu tačku završili smo i naveliko razvili raspravu o drugoj. Vodila se diskusija o prijemu u KPJ Ilije Ovuke, desetara, rođenog 1925. godine u Kestenovcu, Bosanski Petrovac, poginuo kod Slavenskog Broda aprila 1945. godine.

Za vreme rasprave od pravca Sjenice čula se paljba, a malo kasnije počela su zrna padati oko nas. Znali smo da neprijatelj ne raspolaže jačim snagama, no, bili smo svesni da je drzak i lukav. Uputili smo Neđin vod sa uverenjem da će neprijatelja brzo i lako razbiti. Pri polasku Neđi sam skrenuo pažnju na opreznost. No, on mi je samouvereno odgovorio: »ne brini družo poručniče, lako ćemo sa njima«.

Neđo je sa vodom otišao, mi smo sastanak prekinuli i Ilijin prijem u Partiju odložili. Ubrzo se čula brza paljba iz puškomitraljeza i juriš na neprijatelja. Paljba je kratko trajala i sve se začas umirilo. Po uspešno izvršenom zadatku Neđo se vraćao sa vodom, bio je na čelu. Pritajeni neprijatelj nanišanio je i pogodio Neđu smrtonosno.

Pogibiju odvažnog i omiljenog Neđe Vranjkovića, teško su doživili borci prve čete, jer su izgubili vrlo hrabrog i prekaljenog borca i izvanrednog druga.

Vojin Jarić

OCI U OCI SA BUGARIMA

Nedaleko od Ivanjice 4. krajiška brigada vodila je 1944. godine teške borbe sa četnicima i Bugarima. Zbog jakog neprijatelja i nedostatka municije, naše jedinice su češće menjale svoje položaje. Jednog dana štab naše brigade smestio se u grupu kuća koje su bile na levoj strani jedne drage, čije su strane bile visoke i strme. Ja sam tog dana ,sa minerskim vodom bio na položaju. U mojoj blizini nalazio se obaveštajni oficir brigade koji je upravo završavao pisanje izveštaja štabu brigade. Za nošenje izveštaja, pored kurira, određen sam i ja sa još nekoliko drugova kao obezbeđenje.

Pre nego što smo pošli, spustila se noć, ali nije bilo pomrčine i to nam je omogućilo lako kretanje. Nedaleko od mesta gde je trebalo predati poštu, iznad nas na malom brdu čuli smo bat koraka, ali nismo obraćali pažnju na to, misleći da su to naše patrole. Išli smo slobodno i kada smo došli pred kuću gde se nalazio štab brigade, sreli smo se oči u oči sa grupom Bugara. U pitanju su bili delići sekundi. Neprijatelj je bio veoma iznenađen i zbunjen, te zbog toga nije odmah reagovao, odnosno nije odmah potezao oružje na nas. Iskoristivši to, i videvši da smo upali u zamku, mi smo munjevitom brzinom uskočili u jednu vododerinu koja se završavala u dnu drage. Neprijatelj je odmah napravio zabunu, ispalio rakete i u našem pravcu otvorio mitraljesku i puščanu vatru. Zahvaljujući pogodnom terenu mi smo se dokopali mrtvog ugla gde nam neprijatelj

nije mogao ništa učiniti. Posle svega toga, uz veliki napor, došli smo u našu jedinicu gde smo doznali da se štab brigade u toku dana premestio na drugo mesto.

Gojko Češić

KOMBINOVANA BOLNICA U BERANIMA

Konačno, posle dugog putovanja i svih teškoća koje su nas pratile od Foče do Berana (sada Ivanograda), stigla smo u korpusnu bolnicu. Posle kupanja i pregleda, ranjenici su raspoređeni po sobama u bolničkoj zgradi. Rade Vujinović i ja smešteni smo u jednoj pomoćnoj zgradi, u velikoj sobi.

Uveče je doneta večera. Nismo je pojeli, jer nas nisu mogli probuditi. Tako je trajalo tri dana dok se organizam nije odmorio — jeli smo spavajući. Kod nekih teških ranjenika bila je kritična situacija. Drug Đumić se nije ni budio. Njegova rana je bila teška, organizam iscrpljen — pravi kostur. Umro je tiho, spavajući, bez samrtnog ropca, jer nije imao snage ni da se pogledom oprusti od svojih drugova u sobi.

Našu sobu obišao je upravnik bolnice Čedo Ildčković i razgovarao sa nama. Pregled je izvršio lekar Italijan. U bolnicu su bila još dva medicinara, Urošević i Grulović i veliki broj bolničarki kao i drugog osoblja. Nekoliko dana kasnije, u našu sobu je došao Cvetko Dacović, bolničar i rekao da je iz 5. divizije, da je pre petnaest dana došao sa jednom grupom teških ranjenika koji se, takođe, nalaze u ovoj bolnici. Sa njim je došao i stari Đorđević, koji je ranije bio apotekar u Višegradu. Cvetko je sa svojom drugaricom stupio u 5. diviziju 1943. godine kod Čajetine. Inače je pre rata radio 20 godina u nekoj beogradskoj bolnici, imao je jednu nogu ukočenu. Sada u ovoj bolnici ima oko 50 ranjenika i bolesnika iz 5. divizije.

Naš drug, koga smo zatekli u sobi, strašno kašlje i vidi se da je teški bolesnik. Cvetko nam kaže da se ovaj

drug nalazi u trećem stadijumu tuberkuloze. Ovo nas je zabrinulo. Kada je sledećeg dana došao upravnik, tražili smo da nas premesti, što je odmah i učinio. Prebačeni smo u bolnicu sa ostalim ranjenicima. Došao sam u sobu gde su ležali Danilo Radovanović, kome je odsečen jedan deo stopala i Aleksandar Baranjanin, kome je amputirana noga iznad koljena. Obojica su iz 1. proleterske brigade.

U ovoj kombinovanoj bolnici bilo je oko 200 ranjenika, Srbijanaca, Dalmatinaca, Crnogoraca i Krajišnika. Iz ove bolnice ranjenici su slati avionima na lečenje u Italiju. Na periferiji Berana nalazio se aerodrom. U bolnici su postojali prilično dobri uslovi za lečenje ranjenika jer se dobijalo ponešto sanitetskog materijala i lekova od saveznika. Već posle petnaest dana, većina ranjenika iz 5. divizije osećala se bolje.

Koncem marta počelo se pričati da će se birati novi politički komesar bolnice. Sadašnji politički komesar Luka Vučetić dobar je drug i posle rata je proglašen za narodnog heroja. Ranjenici žele da komesar bolnice bude Krajišnik i to su na konferenciji otvoreno tražili. Pozvali su me u upravu bolnice i saopštili da sam određen na pomenutu dužnost. O tome su dobili i saglasnost od Boška Brajevića, koji je bio partijski rukovodilac na terenu ili u brigadi, ne sećam se tačno. Uglavnom, bolnica je bila partijski vezana za njega. Dugo sam pružao otpor i tražio izgovor, ali sam morao pristati.

Pored toga što su ranjenici voleli i cenili Krajišnike, ja sam osetio da oni žele da komesar bolnice bude stalno među njima i da živi sa njihovim svakodnevnim problemima. Politički i kulturno-prosvetni rad bio je dobro organizovan, normalno i redovno se sprovodio pa su ranjenici organizovali i vodili priredbe u gradu. Međutim, bilo je diskusija i prigovora na hranu, mada nije bila slaba.

Pionirska organizacija grada i okolnih sela organizovala je takmičenje u prikupljanju hrane za bolnicu. Od ekonomista Mirka Kojića dobijali su potvrde kako bi dokazivali svoje rezultate u takmičenju. Bilo je to dirljivo kako su ovi desetogodišnjaci sa oduševljenjem i ponosom obavljali ove poslove. Prilozi u hrani značili su mnogo za brži oporavak ranjenika.

Povremeno je dolazio italijanski transportni avion »Savoja« u pratnji lovaca, što je zavisilo od meteoroloških uslova i aktivnosti nemačke avijacije. Za prenošenje italijanskih vojnika i naših ranjenika postojao je sporazum kojim je predviđeno da se u avion ukrcava 11 naših ranjenika i 11 italijanskih vojnika. Prvenstveno su ukrcavani teški ranjenici iz 5. divizije i iz Berana prebacivani u Italiju.

Tih dana neprijatelj je preduzeo jači napad sa pravca Rožaja, te je postojala opasnost da pređe preko Lima, pa je kombinovana bolnica 13. aprila 1944. godine morala da se evakuiše i napusti Berane. Istog dana uveče stižemo u Kralje blizu Andrijevice. Upravnik bolnice i ja otišli smo u štab 5. crnogorske brigade. Komandant brigade Vujadin Popović se interesovao kako smo organizovali bolnicu, jer treba da pređemo preko Trešnjevika i da maršujemo dalje.

Još pre pokreta bolnice iz Berana angažovani su narodnooslobodilački odbori i omladinska organizacija na čišćenju snega i pravljenju prtine preko planine Trešnjevik. Sutradan smo iz Kralja stigli do kuće Novovića i u toku noći prešli preko Trešnjevika. Sneg je bio veliki. Prolazili smo kroz velike useke od snega, visoke oko tri metra, koje je pravila omladina. Prošli smo kroz Bare Kraljeve i 15. aprila stigli u Mateševo, da bismo drugog dana bili u Kolašinu. Ovde je organizovan dobar smeštaj za prenoćište i odmor ranjenika. Sledećeg dana išli smo preko Crkvina i posle podne, 17. aprila, stigli u Donju Moraču gde se nalazila komanda 2. korpusa. Toga dana sreli smo se sa komandantom korpusa Pekom Dapčevićem, koji je u pratnji kurira jahao u pravcu Kolašina.

U ovom malom mestu odmah smo uočili manastir iz XII veka sa nekoliko većih pomoćnih zgrada. Smeštali smo se u unapred pripremljene manastirske zgrade. Došao je kurir iz komande korpusa i rekao da se javim političkom komesaru korpusa Mitru Bakiću. Odmah sam otišao. On se interesovao kako smo putovali od Berana i kako su ranjenici izdržali naporan put. Rekao je da idemo u Bovan. Ovaj deo puta bio je najteži, pošto nije gažen — nabijan sneg kao preko Trešnjevika. Konji su

propadali i zaglavljivali se. Teški ranjenici su prenošeni u čebadima i nosilima, a gde je to moglo — vučeni po snegu.

U Bovanu je kombinovana bolnica ušla u sastav korpusne bolnice, a samim tim su i naše funkcije prestale. Ovde su smeštajni uslovi mnogo lošiji nego u Beranima. Upravnik bolnice bio je dr Levi. Bilo je još lekara, ali se sećam samo dr Jovanovića. Već trećeg dana organizovan je sastanak komunista iz čitave bolnice. Bilo je prisutno 73 člana Partije. Na dnevnom redu bila su dva pitanja: izbor komesara bolnice i sekretara partijske ćelije. Iako sam bio uveren da sam se rešio dužnosti komesara bolnice, opet je izbor pao na mene.

Koncem aprila u bolnicu je došao dr Vojislav Dulić, načelnik saniteta korpusa. Ja sam njemu izneo svoje razloge (a i sam je video moje zdravstveno stanje) i zamolio ga da me oslobodi ove dužnosti da mi pomogne da se lečim. On me je shvatio i predložio da idem u Gornju Moraču gde se nalazila prihvatna ambulanta. Tamo sam stigao 1. maja. Ambulanta je bila smeštena u dve kuće. Mogla je da primi 20 ranjenika, ali nikad ih nije bilo više od 10. Ovde sam ostao dve nedelje i izgledalo je kao da se nalazim na klimatskom lečenju. Pošto su nastupili topliji dani, više nije postojala potreba za ovom ambulantom i ona je prešla u Bovan. Ja sam rešio da ne idem nazad u korpusnu bolnicu u Bovan već da pronađem svoju 5. diviziju. Nakon dugih nevolja, to sam i uspeo.

Kombinovana bolnica izdvojena je iz korpusne bolnice u Bovanu i vraćena nazad u Berane. U toku juna svi ranjenici iz 5. divizije su prebačeni transportnim avionima u Italiju, na dalje lečenje i oporavak.

Mirko Lukač

BORBA ZA RANJENIKE U SELU PAUNOVIĆIMA

U borbama oko Užica oklopne jedinice neprijatelja uspele su da odbace dva bataljona 4. krajiške brigade prema Kadinjači. Druga dva bataljona su 29. aprila 1944. godine u jutarnjim časovima, sa ranjenicima 4. i 10. krajiške brigade, prešli komunikaciju Užice — Bajina Bašta. Prilikom prelaska komunikacije, napadnuti su od nemačke motorizovane jedinice, koja je izbila na prevoj Kadinjače. U selu Paunovićima kolona je jakom vatrom napala dva bataljona 4. krajiške brigade sa kojima su bili i ranjenici. Naši bataljoni i bolničko osoblje su jakom vatrom d bombama zadržavali neprijatelja da bi izvukli ranjenike iz sela. Bili smo u teškoj situaciji jer je trebalo izvući ranjenike uz slabo pošumljeno brdo. Naše jedinice su uspele da, uz ogromne napore, izvuku ranjenike i prebace u selo Konder.

U ovoj borbi imali smo sedam poginulih i 28 ranjenih boraca. Poginuo je i zamenik komesara 1. čete, 1. bataljona, drug Đuro Bursać — Đuđo, visok gorštak, crnomanjast, lepog izgleda, veoma dnteligitan i dobar komunista. Iako je imao samo 23 godine, bio je veoma ozbiljan i odgovoran i kao takav imao veliki autoritet kod boraca i bio veoma cenjen od pretpostavljenih starešina. Važio je za jednog od najpopularnijih starešina u brigadi. Treba istaći i komandira 1. čete, 1. bataljona Boška Jarića koji je teško ranjen u ruku prilikom izvlačenja ranjenika. Rana je bila veoma teška. Ruka je bila smrskana pa je u divizijskoj bolnici u planini Magiš odlučeno da mu Julka Mešterović odseče ruku. Operacija je bila pripremljena, svi instrumenti su bili porredani na panju, ali je odložena zbog napada četnika.

Drug Boško je kasnije prebačen sa jednom grupom ranjenika u Italiju gde je izvršena teška operacija, ruka je spasena, ali je Boško ostao težak ratni invalid.

U ovoj akciji poginuli su i drugovi: Božo Agbaba, nišandžija na »šarcu«, koji se isticao posebnom borbenošću i preciznim gađanjem, zatim hrabri drugovi Slobodan Bjelić, Luka Marić, Jovo Petrović, Mile Rodić i Ilija Saladžija. Svaki od poginulih nije imao više od 22 godine, u proseku.

Spiro Đukelić

SUKOB S DVE NEPRIJATELJSKE KOLONE

Sukob s dve kolone dogodio se istog dana, 28. **ap-**rila 1944. godine u razmaku od nekoliko časova. Toga dana delovi naše brigade, naš 4. bataljon i još neke jedinice sa komorom, bili isu na maršu i imali zadatak da pređu komunikacije Užice — Višegrad i Užice — **Ba-**jina Bašta i da stignu na određeni prostor. Neposredno pre sukoba sa prvom neprijateljskom kolonom prešli smo preko železničke pruge Užice — Višegrad na kojoj su neke naše jedinice zapalile manju železničku stanicu.

Prešavši prugu, čelni delovi naše kolone produžili su kretanje prema obližnjem drumu i kada su izbili na drum, pred njima se pojavila neprijateljska moto-mehanizovana kolona. Sukob je bio neizbežan. Momentalno je uvedena i naša četa u borbu. Ali, dok smo mi stigli, već su neki delovi našeg bataljona kao i neki delovi 10. krajiške brigade smlatili čelo kolone, uništili jedan motocikl s prikolicom i nekoliko motornih vozila. Zapravo, likvidirana je prethodnica motorizovane kolone. Čim su pristigli delovi naše čete, odmah smo se uključili u borbu i otvorili vatru po neprijateljskim vozilima koja su stajala kao ukopana. Neki od boraca i rukovodilaca skočili su do uništenih vozila i pokupili oružje, municiju i ostali materijal do koga su trenutno dospeli. Neprijatelj je bio ošamućen. Njegova vatra bila je sporadična i neorganizovana. Očigledno, trebalo mu je vremena da se sredi i pripremi za organizovan otpor. Međutim, nama je naređeno da napustimo položaje i produžimo u određenom pravcu. Mi smo se polako i neprimetno povukli s položaja.

Izvesno vreme kretali smo se terenom čija je konfiguracija bila šarolika i koji je bio mestimično naseljen. Bilo je veoma prijatno kretati se tim terenom, ali vremena za uživanje nije bilo. Nije dugo potrajalo i mi smo se približili drumu Užice — Bajina Bašta. Odjednom, skoro da upadnemo u neprijateljski streljački stroj, čiji su se vojnici, pognuti pod rančevima, počeli penjati ka uzvišenju s kojeg smo mi silazili. To je, u stvari, bila druga kolona neprijatelja s kojom smo se sukobili. Bili su brojni i razvijeni u streljački stroj, što nas je nateralo da odmah ustuknemo i počnemo se povlačiti, s ciljem da organizujemo odbranu. Dok smo se povlačili neprijatelj nas je primetio i otvorio vatru. Mi smo uzvratili. Tokom povlačenja, prilikom prelaska preko neke ograde, smrtno je pogođen politički komesar naše 3. čete Marko Mihić, koji se tek vratio iz bolnice.

Odstupajući ponovo smo se našli na zaravni koju smo maločas napustili. Na relativno malom prostoru našle su se četne, bataljonska i brigadna komora. Neprijatelj se, pucajući u pokretu, sve više približavao. Na tom delu položaja nalazio se samo naš bataljon. Odjednom, kao iz zemlje iznikao, stvorio se tu i naš komandant brigade Rade Zorić. On je tražio komandanta bataljona Trivu Adamovića i komandira 3. čete Milu Dropca i naredio im da organizuju odbranu i zadrže neprijatelja. Trebalo je obezbediti nesmetano povlačenje ostalih delova brigade a, pre svega, celokupne komore. Adamović je naredio Mili Dropcu da zauzme položaj na ivici platoa, a ovaj je odmah pokazao rukom na terenu komandirima vodova gde da rasporede vodove i zauzmu položaj. Naš vod, pod komandom vodnika Nikole Krčmara, zaposeo je položaj iza nekoliko humki manjeg seoskog groblja kao i na delu zaravni, gde su se nalazile neke gomile peska ili đubranici.

Međutim, neprijatelj je sve jače nadirao i približavao se našem položaju. Levo od nas bili su drugi delovi našeg bataljona. Borba je bila žestoka i na bliskom odstojanju. Pošto se povukla komora i ostali delovi brigade, počelo je i naše povlačenje. Postepeno i organizovano borci su odstupali, prebacujući se niz jednu brisanu padinu koju je neprijatelj već kontrolisao unakrsnom vatrom sa dva »šarca«. Trebalo je pretrčati

stotinak metara do šume koja bi nas štitila od neprijateljskog oka i zrna. Mnogima je uspelo da pretrče taj brisani prostor bez povrede. Iako je neprijatelj bio nadmoćniji, uspešno smo izvršili i ovaj zadatak.

Slavko Trikić

MRTAV PUŠKOMITRALJEZAC SPASIO DRUGA

U rano proleće 1944. godine 4. krajiška udarna brigada žestoko se borila po sandžačkim brdima i dolinama. Narod Sandžaka dočekivao je krajišnike kao svoje najrođenije, a omladina je popunjavala krajiške jedinice. Bataljoni su išli iz borbe u borbu bez odmora i predaha, a narod tog divnog kraja bio je sa njima i u borbi i van borbe. Sve je to olakšavalo naše teškoće i borbu protiv jakog neprijatelja, kome je bilo mnogo stalo da drži inicijativu u ovom kraju.

Posle napornih marševa i borbi Tehnička četa je omrkla na cesti pored Uvea i zanoćila u jednoj kući. Svi su brzo utonuli u duboki san, ne sluteći da ih neprijatelj stalno motri. Među njima je bio i Dragan Rodić. Ubrzo je stigla naredba da se što pre, bez paljenja, svetla, polako izvuku iz te kuće.

Dragan je ostao da spava u jednom uglu. Drug koji ga je budio shvatio je da je uspeo da ga probudi. Kolona čete se izgubila u noćnoj tami u pravcu Zlatibora. Kad je jutro svanulo, nedaleko od kuće čula se huka motora, tenkova i kamiona. Dragan se probudio i nije mogao da veruje svojim očima. Njegov pogled zaustavio se na nemačkim vojnicima koji su se raspoređivali uz cestu i oko kuće, čete nigde nema. Brda su gola. Izlaz iz situacije nemoguć. Odluku je ipak doneo: izvući se iz ove teške situacije pa makar i život izgubio.

Nije daleko odmakao, a Nemci su ga primetili. Na uzvike »Halt, halt...« nije se obazirao, već užurbano grabio metar po metar zemlje i udaljivao se od njih. Nemci nisu hteli da ga ubiju iako su imali priliku, već su hteli da ga živa uhvate. Nastala je dgra života i smrti.

Polako su ga opkoljavali sa tri strane, a brdo iznad njega bilo je golo kao da je išlo naruku neprijatelju.

Kada je mislio da donese najgoru odluku, ispred sebe, u zaklonu, video je gde leži mrtav puškomitraljezac, čiju je lobanju raspolovila neprijateljska granata u prethodnoj borbi. »Šarac« je dežurao pored svog mrtvog druga. Dragan je odmah doneo odluku. Poklonio se mrtvom borcu i legao iza njegovog »šarca«, koji je odmah počeo da »štepuje« po nemačkim redovima. Stroj se počeo razređivati. Nastala je neravnomerna borba. Nemci padaju na čistini. »Šarac« sveti mladog borca, ali je i on »ranjen«: skrivač plamena je odbijen, no on i dalje tuče.

Presta pucnjava. Nemci se sve više primiču. Dragan je doneo drugu sudbonosnu odluku. Položi »šarca« pored mrtvog druga, udalji se oko 50 metara i zavuče u gusti hrastovi žbun. Drugog izlaza nije bilo. Obruč se steže, čuje se već komanda »Forverc«. Kad su došli do mrtvog puškomitraljesca, mislili su da je to onaj kojega oni jure. Ostaviše ih obojicu i odoše. Dragan gleda i misli: »Kakva slučajnost! Ipak sam im doskočio. Osvetio sam svog hrabrog Krajišnika i ostao živ«.

Ostao je u grmu dugo dok ise nije sve raščistilo. Kada su Nemci otišli, Dragan je izašao iz grma i polako prišao mrtvom puškomitraljescu. Grlo mu se steglo, ništa ne može da progovara. Stisnu pesnicu i pozdravi. Krenuo je dalje da stigne svoju četvu u kojoj se našao posle dužeg vremena. Kad su ga drugovi videli u četi, bila je to prava radost i veselje. Niko nije ni slutio da je ostao živ. Još jednom je pobedilo iskustvo, a Dragan je dokazao da je moguće izaći i iz teških situacija.

Duro Rokvić

PRELAZAK PREKO KOMUNIKACIJE KOSJERIĆ — VALJEVO I BORBA NA DIVCIBARAMA

Drugog maja 1944. godine, 5. krajiška divizija u svojim dejstvima, izbijajući na prostor: s. Seča Reka, Ruda Bukva i jugozapadne padine Radanovca, imala je zadatak da pređe komunikaciju Kosjerić — Valjevo i izbije na prostor: Divčibare, Maljen i Dublje.

Četvrta krajiška brigada dobila je zadatak da pređe komunikaciju u rejonu Bukovi. Levo prelazi 2. proleterska divizija, a desno, u rejonu Ridovi, Veliko Brdo, Mionica — 10. krajiška brigada.

Noću 2/3. maja 4. brigada u rejonu Bukovi nailazi na jak otpor neprijatelja, vodi borbu čitavu noć sa Nemcima i ne uspeva da pređe komunikaciju. Radi obezbeđenja svog desnog boka brigada upućuje 3. četu 2. bataljona u rejon Gorčani i Kobiljska Glava da postavi zasedu i spreči prodor neprijateljskim snagama iz pravca Kosjerića. Četa je bila ojačana sa dve protivtenkovske puške i nekoliko protivtenkovskih nagaznih mina, jer su se na tom pravcu očekivala neprijateljska oklopna vozila.

Četa je 2. maja, čim je pao mrak, krenula na zadatak i u određeni rejon izbila pire svanuća i nije naišla ni na kakve neprijateljske snage. U trenutku postavljanja zasede i davanja konkretnih zadataka, počelo je svanjivati, tako da se zaseda nije mogla neprimećena postaviti. Četa je prešla komunikaciju i izbila u rejon Obrtaljka, zapadne padine Kobiljske glave i tu zauzela položaj prema komunikaciji, očekujući nailazak neprijateljskih snaga iz pravca Kosjerića.

U toku noći u rejonu Bukovi vodila se žestoka borba. Kako je vreme prolazilo, ona se sve više udaljavala

i slabije se čula puščana i mitraljeska vatra. Na osnovu toga se dalo zaključiti da je neprijatelj odbacio naše snage od komunikacije. Na pravcu prelaska 10. krajiške brigade nije se čula nikakva borba. Tako komanda 3. čete nije znala celokupnu situaciju i pretpostavljala je da niko nije prešao put.

Trećeg maja ujutro počele su se na okolnim kosama pojavljivati manje grupe četnika. Kako su te kose bile iznad položaja čete, ona je svoje položaje napustila i kretala se pravcem Kozomar — Tavani i dalje prema Divčibarama.

Krećući se prema Vučjem Mramoru, četa je uhvatila jednog četničkog intendanta koji je izjavio da su na kosama četnici, a da je on krenuo po sledovanje. Imao je spisak starešina i vojnika jedinice kojoj je pripadao, četničkog intendanta vodili smo sa sobom, jer (nam je bio potreban. Saznavši imena pojedinih četničkih starešina, počeli smo glasno da ih prizivamo da što pre dođu k nama, saopštavajući (im prethodno ime starešine koji ih poziva. Oni su, verujući da su njihovi, dolazili k nama i tako bili zarobljavani. Kad smo zarobili sedam-osam, naređeno im je da ne pokušavaju da beže, jer im se neće ništa desiti, već će biti pušteni kući u određeno vreme. Međutim, u prepodnevnom časovima, 3. maja, jednom četniku uspelo je da pobegne kroz neku vrzinu. Za beguncem je ispaljeno nekoliko pušćanih metaka, ali bez uspeha. Posle ovog bekstva bilo je jasno da će obavestiti četničku komandu o našoj prisutnosti na ovom terenu, kao što je on i učinio.

Nakon izvesnog vremena na okolnim visovima pojavile su se grupe i kolonice četnika, koji su već počeli pripucavati. Posle svega ovoga situacija za četnu se pogoršava. Pored obezbeđenja, morala je da ubrza pokret ka dominirajućim visovima Divčibara. U toku kretanja ispred čete izbila je jedna neprijateljska kolona koja je zauzimala položaj u cilju sprečavanja daljnjeg pokreta čete. Četa je napala ovu neprijateljsku grupu, u silovitom jurišu zbacila je sa posednutih položaja i do 12 časova uspela da zarobi 60 četnika, koliko je bilo i brojno stanje čete.

U ranim popodnevnom časovima za četnu je postajala sve teža i teža situacija, s obzirom da je neprijatelj na-

padao četetu iz više pravaca. Najpre se pojavila jedna jača neprijateljska kolona iz pravca Vučji Mramor i Crni vrh. U ovakvoj situaciji četa je zauzela najpogodniji položaj za privremenu odbranu. Četnici su se kretali kao rulja, sa zastojima, tako da je vreme radilo za nas. Pri takvom rasporedu (gust) četa je povremeno otvarala vatru iz puškomitraljeza, a poneki put i iz protivtenkovskih pušaka, tako da je neprijatelj bio potpuno zaustavljen, a i inače je bio neaktivan.

Četa se isto tako morala obezbediti sa pravca Maljena i vrha Kraljev sto, koji je znatno dominirao.

U međuvremenu pojavila se i druga neprijateljska kolona iz pravca Džanj u pravcu zapadne padine visoravni — sanatorijum, kada situacija za četetu postaje još teža. Ova kolona, jačine 150—200 vojnika, bila je dosta aktivna, brzo se približila položaju čete i zauzela polazni položaj za napad. U ovakvoj situaciji četa je bila jako razvučena, što je bilo dobro, ali zahvaljujući pogodnim položajima na kojima je neko iranije iskopao rovove, tako da je uspevala da vrši manevar vatrom, prebacujući puškomi tra i jeze prema potrebi. Gađanje iz protivtenkovskih pušaka neprijatelja je zbunjivalo pa čak i uplašilo. On je u nekoliko navrata otvarao jaku vatru na položaje čete tako da se činilo da će posle takvog dejstva preći u napad. Međutim, ipak se nije usuđivao.

U ovakvoj situaciji, s obzirom na dužinu dana, zamjenik komandanta 2. bataljona, 4. brigade naredio je komandiru čete Petru Tici da, uz vatrenu zaštitu, povuče četetu sa položaja na pošumljeno zemljište, te se tako zabaci neprijatelju na njegovo krilo.

Četi je uspjelo da se, ostavljajući zaštitne delove, velikom brzinom sjuri u neku jarugu i iz nje brzo produži u određenom pravcu, vodeći sa sobom i svih 60 zarobljenika. Po izbijanju u određeni rejon četa se uz borbeno obezbeđenje odmarala izvesno vreme. Po povlačenju čete sa položaja, nakon čitavog sata, neprijatelj je izvršio napad na napuštene položaje.

Kad je pala noć, četi je predstojao pokret i vraćanje u sastav bataljona i brigade. Zarobljenim četnicima ponuđeno je da se priključe nama i da se bore protiv okupatora. Oružje koje je zarobljeno nama nije bilo potrebno, pa je doneta odluka da se onesposobi.

Kundaci su prebijani, zatvarači i njihovi delovi bačeni. Svi zarobljenici, kad se dobro smračilo, pušteni su svojim kućama i upućeni tako da nisu mogli znati kad će i u kom pravcu krenuti četa.

Četnici su zalogorovali na Divčibarama a četa je izvršila pokret pravcem: jugozapadne padine vrha Kraljev sto, Velika Glača — Vučiji Mramor — severnije za 1.500 m od 's. Skakavac u oilju prebacivanja preko komunikacije Valjevo — Kosjerić i vraćanja u sastav bataljona. Na domaku sela Skakavci začula se žestoka borba istočnije na oko dva-tri kilometra, koja je kratko trajala, uz eksploziju bombi, nakon čega je nastala tišina.

Na osnovu ovoga odmah se pretpostavilo da je tu borbu vodila 10. krajiška brigada, jer je po zadatku imala da pređe komunikaciju Kosjerić — Valjevo, istočnije od 4. brigade.

Nakon ovakve situacije komanda čete dobija naređenje da krene u pravcu odakle je dopirala pucnjava, računajući da se u tom rejonu nalazi 10. brigada. Na domaku jednog sela, čijeg se imena ne sećam, patrola koja je išla napred bila je zaustavljena. To su bile jedinice 10. brigade, pod čiju se komandu stavila i 3. četa.

Sutradan, tj. 4. maja, u naseljima gde je 10. brigada bila razmeštena, dobrovoljno je prikupljana hrana od stanovništva. Tako se desilo da su četi donosili, pa čak i u kolima dovozili, hranu baš oni ljudi koje je četa zarobila i prethodne noći pustila kućama.

Naredne noći 4/5. maja 10. krajiška brigada kreće nazad u sastav divizije, prelazi komunikaciju Valjevo — Kosjerić i u toku dana stiže u sastav 5. divizije. Tako se i 3. četa sa 10. brigadom vratila u sastav 2. bataljona. Pri izvršenju zadatka četa nije imala gubitaka.

Puštanjem zarobljenih četnika njihovim kućama, postignut je veliki politički uspeh.

Ilija Vašalić

USPOSTAVLJANJE VEZE SA 10. KRAJIŠKOM BRIGADOM

U proleće 1944. godine, prodorom naših jedinica u Srbiju, neprijatelj je još više gubio podršku i oslonac u narodu. Za sve vreme borbi neprijatelj je angažovao na ovim terenima svoje raspoložive snage, nastojeći da razbije naše jedinice, i da ih uništi.

Početak maja 1944. godine 4. krajiška brigada vodila je žestoke borbe južno od Valjeva u rejonima sela Rogići — Kostići — Kneževići — Golo Brdo (k. 952) — Zaboj (k. 825). U to vreme izgubljena je veza sa 10. krajiškom brigadom. Treća četa, 3. bataljona 4. krajiške brigade dobila je zadatak da sa istom uspostavi vezu. Prema dobijenom uputstvu 10. krajiška brigada se nalazila u rejonu sela Pšanik.

Krećući na izvršenje zadatka četa je dočekan od strane četnika na jednom uzvišenju. Ovaj pravac se nije mogao izbeći, jer bismo se izložili neprijateljskoj vatri i četni doveli u nepovoljan položaj. Odlučili smo da zauzmemo pomenuti vis, što smo i uspeli u jednom jurišu. Četnici su spremali novi napad na nas, pa smo morali preći u odbranu. Položaj za odbranu nije bio pogodan. Na levom i desnom krilu teren je naglo padao, pošumljen je, a ispred nas, odakle smo inače očekivali napad, teren je bio ispresecan. Pozadi je blago prelazio u izraziti kamenjar dubine oko 300 m, iza kojeg se protezao pojas šume. Pozadi šume bilo je obradivo zemljište, što je teren činilo preglednim.

Četnici su prešli u napad obuhvatom s bokova, tako da smo morali postaviti polukružnu odbranu. Ovaj

napad smo uspeli odbiti. Međutim, ubrzo smo prime-tili da neprijatelju stiže novo pojačanje i da spremaju ponovni napad.

Borci su popravljali na brzinu napravljene zaklone za odbranu. Nezadovoljni zbog ovakvog razvoja događaja i sprečemi da izvršimo postavljeni zadatak, komandir čete Vlado Kecman-Vladica i ja naredili smo borcima da se dobro maskiraju, da ne pucaju na neprijatelja sve dok ne nagaze na nas, kako bismo ga iznenadili i naneli mu ozbiljniji udarac. Jedino tako smo mogli produžiti na izvršenje postavljenog zadatka.

Četnici su, uz pucnjavu i viku, krenuli u napad i približili se našem položaju, a naši borci se nisu oglašavali. Kad su bili na dohvat puščanih cevi, mislili su da smo odstupili, pa su neki povikali: »Pobegli su!« U tom momentu naši borci otvorili su paklenu vatru. Tako iznenađen i dočekan organizovanom vatrom neprijatelj je bio prisiljen na povlačenje. Prešli smo na juriš da bismo ga što dalje odbacili i odvojili se od njega. Međutim, nismo uspeli jer nas je konfiguracija terena dovela u nepovoljan položaj. Povukli smo se na odbrambeni vis. U ovoj borbi ubijeno je osam neprijateljskih vojnika, a više ih je bilo ranjeno.

Dok smo razmišljali šta dalje da preduzmemo, primetili smo da nam se iza leđa približava jedna grupa vojnika jačine jednog voda. Ubeđeni da su četnici, da nemaju nikakvu vezu sa ovima koji su se borili sa nama i da žele da uspostave vezu s njima, doneli smo odluku da ih obmanom zarobimo. Pošto sam obukao četničku uniformu sa kokardom, krenuo sam u pravcu šume u koju su oni već ulazili. Moj komandir je stajao iza puškomitraljeza — »šarca«. Postavio ga je na pogodno mesto i, ukoliko ja ne uspem da ih ubedim da smo iz Zlatiborskog odreda, te da pođu sa mnom do »komandanta« radi uspostavljanja veze, trebalo je da otvori vatru na njih.

Dok sam se kretao u pravcu šume, oni su izbili na njenu ivicu i zauzeli streljački položaj iza drveća. U tom momentu od njih se odvojio jedan seljak i krenuo mi u susret. Sreli smo se na pola razdaljine između naših položaja. Na pitanje ko je i kuda ide, odgovorio je: »Idem u susedno selo kod sestre po volove da orem«.

Rekao je i ime, ali, na žalost, nisam zapamtio. Na pitanje koga ima u šumi, odgovorio je: »Nikog!«, Iako sam ja tvrdio da vidim vojnike, odgovor je uvek bio isti: »Nikog nema«. Govorio sam seljaku da smo sa partizanima u toku dana vodili borbu, da smo ih proterali i da ne bi bilo dobro da dođe do nesporazuma između nas »četnika«. Nastojao sam da ostali »četnici« mene više vide nego što ja njih vidim, da dobro uoče moju uniformu i da čuju dijalog koji sam vodio sa seljakom. Iznenada je opalila puška i kugla je pogodila kamen ispred mene. Naglo sam se bacio na seljaka, te smo se našli na zemlji između kamenja. Čim je puška opalila moj komandir Vladica otvorio je vatru dugim rafalima iz »šarca« po »neprijatelju«. Ta grupa vojnika otišla je u pravcu iz koga je i došla.

Doveo sam seljaka kod komandira koji je imao uniformu istu kao i ja. Počelo je ispitivanje uz izraziti pritisak na seljaka, pretnjom čak i smrću, ali seljak ništa nije hteo da prizna. Njegov odgovor je uvek bio isti: »Nema nikog! Nisam nikog video!« U jednom trenutku komandir voda Mirko Mandić došao je k nama oslovivši mene: »Komesaru.. .«. Komandir nije bio upoznat sa ovim događajem pa nije bio ni maskiran. Seljak, videvši ga, naglo se trgao i brzinom kao da izgovara poslednje reči pred smrt, uzviknuo je: »Pa vi ste partizani! I ono su, bogami, partizani! Ne pucajte!«

Nakon toga nam je saopštio da je tamo bio jedan vod 10. krajiške brigade, čiji je on bio vodič. Imali su zadatak da uspostave vezu sa našom brigadom. Seljaka smo oslobodili i uputili nazad s pismom koje je trebalo da preda nekom od partizanskih starešina. Tako smo uspostavili vezu sa 10. krajiškom brigadom i izvršili svoj zadatak. Seljak nam je ostao u prijatnom sećanju kao primer kako su obični ljudi bili odani revoluciji.

Milan Kačavenda

TREĆI BATALJON BRAMI BOLNICU

Početak maja mjeseca 1944. godine 4. krajiška brigada vodila je borbe u Srbiji pod veoma teškim i iscrpljujućim uslovima. Nedostatak municije bio je zabrinjavajući faktor koji je još više otežavao naš ionako težak položaj. Pod stalnim pritiskom neprijatelja, brigada je vodila istovremeno ofanzivne i defanzivne borbe. Naime, napadajući udružene neprijateljske snage (Bugare, Nijemce, četnike i druge) u pravcu svoga kretanja, brigada je bila prinuđena da, istovremeno, vodi zaštitne borbe prema neprijatelju koji je silovito napadao njeno začeđe. U takvim uslovima bili smo prinuđeni da se, pod stalnom borbom, povlačimo u pravcu planine Tare preko Kaluđerskih bara, Dobrog Polja, Milekića, Trudića i drugih sela, da bi se noću 8/9. maja prebacili preko pruge Višegrad — Užice na prostoru Vardišta i Mokre Gore. Situacija je svakog časa bila sve ozbiljnija za nas i nije bilo vremena za duži predah, jer nas je neprijatelj pratio u stopu. Četnici su 11. maja, na cesti Kokin Brod — Užice, koncentrisali jače snage koje su dočekale brigadu prilikom izbijanja njenih kolona na cestu. Na ovom prostoru oko Donjeg i Gornjeg Ljubiša razvila se ogorčena borba. Tu je brigada vršila takav juriš na četničke položaje, usred dana, da su naši borci, u nedostatku municije, tukli četnike kundacima, pa su se oni dali u bjekstvo. Milan Grbić, pomoćnik komesara 2. čete 3. bataljona, štedeći metak, kundakom je razbio glavu jednom četniku i slomio kundak. U trenutku kada je bio zamahnuo da ga udari, Grbića je neprijateljski metak pogodio u ruku.

Juriši i komtrajuriši nisu prestajali. Naročito je bio žestok juriš 13. maja naveče na koti Treštena stena gdje je teže ranjen Dmitar Lukač, zamjenik komesara 1. čete 3. bataljona. Ipak, umor, nesanica, stalne borbe, kao i nedostatak municije nisu mogli pokolebati borbeni moral boraca. U ovom jurišu naročito su se istakli borci Boško Škrbić i Ilija Šobot kao i komandiri četa Vlado Kecman i Gojko Injac.

Četnici su, vjerovatno, bili obavješteni da je brigada opterećena ranjenicima, da su borci veoma umorni od danonoćnih borbi na sve strane i da raspoložemo sa veoma malo municije, pa nam nisu dali mira ni danju ni noću. Broj ranjenika stalno je rastao, a srazmjerno tome broj boraca u stroju stalno se smanjivao. Četrnaestog maja situacija je bila još kritičnija. Bolnica brigade bila je u pitanju. Treći bataljon dobio je zadatak da brani bolnicu, ali sa vrlo malo municije. Strelci su imali 5—10, a puškomitraljezi 15—20 metaka. Odbili smo nekoliko četničkih juriša na koti iznad sela Šitkovo. Vatra sa naše strane nije se smjela otvarati dok neprijatelj ne priđe na odstojanje sigurnog pogotka. Na to je stalno upozoravao komandir 1. čete Gojko Injac. Neprijatelj je vršio juriš za jurišem, ali je svaki put ostavljao leševe pred našim položajem, ne uspjevajući da nas pomaknu sa mjesta. Bolnica se nalazila za nama u jednoj uvali. Situacija je bila sve kritičnija. Ozbiljnost situacije shvatili su i ranjenici i bolničko osoblje. Skupljali su po koji metak i bombu pa su nam u vojničkoj torbici donosili na položaj. Neprijateljska artiljerija cijepala je stabla visokog drveća, ali odstupanja nije bilo. Jer, našim odstupanjem čitava bolnica brigade pala bi u ruke neprijatelja.

Pod jednom bukvom sazvaio sam partijski biro bataljona. Porazgovarali smo stojeći desetak minuta o ozbiljnosti situacije i našoj odgovornosti za odbranu bolnice. Komunisti su i ovoga puta bili prvi koji su služili za primjer po hrabrosti i hladnokrvnosti. Što su više granate gruvale, cijepale stabla, i stijenje oko nas, Miloš Bajić, komandant bataljona, bio je sve uporniji u odbrani položaja. Išao je od borca do borca, od jednog komandira čete do drugog i tako je održao bataljon potpuno pod svojom komandom. To je isto činio i nje-

gov zamjenik Dušan Cubic — Cubo. Gubici u ovakvom okršaju, uz krajnju štednju municije, bili su neminovni. Miloš je i u ovakvoj situaciji našao vremena za šalu, a i za svoju utjehu, pa je zadirkirao mene i Draginju Lukač, skojevskog rukovodioca bataljona, kako će on sada da ocjeni i vidi držanje »naših« komunista i skojevaca. »A i tvojih boraca, družo komandante«, odgovorila je Draginja priljepljujući se zajedno sa nama iza bukovih žila koje su nam se činile prilično nesigurna zaštita od granata.

Iz štaba brigade često su stizali kuriri sa poštom u kojoj nam je stalno skretana pažnja da držimo položaj po svaku cijenu dok se bolnica ne evakuise. I održali smo ga. Još jedan težak ispit položili su borci 3. bataljona. Neprijatelju nije pošlo za rukom da zarobi bolnicu. Od neprijateljske granate teže je ranjen Sava Drljača, pomoćnik komesara 3. čete. Drug Vojo Krčmar stavio ga je na konja i otpremio u bolnicu koja je već bila u pokretu u pravcu na kome su krčili put borci 1, 2. i 4. bataljona. Tako je bolnica, iako praćena neprijateljskom artiljerijom, ipak uspjela da izvrši pokret u pravcu Žedna glava i sela Gornje Trudovo. Borba i pokret nastavljeni su dalje sve dok se cijela brigada nije prebacila kod ušća rječice Tisovice u Uvac na njegovu lijevu obalu. Četnici Uzičke brigade bili su razbijeni i njihova odbrana nije bila dovoljna da spriječi naš prelazak preko rijeke.

Jovan Jakšić - Jakša

HRABRI BORAC I STAREŠINA RADOJE LUKAC

Jedan od nezaboravnih likova borca i starešine, koga se čovek uvek rado seća, jeste i Radoje Lukač. Znam da neću naći prave reči, kada pišem ove redove, da bar približno osvetlim njegov lik kao čoveka, borca i komunistu. Neka bar nešto od toga bude otrgnuto od zaborava.

Radoje je rođen 1915. godine u selu Resanovci kod Bosanskog Grahova. Potiče iz siromašne seljačke porodice. Bio je jedinač. Još kao mladić počeo je da radi u Fabrici celuloze u Drvaru. Rano je osetio radničke žuljeve i tegobne uslove najamnog rada. Sa drvarskim radnicima stiče i prva saznanja o potrebi borbe za radnička prava i bolje uslove života. Vojni rok služio je u mornarici bivše Jugoslovenske vojske. Bio je oženjen i imao je tri sina koji, usled događaja koji su usledili, nisu tako reći čestito ni zapamtili svoga oca. Rat i kapitulacija stare Jugoslavije zatiču ga u njegovom rodnom mestu.

Prvih dana ustanka, 27. jula 1941. godine, stupa u Resanovačku četvu. Na taj dan učestvuje u borbama za oslobođenje Bosanskog Grahova, u kojima se ističe hrabrošću i snalažljivošću. Sa svojim Resanovčanima učestvuje u mnogim borbama protiv ustaša, Italijana i četnika. Naročito su ostale zapamćene borbe sa Italijanima septembra 1941. godine iznad Resanovaca na cesti Bosansko Grahovo — Drvar u kojima se istakao i Radoje. Ulaskom Resanovačke čete, početkom 1942. godine, u sastav Bataljona »Gavrilo Princip«, Radoje uče-

4

stvuje u svim borbama koje vodi ovaj bataljon, a naročito borbama protiv četnika koji su prešli u otvorenu izdaju i saradnju sa okupatorom.

Formiranjem 4. krajiške brigade na Tičevu, 9. septembra 1942. godine, u njenom stroju stajao je i 27-godišnji Radoje koji je, kao i većina drugova iz toga stroja, bio već prekaljeni borac sa velikim ratničkim iskustvom stečenim u prethodnim jednogodišnjim borbama. Od tada redaju se mnoge borbe i marševi na ratnom putu brigade u Bosanskoj krajini, Dalmaciji, centralnoj i istočnoj Bosni, Crnoj Gori, Sandžaku i zapadnoj Srbiji. U njima je on stasao u primernog borca i starešinu. Prošao je on dužnosti komandira desetine d voda u 3. četi, 1. bataljona, a u 2. četi istog bataljona dužnosti zamenika i komandira čete. Nije bilo borca i starešine u našem bataljonu koji nije dobro poznavao i voleo ovog skromnog i hrabrog starešinu. U borbama i okršajima, onda kada je bilo najteže, Radoje je predvodio svoje borce pokazujući ličnim primerom kako se bori i žrtvuje za slobodu.

Iznad svega njega su krasile divne ljudske osobine, poštenje, nesebičnost i skromnost. Radi toga kao čovek i komunista bio je voljen i cenjen.

U teškim borbama, koje su vodile 2. proleterska i 5. krajiška divizija u zapadnoj Srbiji protiv Nemaca, Bugara, četnika i nedićevaca, hrabro je poginuo potporučnik Radoje Lukač, komandir čete. Bilo je to 5. maja 1944. godine kod sela Kosanića u blizini Kosjerića. Teško smo doživeli pogibiju našeg komandira koga smo toliko voleli i poštovali. Ali, to nam je davalo još veću snagu da ustrajemo u borbi za slobodu za koju je Radoje dao i svoj život, kao što su to učinili mnogi drugi borci njegove čete.

Jovo Barišić

TEŠKA BORBA PRVOG BATALJONA NA JADOVNIKU

Na povratku iz Srbije u Sandžak i Crnu Goru, 4. brigada je 18. maja 1944. godine u sastavu 5. divizije prešla cestu Sjenica — Prijepolje neposredno pored manastira Mileševo. Neprijateljsku posadu koja je obezbeđivala ovu komunikaciju razbili smo u naletu. Naš bataljon je zarobio nekoliko nemačkih vojnika sa oružjem a 1. četa je zaplenila jedan brzi »šarac«.

Po prelasku komunikacije na čelu brigade kretao se 1. bataljon. Kretali smo se prema planini Jadoviku, pravcem: reka Lim i mesto Brodarevo. Sa našeg desnog krila dopirala je puščana i mitraljeska paljba uz detonaciju topovskih granata i ručnih bombi, što je značilo da 1. i 10. brigada još vode borbu sa neprijateljem koji je nastupao od pravca Prijepolja. Na tom pravcu nalazio se i Štab divizije sa divizijskom bolnicom. Još dok smo prelazili cestu kod Mileševa, stigla je vest da je 1. brigada uspešno izvršila napad na neprijatelja u neposrednoj blizini Prijepolja, da ga je razbila i da je uništila nekoliko bornih kola, a da 10. bez zastoja prelazi cestu i uspešno lomi neprijateljski otpor.

Odvajajući se od ceste i neprijateljskih uporišta uz nju, 1. bataljon kretao se u sledećem poretku: 2. četa išla je u prethodnici, za njom 3. i Prateća četa, a na začelju 1. Kretali smo se dosta sporo. Borci su međusobno komentarisali da nam se ne žuri jer smo neprijatelja uspešno razbili. Sad smo nadomak slobodne teritorije. Među nama se pronela vest da se pred nama umesto naših nalazi neprijatelj. Negde u zoru preko veze je naređeno da 1. četa požurii napred, a da se komandir hitno javi komandantu na čelo bataljona.

U svitanje dana komandant bataljona i njegov zamenik upoznavali su komandire četa sa novonastalom situacijom i zadacima koji četama predstoje. Jutro je bilo prilično sveže, od Lima se prema uzvišenju dizala magla. Oko nas su na izvesnoj udaljenosti bili zaseoci i čuo se lavež pasa. Pravo ispred nas na udaljenosti nekoliko kilometara ocrtao se vrh Jadovika. Saznanje da su ispred nas četnici i muslimanska milicija, a iza njih Nemci, stvorilo je kod nas posebnu mržnju prema ovim izrodima i raspoloženje za borbu.

Raspored četa bio je sledeći: 2. četa imala je zadatak da razbije neprijatelja u pravcu Kačeva i da obezbedi naše levo krilo; 1. četa imala je zadatak da razbije neprijatelja u pravcu Jadovika, dok je 3. četa jednim delom sadejstvovala sa 1, a sa drugim delom bila u rezervi sa Pratećom četom.

Borba na razbijanju i čišćenju neprijatelja prema Jadoviku trebalo je da bude munjevit, jer je od nje zavisilo prebacivanje ostalih jedinica naše divizije. U toj borbi utrošili smo vrlo malo vremena — jedan i po do dva sata. Neprijatelj je bežao prema Kačevu i planini Jadoviku, dajući vrlo slab otpor. Međutim, neprijatelj koji je odstupao u pravcu Kačeva brzo se sudio i organizovao snažan protunapad na 2. četom. Nakon razbijanja neprijateljskih snaga bataljon nije nastavio u celini da progoni neprijatelja i da zauzima povoljnije položaje, već je ostao na polaznim položajima. Bilo je neshvatljivo da smo dozvolili neprijatelju na Jadoviku da neometano prikupi razbijene snage i postavi teško oružje. Otprilike oko 8 časova neprijatelj nas je sa Jadovika počeo gađati i uznemiravati.

Oko 9 časova zamenik komandanta bataljona Marko Vukobrat naredio mi je da sa 1. četom krenem prema Jadoviku i da izvršim napad na neprijatelja. Bio sam vrlo nezadovoljan pa sam, i pored izuzetnog poštovanja prema Marku, rekao da to nema smisla sada da činimo, jer smo dozvolili neprijatelju da se sredi i utvrdi. Objasnio mi je da je takvo bilo naređenje iz brigade i da je trebalo da visove Jadovika zauzme 1. brigada. Obrazlažući mi zadatak podvukao je da se dejstvo neprijatelja sa Jadovika mora onemogućiti po

svaku cenu. Rekao je da će nam stići pojačanje iz 1. brigade i da će neposredno za nama krenuti i 3. četa našeg bataljona.

Dok smo se prebacivali pod dejstvom neprijateljske vatre prema uzvišenju, na našem levom krilu vodila se vrlo žestoka borba između naše 2. čete i neprijatelja koji je od pravca Kačeva i Sjenice pokušavao da zauzme naše položaje. Oko 10 časova popeli smo se na uzvišenje Jadovika i prišli blizu neprijateljskih položaja. Tu smo malo zastali jer nas neprijatelj nije primetio. S leve strane protezala se gusta i krupna bukova šuma, a s desne vrlo okomite i visoke stene. Zaklonjeni šumom posmatrali smo neprijatelja koji je maskiran gađao naše jedinice koje su se kretale prema njima. Izdao sam naređenje da niko ne sme otvarati vatru bez moje komande. Naredio sam, takođe, da se razvijemo u strelce i da se približimo što bliže neprijatelju. Kad smo došli na vrlo blisko odstojanje, zastali smo izvesno vreme očekujući delove 1. brigade koja je trebalo da sadejstvuje sa nama. Posle kraćeg vremena stigla je i 3. četa razvijena u borbeni poredak. Međutim, delova 1. brigade nije bilo, a čekati se nije smelo. Iz štaba bataljona stigao je kurir sa naređenjem da napadnemo neprijatelja.

Naredio sam da se četa spremi za juriš, ali da se vatra ne otvara bez mog znaka. Streljački stroj se pomerio korak po korak. . . Ja sam se nalazio na sredini, pored mene, s desne strane, nalazio se puškomitraljezac Miloš Štrbac sa brzim nemačkim »šarcem«, a sa leve Mile Galić, takođe sa brzim »šarcem«. Hteo sam da pridemo neprijatelju još 10—15 metara i da dam znak za napad. No, na levom krilu otvorena je vatra: desetar Trivun Kalaver nehotice je opalio metak i juriš je počeo.

Juriš je bio silovit, i neprijatelj je iznenađen. Naši puškomitraljezi šaraju po neprijateljskim zaklonima. Iz naših grla prolama se: »Juriš, napred!« S desnog krila snažno vatrom zasipa naša 3. četa. Centar čete je na malom uzvišenju pa sa njega mitraljesci Štrbac i Galić uspešno dejstvuju. Na žalost, to ne traje dugo. Neprijatelj iz zaklona baca bombe i zaustavlja naš juriš, a njegova zaštitnica koja je bila za oko 50—100 metara

iznad zaklona, a koju mi nismo primećivali, otvara žestoku vatru. Štrbac pade preko svog šarca a Galica rafal odbaci ustanu. Oba poginuše bez izgovorene reči i jauka.

Pogibiju dva najbolja mitraljesca doživeo sam vrlo teško i bolno. Pomoći im nisam mogao, a za oklevanje nije bilo vremena, jer je neprijatelj napadao sve žešće i žešće. Parčad čelika od topovskih granata i bombi, izmešana sa rasprskanim kamenom i iverjem stoljetnih stabala drveća, zasipali su nas sa svih strana. Energичno sam naređivao borcima oko sebe, pomoćnicima mitraljezaca Lazi Ramiću i Obradu Bajiću kao i desetaru Iliji Ovuki da se zaklone, jer je neprijatelj precizno i ubitačno gađao naš prostor. Iz sveg grla dozivao sam zamenika komandira čete Radu Ribića i zamenika komesara Rajka Majstorovića da obuhvate sa levog i desnog krila na kojima su se oni nalazili. Tražio sam da i treća četa pojača juriš. Ovaj snažni sudar sa obe strane trajao je oko jedan sat, a potom smo se mi morali povući za oko 100 metara unazad.

Svi naši naponi i pokušaji da dodemo do poginulih mitraljezaca bili su bezuspešni jer je neprijatelj neprekidno vatrom tukao mesta njihove pogibije.

Miloš Štrbac je rođen 1925. godine u selu Maleševcima kod Bosanskog Grahova, a u NOB je stupio jula 1941. godine. Kao vrlo odvažan i hrabar borac prošao je kroz sve borbe koje je vodila 4. brigada do njegove pogibije. Bio je srednjeg rasta, smeđe kose, rumena lica, čvrst, stabilan, nagao i brz. Najčešće je gađao »šarcem« iz stojećeg stava — tako je 1 poginuo.

Milan Galić je rođen 1924. godine u Blagaju kod Kupresa. U NOB-u se nalazio od ustanka 1941. godine, a u 4. brigadi od maja 1943. godine. Bio je visok, mršav, tih, skroman, skoro nezapažen van borbe, dok je u borbi drugovima pored sebe ulivao pouzdanje svojom smelošću i hrabrošću.

Hitno sam poslao kurira u štab bataljona, obavestio komandanta o pogibiji dvojice mitraljezaca i velikoj nadmoćnosti neprijatelja. Tražio sam da nam se hitno uputi pomoć. Kurir se ubrzo vratio sa komandantovom porukom da položaj držimo po svaku cenu jer njegovo napuštanje dovodi u pitanje uspešno prebaci-

vanje ranjenika i drugih delova divizije preko Lima, a da ćemo pomoć dobiti uskoro. No, pomoć nam nije stizala, pa je neprijatelj u toku čitavog dana preduzima bezbroj juriša kako bi nas naterao na povlačenje. Međutim, mi smo na svaki njegov juriš odgovorili žestocim protivnapadom i vraćali ga na polazni položaj.

Dok su 1. i 3. četa vodile upornu borbu, dotle je i naša 2. četa odolevala neprijateljskim napadima od pravca Kačeva i Sjenice u pravcu bolnice i drugih delova naše divizije.

Predveče, oko 18 časova, došao je kurir Dušan Kovrlija iz bataljona. Baš u to vreme bio je jedan od teških okršaja. Bombe i granate su praštale oko nas, a on je hteo da što pre izvrši zadatak i da preda naređenje. Dozivao me je: »Druže komandire, doneo sam naređenje od komandanta.«. Nisam imao vremena za naređenje. Rekao sam mu: »Gađaj i bacaj bombe pa ćemo posle videti naređenje«. On je ovo prihvatio i priključio se našem jurišu.

U naređenju je zamenik komandanta Marko Vukobrat svojim finim rukopisom napisao: »Vojine, još malo izdržite, sad će vam stići pomoć«. I, zaista, nešto posle 18 časova na naše levo krilo stigli su borci 1. brigade. Jurišali su s nama rame uz rame. Neprijatelja smo prisilili na povlačenje i tako je naš bataljon odahnuo.

Toga dana na Jadoviku, pored poginulih mitraljezaca iz 1. čete, lakše su ranjena još tri borca: desetar Trivun Kalaver, desetar Ilija Ovuka i puškomitraljezac Mile Krneta. Iz 3. čete ranjen je zamenik komandira Jovan Gašić. Druga četa nije imala mrtvih i ranjenih. Prva četa poslednja je povučena sa položaja na Jadoviku. Povukli smo se otprilike oko 23 časa. Ceo dan smo proveli bez jela i vode. To smo nekako i podneli, ali bili smo veoma tužni, jer smo omiljene drugove Mišoša i Milana ostavili daleko od rodne Krajine.

Vojin I. Jarić

DOPRINOS NAŠIH IZVIĐAČA I OBAVJEŠTAJACA U BORBAMA U SRBIJI

Sasvim je ispravno i pošteno što se u opisivanju pojedinih bitaka i događaja u NOR-u spominju imena pojedinih boraca i starješina koji su se isticali svojom hrabrošću i drugim ljudskim osobinama. Ponekada spominjemo čitave čete i krupnije jedinice koje su se istakle u nekoj borbi. Međutim, rede se spominju oni borci, grupe i jedinice koje su, vršeći svoju dužnost, veoma mnogo doprinosili uspjehu operativnih jedinica. Zbog toga smatram da treba posebno istaći značaj i ulogu naših obavještajaca i izviđača za vrijeme neprekidnih borbi u našem nastupnom i odstupnom maršu u Srbiji, koje su trajale od 17. marta do 21. maja 1944. godine.

Obavještajno-izviđačka služba u NOV bila je vrlo mlada i ljudi u njoj sticali su prva iskustva. Nedostatak stručnog znanja nadoknađivali su svojom hrabrošću, patriotizmom i bezgraničnom odanošću ciljevima narodnoslobodilačke borbe. U izviđačke grupe birani su najhrabriji borci, koji su se istakli u bezbroj borbi i kao takvi stekli ugled i povjerenje svojih drugova. Zahvaljujući djelatnosti naših izviđača i obavještajaca, brigada u toku dvomjesečnih borbi u Srbiji nijedanput nije bila iznenađena. Naprotiv, mi smo često uspjevali da iznenadimo neprijatelja iako smo djelovali na »njegovoj« teritoriji, bez ikakve veze i oslonca na našu slobodnu teritoriju.

Mile Davidović, tadašnji rukovodilac obavještajno-izviđačke službe 4. krajiške brigade, napisao je u svome dnevniku da su naši obavještajni organi u toku dvomjesečnih borbi u Srbiji identifikovali veći broj jedinica

okupatora i njegovih slugu koje su učestvovala u borbi protiv 4. krajiške brigade, odnosno 2. i 5. divizije. Prema podacima koje je on tada prikupio, za vrijeme našeg nastupnog i odstupnog marša protiv nas su se borile slijedeće neprijateljske formacije: 61. i 72. puk 24. bugarske divizije; 122. puk 22. bugarske divizije i dijelovi 25. bugarske divizije; njemačka motorizovana divizija »Gros Dojčland«, dijelovi Brandenburškog puka i šuc-polioije; dijelovi belogardejskog dobrovoljačkog korpusa, drugi, treći i četvrti kao i dijelovi 5. Nedićevog dobrovoljačkog puka; Mileševska četnički korpus Vuka Kalijata; Javorski četnički korpus majora Cvijevića, Zlatiborski četnički korpus Vignjevića; Kolubarski i Cerski četnički korpus; Rašićev 1. ravnogorski jurišni korpus; četnička takozvana »Gorska garda« Kalabića; Drinski četnički korpus majora Draškovića i kapetana Vasiljevića i druge četničke snage koje su se nalazile na terenu našeg dejstva. Pored ovih snaga, protiv nas su se borili i četnici Pavla Đurišića i druge samostalne četničke »leteće« jedinice i sjenička milicija komandanta Zvizdića.

Trebalo je veoma mnogo hrabrosti i snalažljivosti, najčešće po cijenu života, u prikupljanju dragocjenih podataka o neprijatelju, njegovoj snazi, rasporedu i namjerama. Svi naši obavještajci i izviđači bili su članovi Partije ili SKOJ-a. To treba da se zna. Oni su često ulazili na neprijateljsku teritoriju i bili danima odvojeni od nas da bi nam pribavili podatke o neprijatelju na osnovu kojih su naši štabovi pravili svoje operativne i globalne planove.

Jovan Jakšić

VOJNO-STRUČNI KURS U ČETVRTOJ BRIGADI

Poslednja dva meseca borbi brigade u rejonu Užice — Kosjerić, Bajina Bašta — Kremna i stečena iskustva iz tih borbi nalagali su potrebu da se u svakom predahu iskoristi vreme za stručno osposobljavanje boraca i starešina. Vrativši se iz Srbije u Sandžak, na prostoru Bijelo Polje — Pljevlja — Prijepolje — Mojkovac, gde su jedinice brigade imale malo predaha od prethodnih akcija, pristupilo se političkom i vojničkom radu u svim jedinicama brigade. U vremenu od 26. maja do 6. juna 1944. godine organizovan je prvi minobacački kurs pri brigadi u rejonu s. Njivice — Odžak. Na tom kursu bilo je po pet nišandžija i pet komandira minobacačkih odeljenja protivtenkovskih pušaka i komandira vodova iz minobacačkih četa svih bataljona. Predmeti na kursu bili su: nastava gađanja — posredno i neposredno gađanje minobacačima, gađanje pokretnih i nepokretnih ciljeva protivtenkovskim puškama; rukovanje i postavljanje protivpešadijskih i protivtenkovskih nagaznih mina; predmeti iz veze kao i rukovanje automatskim pešadijskim naoružanjem. Pored teorijskog rada izvodile su se i praktične vežbe u vremenu trajanja kursa. Slušaoci su se maksimalno zalagali, jer i pored stečenog iskustva u borbi sa raznim neprijateljima, slušaoci su bili željni stručnog znanja u rukovanju teškim naoružanjem. Političku nastavu držao je Đuro Šobot, komesar Prateće čete 2. bataljona. U to vreme od saveznika je dobivena veća količina protivtenkovskih pušaka, minobacača, protivtenkovskih i protivpešadijskih mina i automata. Pri kraju kursa slušaoci su upoznati sa upotrebom dobijenog oružja.

U toku održavanja kursa 2. bataljon 4. brigade držao je položaj prema Pljevljima. Četnici su južno od Pljevalja utvrdili Ilijino brdo, iskopavši rovove. Saznavši od štaba 2. bataljona da četnici noću napuštaju Ilijino brdo i povlače se u Pljevlja, u ujutru rano ponovo ga posedaju, predložio sam komandantu 2. bataljona Milošu Tanjgi da bih želeo da isprobam protivpešadijske mine (male minice veličine džepnog sata, engleska proizvodnja). Noću 2/3. juna otišao sam sa puškomitraljescom Perom Sabljićem i tri slušaoca kursa na Ilijino brdo gde smo postavili 50 pomenutih minica u četničke rovove. Potom smo se povukli za oko 800 m južno i posmatrali šta će se desiti. U samo svanuće četnici su od Pljevalja nastupali u streljačkom stroju prema rovovima na koje smo otvorili mitraljesku vatru s namerom da ih nateramo da što pre uskaču u rovove, što nam je i uspelo. Uskačući u rovove aktivirali su mine, i mi smo čuli jauk ranjenika. Nekolicina preživelih dala se u bekstvo. Zelja nam je bila da dođemo do rovova i vidimo kakva su dejstva naših minica. Nismo uspeli, jer nas je omeo četnički puškomitraljez koji dejstvovao sa tornja orkve.

Vrativši se sa tog zadatka podneo sam raport komandantu 2. bataljona, rekavši mu da četnici neće izaći više na Ilijino brdo. Potom smo ponovo otišli na kurs, produživši rad sve do petog juna kada su kursisti upućeni u svoje jedinice. Ovaj je kurs mnogo značio za predstojeće borbe na Čakoru gde je došlo do punog izražaja dejstvo minobacačkih četa u podršci naših pešadijskih jedinica.

Milan Salić

CEO VOD KAO KURIR

Treći bataljon 4. krajiške brigade bio je smešten u selu Potkrajci, te je stalno slao svoje patrole, u jačini jednog voda, prema Pljevljima. Dvadeset devetog maja 1944. godine pozvao me je komandir 2. čete Vlado Kecman i rekao mi da se javim u štab 3. bataljona. U štabu sam zatekao zamenika komandanta 4. brigade Vicuku Bodirodu i zamenika komandanta našeg bataljona Dušana Čubu. Tada su mi saopštili da sam određen da sa svojim vodom nosim vrlo poverljivu poštu. Pošta koju treba da primim nije tinela, po cenu života celoga voda, pasti u ruke neprijatelja. Ako bi slučajno ipak moralo doći do toga, rekli su da se mora tako uništiti da neprijatelj ne može ništa da dozna. Najbolje bi bilo poštu spaliti. Koliko je bila važna pošta koju smo nosili, toliko je važna i ona pošta koju treba doneti nazad.

Naš vod je pojačan sa još jednim puškomitraljezom, snabdeveni smo sa dosta municije i ručnih bombi. Istog dana po prijemu zadatka vod se počeo pripremati za put. Svi borci koji su imali slabu obuču zamenili su je sa drugovima za bolju. Vod je bio spreman za pokret već u 12 časova i nestrpljivo je čekao da krene prema štabu brigade. Komandir čete Vlado Kecman i komesar Boško Skakić rekli su pred vodom da u putu mora biti velika disciplina, jer je zadatak vrlo ozbiljan. Komesar čete Boško Skakić izvadio je iz torbice dve kutije cigareta sa šibicom i dao nam da nam se nađe. Posle kratkog govora komandira i komesara čete, vod je sa vodičem Backovićem krenuo ka štabu brigade u koji smo stigli u određeno vreme.

Odmah sam se javio štabu da je vod stigao sa vodičem i da je spreman za pokret. Zamenik komandanta brigade Vicuka Bodiroža je rekao nekoliko reči pred vodom o tome da se štab 2. bataljona nalazi nedaleko od Kolašina u nekom selu (spomenuo nam je i selo kojega se ne sećam). Rekao nam je da ćemo prolaziti kroz mesta koja su dosta naklonjena četnicima i da stroge vodimo računa da ne nađemo na neprijateljsku zasedu. Da bi pošta što pre stigla u Štab korpusa, morali smo se kretati danju i noću. Dobili smo i suhu hranu.

Vicuka mi je dao poštu i odmah upitao da li imamo nešto da pitamo. Bilo nam je sve jasno, ali se javio za reč vodič Backović: »Meni je poznat put prema Kolašinu, ali ne ceo, pa ćemo uzput uzeti još jednoga vodiča, moga kuma, koji je veliki partizan«. Vicuka je to odobrio. Vod je krenuo iz štaba brigade prema Kolašinu oko 21 čas. Sećam se nekih drugova: puškomitraljezac u 1. desetini bio je Ilija Rađenović, u 2. Pajo Tintor iz Plavna, u 3. Pajo Rađenović iz Očjeva. Koliko se sećam, kao pojačanje sam dobio puškomitraljesca Radivoja Ćikovića iz Štrbaca. Sa vodom je bila i bolničarka Duka Petrović, a imislim da je sa nama išla i bolničarka Milka Grubeša. One su bile odlično opremljene sanitetskim materijalom.

Vod je putovao celu noć i bili smo jako pospani. Vodič je odlično poznao put, tako da nas je vešto vodio mimo sela. Odmarali smo se više puta. Nepažnjom Paje Tintora, ostao mu je negde pomoćnik, ali srećom nismo puno odmakli (možda 2—3 km) kada smo primetili da ga nema. Ceo vod se morao vratiti da ga traži. Kada smo došli do njega i probudili ga on nije ni znao da smo mi bili otišli, pa mu je bilo žao i teško što smo se vraćali. Krenuli smo dalje ka Kolašinu. Vodič reče da tu nema blizu sela i da tuda možemo ići i danju. Kada je jutro dobro odmaklo, ja sam predložio da nešto pojedemo i da se koji sat odmorimo. Vod je to jedva dočekao. Imali smo u blizini i neki izvor. Vodni delegat Mirko Vucelja predloži da se odmaknemo od izvora oko 300 metara, što smo i učinili. Posle doručka legli smo da malo odspavamo, a na stražu smo odredili pomoćnika mitraljesca koji je bio ostao iza nas. Spavali smo dva-tri sata. Vodič se nešto uzvrtio, a pošto

je spavao pored mene, pitao sam ga šta mu je. On reče da je žedan. Ja mu kažem da ide do izvora, ali da ne ide sâm. Sa njim je pošao puškomitraljezac Pajo Rađenović. Nije prošlo više od 15 minuta, kad čujem Pajin glas: »Predaj se! Ruke u vis«. Dok je nas nekoliko dotrčalo do izvora, jedan četnik već je bio razoružan od Rađenovića i vodiča Backovića. Kada smo četnika malo pri tegli, on je priznao da pripada nekoj četničkoj jedinici, ali da je nedavno mobilisan i da je dobio dozvolu da ode malo do kuće. Četnika smo vezali i nismo ga više ništa pitali pošto smo odlučili da ga predamo u Štab korpusa.

Krenuli smo dalje prema Kolašinu i putovali ceo dan uz povremene odmore. Pošto smo ostali bez hrane, a noć je već tu, bili smo prisiljeni da se spustimo u jedan mali zaselak da potražimo hrane. Bili smo dosta gladni i zadovoljili smo se sa malo projinoga brašna i sira i to nam je bilo do Štaba korpusa.

U Štab korpusa stigli smo, koliko se sećam, 1. juna 1944. oko 3 sata posle podne. Štab korpusa nije bio u Kolašinu, nego u okolici, u nekom selu. Primio me je jedan major, kome Sam predao poštu. Potom smo se odmorili. Ručak je bio brzo gotov: ječmena pura sa slatkim i kiselim mlekom. Odlična je. Tu smo i večerali.

Kurir nas je probudio oko 1 sat posle ponoći, primili smo poštu i nešto suve hrane za put i krenuli. Vraćali smo se skoro istim putem i nismo imali nikakvih poteškoća. Kada smo nakon dva dana stigli do blizu mesta gde je brigada ostala, našli smo jednog seljaka koga je vodič Backović poznavao. On nam je rekao da su se partizanske jedinice sve povukle sa prvobitnih položaja. Vezu nam nisu ostavili, tako da smo imali velikih teškoća dok smo došli u sastav našeg bataljona i posle tri dana predali poštu u štab brigade.

Nikola Rodić

DVA NEZABORAVNA DRUGA

Sjećanja na dva ratna druga, dva zamjenika komesara 1. čete, 1. bataljona, 4. krajiške brigade, dva partijska rukovodioca, dva komunista, dva hrabra borca i rukovodioca — su nezaboravna.

Kao zamjenici komesara čete — po dužnosti partijski radnici, sekretari partijske ćelije u četi, bili su pravi komunisti, što su potvrđivali iz dana u dan svojim radom. Stalno su bili u kontaktu sa svakim borcem i rukovodiocem, svakog su poznavali, tako da nije bilo problema primiti u KPJ i SKOJ druga ili drugaricu, jer su ih oni pripremali kroz posebne zadatke. Kao partijsko-politički radnici bili su omiljeni u četi i bataljonu. Njihove pogibije teško su padale svakom borcu i rukovodiocu, a posebno članovima Partije i SKOJ-a.

Može se samo najlepše govoriti i pisati o ovakvim borcima revolucije.

Slobodan (Pere) Bajić, rođen 1920. godine u selu Resanovcima, opština Bosansko Grahovo, potiče iz siromašne seljačke porodice. Osnovnu školu završio je u rodnom selu a zatim postao sezonski radnik. Pripadao je pokretu napredne omladine pre rata. Pod uticajem učitelja koji je u selu Resanovcima formirao pre rata partijsku organizaciju, Slobodan je postao član SKOJ-a. Aktivno učestvuje u pripremanju ustanka 1941. godine, sa ostalim članovima SKOJ-a i Partije. Posebno je radio na prikupljanju oružja, municije i ostale opreme za podizanje ustanka.

U prvim borbama za oslobođenje Bosanskog Grahova, 27. jula 1941. godine, Slobodan se nalazio u pr-

voj borbenoj liniji. U njegovoj blizini poginuli su njegove komšije i drugovi Branko Bajić, član KPJ i Obrad Bajić, oba iz sela Resanovaca. Ta pogibija nije ga obeshrabrila, već mu je dala još više snage i morala za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Svoju hrabrost Slobodan je potvrdio u borbi protiv Italijana iznad sela Resanovaca, takođe 1941. godine.

Po formiranju 4. krajiške brigade, Slobodan je bio delegat 1. voda, 1. čete, 1. bataljona. Član KPJ postao je maja 1942. godine. Ubrzo je postavljen za zamjenika komesara 1. čete i za partijskog rukovodioca. O drugu Slobodanu mnogo bi se moglo govoriti i pisati. Pa i u poslednjim jurišima na neprijatelja 24. decembra 1943. godine, na Manjinom Vrh u istočnoj Bosni gdje je i poginuo.

Đuro — Đuđo Bursać, rođen 1921. godine u selu Isjek, opština Bosansko Grahovo, po zanimanju je bio radnik. Radio je prije rata u preduzeću »Vogošće«. Po kapitulaciji bivše Jugoslavije našao se u svom rodnom Isjeku. Dvadeset sedmog jula 1941. godine učestvuje u ustaničkoj četi sela Isjeka, pod komandom Petra Reljića, u borbi za oslobođenje Bosanskog Grahova i ostalim borbama. Kasnije postaje borac Bataljona »Gavrilo Princip«. Đuđo je postao član KPJ jula mjeseca 1942. godine. Po formiranju 4. krajiške brigade postavljen je za ekonoma 1. čete, 1. bataljona. Na dužnost zamjenika komesara 1. čete postavljen je decembra 1943. godine poslije pogibije Slobodana Bajića.

Dok je Đuđo bio na dužnosti ekonoma, četa je skoro uvijek bila na vrijeme snabdjevena hranom, a odjećom i obućom prema mogućnostima, što je zavisilo od zarobljavanja od neprijatelja. Bio je strogo principijelan i nastojao je da snabdije onog vojnika i starješinu kome je stvarno bilo potrebno. Isto tako je radio i sa podjelom hrane — svako je dobio jednako, a nije bilo privilegovanih.

Kad je došao na dužnost zamjenika komesara čete i partijskog rukovodioca po dužnosti, postao je i član bataljonskog biroa. Na dužnosti zamjenika komesara čete mogao je da bude samo član KPJ, dobar borac i drug. Te osobine su krasile druga Đuđu. Posebno se

isticao u borbama koje je vodila njegova jedinica. Uvijek je bio u prvim borbenim redovima, savjetovao je borce kako se treba boriti, pobijediti i ostati živ. Poslije svake akcije Đuđo je držao sastanak sa članovima Partije i SKOJ-a i vršio analizu postignutih uspjeha i neuspjeha.

Teško je nabrojati sve borbe u kojima je Đuđo učestvovao jer ih je bilo mnogo. Posljednja Đuđina borba bila je sa njemačkim jedinicama na cesti Užice — Bajina Bašta, u s. Paunovići. U tim žestokim okršajima, 28. aprila 1944. godine, pao je Đuđo smrtno pogođen.

Pero Lukač

UČILI SMO U PREDAHU BORBE

Posle dvomesečnih teških borbi u zapadnoj Srbiji, 5. udarna divizija, krajem maja 1944. godine, povukla se na slobodnu teritoriju u Crnoj Gori. Divizija je raspoređena na sektoru Prijepolje — Pljevlje, a 4. udarna brigada južno od Pljevalja u zahvatu komunikacije Pljevlje — Đurđevića Tara, gde je vodila manje borbe.

S obzirom da je divizija ostala na ovom sektoru oko mesec i po dana, to je ovo vreme iskorišćeno, pored ostalog, i za održavanje partijsko-političkih i vojno-stručnih kurseva. Inače se osećala potreba za ideološko-političkim i vojno-stručnim uzdizanjem i obrazovanjem kadrova raznih profila iz jedinica divizije.

Kurs je održan u selu Lekovina od 27. maja do 15. juna 1944. Počeo je u seoskoj kući koja je imala jednu veliku sobu, što je omogućavalo da se u njoj održava nastava za nas dvadeset slušalaca. Ova prostorija je služila i za spavanje, s tim što smo svako jutro prostoriku sklanjali i prostoriju pripremali za održavanje nastave.

Organizator kursa bio je Štab divizije. Kurs je otvorio i o njegovom značaju govorio politički komesar divizije Ilija Materić. Predavači na kursu bili su članovi politodela iz brigada i divizije i to: Radovan Papić, Živko Živković, Radovan Grković, Milijan Neoričić, Vuksan Ljumović i Ljubica Mihić.

Slušaoci na kursu bili su vodni delegati, politički komesari četa i njihovi zamenici, politički komesari bataljona i njihovi zamenici i dr. Inače, slušaoci su bili uglavnom izjednačeni po školskoj spremi, izuzev što je bilo nekoliko đaka srednjih škola. Po svom socijalnom poreklu to su bili većinom seljaci i radnici.

Nastavni plan i program bio je dosta obiman, s obzirom na vreme trajanja i obrazovni stupanj slušalaca. On je obuhvatao sledeće teme: Ekonomski razvitak društva; O partiji; Diktatura proletarijata; Nacionalno pitanje; Seljačko pitanje; Strategija i taktika; O sovjetskoj državi; Fašizam; Oslobodilački rat; Linija KPJ.

Pored ovih deset tema, druga tema delila se na dve podteme i to: O razvoju Partije i Organizaciona pitanja, dok je deseta tema imala pet podtema i to: Opšta linija KPJ, Narodna vlast, Vojska, AFŽ i SKOJ. Kao što se vidi, program ideološko-političkog obrazovanja političkih rukovodilaca, posmatran u celini, imao je za cilj da proširi nivo našeg marksističkog obrazovanja i ideološko-političkog vaspitanja. On je, takođe, imao jasan i potpun klasni smisao. Svakako, program je proizlazio iz dotadašnjeg iskustva i prakse koji su se sprovodili u našim jedinicama u ideološko-političkom i vaspitnom radu političkih kadrova.

Metodske jedinice obrađivane su svaki drugi dan, a metode izvođenja nastave različite: predavanja, učenje po kružocima, individualni rad i skupna konferencija sa diskusijom i propitivanjem. Na kraju svake predane teme predavač je kratko rezimirao svoje zaključke.

Program je za većinu slušalaca bio, nekim temama, pa i pitanjima, prilično nerazumljiv i dosta težak. Zato su oni drugovi koji su bili obrazovaniji određeni da rukovode kružocima, radi kvalitetnijeg savlađivanja gradiva. To su bili Đemil Kapetanović, Drago Filipović i dr.

Rad po kružocima bio je interesantan i koristan, jer smo na tim sastancima raščišćavali tematiku koja nam nije bila dovoljno jasna.

Bili smo oskudni u materijalu za učenje, naročito za neke teme, dok smo iz nekih tema imali brošure i skripte. Jedan broj drugova uspevao je da izlaganja predavača dosta dobro hvata i beleži u sveske, što je na kružocima i za individualni rad dobro korišćeno. Radilo se temeljito, tako da je svaki slušalac imao dosta dobre uslove i mogućnost za učenje. Zato mislim da neću preterati kad kažem, uzeto u celini, da smo u osnovi dobro savladali program.

Disciplina i odnosi između kursista bili su u svakom pogledu primerni, tako da komandir i politički komesar kursa, Boško Skakić i Milan Ačić, koji su kao slušaoci vršili ove dužnosti, nisu imali nikakvih problema sa slušaocima. Iako smo na kurs došli iz 1. 4. i 10. brigade, brzo smo se upoznali i razvili drugarstvo. Svi smo bili motivisani željom da što više naučimo i savladamo program, kako bismo opravdali poverenje svojih jedinica i štabova koji su nas uputili na kurs i da bismo stečeno znanje značajki primenjivali u ideološko-političkom i vaspitnom radu u svojim jedinicama.

Ne sećam se svih drugova koji su na kursu bili iako sam imena i prezimena zapisao, ali nepotpuno. Svakako da najbolje poznajem drugove iz 4. brigade, a njih je i najviše bilo na kursu: Milan Ačić, Jovan Jović, Đemil Kapetanović, Stanko Marjanović, Boško Skakić, Trivo Pećanac, Drago Pilipović, Jovo Tubin, Lazo Višekruna i dr. Iz 1. i 10. brigade su: Zivko Dojčinović, Bogdan Pajić, Milenko Kovačević, Vico Bašić, Gvozdenović, Milošević, Škrbić i dr.

Na žalost, neki od ovih drugova nisu dočekali slobodu, ostali su večno na poprištima juriša, dajući svoje živote za ideale revolucije, kojima su bili nadahnuti i na ovom kursu.

Na završetku kursa izvršena je anketa slušalaca o tome koju su temu najbolje savladali, koja je tema bila najteža i koji je predavač bio najjasniji u svojim izlaganjima. Za najboljeg predavača slušaoci su proglasili Radovana Papića.

Na kraju kursa bili smo zadovoljni i zaključili da smo dosta naučili i proširili svoje ideološko-političko znanje, koje će nam omogućiti da još uspešnije delujemo u političkom radu u svojim jedinicama.

Mi smo se spremali za odlazak u svoje jedinice, a već su počele pripreme za početak rada drugog kursa.

Mirko I. Lukač

NA OMLADINSKOM SAVETOVANJU PREDSTAVNIKA CRNE GORE, SANDŽAKA I BOKE

U toku juna i do polovine jula 1944. godine naša divizija nalazila se na prostoru: Pljevlja, Prijepolje, Moj kovač. Upravo dok smo se tu nalazili, negde u prvoj polovini jula, u Beranima (sada Ivangrad) održavalo se omladinsko savetovanje za Crnu Goru, Sandžak i Boku. Odlučeno je da na to savetovanje iz naše divizije idu omladinska rukovodstva zaključno sa bataljonom. Po tom kriterijumu na savetovanje su pošli: Nikola Vlajsavljević iz 1. bataljona, Petar Višekruna iz 2. bataljona, Draginja Lukač iz 3. bataljona i Dobrivoje Drobac iz 4. bataljona naše 4. brigade. Našli smo se u štabu brigade, gde su nas dočekali Dmitar Barišić, omladinski rukovodilac brigade i drugarica Maca Jagodić iz politodjela, zadužena za rad sa omladinom. Tako smo nas šestoro iz brigade krenuli na to savetovanje.

Gradić Berane bio je daleko oko 80 km, pošto nas je put vodio kroz planinski i brdovit predeo, trebalo je dosta napora da se pređe. Kada smo došli u Štab divizije u Pavino Polje tamo smo našli omladinska rukovodstva iz 1. i 10. krajiške brigade. Tu smo se upoznali, jer nas se većina ovde prvi put susrela.

Prenoćili smo u Štabu divizije i sutradan rano krenuli u Berane. Vođa grupe bio je Velja Ražnjatović iz politodjela divizije. On je imao konja, tako da su on i drugarica Maca jahali, a mi ostali išli smo peške. Tokom puta smo se međusobno bolje upoznali. Ukupno nas je bilo 17. Brzo smo se zbližili i bilo je dosta

šale i veselja. Mislim da je tom i takvom raspoloženju dosta doprineo Veljo Ražnjatović, koji je znao lepo i zanimljivo da priča.

Na tom putu smo diskutovali i o tome ko će od nas na konferenciji govoriti. Svi smo bili za to da govori Veljo. On je pristao, ali je tražio i da neko govori iz brigade i to da bude Krajišnik, jer on kao Crnogorac ne može da predstavlja omladinu Krajine. Pala je odluka da govori drug Barišić, omladinski rukovodilac naše brigade. Tako smo putujući dolinom reke Ljubovije prošli kroz Šahoviće i negde uzvodno od Bijelog Polja došli na reku Lim. Produžili smo cestom koja ide uz Lim i to njegovom levom stranom. Kretali smo se slobodno i niko nije očekivao da bi na nas neko mogao i da pripuca. Međutim, sa desne obale reke na nas je otvorena vatra. Kuršumi su fijukali, a mi na putu nismo imali gde da se sklonimo, jer je i na našoj strani bilo brdo sa velikim strminama. Ništa nam drugo nije preostalo nego da trčimo napred kako bi se što pre našli iza krivine. Trčali smo kako je ko mogao: neko brže, a neko sporije i svi smo se neozleđeni izvukli.

Pred mrak stigli smo u Berane. Sutradan je u jednoj velikoj sali počelo savetovanje. Skoro svi delegati bili su u vojničkim uniformama i pod oružjem. Ne znam koliko nas je bilo, ali sala je bila prepuna. Prisutan je bio veći broj rukovodilaca koji po godinama i uzrastu nisu bili zaduženi za rad sa omladinom. Pored ostalih, tu je bio i politički komesar 2. korpusa, drug Mitar Bakić, a glavnu reč je vodila Stana Tomašević. Ona je otvorila savetovanje i održala glavni govor. Svojim spoljnim izgledom, fizičkim osobinama i lakoćom govora ostavila je na nas impresivan dojam. Predstavila nam je trojicu omladinaca koji su zastupali omladinu Albanije.

Posle uvodnog govora, menjali su se govornici iz raznih jedinica i krajeva ovog dela zemlje. Svi ti govornici su pozdravljeni a čini mi se da je najduži aplauz pobrao Barišić kada je preneo pozdrave omladine naše divizije i cele Bosanske krajine. Neki od govornika prisustvovali su Kongresu antifašističke omladine Jugoslavije, koji je pre tri meseca održan u Drvaru, i prenosili su pozdrave sa tog Kongresa.

Ovde smo se sreli i sa predstavnicima omladine 2. proleterske divizije. Sećam se kad su u martu iz Rudog, upravo kad smo kretali na put u Srbiju, oni otišli na Kongres. Nikad mi nije bilo jasno zašto iz naše divizije nije niko išao u Bihać. Delegati iz 2. proleterske su nam pričali kako je bilo za vreme nemačkog desanta na Drvar.

Kad je savetovanje završeno, za sve delegate pripremljena je zajednička večera.

Prenoćili smo i sutradan krenuli u jedinice. Nismo se vratili u istom sastavu. Ispostavilo se da neki mogu ići kamionom preko Andrijevice za Mojkovac, ali za sve nije bilo mesta.

Petar Višekruna

ČAKOR JE OSLOBOĐEN

Posle zadržavanja nepuna dva meseca na položajima oko Pljevalja i manjih borbi sa Nemcima i četnicima na tom sektoru, 4. krajiška brigada izvršila je, u sastavu 5. divizije, pokret na sektor Berana i razmestili se u selu Crni Vrh.

Iz pravca Andrijevice čula se snažna artiljerijska i minobacačka vatra. Dole, dolinom Lima, kuda se protezao front, dopirali su učestali mitraljeski rafali. Nemci su na tim sektorima prešli u ofanzivu. Odmorni, odeveni u engleske i nemačke uniforme, odlično naoružani i sa dosta municije, borci u našim četama i bataljonima kao da su se zaželeli borbi i jačih okršaja sa neprijateljem. Nema nikakve zabrinutosti na njihovim licima. Naprotiv, vlada raspoloženje praćeno pesmom i kozaračkim kolom. Front je blizu, borbe se sve više razgaraju. Osećamo da se tu nećemo duže zadržati, da sledi pokret i borba. Nismo se prevarili. Ubrzo stiže naređenje za pripremu, a zatim i za pokret. Put nas vodi prema Čakoru. Prolazimo kroz Berane i nastavljamo marš. Smenjuju se divni predeli šuma i nepokošenih cvetnih livada. Naleću avioni i otkrivaju našu kolonu. Napraviše nekoliko krugova iznad nas, zatim u niskom letu u više navrata izvršiše mitraljiranje. U 1. bataljonu nismo imali gubitaka, ali je u brigadi bilo nekoliko ranjenih drugova. Već poodavno napustili smo dolinu Lima i uveliko grabimo uz veliki planinski masiv, kome kao da nema kraja.

U popodnevnom časovima 23. jula izbismo na planinu Brajnica, na položaje 6. istočnobosanske brigade.

Gore iznad nas, kao nebu pod oblake, uzdiže se masiv Čakora, čiji pojedini visovi prelaze i preko 2.000 metara. Našu pažnju privuče jedna baterija brdskih topova na položaju. Komandir baterije, neki brkajlija, po dijalektu vidi se da je Crnogorac, interesuje se koja smo jedinica. Kada ču da smo Krajišnici, bi mu drago i tek tada otpoče razgovor: »Znam da ste hrabri i dobri borci, ali Čakor ćete teško zauzeti«, reče on. Govorio je o Nemcima i balistima kako su dobro utvrđeni i uporni u odbrani. Nije propustio da kaže da balistima ne treba verovati niti ih zarobljavati, jer su veoma podmukli i spremni na prevaru.

Uz kolonu prodoše komandant naše brigade, Rade Zorić i Marko Srđić, komandant 10. krajiške brigade.

Kada su ih ugledali neki drugovi iz 6. istočnobosanske brigade, poznajući ih kao komandante brigada, upitaše kuda će: »Na Čakor«, odgovoriše oni. »Uzalud idete. Mi smo napadali i nismo uspeli«, uzvратиše ovi. »Videćemo«, nekako lakonski i samouvereno odgovori Rade. Marko se na to osmehnu sa izrazom optimizma koji ga nije napuštao ni u najtežim trenucima.

U ovim prvim susretima, bar što se tiče nas nižih starešina i boraca, dobismo prva obaveštenja o Čakoru i njegovim braniocima.

U toku noći smenuli smo jedinice 6. istočnobosanske brigade. Čim je svanulo, otpočele su pripreme za napad. Komanda brigade i izviđački organi prikupili su dosta tačne podatke o jačini neprijatelja, njegovom rasporedu, fortifikacijskim objektima i preprekama. Ovi podaci su dobijem, uglavnom, od jedinice koju smo smenili, a dopunjeni su u toku dana intenzivnim osmatranjem neprijateljskih položaja koji su u vazdušnoj liniji bili udaljeni oko dva-tri kilometra.

Čakor čini kompaktnan planinski masiv čiji su najviši predeli pretežno ogoljeni, mestimično samoobrasli manjim žbunjem i rastinjem. Preko njegovog prevoja vodi put od Andrijevice i Gornjeg polimlja prema Peći i Metohiji. Neprijatelj je u toku rata, najpre Italijani a zatim Nemci, ovom taktičkom objektu pridavao veliki značaj i na njemu imao stalnu posadu, čija se jačina menjala zavisno od situacije.

Čakor je u svakom pogledu bio veoma dobro pripremljen za odbranu. Izgrađeni su betonski i drveno-zemljani bunker, delimično povezani rovovima i saobraćajnicama. Na platou, na samom prevoju i u zahvatu puta, mestimično su postavljene i žičane prepreke. Rejon platoa sa nekoliko kuća najsolidnije je pripremljen i činio je težište odbrane. Devojački krš (k. 2046), visovi Vaganica (k. 2110) i Planinica (k. 2077), takođe su bili pripremljeni i utvrđeni za odbranu, ali ne u meri kao navedeni plato.

Da bi sprečili prodor naših divizija iz istočne Bosne, Sandžaka i Crne Gore u Srbiju, Nemoi su sa raspoloživim svojim i kvislinškim snagama prešli u ofanzivna dejstva na širokom frontu graničnog područja Srbije. U to vreme bila je u toku neprijateljska ofanziva protiv novoformiranih brigada i divizija NOV u južnoj Srbiji.

Na pravcu Čakor — Andrijevića Nemci su, uz podršku tenkova i avijacije, uveli u borbu 21. SS diviziju, »Skenderbeg«, 14. puk 7. SS divizije »Princ Eugen« i borbenu grupu »Stripel«. Za odbranu Čakora angažovali su delove 6. bataljona 14 puka, 7. SS divizije »Princ Eugen« i delove bataljona 21. SS divizije »Skenderbeg«. Na ovome pravcu vodile su se zato vrlo žestoke borbe sa jakim neprijateljskim snagama.

Kako je nemačka operacija »Draufgenger« jenjala, Štab 2. korpusa odlučio je da izvrši protivudar u desni bok neprijateljskih snaga koje su prodirale dolinom Lima. Za izvršenje protivudara određene su 2, 3, 5. i 17. divizija. Cilj je bio da se uz brzo i energično dejstvo naših snaga, pre polaska Operativne grupe divizija za južnu Srbiju, razbije neprijateljska grupacija na ovom sektoru i spreči njen prodor na slobodnu teritoriju Crne Gore.

U sastavu 5. divizije, 4. krajiška brigada, uz neposredno sadejstvo dva bataljona 10. krajiške brigade, imala je zadatak da napadne neprijatelja na frontu isključivo Devojački krš — prevoj Čakor — Vis Vaganica (k. 2110) — Planinica (k. 2077), da ga razbije i ovlada ovim položajima. Zatim, da posedne sve domini-

rajuće visove na Čakoru i uz zaprečavanje i rušenje na komunikaciji spreči prodor neprijatelja iz pravca Peći i izvlačenje njegovih snaga iz doline Lima.

Desno na Devojački krš napadala su dva bataljona 10. krajiške brigade, a levo na sektoru Kacuber — Turijak napadale su jedinice 17. divizije. Prva krajiška brigada vršila je napad na neprijatelja u rejonima: Sjekirica — Žarski krš i selo Velika. Četvrta crnogorska proleterska brigada, koja je stavljena pod komandu Štaba 5. divizije, imala je zadatak da održi dominirajuće položaje Balj i Visibaba (k. 1598).

Početak napada za sve jedinice planiran je 24. jula u 21 čas, a borbeni znaci bili su Kosovo — Ključ.

U duhu dobivenog zadatka komandant brigade je odlučio da u zahvatu komunikacije (prevoj Čakor), na težište neprijateljske odbrane, napad izvrši sa 2. i 3. bataljonom; sa 1. bataljonom na levom krilu da napadne neprijatelja na dominirajućim visovima Vaganica i Planinica, a da 4. bataljon bude u rezervi, da se kreće na pravcu 2. i 3. bataljona, te da bude spreman za uvođenje u borbu prema razvoju situacije.

Od polaznih položaja do objekata napada teren je bio vrlo težak, krševit i ispresecan, sa malim brojem loših pešačkih staza, kojima je otežano kretanje ne samo noću već i danju.

Da bi se bataljonima obezbedilo dovoljno noćnog vremena za oprezno i prikriveno približavanje neprijateljskim položajima, te da bi se obezbedio iznenadni i jednovremeni napad svih jedinica brigade, odlučeno je da se vreme napada pomeri i da otpočne u 24 časa.

U toku dana komanda brigade izvršila je izvidanje sa komandama bataljona. Izvidanje je obavljeno i sa komandirima četa, vodova i desetarima i precizirani su zadaci svake jedinice. Obezbeđeni su vodiči za noćno kretanje. Bili su to meštani koji su dobro poznavali ovaj teren. Komandant brigade sa članovima štaba obilazio je jedinice i neposrednim uvidom pratio tok priprema za napad.

U 2. četi (slično je urađeno i u ostalim jedinicama) održani su kraći sastanci partijske ćelije i skojevskog aktiva. Na njima je raspravljano o predstojećem zadatku.

Kuvari i intendanti, posle napornog marša, skoro da nisu imali vremena za predah i odmor. Postarali su se da hrana pred ovako težak zadatak bude dobra. Predveče su sve pripreme bile završene. U ovakvim prilikama, dok se čeka na pokret za izvršenje zadatka, obično nastaje pesma. Dovoljno je da otpočne u jednom vodu ili četi, pa da se odmah prenese na druge jedinice. Radi blizine neprijatelja, ovoga puta to je izostalo. Borci i starešine vrše poslednje provere pripremljenosti opreme za noćno kretanje i dejstvo.

Čim je pao mrak bataljoni u kolonama kreću na zadatak. Naš 1. bataljon kreće se u posebnoj koloni. U početku morali smo savladati dosta veliku nizbrdicu. Bilo je posrtanja, pa i padanja. Kada smo se spustili u neku duboku dolinu, sa potokom koji se oglasio tihim, ali prijatnim žuborenjem planinske vode, sa svih strana iznad nas uzdizali su se planinski visovi, koji su obavijeni mrakom odavali osećaj neke čudne divljine. Zatim, nastaje uzbrdica. Noć je lepa, nebo vedro, kao da nam pomaže da lakše savladamo ovo planinsko bespuće. Kod levog suseda, dosta daleko, otpočele su borbe. Na frontu naše i 10. brigade tišina, koju povremeno remete ispaljeni rafali nemačkih mitraljeza i odblesci njihovih raketa. Sve više se primičemo cilju. Nekoliko puta zastajemo. Verovatno komandant bataljona Ilija Barišić i njegov zamenik Marko Vukobrat sa komandirima četa proveravaju kretanje ili naše čelne patrole pojačavaju budnost. Kada smo bili udaljeni možda oko 600 metara od neprijatelja, čete se upućuju prema objektima napada. Ubrzo smo prešli u vodne kolone da bismo poslednjih 300 metara savladali po desetinama krećući se četvoroonoške i puženjem. Na ovim višim predelima zemljište je pretežno otkriveno, ali sa dosta velikom travom, koja nam, ipak, koristi pri prikrivenom kretanju. Primićemo se sasvim blizu neprijatelja, na jurišno odstojanje. Njegovi rovovi i zakloni dobro su maskirani. Tamo podalje desno vinu se uvis raketa. Srećom nas nije osvetlila. Napetost naših nerava kao da je u kulminaciji. Iščekivanje i tišina tome najviše doprinose. Bombe, oružje, sve je spremno da se svakog trenu krene napred.

U ovome prividnom miru i noćnoj tišini, odjednom kao da se sve preobrazi. Zagruvaše bombe i osuše mitraljeski rafali kod desnog suseda. Nekako u isto vreme, krećemo i mi u napad. Prolomi se ono krajiško »ura« i u jednom dahu savladasmo rastojanje koje nas je delilo od neprijatelja. Naši uzvici brzo se izgubiše u zaglušujućoj detonaciji bombi koje su se sručile u neprijateljske rovove. I naši »šarci« počеше da »vezu«. Nišandžije Slavko Lujinović, Jovo Barišić, Đuro Metlić, Ilija Ovuka, Mile Krneta, Dušan Sabljic, Mehmed i Tahir iz pokreta upućuju smrtonosne rafale na neprijatelja. Brzo ovladasmo položajima i delom fronta gde smo napadali. Ima poginulih i ranjenih legionara. Većina je, ipak, u paničnom strahu, ostavljajući oružje i opremu, potražila spas bekstvom prema Rugovskoj klisuri.

Na desnom krilu naša 1. četa u nezadrživom naletu osvojila je položaje minobacačke jedinice neprijatelja. Komandir čete sa grupom boraca naišao je na četiri minobacača 82 mm, sa više sanduka mina. Minobacači su bili ispravni i pripremljeni za dejstvo. Posluga se razbežala. Samo jedan legionar, sa bombom u ruci, sakrio se u obližnji žbun. Otkriven je i razoružan.

Iz prvih razgovora videlo se da je zarobljeni neprijateljski vojnik nišandžija na minobacaču. Komandir čete Vojin Jarić brzo je napravio plan da minobacači iskoristi za dejstvo na neprijatelja. On i Pero Lukač, komesar čete, sastavili su poslugu od naših boraca, a za nišandžiju odredili su legionara. Za kratko vreme mine su, brzom paljbom, počele da dejstvuju po nemačkim položajima na prevoju Čakora.

Kod levog suseda na jednom uzvišenju neprijatelj se još uporno borio. Uz energično dejstvo naše 3. čete i obuhvatnim dejstvom 2. čete, i ovaj otpor je savladan. U kratkom, ali silovitom naletu 1. bataljon je ovladao ovim dominirajućim visovima Čakora.

Krećući se u jednoj koloni, veoma teško zemljište morali su savladati 2. i 3. bataljon. Negde oko 22 časa izbili su na komunikaciju u rejonu Čema (k. 1671) i tu su se razdvojili. Treći bataljon uspešno je prešao komunikaciju. Istovremeno, 2. bataljon je u rejonu Čema postavio obezbeđenje prema Andrijevići. Oba ba-

taljona nastavili su pokret. Uspeli su da se neprimećeno privuku ispred samih bunkera i žičanih prepreka. Puzeći prema ovim preprekama borci su noću nailazili na tela poginulih boraca 6. istočnobosanske brigade koja je prethodnih noći napadala na ove položaje.

U pi-vom jurišu bombaši 2. i 3. bataljona ovladali su jednim delom bunkera i rovova. Nastao je pravi okršaj u bliskoj borbi prsa u prsa. Nemci su davali takav otpor da se vodila žestoka borba za svaki bunker i deo rova. Jednovremeno dejstvo na desetine naših i neprijateljskih puškomitraljeza »šaraca« i uz eksplozije bombi i granata, ličilo je to na neobičan vatromet u kome se ginulo i nesvakidašnji prizor za onoga ko bi posmatrao sa strane.

U tom vatrenom grotlu naši borci, predvođeni svojim starešinama, nezadrživo su savlađivali prepreku za preprekom. Retko kada vodili smo blisku borbu sa toliko iznenađenja. U jednome trenutku, grupa balista naletala je na komandu 1. čete, 3. bataljona. Gojko Injac, komandir i Milan Ačić, komesar čete sa još nekoliko boraca u bliskoj borbi savladali su ove neprijateljske vojnike.

Neprijatelj se uporno branio iz bunkera i otpornih tačaka podešenih za kružnu odbranu. Raspolagao je sa dovoljno municije i neprekidno tukao brisani prostor ispred svojih položaja.

Veštom koncentracijom mitraljeske i minobacačke vatre, te dejstvom protivtenkovskih pušaka i jurišnih grupa, bataljoni su zauzimali bunker po bunker. Položaj neprijatelja postajao je sve težji. Oko 4 časa, 25. jula, ispoljilo se dejstvo 1. bataljona, čiji su delovi nastupali sa severa i severoistoka u pravcu kote 1777. Zajedničkim dejstvom 2. i 3. bataljona i uz sadejstvo 1. bataljona ubrzo su likvidirani i neprijateljski položaji u rejonu kote 1777. Neprijatelj je zbijen u uski i najutvrđeniji deo odbrane na prevoju Čakora (k. 1849).

Nalazeći se u brigadnoj rezervi, 4. bataljon se u toku noći kretao pozadi 2. i 3. bataljona. Njegova 3. četa pod komandom Mile Dropca već je bila uvedena u borbu na spoju 2. i 3. bataljona. Oko 5 časova uvedena je i 1. četa pod komandom Đura Vukobrata, a zatim i 2. četa pod komandom Bože Đurana.

Komandant bataljona Trivo Adamović, sa svojim zamenikom Milanom Tankosićem i ostalim članovima štaba, smelo je predvodio bataljon u jurišima koji su se redali jedan za drugim. U stvari, neprijatelj nije imao više kuda odstupati. Zato je (njegov otpor bio sve žešći. Povremeno je prelazio i u protivnapade da bi povratio bar deo izgubljenih položaja. Četvrti bataljon je uspešno odbio ove neprijateljske pokušaje, i sve više preuzimao inicijativu. U toku borbe za vreme dejstva jurišnih grupa, naročito su se istakli puško-mitraljesci: Mićo Radaković, Drago Crnobrnja, Mirko Zorčić, Ilija Ruso, Mijo Andrić i Ilija Gvero, komandir voda, koji se u ovakvim prilikama nije rastajao od puškomitraljeza. Kuriri Uroš Bandić, Mile Rujević i Rajko Dragović hrabro i vešto su se probijali do pojedinih položaja prenoseći naređenja i izveštaje.

Bataljoni 10. brigade uspešno su prešli komunikaciju između Čakora i Velike. U toku noći morali su savladati veoma teško i skoro neprohodno zemljište. Po izbujanju na liniju Ječimište — Šabova glava (k. 1906), nastavili su pokret. Privukli su se na blisko odstojanje i na juriš ovladali položajima neprijatelja na Devojačkom kršu.

Oko 8 časova, 25. jula, 2, 3. i 4. bataljon naše brigade uz neposredno sadejstvo 4. bataljona 10. brigade, izvršili su poslednji juriš u rejonu kote 1849. Pod silinom ovih juriša, neprijateljski otpor konačno je slomljen. Čakor je osvojen.

Tu, nadomak albanske granice, zastava slobode, prvi put u toku rata, zavijorila se na ovoj visokoj planini. Nju su sa ponosom istakli borci 4. i 10. brigade.

Bataljoni su nastavili gonjenje razbijenih neprijateljskih delova niz Rugovsku klisuru prema Peći. U duhu dobivenog zadatka 2. i 3. bataljon postavili su položaje na liniji Bjeluhe — Kotlovi, a 1. bataljon na visovima Vaganica — Planinica i zatvorili pravac prema Peći.

Jednomesečno takmičenje naših bataljona i brigade u čast trogodišnjice ustanka naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine, krunisano je izvanrednim uspesima u borbi na Čakoru. U ovoj borbi Nemci su imali veći broj poginulih, među kojima i pet oficira sa koman-

dantom odbrane i 37 zarobljenih vojnika. Zaplenjeno je sedam teških i četiri laka bacača, 16 »šaraca« 18 strojnica, 150 pušaka, 18 pištolja, 18 signalnih pištolja, tri kamiona, jedan putnički automobil, velike količine razne municije, 50 mazgi, 30 konja i velike količine druge ratne opreme.

Kako su se samo obradovali naši intendanti Mirko Hajder, Milan Jarić i Đorđe Ubović i drugi kada su ušli u podzemne magacine sa velikim količinama hrane: brašna, masti, konzervi, marmalade, šećera, čokolade, i drugog. Mora se priznati, nije njima bilo lako niti našim odbornicima na terenu da u ovim pasivnim i siromašnim krajevima prehrane ovoliku vojsku. Ovo je, svakako, bila prilika da se dobro snabdeju bar za jedan period. Hrane je bilo zaista u velikim količinama.

Svoje živote za slobodu na ovoj visokoj planini, kao na nekoj večnoj straži, položili su: Bećir Bećirović iz sela Sokolović kod Fojnice i Simo Mitrović, puškomitraljezac, rođen u selu Bojmunti kod Livna. Imali smo i 29 pretežno lakše ranjenih boraca.

Trebalo je samo videti radosna i ozarena lica naših boraca i starešina. Bili su ponosni što smo tako uspešno izvršili još jedan zadatak.

Posle razgovora koji su obavili komesari, jedan broj legionara albanske narodnosti sa Kosova pušten je kućama. Sa željom da se bore za slobodu u brigadu su stupili Rifat, Muharem i Vebih, koji je docnije postao desetar i Koč koji je docnije bio dobar puškomitraljezac.

Učesnicima borbe na Čakoru ostali su u sećanju i mnogi primeri izvanredne hrabrosti boraca i starešina, primeri divnog drugarstva, uzajamne pomoći i požrtvovanja. Pomaruimo samo neke.

Puškomitraljezac 1. bataljona Jovo Barišić imao je neugodan susret sa balistom. Ovaj je bio razoružan i uzdignutih ruku, u znak predaje, stajao je ispred Jove. U jednom trenutku iskoristio je nesmotrenost i skočio na Jovu uhvativši za cev njegovog »šarca«. Nastala je borba i hrvanje. U blizini se našao komesar 2. čete Jovo Tubin sa nekoliko boraca. Pritekli su

u pomoć, savladali i vezali neprijateljskog vojnika. Nešto docnije, balista je iskoristio našu nebudnost i onako vezan pokušao da pobjegne.

Izvršavajući kurirski zadatak, teško je ranjen 17-godišnji kurir 1. bataljona Dušan Kovrlija. Priskočili su mu u pomoć borci 3. čete. Videći ga onako ranjenog komandir čete Pane Krčmar brižno i roditeljski uputio mu je reči ohrabrenja. Istovremeno, iz svoje torbice izvadio je parče hleba i dao ga kuriru. Dušan je prebačen na lečenje u Italiju da bi mu se Pane, kao teški ranjenik, uskoro tamo pridružio. Kad god bi docnije sreo Panu, Dušan bi se rado setio onog parčeta hleba i drugarstva koje je vladalo u brigadi.

Štiteći »šarcem« prebacivanje svoga voda u rejonu platoa, Ljuban Zec, borac 2. bataljona, u jednom momentu malo je zaostao. Na njega je iznenada skočio jedan legionar, uhvatio ga snažnim rukama za vrat i počeo da ga davi. Ljuban je uspeo da ispali jedan rafal iz puškomitraljeza u vis. Nastalo je hrvanje. Na sreću, u blizini su se našli Ilija Vašalić, komandant i Dragan Rodić njegov zamenik. Dragan je pritrčao i »sredio« legionara kundakom puške. Ljuban je imao tek 17 godina, borac je od 1942. godine i bio je poznat kao hrabar skojevac i dobar puškomitraljezac.

U ponovljenom jurišu u rejonu (k. 1777) borac 3. bataljona Pero Šobot iz sela Bastasa kod Drvara, privukao se do jednog zaklona, uhvatio za cev neprijateljskog mitraljeza, i tom prilikom je ranjen. Nakon toga prebačen je u Berane na lečenje. Kada je prezdravio, pošto je naša brigada bila otišla u Srbiju, priključio se 8. ornogorskoj brigadi. Kod Užica prešao je u 3. krajišku brigadu. Nije imao sreće da se ponovo vrati u 4. brigadu, da se vidi sa svojim drugovima jer je hrabro poginuo u borbama u blizini Valjeva.

U jednom od juriša teško je ranjena hrabra bolničarka 4. bataljona Sava Bursać. Izlažući se životnoj opasnosti Jovo Kecman, zamenik komesara čete, izvukao ju je ispred neprijateljskih rafala i obezbedio da joj se pruži prva pomoć. Bolničarka je prebačena na lečenje u Italiju. Posle prezdravljenja vratila se u domovinu. Vreme je prolazilo, ali sećanje na Jovu Kec-

mana, na ono što je za nju učinio u tim teškim trenucima, ostalo je kao nešto što se lako ne zaboravlja.

U toku borbe desila mi se jedna nesmotrenost koju sam dobro zapamtio. Noću sam naišao na poginulog neprijateljskog vojnika i pored njega video puškomitraljez »šarac«. Prebacim svoj automat preko grudi, a »šarac«, onako lovački, obesim o desno rame. Neprijatelj je bio razbijen i na delu našeg fronta borbe su prestale. Nisam imao potrebe da puškomitraljez upotrebim niti sam proverio njegovu ispravnost.

Kada je svanulo 1. bataljon kreće na nove položaje prema Rugovskoj klisuri. Krećući se u manjim kolonama po vodovima i desetinama nekom stranom sa proređenim žbunjem i po kojim drvetom. Iznenada, ispred mene iz jednog grma iskoči i daje se u bekstvo neprijateljski vojnik sa puškom u desnoj ruci. Sa uzvicima: »Predaj se!« potrčim za njim. Kako je legionar nastavio da beži i nije hteo da se preda, uzeh »šarac« i pokušah da ga rafalom pokosim. A, ono — zastoj. Ne znam šta mi bi, nastavljam da trčim noseći »šarac« na gotovs. Kada sam bio na nekoj čistini legionar hitro skoči u zaklon, okrećući se prema meni. Vidim nišani. Dok sam, onako instiktivno, padao unapred i malo desno, zakači me metak s leve strane u debelo meso. Primetih u blizini kako hitaju u pomoć Slavko Rokvić, Đuro—Đuđo Radun i Milan Runić. Kao da i sada u svojim ušima čujem glas komandira čete Slavka Rokvića kada je uzviknuo: »Udril!« Neka-ko u isto vreme poleteše hici i legionar je bio gotov. Nisam ni ustao, a onako zadihana dotrčala je naša bolničarka Stana Konjik. U tome momentu zaboravih i na legionara i na ono što me zadesi koji trenutak ranije kada sam video da se moram skidati pred Stanom. Imao sam tek 19 godina i bilo me je sramota radi moje golotinje dok me je Stana previjala.

Razmišljao sam i tada i mnogo puta docnije, kako su samo divne te naše drugarice, bolničarke i borci, koliko puta su se izlagale životnoj opasnosti da bi pomogle ranjenom drugu i saborcu. Zato smo Stanu i sve takve voleli, cenili i poštovali.

Na žalost, sa Slavkom, Đuđom i Milanom ubrzo sam se rastao, ali uspomena na njih i Čakor ostala je u neizbrisivom sećanju.

Nakon toga Slavko je teško ranjen. Kada se rat tek bio završio, u želji da vidi borce svoje čete, bataljona i brigade, došao je iz Beograda sa štakama i nezalećenim ranama da nas poseti u Aleksincu. Bio je radostan što je ponovo u svojoj jedinici, ali i tužan jer je u njegovoj četi bilo svega nas desetak starih boraca. Ostali su većinom izginuli, a neki otišli i u druge jedinice.

Đuđo je poginuo kao zamenik komandira čete, 22. decembra 1944. godine, kod Otoka u Sremu. Stajali smo u rovu i osmatrali poslednje plotune artiljerijske pripreme. Taman kada je trebalo da krenemo na juriš, pogodilo ga je neprijateljsko zrno usred čela. Krenuo sam sa četom na juriš, sa bolom u srcu za Đuđom, koji je ostao u rovu i dao svoj mladi život za slobodu. Bio je to rastanak i bez suza i bez pozdrava. Prilike su bile takve da ni za jedno ni za drugo nije bilo vremena.

Milan je sledećeg meseca sa Kopaonika otišao za komesara bataljona u neku od srpskih jedinica. Sreli smo se tek posle 37 godina u Beogradu. Pomalo me je iznenadilo kada me je prilikom toga susreta svojim prvim rečima podsetio na Čakor i ovu nezgodu.

Mora se priznati da su naše komande imale teškoća da se odluče kojem borcu, starešini ili jedinici odati priznanje za hrabrost i pokazani uspeh u borbi na Čakoru. Takvih koji su to zaslužili bilo je zaista dosta. U ovoj prilici čini mi se da ne bih mogao a da ne pomenem bar one kojima je odato priznanje u pohvali Štaba 5. divizije od 2. avgusta 1944. godine, u kojoj, pored ostalog, piše:

»Pohvaljujemo drugove koji su se naročito istakli svojim junaštvom, hrabrošću i vještinom na bojnopolju: Vukomanović Milu, p.mitraljesca, Vekića Dragana, vodnog delegata, potporučnika Ubović Miloša — komandira čete, vodnika Skopljak Zahida, zastavnika Tica Petra, vodnika Krčmar Nikolu, zastavnika Kozomaru Miloša, Vidljiković Branka p.mitraljesca, Nova-

ković Jovana — p.mitraljesca, Vukobrat Vojina — politkomesara čete i Škribića Zdravka — vodnog delegata«.

Pohvaljen je i 4. bataljon 10. krajiške brigade pod komandom kapetana Mitra Tice. Povodom jednome-sečnog takmičenja u čast trogodišnjice ustanka naroda Krajine, ovaj bataljon je dobio i prelaznu zastavu divizije.

Tih dana, kao posebno priznanje za dvogodišnje borbe i uspehe, Štab 5. divizije predložio je da se naša brigada odlikuje Ordenom narodnog oslobođenja.

Sa Čakora smo krenuli 27. jula u pravcu Kaludera — Zagorje. Sećam se da smo u takvoj žurbi izvršili pokret 1. bataljona a da nismo sačekali našu 3. četu koja se spustila daleko u Rugovsku klisuru. Četa je sustigla neprijatelja i zaplenila devet mazgi natovai'ernih sa dva minobacača i dve italijanske »brede«, dosta municije i mina.

Kada su Pane Krčmar, komandir i Branko Rodić komesar čete stigli sa četom na Čakor, umorni i zabrinuti što nisu stigli bataljon, sav ovaj plen predali su jednoj crnogorskoj jedinici koja se tu našla, zatim su nastavili ubrzani pokret za bataljonom.

Ovu žurbu naših jedinica, pokrete i manevre tada nisam razumeo. Znatno docnije imao sam priliku da shvatim operativnu situaciju koja je to diktirala. Zapravo, prema naređenju vrhovnog komandanta, druga Tita naša operativna grupa divizija (2. proleterska, 5. krajiška i 17. divizija) imala je zadatak da krene i što pre prodre u južnu Srbiju i da pomogne srpskim brigadama i divizijama koja su vodile teške borbe u tome delu naše zemlje.

Posle uspešno izvedenog udara, krenuh smo na novi zadatak. Čakor je ostao za nama, a naša Operativna grupa divizija pod komandom general-lajtnanta Peka Dapčevića hitala je na nove zadatke u pomoć srpskom narodu i njegovim borcima.

Drago Vekić

IZNENAĐENJE

Sećam se jedne situacije u kojoj sam se našao za vreme borbe na Čakoru. U štabu brigade smo se dogovorili da obiđem pozadinske delove i ranjenike. Svitala je zora, a borba sa Nemcima je bila već skoro gotova. Pošto sam obišao ranjenike, vraćao sam se nazad prema Čakoru.

Sunce se već uveliko pojavilo na horizontu, a ja sam se kretao jednom padinom. Odjednom sam primetio kako ise kotrlja jedan kamen ispred mene. Zastao sam i pogledao. Iznad mene, na oko 50 metara, nalazila se grupa naoružanih ljudi. Shvatio sam da to nisu Nemci, a po kapama i kabanicama sam zaključio da se radi o Šiptarima, koji su regrutovani i bili u sastavu divizije »Skender-beg«. Našao sam se u situaciji da nemam kuda. Pitao sam ih ko su, a oni su mi odgovorili da su Šiptari. Pitao sam ih šta rade, za koga se bore i pozvao sam ih da idu sa mnom na Čakor. Jedan od njih me upita: »Je li besa?« Pošto sam i ranije znao tu reč, odgovorio sam: »Besa«.

Poslije toga sam se uputio prema njima i tek tada sam vidio da ih ima oko 30. Otprilike jedna trećina su bili mladići, ostali su bili zreli ljudi. Bili su dobro naoružani, a na reverima svojih koporana nosili su znak kozje glave, kao obeležje regimente kojoj pripadaju. Pitao sam ih da li su bili na Čakoru. Oni odgovoriše: »Bili smo, ali smo pobešli«. Pokušao sam da ih nagovorim da pođu sa mnom u brigadu, garantujući im pri tom bezbednost. Zatim sam ih upitao ko su, šta rade, želeći da zadobijem njihovo poverenje. Govorio sam im ko smo mi i zašto se borimo,

ko su nam neprijatelji i koga mi sve imamo u sastavu naših jedinica. Oni su me slušali, a zatim su se nešto dogovarali na svom jeziku, izašli pred mene i počeli da polažu oružje na gomilu. Ja sam se nasmejao i upitao ih da li imaju duvana da zapalimo. Pošto smo popušili duvan, ja sam im rekao da uzmu svoje oružje i da krenu sa mnom prema brigadi, jer ja to oružje ne mogu poneti, opet im garantujući ličnu sigurnost.

Oni su tako ii uradili i pošli sa mnom, te smo na oko 500 metara od Čakora naišli na našu patrolu. Komandir patrole je bio Ahmed Kadić, koga sam zamolio da ih odvede u 1. bataljon, da ih nahrane i da se odmore. Zatim neka razgovaraju sa svakim od njih, da li žele ostati dalje u brigadi, a onima koji ne žele da daju propusnice. Dodao sam mu da pripazi na njihove običaje i da pazi da ih neko ne uvredi.

Poslije toga sam i ja došao do štaba brigade, zadovoljan što se ovaj iznenadni susret tako završio. Neki od ovih Šiptara su ostali u brigadi ii bili dobri borci, a neki su se vratili kućama.

Milan Trninić

NAJZAD BELA ZASTAVA NA ČAKORU

Dvadeset četvrtog jula brigada je u popodnevnim časovima stigla na 5—6 km zapadno od Čakora. Predveče je izvršeno detaljno izvidanje neprijateljskog uporišta na Čakoru i šireg prostora oko njega. Brdski topovi 75 mm, koji su bili na vatrenim položajima na Sikirici, odakle je trebalo tući Čakor, povučeni su u pravcu Andrijevice gde su Nemci bili podrli na slobodnu teritoriju. Pred samo svanuće naše jedinice su se bile približile neprijatelju, tako da ih nije primetio i posle nekoliko sati Čakor je bio zauzet od strane naše brigade. U ovoj akciji postignuto je iznenađenje što je bilo od presudnog značaja.

Severno od Čakora, na nekoliko kilometara, na vrhu Vaganice kt. 2100 m, ostalo je nelikvidirano neprijateljsko uporište (stara vojna tvrđava sazidana od kamena koja je mogla primiti jednu četu vojnika). Kako je oko vrha brisani prostor, neprijatelji se mogao uništiti samo minobacačkom vatrom. Minobacačka četa 2. bataljona i minobacački vod 1. bataljona dobili su zadatak da tuku neprijatelja. Posle uspešne vatre po utvrđenju neprijatelj je video da mu nema drugog izlaza pa je istakao belu zastavu napravljenu od vojničke košulje. Iz tvrđave je izašlo oko 15 balista i svi su izrazili želju da se dalje bore u našim jedinicama. Raspoređeni su u bataljonu i kasnije su se pokazali kao dobri borci. Kada smo prelazili reku Ibar, između Leposavića i Slatine, jedan od tih Albanaca izneo je sa položaja jednog ranjenog borca. Tako su sticali naše poverenje.

Južne i zapadne padine vrha Vaganice bile su bezvodne, a borci su bili žedni. Puškomitraljezac 2. čete Mitar Radanović i ja krenuli smo zapadnom stranom Vaganice po dolinama tražeći snega kako bi ga na suncu istopili te tako došli do vode. Iz jedne doline ispred nas iskočio je jedan balista i počeo da beži, ali Radanović je sa svojim »šarcem« bio brži, prebivši mu obe noge. Kad smo stigli kod njega, puzao je po travi i nosio sa sobom tri puške.

Noću između 25. i 26. jula brigada se prikupila na Čakoru i krenula u pravcu Čakor — s. Kučište, zaselak Reka — Rugovska klisura. Ne sećam se koji je bataljon bio u prethodnici, da li 1. ili 4. Pred sam ulazak u Rugovsku klisuru neprijatelj je sa lijeve strane otvorio žestoku vatru i ogromne gromade kamena počeo rušiti na našu prethodnicu. Bila je to stravična situacija i dalje se nije moglo kretati prema Peći kako je bilo naređeno. Brigada se morala vratiti. U međuvremenu dobili smo naređenje da se vratimo na Čakor po zapadnim padinama Vaganice i krenemo prema Tutinu i Novom Pazaru.

U borbi na Čakoru kod svih bataljona, brigade i divizije osetio se pravi takmičarski duh. Naime, 20. juna u s. Potpeć održana je brigadna konferencija sa svim starešinama brigade na kojoj je objašnjen značaj takmičenja. Tog meseca ustanovljena je prvi put divizijska prelazna zastava koja je trebalo da ide u ruke najboljeg bataljona u diviziji. U prvoj borbi tu zastavu osvojio je 4. bataljon 10. krajiške brigade na čelu sa komandantom bataljona drugom Dmitrom Ticom.

Kako su divizija i brigade bile u stalnom pokretu i borbama, nisu se mogli sumirati rezultati takmičenja, pa je pomenuti bataljon zadržao prelaznu zastavu sve do 17. februara 1945. godine, kada je istu zastavu u jednomesečnom takmičenju osvojio 3. minobacački divizion artiljerijske brigade 5. udarne krajiške divizije, čiji sam komandant bio ja.

Milan Salić

BORBA NA ČAKORU

Svim borcima 4. krajiške brigade pa i 5. divizije ostala je u sjećanju borba na Čakoru. Ja neću o toj borbi ovdje govoriti, nego o jednoj vrlo zanimljivoj situaciji koja mi se dogodila. Ja sam bio u izviđačkoj jedinici 4. brigade kada smo razbili »Skender-beg« diviziju. Mi, izviđači, bili smo pri štabu brigade, te sam dobio zadatak da krenem i prebacim se preko jednog brda i vidim šta se tamo zbiva. Tamo nikoga nisam našao od naših jedinica, jer su sve otišle goneći neprijatelja. Ali, šta mislite na šta sam naišao sa svojim izviđačima? Kako je to bilo u svanuće i slabije se videlo, a bilo je i magle, spazili smo oko 15 velikih mazgi sa tovarom. Valjda uplašene od pucnjave sve su se zbile u jedan čopor i ne mrdaju. Ja i moji izviđači svim silama smo pokušali da ih pokrenemo a one stale kao ukopane. Na jednim su bili minobacači, na drugima teški mitraljezi, a na trećim neki čudan tovar. Naredim jednom vojniku da uzme mazgu za ular, a drugom da tera. Na svu sreću krene moj karavanu pravcu našeg logora. Bio je to dosta dalek put i dok smo stigli već je sunce bilo visoko. Uz put smo sreli Milana Trninića, zamenika politkomesara 4. brigade, sa još nekoliko članova kulturne ekipe. Zainteresovao me čudan teret. Vidim, neki okrugli kolutovi, kao mlinski točkovi, u sredini rupa. Pomislio sam da je vosak, jer je toliko tvrdo da treba dobar nož da bi ga zarezao. Trninić pita šta je na mazgama, a ja kažem: »Bog te mazo, družo komesaru, pa ovo je sir«. Kaže on meni: »Hoćeš dati malo da probamo?« Tu smo malo zastali i jedva smo uspjeli da odsječemo

komad sira, pa ga je Tminić probao sa svojom pratnjom. Dopao im se sir pa će komesar reći: »Daj nam još malo«. Ja odgovorih: »Ne smem vam dati dok ne pitam intendanta«, na šta nastade još veći smeh. Nisam bio siguran čemu se komesar od srca smeje: mojoj »darežljivosti«, siru ili ovoj čudnoj, ali u svakom slučaju korisnoj koloni. Neko je dobio sir, neko mazge, a naša Prateća četa, bogme, teško naoružanje.

Ilija Bjeljac

POMOĆ U PRAVI ČAS

Prvi bataljon 4. krajiške udarne brigade, 5. divizije, imao je zadatak da napada na Čakor sa severoistoka u pravcu kote 1777. Ja sam toga dana, 25. jula 1944. godine, u svojstvu kurira 1. bataljona dobio zadatak od komandanta bataljona Ilije Barišića da prenesem naređenje 3. četi, čiji je komandir bio Pane Krčmar, da ide više udesno. Na putu od štaba bataljona do čete naišao sam na neprijateljski bunker ispred kojeg je bila mazga natovarena sanducima municije. Primetio sam da u bunkeru ima balista i Nemaca. Uzeo sam zaklon i bacio bombu na bunker. Pogodio sam u samu puškarnicu i ubio sam jednog balistu i jednog Nemca. To sam tek posle video kada smo savladali ostale. Pripremao sam se da bacim i drugu bombu desnom rukom, ali sam osetio nemoć i bolove. Oblila me krv i onda sam video da sam ranjen u desnu ruku iznad lakta. Jedan balista, videvši da sam ranjen, pošao je prema meni da me uhvati živa. Međutim, u tom momentu naišla je 3. četa i ubila balistu. Mene su pitali ko sam, na šta sam rekao da sam kurir. Jedva smo se sporazumeli. Pretila je opasnost da me moji ubiju.

Kao teški ranjenici dobili smo bolničarke za pratioce i krenuli sa Čakora, preko šume Polica, u Berane. Na više mesta su nas napadale razbijene grupe neprijatelja, tako da smo morali, iako ranjeni, da se branimo. Došavši u Berane, nas 200 ranjenika sa celog fronta od Čakora do Andrijevice, čekali smo ruske avione da nas prebace u Italiju na lečenje. Tada je kod nas, na zelenom konju, dojahao Peko Dapčević. Iako sam i ranije slušao o njemu, sada sam ga prvi put

video. On nam je održao govor naglašavajući da idemo kod naših saveznika na lečenje i da treba korektno da se ponašamo kako smo to i učili u NOV, jer oni nemaju baš lepo mišljenje o nama. Posle toga on je uzjahao konja, pozdravio se sa nama i krenuo za jedinicama koje su se uputile u Srbiju, u Beograd.

Pošto je bilo više ranjenika nego što su avioni mogli da prime, ostalo nas je više od 60. Kada su zatvarali zadnji avion, bolničarka koja me pratila molila je jednog Rusa da me primi, što je on odbio. Pošto je bolničarka bila uporna, a i ja, on me je gurnuo u avion kao višak. Kada se avion digao, pitao me hoću li votke. Misleći da je to voda, prihvatih. Tek kad sam »povukao« osetio sam da je jaka kao špiritus, ali mi je ipak dobro došla da me osveži.

U Italiji bio sam raspoređen u bolnicu Gruma gde su me strani lekari ubrzo stavili na operacioni sto. Ja sam pitao našeg lekara o čemu razgovaraju a on mi je preveo da hoće da mi odseku ruku. Na to sam ja oštro reagovao i rekao da ću ih sve pobiti. On im je to preveo. Zatim su me uspavali i izvršili operaciju. Kada sam se probudio, video sam da mi je ruka stavljena u gips. Posle tri meseca rana je zarasla. U zemlju sam se vratio 18. novembra 1944. i bio raspoređen u KNO beogradske divizije, gde sam bio komesar ambulante 3. brigade do oktobra 1947. godine kada sam premešten u Ministarstvo unutrašnjih poslova SFRJ.

Dušan Kovrlija

OD KURIRA DO PARTIJSKOG RUKOVODIOCA

Rajko Majstorović je rastao u zaseoku Majstorovići, selo Zebe, Bosansko Grahovo, gdje je i rođen januara 1922. godine. Osnovnu školu, udaljenu pet kilometara, završio je u s. Pećima s odličnim uspjehom. U 14. godini ostao je bez oca. Porodica je brojala sedam članova a on je bio najstariji od muške djece. Od tada, uz pomoć majke Save, počinje da se brine za život svoj i svoje braće i sestara. Kao takav Rajko se prihvatio zemljoradnje i vršio uslugu seljacima kao samouki stolar. Međutim, sve ovo nije bilo dovoljno za život, pa je Rajko napustio kuću i otišao tražiti posla. Uz pomoć radnika sa područja Bosanskog Grahova, zapošljava se u Tvornici celuloze u Drvaru kao fizički radnik. Kao istaknuti omladinac okupljao je oko sebe omladinu. Na ovim skupovima Rajko i Obrad Krneta isticali su se kao vrlo dobri i zapaženi omladinci. Uspostavljanjem NDH, dolazi kući i ostaje sve do početka ustanka.

Kada je počeo ustanak i formirana četa s. Zeba, Rajko je određen za kurira na kojoj je dužnosti ostao sve do polovine 1943. godine. Mladalačke noge i svijest kurira zamenjivali su telefonske linije i radio-stanice. Teško je opisati sve puteve koje je ovaj mladi partizanski kurir prevalio. Radi toga ću iznjeti samo neka moja sjećanja, jer sam i sam često bio sa njim na istom zadatku. Pored redovne pošte, koja se nosila u sjedište partizanskih komandi, bilo je momenata kada je trebalo prelaziti neprijateljsku teritoriju i komunikacije. Prvo Rajkovo »krštenje« bio je prijelaz preko polja od s. Zeba u Uilicu i to usred dana. Trebalo

je preći cestu između s. Peći i s. Resanovaca, koju su kontrolisali Italijani. Za njega ovo nije bila velika prepreka, brzo se došutio da obuče djevojačku odeću svoje sestre i krene na izvršenje postavljenog zadatka.

Po formiranju Bataljona »Gavrilo Princip«, sjedište štaba bilo je u Vrelima, u Jadovniku, a štab 5. krajiškog odreda u s. Boboljuscima. Kurirska veza održavana je u dva pravca i to: preko s. Zeba i s. Resanovaca, koji je bio opasniji, jer su Italijani držali svoju posadu na ovom pravcu. Drugi pravac išao je preko Ataševca, kojim se prelazila komunikacija između Drvara i Oštrelja. U ovom pravcu je bilo lakše prelaziti, ali je bio dvostruko duži. Radi toga se ostalo pri prvom pravcu, s tim da se upućuju redovno po dva kurira. Ovo je nametnulo potrebu formiranja jedne desetine kurira pri štabu. Putovanje je obično započinjalo prije noći tako da se pređe komunikacija između s. Peći i s. Resanovaca i dođe do svanuća u s. Trubar, a u toku dana da se stigne u štab odreda. Druge noći povratak je bio na isti način. I pored čestih putovanja Rajko je uvijek bio veseo, našao bi vremena da okuplja oko sebe omladinu koja je bila u zaštitnici štaba Bataljona »Gavrilo Princip«, u krojačkoj radionici, partizanskoj ambulanti i partizanskoj pekari.

Ovakav je bio i ostao sve do formiranja 4. krajiške brigade kada je otišao u Zaštitnu četu brigade i postao vodni delegat. Pored svih dužnosti ponekad je slat na povjerljiva putovanja. Jednom prilikom je, pri povratku sa izvršenja zadatka, ranjen u ruku i jedva umakao neprijatelju. I ovog puta su ga spasile njegove brze kurirske noge. Posle kratkog vremena postavljen je za pomoćnika političkog komesara Zaštitne čete 4. krajiške brigade. Prema dnevniku doktorke Julke Mešterović, Rajko je došao u Foču sa jakim bolovima u truhu. Pri pregledu ustanovila je uklještenu kilu. Morala je da ga operiše.

Koncem 1943. godine, kada je otišao na dužnost pomoćnika političkog komesara 1. čete, 1. bataljona, u kojem je ranije dugo vremena proveo kao kurir, brzo se snašao na dužnosti. Svi komunisti i skojevci dobili su u njemu vrlo sposobnog i energičnog političkog radnika. Brzo je uočavao probleme i na vrijeme

ih postavljao na sastanke kako bi se odmah riješili. Tražio je od komunista da budu samokritični i da radom i borbenošću služe primerom drugim borcima. Bio je poštovan od svih boraca, jer su cjenili njegovu objektivnost. Posebno je tražio od boraca da iznose svoja zapažanja o svakom, bez obzira o kome se radilo. Radi svoje hrabrosti bio je poštovan u cijelom bataljonu. Poslednju svoju akciju u bataljonu izvršio je neposredno posle zauzimanja Čakora, 25. jula 1944. godine, kada je teško ranjen od balista. Svi napori da se spasi nisu uspjeli, jer je na putu od Čakora za Berane, gdje je trebalo da saveznički avioni prime ranjenike, mnogo iskrvario pa je na aerodromu umro. Njegovo ime uklesano je na spomen-ploči, koja je postavljena na samom prevoju Čakora, i koja je posvećena poginulim borcima 4. i 10. krajiške brigade.

Spiro Đukelić

Peti dio

DRUGI PRODOR U SRBIJU

NA BORBENOM PUTU OD ČAKORA DO BEOGRADA

(avgust—oktobar 1944)

Govoriti o borbama 4. krajiške brigade na putu od Čakora do Beograda, nije ni lako ni jednostavno, jer je tih borbi bilo više i svaka od njih ima svoje izrazite aktere i određene osobenosti. U ovom prilogu ne namjeravam da opisujem sve te borbe, već da ukazem na one najznačajnije ili, bolje reći, na one koje su mi ostale trajnije u sjećanju. Zato se unaprijed izvinjavam i svojim ratnim drugovima i čitaocima što ovaj članak nema pretenzija da bude sveobuhvatan prikaz borbenog puta 4. krajiške brigade u naznačenom periodu.

Prodor u Toplicu

Poslije izuzetno teških borbi koje su u periodu mart-maj 1944. vodile 2. proleterska i 5. krajiška udarna divizija u zapadnoj Srbiji, nastupilo je vrijeme dvomjesečnog boravka u Sandžaku. Tu nije bilo mnogo borbi i marševa pa smo se dobro odmorili, snabdjeli još više oružjem, municijom i odjećom od saveznika i, što je osobito važno, ostvarili puno jedinstvo sa narodom Sandžaka.

Zatim je ponovo došlo vrijeme da krenemo u Srbiju, ali sada znatno jači i u mnogo povoljnijim klimatskim uslovima.

Za operacije u Srbiji, pored snaga NOP-a koje su u njoj dejstvovala, Vrhovni štab je u proljeće 1944. godine predvidjeo krupne snage iz istočne Bosne i Cr-

ne Gore, koje bi nastupale iz tri operacijska pravca: iz Crne Gore prema jugoistočnoj Srbiji određena je Operativna grupa sastava: 2. proleterska, 5. i 17. divizija; iz Sandžaka kroz zapadnu Srbiju prema Šumadiji — 1. proleterski korpus (1. d 6. proleterska divizija), a iza njega 37. divizija i iz istočne Bosne u zapadnu Srbiju 12. korpus (16. i 36. divizija), u čiji su sastav kasnije ušle još dvije divizije.

Prva je otpočela prodor u Srbiju Operativna grupa divizija, pod komandom Peka Dapčevića. Poslije uspješne operacije izvedene na području Čakora i Andrijevice, ona je noću 28/29. jula 1944. godine iz regiona istočno od Berana (Ivangrada) pošla na istok, preko novopazarskog Sandžaka, prema Kopaoniku. Peta divizija nastupala je na desnom krilu borbenog rasporeda Operativne grupe, opštim pravcem selo Kaludra — selo Dolovo — selo Raduovci, a 4. krajiška brigada bila je u njenoj prethodnici. Ona je, zajedno sa dva bataljona 10. krajiške brigade, na Jazavčevom kršu razbila kvislinške jedinice muslimanske milicije i u gonjenju ih prisilila da odstupe prema Rožaju. Poslije ove borbe samo su izviđačke jedinice brigade vodile manje borbe sa milicijom i već 2. avgusta brigada je stigla, u sastavu divizije, u blizinu Ibra. U selu Banjskoj 5. divizija je skromno proslavila trogodišnjicu ustanka naroda Bosanske krajine. Pročitano je toplo pozdravno pismo komandanta Operativne grupe Peka Dapčevića, zatim su borce pozdravili komandant i politički komesar divizije, čestitali im godišnjicu ustanka i uručili divizijsku prelaznu zastavu 4. bataljonu 10. krajiške brigade, kojli je u jednomjesečnom takmičenju pokazao najbolje rezultate. U selima Starog rasi susreli smo se i sa naoružanim ljudima sa ovog terena i razgovarali o potrebi borbe i mobilizacije. Oni će, uskoro zatim, formirati svoj Ibarski partizanski odred.

U daljem pokretu ka Toplici Operativna grupa prešla je Ibar noću 3/4. avgusta. Peta divizija nalazila se na njezinom desnom krilu, a 4. krajiška brigada prešla je rijeku na odsjeku između sela Leposavića i željezničke stanice Slatina. Borbe na Ibru bile su vrlo

oštre jer su Nijemci u njegovoj dolini branili željezničku prugu i cestu — dvije veoma značajne komunikacije, neophodne za prebacivanje njihovih trupa iz Grčke na sjever. Mostove i druge važne objekte na ovim komunikacijama branili su iz betonskih bunkera ili drugih utvrda opasnih bodljikavom žicom. U vrijeme našeg prelaza Ibra neprijatelj je od Kosovske (sada Titove) Mitrovice do Raške i Novog Pazara imao slijedeće snage: 4. bataljon njemačkog 3. policijskog puka, jedan bataljon njemačkog 12. tenkovskog puka, jedan njemački oklopni grenadirski bataljon, nekoliko oklopnih vozova, dva bataljona 5. puka i jedan bataljon 3. puka Ruskog zaštitnog korpusa, dva bataljona Srpske državne straže i jedan bataljon bugarske 24. pješadijske divizije. Ujutro 3. avgusta pristigli su i stupili u borbu protiv Operativne grupe od pravca Kosovske Mitrovice 54. bataljon 99. puka njemačke 1. brdske divizije, od sela Leposavića (iz doline Ibra) 1. bataljon 14. brdskog puka njemačke 7. SS. divizije »Princ Eugen« i od Raške njemački 696. bataljon poljske žandarmerije i dve baterije jurišnih topova. Cilj Nijemaca je bio da nam spriječi prelaz Ibra i da Operativnu grupu potisne nazad u Crnu Goru. Pošto su bili dobro branjeni, mostovi nisu napadani po svaku cijenu nego je rijeka prijeđena preko gazova. U ovoj borbi 4. krajiška brigada izbacila je iz stroja dosta neprijateljskih vojnika i pet zarobila; razrušila je oko 600 metara željezničke pruge, spalila jednu željezničku stanicu i pet kamiona, zaplijenila 58.000 metaka, 120 mina za minobacač 81 mm i arhivu četničkog 2. kosovskog korpusa. Brigada je imala jednog poginulog i devet ranjenih od kojih dva teže.

Pošto su na svom putu do Toplice prešle glavnu prirodnu prepreku, naše divizije su krenule na planinu Kopaonik. Još prije prelaska Ibra štab Operativne grupe imao je podatke da se u rejonu Aleksandrovca i Brusa nalaze jake četničke snage. Tu su se nalazili: 4. grupa jurišnih korpusa i dio snaga Rasinsko-topličke grupe korpusa. Njemački komandant u Srbiji general Hans Felber izvukao je ove četničke kor-

puse iz borbi protiv naših divizija u Toplici i Jablanici i naredio im da spriječe prodor Operativne grupe preko Kopaonika i njeno spajanje sa srpskim divizijama u Toplici i Jablanici. General Felber se nadao da će ova grupa četničkih korpusa, jačine od oko 10.000 ljudi, u to vrijeme i najjača četnička snaga u Srbiji, uspjeti da na grebenu Kopaonika odnese pobjedu u borbi protiv naše tri divizije. Stoga je četnička komanda naredila 5. avgusta da korpusi izbiju na najviše vrhove Kopaonika: Milanov vrh (k. 2017) — sada Pančičev vrh, Ledenice (k. 1915), Bećirovac (k. 1778) i druge. U naredbi četničkog štaba od 6. avgusta stoji: »Sve starešine moraju imati na umu da se ovom borbom rešava pitanje Srbije. Trupe moraju bezuslovno izvršiti dobivene zadatke i nikakvo opravdanje ne može se primiti. Peko Dapčević mora biti uništen, inače situacija će biti strahovito teška za dalji naš rad...«

Borba sa četnicima trajala je od 6. do 8. avgusta. Na pravcu nastupanja prema Brusu, 6. avgusta 2. i 17. divizija sukobile su se sa jedinicama dvaju četničkih korpusa, ali su toga dana drugi četnički korpusi, bez dodira sa našim snagama, izbili na Ledenice, Bećirovac i Pančičev vrh i tako postigli povoljan položaj i mogućnost da sa tih i drugih okolnih visova izvrše bočni udar na 17. i 2. diviziju. Sutradan, 7. avgusta, 2. proleterska divizija, razbivši ispred sebe jedinice jednog četničkog korpusa, nastavila je nastupanje i u toku dana zauzela Brus i selo Lepenac. Međutim, lijevo od nje, 17. divizija primila je na sebe udare glavnine četničkih korpusa koji su napadom sa visova Kopaonika ozbiljno ugrozili njen lijevi bok i pozadinu, pretevši od njenih jedinica dio terena. U toj situaciji komandant Operativne grupe izdao je naredbu o uvođenju u borbu 5. divizije, koja se nalazila u njegovoj rezervi. Ona je dobila zadatak da zbaci četnike sa Pančičevog vrha i Ledenica i da ih, u sadejstvu sa 17. divizijom, razbije. Naredio je da napad počne 7. avgusta u 22 časa.

Nije bilo teškoća oko toga da se brigade 5. divizije blagovremeno uvedu u borbu jer su se do podne 7. avgusta bile pomjerile u sela Đerekari, Cokotar

i Belo Polje, na veoma pogodnu prostoriju za napad na četnike u pravcu Pančičevog vrha, Ledenica i Bećirovca.

Štab 5. divizije uveo je u borbu svoju 1. i 4. krajišku brigadu, dok je 10. krajiška brigada ostala u opštoj rezervi i za obezbjeđenje od pravca Ibra i Laba.

Napad obiju divizija izveden je jednovremeno i prema utvrđenom planu. Četvrta krajiška brigada napala je četnike na Bećirovcu i Ledenicama, a 1. krajiška na Pančičevom vrhu. Koristeći šumske proplanke, obe brigade su ubacivale dijelove svojih snaga u međuprostore četničkih položaja, a potom iznenadno napadale bombama i bliskom vatrom stvarajući paniku u četničkim rovovima. Tako je štab 4. krajiške brigade poslao ojačanu četvu da se bez borbe provuče na Bećirovac, u dubinu četničkog borbenog poretka, što je četa uspješno izvršila i iznenadno napala četnički štab i jedinice koje su ga štatile. Time je bdio dezorganizovano četničko komandovanje, a zatim je uslijedio opšti napad na sve četničke položaje. Do zore 8. avgusta brigada je zauzela Bećirovac, Ledenice i druge okolne visove, a zatim nastavila razbijanje i zarobljavanje preostalih četničkih grupa.

U isto vrijeme i druge naše jedinice izvršile su svoje zadatke. Tako je 1. krajiška brigada do jutra 8. avgusta osvojila Pančičev vrh i čitav prostor Suvog ruđišta. Četvrta krajiška brigada izbacila je iz stroja oko 80 četnika, a zarobila 315. Broj zarobljenih se kasnije povećao. Zaplijenila je 214 pušaka, 10 puškomitraljeza, dva teška mitraljeza, dva laka bacača, preko 20.000 metaka, 150 ručnih bombi, dosta šatora, četničku arhivu. Zaplijenjeno je i 50 konja. Gubici brigade — dva poginula i tri ranjena borca.

Najveći dio zarobljenih bili su prisilno mobilisani seljaci sa kojima je razgovarano o tome da mogu odmah da ostanu u brigadi, ali su gotovo svi pošli kućama.

U ovoj borbi četničkim formacijama u Srbiji zadatak je do tada najteži udarac. Četvrta grupa jurišnih korpusa izgubila je petinu svoga ljudstva, a najveći dio njenog sastava je pokoleban i demoralisan, pa, iako se

kasnije prikupila, ona više nije predstavljala ozbiljnu vojničku snagu. Karakter ovog četničkog poraza dobro je prikazan u izvještaju štaba 1. jurišnog korpusa od 12. avgusta, u kome se, pored ostalog, kaže: »U toku noći 7/8. avgusta bio je napadnut korpus jačim komunističkim snagama i posle borbe od tri časa rasturio se .. . Do sada se zna da se prikupilo u jedinice ovog korpusa oko 1.250 vojnika i starešina. Za ostalih 1.000 vojnika i starešina još se ništa tačno ne zna... Saznaje se da su dosta komunisti zarobili... još se u korpus nisu prikupile mnoge starešine, među kojima i sami komandanti brigada i bataljona«.

Brzim i energičnim prodorom Operativne grupe divizija NOVJ iz Crne Gore u dolinu Rasine i Toplice, njenim uspješnim borbama u dolini Ibra i na Kopaniku, obezbjeđeno je spajanje Operativne grupe sa srpskim divizijama koje su dejstvovale u Tonlici i Jablanici i dalje narastanje naših snaga na širokom prostoru ovog dijela Srbije. Ovim prodorom otpočeo je proces prenašanja težišta operacija Narodnooslobodilačke vojske u Srbiji.

U tako uspješnoj izvedenoj operaciji prodora Operativne grupe u Srbiju, Četvrta krajiška brigada je dala veliki i značajan doprinos.

Povezujući se sa borcima Toplice i Jablanice i sa narodom oslobođenog područja, Operativna grupa divizija dala je iz svojih jedinica dosta starješina na raspored u novoformirane srpske jedinice. Tako je 19. avgusta iz 5. divizije otišlo u srpske jedinice 84 rukovodioca i 11 kruića za Glavni štab Srbije. Među izabranim starješinama za srpske jedinice nalazio se i Rade Zorić, komandant 4. krajiške brigade, koji je naredbom Vrhovnog štaba postavljen za komandanta 45. srpske divizije. Rastanak od druga Rade i ostalih naših starih ratnih drugova bio je težak, ali smo se istovremeno radovali što možemo da uzvratimo pomoć koju su srpski proleterci pružili Bosanskoj krajini za vrijeme njihovog boravka na njenom tlu.

Za novog komandanta brigade postavljen je Vid (Vicuka) Bodiroža.

Boravak u Kopaoničkom kraju

Na terenu Kopaonika, Aleksandrovca i Jastrepca ostali smo mjesec dana. Poslije razbijanja četnika 4. krajiška brigada dobila je zadatak da u rejonu sela Belo Polje i Blaževo pripremi zemljište za prijem ratnog materijala od saveznika iz vazduha za cijelu Operativnu grupu. Saveznički avijatičari su bez muke pronalazili mjesta za spuštanje materijala označavana davanjem ugovorenog znaka, paljenjem vatri, i na mali prostor spuštali materijal pomoću padobrana. Na ovom poslu brigada je ostala sve do 30. avgusta, ali je stizala da odvoji poneku jedinicu za dejstvo u ibarskoj dolini. Tako je jedna manja njena jedinica zauzela i onespobila rudnik Kremiče. Noću 23/24. avgusta njena dva bataljona su u zasjedi dočekali i uništili 16 njemačkih kamiona i jedna luksuzna kola. Kamioni su prevozili razni materijal. Poginulo je 13 Nijemaca, a zaplijenjeno 10 pušaka, dve strojnice i 15.000 metaka. Naši bataljoni nisu imali gubitaka. Noću 27/28. avgusta na ibarskoj pruzi kod sela Slatine ojačani bataljon brigade dočekao je kompoziciju od 80 vagona. Nagaznom minom dignuta su u vazduh tri vagona, a onda je kompozicija obasuta ručnim bombama i vatrom automatskog oružja. Prema podacima koje smo kasnije dobili, u vozu se nalazilo oko 800 Nijemaca koji su pripadali 1. brdskoj diviziji. Mnogi su tu izgинуli i ranjeni, a među poginulima bila su i dva potpukovnika i tri kapetana. Oštećeno je dosta vagona i jedna lokomotiva, a saobraćaj je bio prekinut tri dana. Naš bataljon imao je pet ranjenih, od kojih tri teže.

Pošto su se prikupili, sredili i popunili novim mobilisanim ljudstvom, 4. grupa četničkih jurišnih korpusa i Rasinsko-toplički korpus krenuli su 25. avgusta od Trstenika i Kruševca prema Aleksandrovcu, Brusu i Kopaoniku u napad na dio jedinica Operativne grupe. U borbama od 26—30. avgusta četnici su ponovo razbijeni. U borbi kod sela Krive Reke dva bataljona 4. krajiške brigade razbila su jedan četnički jurišni korpus i nanijeli mu teške gubitke. Naši su imali jednog ranjenog borca.

Vrijeme provedeno na ovom području dobro smo iskoristili za politički rad u narodu i za mobilizaciju novih boraca. U selima na podnožju Kopaonika četnici su dugo vladali, pa iako smo narodu govorili da će oni zajedno sa svojim gospodarima — njemačkom okupatorskom vojskom, uskoro izgubiti i poslednju bitku u Srbiji, bio je ipak prisutan strah od četničkog povratka. Daleko veći odziv dobrovoljaca u naše jedinice bio je u selima oko Jastrepca, iz kojih smo dobili 450 mladića. Dobili smo 100 boraca iz 23. srpske divizije i 38 boraca iz Ibarskog partizanskog odreda.

Marš u Šumadiju

Početak septembra 1944. godine primljeno je naređenje Vrhovnog štaba o pokretu Operativne grupe divizija u Šumadiju. Prema planu Vrhovnog štaba Operativna grupa imala je zadatak da izvrši brzi marš opštim pravcem Jošanička Banja — pl. Čemerno — Dragačevo — Cačak i da zajedno sa 1. proleterskim i 12. korpusom razbije u zapadnoj Srbiji i Šumadiji četnike Draže Mihailovića, Nedićeve i druge neprijateljske formacije, uništi njihovu vlast i da stvori uslove za konačno oslobođenje Srbije. U isto vrijeme i sa istim zadatkom Vrhovni štab je planirao ofanzivne operacije 13. i 14. korpusa u istočnoj Srbiji.

Početak septembra 1. proleterski korpus nalazio se na prostoru Čajetina — Užice — Kosjerić, 37. sandžacka divizija na prostoru Priboj — padine Zlatibora — Mokra Gora, 12. korpus sa dvije divizije prešao je Drinu kod Starog Broda i stigao na prostor pl. Tare.

U formacijskoj strukturi Operativne grupe došlo je do izmjena. U njen sastav ušla je 21. srpska divizija, dok je 2. proleterska divizija ostala u sastavu jedinica Glavnog štaba NOV i PO Srbije. Bilo nam je žao kada smo to doznali, jer smo sa 2. proleterskom divizijom zajedno ratovali nekoliko mjeseci na području Sandžaka, Srbije i Cme Gore.

Do 7. septembra Operativna grupa primakla se Ibru. Peta divizija dobila je zadatak da pređe rijeku

7/8. septembra kod sela Biljanovca i da nastupa u pravcu Ivanjice.

Prisjetimo se, za momanat, da je prije pet mjeseci 5. divizija na svom borbenom putu iz Sandžaka prema Ibru, zajedno sa 2. proleterskom divizijom, stigla na lijevu obalu rijeke i trebalo je da je pređe upravo kod sela Biljanovca, a zatim da nastavi put u Toplicu.

Sadašnja situacija na Ibru bila je znatno povoljnija. U bunkerima za zaštitu mostova na željezničkoj pruzi i cesti ostale su posade iz sastava Ruskog zaštitnog korpusa i, pored njih, na odsjeku između Ušća i Raške nalazili su se samo dijelovi njemačke 1. brdske divizije. Ispred i iza nas nije više bilo onih brojnih bataljona bugarske okupatorske vojske, čija će kvislinška vlada uskoro potpisati kapitulaciju, niti Nedićevih pukova i četničkih korpusa.

U nastupanju prema rijeci 4. krajiška brigada sukobila se u Biljanovcu sa Nijemcima, u oštroj borbi zauzela selo, ali nije mogla zauzeti most na cesti, pa su sve brigade 5. divizije pregazile rijeku na nekoliko gazova. U borbi na Ibru brigada je imala tri mrtva i 13 ranjenih boraca. Na suprotnoj obali brigada je bez gubitka zauzela rudnik Jarando u čijoj je blizini 31. marta 1944. poginuo Svetko Kačar, politički komesar brigade. Desetog septembra brigada je bez borbe ušla u Ivanjicu, a sutradan je na svečan način proslavila dvogodišnjicu formiranja. Na lijepo ukrašenom prostoru komandant 5. divizije izvršio je smotru brigade, a zatim govorio o njenom slavnom borbenom putu. Za dvije godine brigada je izrasla u snažnu, monolitnu borbenu jedinicu naše vojske. Poslije toga brigada je čvrstim korakom prodefilovala glavnom ulicom Ivanjice. Ovoj svečanosti prisustvovao je Rato Dugonjić, sekretar Saveza komunističke omladine Jugoslavije. Narod ovoga gradića sa velikom pažnjom i interesovanjem posmatrao je ovaj svečani čin.

U maršu divizija dalje na sjever nismo nailazili na neprijatelja. Nedićevci i četnici bježali su u veće gradove pod zaštitu svojih gospodara, Nijemaca. Više ih ni sam general Hans Felber nigdje nije mogao zaustaviti. Samo je narod iz brojnih sela, iz Ārilja i Guče, izlazio

na ceste i sa velikom pažnjom posmatrao naše jedinice. U pogledima ljudi, po izrazu lica i u kratkim razgovorima osjećalo se zadovoljstvo što smo stigli kod njih, što nas ima dosta i što smo prava vojska, ali i bojazan i neizvjesnost koliko ćemo ostati na njihovom tlu.

Primićući se Užicu (sada Titovo Užice), Požegi i čačku komandant Peko Dapčević naredio je da 5. divizija zauzme Užice, a 21. divizija Požegu. Imali smo podatke da se u Užicu nalaze jedan njemački bataljon, bataljon Srpske državne straže i dvije četničke brigade. Da bismo grad što prije zauzeli, Štab divizije odlučio je da ga napadnu sve tri brigade, s tim da svaka od njih prikriveno ubaci u grad po jedan bataljon, te da sva tri, u pogodnom trenutku, zauzmu glavne tačke u gradu i dezorganizuju neprijateljevu komandu i vezu.

Napad je izvršen noću 13/14. septembra, ali nije počeo jednovremeno. Dio snaga divizije savladao je otpor na spoljnoj odbrani i djelimično se probio u grad, ali se samo bataljon 4. krajiške brigade neotkriven ubacio u Užice i silno iznenadio neprijatelja. Međutim, naše jedinice su u gradu naišle ina mnogo jačeg neprijatelja nego što su očekivale. Naime, u toku

13. septembra istigao je iz pravca Kremne jak ešalon

— 14. puk i 2. divizion 7. artiljerijskog puka 7. SS divizije »Princ Eugen«. Odnos snaga bio je u korist neprijatelja. Nijemci su se od prvog šoka brzo pribrali, organizovali su odbranu glavnih objekata, a potom prešli u protivnapad. Pravilno procjenivši situaciju, komandanti brigada izvukli su jedinice iz grada. Gubici divizije u ovoj borbi nisu bili veliki. Iz 4. krajiške poginuo je jedan a ranjeno sedam boraca.

Ista situacija bila je u Požegi: U gradu je bilo više Nijemaca nego što su pokazali podaci pred napad.

Prodor u Šumadiju

Da bi se što bolje uskladila dejstva 1. proleter-skog korpusa na pravcu Valjeva i Uba i Operativne grupe divizija na pravcu Aranđelovca, Gornjeg Mila-

novca i Rudnika, Vrhovni štab je požurivao komandanta Operativne grupe da krene u Šumadiju.

Štab Operativne grupe je 14. septembra izdao divizijama zapovijest za nastupanje na sjeveroistok s ciljem izbivanja na liniju Bukulja — Rudnik s tim da 5. divizija izbjie na liniju Bukulja — Venčac i zauzme Arandelovac, 21. divizija da zauzme Rudnik, a 17. divizija Gornji Milanovac. Divizije su počele pokret 15. septembra. Do postavljenog cilja 5. divizija imala je da pređe najduži put. Iz irejona Užica do Bukulje i Venčaca 4. i 10. krajiškoj brigadi trebalo je dva i po, a 1. krajiškoj brigadi tri dana marša. Šesnaestog septembra 4. i 10. krajiška brigada krenule su u dvije kolone i predveče stigle na prostor selo Banjani — selo Branetići. U selu Gornji Branetići susreli smo se sa čačanskim partizanskim odredom, jačine 35 boraca, i sa njima proveli nekoliko prijatnih časova. Čak smo stigli da uveče održimo zbor, kome je prisustvovalo oko 300 mještana. Drugovi iz odreda upoznali su nas sa situacijom u njihovoj okolini. Mada su okupatori i njihove služe, četnici i nedićevci, vršili stalni teror u narodu, oni nisu uspjeli da uguše narodnooslobodilačku borbu. Tokom cijelog rata ovdje je stalno djelovala partijska organizacija. U Branetićima se našim jedinicama dobrovoljno priključilo 20 boraca.

U zoru 17. septembra 5. divizija nastavila je marš prema varošici Belanovici, koju je trebalo da zauzme 4. krajiška brigada. Pred Belanovicom brigada se sukobila sa Rudničkim četničkim korpusom, jačine oko 500 četnika. Oni su pokušali da brigadi pruže otpor, ali bočnim dejstvom dvaju bataljona bili su prinuđeni da se povuku. Predalo se 15 prisilno mobilisanih mladića koji su ostali u brigadi. Istoga dana u dolini Ljiga uspostavili smo vezu sa jedinicama 1. proleterske divizije, koja je, zajedno sa 6. proleterskom divizijom, u petodnevnoj borbi 18. septembra oslobodila Valjevo i okolna mjesta. Toga dana je i 21. divizija bez borbe ušla u varošicu Rudnik i ovladala pl. Rudnik, a dan ranije 17. divizija zauzela je Gornji Milanovac.

Dolaskom u Belanovicu naša je divizija stigla u neposrednu blizinu jakog žarišta narodnooslobodilačkog pokreta u Šumadiji — do područja Arandelovca, Daro-

save (sada Partizani) i Kosmaja na kojem se od 1941. godine nije prekidala oružana borba protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Osamnaestog septembra cijela 5. divizija primakla se Aranđelovcu: 1. krajiška brigada — u selo Jelovik, 4. krajiška — u Belanovicu, a 10. krajiška u rejon sela Dragolja. Po podne toga dana održali smo zbor u Belanovici. Gradić je dugo bio pod četničkom kontrolom, ali se i pored toga veliki broj ljudi obradovao našem dolasku.

Od terenskih radnika i naše obavještajne službe prikupljeni su podaci o jačini neprijatelja u Aranđelovcu: u gradu i na položajima na Venčacu i Bukulji nalazilo se oko 1.200 nedićevaca i četnika. Zbog stalnog prolaska njemačkih jedinica od Kragujevca prema Beogradu brojno stanje neprijatelja u Topoli i Mladenovcu stalno se mijenjalo. Doznali smo da se u neposrednoj blizini Venčaca nalaze jedinice 2. šumadijske brigade, a da na Kosmaju djeluje istoimeni partizanski odred.

Da nam nedićevci i četnici u noćnoj borbi iz Aranđelovca ne bi umakli u njemačke garnizone u Topolu i Mladenovac, Štab divizije odlučio je da se napad na njih izvrši tačno u podne 19. septembra. Brigade su dobile sledeće zadatke: 4. krajiška brigada — da sa dva bataljona napadne grad sa sjeverne i sjeveroistočne strane, a da sa druga dva bataljona, u visini sela Markovca, zatvori pravac prema Mladenovcu — zaruši cestu i postavi nagazne mine; 1. krajiška brigada da osvoji Bukulju i produži u južni dio Aranđelovca; 10. krajiška brigada da zauzme Venčac i selo Banju i da zatvori pravac prema Topoli.

Međutim, situacija se na pravcu 1. krajiške brigade potpuno izmijenila. U susret njenoj desnoj koloni kod sela Balabanac, u blizini Aranđelovca, kretala se njemačka motorizovana kolona od oko 80 vozila, u kojoj je bilo dosta tanketa, oklopnih kola i motorizovane artiljerije. Bio je to jedan bataljon njemačkog 1. puka »Brandenburg« koji je pohitao u pomoć četnicima i nedićevcima u gradu. Uskoro je duž drumata nastala paklena borba u kojoj su jedinice 1. krajiške bri-

gade bile brže i pribranije. Uz podršku artiljerijske i minobacačke vatre one su izvršile juriš na njemačku kolonu. Među Nijemcima nastala je pometnja, vozila su smetala jedna drugima, nije se imalo kud nego da se spasava što se spasti može. Dio začelja kolone umakao je seoskim putevima prema cesti Mladenovac — Topola. Na drumu između Travnog Polja i Balabanca uništena su 23 kamiona, tri tankete, troja borna kola, dva motorizovana topa, četiri automobila, sedam motocikla, a zaplijenjeno je neoštećeno: šest kamiona, četiri motocikla, dve pokretne radionice za opravku vozila i jedan sanitetski automobil. Na bojištu je ostalo oko 140 poginulih Nijemaca.

Dok se vodila borba sa Nijemcima bataljoni 4. krajiške brigade zauzeli su Preseku i upali u grad. Uskoro je stigao u grad i jedan bataljon 1. krajiške brigade. Četnici i nedićevci brzo su sabijeni u centar grada, ali su pružali žestok otpor, osobito u zgradi žandarmerijske stanice i u hotelu »Staro zdanje«. Obe ove zgrade bile su pripremljene za dugu borbu. Borba za ove zgrade nastavljena je i 20. septembra. Najprije je likvidirana žandarmerijska stanica, a u 16 časova na juriš je zauzet hotel iz kojeg se uporno branilo oko 250 nedićevaca i četnika, većinom oficira i »bradonja«. »Staro zdanje« zauzeto je na taj način što je pod jedan zid zgrade, pod zaštitom mitraljeza, dokotrljano bure sa oko 100 kg eksploziva. Od silne detonacije načinjena je velika rupa u zidu, kroz koju su naši borci uletjeli u zgradu i tako primorali neprijatelja na predaju. Grad je bio slobodan.

Zasjeda 4. krajiške brigade kod Markovca odlično je izvršila zadatak. Ona je uništila dvije manje kolone kamiona.

Deseta krajiška brigada takođe je uspješno izvršila zadatak: zauzela je Venčac, Banju i Šatornju osujetivši pokušaj Nijemaca da od Topole prodru u Šatornju. Njoj je na odsjeku Venčac — Kapetanovi stanovni sadejstvovala 2. šumadijska brigada. U borbi za Arandelovac ova brigada je preimenovana u 21. srpsku brigadu, a 8. oktobra 1944. ušla je u sastav 5. divizije.

Ukupni gubici neprijatelja u borbi za oslobođenje Arandjelovca bili su: 140 mrtvih Nijemaca (među njima četiri oficira), 406 mrtvih i 420 zarobljenih četnika i nedićevaca.

Od pješadijskog naoružanja 5. divizija je zaplijenila četiri puškomitraljeza »šarca«, 355 pušaka, pet strojnica, 45.000 metaka i mnogo druge opreme.

Naše jedinice imale su 24 mrtva i 63 ranjena borca, od kojih 19 teže.

Iz hotela »Staro zdanje« oslobođeno je 50 talaca, ljudi i žena iz Arandjelovca i okoline, koje su nedićevci i četnici mučili kao pripadnike narodnooslobodilačkog pokreta.

Uveče 20. septembra održan je u gradu narodni zbor. Okupila se velika masa svijeta. Na zboru su govorili komandant i politički komesar 5. divizije — Milutin Morača i Ilija Materić, koji su u ime boraca pozdravili građane Arandjelovca. Na zboru je govorio i Dušan Petrović Šane, tada član Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. Narod Arandjelovca i okolnih sela lijepo je primio naše borce, donosio im je poklone i hranu, a osobito su bili pažljivi prema ranjenicima. U gradu i selima odmah su funkcionisali narodnooslobodilački odbori i organi društveno-političkih organizacija, a u Belanovici, Darosavi i Arandjelovcu postavljene su komande mjesta.

Oslobođenjem Rudnika i Arandjelovca Operativna grupa divizija prodrla je u srce Šumadije i stvorila sebi sigurnu bazu za dejstvo prema komunikaciji Kraljevo — Kragujevac — Topola — Beograd, ka dolini Velike Morave i na sjever ka Beogradu. Oslobođenjem Lazarevca, Lajkovca, Valjeva i Krupnja od strane 1. proleterskog i 12. korpusa, sa uspjehom je završen prodor naših krupnih snaga u zapadnu Srbiju i Šumadiju. Računajući i operacije naših snaga u istočnoj Srbiji, bili su stvoreni uslovi za izvođenje narednih operacija za konačno oslobođenje Srbije i Beograda.

Radi lakšeg i objedinjenog komando van ja snagama u Šumadiji i zapadnoj Srbiji, Operativna grupa divizija ušla je u sastav 1. proleterskog korpusa, a zatim

je Vrhovni štab od 1. proleterskog i 12. udarnog korpusa formirao Prvu armijsku grupu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Dejstva u Šumadiji

U vremenu od oslobođenja Arandjelovca do polaska 5. divizije u borbu za oslobođenje Beograda njene brigade bile su stalno u akciji. Osim toga, stalnim dolaskom novih boraca — dobrovoljaca u njene jedinice, ukazala se potreba da se za njih organizuju vojnostručna obuka i politička nastava.

U naše brigade dolazili su mladići iz Arandjelovca i njegove šire okoline, sa područja Mladenovca, Kosmaja i Sopot, a stotine dobrovoljaca — radnika, đaka i svih drugih profesija stizalo je iz Beograda i njegove bliže okoline. Bile su to rijeke ljudi koji su, putem veoma dobro organizovanih partijskih veza, prebacivani na slobodnu teritoriju i odmah se raspoređivali u divizije 1. proleterskog korpusa. Da bi slika o tom zaista impresivnom dolasku dobrovoljaca u naše divizije bila jasnije iskazana, podsećam na podatak da je 5. divizija do pokreta za Beograd narasla na preko 5.000 ljudi. Sada su njeni stari borci iz Bosanske krajine i centralne Bosne hili samo čvrsto jezgro slavne 5. krajiške udarne divizije.

Odmah po oslobođenju Arandjelovca Nijemci su pokušali da povrate izgubljeno i da 5. diviziju odbace na zapad. Taj zadatak trebalo je da ostvari 14. puk njemačke 7. SS divizije »Princ Eugen«. Borbe protiv ovoga puka vođene su od 22—29. septembra. Nijemci su 24. septembra zauzeli Donju Trešnjevicu, Venčac i selo Banju, a 28. septembra Preseku i tako stigli nadomak Arandjelovca. Međutim, protivnapadom 4. krajiške brigade neprijatelj je, uz gubitke, zbačen sa Preseke i povukao se u Banju. U ovoj borbi brigada je imala 10 ranjenih boraca. Nisu uspjeli napadi neprijatelja ni na pravcima Gornje Trešnjevice d Kamenara. Nijemci su 29. septembra, uz podršku tenkova i avijacije, obnovili napad od Banje prema Preseci, ali su

opet bili odbijeni. Uveče istoga dana povukli su sve svoje jedinice od Aranđelovca prema Topoli.

U međuvremenu je 21. septembra jedan bataljon 4. krajiške brigade srušio betonski most preko rijeke Milatovice na međunarodnom putu Topola—Mladenovac. Zajedno sa mostom uništena su dva kamiona sa Nijemcima. Istoga dana 1. i 2. bataljon razbili su Rakovićev četnički korpus, koji se probijao u zapadnu Srbiju. Zarobljeno je dosta četnika, a 67 prisilno mobilisanih stupilo je u brigadu.

Po planu Štaba 5. divizije, 26. septembra upućen je na Kosmaj 2. bataljon 4. krajiške brigade, kome je pridodata radio-stanica. On je, zajedno sa Kosmajskim partizanskim odredom, odigrao krupnu ulogu u prihvatanju boraca koji su se iz Beograda prebacivali na slobodnu teritoriju, vršio izviđanje neprijatelja na komunikaciji Mladenovac — Avala i slao Štabu divizije korisne podatke. U isto vrijeme bataljon i Kosmajski partizanski odred izvršili su napad na vojni voz i uništili lokomotivu i dva vagona, zatim su zauzeli Sopot, a noću 29/30. septembra očistili od neprijatelja sela Beljinu, Boždarevac i Guncate i zarobili 17 četnika. U noći između 30 septembra i 1. oktobra napali su jedicu Srpske državne straže, jačine 900 vojnika. U toj borbi bataljon je imao tri mrtva i 14 ranjenih boraca.

U prvoj polovini oktobra 1944. godine 1. proleterska i 5. krajiška divizija bile su orijentisane na operacije u zahvatu međunarodnog puta na deonici Topola—Mladenovac—Ralja. U tim operacijama 4. krajiška brigada vršila je napade na neprijateljske kolone, zauzimala željezničke deonice na pruzi Smederevska Palanka—Mladenovac, a noću 11/12. oktobra njena dva bataljona upala su u Mladenovac i vodila borbu u centru grada. Nijemci su, međutim, dobili pojačanje i bataljoni su se povukli. Dvanaestog oktobra u selu Kovačevac, nekoliko kilometara jugozapadno od Mladenovca, Štab brigade susreo se sa jednim vodom crvenoarmejaca, čija se jedinica kretala iz Smederevske Palanke prema Mladenovcu. Uskoro zatim pristigle su i druge jedinice Crvene armije, pa su bataljoni 3. i 4. krajiške brigade zajedno sa njima napali Mladenovac i zauzeli ga do podne 12. oktobra.

U borbama za Mladenovac i na komunikaciji Mladenovac—Ralja 4. krajiška brigada imala je sedam mrtvih i 17 ranjenih. Toga dana naše i sovjetske jedinice oslobodile su Topolu i na taj način prekinule i poslednju vezu između grupacije neprijatelja u Beogradu i njegovih snaga na području Kragujevca.

Prva armijska grupa NOV Jugoslavije i jedinice Crvene armije našle su se 13. oktobra 1944. pred veoma važnim zadatkom: oslobodjenje Beograda, glavnog grada buduće, nove, Titove Jugoslavije.

Milutin Morača

PREŠLI SMO IBAR

Krajem jula 1944. godine po drugi put kretao se 1. bataljon prema Ibru i Srbiji. Kretao se oporavljen, osvežen i oran za borbu. Ovoga puta borci su bili ubeđeni da nema prepreka koje ih mogu zadržati da pređu Ibar i da produže nastupanje prema Šumadiji i Beogradu. U kolonama se orila pesma koja je na to ukazivala. Na svim zastancima i susretima čulo se kako borci pevaju:

»Oj Morača, pukovniče, sa tobom se borci diče,
vodi našu diviziju preko Ibra u Srbiju«,

a potom:

»Nas četiri k'o četiri brata,
razbićemo na Srbiji vrata«. . .

Bataljon je prema Ibru krenuo sa položaja od Čakora 27. jula. Komandant bataljona bio je vedri i raspoloženi Ilija Barišić—Ilibaša, zamenik komandanta tihi i odmereni Marko Vukobrat, komesar Stan-ko Marjanović, intendant Veljko Lukač, referent saniteta Persa Balaban; komandir 1. čete Vojin Jarić, komesar Pero Lukač, zamenik komandira Rade Ribić, zamenik komesara Rajko Majstorović; komandir 2. čete Slavko Rokvić, komesar Jovo Tubin, a zamenik komesara Nikola Štrbac; komandir 3. čete Pane Krčmar, komesar Branko Rodić, zamenik komandira Jovan Gašić, zamenik komesara Drago Filipović; komandir prateće čete Bojan Mišković a delegat Milan Runić.

Od Čakora do doline Ibra napredovali smo bez značajnih borbi. Išli smo kroz naselja u kojima nismo nailazili na organizovanu partizansku pozadinu. Od Rožaja, Tutina, Kosovske Mitrovice i Novog Pazara su nas povremeno napadali balisti i drugi neprijatelji. Narod nas je dočekivao prijateljski, ali sa malom dozom uzdržljivosti.

Dvadeset devetog ili 30. jula oko 9 časova naš bataljon je, krećući se od pravca Rožaja prema Tutinu, sa uzvišenja sa desne strane bio izložen neprijateljskoj vatri. Neprijatelj je bio prilično udaljen, ali su mitraljeska i puščana zrna dopirala do naše kolone, pa smo morali da se prebacujemo oprezno i sa malim zadržavanjem. U međuvremenu naišao je i štab brigade, a pošto je 1. četa bila najbliže, komandant brigade Rađe Zorić zahtevao je od zamenika Vojina Vidovića da ova četa rastera neprijatelja. Vidović mi je preneo komandantovo naređenje te sam četu izdvojio iz kolone bataljona, krenuo nazad na izvršenje zadatka, razmišljajući na koji način najlakše da likvidiramo neprijatelja. Morali smo se vraćati nazad, što borci nisu voleli. Posebno je protestovao zamenik komesara čete, smeli i odvažni Rajko Majstorović, smatrajući da neka jedinica koja ide pozadi nas treba da razbije i rastera neprijatelja. Međutim, diskusija nije pomogla i mi smo otišli na izvršenje zadatka.

Neprijatelj se nalazio na uzvišenoj kosi koja je bila delimično pošumljena. Na njoj su bili ozidani zakloni od kamena iz kojih je neprijatelj mogao dejstvovati po našim kolonama. Kad smo prišli na određeno odstojanje, odredili smo dva puškomitraljesca da neutrališu neprijateljsku vatra, a sa ostalim borcima podvlačili smo se ispod samih zaklona, munjevito izvršili juriš i neprijatelja naterali u panično bekstvo. Zarobili smo nekoliko balista i zaplenili izvesnu količinu oružja i municije. Uspeh je bio potpun, naša je kolona mogla da se nesmetano kreće, ali, kao što se obično dešava, i ovoga puta smo izgubili jednog od najboljih boraca, drugu Rajka Majstorovića, zamenika komesara čete. Za vreme juriša neprijateljski rafal naneo mu je nekoliko rana od kojih je posle izvesnog vremena na putu za bolnicu u Crnoj Gori umro.

Preostali put do doline Ibra prešli smo relativno lako. S desne strane ostala nam je Kosovska Mitrovica i Kosovo polje, koje smo iz daljine posmatrali i intimno želeli da i tamo vodimo borbu protiv okupatora i njegovih slugu, kao što su je naši preci vodili protiv turskog osvajača.

Trećeg avgusta bataljon je bio prikupljen na polaznom položaju između železničkih stanica Leposavići i Slatine. Komandant i zamenik komandanta, sa komandirima četa, izvršili su svestrano izvidanje neprijateljskih položaja. Od železničke stanice Slatine prema Leposaviću nizali su se neprijateljski rovovi, most na Ibru prema Slatini čuvali su belogardejci koji su bili smešteni u visokim, od tvrdog materijala sagrađenim, bunkerima. Dva do tri kilometra od Slatine prema Leposaviću bilo je određeno mesto prelaza Ibra. Prva četa dobila je zadatak da zauzme most na Ibru i da napada prema železničkoj stanici, 2. i 3. su imale zadatak da likvidiraju neprijateljsko uporište ispred stanice Slatine, da daju obezbeđenje prema Leposaviću da napadaju Slatinu sa prvom četom. Prvoj četi je dodeljena protivtankovska puška sa nišandžijom Nikolom Janjićem, čiji zadatak je bio da dejstvuje na bunke iz kojih je branjen most na Ibru.

Na čelu kolone kretala se 1. četa, a za njom 2. i 3. Kad je jedan deo 1. čete došao neposredno do železničke pruge, iz pravca Kosovske Mitrovice naišao je voz prema Raškoj. Voz nismo smeli napasti jer bismo otkrili položaj, pa smo ga propustili. Voz je prošao da nas nije primetio i mi smo posle izvesnog vremena produžili prema Ibru.

Ibar smo vrlo brzo prešli u kolonama. Naišla je tada neprijateljska kolona od pet kamiona. Izvršili smo snažni juriš i iznenađenog neprijatelja razbili, nismo mu dozvolili da se snađe. U jurišu smo pobili ili zarobili Nemce koji su bili u kamionima, zaplenili smo kamione sa tovarom razne opreme i naoružanja, među kojima su bile i dve radio-stanice.

Po likvidaciji neprijatelja koji nam je nepredviđeno bio preprečio put, bataljon se usmerio prema železničkoj stanici Slatina, ubrzo očistio prilazne položaje

je i zauzeo je. Međutim, neprijatelj koji se nalazio u bunkerima na obezbeđenju mosta preko Ibra snažno nas je zasipao mitraljeskom vatrom, a mi nismo imali ni vremena ni mogućnosti da ga likvidiramo, jer smo imali zadatak da se pre dana odvojimo od Ibra prema Kopaoniku. Zato sam izdvojio desetine Tri vuna Kalavera sa dva puškomitraljeza i protivtenkovskom puškom da neutrališe i blokira neprijateljsku vatru. Ova je desetina vrlo uspešno obavila postavljeni zadatak i onemogućila neprijateljsko dejstvo.

No, prilikom povlačenja desetine nišandžija Nikola Janjić je hteo, iako nije morao, da sa pogodnijeg mesta ispali još nekoliko metaka, pokušao je da se prebaci i u tom pokušaju bio je smrtno pogođen. Janjić je rođen 1922. godine u selu Grkovci kod Bosanskog Grahova. U brigadi je bio od formiranja do pogibije, bio je vrlo hrabar i pouzdan borac, a za nišandžiju na protivtenkovskoj pušci došao je sa dužnosti kurira iz štaba bataljona. Dok je ovaj naš kratki zastanak trajao, naše položaje obasipala je neprijateljska topovska vatra iz pravca odakle smo napredovali. U ovim borbama teško je ranjen i komandir voda 2. čete Živko Srđić.

Nakon uspešno izvršene akcije i prelaska Ibra, 4. avgusta 1944. godine oko 8 časova bataljon je usmerio kretanje prema Kopaoniku. Komandant bataljona i zamjenik su na kratkom zastanku sa komandirima četa vršili kratku analizu izvršene akcije i upoznavali ih sa neposrednim zadacima.

Vojin I. Jarić

NA PRAVOM MJESTU

Prilikom forsiranja Ibra, 3/4. avgusta 1944, Četvrta krajiška brigada imala je nekoliko zanimljivih akcija. Minirala je njemački voz, oslobodila 86 italijanskih vojnika, zarobila nekoliko osebujnih Nijemaca.

Italijani su u neku ruku bili naivni. Izgledalo je kao da im je žao što smo ih na ovaj način oslobodili iz njemačkog voza koji smo minirali. Kao da smo im pokvarili planove. Vjerovali su da ih Nijemci prevoze u Njemačku na rad, a onda bi oni nekako pobjegli kući u Italiju. Sada im se, međutim, ukazuje druga, ne baš poželjna perspektiva — da ostanu sa partizanima i da se bore protiv Nijemaca.

Ali, nekima je odmah bilo jasno da im je mjesto među jugoslovenskim partizanima i da će se od njih prije i časno vratiti u svoju zemlju. Oni su kao antifašisti shvatili našu borbu, uslove i način života. Vrlo su se lako odlučili da ostanu u našim jedinicama kao borci antifašističkog fronta. Bili su odlični borci sve do kraja rata, a istakli su se osobito u borbama na Sremskom frontu.

Druga grupa smatrala je da je za njih ratovanje završeno, ali su ipak promijenili mišljenje i odlučili se da ostanu u našoj jedinici. Među njima mala grupa od desetak momaka, vjerovatno vezanih drugarstvom iz pred-ratnih dana ili iz vojne jedinice, nastojala je da dobije što bezopasniju dužnost. Očito su bili u dogovoru.

Kad smo ih upitali šta bi htjeli da rade u partizanskoj jedinici, odgovarali su kao po komandi: »Cuoco, barbiere, Cuoco, barbiere« (Kuvar, brico, kuvar, brico).

To je uveseljavalo partizane, a onda je postalo smiješno i njima, jer su se sjetili da se tada kod nas još nije previše kuvalo, a i da nemamo frizerske salone.

Završilo se tako što su ostali u jedinicama, ali se malo koji odlučio da traži da bude kuvar ili brico. Bili su odlični strijelci i izvrsni artiljerci.

Josip Defrančeski

NEKA SJEĆANJA SA KOPAONIKA 1944. GODINE

»Imate dobru četnu«

Početak avgusta 1944. godine 5. krajiška divizija, sa 2. proleterskom i 17. udarnom divizijom, forsirala je rijeku Ibar na prostoru između Kosovske Mitrovice i Raške. Po forsiranju Ibra, divizije su se našle na masivima planine Kopaonik, čiji su vrhovi i kose obrasli gustom, oštrom travom, dok su doline prave prašume, sa divnim i visokim drvećem, naročito jelama.

Da bi bar zaustavili dalji prodor navedenih divizija, četnici su sakupili velike snage kojima dadoše ime — grupa korpusa, kojom je komandovao vojvoda Račić. Tim snagama krenuše nama u susret da na Kopaoniku junački megdan dijelimo. Kako je 17. divizija bila na lijevom krilu, to joj je bio zadatak da ne dozvoli dalje četničko nastupanje, da ih zadrži do noći, a da ih ne napada.

Naša 4. krajiška brigada dobi zadatak da se cijeli dan odmara. Odmah smo znali da će naredne noći biti gužve. Tako je i bilo. Zarana smo večerali i, prije nego što se smrklo, bataljoni su krenuli svaki u svom pravcu. Pošto smo se cijeli dan odmarali i dobro večerali, to smo bili orni za borbu i zato je samo jedna grupa četničkih korpusa bila slab protivnik. Ovu misao potvrdiše prvi dodiri sa četnicima i prvi snažni juriši koji pokazahu izvanredne rezultate. Ta četnička pijana rulja (gotovo svi su bazdili na rakiju, a prvi zarobljeni rekoše da im je bilo naređeno da piju rakiju, vjerovatno da bi bili kuražniji) dade se u bijeg, pokušavajući da se spase.

Tu noć nismo potrošili mnogo municije, ali smo ostali bez nogu jureći po visovima i dolinama. Grupa Račićevih korpusa praktično je nestala. Velika većina je zarobljena ili se razbježala. Ostala je jedna grupa od oko 150—200 pravih zlikovaca, štablija i drugih, koja je zauzela dobar položaj i grčevito se branila. Morali smo, uz upotrebu minobacača i nešto većih napora, likvidirati i ovo uporište.

Tom prilikom, pored ostalih, zarobio sam jednog četnika—ljudeskaru, poput nekadašnjeg Glamočanina Miloša Vučićevića. Vidio sam da je u pitanju opasna zvjerka i zato sam rekao svom desetaru Hamdi Muji-noviću da ga veže. U toku vezanja četnik se obraća meni sa pitanjem: »Šta ste Vi ovdje?« Odgovorih mu da sam borac, a on će: »Da, borci su svi oni koji u ratu nose oružje i tuku se, ali pitam da li ste neki rukovodilac i kakav, jer imate te vaše oznake«. Rekoh mu da sam komandir čete, a on nastavi: »Svaka Vam čast! Vi zaista možete kazati da imate četnu pravih boraca, ali vam ipak nešto nedostaje«. Na pitanje šta je to što nedostaje, on odgovori: »Ovaj ne zna vezati«. Ja mu na ovu primjedbu rekoh da ima pravo, jer da borce NOV niko i ne uči kako će druge vezati. Kažem mu da mi narod oslobađamo i štitimo od neprijatelja i njegovih slugu, pa nemamo ni razloga da ga vežemo, da zavedene ljude po zarobljavanju puštamo svojim kućama ili oni dobrovoljno ostaju sa nama, a da vežemo samo poneke kao što je on i to samo dok ih ne predamo sudu. »Ali — kažem mu ja — da ne biste ostali u ubjeđenju da partizani ne znaju i vezati, svezacu Vas ja«. Upitah ga zatim da kaže kako sam ga ja svezao, a on će: »Svezali ste me dobro, ali da bijaše kakva sreća, kao što bi nesreća, pa da Vi meni padoste šaka, vidjeli biste kako popo četnik veže«.

Ispitivanjem je utvrđeno da je "ivaj pop-četnik bio opasan zlikovac.

»Nas dva dugo drugujemo«

Imali smo dosta drugova kojima su se borci divili zbog njihovih vrlina. Jedan od takvih je bio i Đuro Met-

lič, zvani Metla, koji je rođen u Rorama kod Glamoča 1923. godine. Pre borbe tih, povučen i skroman, u borbenim okršajima začuđujućom brzinom barata svojim »šarcem«, prosto drugi čovjek. Nosi »šarac« otprilike od druge polovine 1943. godine a prije toga nosio je »brnac«. Na Kopaoniku trebalo je da preda »šarac« drugom borcu, a on da primi dužnost desetara jedne desetine, jer je to, s obzirom da je otišlo mnogo starih boraca u novoformirane jedinice, situacija iziskivala. Obraćam se Đuri riječima: »Đuro, predaćeš »šarac« Arifu Omerbegoviću (bio je to krasan momak, iz okoline Turbeta kod Travnika, i neustrašiv borac, poginuo je na Sremskom frontu), a ti ćeš ići za desetara 1. desetine u 1. vod«. Kad to rekoh, taj mirni Đuro prosto se uvrijedi i naljuti baš kao da je ovim degradiran. Razape nogare i »šarac« spusti na ledinu, kleče pored njega i obuhvati ga objema rukama, a onda md se obrati riječima: »Druže komandire, niko ga iz mojih ruku neće oduzeti dok sam ja živ«. Tako klečeći uspravi »šarac«, sklopi mu nogare, pridržavajući ga lijevom rukom, potapša ga desnom i poljubi, govoreći mu: »Rođeni moj«. Onda mi se ponovo obrati riječima: »Znaš li, bolan komandire, da je on (pokazujući na »šarca) dio mene, pa kako bih se ja od njega rastao. Nas dva dugo i dugo drugujemo u našoj 2. četi i ja sam s njim siguran, a bez njega kao grana okresana«. Ostalo mi je da samo slegnem ramenima.

Tako je Đuro Metlič drugovao sa svojim »šarcem« sve do proboja Sremskog fronta, u proljeće 1945. godine, kada se morao s njim rastati, jer je u tim krvavim borbama ostao bez jedne noge i sa teškim oštećenjem druge. Danas Đuro živi u Banatskom Despotovcu kao teški ratni vojni invalid, ali i danas pun duha.

Slavko Rokvić

RASTANAK SA ČETVRTOM KRAJIŠKOM UDARNOM BRIGADOM

Vojin Jarić i ja stali smo u stroj 4. krajiške brigade 9. septembra 1942. godine kada je formirana na Tičevu kod Bosanskog Grahova. Tada smo bili na dužnosti komandira i delegata pratećeg voda 1. bataljona, a zatim komandira i komesara 1. čete istog bataljona. U našoj slavnoj brigadi proveli smo dve godine i pre-gazili nekoliko hiljada kilometara. Ponovo smo zajedno u stroju avgusta meseca 1944. godine, u jednom selu kod Kuršumlje. Tada smo sa još 84 rukovodioca iz 1, 4. i 10. krajiške brigade krenuli u novoformirane srpske jedinice na području Puste Reke, Toplice i Jablanice. Tada je Rade Zorić otišao za komandanta, a Mladen Marin za komesara divizije, Vojin Vidović za komandanta brigade, dr Julka Mešterović u sanitet itd.

Kada smo krenuli, u koloni smo zajedno razmišljali o novim jedinicama i borcima, kako će nas primiti kao Bosance — Krajišnike. Bilo je raznih nagađanja i razmišljanja, ali presudno je bilo to da smo mi članovi KPJ, i gde nas ona odredi treba da idemo sa voljom i pesmom. Rastanak sa četom, bataljonom i brigadom nije bio lak, jer smo bili dugo vremena zajedno. Nije se moglo reći kome je bilo teže: njima koji ostaju ili nama koji odlazimo. Rastanak je bio uz pesmu, igru i drugarske zagrljaje, stisak ruku, i oči pune suza, uz pozdrav: »Videćemo se kad se završi rat«.

Kada smo se rastali od naše brigade, kolona je disciplinovano krenula u pravcu Puste Reke. Na čelu kolone bio je Koča Popović, komandant Glavnog štaba za Srbiju. U toku pokreta bilo je nekoliko zastoja radi odmora. Pokret je vršen danju i noću sve dok ni-

smo stigli u selo Bojnik, gde se tada nalazio Glavni štab Srbije.

Sećam se jednog detalja. Sedili smo i ručali kod jednog izvora. Za ručak smo imali suhu hranu koju smo nosili. Komandant Koča Popović, sedeo je blizu izvora, a mi oko njega. To je bilo divno mesto na jednom proplanku. Bio sam udaljen nekoliko metara od Koče i on me upita: »Crni, odakle se mi poznajemo?« Ja odmah odgovorih: »Druže komandante, sa Cigelja kod Bosanskog Grahova. Tada ste, gledajući kartu, govorili da je Mračaj besputan i da je teško provesti kolonu ka Golubiću. Ja sam bio dobio zadatak da nađem vodiča koji dobro poznaje teren. Uzeo sam N. Trivana iz sela Stožišta. On je kolonu proveo bez poteškoća i tako je izvršen napad na Italijane u Golubiću«. Tada je Koča Popović bio komandant 1. proleterske brigade. To je bilo oktobra-novembra 1942. godine.

Kada smo stigli u selo Bojnik, tu smo se odmorili, a zatim je izvršen raspored Krajišnika po jedinicama. Vojin Jarić, je bio raspoređen u 15, a ja u 11. srpsku brigadu. I ostali su dobili raspored po jedinicama. Nismo odmah krenuli u raspoređene jedinice, već smo se zadržali 2—3 dana na odmoru i u obilasku pusto-rečkih sela.

Doček Krajišnika u selima Puste Reke bio je topao. Prošli smo kroz sela Bojnik, Gornji i Donji Statovac, Žitni Potok, Lapotince, Gornje i Donje Konjuvce. Dok smo prolazili kroz sela, svuda nas je čekala puna trpeza jela i pića. Mnogi su drugovi govorili da nisu ovako jeli i pili u svom životu. Posle ručka nastajalo je narodno veselje. Pevale su se krajiške pesme i igralo »kozaračko kolo« — prvi put u ovom kraju, a odmah zatim »čačak«, »moravac« i druga. Muzike je bilo napretek: trubači, harmomikaši, violinisti.

Kada smo se dobro odmorili, proveselili i zbilžili sa meštanima, došao je drugi težak rastanak, kako između nas, tako i sa meštanima. Eto, tako smo se ponovo rastali Vojin i ja i ostali drugovi Krajišnici i otišli po rasporedu u svoje jedinice, gde su nas čekale odgovorne dužnosti i zadaci i gde smo prenosili naša borbena i životna iskustva.

Pero Lukač

ZASEDA PRVOG BATALJONA NA PRUZI U DOLINI REKE IBRA

Posle razbijanja jakih četničkih snaga na Kopaoniku, 1. bataljon ostao je na ovim položajima i obezbeđivao naše snage iz pravca doline reke Ibra. Sa ove planine, Milanovog vrha (k. 2017), pružali su se divni pogledi prema dolini reke Ibra, Kosovu, južnoj Srbiji i Šumadiji. Oko 15 lepih avgustovskih dana, provedli smo na Kopaoniku. Komunikacije u dolini Ibra držali su i kontrolisali Nemci. I danju i noću prolazili su vozovi, a odvijao se i drumski saobraćaj.

U to vreme glavne snage 4. krajiške brigade vodile su borbe na sektoru Brusa i u rejonu sela Blaževa obezbeđivale prihvatanje materijala, koji su saveznici spuštali padobranima za potrebe naše Operativne grupe divizija.

U popodnevnom časovima, 27. avgusta 1944. godine, komandiri i komesari četa pozvani su u komandu bataljona. Komandant bataljona Ilija Barišić — Ilibaša, njegov zamenik Marko Vukobrat i komesar Stanko Marjanović, upoznali su nas sa zadatkom, tj. sa planiranom zasedom na pruzi između Raške i Kosovske Mitrovice, koju je trebalo da organizujemo i izvedemo u toku noći. Po dobijenom zadatku komandir 1. čete Rade Ribić, komesar Đuro—Duka Marjanović, komandir 2. čete Slavko Rokvić, komesar Jovo Tubin, komandir 3. čete Pane Krčmar i komesar Drago Filipović, komandir pratećeg voda Stevo Galić i komandir minerskog voda brigade Ilija Đerić, uputili su se u svoje jedinice i izvršili pripreme za pokret.

Sa Kopaonika do Ibra trebalo je savladati strmo i pošumljeno zemljište po kome je noćno kretanje dosta

otežano. Zato smo iskoristili dan i kad je pao mrak izbili u rejon zasede. Prema već dobijenom zadatku čete su zaposedale položaje. Na desnom krilu, pored pruge, nalazila se 1. četa, levo od nje 3, a zatim 2. četa. Pozadi 3. čete nalazio se prateći vod. Sasvim blizu ispred naših položaja nalazila se pruga, odmah preko nje i nešto niže reka Ibar. Nastala je tišina i iščekivanje. Samo su mineri pod zaštitom naših mitraljeza užurbano postavljali minu na električno paljenje. Sve je ovo izvedeno uz neposredno učešće našeg iskusnog i hrabrog минера Ilije Đerića.

Iako je bila lepa i vedra avgustovska noć, u dugom čekanju u zasedi već smo počeli gubiti strpljenje i počele se javljati sumnje da će nam noć uzalud proći. Tek pred zoru, 28. avgusta, začu se huktanje lokomotive iz pravca Kosovske Mitrovice. Još je bila prilično daleko, ali osećamo da se sve više približava mestu zasede. Na našim položajima sve nekako živnu, osećanje radosti, ali i neke neizvesnosti da li ćemo uspeti u izvršenju ovog zadatka. I kompozicija se pojavljuje iza jedne krivine na našem levom krilu. Svi iščekujemo šta će uraditi naši mineri. Iskusnom mineru Iliji Nemci nisu mogli podvaliti. Propustio je dva vagona puna peska koji su bili ispred lokomotive i mina je grunula pod njenim točkovima. Nastao je lom i krkljanac u kompoziciji. Istovremeno, iz svih naših oružja otvorili smo žestoku vatru po neprijatelju. Očigledno i Nemci su bili pripremljeni za iznenađenja pa su nam odgovorili vatrom iz automatskog oružja. Naročito su davali otpor iz nekoliko vagona koji su bili obloženi vrećama peska i pripremljeni za borbu. Naše jedinice izvršile su juriš, pa je nastala vrlo žestoka borba u vagonima i oko njih. Neki primeri iz ove borbe ostali su mi i danas u živom sećanju.

Nikola Tomić, nišandžija na minobacaču, jurišajući sa ostalim borcima, bacio je dve bombe u vagon pun Nemaca. Posle eksplozije bombi uskočio je u vagon. Jedan Nemač, koji je ostao živ, otvorio je vatru iz automata i rafalom iznad lakta, odsekao mu ruku koju je zadržavao rukav bluže. Nikola je dotukao i tog Nemca, a zatim iskočio iz vagona. Kada me je ugledao,

obratio mi se rečima: »Komandire, ja nemam ruke«. Nikola je bio prava junačina, što je pokazao i u ovoj borbi.

Uskočio sam u sledeći vagon. Među mrtvim Nemcima našao sam teško ranjenog mitraljesca Dušana Sabljića, koji je još u rukama držao svoj »šarac«. Druga Sabljića poznavao sam kao hrabrog puškomitraljesca, dobrog desetara i skojevca. Kao teški ranjenik prebačen je u Italiju (Gruma) na lečenje, gde je i podlegao ranama.

Neke vagone Nemci su bili zaključali pa nam je trebalo dosta napora da ih otvorimo. Tako kod jednog vagona primetih Mitra Jokića kako kundakom puške udara u vrata i pokušava da ih otvori. Rekao sam mu da će tako teško uspeti, već da ispali rafal iz mitraljeza u predelu brave. Tako je i učinjeno. Ubrzo, vrata se otvoriše i istovremeno ispadoše tri mrtva Nemca.

Kada smo bili već pri kraju da do tučemo Nemce i da uništimo ovu kompoziciju, od Ušća je pristigao blindirani voz. Kako nam nije bilo u planu da se upuštamo u borbe gde bi se izlagali nepotrebnim gubicima, stiglo je naređenje za povlačenje. Požurio sam prema zadnjim vagonima. Na jednom otvorenom teretnom vagonu primetio sam komandanta bataljona Iliju Barišića kako sa postolja demontira protivavionski mitraljez. Okolo je već bio raspoređen vod Đure—Đude Raduna i otpočeo štititi povlačenje naših jedinica. Dok su se naše jedinice izvlačile iz borbe, na visovima s leve strane Ibra pojavili su se četnici. Otvorili su vatru na nas i ranili nam jednog borca. Vod pod komandom Ilije Karanovića i vod pod komandom Davida Kovačevića, iz 3. čete, prihvatili su borbu sa Nemcima koji su dejstvovali iz blindiranog voza. U zaštiti naših jedinica u izvlačenju naročito su se istakli naši mitraljesci Jovo Barišić i Meho Vrbanac.

I ovoga puta ne mogu da ne spomenem našu hrabru bolničarku Stanu Konjik, koja je zajedno sa ostalim borcima jurišala i među prvima pružala pomoć ranjenim drugovima.

U ovoj kratkoj ali žestokoj borbi Nemci su imali oko 150 ubijenih i ranjenih vojnika, među kojima dva potpukovnika i tri kapetana. Uništen je jedan top i oš-

tečeno ili uništeno oko 80 vagona. Mi smo imali pet ranjenih, od kojih tri teže. Teško je ranjen i naš mimer Ilija Đerić. Vraćali smo se na Ko paoni k sa prijatnim osećanjem da smo uspešno izvršili još jedan zadatak.

Pane Krčmar

PROSLAVA DVOGODIŠNJICE FORMIRANJA BRIGADE U IVANJICI

Prvih septembarskih dana 1944. godine počeo je sveobuhvatni napad na neprijatelja u zapadnoj Srbiji i u Šumadiji. Noću 7/8. septembra jedinice 5. krajiške divizije prešle su Ibar u širem rejonu Biljanovca. Reka je pregažena preko gazova nedaleko od rudnika Jarando. Posle uspešnog prelaska Ibra i izvedene akcije na rudnik Jarando, brigada je 8. septembra u 8 časova ujutro stigla u selo Kosurići i tu se zadržala ceo dan. Rano ujutro, 9. septembra, brigada je izvršila pokret, prošla pored manastira Studenice i stigla u selo Mlanča, bez dodira sa neprijateljem. U tom selu brigada je dobila naređenje za napad na Ivanjicu.

Po naređenju Štaba divizije brigada je izvršila pokret 10. septembra u 3 časa ujutro i produžila pokret pravcem: Vrteljka — Velike livade — Božac.

Početak septembra iz Ivanjice su se povukli Nemci i Bugari. U njoj su četnici postali gospodari i zaposeli već izgrađene bunkere i rove oko varošice. Dolaskom 4. brigade u selo Mlanču, četnike u Ivanjici uhvatila je panika. Kada je brigada, 10. septembra, stigla na visove Bedine Varoši, Javorski četnički korpus, na čelu sa komandantom Cvetićem, beži u Dragačevo, u pravcu sela Kaone. Nedićevci su pobjegli u pravcu Čačka. Nekoliko dana pre dolaska partizana četnici su izdali strogo naređenje u kojem nalažu svim muškarcima da napuste Ivanjicu. Ostalim građanima su naredili da ne otvaraju kuće dok se u gradu nalaze partizani. Pretili su strogim odmazdama ukoliko se prekrši njihova naredba.

U kasnim večernjim časovima, 10. septembra, delovi brigade ušli su u Ivanjicu. U toku noći i u ranim jutarnjim časovima izvršen je pregled svih četničkih i drugih magazina i pronađeno nešto brašna koje četnici, zbog panike, nisu uspeli da evakušu. Izvršen je pregled i svih javnih zgrada.

Rano ujutro, 11. septembra, u Ivanjicu je stigao i Štab divizije. S obzirom na predstojeće zadatke divizije, pa i 4. brigade u vezi s planiranim napadom na Užice, Štab divizije tražio je od Štaba Operativne grupe divizija odobrenje za proslavu dvogodišnjice formiranja 4. krajiške brigade. Proslava je odobrena.

U prepodnevnom časovima jedinice brigade otpočele su pripreme. Borci su čistili oružje, odeću i obuču. Uvečavali su i strojevi korak, da bi što bolje prošli ispred Štaba divizije, delegata iz drugih brigada i predstavnika vlasti. U centru grada podizana je bina.

U blizini varošice, na jednoj poljani, 11. septembra u 14 časova brigada se postrojila po bataljonima za svečanu smotru. Smotru je izvršio komandant divizije Milutin Morača, nekadašnji komandant ove udarne jedinice, najpopularnija ličnost u brigadi pa i u diviziji kao celimi. Zbog njegovog velikog autoriteta i popularnosti, borci su o njemu ispevali niz partizanskih pesama. U vreme proslave formiranja brigade, pa i nešto ranije, najviše se pevala ova pesma:

Ide vojska od Drvara,
Materića komesara.
Ide vojska krajišnika,
Milutina pukovnika.
Milutine, pukovniče,
Sa tobom se borci diče.
Ti prevede diviziju,
preko Ibra u Srbiju.

Vid—Vicuka Bodiroža raportirao je komandantu divizije da je brigada spremna za smotru.

Na tom teškom dvogodišnjem borbenom putu, brigada je bila u brojčanom padu ili usponu. Zbog ranjavanja, tifusa i drugih bolesti od formiranja pa do jula 1943. godine brigadu je napustilo blizu 300 boraca. I kasnije je bilo osipanja iz brigade ali u manjem

broju. Kao i u druge jedinice i u 4. krajišku brigadu su, skoro svakodnevno, stupali novi borci. Prva brojčano najjača popuna brigade izvršena je u avgustu i septembru 1943. godine. U tom vremenu u brigadu je stupilo oko 145 boraca iz opština Bugojno, Gornji Vakuf, Rostova, Sarajevo i drugih mesta. Veliki broj boraca brigada je dobila i iz 6. krajiške brigade i Visočko-fojničkog odreda, tako da je početkom oktobra 1943. godine brojala oko 946 boraca. Tada je ona imala u svom sastavu preko 260 članova Partije i kandidata i oko 580 skojevaca. Drugu brojniju popunu brigada je imala početkom septembra 1944. godine na Kopaoniku. U toj popuni u brigadu je stupilo preko 200 boraca iz sela ustaničke Toplice, Jablanice i jednog dela kruševačke Župe. U brigadu su stupali Srbi, Hrvati, Muslimani, Albanci, Crnogorci i drugi narodi i narodnosti. Bilo je boraca i iz drugih država: Rusa, Italijana, Bugara, i drugih. S pravom se može reći da je i 4. brigada bila brigada bratstva i jedinstva.

Kao i ostale proleterske i udarne brigade, i 4. krajiška brigada bila je rasadnik kadrova. Ona je samo u 12. krajišku brigadu, novoformirane dalmatinske jedinice, Visočko-fojnički i Limski partizanski odred i u srpske jedinice koji su upućeni sa Kopaonika, dala oko 65 rukovodilaca. Na više položaje su upućeni, pored ostalih, Rade Zorić, Vojin Vidović, Aleksa Đukić, Đuro Đurić, Lazo Radošević.

U pomenutim i drugim borbama, koje je brigada vodila od formiranja, izgubilo je živote preko 650 boraca.

Na smotri brigade u Ivanjici bilo je postrojeno oko 1.200 boraca. Bile su prisutne i delegacije iz 1. i 10. krajiške brigade. Pred postrojenom brigadom govorili su Milutin Morača u ime Štaba divizije, Petar Simurdić, komesar 1. krajiške i Marko Srđić u ime 10. krajiške brigade. Borce je pozdravio i Rato Dugonjić, sekretar CK SKOJ-a.

Sve govornike borci su srdačno pozdravili, a posebno Milutina Moraču i Ratu Dugonjića. Proslava je dala još više podstreka mladim borcima iz Srbije da i oni budu hrabri kao i njihovi stariji drugovi.

Posle smotre brigada je u paradnom maršu prošla glavnom ulicom Ivanjice. Na čelu kolone su jahali članovi štaba brigade, a za njima su išli bataljoni po ešalonima.

Za celu brigadu i za sve goste priređena je zajednička večera. Posle večere bilo je vrlo živo i veselo. Po četama i batalj onima pevale su se bosanske, crnogorske, srbijanske i druge narodne i partizanske pesme. Bilo je natpevavanja između četa i bataljona.

Uveče su borci brigade i kulturna ekipa divizije, u hotelu »Spasović« u centru grada, održali priredbu. Pre početka priredbe, kraćim govorima prisutne su pozdravili Ilija Materić, komesar divizije i zamenik politkomesara brigade Milan Trninić.

Iako se brigada kratko zadržala u Ivanjici, ona je u narodu ostavila dubok utisak. U brigadu i u druge jedinice divizije stupilo je na desetine novih boraca.

Sutradan, 12. septembra, brigada je krenula na nove borbene zadatke radi konačnog oslobođenja naše zemlje.

Spiro Višekruna

OSLOBOĐENJE BELANOVICE

Borci 4. krajiške brigade, prilikom marša od Uzi-
ca ka Šumadiji, u s. Branetići su se susreli sa borcima
čačanskog partizanskog odreda od 35 boraca. To je
bila velika radost i za nas i za njih. Naročito su bili
zadovoljni borci iz odreda kad su nas videli kao pravu
organizovanu narodnu vojsku. Pevalo se i igralo. Od
drugova smo dobili dragocene podatke o neprijatelju
na ovom regionu. Uveče je održan veliki narodni zbor,
na kome je govorio, koliko se sećam, Miloš Minić. Mi
smo održali priredbu koju je narod sa oduševljenjem
primio. Narod ovoga kraja, i pored velikog terora, nije
prekidao sa borbom protiv okupatora i njegovih slu-
gu. Topao prijem je neverovatno pozitivno delovao na
borce, na njihov moral i borbeni duh. Mnogi borci su
govorili da vredi ginuti za slobodu ovakvog naroda i
da treba kazniti izdajnike koji pomažu okupatoru da
ugnjeta narod Šumadije. Te reči su borci i sproveli
u delo kroz borbe na području Belanovice i Arand-
lovca, gde su svetili žrtve naroda ovog područja, koji
nije pokleknuo pred neprijateljem i u najtežim tre-
nucima. ***

Četvrta brigada je dobila zadatak da zauzme varo-
šicu Belanovicu, u kojoj se nalazio Rudnički četnički
korpus, jačine 500—600 četnika. Sedamnaestog septem-
bra 1944. godine u 06,00 časova brigada je krenula na
zadatak. Pokret je izvršen u dve kolone. Desna kolona
bila je sastavljena od 1, 2. i 4. bataljona, a levu kolo-
nu činio je 3. bataljon.

Čim se desna kolona približila, četnici su na nju
otvorili vatru iz topa i protivavionskog mitraljeza. Raz-

vila se oštra borba. Četnici su se grčevito branili. U desnoj koloni, zapravo na desnom krilu, napadao je i 4. bataljon. Bataljon je imao žesću borbu na Visu, a manju na Gornjem brdu i ušao u varošicu preko Konjevca (k. 278) zajedno sa borcima 1. i 2. bataljona 17. septembra 1944. godine oko 9 časova.

Narod ovog područja bio je dugo pod četničkom vlašću. Zbog četničke propagande ljudi su bili zaplašeni našim dolaskom, neko vreme su izbegavali susrete sa našim borcima, jer su se plašili četničke odmazde. Pošto smo se razmestili po kućama u Belanovici, imali smo priliku da vodimo duge razgovore sa meštanima kojima smo objašnjavali ciljeve naše borbe i četničku izdaju. Taj isti narod brzo nas je prihvatio. Pri odlasku iz varošice, 18. septembra 1944. godine, narod nas je ispratio sa: »Srećan vam put i dodite nam što pre«.

Brigada se dobro odmorila i nahranila u ovoj varošici, a zatim izvršila pokret prema Arandelovcu.

Organizovano je detaljno izvidanje terena prema Arandelovcu i prikupljanje podataka o neprijatelju. Ovde nije bilo teško prikupiti željene podatke, jer je narod Darosave (sada Partizani), Bukovika i drugih sela u okolini bio za našu borbu. Naročito želimo da istaknemo topao doček koji su nam priredili stanovnici s. Darosave. Četnici su je prozvali »Mala Moskva« ili »Crvena Darosava«. Skoro svi sposobni muškarci su otišli u partizanske odrede i brigade. Taj narod je imao dobro organizovanu narodnu vlast. Naše borce su zastavljali na putu, nudili im hranu i pitali kad će doći 1. i 2. proleterska brigada u kojima su imali svoje najbliže. Pričali su nam da oni znaju kako je narod Bosanske krajine primio proletere iz Srbije. Čudili smo se kako je taj narod informisan o situaciji u našim krajevima i u celoj Jugoslaviji.

Milan Grbić
Milan-Mičo Tankosić

U ZASEDI NA ASVALTNOM DRUMU

Na putu za Šumadiju, navečer 17. septembra 1944. godine, naša brigada je stigla u varošicu Belanovicu. Posle kraće borbe sa četnicima, koje smo brzo razbili, tu smo prenočili i sutradan rano krenuli u pravcu Bukulje i Arandelovca. Odlučeno je da se toga dana izvrši napad na Arandelovac. Za napad na grad određena je 1. krajiška brigada i 3. i 4. bataljon 4. brigade. Deseta krajiška brigada napala je Venčac, a kao glavni zadatak je imala da spreči intervenciju neprijatelja od Topole ka Arandelovcu. Naš 1. i 2. bataljon, čiji sam borac bio i ja, imali su zadatak da u rejonu sela Markovac preseku put Mladenovac—Arandelovac.

Pošto su objekti predviđeni za napad naše brigade bili dosta udaljeni, morali smo krenuti izjutra rano. Naš 2. bataljon išao je preko sela Darosave (sada Partizani), Stojnika i Markovca. Nismo imali vremena da se zadržavamo. Ipak, ostao mi je u nezaboravnom sećanju prolazak kroz selo Darosavu. Tog sunčanog i toplog dana u prepodnevnom časovima stigli smo u selo gde nas je narod dočekaao organizovano i sa velikim oduševljenjem. Svi su izašli na put, klicali nam, a na njihovim ozarenim licima svi smo videli koliko su nam se radovali. Nudili su nam hranu i voće. I nešto kraći zastanak koji smo tu imali bio je dovoljan da osetimo da je to ona Srbija o kojoj smo slušali i čitali. Na sličan način su nas meštani dočekali i u Stojniku.

U selo Markovac stigli smo oko 13 časova i izašli na put Mladenovac — Topola. Većina naših drugova se pi'vi put susrela sa asvaltnim putem. Mnogi su se ču-

dili da na putu nema ni blata ni prašine. Bilo je pokušaja da se na drumu ukopaju i postave protivtenkovske mine, ali nije išlo, pa se od toga odustalo.

Naš bataljon je poseo položaj i napravio zasedu duž ovog drumu i to, gledano od Mladenovca prema Arandjelovcu, na njegovoj desnoj strani. Zemljište koje smo poseli bilo je potpuno ravno. Međutim, bilo je tu dosta nekakvih živica pa smo ih koristili za maskiranje. Negde oko 16 časova od Mladenovca se pojavila motorizovana kolona. Pustili smo je da uđe u zasedu, a zatim smo otvorili vatru. Čim je otpočela borba, odmah smo otkrili da se radi o Nemcima. Iako su bili iznenađeni, pružali su dosta jak otpor iz oklopnih kola. Tukli su iz flakova. Tukli smo i mi sa protivtenkovskim puškama, tako da oni nisu izdržali i počeli su se povlačiti. Bataljon je izvršio juriš. Ubili smo 20 Nemaca i jednog nedićevca, a zaplenili smo osam ispravnih kamiona i oštetili jedan blindirani automobil.

Pošto su kamioni bili ispravni, pojavio se problem šta da radimo sa njima. Imali smo dosta vremena i mogli smo ove kamione izvući ali, na žalost, od nas 250—300 boraca u bataljonu jedino je komesar bataljona Lazo Tripković znao da vozi motorna vozila. Neki drugovi su se šalili i govorili da bi bolje bilo da smo zaplenili volovska kola, jer bismo znali šta bismo sa njima činili pošto smo vični u baratanju takvom »tehnikom«.

Pored krajišnika i izvesnog broja drugova iz nekih krajeva van Bosanske krajine, u bataljonu se nalazilo i nekoliko boraca iz Sarajeva. Među Sarajlijama u 3. četi bio je borac kojeg smo zvali čifčija, koji je bio izuzetno hrabar i vešt u rukovanju oružjem i jedan među najboljim puškomitraljescima u bataljonu. Pored toga, on se u sve pomalo razumevao. Upravo kad se odlučivalo šta raditi sa kamionima, čifčija je prišao komesaru Lazi i posmatrao kako on pali motor i upravlja kamionom. Javio se i on da zna voziti, ali pod uslovom da mu Kemal Fazlić—Kemo bude pomoćnik. Ušla su oba u kabinu i kamion je krenuo. Bilo je tu poskakivanja, gašenja motora pa opet paljenja, kretanja i kočnja, ali su ipak pomalo odmicali i sledili komesara Lazu koji je pred njima vozio.

Posle dosta peripetija, pred sam mrak, mi smo se sa dva kamiona našli u selu Stojniku gde smo zanoćili. Razume se, preostali kamioni su na putu spaljeni. Opet nas je narod u selu razdragano dočekaao, a i mi smo bili iradosni jer smo uspešno izvršili zadatak i to bez gubitaka. Pored ostalog, naši kamioni su ubrzo bili cvećem okićeni. Učinile su to omladinke ovih sela, a mi smo se tada sećali da su naše omladinke — Krajiškinje kitile top 1. proleterske brigade kad je ona u oktobru 1942. godine napadala na Bosansko Grahovo.

Dušan Perduh

BORBA ZA OSLOBOĐENJE ARANĐELOVCA

Četvrta krajiška brigada posle oslobođenja Belanovice, 17. septembra 1944. godine, i kraćeg odmora, prikupila se u s. Jeloviku gde je prenoćila. Ujutro, 19. septembra u 04.00 časa izvršila je pokret pravcem sela Garaši i Darosava (sada Partizani), gde je stigla nešto oko 8,00 časova. Tu se malo odmorila i pripremila za pokret na polazne položaje odakle će napasti Aranđelovac. Obaveštajni organi bataljona i brigade prikupljali su podatke o neprijatelju u gradu.

Narod Darosave oduševljeno je dočekaao naše borce.

Prema opštem planu, na grad napada 1. d 4. krajiška brigada, tako da 1. brigada zauzima Bukulju i sa juga napada grad. Četvrta krajiška brigada sa dva bataljona napada grad sa zapadne i severne strane, a sa druga dva bataljona preko sela Orašca i Markovca izbija na spojeve puteva koji vode od Topole d Aranđelovca prema Mladenovcu.

Desno od 1. brigade napadala je 10. krajiška brigada preko Venčaca i sela Banje prema Topoli. Dese-toj brigadi sadejstvovala je 2. šumadijska brigada na pravcu Venčac — Kapetanovi stanovi.

Odlučeno je da opšti napad počne 19. septembra 1944. godine u 12 časova.

Bataljoni 4. krajiške brigade krenuli su na izvršenje svojih borbenih zadataka oko 10 časova. Bataljoni su relativno lako i neopaženo došli u polazne rejone za napad. Nešto pre određenog vremena za napad počela je borba 1. krajiške brigade sa jakom motorizovanim kolonom koja se kretala cestom od Aranđelovca prema Travnom polju. Tačno u određeno vreme bata-

ljoni 4. krajiške brigade krenuli su u snažan juriš na prednje neprijateljske položaje. Taj juriš bio je toliko silovit da smo u tili čas likvidirali neprijatelja d na »njegovim leđima« upali u grad.

Zanimljivo je istaći jednu epizodu iz tog munjevitog napada. Druga četa 4. bataljona dobila je zadatak da se prebaci preko ceste koja vodi iz grada prema s. Bukoviku, izbije na železničku stanicu i da se poveže sa našim 3. bataljonom. Prilikom prelaska ceste kod groblja, kad ni polovina kolone nije prešla na drugu stranu, iz grada cestom prema s. Bukoviku naišla je, u četvororednom stroju, četnička kolona sa zastavom. Četnici su pevali neku svoju pesmu a na čelu kolone jahao je oficir. Očito je da oni nisu pretpostavljali da se mi u to vreme možemo pojaviti u blizini grada. Kad su nas primetili, zastali su i počeli da viču: »Ko je tamo?« Mi smo se okrenuli nadesno i stvorili streljački stroj prema njima. Otvorili smo vatru a odmah izvršili juriš i za njima upali u grad. Zarobili smo 15 četnika.

I ostale dve čete 4. bataljona uspele su da prodru u grad sa zapadne strane. Treći bataljon u svom brzom naletu likvidirao je neprijatelja i izbio na glavnu ulicu koja preseca grad na dva dela. Prva brigada, pošto je likvidirala nemačku kolonu na Bukulji, sručila se na južni deo grada i za kratko vreme likvidirala sve neprijateljske položaje na tom pravcu.

Prvim naletom nismo uspeli da potpuno razbijemo neprijatelja. Očito je neprijatelj bio iznenađen našim silovitim napadom, te smo lako upali u grad, ali se brzo snašao, organizovao i branio iz čvršćih kuća. Pokušao je nekoliko puta protivnapad, ali bez uspeha. Do 17 časova potpuno smo okružili neprijatelja i sabili ga u nekoliko tvrdih zgrada u centru grada. Iz ovih objekata neprijatelj je davao žestok otpor. Kičmu neprijateljske odbrane činili su: žandarmerijska kasarna i hotel »Staro zdanje« u centru grada. Tu su se održali sve do 16 časova, 20. septembra, kada su konačno likvidirani.

Prema dobivenim podacima preko terenskih radnika i naših obaveštajaca, utvrđeno je da se na području grada i Bukulje nalazilo oko 1.200 četnika i nediće-

vaca. Bilo je i 90 Nemaca koji su, čim je počela borba, pobjegli u pravcu Topole sa dva kamiona.

Narod ovog područja lepo nas je primio. Bio je jako ozlojeđen na četnike koji su tri godine sejali teror i smrt. Oslobođenjem grada Aranđelovca narod se masovno uključio u opštu borbu za konačno oslobođenje. Dobili smo veliki broj novih boraca u naše jedinice.

Ranjenici 5. krajiške divizije nikad neće zaboraviti veliku pažnju koju im je narod Aranđelovca i okoline pružio dok se bolnica nalazila u selu Banji. Narod je donosio svakodnevno pune korpe razne hrane i voća. To je ulivalo moralnu snagu ranjenicima.

Prvi i 2. bataljon su izvršili svoj zadatak na cesti između Topole i Mlađanovca, uništivši dve kolone nemačkih kamiona, tako da je brigada u celini izvršila svoj zadatak.

Posle završetka aranđelovačke operacije, 4. krajiška brigada nastavila je teške borbe prema Mladenovcu i Kosmaju. Njen 4. bataljon upućen je na samostalan zadatak na područje Kosmaja da sa Kosmajskim partizanskim odredom razvija borbu prema Sopotu i Lazarevcu. Uspeši su bili veliki. Bataljon se vratio u sastav brigade početkom oktobra 1944. godine sa velikim brojem novih boraca iz Sopotu i okolnih sela.

*Milan Grbić
Milan Tankosić*

OSLOBODENJE ARANDELOVCA

Četvrta krajiška brigada se 18. septembra 1944. godine prebacila iz rejonu Belanovice u sela Jelovik i Darosavu. Tim borbenim poretkom doveli smo neprijatelja u zabludu da ne nameravamo da napadnemo Arandelovac. U selu Darosavi (sada Partizani) našli smo oko 10 partizana, meštana koji su izašli iz ilegalnosti. Oni su nam dobro došli, dali su nam obaveštenja o neprijatelju u Arandelovcu i okolnim selima.

Štab 5. divizije odlučio je da 4. krajiška brigada sa 3. i 4. bataljonom napadne Arandelovac, a sa 1. i 2. bataljonom u rejonu sela Markovac poruši cestu i prugu i ne dozvoli neprijatelju da nam iz Mladenovca udari s leđa.

Planirano je da se napad na Arandelovac izvrši 19. septembra 1944. godine u 12 časova. Bataljoni su u potpunosti bili spremni. Nastalo je pravo takmičenje između bataljona u izvršavanju zadataka. Kreću ovim redom: 1. i 2, jer njihova marš-ruta iznosi od 15—16 km, zatim 3. bataljon koji maršira oko 12 km, prolaze pored sela Ranilović, Misača, Orašac, 4. bataljon kreće na zadatak poslednji jer do Arandelovca ima da pređe oko 7 km i čeka dok 3. bataljon izbije na istočnu stranu Arandelovca. Vreme je bilo toplo i sunčano. Na maršu vlada red i disciplina. Borci i starešine drže oružje u pripravnosti. Sela se zaobilaze i sa seljacima se ne razgovara. Ovako je moralo biti, jer smo želeli da iznenadimo neprijatelja. Još nijedan grad nismo napadali danju, za nas je to bila radost a pomalo i neizvesnost. Ipak, bili smo sigurni u svoje borbeno iskustvo za borbu u gradu. Pored toga, čuli smo da još

poneko doda: »Haj, bolan, tu je blizu Crvena armija.« Na čelu bataljona kreću se komandanti: Ilija Barišić—Ilibaša, Ilija Vašalić—Vašala, Dušan Ćubić—Ćubo, Trivo Adamović. Oni su hrabre starešine, iskusni u vođenju borbi u gradovima.

U visini Orašačkog visa 3. bataljon se odvaja od 1. i 2, skreće desno. Već je zaposeo svoje prve položaje i izbio na istočni deo grada. Neprijatelj je dao slab otpor na Preseki. I 4. bataljon je upao u grad. U zakazano vreme, u 12 časova, 19. septembra 1944. godine, otpočinje borba za oslobodjenje Arandjelovca. Počinje ulična borba, borba za pojedine kuće. Sa vanjske strane, do njiva, neprijatelj daje otpor iz rovova. Kod nas ima dosta ranjenih i nekoliko poginulih boraca. Nastaje kod nas malaksalost, ceo dan niko nije ništa jeo, žeđ je morila borce.

Neprijatelj se uporno brani iz hotela »Staro zdanje« i »Novo zdanje« (sada hotel »Šumadija«). Ove je zgrade prisposobio za dugotrajnu borbu. Borba je nastavljena i sutradan. Tog 20. septembra u borbi za hotele »Staro zdanje« i »Šumadiju« imali smo više poginulih i ranjenih nego prošlog dana, ali su po ulicama ležali mrtvi četnici i nedićevci. Zarobljene vojnike i oficire preuzima štab brigade i oficiri obaveštajne službe, radi ispitivanja.

Neprijatelj u gradu pozvan je na predajh. Odazvali su se pozivu. Na pregovore je pošao vodni delegat Marko Rodić sa Petrom Radojkovićem. Kada su prišli kapiji, nisu progovorili nijednu reč — četnici i nedićevci su na njih otvorili mitraljesku vatru. Posle toga odlučeno je da se miniranjem dela zgrade »Staro zdanje« otvori ulaz u nju, kroz koji bi borci izvršili juriš na opakog neprijatelja. Najpre je neprijatelj ućutkan mitraljeskom vatrom a zatim stavljen eksploziv pod zid zgrade. Snažna eksplozija i jaka tutnjava se prolomila gradom. Oni koji su ostali živi pokušali su da daju otpor, ali su odmah likvidirani. Tako je i poslednji otpor u gradu slomljen. Zarobljeno je oko 250 neprijateljskih vojnika.

Međutim, komandant 3. bataljona obavešten je oko 17 časova da neke manje snage Nemaca kreću od sela Krčevac ka Arandjelovcu. Komandant bataljona Ćubo

izdvaja svoju 3. četu da ih sačeka. Na ulazu u grad susreli smo se sa nemačkim motociklistom i dva kamiona vojnika. To je bila grupa vojnika sa ceste Topola—Mladenovac, koja je htela da vidi šta se dešava u Aranđelovcu. Motociklista i oko 20 vojnika sa prvog kamiona dali su otpor, ali smo ih brzo pobili, a kamion spalili. Drugi kamion se okrenuo i dao u bekstvo i tako naleteo na našu grupu vojnika na čelu sa zamenikom komesara Vojom Krčmarom. Oni su pokušali da spreče Nemcima bekstvo i pobili su ih na kamionu. Kad je izgledalo da je sve gotovo, sa kamiona se oglasio pucanj i Vojo je smrtno pogođen. Tako je poginuo Vojo kad je grad već bio oslobođen. Njega je ožalio ceo bataljon, kao druga, saborca i rukovodioca. U uličnoj borbi u gradu poginuli su zamenik komandira čete Mile Ubović, puškomitraljezac Radomir Aleksandar i nišandžija na minobacaču Radomir Radosavljević.

Naš 1. i 2. bataljon su sa uspehom tukli Nemce koji su se iz Grčke povlačili ka Beogradu na komunikaciji Topola—Mladenovac. Rušili smo cestu i mostove, tako da Nemcima nije dozvoljeno da intervenišu protiv naših snaga koje vode borbu za oslobođenje Aranđelovca.

Ovde ću istaći i požrtvovanje našeg bolničkog osoblja. Drugarice: Đukeša Zeljković, Draginja Bajić, Kova Mrda, Milka Trikić, Dušanka Stupar, Stoja Zec i Blanka Ferušić su svakom ranjenom borcu ukazale pomoć u prvim borbenim redovima. Bilo je slučajeva da su i ranjenim neprijateljskim vojnicima ukazale prvu pomoć i upućivale ih na sabirno mesto zarobljenih vojnika. To je primer našeg humanizma.

Svakako treba navesti i hrabrost omladinaca koji su se priključili našim jedinicama i tukli neprijatelja do konačne pobede. To su skojevci Dušanka—Seka Stefanović, Stevo Nikolić i drugi.

Oslobođenje Aranđelovca bio je veliki podvig boraca 5. krajiške divizije i 2. šumadijske brigade, koji su u srcu Šumadije, na domaku Beograda, još jednom pokazali kako se treba boniti za slobodu domovine.

Petar-Pero Tomić

ODLAZAK ČETVRTOG BATALJONA NA KOSMAJ

Bio je 21. septembar 1944. godine. Počinjala je jesen. Posle doručka u štab bataljona je stigao kurir iz brigade. Usmeno prenosi naredbu da štab 4. bataljona dođe u štab brigade. Vojnici vesela lica, jedva čekaju znak za pokret na nove borbene zadatke. Puškomitraljesci čiste svoje »šarce«.

Kad su se iz brigade vratili drugovi iz štaba bataljona, poče priprema za pokret. Cete se postrojiše. Postroji se i bataljonska komora. Komandant saopštava da bataljon ide ina specijalni zadatak. Treba se prebaciti na Kosmaj i povezati se sa Kosmaj skim partizanskim odredom, ovladati tom teritorijom u cilju prihvatanja radnika iz Beograda i Smedereva koji stupaju u NOV. Pozvani su svi oni koji osećaju da neće izdržati naporan marš ,i brze manevre da ostanu sa brigadom. Nijedan borac bataljona nije istupio.

Predveče tog 21. septembra, lepog i sunčanog dana, borci 4. bataljona, u koloni po jedan, na rastojanju od deset metara, krenuli su na svoj borbeni zadatak. Prethodnice i patrole održavaju vezu sa glavnom i stalno obaveštavaju kad se na marš-ruti pojavi bilo kakva promena. Prethodnica je javila da je stigla na prugu Beograd—Niš. Štab bataljona je naredio da se najbližim putem ide u selo Dubonu, gde smo stigli 22. septembra.

Tu se pojavio jedan konjanik, omanjeg rasta, okrugla i besprekorno izbrijana lica, vojnički obučen, naoružan mašinkom, pištoljem i sa 4 bombe. Na glavi je imao titovku sa petokrakom, preko ramena torbicu. Radoznali vojnici su komentarisali: »Ovo je neka velika

zverka na ovom terenu. Možda je komandant odreda«. .. Komentari su prestali kada se domaćin predstavio: »Drugovi Krajišnici, dobro nam došli. Ja sam član Okružnog komiteta, imam zadatak da vas prihvatim, povežem sa Sreskim komitetom, Kosmajskim partizanskim odredom, društvenim i političkim radnicima i upoznam sa situacijom na ovom terenu. Ja se zovem Petar Banovac — Joka.

Vojnici umorni od marša raspoređeni su po kućama. Uskoro je bio gotov i ručak. Meštani su se nadali Krajišnicima pa je ručak ličio na svadbenu. Tokom dana bataljon su posetili članovi ilegalnog NOO, veći broj meštana, skojevaca i omladine. Razgovaralo se o konačnom oslobođenju Beograda d Jugoslavije. Vojnici su pričali o svojim ratnim uspomenuama i svojoj Bosanskoj krajini.

Bataljon je napustio selo Dubonu i 23. septembra došao u selo Drugovac. Rekli su nam: »Drugovac je partizansko mesto. Imaju svoju jedinicu koja broji 50—60 naoružanih boraca. Brane selo od četničkih napada«. Tu je uspostavljena veza sa Kosmajskim partizanskim odredom. Organizovan je miting. U ime Okružnog komiteta govorio je njegov član Petar Banovac, a u ime bataljona zamenik politkomesara Milan Grbić. Posle mitinga bataljon je organizovao priredbu, a zatim popunjen sa 50 boraca iz Smedereva i Beograda.

Za vreme ručka bataljon su napali četnici iz četničkog korpusa Lazovića. Borci su napustili ručak, razbili četnike i vratili se u selo da ga završe. Posle ručka bataljon je krenuo u Mali Požarevac. Na kosi Mihajla Nikolića, bataljon je popunjen sa 100 novih boraca iz Beograda i okolnih sela. Među njima otkriven je jedan agent specijalne policije. Odmah je priznao sve i bio je likvidiran. U Malom Požarevcu bataljon je organizovao priredbu. Članovi Partije i SKOJ-a razgovarali su sa omladinom da bi kasnije skupa zaigrali »moravac«. Zbog toplog prijema meštana borci su se osećali kao da su u Bosanskoj krajini.

Narednog jutra bataljon je krenuo preko sela Vlaška i sutradan stigao ispod Varonica. Raspoloženje meštana nimalo se ne razlikuje od onog u Malom Poža-

revcu. Sastanak sa meštanima, omladinom, razgovori sa bataljonom...

Zajedno sa Kosmajskim partizanskim odredom, bataljon obezbeđuje sastanak Okružnog komiteta i vojnopoličkih rukovodilaca na tom području. Na drumu Beograd — Topola postavili smo zasedu, ubili veliki broj ljotićevaca i zapalili šest kamiona. Prilikom napuštanja sastanka, Okružni komitet iznenadio je ljotićevski štab prikriven u gustoj lisnatoj šumi i isti uništio. Preostali kamioni, kojima su ljotićevci dopremljeni, bili su skriveni ispod Varovnica, te su uspeli da pobjegnu.

Skupa sa Kosmajskim partizanskim odredom bataljon je 28. septembra izveo napad na Sopot. Usput je, na železničkoj stanici Đurinci, uništio dva vagona puna Nemaca.

Pošto su već pristigli glavni delovi 4. krajiške brigade, 9. oktobra bataljon dalje dejstvuje u njenom sastavu na komunikaciji Topola — Mladenovac. Zauzeta je železnička stanica Kovačevac. Razbijena je nemačka motorizovana kolona kod sela Kučići. Susreli smo se sa Crvenom armijom i izbili na položaj kod Mladenovca. U selu Kovačevac, pored ostalog, zarobljeno je nekoliko kamiona natovarenih punim njemačkim ranacima. Borci su uzimali po jedan ranac. Na položaju kod Mladenovca su ih otvorili. Jedan borac reče: »Više vredi ovaj nemački ranac no cela četnička komora. Ima svašta u njemu.« Javi se i Luka Zeljković: »Dajte mi malo tog suvog grožđa!« »Zašto nisi i ti uzeo jedan ranac?«, reče jedan borac. »Ja sam se popeo na kamion, pa pošto sam video puno ranaca, nisam znao koji je bolje snabdeven i tako ne uzeh nijedan«, kaže Luka. »Ko traži veće, izgubi iz vreće, moj Luka!« zavikaše ostali borci, ali mu ipak dadoše suvog grožđa.

Iste večeri brigada je, potpomognuta sovjetskom artiljerijom, zauzela Mladenovac. Druga četa 4. bataljona, sa pridodatim vodom protivtenkovskih pušaka, tukla je nemačku odstupnicu između Mladenovca i sela Vlaško Polje. Onesposobljena su dva nemačka tenka i zaplenjena dva kamiona natovarena nemačkim šinjelima. Kad su napuštali kamione, Nemci su opremu posuli suzavcem, što nije smetalo borcima da se dobro obuku.

Po oslobodenju Mladenovca bataljon je jedan dan bio na odmoru u Malom Popoviću, da bi iste večeri usiljenim maršem krenuo ka Beogradu i učestvovao u njegovom konačnom oslobodenju.

Branko Zec

SUSRET SA KRAJIŠNICIMA

Moj odlazak u partizane bio je skopčan sa mnogim poteškoćama. Naime, u leto 1944. godine, izvršena je provala, tako da su grupe Beograđana umesto da odu u partizane, padale u ruke neprijatelja. Kada se doznalo za provalu prekinuto je sa slanjem ljudi iz Beograda.

Došao je dan moga polaska. Sva srećna krenula sam, kako mi je rečeno, u Kosmajski odred sa velikom željom da se sretnem sa svojim drugovima i drugaricama koji su ranije otišli.

U Maloj Ivanči sišli smo sa voza i tada, u predvečerje, ugledala sam nekoliko grupa omladinaca. Kurir nam je saopštio da se krećemo u koloni po jedan i da ćemo uskoro sresti partizane. U glavi mi proleću likovi mojih drugova i drugarica iz Beograda i sva radosna htela bih da zapevam. Putovali smo po blatu i nepoznatim terenima čitavu noć.

U zoru smo stigli u selo Stojnik. Naređenje je da posedamo kako ko zna i ume i da čekamo. Prolaze minuti kao sati. Mi potpuno kaljavi od blata. Nešto kasnije došao je jedan drug i rekao da ćemo, izgleda, biti raspoređeni u krajiške jedinice. Pitali smo: »Zašto? Zar nećemo u Kosmajski odred? Koji je razlog?« Dobili smo neodređeni odgovor. Došlo mi je da plačem. Nisam znala šta da radim sa sobom, ovakvom kaljavom. Sagla sam glavu i u tom trenutku čula rzanje konja. Kad sam digla glavu, ugledala sam na konjima jednog druga i drugaricu koji idu pravo k nama. Pozdraviše nas: »Zdravo, drugovi«. Mi im u glas otpozdravimo. Stvarno, nezaboravna slika. Prva dobrodošlica na slobodnoj teritoriji. To nikada ne mogu da zabora-

vim. Posle su nam objasnili da su to drug Miloš Tanjga i drugarica Dušanka Stupar, referent saniteta. Ubrzo zatim odveli su nas u jednu seosku kuću da se malo odmorimo, pa će nas zatim razvrstati po četama. Ušli smo u sobicu i ugledali grupu partizana kako umorni leže po podu. Saznajemo da su čitavu noć vodili borbu sa četnicima i Nemcima.

Taman što smo plegali po podu, začula se pucnjava i uzvici: »Dižite se, pokret«. I tada sam ugledala jedan zadržavajući prizor. Dižu se borci, uzimaju oružje, ja uplašena zveram u njih. To nisu obični ljudi. To su divovi. Meni se učinilo da oni imaju ogromne glave, ruke, noge. Takve ljude ja nisam imala prilike da vidim. Koliko god su oni meni izgledali ogromni, toliko sam se ja sve više skupljala gledajući u njih, da sam izgledala tog momenta kao Alisa u zemlji čuda. Tada je došao jedan drug i rekao da brzo krenemo za njim, dok je drugi dobio: »Teraj to za komorom«.

Osetila sam se nekako postuđenom, nemoćnom među tim junacima, kao da mi tu nije mesto i zažalila duboko u srcu što nisam u Kosmajskom odredu. Još kada sam čula kako neko od njih odvali po koju psovku, ja sam mislila da sam negde zalutala. Treba me razumeti. Mi, beogradski skojevci, smo, pored ostalog, učili i da skojevac ne srne da psuje.

Sutradan su nas rasporedili po četama. I baš kada nas je komanda bataljona raspoređivala, jedan drug, moj Beograđanin, uzviknuo je: »Ovu drugaricu dodelite nama, mi smo zajedno došli, poznajemo se«. »E baš zato ide u prvu četuu«, odgovorio je komesar, »treba da se razdvojite, vi ste sada partizani, niste mamina deca«.

Kasnije, dok smo sedeli u grupi, prilazi nam jedan partizan i onako šeretski reče: »Sada ste došli kada je kraj rata, gde ste do sada bili?« Mnogo me je to zabolelo, a i moji drugovi i drugarice nisu se bolje osećali. Ta poveća grupa sastojala se od beogradskih skojevaca, simpatizera, skojevaca iz logora u Smederevskoj Palanci itd. Sve se to kasnije saznalo.

Činilo mi se da se ovi gorostasi razlikuju od nas Beograđana, da su nekako grublji, nepristupačni, da neću moći da nađem zajednički jezik sa njima.

Međutim, kasnije, kako je vreme odmicalo, ja sam se sve više uveravala i uverila da u tim ogromnim ljudima, hrabrim i odvažnim borcima, biju plemenita i divna srca —■ srca od kojih sam ja mnogo mogla da naučim. I zato im se i danas od srca zahvaljujem.

Olga Krsmanović-Vladušić

NA PLANINI BUKULJI

Na planini Bukulji kod Arandjelovca, septembra 1944. godine, vodili smo borbe sa četnicima i Nemcima. Naša je jedinica morala da se povuče jer su neprijateljske snage bile nadmoćnije. Dva borca su bila teško ranjena, a treći lakše, u ruku. Ja sam ih svu trojicu previla. Moja se jedinica povukla, a ja sam ostala sa njima. Povlačili smo se polako i teško prema našoj jedinici. Pane Krčmar je bio onesvešten. Onaj što je bio ranjen u ruku i ja vukli smo ovu dvojicu. Kad smo izašli na jedno brdo, vidimo neke radnike. Pitam ih ko su, a oni kažu da su radnici iz rudnika mermerna. Zamolila sam da dođu njih dvojica-trojica da mi pomognu. Došli su stvarno k meni i pomagali su mi. Pitala sam ih kuda su otišli partizani. Oni mi pokazahu pravac i rekoše. »Drugarice, požurite, Nemci su vam za stopama. Mi svaki čas očekujemo da će upasti u rudnik«.

Ja sam došla do prvog sela i zamolila sam jednog seljaka da uhvati volove i da nas kolima preveze. On nije hteo, govoreći da će brzo naići Nemci i četnici. Ja sam lakše ranjenom drugu rekla da izvadi pištolj a i ja ću svoj. »Uhićemo ga ako ne uhvati volove«, kazala sam. Seljak je, lipak, ušao u štalu, uhvatili smo volove, smestili smo ranjenike i krenuli.

Kada su u štabu videli da nema mene i ranjenika, poslali su patrole na sve strane. Na jednom brdu pojavila se naša patrola, sa kojom smo krenuli dalje. Seljak je došao sa nama do jedinice i kazao: »Opasna vam je ova drugarica. Hoće da se tuče.« »Za spas ranjenika sve se mora raditi«, odgovorila sam, zahvalila mu i seljak se vratio natrag.

Marica Trbojević-Galić

»BRKATI« BORCI

Kad smo bili u jednom selu u Srbiji smestili smo se u školu. U vitrini smo našli, pored ostalog, i flašice mastila. Desa Praljak i ja dogovorimo se da mastilom napravimo šalu. I uveče, kada su borci pospali, zamolimo dežurnog da nas ne oda, a mi borcima, dok su spavali, mastilom nacrtamo brkove. To smo uradile i nama. Dok smo se mazale, smejale smo se prigušeno da ne bi koga probudile.

Sutradan, onako sanjive, zaboravile smo da i mi imamo brkove. Smejale smo se borcima. Smejale smo se drugome, a nismo znale da se nama smeju drugi. Tako smo mastilom napravili šalu. Trebalo nam je, međutim, dosta vode, koje tu nije baš mnogo bilo, da brkove operemo.

Kova Mrda

»TAKVU VOJSKU NIKO NE MOŽE POBEDITI.«

Poslednja ratna jesen. Bogata plodovima, nadama, mirisom slobode, ali i zverstvima okupatora i njegovih saradnika.

Sa juga i zapada tutnji bitka. Dolaze proslavljene brigade u Srbiju. Partizanski odredi, za kojima su već ostale četiri godine natčovečanske borbe, u stalnom neprijateljskom okruženju, nadomak njegovih vitalnih komunikacija, nisu nestali, već su pretrpani novim dobrovoljcima. Više je boraca nego pušaka.

Kroz selo prolete glas: »Stigli Krajišnici! Kod škole je zbor...«

Osnovna škola u selu Stojnik, kod Arandelovca, bila je puna meštana, najviše omladine. Bila je tu i jedna desetina boraca — Krajišnika. U nemačkim i engleskim uniformama, na kapama petokrake, o ramenu mašinke, kod nekog parabelum. Zdravi i snažni momci.

Zbor je otvoren. Govorili su Krajišnici. Nije se pamtio sadržaj, već atmosfera slobodne reči, dah novog koji nas pjeni pod svodovima ove svetinje, gde smo naučili prva slova i gde nam je knjiga otkrila nepoznate sveto ve.

Odjednom tajac, a onda glasno pitanje:

— Ko se dobrovoljno javlja u Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije?

— Ja! — viknuh iz sve snage.

Onda se zaori sa svih strana:

— Ja, ja, jaaaa!

Preko 30 dobrovoljaca! Damosmo podatke. Sutra će doći oficir za vezu, naš zemljak iz Orašca, Milovan Joksimović, iz popaljenih Gajeva.

Izlazili smo iz škole, zajapurenih obraza, ponosni na ovu krupnu životnu odluku. Krajišnici se pozdraviše i u koloni po jedan odoše putem.

Deda Spasoje, naslonjen na čvornovit štap, dugo je gledao za borcima koji su se sve više udaljavali, a onda izusti:

— Ljudi, videste li, pa ovo je prava vojska!

Onda, malo počuta i kao za sebe, rešavajući neke svoje dileme, nastavi:

— Pa, ovi ne traže ni da jedu ni da piju. .. ni gibanicu. .. Ovi će pobediti!

— Deda, koji »ovi«? Pa, to smo d mi!

Deda Spasoje pogleda me odsutno, ne reče ništa već, kontajući neke svoje misli, odgega putem.

* * *

Osvanuo je sunčan dan. Danas ćemo postati partizani. Prikupljali smo se, praćeni roditeljima i rodbinom. Po Milovanovom kazivanju, zborna mesto je u selu Darosavi (posle oslobođenja selo je promenilo ime i zove se Partizani). Veseli smo, kao da ne idemo u rat, već kao regruti u vojsku. Samo brižne oči majki kriju tugu i po neku kao biser krupnu suzu, koja na brzinu sklizne niz ubledele obraze i sakrije se u marami. Znajü majke d slute da možda poslednji put vide svoju decu. Nepoznat je i dalek put do kraja rata, do mira i slobode. Ko će se vratiti?

Stegla se srca i starih solunaca. Odoše unuci, njihovi čuvari ognjišta, njihova nada i budućnost.

Prolazimo pored dedinog vinograda. Deda Laza izneo korpu zrelog i mirišijavog grožđa i svakom deli »sledovanje«. Osećam da ga steže u grudima, prvi sam mu unuk, ali to skriva od svih, pa i od sebe.

— Srećno, junaci! Nemojte nas obrukati! — veli nam na rastanku.

Tako su se ispraćale generacije. Poginuti se može, ali osramotiti ne!

Stigli smo kasno po podne. Primio nas komandir 3. čete Pero Tomić. Kasnije smo saznali da je četa u sastavu 3. bataljona, 4. krajiške NOU brigade. A mi

smo računali da ćemo doći u Drugi šumadijski partizanski odred. Odmah smo raspoređeni po desetinama i bi nam žao što se razdvajamo.

Desetar Kopanja, suv, koščat, više ružan nego lep, stariji od nas, ali pun razumevanja i brižan kao otac. Pričao nam je o borbi, šta nas očekuje, a posebno kako treba da se ponašamo; šta smemo, a šta ne smemo. Taj moral i tu disciplinu, partizani treba da nose u duši, jer je deo naše ideologije, a ne neke krute vojničke discipline, slične ostalim vojskama.

Slušao sam ga i nisam mogao da verujem njegovom političkom obrazovanju, koje je stekao u borbi. A do pre tri godine, orao je da kopao zemlju i možda nije ni čuo za komunizam, za pravedniji svet i za mogućnost da se bolje živi. To je najveći uspeh Partije — novi ljudi, revolucija u ljudskoj svesti.

Bio sam maturant. Sa sobom sam doneo đaćku torbu. A u njoj dva-tri Biltena (Vrhovnog štaba), »Kako se kalio čeiik« Nikolaja Ostrovs kog i još nekoliko brošurica. Za Bilten je znao svaki borac (posle nekoliko dana, svake večeri sam čitao desetini), ali za roman Ostrovs kog malo njih. Ispričao sam im, ukratko, šta je značila ta knjiga za komuniste. Na njoj se učilo kako se bori za ideale. I desetaru sam sve to objasnio.

Dopao sam mu se od prve. Još iste večeri, reče mi:

— Bićeš puškomitraljezac! Ali, tek kad zarobimo puškomitraljez. Dotle ćeš biti pomoćnik.

Želja mi se ispunila tek u borbama za oslobođenje Beograda. Dobio sam »zbrojovku«, koju sam nosio samo jedan dan, a onda sam ranjen. U četvrti sam se vratio tek pri odlasku na Sremski front, ali još nisam bio zalečen. Desetar Kopanja poginuo je u jurišu, prvih dana po dolasku u Srem.

Noć puna zvezda, svetla, Spavamo na slami, pod vedrim nebom. Ali san ne dolazi. Mnogo je bilo utisaka. Kakav bogat dan! Šta donosi sutra, a prekосуtra. . .? Cvrčci probijaju bubne opne. Pa zar je moguće da ovako glasno pevaju svoju ljubavnu pesmu? Nikad ih tako nisam slušao. Ne znam kada sam zaspao. Probudio me prvi zrak sunca.

I

Dan je protekao mirno. Obuka s puškom i puško-mitraljezom. Rasklapanje i sklapanje, punjenje šaržera.

Predveče, dok je desetina sedela pred jednim vajatom, i dok smo razgovarali s desetarom Kopanjom, banu vižljav, plav momčić, u šumadijskom odelu.

— Dobro veče!

— Dobro veče! Dobro veče! — odgovorismo.

— Jeste l' vi partizani?

— Jesmo! — povikasmu uglas.

— E, baš vas tražim!

Onda sede na prag od vajata, izvadi sviralče iz džoke i poče neku setnu čobansku melodiju. Tek pošto vrati sviralče u džep, reče da se zove Dragomir Nedić i da je iz jednog sela pod Kosmajem.

Te noći spavali smo spokojnije. Ali, još zora ne beše zabelela, kad nas trgoše prodorni uzvici:

— Pokret! Pokret! Brže!

U daljini, prema Orašačkom brdu, štekću mašinke, cepaju mitraljezi i gruvaju bacači. Idem iza mitraljesca, sa punom torbom metaka i okvira za »zbrojovku«. Moju đaćku torbu s literaturom nosi Dragomir, jer još nije dobio pušku. Za nove borce tek treba zarobiti oružje.

Posle dva sata ubrzanog marša, zaposeli smo najzapadniji hum Orašačkog brda. Nemci, uz pomoć jednog tenka, pokušali su prodor na slobodnu teritoriju, sa puta Arandelovac — Mladenovac.

Pod zaštitom minobacačke i mitraljeske vatre, prebacujemo se sve bliže i bliže, a onda — juriš! Nalazimo se u niskom, kržljivom kukuruzu, skoro bez zaklona. Mitraljezac tuče rafalom kosu na kojoj su Nemci. Dodajem mu okvire i punim prazne. A onda se ču jaka eksplozija. Kasnije smo doznali o čemu se radi. Naš nišandžija na minobacaču, Italijan, ubacio granatu direktno u otvor, u kupolu tenka. Eksplozija je sve raznela. Nemci se povlače. Još poneki kratak rafal, daleko prema drumu, još poneki pucanj iz puške i sve utihnu, ni ptice se ne čuju.

Zanočismo pod Orašačkim brdom, u kućama pod Presekom. Prva borba i prva pobeda!

Sutradan je ratna sreća bila na nemačkoj strani. Pod pritiskom nadmoćnijeg neprijatelja, koji je dobio

pojačanje, povlačimo se, pod stalnom borbom, čitav dan i do pola noći. A kiša je od jutra uporno rominjala, napajajući svaki delić odela.

Izgubivši vezu s našim četama, Nemci su se osetili nesigurnim, jer je dolazila noć a naše namere bile su im nepoznate, pa su se vratili na drum Arandjelovac—Mladenovac.

Ovaj dan mi je ostao duboko u sećanju, ali ne po ovoj ratnoj čarki, gde smo se povlačili pred bolje naoružanim neprijateljem, već po nečemu što je bilo poznato pod imenom »partizanski moral« — oružju koje je bilo ubojitije od neprijateljskih tenkova i aviona. Za mobilizaciju širokih narodnih masa, taj partizanski moral — ta iskonska etika siromašnih i potlačenih, bila je od presudnog značaja. Ta etika nije bila u rečima, u frazama, nego u praksi, u postupcima, razumljivim svakom čoveku i, što je najhitnije, očiglednim. Na rečima su uglavnom svi slični, svi obećavaju.

Kiša je rominjala, dosadna jesenja kiša. Bili smo mokri, prozebli, gladni, od juče ništa nismo uzeli u usta, više od 24 sata. A povlačili smo se kroz voćnjake, čije su se grane povile pod teretom zrelih plodova: kao delić neba plavim šljivama, kao devojački obraz rumenim jabukama, kao dukat žutim dunjama. I na zemlji, u travi, ležalo je puno plodova. Povlačili smo se kroz zrele kukuruze, iz komušine su virila zlatna zrna. .. Prolazili kroz bašte, kupušnjake, bostaništa. .

Nije to bio ni najteži, ni jedini takav dan, već samo prvi, koji se nikad ne zaboravlja. U dnevnom izveštaju čete, od formiranja 4. krajiške brigade (9. IX 1942) pa do tada, taj dan je spadao u obične, ali novim borcima to je bio prvi takav dan.

Ni meni ni mojim ratnim drugovima nije padalo na pamet da bi se nešto moglo neopaženo pojesti, usput, bar neka šljiva ili jabuka. Ne, to nije bio strah od kazne, to nije bila disciplina, vojnička, to je bilo ubeđenje, shvatanje, ideologija, moral — da je to ispravno, da je to naše najmoćnije oružje. Po toj etici, a ne po oružju, uniformama ili vašima, mi smo se razlikovali od svih »vojski« na »nemirnom Balkanu«.

O tim normama ponašanja slušali smo i imali priliku da se uverimo znatno ranije, kada bi borci Kos-

majskog partizanskog odreda prolazili kroz naše selo. A sada je red na nama da taj partizanski moral prenesemo širokom stazom, duž našeg ratnog puta, koji će 4. brigada proći od Šumadije do Slovenije i austrijske granice.

I kao da čujem deda Spasojeve reči, onog već dalekog dana, pred školom u Stojniku, dok se gegao niz put, oslanjajući se na krivi, čvornovati štap:

— Svi isto jedu, zajedno spavaju, jednako se oblače ... a opet se zna ko je stariji, ko se sluša... Takvu vojsku niko ne može pobediti...

Dr Rađenko Lazarević

MOJ PRVI RATNI DAN

Moji prvi ratni dani ostaće mi doživotno u sećanju. Učestvovao sam u borbama za oslobođenje Šumadije. Mladenovac smo dva puta napadali. Prvi put smo došli sa jugozapadne strane, pored ondašnje fabrike Janka Badžaka, u čijem je dvorištu bio nemački bunker. U samu zoru pošli smo iz Banjinoga jaza, ali otkrili su nas Nemci i otvorili mitraljesku vatru. Na komandu vodnika Davida Kovačevića puzeći smo se povukli u Banjin jaz. Tu sam izvlačio jednog ranjenog druga. Komandir je odredio još jednog druga da mi pomogne i pokazao mi u kom pravcu je brigadna bolnica. Kad smo došli u brigadnu bolnicu, drugarica Rada Bogdanović primi ranjenika i naredi mi da odmah odem u obližnji zaselak i mobilišem rabadžije da prevoze ranjenike. Referent saniteta je odredio nas dvojicu da sprovedemo ranjenike do sela Stojnik. Tada sam ja bio u prethodnici.

Povukli smo se zatim u Kopljare i tu se zadržali nekoliko dana, pa opet krenuli na Mladenovac. U selu Kovačevac sreli smo se sa Rusima. Iz Kovačevca smo krenuli u napad na Mladenovac. Položaj naše 3. čete bio je u samom groblju Kovačevca. Za nama je išla 2. četa 1. bataljona. Nemci su prvi otvorili vatru. Ubrzo je pao mrak i 2. četa je izgubila vezu sa našom, pa sam ja bio određen sa mojim drugom i zemljakom Ilijom da je uspostavimo, ali nismo uspjeli. Kad smo se vratili, naših više nije bilo na položaju. Uskoro je naišao jedan borac. Vodio je natovarenog konja. Mi smo pošli za njim i tako našli našu četvu na putu Mladenovac — Topola.

Krećemo sa Rusima na Mladenovac. Naš sektor za napad bilo je Sajmište. Tu smo čekali da Rusi otklone minsko polje. Dok smo čekali, čula se strašna topovska paljba iz tenkova nemačkih i ruskih. Kad smo ušli u Sajmište, našli smo u magacinima čokolade, šećera, brašna itd. Komandir nam je rekao da dozvolimo narodu da nosi namirnice, samo da pazimo na red.

Milorad-Mile Erić

*Sandžak, jula 1944, stareši
iz 3. bataljona, kleče s U
na desno Boško Skakić, Jc
Jakšić, stoje Gojko-Go
Injac i Mirko Šobot*

Selo Potpeć, kod Pljevalja, juni 1944, hor 2. bataljona

Sandžak, jula 1944. grupa drugarica Brigade (u sredini sedi Marija-Maca Jagodić član polit, odjela)

Čakov, jula 1944. Štab 4. bataljona treći s leva Trivo Adamović, komandant Bataljona

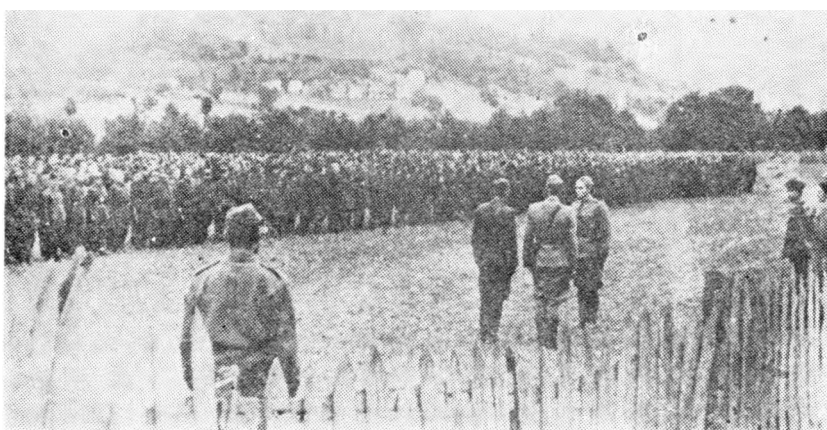
Soko Banja, septembra 1944. starešine 4. brigade koje su otišle u 25. i 45. srpsku diviziju, s leva prvi Aleksa Đukić, treći Vojin Vidović

Kopaonik, avgusta 1944. starešine iz 2. i 3. bataljona, s leva na desno: Ilija Vašalić, Lazo Tripković, Dušan Čubić-Čubo, Stevo Vladušić

Na putu Kopaonik – Ivanjica, septembra 1944. Štab brigade na zastanku, prvi s leva Vid-Vicuka Bodiroža komandant Brigade

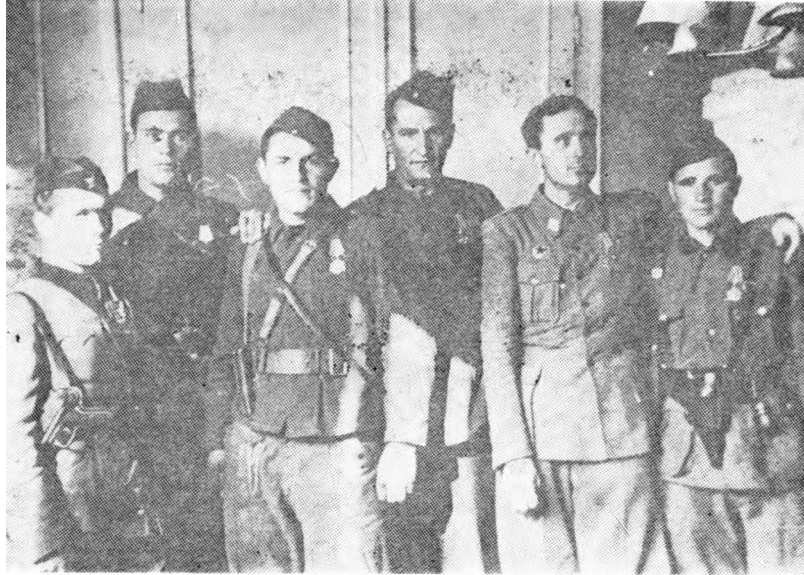
Ivanića, 11. 9. 1944. smotru povodom dvogodišnjice Brigade vrši komandant 5. divizije pukovnik Milutin Morača

U blizini Mlaćenovca, oktobra 1944. Prvi bataljon u stroju, prvi s leva Ilija-Ilića Barišić, komandant i drugi Stanko Marjanović, komesar

Beograd, 21. oktobra 1944. drug Tito govori prilikom smotra jedinica na Banjici

Beograd, novembra 1944. komesar 5. divizije Ilija Materić sa grupom odlikovanih starešina iz 1. bataljona

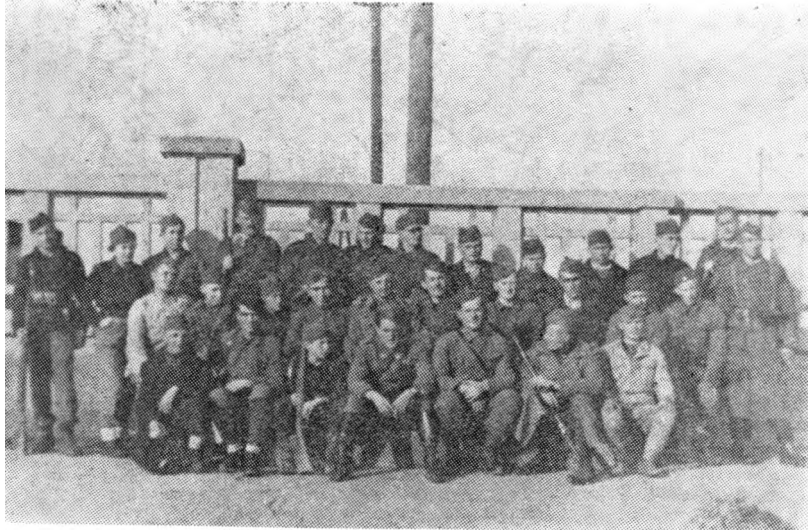
Beograd, oktobra 1944. grupa ranjenih boraca Brigade

Beograd, oktobra 1944. u brigadnoj ambulanti, Rada Bogdanović referent saniteta sa lekarom vrši pregled boraca

Beograd, oktobra 1944, prvi s desna kleči Jovo Tubin komesar 2. čete 1. bat. sa grupom boraca i starešina

Beograd, oktobra 1944. Tehnička četa Brigade

Beograd, 27. oktobra 1944. 3. četa 3. bataljona

SJECANJE NA POGINULOG KOMESARA DRAGU FILIPOVIĆA

Davno je to bilo, za vrijeme rata, kada sam upoznala moga komesara, bolje rečeno našeg komesara Dragu Filipovića.

Poznavala sam dosta takvih boraca 4. krajiške brigade, kao što je bio Drago. Bilo ih je mnogo u našoj brigadi i svi su bili hrabri kao Drago. Bio je dobar borac i drug, spreman za pjesmu i šalu, spreman za sve lijepo i ljudsko.

Znala sam da je drug Drago Filipović rođen na Ilidži kraj Sarajeva. U slobodnim časovima često nam je pričao o ljepoti svog rodnog mjesta u kome je on doživio najljepše dane svoje rane mladosti, osjetio ljepotu svoje prve dačke ljubavi. Uvijek bi govorio: »Eto, ima mnogo divnih mjesta, ali moje Jlidže baš nigdje nema. Ona je zaista divna i ko jednom dođe želi da ostane dugo ili opet da se vrati. Ona ima nešto što opija čovjeka, nešto što u njemu intimno živi«.

Drago me mnogo podsjećao na moga brata koji je takođe bio komesar, hrabar kao i on, a koji je bio daleko i za koga nisam znala da li ću ga ikada vidjeti. Bila sam mlada, suviše mlada da bih znala da sakrijem bol za majkom i bratom. Znala sam da je majka sama, a mi, njena djeca, u borbi. Mučiće je svi koji dođu, naravno svi koji su protiv njene djece. Prema Dragi sam osjećala bratsku ljubav, uvijek sam mogla sve da mu kažem, da dobijem savjet koji je za mene značio mnogo. Bio je prema meni roditeljski strog i roditeljski nježan. Kada sam bila ranjena, dao mi je svoga konja, a on je išao pješke. Za mene je to bila nezaboravna pažnja. Cesto, dok smo se mi odmarali,

on je radio do kasno u noć, pripremao je razne materijale za sastanke, za nove akcije, uvijek je bio u pokretu. Često sam mislila kako može jedan običan čovjek, jedno ljudsko biće toliko u sebi da ima snage.

Oktobra 1944. godine, u predvečerje, skupio nas je sve i održao kratak sastanak. Rekao je: »Večeras imamo jedan ozbiljan zadatak«. Svakome je dao šta ko treba da radi. Zadaci su bili delikatni: napadi na neprijatelja koji je polako odstupao prema Beogradu, ali još uvijek davao jak i snažan otpor. Drago nam je govorio: »Ova noć je važna, moramo što više biti organizovani i što jače napadati. Što ih više ostane ovdje poginulih — misli na Nijemce — biće ih manje u Beogradu.« Za koji dan je trebalo da napadnemo Beograd.

Oko osam sati naveče počela je borba koja je trajala do pred samu zoru. Nijemci su davali grčevit otpor, ali su naši jurišali bez obzira na žrtve koje su padale. U osvit zore dotrčala je jedna drugarica i rekla: »Komesar nam je teško ranjen«. Mi smo se odmah oko njega iskupili i nas četvoro smo ga iznijeli da bismo ga mogli previti. Bio je teško ranjen u pluća, krv je tekla bez prestanka. Previli smo ga onako kako smo najbolje znali, ali krv je i dalje tekla. Donijeli smo ga do jedne seljačke kuće gdje smo dobili mlijeka i malo smo ga nahranili. To divno lice bilo je blijedo, oči su dobile tužan izraz i prosto me je strah hvatao kada sam pomišljala da ćemo ga zauvijek izgubiti.

Došla je Rada Trninić sa ljekarom iz brigade. Zнала je Dragu dobro. Htjela je lično da bude prisutna kada ga ljekar pregleda, mislila je da će mu pomoći. Vidjela je prema izrazu lica da je kraj već tu.

Ja sam pokušavala da s Dragom razgovaram a on mi reče: »Mala, — tako sume svi u bataljonu zvali — molim te uzmi olovku i zapiši što ću ti reći (dao mi je adresu svoje majke koja je živjela u selu Osijek, ilidža kod Sarajeva). Ako ostaneš živa, otidi i reci joj gdje sam poginuo i gdje sam sahranjen. To je poslednje što možeš da učiniš za svog komesara. Čuvaj se, mala, ti si mlada, treba da živiš, trebaće i u slobodi dosta da se radi.« Na žalost, kroz pola sata divno blago lice postajalo je sve bleđe. Oči uprte u nas gledale su kao da

bi još nešto htjeo da kaže. Ostalo je još nešto nedorečeno — smrt ga je pokosila. Tužno smo gledali mrtvog komesara. Odmah smo se raspitali gdje u selu ima groblje. Seljani su nam pokazali i pomogli da ga sahranimo.

Rat se završio. Moja brigada je slučajno došla na Ilidžu. Štab je bio u hotelu »Topola«. Odmah sam pitala gdje je selo Osijek. Nikome nisam govorila zašto se raspitujem. Htjela sam da izvršim svoju obavezu, svoje obećanje dato našem komesaru. Tužan je to bio dan i za mene i za Dragovu majku. Svaki dan sam odlagala posjetu. Trebalo je smoći snage, reći majci: »Sin ti je poginuo, tu i tu je sahranjen«. A kako?

Jednog dana pokucala sam na vrata Dragove roditeljske kuće. Izašla je divna i lijepo obučena starića, i kad me vidjela u partizanskoj uniformi, ljubazno me primila. Ništa me nije pitala, htjela je da me što bolje ugosti. Pričala mi je o svemu, a usput i o svom sinu Dragi. Čak mi je pokazala sliku sa drugovima još dok je bio student. Pogledam sliku, srce mi se sledi. Kako da kažem, odakle da počnem? Ona reče: »Eto, još ništa ne znam za njega od 1941. godine. Možda će se javiti, tek se rat završio«. Ja je zagrlih i počeh plakati. »Majko, on je bio moj komesar. Znaš, moram ti istinu reći. On je hrabro poginuo. Zadužio me je da ti to kažem ako ostanem živa«. Žena se okamenila, suze joj potekoše na oči: »Pa zar, zar nije živ moj Drago? A ja se nadam svaki dan da će mi doći«. Ona sam joj ispričala sve pojedinosti o Dragi, gdje je sahranjen, kako je bio komesar i koliko smo ga voljeli, da je umro na mojim rukama i da me je zamolio da joj sve ovo kažem. Majka me slušala i plakala. »Eto, dođe sloboda, a njega nema. Uvijek bi rekao: 'Majko, kada sloboda dođe, vidjećeš kako će sve biti drugačije' — a eto njega nema«. Molila me je da je često posjetim, pitala me je da li imam majku, odakle sam rododol još mnogo toga. Postale smo velike prijateljice. Ja sam je uvijek posjećivala za državne praznike, htjela sam da joj poklonim bar malo pažnje.

Koviljka Diaković

NAPAD TREĆEG BATALJONA NA NEPRIJATELJSKU KOLONU

Predveče 9. oktobra 1944. godine, pokraj sela i železničke stanice Kovačevac, udaljenih nekoliiko kilometara od Mladenovca, kretao se 3. bataljon 4. krajiške udarne brigade, po četama, u koloni po jedan. Neprijateljska artiljerija tukla je našu kolonu, ali su granate našu kolonu prebacivale ili su podbacivale. Nijesmo imali gubitaka.

Komora bataljona ostavljena je u Kovačevcu. Ispred sela, blatnjavim makadamskim putem, kretala se neprijateljska kolona kamiona i konjskih kola. Treći bataljon ubrzava svoje kretanje i povećava odstojanje od borca do borca, s ciljem da izvrši snažan napad sa začelja neprijateljske kolone. Neprijateljska artiljerija i dalje djeluje. Drugi djelovi brigade vrše napad na neprijateljsku kolonu, nešto dalje od našeg bataljona. Komandant bataljona Dušan Cubić—Cubo naređuje da se bataljon brže kreće. Tu je pokraj komandanta i politički komesar bataljona Drago Šobot i zamjenik političkog komesara Jovo Jakšić. Prišli smo blizu. Vidimo neprijateljsku motorizovanu kolonu koja se sporo kreće.

Komandant bataljona pokazao je rukom komandirima i komesarima četa da se čete razviju u streljački stroj i da se silovito sruče na neprijateljsku kolonu. Na ugovoreni znak čitav 3. bataljon okrenuo se iz kolone na lijevu stranu, jednovremeno se razvio u streljački stroj i snažno krenuo u juriš. Druga četa, pošto se nalazila u koloni na začelju, bila je sada na lijevom boku bataljona. Ja sam tada bio nišandžija na puškomitraljezu »brno«, a moj pomoćnik Branko Rošić iz sela Seminja, opština Donji Vakuf (umro je ap-

rila 1945. godine, od posljedica ranjavanja). U neposrednoj blizini nalazio se u streljačkom stroju komandir 2. voda Nikola Rodić — Nidžo, a nešto dalje politički komesar 2. čete Boško Skakić i komandir čete Mirko Šobot — Šobo.

Nijemci su primjetili naš bataljon u streljačkom stroju, ali nisu otvarali vatru na nas, već su isprezali konje iz kola i pokušali da bježe. Tada smo otvorili pušcanu i mitraljesku vatru po njima. Neprijateljski vojnici koji su ispregli konje u najvećoj brzini su ih pojašili i nastavili da bježe, ne dajući nikakav otpor. Tada smo ih žestoko tukli. I drugi neprijateljski vojnici panično napuštaju kolonu i bježe na sve strane, ostavljajući ratni materijal u zaprežnim kolima i kamionima. Nešto dalje čuju se borbe između dijelova naše brigade i neprijateljskih snaga, baš na mjestu gdje su bili na položajima neprijateljski topovi.

Branko Rosić i ja upali smo u sred neprijateljske kolone, blizu jednih zaprežnih kola. Kola su bila pokrivena velikom ceradom. Kada sam podigao ceradu, imao sam šta da vidim: kola su bila puna žestokih alkoholnih pića, raznih vrsta. Tada sam komandiru čete rekao: »Druže komandire, zaplenili smo puna kola raznog alkoholnog pića«. Komandir naredi kuriru čete da ide odmah u selo Kovačevac, da nađe ekonomu 2. čete koji će da odveze zaplenjeno piće u selo. Meni i mome pomoćniku naredio je da čuvamo istražu kod zaprežnih kola. Tada sam u zaprežnim kolima našao i fotografski aparat sa filmovima u novoj žutoj futroli i dao ga političkom komesaru bataljona Dragi Šobotu.

Čitava neprijateljska kolona je likvidirana. Vatra je umukla. Mrak se bližio. Sabira se plijen duž kolone, a mi još na straži. Nije prošlo dugo vremena kad smo vidjeli kola koja se kreću ka nama. Došao je lično predsjednik NOO sela Kovačevca svojim kolima koja su vukle velike šarene krave. Došao je i ekonom 2. čete sa kurirom. Tada smo sve flaše pića prebacili iz njemačkih kola u predsjednikova. Kada je sve bilo gotovo, krenuli smo ka selu Kovačevcu. Krave su teško vukle natovarena kola. Osobito je bilo teško kada smo krenuli uz brdo prema selu. Nas četvorica smo gura-

li kola da se lakše izvuku. Pod točkove bacali smo granje li druge predmete. Tako smo izvukli kola i piće smjestili u kuću u kojoj je bila intendantura bataljona. Kada smo sve sredili, intendant bataljona, ekonom čete i predsjednik sela Kovačevca otvorili su jednu flašu i ponudili nas. Odbili smo jer nismo pili nikada.

U ovoj borbi zaplijenjeni su i topovi sa municijom. Poslije uspješne likvidacije neprijateljske kolone i prikupljenog ratnog plijena, 3. bataljon se vratio u selo Kovačevac u kojem smo prenoćili.

Sutradan, 10. oktobra 1944. godine, nešto oko 10 časova napustili smo selo Kovačevac i uputili smo se prema istoimenoj željezničkoj stanici. Kada smo prolazili pokraj željezničke stanice, vidili smo strašne ratne prizore. Borci našeg bataljona između sebe su govorili: »Ovako treba okupatore likvidirati na svakom mjestu naše zemlje. Oni su to zaslužili«.

Niko Boroja

TUKLE SU NAS I RUSKE KAČUŠE

Posle dvadesetodnevnog dejstva i zadržavanja oko Arandelovca, Venčaca, Mladenovca i selâ na tom području, naš 2. bataljon, a mislim i cela brigada, noću 9/10. oktobra 1944. godine, prešli su preko komunikacije Mladenovac — Kragujevac i našli se istočno od nje. Još iste noći napali smo železničku stanicu Kovačevac, koju smo zauzeli. Istovremeno je 3. bataljon napao železničku stanicu Kusadak, a sutradan je dočekaao i razbio nemačku kolonu na cesti između sela Kusadak i Kovačevac. Zaplenjeno je osam topova, sedam puškomitraljeza, 90 pušaka, 15 kola sa raznom opremom i dr. Uništeno je sedam kamiona, jedan blindirani automobil i jedan motocikl. Taj dan naš bataljon i još neki delovi brigade proveli su u selu Jagnjilu. Vreme je bilo oblačno, padala je kiša, seoski putevi i zemljište u celini su bili raskvašeni i blatnjavi.

Obavešteni smo da jedinice Crvene armije brzo napreduju i da nije daleko dugo očekivani dan kada ćemo se sa njima spojiti. Prva krajiška brigada, koja je bila najviše isturena, susrela se sa njima u jutarnjim časovima 10. oktobra u Smederevskoj Palanci. Sutradan su i sve jedinice naše brigade na neki način došle u dodir sa snagama Crvene armije. Do susreta crvenoarmejsca i našeg bataljona došlo je u selu Kovačevac. Bilo ih je oko 30 i rečeno nam je da je to izviđačka grupa neke njihove jedinice. I oni su bili umorni, blatnjavi i neuredno obučeni. No, bez obzira na to, oni su u našim očima bili veliki, jer su pripadali moćnoj Crvenoj armiji, sa kojom smo željno očekivali susret.

Susret je bio srdačan, kako smo obostrano govorili — bratski. Ljubili smo se sa njima i klicali Crvenoj armiji. Sve je to kratko trajalo, jer smo i mi i oni morali ubrzo ići na zadatak. Bez obzira na opštu radost i činjenicu da je Crvena armija tu, moram reći da je lično mene, a verujem i većinu mojih drugova, ovaj prvi kontakt dosta razočarao. Mi smo taj susret zamišljali drukčije. Znali smo da Crvena armija lomi nemačku fašističku silu i uvek smo maštali da ćemo se sresti sa takvom silom i snagom. Međutim, sreli smo se sa običnim streljačkim vodom pešaka, naoružanih puškama i automatima. Bili su to obični vojnici, dosta mladi, kao i mi, obučeni ne mnogo bolje od nas, s tom razlikom što su svi imali njihove vojničke šubare. Iako je susret bio ovakav, on nije umanjio našu radost i opšte oduševljenje. Za mene je bilo najznačajnije to da sam intimno osećao da je ovim susretom za nas rat praktično završen ili je, u najmanju ruku, tu, pri kraju. Kasniji događaji su pokazali da sam doista živio u iluzijama.

Odavde smo ubrzo otišli na položaj prema Mladenovcu. Napali smo na Nemce koji su se nalazili u groblju i na malom uzvišenju zvanom Debeljača, udaljenom oko 1,5 km od Mladenovca. Razbili smo to nemačko obezbeđenje, a vojnici su pobjegli u grad. Nalazili smo se skoro na periferiji grada u kome su, kako smo bili obavješteni, bile jake neprijateljske snage. Bilo je planirano da ih zajedno sa jedinicama Crvene armije napadamo i to po mraku. Trebalo je da mi napadamo sa istočne strane, a crvenoarmejci sa juga, jer su njihove glavne snage išle iz pravca Topole. Pošto smo se nalazili blizu grada, čim je pao mrak mi smo pomalo pripucavali i slali patrole da utvrde gde se neprijatelj nalazi. Te naše patrole utvrdile su da je neprijatelj tokom dana i kad je pao mrak napustio grad, pa su naš 1. i 2. bataljon ušli u Mladenovac, a da o tome nismo obavestili sovjetsku komandu.

Pošto smo se mi pojavili u gradu, iako je bio mrak, narod nas je razdragano dočekao i mnogo ga je izašlo na ulicu. U stvari, mi smo prvi partizani koji ovde dolaze i za ovaj narod smo njegovi oslobodioci. Veselje i radost nisu dugo trajali. Prekinula ih je straš-

na eksplozija koja je zagrmela neposredno po gradu i njegovoj okolini. Sevalo je i pucalo na sve strane, bila je to artiljerijska kanonada kakvu do tada nismo doživeli. Zbunili smo se ne znajući šta je, uplašili smo se i mi i narod koji se ubrzo izgubio i sklonio u kuće. Mi u početku nismo znali šta da radimo. Čulo se da su neki drugovi počeli govoriti kako su to paklene mašine koje su Nemci postavili i evo ih sad na neki način pale. Neko je povikao da bežimo, jer ćemo svi izginuti. Na koji način i kako se ko izvlačio ne znam, ali smo se ubrzo našli izvan grada. Čim smo se iz njega izvukli, prestala je eksplozija.

Posle ovoga je među nama nastalo nagađanje o tome šta se moglo desiti. Ubrzo smo saznali pravu istinu. Naša i sovjetska komanda bile su se dogovorile da se napad na grad izvrši u 22 časa. Pošto smo mi otkrili ranije da su Nemci napustili grad, mi smo u njega ušli, a da o tome Ruse nismo obavestili. Ne znajući za to, oni su ispalili po gradu nekoliko plotuna iz njihovih »kaćuša« čije smo strahovito dejstvo morali osetiti na vlastitoj koži. Od tog dejstva imali smo znatne gubitke. Poginulo nam je sedam i ranjeno 15 drugova. Među poginulima bio je i Nikola Štrbac, zamenik komesara čete iz 1. bataljona, inače prvoborac, rodom iz sela Maleševaca kod Bosanskog Grahova.

Posle prekida dejstva »kaćuša«, cestom, iz pravca Topole, čula se jaka buka motora i pojavilo se mnoštvo upaljenih farova, koji su se kretali u pravcu Mladenovca. Znali smo da su to snage Crvene armije i ponovo smo se vratili u grad. Dočekali smo dolazak prvih motorizovanih (tenkovskih) jedinica koje su ulazile u grad i dalje produžavale u pravcu Beograda. Stajali smo na ulici, posmatrali ovu motorizaciju i divili joj se. Prolazio je tenk za tenkom, čini mi se na tačno utvrđenom odstojanju. Ogromna huka motora, škripa gusenica i topovske cevi tih čeličnih kolosa bile su više nego impresivni. To je bila moćna Crvena armija koju smo očekivali i nosili u svojoj mašti. Oni su prolazili, a mi smo ih posmatrali. Izašao je narod na ulice i svi smo klicali Crvenoj armiji, padali su buketi cveća, vladala je opšta radost. Posle tenkovske kolone, koja mi se učinila veoma dugačkom, naišla je motorizovana pe-

šadija i artiljerija. Na sve strane čula se pesma i poklici Crvenoj armiji. Neki štabovi i jedinice su zastale, ljubili smo se, trampili smo razne sitnice koje će poslužiti kao uspomena na taj veliki dan. Vršene su zamene pištolja i drugih stvari (satova, nalivpera), zavisno od toga šta je ko imao.

Motorizovana kolona Crvene armije kretala se na severozapad, tj. prema Beogradu, pa smo i mi u neko doba noći krenuli u tom pravcu. Stigli smo u selo Vlaška, tu se razmestili, ostali u toku dana i prenoćili. Narod nas je dočekaao toplo i srdačno. Iako smo bili umorni, dan je prošao u veselju i radosti. Vreme se poboljšalo, kiša je prestala da pada, ukazalo se sunce, pa je i to dopri'nelo vedrini i raspoloženju. Čuli smo da Beograd nije daleko. Odatle je svega 40 km i više niko među nama nije posumnjao da ćemo ga uskoro napasti i osloboditi. Radovali smo se pri pomisli na to, a da i ne govorimo o tome šta je značilo to i doživeti.

Dušan-Dučo Vukobrat

SA NARODOM SLOBODARSKE ŠUMADIJE

Na iprilazima Ivanjici, 10. septembra 1944. godine, evo nas, Krajišnika, po treći put takoreći na pragu Šumadije. I svi smo sigurni: nema sile koja se ovog puta može ispriječiti između nas i naroda toga kraja Srbije o kome smo znali iz istorije, iz narodne pjesme, iz priča čuvenih krajiških pripovjedača. Taj susret smo dugo priželjkivali i u ratničkim snovima ga doživljavali, osjećajući da će se na tome tlu pa sve tamo do ispod Avale i na ulicama Beograda dogoditi krupni istorijski događaji.

Od kurira iz štaba brigade, saboraca koji znaju »sve i malo više« čujemo da treba da oslobodimo Ivanjicu, potom Užice, pa onda — u Šumadiju.

Nošen tim saznanjem, kao kurir komandanta 1. bataljona Ilije Barišića — Ilibaše, prenosio sam komandama četa naređenja u vezi sa napadom na Ivanjicu. Taj napad se upravo priprema. Zapažam kao da se i sama priroda postarala da nam uljepša časove koji prethode prelasku u Šumadiju. Narod nam je bratski naklonjen, susreću nas sve lijepi d stasiti momci i djevojke. Sunce prosulo svoje zlataste zrake. Kraj je prekrasan da ljepši biti ne može. Šljive, jabuke, kukuruz i ostali plodovi jeseni rodili pa se čini da se pod rodom zemlja ugiba. Gledam to i srce mi puno.

Uskoro stiže izvještaj: nedićevci i domaći četnici napustili odbranu grada na Mora vici i razbježali se glavom bez obzira. Malo smo i razočarani što nas time lišiše mogućnosti da ih dobro potprašimo i da mi Krajišnici vratimo dio duga narodu ovog kraja koji nam je u najteže vrijeme, u ljeto 1942. godine, za saborce

poslao svoje najbolje sinove. Uz to, od Ivanjičana, Ariljaca i Užičana iz 2. proleterske brigade, sa kojima smo često u borbi drugovali, slušali smo o izdaji četnika vojvode Bože Javorskog.

U Ivanjicu uđosmo — pobjednički. I odmah se zabavimo oko toga da obilježimo dvogodišnjicu formiranja naše brigade, ratnički skromno, ali da se zna i pamti. Popravismo odeću, očistismo oružje, nakrivismo kape — titovke, udesismo sve kako valja. Onda smo se postrojili i pukovnik Milutin Morača je izvršio smotru brigade, onako komandantski, dostojanstveno. Održao nam je i govor. Rekao nam je da su pred nama odlučujuće bitke za Šumadiju, da očekuje od nas da osvijetlimo obraz Titovoj proleterskoj vojsci i našoj rodnoj Krajini. Komandantov govor bio je kratak, ali je govorio tako da se svaka njegova riječ doticala našeg srca. I, mislim da se u tim trenucima svako od nas, svejedno da li bio Krajišnik ili ne, zaklinjao u sebi da će se i u narednim borbama muški držati.

Na kraju svečanosti prodefilovali smo glavnom ulicom Ivanjice. Maršujemo, a ja gledam u leđa komandantu Ilibaši, ljudini, i po stasu, i po duši, i po hrabrosti. Gazimo čvrstim vojničkim korakom, ozbiljna pogleda i dostojanstvena držanja, svi jesni da će ovaj borbeni narod i po tome suditi kakva smo vojska.

Ono što sam sa te parade zauvijek ponio u srcu bila je želja da sa komandantom Ilibašom, i njegovim prethodnicima, komandantima 1. bataljona 4. krajiške brigade Dušanom Čubićem — Čubom i Vojinom Vidovićem, u slobodi prošetam mojim rodnim Bravskom i njihovim Stekerovcima, a zašto ne i samim Beogradom — toliko da se vidi sa kakvim junacima sam ratovao i kome sam kurir bio.

U pravu su bili brigadni kuriri. Trivo Paravina i Lazo Krčmar: stvarno, stigismo pred Užice. Po starom i oprobanom običaju dobismo zadatke — da napadnemo na grad noću. Ali, ovde smo satima čekali na neke jedinice koje su, iz meni nepoznatih razloga, kasnile sa početkom napada, pa se Ilibaša grdno nervirao i »skidao« sve bogove i svece, pride. Napad je, iako sa velikim zakašnjenjem, izveden. Čak se 3. bataljon naše brigade probio u sam centar grada, u osinjak u kome je, sem

očekivanih nedićevaca i četnika, bilo oko 2.000 pripadnika 7. SS divizije »Princ Eugen«, koji su »nenajavljeni« upravo pristizali od Višegrada. Ispade da ni ovdje nismo mogli da prođemo mimo te proklete »Eugenove« divizije koja nas u stopu prati na velikom dijelu naše ratne staze.

Oko Užica smo se u toku ratne 1943. godine dva puta nosili sa Njemcima, Bugarima, nedićevcima, ljotićevcima, četnicima i drugim bandama, pa smo željeli da ga sada oslobodimo. Ali, ta nam se želja nije ispunila, jer smo taj ratni zadatak morali prepustiti drugim jedinicama naše vojske, a mi smo se tješili što ćemo ipak prvi u Šumadiju...

Žurili smo ka sjeveroistoku i 16. septembra stigli u Branetiće. Mještani su nas bratski dočekali. U selu smo zatekli i Čačanski partizanski odred, jedinicu brojčano neveliku, ali sastavljenu od dobrih boraca koji su se neizmjerljivo ponosili svojom prošlošću i uspjesima, jer Čačanski odred je 1941. godine oslobodio čačak, organizovao narodnu vlast, vojsku i miliciju. Mjesecima je držao ovaj dio Srbije u svojim rukama, zajedno sa užičkim i kraljevačkim ustaničkim jedinicama. Tu je blizu Ravna gora, tuda su tutnjale okupatorske i kvislinške divizije, divljale »crne trojke« i sijevale njihove kame, ali oslobodilački pokret nikada nije posustao pred terorom i nasiljem. Sve se to čitalo sa lica ovog naroda koji nas je sa oduševljenjem dočekao i otvorio pred nama srce. Uveče je mještanima i nama, na mitingu, govorio Miloš Minić, ratni sekretar Okružnog komiteta Partije. On je s narodom ovog dijela Srbije ostao kada je bilo najteže, organizujući ilegalni rad i dječici u svemu sudbinu naroda.

Ujutro smo krenuli na zadatak — da oslobodimo varošicu Belanovicu. Brani je, čujemo, Rudnički četnički korpus. Naziv jedinice je tako zvučan da bi čovjeka mogao i da zabrine, ali mi iz iskustva, stečenog u borbama na Kopaoniku i u Župi, znamo da to može biti nekoliko stotina četnika, djelom ih nasilno mobilisanih za »odbranu Srbadije«, kojima često nije ni do Draže ni do borbe.

Podilazimo prilazima varošice. Idemo u kolonama, ali kad je na naš stroj otvorena vatra iz nekog topčića

i mitraljeza posve neobična »glasa« — razvismo se u strijelce. Silazimo u neki potok pa onda krećemo uz čuku sa koje tuku po nama, a neki djelovi naših jedinica našle su se iza leđa četnicima, pa udarismo sa svih strana. Naprijed odmiče komandant Ilibaša i jedva ga sustižemo. On misli da je ono gore topčić »pito« i mitraljez »flak«, po čemu sudi da tamo mogu biti i Nijemci, jer su dosad, bar na našem ratnom putu, jedino oni imali to oružje. Ko je gore — niko nije znao, ali sam i ja, po pucnjavama, brzini dejstva d fjučku zrna, osjećao da je ispred nas »flak«, jer smo ga češće slušali i dobro upamtili u borbama od Krajine dovde.

Okružujemo one na brdu. Oni se brane. Ali, brzo shvataju da im je s druge strane nišana jača jedinica partizanske vojske, pa se u panici povlače pred nama. U toj bježaniji uspjevaju da odvuku i top »pito« kalibra 37 mm, ali ne stižu da to učine i sa municijom za njega. Posada »flaka« se, pak, zaglavila oko skidanja sa postolja, pa smo ih sve zarobili. U stvari, to je bio mitraljez većeg kalibra skinut sa nekog od oborenih savezničkih aviona, pa kako nije imao postolje to su četnici nešto improvizovali.

Naše čete su prosto pregazile te položaje i produžile za četnicima koji su bježali ka Belanovici, vukući za sobom kare sa topom.

U tom opštem metežu komandant Ilibaša naredi Draganu Vekiću i meni da se pobrinemo za zarobljenu posadu i da mitraljez predamo našim jedinicama koje su pristizale.

Nakon toga sustižemo naše jedinice u varošici Belanovici. Dan je sunčan i topao, neke radnje su otvorene, po zidovima tragovi četničkih parola i crteža mrtvačkih glava, tek poneko od mještana proviri d pozdravi nas. Ubrzo su nam izašli u susret mnogi građani, ali sa dubokim tragovima preživjelog straha, četnička propaganda je činila svoje i ostavila tragove. Stanovništvo je brzo shvatilo da je stigla prava, organizovana, disciplinovana oslobodilačka, Titova vojska, a čuli su da su blizu i trupe Crvene armije, pa time i nazirali slobodu koju ćemo zajedno izvojevati.

U Belanovici dobismo predah, uoči napada na jak neprijateljski garnizon u Arandelovcu. Ubrzo shvatamo

da je broj onih koji nam se raduju sve veći i veći. Tu smo čuli da je naša 5. krajiška divizija ušla u sastav 1. proleterskog korpusa sastavljenog od pet divizija NOVJ. Našoj radosti nije bilo kraja.

U okviru napada 5. udarne divizije na Arandjelovac, naša brigada je dobila zadatak da sa dva bataljona napada na grad sa sjeverne i zapadne strane, a sa dva druga bataljona da zatvara pravac prema Mladenovcu i Beogradu, poruši put i postavi nagazne mine. Naš 1. bataljon je bio u toj drugoj grupi, što nam nije bilo najmilije, jer smo cijenili da je napad na grad pod Bukuljom važniji i časniji zadatak. Ni komandant Ilibaša nije bio zadovoljan zadatkom, ali i sebe i nas tješi da je ii ovaj zadatak važan, jer ćemo da štitimo naše jedinice od napada sa pravca Mladenovca, kuda se stalno kreću kolone sa juga da bi ojačale front u Banatu, a i da vatrom dočekamo one koji pokušaju da umaknu nekažnjeni iz grada ispod Bukulje.

Dok smo 19. septembra od rane zore žurili od sela Jelovika ka Markovcu, narod nas je pogledima i željama za uspjeh u borbi pratio. Posmatrali su nas iza plotova, kapija, prozora, radosna lica. Neki su nas pozdravljali, istina nekako suzdržano, a neki su istrčavali na put, pozdravljali se, gurajući nam u ruku hranu i odjeću. A oko puta kojim se krećemo prispjelo i dozrelo grožđe, ožutjeli kukuruzi, nadomak nam partizansko zorište i utočište Bukulja, a u daljini zelenkasto zlataste boje Kosmaj u kome nikada nije zamukla puška partizanka. Dočekuje nas i ono čuveno selo Darosava (kasnije će u slobodi, sa razlogom, ponijeti ime Partizani), u kojem je za sve vrijeme rata, i pored sve strahote i terora, bila partizanska vlast. Tu je i selo Rajkovac u kojem je živjela i borila se Darinka Radović kojoj su četnici pred očima zaklali dvije ćerke a da nije otkrila partizansku bazu u svojoj kući i na kraju i nju. U ovom kraju je cijelo vrijeme rata proveo revolucionar Dušan Petrović Šane, visoki partijski rukovodilac, prihvatani i čuvan od strane ovog borbenog naroda. Tuda su se ukrštali neuhvatljivi putevi partizanski, prenosile poruke slobode.

O tome su nam pričali borci koje smo ovuda sretali, odbornici i vodiči. Otresitiji omladinci su pravo iz dvo-

rišta svojih domova, naoružani ili bez oružja, ispraćani blagoslovom roditelja, doslovno uskakali u naše krajiške kolone.

U zasjedi smo pored makadamskog puta i željezničke pruge. Ispred nas je rečica Milatovica. Inženjerijski vod brigade je minirao most i sada svi čekamo: mineri da pritisnu ručicu dinamo-mašine, mi da raspalimo po neprijateljskoj koloni, koja bi htjela da umakne iz napadnutog grada ili mu pritekne u pomoć. Čekali smo. Odjednom vidimo: ide naprijed motociklista a pozadi njega četiri-pet kamiona. Po svoj prilici bježe iz Aranđelovca gdje im očigledno, gori pod nogama. Stežemo svoja oružja i mislimo u našim krajiškim srcima: »E, ovuda, vala, nećete proći«. Na licima, nas Krajišnika, čitam da svi isto mislimo. Odjednom grunu. Lijepo se vidi kako se most ruši, dva vodila koja su bila na njemu prevrnuše se, a onaj motociklista prvo poleti dva-tri metra uvis i onda se strmoglavi i tresnu o tle. Ostali kamioni se zaustaviše, Švabe sa njih poskakaše, zbunjeni i unezvereni. Otvaramo vatru iz zasjede, a neki već i u pokretu. Meni i nekolicini oko mene je zapeo za oko onaj leteći motociklista i trčimo ka mjestu gdje je tresnuo koliko je dug i širok. Vidimo: tu je motor, kome se još zloslutno okreću točkovi, tu su tragovi krvi, kapa i njemački šmajser motocikliste, ali njega nigdje. Pretražujemo okolno žbunje sa oružjem na gotovs, ali od Švabe ni traga ni glasa. Na naše veliko čuđenje, ispade kao da je u zemlju propao.

Za to vrijeme dok smo se mii baktali oko Švabe — motocikliste naši drugovi su pohvatali Nijemce koji su se nalazili u kamionima i zaplijenili razni ratni materijal, oružje i drugu opremu. Kamioni su bili ispravni i pripremljeni za dugi put, ali koja vajda od toga kada se na licu mjesta nađe samo jedan među nama koji se nešto razumije u vožnju a, bogme, i on malo. Dugo je petljao i baktao se oko paljenja motora i pokretanja tih naših zaplijenjenih kamiona, tako da je sa sijaset nevolja i muka izvukao jedno ili dva vozila do sela Markovca.

Ostajemo na položaju i cijelu narednu noć, ali se ništa posebno ne događa. Noć je puna mjesečine, zemlja miriše na pun rod i ljepotu prirode, omamljujući nas

snom i pospanošću. Od Arandelovca gruva li gruva i po tome cijenimo da našima onamo teže ide nego što se juče predviđalo.

Narednog jutra se iskupismo u centru sela Markovca. Prilaze nam mještani, vidi se i uplašeni i neispavani, u isto vrijeme iznenađeni i oduševljeni, raduju se našoj pobjedi. Odjednom dolazi k nama mladić, crn i dosta sitan, nekako neuhranjen, ali hrabar i otresit. Na grudima mu harmonika dugmetara, a preko leđa mitraljez »šarac«. Hoće, veli, s nama. Mjerkamo ga, malo nam je što je došao sa cijenjenim »šarcem« i još cjenjenijom i redom harmonikom dugmetarom. Sve nam to onako neispavanima izgleda nejasno, pa čak i nestvarno. Došao je nekako do »šarca«, harmonika je kaže njegova i veli da nas je dugo čekao. Ne insistiramo na odgovoru kako je došao do »šarca«, računajući da je najvažnije da je k nama došao. Ubrzo, momče razveza harmonikom neko »sitno«, veselo šumadijsko kolo. Mi, Krajišnici, s početka slušamo te divne zvuke što se razležu selom i gledamo jedni druge. Najradije bismo se uhvatili u naše omiljeno krajiško »kozaračko kolo«, ali se nadoše i neki koji se odmah uhvatiše u ovo kolo sa mještani ma i počеше vješto da prepliću nogama — pravo po šumadijski. Hvatamo se svi, veseleći se konačno vijesti da je Arandelovac oslobođen. Čujemo da ima žrtava i sa naše strane i iskreno ih žalimo, ali zar nismo na ovom ratnom putu često pjevah našu poznatu pjesmu: »Naša borba zahtijeva — kad se gine da se pjeva«...

Po podne smose smjestili u selu Misača, podno same Bukulje. Štab bataljona je u kući porodice Švabić. Kuća, prava domaćinska, imaju parni mlin, veliki vinograd, štale, obore, bunar sa đermom i veliko dvorište, što sam ja na mom ratnom putu prvi put vidjeo. Porodica Švabić i njihovi susjedi su se domaćinski odnosili prema nama Krajišnicima, nudeći nas raznim »đakonijama«, obezbjeđujući nam udoban smještaj i konak. Ovom narodu dozlogrdila je četnička propaganda i strahovlada ii vidi se da su nas jedva dočekali. Ovdje su i naši dobri drugari i uvijek zaposleni kuvari dočekali svoj trenutak da u srcu Šumadije u selu Misači, na padinama planine Bukulje, malo predahnu i da za

nekoliko dana prestanu sa kuvanjem, jer su domaćini prihvatili da nas hrane. Naši domaćini su se prosto utrkiivali ko će nas više ugostiti, nahraniti ii napojiti. Pored svih đakonija koje su nam nudili našla se i prava šumadijska prepečenica — žuta kao dukat, pred kojom su i naši komesari, uvijek strogi i poslovični, u šumadijskom podneblju popustili. Dobro je da je i to konačno dočekano, inače na ovom dugom ratnom putu strogo je kažnjavano svako »neorganizovano« uzimanje hrane, tj. bez posredovanja odbornika i narodne vlasti. Ja se lično kod Švabića osjećam kao gost i to dugo čekao i radosno dočekao. Naš domaćin ima dvije kćerke, lijepe ii vesele Šumadinke, pa me sa njima njihova majka šalje po vodu i u vinograd, po jabuke, našta komandant Ilibaša blagonaklono gleda. To mi sve dođe kao u mašti, trenutak vraćanja izgubljenom djetinjstvu, predah od surovosti ratnih dana.. .

Narednih dana je ocijenjeno da divizija »Princ Eugen« i puk »Brandenburg« namjeravaju da povrate Arandelovac kako bi preko Belanovice, dejstvovali prema Ljigu i Lazarevcu. U tom smislu se i naš bataljon, po zapovijesti štaba brigade, premješta iz sela Misače prema Darosavi, odakle smo 28. septembra, nastupajući od Orašca, napali kolonu puka »Brandenburg«, koja je, nakon prodora u Arandelovac, zauzela selo Preseku. Neprijatelj je, ojačan sa pet tenkova, odbio naše napade. Napadali smo nekoliko puta, ali nije išlo. Tu je, sa još nekoliko boraca, ranjen Pane Krčmar, komandir naše 3. čete. Svukli smo ga u neki potok, gdje mu je bolničarka bataljona Savka Štrbac ukazala prvu pomoć. Ubrzo su ga odnijeli u brigadnu bolnicu.

Pane je bio ranjen u leđa. Zapravo, prilikom podizanja Nijemcima kroz neku šumu Pane je, čini mi se, držao automat na leđima i švapski metak je vjerovatno slučajno pogodio u njegov automat ii to u prorez za izbacivanje čaura, tako da je automat ostao oštećen, a njegov vlasnik, Pane Krčmar, teže ranjen. U prisustvu komandanta Ilibaše, ja sam uzeo torbicu i okvire od automata, a jednom novajliji, koji je bio bez ikakvog oružja, dao sam automat da ga, dok ne dođe do sigurnijeg, upotrebljava bar kao hladno oružje.

Neprijatelj se predveče, pod našim pritiskom i zaštićen sopstvenim tenkovima, povukao sa Preseke, što je učinila i ona kolona koja je bila prodrila u Arandjelovac. Naš bataljon ise opet vratio u selo Misaču, a štab bataljona kod porodice Švabić. Kako nas domaćini nisu očekivali, a naši kuvari takođe nisu stigli da na položaju u našim poljskim kazanima išta drugo pripreme, dobili smo po porciju rijetkog pasulja. Naš dobri kuvar Petar Zivlak, koga smo svi još od Bosanskog Grahova, ili bolje rečeno sa Tičeva, zvali Pecija, na brzinu je skuvao — po krajđski — puru, od žutog kukuruznog brašna. Dobročudna domaćica je gledala kako mi to slatko jedemo, pa će me, dosta diskretno, upitati: »Da li to žuto može da zamijeni hleb?« »Može, rekoh uvrijeđen, kako da ne«. Njoj to ne bi ubedljivo, pa postavi još neka pitanja. Ja ne izdržah i rekoh: »I kod nas tamo, u Krajini, u boljim vremenima narod to nije jeo, no sa ovim kukuruznim brašnom, od koga je naš Pecija napravio puru, dii kako vi kažete kačamak, pre rata smo isključivo hranili i mi svinje. No, drugarice, zapamtite, narod kaže: »Nužda zakon mijenja a ponekad i običaje«. Kad sam održao taj »govor« osjetio sam kako mi crvenilo udara u lice što lažem, jer sam na puri odrastao. Ona je za nas Grmečlije i Krajišnike vjekovima bila svakodnevna ishrana.

Iz Misača smo išli u akcije na put Topola — Mladenovac. Jedne noći smo opet bili u zasjedi ispod sela Markovca, ali ovog puta sa druge strane, pored onog širokog puta sa kolovozom od kocke. Čujem od komandanta Ilibaše da je to nekakav evropski put, odnosno magistrala, što mi nije najjasnije, jer asfalta ili kocke od Bosanske krajine dovde na putevima nigdje nisam vidio osim po koji metar, u nekim oslobođenim gradovima. I prosto sam osjećao da taj put vodi za Beograd, u kojđ ćemo baš tim čudesno širokim putem vrlo brzo, pa možda i u sam Berlin, stići. Put je to, vjerovao sam, do slobode, do svjetlosti i do boljih dana.

U takvom razmišljanju saznadoh da nam je poginuo politički komesar 3. čete Drago Filipović. Tako se tu oko Arandjelovca, u nekoliko dana borbi, prorijedi četni i batalj onskđ rukovodeći kadar; sva tri komandira četa su nam u ranama, Pane Krčmar je ranjen u onoj

borbi za povratak i ponovno oslobođenje Arandelovca; Slavko Rokvić, komandir 2. čete, je pogođen parčetom avionske bombe u rejonu sela Misače, a Radu Ribića sam, na žalost, i na moju veliku tugu ja ranio i to u desnu ruku u kažiprst, pokazujući mu, na njegovom automatu, kako je ono prokleta švapsko zrno pogodilo i oštetilo automat komandira 3. čete Pane Krčmara. Radu Ribića sam voleo i poštovao kao borca i druga, a posebno kao starješinu, utoliko više što je on bio moj zemljak i komšija.

Opet smo u Misači i tu mi se događa ono što se pamti za cijeli život — primljen sam u Partiju, sa 16 godina života. Naime, jednog jutra nosio sam komandantovo naređenje komandiru 1. čete koja je bila smještena u osnovnoj školi. Pri dolasku u školu pitam stražara gdje je komandir čete Rade Ribić, a on mi odgovara da je na nekom sastanku i da ja ne smijem da uđem. Mislim: koješta, gdje to ne smije da uđe kurir komandanta Ilibaše. Ušao sam unutra i našao zamjenika političkog komesara bataljona Vladu Čurguza, komandira čete Ribića i još desetak-petnaest meni dobro poznatih boraca i starješina 1. čete. Nešto su živo raspravljali, ali kako uđoh, oni odmah učutaše. Bi mi neprijatno, pa na brzinu predadoh poštu Ribiću i pođoh ka vratima. Baš kad sam pritisnuo kvaku, Vlado Čurguz mi reče da ga sačekam i da ćemo zajedno u štab našeg bataljona. Sačekao sam ga i usput me je on pitao znam li ja šta su oni drugovi i on u sobi raspravljali. Ja mu rekoah da znam i da su držali partijski sastanak. On je na to odgovorio da je to tačno. Pitao me je ko prisustvuje takvoj vrsti sastanaka, a ja sam mu rekao da su to komunisti. Na njegovo pitanje ko su komunisti, odgovorio sam da su komunisti u našem bataljonu oni borci i starješine koji su u najtežim situacijama bili prvi, a posljednji kada se odstupa. Bilo kako bilo, 3. oktobra 1944. godine u istoj sobi osnovne škole u selu Misači, primljen sam u Komunističku partiju Jugoslavije. Tom prilikom je zamjenik političkog komesara čete Špiro Đukelić, sada penzionisani pukovnik JNA, rekao da je taj datum za mene toliko značajan u životu da ga treba upamtiti za cio život. Ja sam ga upamtio i pamtim taj divni i plemeniti lik Špire

Dukelića i svih drugova koji su bili na sastanku 3. oktobra 1944. godine, kada sam postao član Partije.

Žao mi je što u Misači nisu bili Pero Lukač i Vojin Jarić, jer oni bi mi prvi čestitali prijem kao stari članovi Partije. Oni nisu bili prisutni, jer su prešli u srpske jedinice, prvi kao komesar a drugi kao komandant bataljona.

Ujutro, 11. oktobra 1944. godine, u jednom selu nedaleko od Mladenovca, sreli smo izviđački vod Crvene armije. Kažu da su iz nekog streljačkog korpusa. Objasnjavaju i koji je to po broju, ali meni nikako nije jasno kako to streljački korpus. Da budem iskren, crvenoarmeje sam zamišljao u svakom slučaju bolje odjevenim i obuvenim, pa i znatno krupnijim, ali sada smo to u sebi potiskivali i ja i drugi borci, misleći kako je najvažnije da smo konačno zajedno, pa ćemo brže na Berlin i u konačnu pobjedu. Uveče smo zajedno napali Mladenovac.

I samo još jedna nezaboravna slika iz Šumadije. Nekim čudnim, meni neshvatljivim, kanalima stižu k nama stotine Beograđana, svi odlučni da se zajedno borimo za slobodu našeg glavnog grada, i dalje — do konačne pobjede. Vjerovao sam im da svi stižu preko partizanskog Kosmaja o čijim smo borcima slušali čitave legende, a pogotovu o onoj čuvenoj učiteljici Kiki Damjanović, kojoj Nijemci i svi njihovi saradnici nisu mogli ući u trag, a ona je ulazila u gradove i izvršavala svoje zadatke. Sve sam to o Kosmaju, njegovim partizanima, pa i Kiki kojekako mogao da shvatim, ali da brojne izlaze ilegalaca iz Beograda okupator nikada nije uspio da zatvori ili presječe — e, to nikako nisam mogao shvatiti. A kakva mi je to okupacija, i kakav okupator, kada ne može blokirati izlaze hiljadama svojih protivnika. Ipak, jedno je okupacija, a drugo pobjeda, jedno držati pod stegom a drugo pokoriti. Ono je prvo znatno lakše, a ovo drugo, eto, i nemoguće. Ovaj narod je to na djelu pokazao.

Priznajem: sve mi se, nekako, zbrkalo u glavi: i partizanska Darosava, i onaj crnopusi momak sa »šarcem« i harmonikom, i ona domaćica Švabić iz Misače i njena pura, i Kosmaj i njegova legenda Kika, i ovi crvenoarmejski što su krenuli negdje od Urala i ovdje stigli da sa

nama Krajišnicima, jurišaju do slobode, i taj Beograd čije izlaze Švaba sa svim saradnicima nikako da zatvori. Nije to lako odjednom obuhvatiti i brzo shvatiti, pogotovu kada neko ima samo 16 godina, aid je jedno sigurno: narod borbene Šumadije je partizanski, kako smo ga mi, Krajišnici, i zamišljali, o njegovom slobodarstvu i junaštvu slušali i pjevali pesme. Sa takvim Šumadinima, i onim čudesno širokim evropskim putem, sada ćemo lakše i brže i ka našem Beogradu, a onda dalje.

Košta Jeličić

SJECANJE NA ISTAKNUTOG RUKOVODIOCA KOSTU PAJČINA

Košta Ilije Pajčin rođen je 1921. godine u siromašnoj seoskoj porodici, u selu Sajkoviću u Donjem livanjskom polju. Kad je imao svega četiri godine, sa porodicom se odselio u slavonsko selo Adu kod Osijeka, na kolonističko imanje koje je dobio njegov otac — solunski dobrovoljac. Odrastao je u siromaštvu među šestoro djece. Košta nije završio osnovnu školu, jer je još kao maloljetni dječak bio opterećen poslovima na poljoprivrednom posjedu. Iako ne pohađa školu, on uporedo sa svojim vršnjacima učiti da piše i čita. Ohrabren prvim uspjehom, on sa još većim poletom i upornošću nastavlja dalje proširenje svog obrazovanja, čitajući školske udžbenike i drugu literaturu koja mu je bila dostupna. Već u petnaestoj godini Košta postaje veoma cijenjen član mjesnog nogometnog kluba i kulturno-pro'svjetnog društva. Preko ovih društava on se tijesno povezuje sa naprednim omladincima, a posebno sa najaktivnijim među njima, gimnazijalcem Radojicom Nenezićem.

U osamnaestoj godini (1938) primljen je u mjesnu organizaciju SKOJ-a u Adi, a svega dvije godine kasnije (1940) i u članstvo KPJ. Iako se odvijala u strogim ilegalnim uslovima, trogodišnja predratna aktivnost mladog komunista Koste nije mogla ostati nezapažena ni od klasnog neprijatelja, pred kojim je u nekoliko navrata polagao ispit iz klasnog obračuna i pri tom ispoljio odlučno držanje.

U junu 1941. godine, kad je vršen masovni progon srpskog življa iz njegovog kraja u Srbiju, on je pribavio potrebne putne isprave i krajem meseca krenuo u svoje rodno selo Sajković.

Po dolasku u rodni kraj, u kojem je bjesnio ustaški teror, odmah se povezuje sa grupama naoružanih ljudi, koji su se na čelu sa njegovim rođakom Cvijom Oraščićem sklonili u šumu. Neposredno pred izbijanje ustanka i u njegovim prvim danima uspijeva da se upozna sa još desetak članova KPJ i SKOJ-a, koji su se iz raznih krajeva Jugoslavije uspjeli prebaciti u zavičajna sela Donjeg livanjskog polja.

Nakon dizanja masovnog narodnog ustanka u Donjem livanjskom polju i objedinjavanja ustaničkih snaga pod komandu štaba Bataljona »Starac Vujadin«, Košta postaje zamjenik političkog komesara bataljona i partijski rukovodilac u bataljonu i na njegovom isektoru. Uz pomoć prvog političkog komesara bataljona, predratnog prekaljenog komunista, radnika, Nikole Gašića i ostalih članova KPJ i Košta se posvećuje formiranju, organizacionom učvršćenju i ideološkoj izgradnji prve organizacije KPJ u Bataljonu »Starac Vujadin« i na slobodnoj teritoriji. Već u oktobru 1941. godine Košta uspijeva da, od predustaničke ćelije sela Peulje, desetak nepovezanih članova KPJ i SKOJ-a i osmorice članova KPJ i SKOJ-a iz bivšeg Šibeničkog odreda, formira bataljonsku partijsku organizaciju sa oko dvadeset članova. Istovremeno je odabrao još toliki broj najistaknutijih boraca i rukovodilaca za kandidate članova Partije.

Ova partijska organizacija, kojom je rukovodio Košta Pajčin, iako malobrojna, za svega šest mjeseci postaje moćna politička snaga koja je cjelokupnu organizaciju NOP-a čvrsto preuzela u svoje ruke. Za to kratko vrijeme udvostručen je broj članova KPJ, formirano je još pet partijskih ćelija, izabran bataljonski komitet na čelu sa Kostom, koji je funkcionisao i kao mjesni komitet za slobodnu teritoriju Donjeg livanjskog polja, formirano više skojevskih organizacija na čelu sa bataljonskim (mjesnim) komitetom, izvršena reorganizacija partizanskih jediniica, izvršeni izbori organa vlasti, formirane druge organizacije NOP-a, organizovano masovno opismenjavanje odraslih i političko vaspitanje omla-

dine i dr. Udareni su čvrsti i trajni temelji narodnooslobodilačkoj borbi i bratstvu i jedinstvu naroda na ovom **terenu**.

Više od godinu dana Košta se nalazio na čelu partijske organizacije Bataljona »Starac Vujadin« i teritorije Donjeg livanjskog polja. Bez imalo rezerve uložio je sve svoje umne i fizičke sposobnosti za njeno omasovljenje, ideološku izgradnju i borbenu sposobnost. Pored partijske funkcije, uslijed nedostatka političko-partijskih kadrova, preko četiri mjeseca je obavljao i dužnost političkog komesara bataljona. Posebno zapažen i značajan doprinos dao je u proljeće 1942. godine kad je pod njegovim neposrednim rukovodstvom sprovedeno formiranje opštinskih organa narodne vlasti, opštinskih rukovodstava političkih organizacija, vojnopozadinskih organa i dr.

Stupanjem Bataljona »Starac Vujadin« u sastav 4. krajiške brigade, Košta je postavljen za zamjenika političkog komesara njenog 1. bataljona. U borbenom stroju ove proslavljene brigade ostao je svega deset mjeseci i junački se borio kroz brojne bitke i okršaje koje je vodila u tom periodu.

Od voljene brigade rastao se prilikom njenog odlaska iz Bosanske krajine. Bio je to težak trenutak za njega, ali se po direktivi Partije, sa još nekoliko rukovodilaca, vratio na teren Donjeg livanjskog polja. Novi zadatak, koji mu je Partija odredila, bio je veoma odgovoran i skoro ništa manje težak od onog koji mu je povjerila na početku ustanka. Sa operativnim jedinicama otišlo je oko 1.200 boraca sa ovoga terena. Trebalo je brzo i odlučno reagovati i stvarati nove jedinice za odbranu slobodne teritorije. Taj zadatak je dobio Košta sa još trojicom prekaljenih komunista. Za svega mjesec dana napornog rada formiran je novi Sajkovački partizanski bataljon, koji se dokazao u prvim okršajima protiv neprijatelja.

U oktobru 1943. godine novoformirani Sajkovački bataljon uključen je u sastav Udarnog bataljona 5. korpusa a Košta povučen u Štab korpusa na nove, još odgovornije dužnosti. Pored ostalih dužnosti koje je obavljao, u ljeto 1944. godine postavljen je za političkog komesara Tešansko-tesličkog partizanskog odreda koji

ubrzo prerasta u Tešanjско-tesličku brigadu, a u septembru iste godine u 19. udarnu brigadu. Na svojoj posljednjoj partizanskoj dužnosti ostao je nepun mjesec dana.

Zlokobnog dana, 26. septembra 1944. godine Košta je krenuo kolima na sastanak u Štab svoje 53. udarne divizije i na putu Jelah — Kulaši, u rejonu sela Vitkovci, upao u zasjedu četnika Laze Tešanovića gdje je i poginuo.

Revolucionarni put kojim se Košta Pajčin zaputio još u svojoj sedamnaestoj godini života bio je u svemu plodotvoran i okončan sa izuzetno vrijednim rezultatima. Svoju revolucionarnu djelatnost započeo je kao samouki seoski dječak, a slavno završio kao istaknuti partizanski komesar brigade. I upravo ta činjenica najrječitije govori i o ogromnom trudu koji je morao uložiti i o prirodnom talentu kojim je bio obdaren. Sve što je Košta imao, pa na kraju d život, svjesno je poklonio svojoj Partiji, svom narodu i njegovim najvećim idealima — slobodi, čime nas je zadužio da trajno sačuvamo uspomenu na njegov svjetli lik.

*Mile Bogovac
Jovo Mihajilović*

Šesti dio

U BORBAMA ZA OSLOBOĐENJE
BEOGRADA

ČETVRTA KRAJIŠKA BRIGADA U BORBI ZA OSLOBOĐENJE BEOGRADA

Bitka za oslobođenje Beograda ne počinje na njegovim ulicama, nego mnogo ranije, oslobođenjem niza gradova u Šumadiji i zapadnoj Srbiji: Lazarevac, Aranđelovac, Topola, Šmederevska Palanka itd. koji su se nalazili na pravcu nastupanja jedinica NOV ka Beogradu. Za početak beogradske operacije vrhovni komandant NOVJ, drug Tito, izdao je 10. oktobra 1944. godine zapovjest komandantu 1. armijske grupe NOV generalu Peku Dapčeviću, u kojoj, pored ostalog, naređuje da se njegove jedinice istog dana, a najkasnije 11. oktobra spoje sa jedinicama Crvene armije koje su se prebacile preko Morave i da zajedno sa njima brzo krenu u pravcu Beograda.

U vezi s tim Štab 1. proleterskog korpusa izdao je 14. oktobra zapovjest štabovima divizija u kojoj, između ostalog, stoji da su 1. proleterski i 12. korpus dobili zadatak da, zajedno sa motomehanizovanim jedinicama korpusa Crvene armije, likvidiraju nemačke okupatorske trupe i njihove pomagače u Beogradu.

Zadatak 5. divizije bio je da napadne neprijatelja u glavnom gradu opštim pravcem: Veliki i Mali Mokri Lug — Aleksandrova ulica (sada Bulevar revolucije), Ulica kraljice Marije (sada 27. marta), Dušanova ulica i dalje prema Kalemegdanu sa tendencijom širenja desno sve do Dunava. Na njenom lijevom krilu treba da napada 1. proleterska divizija čije će desno krilo (3. krajiška proleterska brigada) održavati vezu sa levim krilom 5. divizije. Za izvršenje ovog zadatka Štab 5. divizije izdao je 14. oktobra zapovjest svojim brigadama i odredio pravce njihovog dejstva u oslobađanju glavnog grada.

Četvrta krajiška brigada dobila je zadatak da napada grad na odseku Veliki Mokri Lug — Konjarnik s i daljim dejstvom desnom stranom Ulice kralja Aleksandra i da preko Terazija izbije na savski most a desnim krilom na Kalemegdan i tako, zajedno sa drugim jedinicama, zauzme Kalemegdansku tvrđavu. Takođe je trebalo lijevo da održava vezu sa 1. proleterskom divizijom, a desno sa 10. krajiškom brigadom.

Deseta krajiška brigada dobila je zadatak da zauzme Veliki vračar (trig. 253), preko kote 184 da upadne u grad i čisti od neprijatelja blokove zgrada desno i lijevo od ulica kraljice Marije i Dušanove i da djelom svojih snaga sadejstvuje 4. krajiškoj brigadi u zauzimanju Kalemegdanske tvrđave.

Dvadesetprva srpska brigada trebalo je da napadne Karaburmu i čisti od neprijatelja zgrade u ulicama na desnom krilu 10. krajiške brigade, sve do Dunava.

Samo je 1. krajiška brigada dobila zadatak da, zajedno sa jedinicama Crvene armije, zauzme Smederevo a zatim da se prebaci u Mali Mokri Lug kao divizijska rezerva. U zapovjesti je ukazano da »držanje i uopšte disciplina naših boraca mora biti na visini kako to dolikuje borcima NOV. Zabranjuje se svako ulaženje u privatne stanove i lokale bez službene potrebe«.

Međutim, ovaj borbeni raspored brigada 5. divizije trpiće promjene tokom bitke za Beograd u skladu sa promjenom situacije na samom bojištu.

Još pre dobivene zapovjesti Štaba divizije, 4. krajiška brigada pomjerala se 14. oktobra pre podne sa prostora selä Vlačka-Đurinci, preko Male Ivanče, i smjestila se u selo Popović. Ovim pomjerenjem brigada je dobila u vremenu da iste noći stigne na mjesto opredeljenja za napad na Beograd, što nije bio slučaj sa ostalim brigadama divizije.

Primivši navedenu zapovjest Štaba divizije, sve brigade su krenule prema Beogradu odmah sa prostora Vlačka — Popović. Četvrta brigada krenula je iz Popovića pravcem: s. Zuce — Veliki Mokri Lug — Mali Mokri Lug — Konjarnik. Put je bio veoma naporan i dug naročito za 10. i 21. srpsku brigadu koje nijesu uspjele da na vrijeme stignu do Beograda, pa zbog toga sve brigade divizije nijesu mogle istovremeno stupiti u bor-

bu noću 14/15 oktobra. Samo je 4. brigada stigla da započne borbu iste noći, ali i ona sa zakašnjenjem od jednog časa. Borbeno raspoloženje boraca bilo je očigledno, kao da idu na neko veselje, ali veselje u kome se gine. Međutim, na to niko nije mislio. Još su mi u svježem sjećanju sa kakvom su radošću borci primili zapovijest za izvršenje ovog istorijskog zadatka — oslobođenje glavnog grada naše otadžbine od okupatora i nedicevsko-četničke izdaje. Vremena za partijske sastanke i četne konferencije nije bilo. Komesar brigade Drago Đukić i njegov zamjenik Milan Trninić uspjeli su da u hodu, u kratkom predahu, objasne komesarima bataljona i njihovim zamjenicima značaj oslobođenja Beograda za dalje vođenje rata u našoj zemlji i da ih upozore kakav odnos boraca treba da bude prema građanima. Slušam ih i sam se pitam da li je moguće da smo već stigli nadomak Beograda. Prožima me jedno intimno, ljudsko osjećanje, svojstveno svakom borcu kao čovjeku preživjelom poslije toliko bitaka i ofanziva, pred kojim se san pretvara u javu.

Kolona brigade kreće bez predaha. Prešli smo prugu Mali Požarevac — Ivanča bez borbe. Dan je vedar. U koloni se najčešće čuje komanda: »Brže, brže«. Pao je mrak i fizički zamor boraca se već primjećuje. U koloni razmišljam o onome što su nam rekli drugovi komesar i zamjenik komesara brigade i pokušavam da dočaram sebi taj veliki grad kojii treba da oslobodimo. Razmišljam i hrabrim sam sebe. Borba, kao i sve ostale koje smo vodili. Zar nismo i do sada oslobađali gradove, pa šta? Kuće, ulice, bunker — mislio sam u sebi.

Kolona je stala. Stigli smo u Veliki Mokri Lug u 22 časa kada je, po naređenju Štaba 5. divizije trebalo da počnemo sa napadom. Za trenutak su štabovi bataljona ponovo sa komandantom i komesarom brigade. Komandant brigade Vicuka Bodiroža ponavlja raspored naših i sovjetskih snaga, iz zapovijesti Štaba divizije, koje već vode borbu sa prednjom odbranom neprijatelja, i precizira pravac udara naše brigade, ukazuje na teškoće koje nas u ovoj borbi očekuju i skreće pažnju na značaj oslobođenja Beograda. Slušam ga i u mislima sebe korigujem. Zaista, ovo neće biti borba kao i sve one koje smo do sada vodili pri oslobođenju gra-

dova. Bitka za Beograd je najveća od svih, najteža od svih, ali i najljepša i najslavnija od svih. Beograd je grad presudnih odluka 1941. godine i treba da postane centar političkog, kulturnog i privrednog života nove Jugoslavije. U njega sada treba da se smjeste najviši organi narodnooslobodilačkog pokreta: CK KPJ, Vrhovni štab, AVNOJ i Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije.

Štabovi bataljona upoznati su ukratko i sa približnim odnosom snaga koje brane grad i onih koje napadaju neprijatelja u gradu. Naše snage, Prve armijske grupe, čine dva korpusa i to: 1. proleterski korpus sa pet divizija i 12. udarni korpus sa četiri divizije. To je do sada najveća koncentracija snaga NOV u jednoj bici. Zajedno sa našim snagama u napadu učestvuju i motorizovani korpus Crvene armije, ojačan sa dvije pješadijske divizije, šesnaest artiljerijskih, minobacačkih i samohodnih artiljerijskih pukova, tri puka protivavionske artiljerije i drugim tehničkim i inženjerskim jedinicama.

Prednja linija njemačke odbrane protezala se na dan 14. oktobra od obale Save u Makišu, preko Žarkova, Banjice, pored Voždovca i Karaburme sve do Dunava

Za odbranu Beograda Nijemci su angažovali oko četrdeset pješadijskih i četiri tenkovska bataljona i druge tehničke jedinice, ukupno preko 20.000 vojnika. Pored njemačkih, u odbrani učestvuju i kvislinške snage četnika, nedićevaca i ljotđićevaca. Znatne njemačke snage, na koje su Nijemci računali u odbrani Beograda, nalazile su se u rejonu Smedereva. Njima je komandovao komandant 1. brdske divizije general Valter fon Štetner. Ova grupacija, različitog sastava, brojala je, takođe, oko 20.000 dobro naoružanih vojnika.

Nakon kratkog razgovora sa komandantom, brigada se pomerila u Mali Mokri Lug, odakle su bataljoni krenuli na polazne položaje za juriš na prednju odbranu neprijatelja na liniji Konjarnik — Laudanov šanac — Veliki vračar. Ostale snage divizije nisu još bile stigle pa je 4. brigada sama napala neprijatelja na pravcu dejstva 5. divizije. Napad je počeo u 23 časa. Vrijeme je bilo vedro. Tihi povjetarac omogućio nam je da se što bliže primaknemo položaju neprijatelja. Svaki je borac već na svome mjestu. Tišina je. Čuje se samo bor-

ba u gradu. Borci su raspoloženi, ali već postaju nestrpljivi. Kazaljka na satu kao da je usporila svoj hod pred početak našeg napada i ostavlja vremena za još kojekakva razmišljanja. .. Koliko li je u ovoj brigadi boraca koji od Tičeva, od 9. septembra 1942. godine vodiše mnogobrojne bitke, savladaše bezbroj prirodnih i drugih prepreka i evo stigoše da broje minute do početka bitke za Beograd i da se raduju kao nikada do sada. Prisjećam se i likova drugova koji padoše u tim bitkama i ne doživješe ovaj istorijski dan. Ni sada niko od nas ne misli na smrt. Jer, pravi vojnik misli samo na pobjedu. Što se vrijeme početka našeg napada više približava, to nam srce kuca sve jače. Samo da počne, onda će biti lakše.

I zaista, tačno u 23 časa napad je počeo i pucnjava iz svih naših oružja, koja neće umuknuti za sedam dana i noći, sve dok i posljednji Nijemac ne bude u Beogradu likvidiran. Odmah je počeo i juriš. Sudeći po vatri neprijatelja, on je očekivao napad naših jedinica iz ovog pravca i nije bio iznenađen, ali je bio iznenađen tako bliskim odstojanjem našeg strijeljačkog stroja od linije njegove prednje odbrane. U prvom jurišu brigada je zauzela isturene tačke prednje odbrane neprijatelja. Međutim, Nijemci su na ovome sektoru imali solidno utvrđenu liniju odbrane, koju je činio niz dobro utvrđenih rovova sa mitraljeskim gnijezdima a na koti Veliki vračar, na koju je napadao 3. bataljon, imali su jednu bateriju topova. Drugi i 4. bataljon napadali su sa lijeve strane Aleksandrove ulice preko Konjarnika u pravcu Cvetkove mehane (sada restoran »Smederevo«) i do zore upali u predgrađe. Na njihovom lijevom krilu napadale su jedinice 1. proleterske divizije i jedinice Crvene armije. Na našem desnom krilu, prema Mirijevu, trebalo je da bude 10. krajiška brigada, koja do početka našeg napada nije još bila stigla. To je neprijatelj iskoristio pa je snažnim protivudarom pješadije i bočnom artiljerijskom i minobacačkom Vatrom primorao naše bataljone da se pred zoru malo povuku u pravcu Malog Mokrog Luga. Moram priznati da ovo naše povlačenje nije bilo uzrokovano isključivo snažnim protivudarom Nijemaca, bar što se tiče 3. bataljona. Naime iza naših leđa, na prostoru Smederevo — Grocka nalazi-

la se jaka njemačka grupacija koja je težila da se probije u Beograd. Pomisao da to može da se desi, stvarala je u štabu 3. bataljona osjećanje nelagodnosti i slabilo našu odlučnost da po svaku cijenu branimo osvojeni položaj. Za svaki slučaj, postavili smo jedan vod u zasjedu kraj drumu Beograd — Smederevo na periferiji Malog Mokrog Luga, na uzvišici preko puta sadašnje benzinske pumpe. Rano ujutru, 15. oktobra, iz pravca Grocke naišao je njemački kamion sa ranjenicima, koji je, ko zna kako, uspio da se probije u pravcu Beograda. Kamion sa 8. ranjenika zaplijenjen je bez borbe i zarobljeno osam ranjenika. Od vozača smo saznali da su Nijemci potisli naše snage iz Grocke. On je pukim slučajem uspio da umakne. Naime, 1. krajiška brigada bila je zauzela Grocku, ali je pod pritiskom jakih njemačkih snaga bila prinuđena da se povuče. To je ukazivalo da je opasnost od prodora Nijemaca iz pravca Grocke realna i da oni mogu ugroziti naše do tada osvojene položaje. Sada nam je bilo jasnije da su Nijemci posebnu pažnju posvetili Zvezdari i odbrani istočnih prilaza grada u cilju prihvatanja grupe iz rejonu Smedereva i Grocke. Zbog toga su se na ovom sektoru dobro utvrdili i zaštitili minskim poljima i preprekama od bodljikave žice.

Situacija se brzo mijenjala, naročito poslije prodora Nijemaca iz Smedereva u Grocku. Zbog toga je Štab divizije odlučio da 15. oktobra, dopunskim naređenjem, izvrši novi raspored svojih snaga. Desetu krajišku brigadu i 21. srpsku brigadu rasporedio je na položaje istočno od Velikog Mokrog Luga i Kaluđerice sa zadatkom da djeluju bočno na drum Beograd — Grocka i da spriječe prodor Nijemaca iz Grocke. Dalji tok događaja pokazao je koliko je ova odluka bila presudna za ishod borbe koju su nam Nijemci nametnuli 16. oktobra iz pravca Grocke. Četvrta brigada dobila je zadatak da odmah proдре u grad Smederevskim drumom i dalje Aleksandrovom ulicom. Deseta krajiška brigada je dijelom svojih snaga djelovala na našem desnom krilu preko Mirijeve, Višnjice i Karaburme a dijelom snaga bila je usmerena, zajedno sa 1. bataljonom 4. brigade i 21. srpskom brigadom, u pravcu drumu Beograd — Grocka. Uli časova lijevo krilo 4. brigade spojilo se sa

jedinicama Crvene armije li zajedno sa njima nastavili smo prodor prema Tehničkom fakultetu. Do noći je bio očišćen IV i VI kvart, zauzeta Električna centrala, Željeznička stanica Dunav, razna skladišta na Dunavu i Klanica.

Kako je bilo moguće da tri bataljona brigade za nekoliko časova prodru tako duboko u grad, uprkos snažnom otporu neprijatelja, naročito liz nekih objekata, kao što je Gradska bolnica, Šesta muška gimnazija, sadašnji Studentski Dom i drugih? To je bilo moguće, u prvom redu, zbog toga što je borbeno raspoloženje boraca bio onaj moralni faktor koji je nadmašio njemačku tehniku i pred koj im. je fizički zamor otišao u zaborav. Drugo, komande četa sačinjavali su veoma hrabri i odvažni komunisti, stani borci koji su pokazali maksimum samoinicijative i snalažljivosti u konkretnim slučajevima. Komandiri, komesari i partijski rukovodioci u četama bili su odgovorni i disciplinovani borbeni timovi koji su primerom lične hrabrosti, discipline i odgovornosti snažno djelovali na moral i disciplinu boraca i uspjevali da neprekidno imaju inicijativu i nameću neprijatelju borbu i onda kada on želi da se neopaženo povuče. Oni su vješto blokirali jača uporišta, ostavljajući ih za sobom i dubljim prodiranjem u grad stvarali pometnju i demoralizaciju kod neprijateljskih Vojnika, koji su se u blokiranim objektima predavali. Podrška tenkovskih i artiljerijskih jedinica Crvene armije bila je veoma značajna, naročito u likvidaciji utvrđenih jačih uporišta neprijatelja.

Desno krilo brigade bilo je osigurano dejstvom djelova 10. krajiške brigade, koji su paralelno i istom brzinom nastupali u pravcu mosta na Dunavu.

Ovako smjelom prodoru 2, 3. i 4. bataljona znatno su doprinijeli i borci Beograđani koji su u Šumadiji stupili u 4. brigadu, a koji su dobro poznavali ulice. Naime, tokom septembra, dok se 5. divizija nalazila na prostoru Topola — Arandelovac — Sopot — Mladenovac, skoro svakodnevno su stizale kolone mladih Beograđana koji su dobrovoljno stupali u naše brigade. Oni su masovnim dolaskom na slobodnu teritoriju Šumadije znatno doprinijeli brojnom jačanju naših brigada, prije napada na Beograd i svojim učešćem u borbama

u Šumadiji stekli znatno borbeno iskustvo, i pokazali se dobri borci koji se nisu razlikovali od starijih iiskusnih boraca.

Veliku pomoću pružale su nam organizovane grupe građana, (preko 2.000 ljudi) koje je još ranije Partija organizovala, prije našeg napada na grad, u cilju podrške jedinicama NOV i Crvene armije, a koje su bile sastavljene većinom od radnika i omladine.

Podrška građana bila je višestruka. Oni su u borbi za oslobođenje svoga grada pokazali veliku hrabrost. Bili su jednodušni da u svakoj prilici pomognu našim jedinicama i jedinicama Crvene armije. Obavještavali su nas o pokretu, glavnim uporištima i skrivenim skloništima neprijatelja. Kao vodiči, provodili su nas ulicama iz kojih smo mogli neprijatelja lakše likvidirati, nudili nas hranom koje ni sami ni jesu imali dovoljno i brinuli se o našim ranjenicima. Kao primjer organizovane pomoći građana našim jedinicama najbolje je navesti da su radnici u Električnoj centrali, koje je organizovala Partija, demontirali mine kojima su Nijemci htjeli da dignu centralu u vazduh. Njihova je zasluga što je Beograd odmah po oslobođenju imao struju.

Istog dana, 15. oktobra, u 13 časova, jedna njemačka motorizovana kolona, jačine 30 motornih vozila, probila se do Malog Mokrog Luga iz pravca Grocke. Tu ju je iz zasjede dočekao 1. bataljon 4. brigade, uništio i zaplijenio veći dio motornih vozila, dok se nekoliko blindiranih automobila uspjelo vratiti u Grocku. U ovoj borbi je učestvovala i 21. srpska i djelovi 10. krajiške brigade.

I ovaj pokušaj Nijemaca još je ozbiljnije upozorio na odlučnost grupe generala Štetnera da se probije u Beograd, pa je na tu okolnost Štab 5. divizije ukazao štabu 1. proleterskog korpusa i tačno predvidio da će Štetner, ako u tome ne uspije, pokušati da se, preko Avalskog drumca, probije u pravcu Obrenovca. Kasniji tok događaja potvrdio je tačnost ovakvog predviđanja Štaba 5. divizije.

Noć 15/16. oktobra bila je za 4. brigadu nemirna i teška. Nastavljena je borba u gradu i čišćenje IV kvarta (deo sadašnje opštine Vračar), VI kvarta (sadašnja opština Zvezdara) i prostora oko Električne centrale i

Dunav stanice. Nalazili smo grupe Nijemaca u područjima, na tavanima i drugim skrovitim mjestima, uplašene i blede. Ovi bahati fašisti sada se drže kukavički. Samo iz nekih zgrada davali su još otpor, ne znajući da su odsječeni od svojih jedinica. Najduže su pružili otpor u Šestoj muškoj gimnaziji i u Gradskoj bolnici.

Međutim, dok je brigada tokom noći 15/16. oktobra čistila ulice grada i likvidirala pojedine otporne tačke na prostoru do Željezničke stanice Dunav, Električne centrale i Dušanove ulice, ponovo je jedna njemačka kolona jačine oko 3.000 vojnika, sa tri tenka, prodrila iz Grocke do Malog Mokrog Luga i pokušala da se Aleksandrovom ulicom probije u grad. Dočekala su je dva bataljona 10. brigade, 1. bataljon 4. brigade i 21. srpska brigada u sadejstvu sa sovjetskim moto-mehanizovanim snagama. Razvila se vrlo oštra borba koja je trajala cijelu noć. Nijemci su trpili velike gubitke i bili su spriječeni da se probiju u grad, ali su uspjeli da ovladaju Malim Mokrim Lugom, predgrađem Zvezdare i kosama Laudanov šanac — Konjarnik.

Prodor ove grupe Nijemaca učinio je situaciju na ovom sektoru veoma ozbiljnom i skoro kritičnom, jer su njihove snage u rejonu Grocke raspolagale sa oko dvije divizije i oko 2.000 raznih motornih vozila, tenkova i mnogo artiljerije, čija se glavnina prikupljala prema Malom Mokrom Lugu. Ako bi ovako velikim njemačkim snagama pošlo za rukom da se probiju u grad, bitka za Beograd bi se produžila, žrtve bi bile veće, a tri bataljona 4. brigade na liniji Dunav — Dušanova ulica bila bi dovedena u kritičnu situaciju. To je zahtjevalo brzo pregrupisavanje naših snaga i njihovu intervenciju prije ponovnog pokušaja Nijemaca da se probiju u grad. Dok su 2, 3. i 4. bataljon očekivali naređenje štaba brigade za dalje nastupanje Dušanovom ulicom, stigla je vijest da je dio njemačkih snaga uspio da se od Grocke probije do istočne periferije grada i naređenje da im usiljenim maršem krenemo u susret.

Ovo naređenje borci su primili disciplinovano, iako ne radosno. Bili su veoma umorni od marša do Beograda i borbi koje su trajale prethodnog dana i dvije noći. Međutim, svaki je borac znao u kakvu bi nas situaciju doveli Nijemci ako bi uspjeli da se od Grocke probiju

u Beograd. Drugi bataljon dobio je zadatak da drži osvojeni položaj, obezbeđuje Pančevački most i skladišta na Dunavu, da drži Električnu centralu i dejstvuje prema Kalemegdanu.

Treći i 4. bataljon krenuli su usiljenim maršem na Zvezdaru i sukobili se sa Nijemcima 16. oktobra ujutru na prostoru između Cvetkove mehane i krajnje tramvajske stanice (sadašnje mjesne zajednice »Zeleno Brdo« i »Zvezdara«), Borba je vođena čitav dan. Nijemci su nastupali uporno bez obzira na žrtve. Bilo im je stalo da se po svaku cijenu probiju u grad, a nama da ih po svaku cijenu u tome spriječimo. Stigli su i sovjetski tenkovi. Nijemci su jedan zapalili. Razvila se takva ogorčena bitka u kojoj su dvije vojske jurišale jedna prema drugoj — prsa u prsa. Sovjetski tenkovi su pravili »tepihe« na ulidi od rulje koja je slijepo nadirala. Više ljudskih leševa na tako malom prostoru i dima od barutnih gasova do tada nikada nismo vidjeli u narodno-oslobodilačkom ratu.

Može se reći da je sinhronizacija dejstva između svih bataljona 4. brigade, 21. srpske brigade i dijelova jedinica Crvene armije u ovoj bici bila skoro savršena. Samo učesnici mogu da kažu šta čovjek, kada zna za šta se bori, može da učini i da podnese. Za ilustraciju kakav je utisak ova bitka ostavila na one koji su je posmatrali sa strane, navodim riječi koje je u svome dnevniku napisao drug Milonja Stijović: »Oko 12 časova čuje se žestoka borba gore na Zvezdari. Telefonom mi se javi Ljuben Marić da to Nijemci nadiru od Smedereva. Dočekala ih je 5. krajiška divizija. Popeli se na krov zgrade i posmatram Zvezdaru. Žemlja gori. Ključa kao u kazanu. Krajišnidi se bore sa Nijemcima. Tu proći neće«. I nisu prošli.

Do noći je bila likvidirana ova njemačka grupa i brigada je sa tri bataljona zaposjela liniju Mali Mokri Lug — Laudanov šanac. Na njenom lijevom krilu dejstvovala je 10. krajiška brigada, a na desnom jedinice Crvene armije. Bočno je dejstvovala 21. srpska brigada, na komunikaciju Beograd — Grocka sa sektora Veliki Mokri Lug — Kaluđerica — Leštane. Međutim, ni noću 16/17. oktobra nije bilo mira. Nijemci su učinili još jedan pokušaj da se probiju u grad, ali bez uspjeha. Ovo

je bio poslednji njihov pokušaj da se probiju u Beograd. Prinuđeni su da menjaju pravac proboja i sve svoje snage usmeravaju pravcem Boleč — Avala sa tendencijom prodora na zapad prema Savi i dalje za Srem. I ovaj pokušaj im nije uspio. Čitava grupa bila je razbijena i uništena od strane naših i sovjetskih jedinica na prostoru Avala — Vrčin — Ripanj a njen komandant general Valter fon Štetner je poginuo. Samo je oko 3.000 njemačkih vojnika uspjelo da se probije do Koceljeva, gdje ih je prihvatila jedna njemačka kolona upućena iz Šapca.

U uništavanju navedene njemačke grupe od snaga 5. divizije učestvovala je 1. krajiška brigada koja je vodila žestoke borbe, zarobila 500 Nijemaca, zaplijenila 210 konja i mnogo ratne opreme i municije. Sutradan, 17. oktobra, Nijemci su čitav dan artiljerijskom vatrom tukli naše položaje na periferiji grada. Osamnaestog oktobra dijelovi 4. i 10. brigade čistili su teren i uništavali manje grupe Nijemaca u Malom Mokrom Lugu, Višnjici i Boleču, a 19. oktobra 4. brigada je preuzela garnizonsku službu u IV i VI kvartu i dijelom u III kvartu grada (sadašnja opština Palilula).

Time su praktično bile završene borbe 4. krajiške brigade za oslobođenje Beograda. Ona je sama izvršila najveći dio zadatka 5. divizije u oslobođenju grada, u njenoj zoni napada, jer su 10. krajiška i 21. srpska bile angažovane na sprečavanju prodora njemačke grupe od Grocke, a 1. krajiška za sve vrijeme trajanja bitke za Beograd bila je angažovana u borbi sa tom grupom.

Prvi bataljon bio je smješten u Ulici Osmana Đikića br. 20, 2. bataljon u Gospodar Jovanovoj br. 30, 3. bataljon u Dimitrija Tucovića br. 90, a 4. bataljon u Takovskoj br. 12. Štab brigade smjestio se u hotel »Prag« u Balkanskoj ulici.

Prema Operacijskom izvještaju štaba Četvrte krajiške brigade Štabu 5. divizije, od 20. oktobra 1944. godine, u borbama za oslobođenje Beograda brigada je postigla znatne rezultate. Borci ove brigade ubili su 603, a zarobili 134 neprijateljska vojnika. Zaplijenjeno je 60 »šaraca« i 20 drugih puškomitraljeza, 63 strojnice, 617 pušaka, 99 pištolja, šest teških bacača, pet kamiona, 5

zaprežnih kola, mnogo odjeće, čebadi, 330 pari cipela i razne druge ratne opreme. Uništeno je šest kamiona i dva motocikla.

Međutim, i brigada je imala znatne gubitke: 77 mrtvih, 183 ranjena i 10 nestalih boraca.

Povodom oslobođenja Beograda, vrhovni komandant NOV i POJ, Maršal Tito, izdao je zapovijest komandantu armije u zapadnoj Srbiji general-lajtnantu Peku Dapčeviću, kojom je pohvalio borce i starješine svih jedinica koje su učestvovala u oslobođenju glavnog grada.

Tako je završena ova velika bitka za oslobođenje Beograda koja se, po nacionalnom sastavu učesnika u njoj, sa pravom može nazvati bitkom bratstva i jedinstva.

Primivši uputstva za vršenje garnizonske službe, svi štabovi bataljona su, pored obezbjeđenja raznih privrednih objekata i drugih institucija, vršili privremeno i funkciju civilne vlasti i učestvovali u pripremanju izbora za narodnooslobodilačke odbore. Istovremeno je vršena i popuna brigade novim borcima, kao i obuka u rukovanju sovjetskim oružjem kojim je u cjelini zamjenjeno dotadašnje naoružanje brigade.

U svim jedinicama brigade proslavljena je 27. godišnjica oktobarske revolucije.

Od posebnog vojničkog i političkog značaja za borce i starješine 4. brigade bilo je njihovo učešće na smotri jedinica koje su učestvovala u oslobođenju Beograda, koju je izvršio vrhovni komandant, drug Tito, 27. oktobra na Banjici.

U Beogradu su se smjestili najviši organi narodne vlasti, stvoreni su uslovi za normalan rad Vrhovnog štaba NOV i POJ, CK KPJ, AVNOJ-a i NKOJ-a. Ispunjene su riječi druga Tita, izgovorene na II zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu: »Treće zasjedanje AVNOJ-a održaćemo u oslobođenom Beogradu.«

Jovan Jakšić

ZASEDA NA PUTU GROCKA — BEOGRAD

Po oslobođenju Mladenovca, 4. brigada kreće za Beograd i 14. oktobra u 23 časa sitiže na Zvezdaru. Toga momenta smo dobili naređenje da stupimo u borbu za konačno oslobođenje Beograda. Iste večeri bili smo potisnuti, a neki delovi su izgubili vezu sa brigadom, kao i naša četa. Potom smo se povukli prema Mirijevu. Kod škole smo osvanuli i predahnuli. U prvi suton dobili smo naređenje da isturimo patrole i zasede sa mitraljezima.

Preko puta škole Dušan Lazarević i ja bili smo zajedno sa mitraljezom u zasedi. Komandir nam je naredio da pobijemo tri kočica koja će poslužiti za orijentaciju pri pucanju. Tako su sva četiri mitraljeska gnezda raspoređena. Kada je trebalo da se izvrši smena, u 12 sati noću, naišla je jedna nemačka jedinica sa bolnicom. Vodili smo borbu do svanuća, posle čega je nastupilo zatišje.

Kada je svanulo, ispred nas na 10 metara ugledasmo Nemce kako su plegli po zemlji. U tom momentu nas je uhvatio strah, ali smo ubrzo zaključili da su to Nemci koje smo pobili u toku noći. Potom smo dobili naređenje da krenemo svako u svom pravcu. Naišli smo na njivu u kojoj je kukuruz bio obran, ali su ostale kupice sa šašom. Kada smo bili pri kraju i pretresli jednu kupicu, našli smo tri Nemca. Pretresli smo ih, razoružali i priveli u štab 1. bataljona koji se nalazio kod škole u Mirijevu. U neposrednoj blizini nalazio se i štab brigade. Odmah je počelo saslušanje zarobljenika među kojima je bio jedan viši i jedan niži oficir, a treći Nemac je bio redov. Viši oficir nije hteo ništa da kaže. Ni-

ži oficir je odgovarao preko tumača. Rekao je da su oni bili isturena zaštitnica njihovih ranjenika koji treba da se sa 10—20 kamiona prebace u Beograd. Njihov vojnik kojii je nosio radio-stanicu poginuo je u toku noći ii tako nisu imali vezu sa kolonom. Sa ovim je saslušanje bilo završeno.

Nakon tri sata stigli su izviđači i obavestili štab brigade da se kolona od 16 nemačkih kamiona kreće od Grocke prema Beogradu. Za tili čas svi smo bili u stroju, gde smo primili naređenje. Dušan Lazarević i ja bili smo po rasporedu na jednoj okuci. Put kojim su kamioni trebalo da naiđu bio je ispod nas, niži oko 10 metara. Naredba je bila da se ne sme pucati pre nego što se ne bude čuo revolverski hitac. Kolona nailazi prema nama, a mi nestrpljivo očekujemo komandu i pratimo kamion kroz nišan mitraljeza. Moj drug Dušan mi šapnu: »Eriću, ja ću da pucam prvi«. Ja mu rekoх: »Ne, ne, Dule«. U tom momentu ču se i revolverski pucanj. Svi se mitraljezi u jedan čas oglesiše. Kamioni su počeli da se kreću bez vozača i prevrću po kanalima. Ručne bombe zatreštaše. To je sve trajalo dva-tri minuta i kolona je likvidirana. Od cele kolone pobeglo je u jednu livadu sedam neprijateljskih vojnika a svega trojica su uspela da se izvuku i pobegnu prema Dunavu.

Iz Mirijeva smo krenuli preko Malog Mokrog Luga ka Velikom Mokrom Lugu blizu Avalskog puta i uputili se prema Dušanovcu, gde smo ušli pod borbom u Beograd. Krećemo kroz Beograd, uz pomoć civila, prema Dunavu. Kada smo započeli ulične borbe, tek sam tada video šta znači borba na otvorenom polju, a šta znači ulična borba.

Milorad. Mile Erić

DAVNO BILO — NE PONOVILO SE

Petog oktobra 1944. godine grupa nas, omladinaca odvojila se od rodni sela i stigla u Darosavu, gde smo se sreli sa 4. krajiškom brigadom. Odmah smo bili raspoređeni po bataljonima. Oružja nije bilo za sve borce. Ubrzo smo kod Smederevske Palanke sačekali kolonu nemačkih kamiona. Ovakve akcije su ise često ponavljale tako da smo uskoro bili snabdeveni municijom, hranom i Jekovima. Nakon svake akcije imali smo sastanak na kojem se govorilo o uspesima i neuspesima. Na jednom takvom sastanku komandant nas je obavestio da ćemo se u toku dana susresti sa Rusima. Zaista smo se susreli. Bili su pocepani, neobrijani, prašnjavi, umorni. Odmah smo se zainteresovali za njihovo oružje. Iako umorni, odmah su od našeg oficira tražili pravac kretanja prema Mladenovcu. Naša brigada je više puta napadala Mladenovac, ali su Nemci davali otpor. Ovoga puta smo ih napali sa Rusima. Između 12. i 13. oktobra Nemci su se jednim delom povukli ka Beogradu, a 13. oktobra smo oslobodili Mladenovac. U oslobođenom Mladenovcu smo naišli na zatvor koji je bio pun rodoljuba. Kada smo ih oslobodili, veselju nije bilo kraja.

Četvrta krajiška je sve borbe izvodila velikom brzinom. Bili smo odlično organizovani. Deo brigade je na Rajkovačkom groblju sačekao nemačke tenkove i motorizaciju tako da je mali broj Nemaca uspeo da se povuče prema Beogradu. Zaplenili smo dosta naoružanja. Drugi deo brigade se vratio u Mladenovac i sastao se sa glavninom Crvene armije. Održana je svečanost i veselje je trajalo do pred zoru.

Četrnaestog oktobra smo krenuli prema Beogradu. Ja sam već dobio mitraljez, a pomoćnik mi je bio Momčilo Jovičić. Bili smo skoro bosci, jer su slabi seljački opanci od kiše d blata propali, ostala je samo oputa odozgo. Pošto smo znali pravac kretanja, poručili smo roditeljima da nam iznesu opanke. Međutim, oni nisu stigli jer smo mi išli ubrzanom maršom. Odmor je bio tek u selu Mala Ivanča u kome je 14. oktobra verski praznik. Očekivali smo dobar ručak, ali nije nam se dalo: stiglo je naređenje za pokret, tako da su kuvari prosuli kazane. Kako seljaci nisu znali za naš brzi pokret, nisu ni oni žurili sa ručkom. Tako smo bosci d gladni krenuli za Beograd. Krenuli smo dz Male Ivanče u 16 časova, a u Beograd smo stigli već u 22 časa.

Iste večeri ušli smo u borbu u rejonu Mali Mokri Lug — Zvezdara. Noću između 14. i 15. oktobra isterali smo Nemce iz utvrđenja i zaplenili nekoliko topova, ali su Nemci dobili pojačanje pa su nas vratili na polazni položaj. Sačekali smo da svane, izvršili popunjavanje i počeli ulične borbe. Osvajali smo ulicu po ulicu, zgradu po zgradu.

Drugi bataljon je imao pravac kretanja: Ulica kralja Aleksandra, (današnji Bulevar revolucije), Trg Republike, Francuska ulica, Dunavska, Električna centrala na Dunavu.

Dobio sam zadatak da na jednoj zgradi u Aleksandrovoj ulici štitim bombaše. Svaki prozor na zgradi bio je pun dece, a između dece po jedan mitraljez. Nismo smeli da stupamo u akciju da ne bi nedužna deca stradala. Sačekali smo da se smrači pa smo isa krova druge zgrade prešli u tu zgradu. Ovu operaciju smo odlično izveli, tako da ndko od dece i građana nije povređen. Izgubili smo pet boraca. Od 23 Nemca ostalo je samo osam živih. Izveli smo ih na ulicu i pitali se šta da radimo s njima. Utom naiđoše tri Rusa. Ubili su ih svih osam a nama se zahvalili što smo im dali da dm oni sude, jer smo, po njihovoj priči, razumeli da su im Nemci silovali majke, sestre d devojke.

Nastavili smo ulične borbe i 16. oktobra u 16 časova smo stigli na Dunav. Uspeli smo, ali smo imali dosta gubitaka. Nemoi su iznenada dobili pojačanje i morali smo se povući. Ja sam bio teže ranjen i ostavljen kao

mrtav. Međutim, drugarica Kova Mrda je slučajno došla do mene i kada je videla da dajem znake života, odvukla me je preko pruge. U međuvremenu sam se osvestio i video sam da su naši izvršili protivnapad i da su ponovo zauzeli Električnu centralu. Iako je bila noć, drugovi su me smestili u kafanu »Takovo« koja je bila prepuna boraca. Dežurni je ušao i naredio pokret. Svi sposobni su se digli i prihvatili se oružja a nas ranjenike bolničarke su sklonile u jedan neosvetljeni park. Tek sutradan sam saznao da je to bila Botanička bašta. Beograđani su došli i doneli nam odeće, obuće, hrane.

Ja sam bio ranjen u nogu i u pluća. Nisam smeo ništa jesti jer sam pljuvao krv. Samo sam pio čaj. Tražio sam malo hleba pa makar umro, ali bolničarka mi je rekla da ne može da dozvoli da umrem zbog parčeta hleba. Pošto mi je noga bila ranjena, nisam mogao ništa da obujem već su mi našli neke čarape, tako da sam nakon 10 dana borbe i pešačenja obuo nešto toplo.

Devetnaestog oktobra svi ranjenici su prebačeni na Banjiicu u divizijsku bolnicu. Toga dana u 16 časova dobio sam prvog lekara. Sledilo je obrađivanje rana, primanje injekcija, previjanje, gips na desnu nogu. Obradovao sam se da će sada sve krenuti kako valja, ali u plućima je došlo do većeg krvarenja, noga pod gipsom je otekla i prokrvarila, vaške ušle pod gips. . .

Dvadesetog oktobra smo konačno dočekali oslobođenje Beograda. Svi smo bili srećni. U bolnicu su počeli stizati posetioci. Kad sam iznenada ugledao oca i majku, suze i smeh su se smenjivali. Na veliku žalost došli su i roditelji mojih poginulih drugova, jer su mislili da su im deca u bolnici. Nastao je metež, kuknjava i leleci. I sada se čudim kako mi srce nije prepuklo od tuge i bola.

Moji roditelji i ostala rodbina su me svakodnevno posećivali, ali nisam mogao da podnesem njihovo sažaljenje, pa sam zamolio upravnika da poseta bude samo četvrtkom i nedeljom.

Najdraža poseta mi je bila kada je drug Tito došao, čestitao nam svakom pojedinačno junačko držanje i poželio brzo ozdravljenje, da i dalje gonimo okupatore i domaće izdajnike.

Kod mladih boraca rane su brzo zarastale i 25. januara 1945. godine većina boraca je bila spremna za dalju borbu, a među njima i ja. Jedan po jedan smo odlazili u svoje jedinice.

U svoju jedinicu sam stigao 28. januara. Bila je velika radost biti ponovo sa svojim drugovima, komšijama i Krajišnicima. Bilo je d razočaranja, jer polovine mojih drugova nije bilo među živima. Rat je — rat.

Boro Đuričić

NAPAD NA RADIO STANICU BEOGRAD

Vodila se žestoka borba u Beogradu. Nije se razlikovala pucnjava pušaka i puškomitraljeza i ostalog automatskog naoružanja, topovska od eksplozija bombi, tenkovska buka od zvuka aviona. Zemlja se tresla, i tutnjalo je na sve strane. Tako danju, tako i noću.

Osvajala se stopa po stopa beogradskog tla, kuća po kuća i tako su ulice padale jedna za drugom. Jedne prohladne oktobarske noći 3. bataljon 4. krajiške udarne brigade oko 02 časa dobio je zadatak i čeka na signal da krene u napad prema Radio-stanici Beograd kao posebno važnom objektu u glavnom gradu.

Tu sreću i čast imao je stari, iskusni komandir 3. čete 3. bataljona Pero Tomić, koji je odrastao u Drvaru, a za kojim su bila ogromna ratna iskustva. Bio je hrabar, pronicljiv, uporan i uvek je išao napred u streličkom stroju i kao borac, bombaš, komandir desetine, komandir voda, čete i obaveštajni oficir. Uvek je davao primer svojim drugovima kako treba jurišati, primeniti lukavstvo i tući neprijatelja.

Komandant bataljona Dušan Cubić, pri izdavanju kratkog naređenja, drugarski je upućivao Peru kako će sa svojom četom na glavnom pravcu udara bataljona krenuti ispod Tašmajdana i sadašnjom ulicom Ive Lole Ribara ići pravo na Radio-stanicu Beograd. Dao mu je vodiča, omladinca iz Beograda. Govorio mu je: »Zgrada u kojoj se nalazio Radio-Beograd dobro je čuvana i obezbeđena jačim nemačkim vojnim snagama.« Komandant mu je, takođe, skrenuo pažnju na desni ulaz iz Hilendarske ulice, savetujući mu da zgradu obuhvati sa obe strane, jer je Radio-stanica za nas od ogromne važnosti.

Pero je dobro razumeo svog starog, iskusnog i hrabrog komandanta, pogledao ga i odgovorio: »Razumem, družo Čubo«.

Pero je preneo zadatak komandirima vodova. Bio je još kraći. On je bio poznat kod svojih potčinjenih po tome što malo govori, a kad digne desnu ruku uvis, u kojoj je uvek bio automat ili bomba, to je bio znak za pokret ili juriš. To su dobro znali svi borci.

U svim borbama, pa i u ovoj beogradskoj, uvek su ga pratili njegovi hrabri puškomitraljesci, koji nisu imali više od 20 godina. To su Ilija Rađenović, koji je za svoju hrabrost dobio sat od štaba 5. krajiške divizije u Rudom. Nikad se nije odvajao od svog »šarca M-41«. Poginuo je u predvečerje slobode, poslednjih dana rata, u borbi na Brezovom polju. Tu je i puškomitraljezac Ilija Šobot, koji se nikad nije odvajao od svoga »šarca« koji je zapljenjen 1943. godine na Medenom polju, iako je bio komandir, desetine voda i zamenik komandira čete. Tu su bili i desetar Dragan Aćić, komandir voda Đoko Mandić (poginuo na Sremskom frontu), bolničarka Milena Janković — Rodić.

Nije moglo biti iznenađenja. Četa se kretala u streljačkom stroju, u malim kolonama i pod borbom osvajala metar po metar ulice. Kad naiđe na prepreke, brzo su bombe sevale i plamen iz puškomitraljeza, a borci čete, pod zaštitom vatre, prodirali su u dubinu ka zgradi Radio-Beograda.

Kada smo došli nadomak zgrade, juriš je bio jedinstven, sa jakom vatrom, tako da je silina udara i brzina zbunila neprijatelja. Nastala je panika. Naše borce je ohrabrilo kada su videli u prvom streljačkom stroju svog komandira čete i komandanta bataljona.

U zgradu smo ušli na oba ulaza. Vrata su bila zaključana, ali su se brzo otvorila pod naletom Krajišnika. Obezbeđenje pred zgradom, i u zgradi brzo je savladano, bez obzira na jak otpor. Spratovi su bili posebno osvajani. Zgrada je od zrna pušaka i puškomitraljeza bila sva išarana; tragovi oštih borbi bili su vidni.

Po izvršenju zadatka, komandir čete reče svom omiljenom puškomitraljescu Iliji Rađenoviću: »Ilija, za svaku si pohvalu, kao i ostali. Ali, moraš više da se čuvaš. Ti uspravno ideš i stojeći tučeš iz svoga »šarca«, kao da

pred tobom nema neprijatelja. Ako ubuduće ne budeš poštovao vatru neprijatelja, umesto pohvale dobićeš kaznu. To važi i za Iliju Šobota.«

U toj borbi ranjeni su desetar Dragan Aćić i Drago Nedeić. Bolničarka Milena Janković — Rodić ukazuje im prvu pomoć, a oko nje zuje neprijateljska zrna kao ose.

Radio-stanica je u našim rukama. Zgrada je pregledana, straža je postavljena. Po izvršenju zadatka komandant bataljona D. Ćubić pozva svog komandira 3. čete i reče: »Pero, sa četom pravac na drugi zadatak ka Električnoj centrali«. On ga pogleda, ništa ne reče, diže ruku sa automatom i povika: »Drugovi, za mnom«. Četa se brzo izgubi u beogradskim ulicama, na izvršenje drugog zadatka.

Iz ove zgrade su posle kratkog vremena poletele reči u etar o konačnom oslobođenju Beograda i borba-
ma širom Jugoslavije.

Đuro Rokvić

TRAGEDIJA U OSLOBOĐENOM GRADU

Drugi bataljon, pred sam napad na Mladenovac, nalazio se u brigadnoj rezervi u selu Kovačevac, na položaju Debljak — kota 239, koji je bio jako pogodan za osmatranje grada i šire okoline. Naše teško naoružanje sa ovog položaja uspješno je tuklo neprijateljske položaje i otporne tačke na prednjoj ivici grada.

Na ovom položaju naš bataljon doživio je veliku radost, susret sa borcima Crvene armije. Ovaj susret sa crvenoarmejcima pretvorio se u veselje kojem nije bilo kraja. U prvi mah teško smo se sporazumevali zbog nepoznavanja jezika, međutim, u toku borbi za Mladenovac ipak smo našli zajednički jezik.

Poslije zauzimanja Mladenovca, 13. oktobra 1944. godine, mi do Beograda nijesmo imali borbi, ali mi je ostao u sjećanju naporan marš. Više smo trčali nego marševali iako smo išli preko livada i njiva. Svakako, ovo nije prvi marš, stalno smo u pokretu; izveli smo stotine i stotine marševa po svakakvom terenu i vremenu i stekli zavidnu ratničku kondiciju. Kako smo se više približavali glavnom gradu naše zemlje, tako je sve više rasla želja za borbom i moral kod naših boraca.

U toku marša, na kratkim zastancima, vršene su vojno-političke pripreme za napad na Beograd. Sjećam se, bilo je govora, s obzirom da je Beograd veliki grad, da će se borbe voditi nekoliko dana i noći po ulicama i za svaku zgradu.

Do Kaluđerice kretali smo se u koloni, a zatim razvili se u strelce i krenuli u napad na Beograd. Iz časa u čas oduševljenje je sve više raslo. Tom oduševljenju doprinijelo je i takmičenje između četa i bataljona ko

će brže prodreti u grad i zarobiti i uništiti više neprijateljskih vojnika. Već 14. oktobra u prvi sumrak naš bataljon izvršio je napad na Mali Mokri Lug i Konjarnik, koje smo u toku noći zauzeli, napali Zvezdaru sa zapadne strane i izbili u Aleksandrovu ulicu (sada Bulevar revolucije). Nijemci su izvršili protivnapad i odbacili nas u južni deo Malog Mokrog Luga. Naši bataljoni ponovo su izvršili napad u toku noći 15/16. oktobra, razbili Nijemce, zauzeli Zvezdaru i 16. oktobra izbili kod Vukovog spomenika i Gradske bolnice.

Prilikom napada na Zvezdaru, koja dominira ovim delom Beograda, došlo je do žestokog juriša kojem Nijemci nisu mogli odoljeti. Odbačeni su u pravcu gradske bolnice, a u našim rukama ostala je njihova artiljerija, jer nisu mogli da je izvuku zbog siline našeg napada.

Žestoka borba vodila se i u rejonu oko Vukovog spomenika. Zapravo, borba se vodila za svaku zgradu posebno. To su bili juriši u kojima su se najčešće upotrebljavale ručne bombe i automatsko oružje. U tome su nam građani Beograda izdašno pomagali, jer su oni znali u kojim su se zgradama Nijemci utvrdili.

Bilo je i teških momenata. Naime, jedan njemački bataljon bio je okružen na našem desnom krilu negde u rejonu oko novog groblja, sabijen na uskom prostoru, dobro se utvrdio, žilavo branio i napadao. Nastojao je da se probije kroz naše položaje i da se spoji sa svojim snagama u centru grada. Jedan dio ovih neprijateljskih snaga je uspio da se probije i udari na drugi bataljon s leđa. Ovaj napad nismo očekivali, pošto smo smatrali da će ga naše jedinice razbiti i uništiti tu grupu Nijemaca. Tako smo došli u situaciju da vodimo borbu na dva fronta, sa neprijateljskim snagama koje su pred nama i ovima koje su nam zašle s leđa. Bio je to pravi krkljanac, borba prsa u prsa. Iako smo bili u neugodnom položaju, uspjeli smo da održimo svoje položaje, a Švabe su odstupale pod našim pritiskom u pravcu Skupštine.

Neprijateljske snage koje su zaostale u svom povlačenju, nadirale su od Smedereva ka Boleću, Malom Mokrom Lugu i prodrle do Konjarnika i Cvetkove mehanice, nastojeći da se probiju u grad i spoje sa svojim

snagama u cilju pojačanja odbrane. Treći i 4. bataljon povučeni su iz grada i napali su Nijemce na liniji Žvezdara — Cvetkova mehana, baš kada smo već bili zauzeli Električnu centralu i Bajlonovu pijacu i vodili borbe u pravcu Kalemegdana. U gradu je ostao 2. bataljon koji je preuzeo zadatke povučenih bataljona. Prvi bataljon već se nalazio u Malom Mokrom Lugu.

Njemačka motorizovana kolona, koja je dolazila iz pravca Smedereva, propuštena je da dođe u visinu položaja naših jedinica od Boleča do Malog Mokrog Luga. Naša artiljerija i artiljerija Crvene armije izvršile su kratki udar po sredini kolone, a zatim je izvršen opšti napad. Bataljoni 4. brigade, koji su napadali od Cvetkove mehane i Konjarnika na prethodnicu nemačke kolone, potpuno su je razbili i naterali na povlačenje u pravcu glavnine. Za kratko vreme kolona je bila razbijena i uništena na kukuruzištima, tako da su njive izgledale kao da su uzorane. Veliki broj Nijemaca je zarobljen, drugi se razbežao po njivama i šipražju, pa su posle hvatani. Svi pokušaji Nijemaca da se probiju u grad ostali su bezuspešni. Jedino što je ostalo od neprijateljske kolone to su leševi i ratna tehnika.

U toku borbi oduševljeno su nas dočekivali građani, koji su izražavali potpunu spremnost da se stave na raspolaganje i pomognu u borbi. Dolazili su sa oružjem i stupali u naše jedinice, bili su nam vodiči prilikom borbi po ulicama, pokazivali nam njemačka skloništa i uporišta. Nezaboravan je doček u Ulici Milana Rakića, gdje su građani prostrli čilime i tepihe po ulici i nabacali cvijeće.

Beograd je oslobođen 20. oktobra 1944. godine. Neprijatelj se, pod pritiskom 1. proletarskog korpusa i jedinica Crvene armije, povukao preko Save u Zemun. Mi smo sledećeg dana pretraživali pojedine zgrade, odmarali se i prepričavali utiske iz borbi za Beograd. Drugi bataljon bio je raspoređen u rejonu: Dunav stanica, Botanička bašta, Bajlonova pijaca, gde se pristupilo organizovanju garnizonske službe i pregledu pojedinih objekata.

Drugi bataljon je u oslobođenom gradu doživeo tragediju. Dvadeset prvog oktobra oko 14 časova bataljon je dobio naređenje za pokret. Kretao se desnom

stranom Ulice Cara Dušana u pravcu Kalemegdana, u koloni po jedan. U jednom momentu došlo je do snažne eksplozije, koja je većinom zahvatila 3. četu. Ja sam išao pokraj svoje 2. čete, a nekoliko koraka iza mene dežurni oficir bataljona Obrad Medarević, koji je smrtno pogođen pao na pločnik. Tako je od ove eksplozije na licu mesta poginulo 15 drugova i oko 25 lakše i teže ranjeno. Komandant bataljona Ilija Vašalić odmah je naredio da se hitno izvrši zbrinjavanje povređenih.

Nakon udesa bataljon je produžio pokret u pravcu Kalemegdana. Bolničko osoblje je pristupilo pružanju prve pomoći i prenošenju ranjenika u brigadnu ambulantu, koja je bila u Botaničkoj bašti. Posle pružanja prve pomoći, svi povređeni, neki u kritičnoj situaciji, prebačeni su u divizijsku bolnicu, koja se nalazila u Šestoju muškoj gimnaziji.

Posle eksplozije čule su se razne pretpostavke. Bilo je govora da je eksplodirala granata ispaljena iz Zemuna, da je neko gađao stroj bataljona tromblonom iz okolnih zgrada, da se nekom od boraca iz stroja otkočila bomba sa opasača, udarila o beton i tako došlo do eksplozije. Kasnije se pronela vest da su pronađena dva Nijemca nedaleko od udesa, koji su, navodno gađali stroj bataljona.

Očigledno da nije utvrđen uzrok eksplozije koja je bataljonu nanela velike gubitke, izbacivši iz stroja oko 40 boraca i oficira. Za nas je to bio vrlo težak dan, borci su to teško preživljavali, žaleći svoje drugove. Istovremeno, kod njih je rasla mržnja prema zlikovcima koji su izvršili ovaj zločin u oslobođenom gradu. Da bi tragedija bila još teža, posle nekoliko meseci na Sremskom frontu zalutala granata pala je u redove 3. čete i prouzrokovala prilično velike žrtve.

Pripremajući se za oslobođenje Beograda, ostavili smo iza nas tri ratne godine, pune borbi, okršaja, radosti i iskušenja. Nikada nismo bili tako srećni i raspoloženi nego kada je oslobođen Beograd. U stvari, osećali smo to kao da je oslobođena Jugoslavija i rat završen iako smo bili svjesni da će biti još dosta žrtava do konačne slobode.

Dmitar Radanović

SJEĆANJE NA BORAVAK U BEOGRADU

Po oslobođenju Beograda 4. krajiška brigada ostala je, pored još nekih jedinica, kao posadna jedinica, koja je obavljala garnizonsku službu. Zapravo, brigada je obavljala i vojnu i civilnu vlast u prvo vreme, sve dok se nije formirala i ustalila narodna vlast. Svaki bataljon brigade držao je po jedan kvart. Prvi bataljon jedno vreme držao je IV kvart. Budući da je grad bio razrušen, uništeni vodovod i električni vodovi, bilo je neophodno poduzeti sve potrebne mere da se život u gradu koliko-toliko normalizuje. Razume se da mi nismo imali nikakvog iskustva u tome, ali se nešto moralo raditi. Prvo smo pokupili stručne ljude u kvartu, inženjere, lekare i druge, i dogovorili se šta treba po redu hitnosti uraditi. Oni su sami između sebe odredili šefa koji je bio odgovoran komandi kvarta, a prenio je na svoje ljude pravo da mogu koristiti svu potrebnu neangažovanu stručnu radnu snagu, kao i neangažovana materijalna sredstva.

Velike teškoće predstavljalo je zbrinjavanje stanovništva hranom. Mi smo morali narod snabdevati iz armijskih rezervi, mada smo i mi oskudevali u hrani.

Određeno je bilo i radno vreme za prijem građana koji su uvek imali nešto da pitaju i da se žale. Takvih je bilo dosta, naročito u prvo vreme. Građani su postavljali raznorazna pitanja i zahteve, žalbe, na koje se u dosta slučajeva nije ni mogao dati odgovor. Interesantno je bilo kako su nas Beograđanke oslovljavale. Komesara bataljona, u ovom slučaju kvarta, oslovljavale su sa »gospodine, družo komesare«. One su čule da se kod nas ne upotrebljava ono »gospodin«, ali ipak nisu bile sigurne, pa su za svaki slučaj upotrebljavale i »gospodine« i »družo«, kô vele: »Uzmi ono što hoćeš«.

Pored garnizone i patrolne službe koju je brigada obavljala za vreme svog boravka u Beogradu, ona je

to vreme iskoristila za vrlo intenzivan politički rad, naročito sa novim borcima koji su se u priličnom broju dobrovoljno javljali u naše jedinice. Posvećena je velika briga obuci i pripremi boraca za nove borbe, budući da je brigada sada imala kompletno sovjetsko oružje.

Prvi bataljon je nešto kasnije smešten na Čukarići. Štab bataljona se smestio u vilu nekog ministra. To je bila jedna prizemna, vrlo lepo uređena i nameštena zgrada, spolja ograđena visokom ogradom. U dvorištu se nalazio omanji bazen za kupanje do kojeg je vodila popločana staza od kućnih vrata, kroz »tunel« napravljen od vinove loze. U stanu je bila ostala ministrava žena i služavka. Mi tu nismo spavali, samo nam se tu nalazio štab. Mnogo smo radili i na kulturno-prosvetnom polju. Tako smo češće organizovali razne priredbe i igranke, na koje je dolazilo mnogo ženske omladine, pa je sada trebalo znati i plesati. Neki su znali, a mnogi nisu. Kako ja nisam bio zainteresovan da naučim ples a redovno sam dolazio na igranke, drugovi su, da bi me naterali da naučim da plešem, nagovarali devojke da me biraju. Trebalo je, ili da naučim da plešem ili da ne idem na igranku. Tako sam ja bio primoran da organizujem učenje plesa u pomenutoj vili, jer je tu postojala jedna poveća sala potpođena parke-
tom. Skupili smo nešto svoje muzike, a učitelji su bili iz naše jedinice. Mene je učio naš divizijski lekar dr Kazimir Barila — Kazo. Bili smo dobri drugovi i stari poznanici još od 1941. iz Podgrmeča. Učitelj je bio i Drago Mitrović, oficir bivše Jugoslovenske vojske, koji se nama pridružio čim smo prešli u Srbiju.

U pomenutoj vili nalazila se poveća biblioteka u kojoj je bilo raznih knjiga. Razgledajući biblioteku, dogovorili smo se da zamolimo »gospođu ministarku« da nam posudi neke knjige. Iako smo mi pretpostavljali da će se ona buniti, ispalo je sasvim suprotno. Nije se uopšte protivila, već je rekla da slobodno možemo uzeti što nas interesuje. Tako smo mi uzeli, pored ostalih, roman Mihaila Šolohova »Tihi Don«. Knjigu sam počeo čitati u Beogradu a dovršio u rovovima na Sremskom frontu.

Stanko Marjanović

ČETVRTI BATALJON U ULOZI GARNIZONE JEDINICE

Po oslobođenju Beograda, 21. ili 22. oktobra 1944. godine, brigada je preuzela dužnost garnizone jedinice u IV, VI i delu III kvarta, sa zadatkom da održavaju red i obezbeđuju značajne objekte na tom području. Brigada je tu službu obavljala sve do 20. novembra, kada je dužnost predala 1. i 2. beogradskoj brigadi Korpusa narodne odbrane Jugoslavije, formiranog od odabranih boraca iz svih naših jedinica koje su učestvovala u borbama za oslobođenje Beograda. Ove brigade su formirane u vremenu od 7. do 15. novembra 1944. godine.

Četvrti bataljon je pomenuto područje kontrolisao preko svojih patrola. Patrole su bile kombinovane od naših boraca i boraca Crvene armije. Za koordinaciju rada 4. bataljonu je bio dodeljen jedan poručnik ili kapetan, artiljerac iz divizionara »kaćuša«. Imena mu se ne sećamo, jer je bio kratko vreme kod nas.

Jednog dana, čini nam se 23. ili 24. oktobra, u prepodnevnom časovima došao je kod nas u 2. četu kapetan

1. klase Crvene armije i jedan »naš major« i tražili da pregledaju sve zatvorenike koji su bili u podrumima zgrada u Ulici majora Ilica. Komanda čete to nije dozvolila, te je patrolno dovela te oficire u štab bataljona, gde je utvrđeno da je jedan stvarno bio oficir Crvene armije, a »naš major« je bio preobučeni oficir Nedićeve vojske. Sigurno da je Nedićev »specijalista« pokušao da utvrdi ko se nalazi u tom zatvoru.

I ostali naši bataljoni su obavljali slične zadatke. Važno je napomenuti da je u brigadi, kod svih četa i bataljona vrilo kao u košnici. Održavani su razni kurse-

vi sa nižim starešinama i borcima od kojih se zahtevala posebna stručnost i znanje. Kroz te kurseve prošlo je 550 boraca iz cele divizije. Borci su, pored svoje dužnosti, slobodno vreme koristili za odlazak u bioskope i na razne priredbe. Bio je posebni doživljaj gledati pojedine ruske filmove koji su prikazivali borbe jedinica Crvene armije.

Četvrta brigada je primala dobrovoljce u prizemnoj prostoriji zgrade u Takovskoj ulici, gde se danas nalazi Skupština opštine Palilula. Rukovodilac je bio Milan Tankosić, zamenik komandanta 4. bataljona. Kao administrativno osoblje bile su mu dodeljene dve daktilografkinje. Radili su od 23. oktobra do 4. novembra. Za to vreme prijavilo se preko 250 dobrovoljaca. To su uglavnom bili obalski i fabrički radnici. Bilo je slučajeva da su se javljali ljudi u poodmaklim godinama i tražili da idu u borbu kao dobrovoljci. Takvima smo predlagali da se angažuju na obnovi porušenog Beograda.

Posle izvršene reorganizacije i popune, 4. krajiška brigada je brojala oko 2.000 boraca. Dobijanjem ruskog naoružanja staro je predato divizijskom odseku za snabdevanje.

Prilikom reorganizacije otišlo je nekoliko starešina na nove dužnosti. Tako je iz 4. bataljona otišao zamenik komandanta Milan Tankosić i komandir čete Nikola Kozomara.

Bilo je i komičnih doživljaja. Veliki broj boraca je prvi put došao u veliki grad i nisu se snalazili. Zato su pribegavali onom poznatom partizanskom metodu: »Uhvati prvog građanina na koga naiđeš i naredi mu da te vodi u tvoju ulicu«. Tako su se snalazili u prvo vreme, a kasnije su i sami postajali dobri »majstori« za kretanje ulicama. Slično se desilo i meni Milanu Tankosiću. Jednog dana, posle napornog rada sa dobrovoljcima, izađem iz kancelarije u Takovskoj ulici i pođem u šetnju. Još sam bio sa štakama zbog rane na levoj nozi, koju sam zadobio u borbi za Arandjelovac. Dugo sam išao iz ulice u ulicu i došao u sadašnju Ulicu Ive Lole Ribara. Skoro sam sastavio krug. Već sam se bio toliko umorio da mi se počelo smrkavati pred očima. Razmišljao sam šta da radim. Bilo me je sramota da nekog pitam za Ohridsku br. 4 gde se nalazio štab ba-

taljona. U tom momentu naiđe taksu. Ja ga zaustavih, seđoh u kola i rekoħ: »Vozi u Ulicu oħridsku br. 4«. Vozač se nasmeja i reče: »To je, blizo, evo tu«, pokaza mi rukom, ali me ipak doveze. Tada sam rekao sam sebi: »Drugi put kad pođeš u šetnju, pazi kuda ideš i nemoj da kaljaš ugled narodnog oficira«. Kad god sam kasnije polazio u grad, setio sam se svoga lutanja po idicama Beograda.

Milan Tankosić
Milan Grbić

RAGIB SE PONOVO VRATIO U SVOJU ČETU

Nikada nisam znao pravo Ragibovo prezime, pa to ne znam ni danas. Verujem da to niko i nije znao u četi. Ako je neko i znao, nije mu se obraćao prezimenom. On je za sve nas bio samo — Ragib.

Rodom je iz Sarajeva, tamo je odrastao i živeo, pa smo ga ponekad zvali Ragib Sarajlija. Možda mu je to i pravo prezime, ali u to nisam siguran.

U drugoj polovini 1943. godine, dok se brigada nalazila oko Prozora, Gornjeg Vakufa i Bugojna, veća grupa domobrana je stupila u naše redove, pa su raspoređeni po četama. Među njima je bilo zrelih, sposobnih i dobrih vojnika. Neki od njih su se kasnije istakli u borbama, pokazali su se hrabri i postali rukovodioci u četama.

U 2. četu 2. bataljona tom prilikom, koliko se sećam, došla su trojica. Nijednom od njih nisam zapamtio prezime, ali znam ih po imenu. Jedan od njih se zvao Emil, drugi Suljo i treći — Ragib. Emil i Suljo nestali su u decembru 1943. godine prilikom proboja brigade na planini Devetaku u blizini Han-Pijeska, a Ragib je ostao u četi i o njemu i njegovoj sudbini pokušaću da napišem nekoliko redova.

U odnosu na većinu boraca u četi, koji su bili mladi, Ragib je, za tadašnje naše shvatanje, bio već u godinama i predstavljao je srednjovečnog čoveka. Ne znam koliko mu je bilo godina, ali moglo bi se reći da je pregurao četrdesetu. Bio je srednjeg irasta, izrazito mršav i kratkovid, što mu je smetalo prilikom noć-

nog kretanja. Većina od nas nije ni znala što je to kratkovidost, pa nismo mogli razumeti njegove teškoće, čak smo se ponekad i našalili na njegov račun.

Ragib je bio izuzetno dobra i čestita ljudska duša. On nije znao ni za kakvu zlobu i nikad ga nismo vidjeli ljuta. Istovremeno, u granicama svojih mogućnosti, bio je spreman svakome da pomogne a mislim da nas je ubrzo sve u četi mnogo zavoleo. Nikad nam o tome nije pričao, ali po svemu sudeći, on je bio nekvalifikovani radnik pa je hleb zarađivao tako što je druge slušao i opsluživao. Eto, takav Ragib je sa nama u četi proveo dosta teških dana.

U četi smo imali puškomitraljeze »šarac« koji su bili dosta teški za nošenje. Zbog toga su nabavljeni konji na koje smo za vreme marša tovarili ta oružja i njihovu municiju. Za konje je bio zadužen Ragib. On ih je vodio, hranio, starao se o njima i taj posao je izuzetno savesno i odgovorno obavljao. Nije mu bilo lako.

Bilo je pravilo da se za puškomitraljesce određuju najsposobniji i najbolji borci. Oni su se menjali, bilo da je neko on njih ranjen, poginuo, otišao na neku drugu dužnost i si. Ragib se nije menjao. On je sa svima bio dobar. . . Ostala mi je u sećanju jedna od njegovih izjava koju ću ovde navesti.

Lazo Višekruna je bio nišandžija na, puškomitraljezu, ja sam mu bio pomoćnik a Ragib nam je bio treći drug. Često smo razgovarali. Jednom je rekao da će on biti, kad se rat završi, srećan čovek. Pitali smo ga kako će to ostvariti. On je zamišljao da ćemo nas dvojica (misli na Lazu i mene) biti u Sarajevu nekakvi rukovodioci, da ćemo imati svoje kancelarije, a on će nam čistiti i spremati, kuvati kafu, kupovati i donositi cigare, u stvari — radiće i biti srećan. Mi smo se začudili a Ragib se iznenadio, jer je to ozbiljno mislio.

Ragib je bio u četi do polovine maja 1944. godine. Kad smo se vraćali iz Srbije i nadomak slobodne teritorije, jednog od tih majskih dana, prelazili smo cestu Prijepolje — Sjenica. Opet je to bilo noću. Nestao je Ragib. Svi smo mislili da je poginuo i iskreno smo ga žalili.

Nakon oslobođenja Beograda, četa se našla u Dušanovoj ulici i vršila garnizonu službu. Na opšte iznenađenje i veliku radost nas, starih boraca, njegovih drugova, Ragib se pojavio — došao je u svoju četvu. Bio je izuzetno radostan i kad nas je video, počeo je suziti od radosti. Ionako bled i mršav, ovog puta bio je još slabiji. Teško se kretao, ali je smogao snage da pronađe svoju četvu.

Kad je došao u četvu, ispričao nam je svoju zlu i tešku sudbinu. Te noći, pri prelasku ceste Prijepolje — Sjenica bio je umoran i iscrpljen, pa se survao niz neku vrlet, ozledio se i izgubio vezu. Nije to niko primetio, a on nije smeo zvati, jer je naređeno da bude tišina. Tako je ostao. Hodao je i batrgao se kojekuda, ali naše nije našao. Sakrio se u neko grmlje, ali su ga pronašli Nemci i tako je postao njihov zarobljenik. Bio je ubeđen da će ga streljati, ali orbi, začudo, to nisu učinili. Predali su ga njihovoj komandi i posle ispitivanja i raznih tortura doterali su ga u Beograd i strpali u logor na Sajmištu. Tako je on tu dočekao oslobođenje Beograda i svoje sopstveno oslobođenje. Odmah je pitao za našu brigadu i kad je čuo da je u Beogradu, potražio je i ponovo došao u četvu.

Ragib je ostao u četi do kraja rata. Doživeo je slobodu i vratio se u Sarajevo. Mnogi drugovi koje je Ragib neizmerno voleo i cenio nisu imali sreću da dožive slobodu. Najveći broj ih je poginuo na Sremskom frontu na kome je i on bio. Teško mu je padao nestanak svakog od tih njegovih drugova iz čete. Neko mi je pričao da ga je sretao u Sarajevu. Bio je zaposlen, zasnovao porodicu, dobio stan i boračku penziju, koja mu je, s obzirom na njegovu skromnost, bila sasvim dovoljna za pristojan život.

Boško Bošnjak

SEC AN JE NA 20. OKTOBAR 1944. GODINE

Dvadesetog oktobra 1944. godine, u samu zoru, stigla je bolnica 5. krajiške divizije iz sela Beli Potok ispod Avale na Banjicu. Ovaj put prešli smo peške i na konjima. Teški ranjenici su prevezeni konjskim zapregama. Teško se kretalo izrovanim putem te smo na putu proveli celu noć. Iz magle je rominjala sitna kiša i duvao hladan vetar. Na Banjicu smo stigli skoro mokri i posle smeštaja po kućama brzo smo pali u duboki san. Osoblje bolnice, ekonomski, kuvari i borci za obezbeđenje su bili budni.

Narod Banjice divno nas je primio. To su uglavnom bili seljaci i nešto radnika. Domaćice su pomagale našim bolničarkama oko ranjenika, donošenja i podele hrane. Iskrsao je problem oko snabdevanja bolnice vodom i drvima.

U zaštiti bolnice nalazio se vod iz jednog bataljona 1. krajiške brigade. U našoj neposrednoj blizini nalazila se četa automatičara, pripadnika Crvene armije. Oni su bili smešteni u školi »Filip Višnjić«. Četa je bila u zaštiti divizionu »kačuša«, koji se nalazio na južnim padinama Banjičkog visa. Tukli su neprijatelja na Bežanijskoj kosi. Vreme je bilo oblačno preko celog dana, predveče se spustila gusta magla, tako da se nije videlo dalje od 30—40 metara. Mi, ranjenici nismo mogli posmatrati grad, samo smo slušali sporadične borbe u gradu. Drugovi koji su dolazili kod nas objasnili su nam da se to vode borbe za Kalemegdan i most na reci Savi kojim se prelazi u Zemun. Nemci se uporno bore da održe Kalemegdan. Kuriri nam kažu da će večeras Kalemegdan sigurno pasti. Obišao nas je i politički komesar 5. krajiške divizije Ilija Materić i rekao nam da ćemo se sutra — 21. oktobra, premetiti na Zvezdaru, gde će biti bolji uslovi za smeštaj.

Pošto smo se malo odmorili, počelo je previjanje ranjenika. Tu je uvek prisutan naš dobri dr Kazimir Barilo, koji je pored stručnih saveta bolničarkama informisao ranjenike o stanju na frontu.

Ruski vojnici iz čete automatičara donosili su nam cigarete, šećer, jabuke, nudili su nam i po koji gutljaj votke. Mi nismo znali kakvo je to piće pa smo odbijali. Zato su se crvenoarmejci pomalo i ljutili.

Kako se primicala noć, rasplamsavala se sve snažnija borba u gradu, što je govorilo da se priprema neka ozbiljnija akcija. Magla je počela da se razilazi, te se videla masa ispaljenih raketa raznih boja. U jednom momentu, sa južnih padina Banjičkog visa, pojaviše se dugi plameni mlazevi i šištanje, a zatim jake detonacije na Bežanijskoj kosi. Nismo znali o čemu se radi, pa su nam Crvenoarmejci objasnili da su to njihove »kaćuše« i da one tuku Nemce na položajima preko reke Save.

Nije prošlo mnogo vremena od kad smo čuli paljbu kaćuša, kad poče žestoka vatra u krugu čete automatičara crvenoarmejaca. To je izazvalo veliko uznemirenje kod boraca, a naročito kod bolesnika i ranjenika naše bolnice. Borci koji su bili na obezbeđenju bolnice brzo su zauzeli položaje i spremili se za borbu. Svi smo bili pomalo ošamućeni. Tek kad su ruski vojnici počeli da pevaju jednu od svojih omiljenih pesama, shvatili smo da se nešto dobro desilo. Neki crvenoarmejci su dotrčali kod nas radosni i obavestili nas da je zauzet Kalemegdan i da su Nemci proterani preko Save. Slavlje je zahvatilo celu bolnicu, grlilo se i ljubilo, bilo je i suza radosnica, a bogme i rafala. Veselje je nastavljeno s pesmom d dgrom do kasno u noć. I teški ranjenici su pokušavali da se podignu i uzmu učešća u igri d veselju, te su naše bolničarke činile ogromne napore da ih smire. U kolu su igrali naši borci, ranjenici, meštani i crvenoarmejci.

Dvadeset prvog oktobra 1944. godine bolnica 5. krajiške divizije prešla je na Zvezdaru, gde je ostala sve do polaska divizije na Sremski front.

Milan Tankosić

I

RATNE SLIKE IZ BORBI ZA BEOGRAD

Iz sela Vlaške smo, odmah pošto su kuvari pristavili ručak, navrat-nanos krenuli za selo Popović. Ta žurba nam je, međutim, godila — znali smo da ćemo biti korak bliže Beogradu. Dan vedar i za ovo doba godine dosta topao, ali se neka sumaglica spustila i pritislala ovaj deo šumadijskog pobrđa, pa nam ne da da vidimo podalje, kuda smo se pogledima d mislima zaputiti, možda čak i Avalu, pa i samu prestonicu. Beograd svi priželjkujemo i zamišljamo, a malo ga je ko od nas dosad video.

U Popoviću se razmeštamo kao da ćemo noćiti, kad stiže naređenje da ise komandanti bataljona odmah jave u štab brigade. Brzo se vrati naš komandant Ilibaša i odmah pozva komandire. Spominje Ilibaša komandirima četa neke čudne nazive sela kroz koja nam valja prolaziti do Beograda: Ivanča, Vrčin, Zuce, Veliki i Mali Mokri Lug, itd. Smesta krećemo. Umorni smo, ali grabimo — kao da idemo na veselje. Pored nas jure komandant Vicuka i komesar Drago i njihovi zamenici, u hodu objašnjavaju značaj borbe za Beograd i potrebu dobrog držanja boraca u gradu. Kažu da ćemo tamo naići na pomoć i dobrodošlicu hiljade ilegalaca, antifasista, rodoljuba.

Pred odlučujući juriš — u rezervu

U Veliki Mokri Lug stigosmo oko 22 časa. Zastajemo na nekom raskršću. Komandant Ilibaša poziva komandire četa. Noć vedra, a neki povetarac pirka i raz-

galjuje. Sa zapada, tamo gde je Beograd, odjekuje grmljavina topova. Dok komandant objašnjava komandirima zadatke, nekom od njih se ote: »Eh, što Švaba rasteruje strah«. Na to Ilibaša upali baterijsku lampu, pogleda na sat i reče: »Ne rasteruje Švaba strah, već su drugi prije nas uskočili u borbu. Da znate, upravo sada je trebalo da krenemo na juriš«. Izgovori to malo i prekorno. Uto se ču naređenje da komandanti bataljona dođu u štab brigade. Tamo su komandant Vicuka i komesar Drago koji po karti nešto povlače i objašnjavaju. Mi, kuriri ne čujemo šta se govori, ali osećamo da je došlo ono najglavnije.

Ubrzo se vrati naš Ilibaša pomalo tužan. Samo procedi: »Ovi idu u juriš na grad, a naš bataljon u rezervu. Eh,... ti ratnu sreću«. Mislim da nije bilo borca, pogotovu prvoborca iz Krajine, koji nije delio tugu sa komandantom bataljona. Toliki ratni put predosmo, stotinama nevolja u oči pogledasmo, sve prepreke savladasmo, a kad nagazismo na periferiju Beograda, odrediše nas u rezervu! Ali, šta se može.. .

Pomerismo se do Malog Mokrog Luga. Tu naš bataljon ostaje, a ostali odjuriše ka polaznim položajima. Napred se čuju žestoke borbe, a nebo obasjava svetlost od eksplozije. Naši će, ako bude sve kako žele, zoru dočekati na Savi, a mi ćemo osvanuti ili u ovoj rupi ili u nekoj gospodskoj kući, svakako iza linije fronta.

1

Lepo smo čuli, po onim krajiškim borbenim poklicima i vatri, kako su naši, u 23,00 časa, ušli u borbu. Želimo ratnu sreću njima i crvenoarmejcima koji sa njima sadejstvuju. Ali ni oni nisu prošli kako su želeli: svu noć su krvarili, duboko u grad prodrli, ali su se u zoru opet obreli na položajima sa kojih su krenuli. Čujemo od starešina i razloge za to: odbrana tvrđa nego što se očekivalo, neke naše i sovjetske jedinice nisu na vreme uvedene u borbu, pa sadejstvo nije išlo po dogovoru, a uz to Nemci prete da udare u leđa, probijajući se od Smedereva ka Beogradu. Zato je i odlučeno da se naši bataljoni povuku korak nazad, da bi posle »hvatanja zaleta« — učinili tri koraka napred. Nama iskreno žao što bataljoni naše brigade nisu razbili ne-

mačku odbranu, ali smo malo i zburadi: neka su nam se i vratili, bar ćemo u sledeći juriš i mi sa njima, pa ćemo zajedno biti jači, nezadrživi kao i uvek. Ali — nije bilo ni tako...

Jutarnji okršaj kod Kaluđerice

U osvit dana odigrao se kratak, ali žestok okršaj na Smederevskom drumu, na samom ulasku u Beograd, tamo negde gde je sada benzinska pumpa. Odatle se čulo neko puškaranje. Saznali smo da je jedan vod našeg 3. bataljona u zasedi dočekao kamion pun nemačkih ranjenika koji se, ko zna kako, probio dotle. Od vozača je dobijen podatak da su jake nemačke snage prodrle od Smedereva u Grocku i potisle 1. krajišku, pa se sada onamo vode žestoke borbe. On se, kaže, ka Beogradu probio uveren da za njim ovamo hrli jaka nemačka kolona. Bilo kako bilo, to je za naš štab bio podatak više o opasnosti od prodora Nemaca od Grockoe. Iz takve procene proistekao je novi zadatak i za naš 1. bataljon.

Rano ujutro, 15. oktobra, čete našeg bataljona su dočekale u zasedi sa obe strane Smederevskog drumu, u visini današnjeg naselja Kaluđerica. Ubrzo je u naše položaje, krećući se nekako bahato i neoprezno, uletela nemačka motorizovana kolona. Bilo je tu kamiona i oklopnih kola, pa neke tankete i motocikli. Već na prvi pogled bilo je jasno da je to neka na brzinu skrpljena jedinica i da hoće pošto-poto da se spoji sa svojim u Beogradu. Mi smo osuli po njima. Iznenađenje je očevidno bilo potpuno. Ali, nakon prvog iznenađenja, Nemci su počeli da pružaju otpor i to rvanje je, koliko se sećam, potrajalo čak nekoliko časova. Štab naše divizije ubacio je kasnije u borbu i delove 21. srpske brigade. Ostala mi je u sećanju ovakva slika: ogromna gomila ratne tehnike, oštećene ili zaplenjene, stotine ubijenih, ranjenih i zarobljenih Nemaca, naši borci jure po bojištu i dokusuruju otpor neprijatelja. Samo su dvoja-troja oklopna kola umakla iz tog krkljanca, odmićući nekuda ka Boleću d Grockoj.

Na obezbeđenju sa crvenoarmejcima

Kad se situacija na drumu koliko-toliko raščistila, povukli smo se na brdo iznad puta, okrenuti licem ka Grockoj. Komandiri četa su dobili zadatak da jedinice zadrže na okupu, organizuju maskiranje i osmatračku službu. Tako smo štitili leđa našim bataljomima, koji su nastavili prodor duž Aleksandrove ulice, sadejstvujući sa našim proleterima i crvenoarmejcima. Ali, ubrzo i k nama stigoše crvenoarmejci, i to oficiri — potpukovnik i jedan kapetan u oklopnom izviđačkom vozilu. Banuše odnekud od Malog Mokrog Luga. Potpukovnik je, sa puno uvažavanja, pozdravio našeg komandanta Ilibašu i pitao ga kakva je situacija na ovom pravcu. Rečeno mu je da se na oko dva kilometra ispred nas, gledano ka Boleču, prikuplja silna vojska sa mnogo kamiona, tenkova i topova. Gomilaju se i spremaju da nekud krenu. Rus osmatra pomoću dvogleda, nešto merka i mrmlja sebi u bradu, pa glasno kaže da su to njihovi, crvenoarmejci. Ali, opet nešto nesiguran, pa iznova osmatra i merka. Tako to potraja desetak minuta, a onda se sa onim kapetanom otisnu niz brdo i nekoliko stotina metara ispred našeg položaja zastadoše nekako između nas i one vojske, ali znatno bliže nama. On je saopštio Ilibaši da su to ipak Nemci, seo u oklopno vozilo i otišao ka Malom Mokrom Lugu. A komandant Ilibaša se na to nasmeja i procedi kroz zube: »Eh, moj savezniče i ratni družo, ti otperja u oklopu, a mane ostavi da golim prsima zaustavim ovu orđiju«.

Žestok noćni boj na prilazima Beogradu

Iako Ilibaša još nije bio siguran da su to Nemci i da će baš ovuda ka Beogradu, on je odmah uputio ka drumu prateći vod bataljona. Četama je naređeno da idu za njim, jedna po jedna, da se, za svaki slučaj, rasporede s obe strane drumu. Dok su se čete primicale predviđenim položajima, na drumu ispred nas žestoko zapuca. To se prateći vod sučelio sa dva-tri kamiona puna Nemaca, uglavnom ranjenih. Prva je bolničarka Savka Štrbac primetila nemačke oznake na kamionima

i to odmah javila vodniku Runiću, tako da je blagovremeno otvorena vatra. Ni ovi Nemci, eto, iako nisu predstavljali neku veću opasnost za naše drugove, nisu uspjeli da se probiju u Beograd. Ali je sada bilo jasno: nemačka glavnina će sigurno nagrnuti ovuda.

Čete raspoređene pored puta su očekivale nailazak nemačke kolone. To je ono što smo mi videli, a ko je još od naših i ruskih jedinica bio negde blizu, ili uza sam drum — to nismo znali. Što se našeg bataljona tiče, sve je bilo spremno. Pored ostalog, Ilibaša je uz sam drum postavio čuvenog puškomitraljesca Slavka Lujinovića. I ostale nišandžije, i svi strelci — svi su bili spremni da raspale po Nemcima.

Nekako u sumrak naišla je duga nemačka motorizovana kolona. Pustili smo je da uđe u celu dubinu našeg rasporeda, a onda osuli po njoj. Sudar je bio žestok. Kolona je zaustavljena. Razvila se borba doslovno na život i smrt. Nemci su žurili da se probiju u Beograd i spoje sa njihovima, a mi smo duboko shvatili da je život naših drugova koji se bore za Električnu centralu i Železničku stanicu Dunav u našim rukama. Zametnuo se noćni boj u kome su obe strane podjednako odlučno kidisale. U taj krkljanac Štab 5. divizije je na našem pravcu ubacio i našu 10. brigadu. Na Nemce su se ustremile i neke motomehanizovane jedinice Crvene armije. Sve u svemu, kako smo kasnije čuli, tu je bilo oko 3000 nemačkih vojnika ojačanih tenkovima i motorizacijom. Sabijeni na uskom prostoru i izloženi ubitačnoj vatri, sprečeni su da ostvare svoju nameru. A o žestini borbe svedoči i podatak da su nam tu ranjeni komandant bataljona Ilibaša i njegov zamenik Marko Vukobrat, zamenik komandira 1. čete Lazo, zatim nišandžija Lujinović i još neki borci i starešine, a bilo je i poginulih.

»Pokretne« kupe kukuruza u Marinkovoj Bari

J/ neko doba noći, 10. krajiška je, zajedno sa sovjetskim jedinicama, preuzela »brigu« o toj već zaustavljenoj koloni koja je, kako smo ubrzo saznali, pred-

stavljala samo prethodnicu dve nemačke divizije, ojačane sa oko 2.000 raznih motornih vozila, tenkova i artiljerijom, čija se glavnina primicala Malom Mokrom Lugu. Tada se naš bataljon svio u kolonu i pod zaštitom mraka, krenuo u sastav brigade, čija su dva bataljona, upravo zbog opasnosti od prodora Nemaca, predala drugima osvojene pozicije u gradu i u zoru 16. oktobra povukli se i zauzeli položaje oko Cvetkove mehane.

Jutro 16. oktobra zateklo je naš bataljon u pokretu, u streljačkom stroju. Grabili smo od Marinkove Bare, da bismo što pre, preko Konjarnika, izbili u raspored brigade oko Cvetkove mehane. Jutro je prohladno, zemlju pritisla rosa, neka sumaglica onemogućava pažljivije osmatranje, a mi žurimo preko nekih njiva, preskačemo potociće, provlačimo se kroz vrbake. Puca sa svih strana. Bije i sovjetska artiljerija, izgleda od Banjice. Prosto ne zna čovek odakle ga može pogoditi zrno. Sporo odmičemo, jer u svakom vrbaku otkrivamo grupu Nemaca, na naše veliko čudo — spremnih na predaju. Idući kroz njive nailazili smo na kupe kukuruzovine, ali »pokretne«. Brzo smo otkrili nemačko lukavstvo — u svakoj od njih bilo je po nekoliko vojnika.

Šesnaestog, 17. i 18. oktobra bataljon je, u sastavu glavnine brigade, učestvovao u žestokim borbama u širem rejonu istočne periferije grada, uništavajući na širokom prostoru delove nemačke razbijene vojske.

Garnizona služba u četvrtom kvartu

Ujutro, 19. oktobra, naš bataljon je, u sastavu brigade, preuzeo vršenje garnizone službe u oslobođenim delovima grada. Naše čete su raspoređene u širem rejonu Dunav-stanice do Pančevačkog mosta, odnosno u IV kvartu. Istina, borbe za Kalemegdan još se vode, ali je i nama i narodu bilo jasno da je samo pitanje časa kada će se naše zastave zavioriti nad potpuno oslobođenim Beogradom. Zato je narod izašao na ulice, izneo zastave, transparente, zapevao i ponudio oslobođiocima sve što je imao.

Štab našeg bataljona smestio se u današnju Ulicu Osmana Đikića broj 20, dok su čete bile po kućama, a borci u punoj borbenoj gotovosti. Upućivane su i patrolne, davane straže, išlo se s narodom i u narod. Sećam se da je komanda jedne čete bila smeštena u kući Vlade Illića, vlasnika fabrike štofova i čuvenog beogradskog bogataša. Tu su naši otkrili grdne milione Nedićevih dinara. Bilo je toliko tih paruština da su ih kuriri nosili u štab brigade, koji je bio smešten u današnjem hotelu »Prag«, u nekim pletenim korpama. I danas tvrdim da oni ni jednu novčanicu nisu uzeli, a nisu ih ni drugima davali, mada se za taj novac, istina dosta obezvređen, moglo i ponešto kupiti, naročito da se pojedje. Treba da se zna koliko su borci ove proslavljene krajiške brigade držali do partizanskog morala.

Naš štab bio je smešten u kući nekog belogardejca koji se lojalno držao u toku rata. Bili smo okruženi ljubavlju i poštovanjem naroda. To nam je godilo. Samo nam je još nedostajao komandant Ilibaša, pa da naše veselje u oslobođenom Beogradu bude potpuno i beskrajno. Ali, on je bio negde u bolnici, komandu nad bataljonom privremeno je preuzeo Milan Salić, do tada komandir minobacačke čete u našoj brigadi.

Generalov šinjel je promenio vlasnika

Prvih dana u oslobođenom Beogradu mi smo vršili garnizonu službu. Za mene — kurira to je, sem ostalog, značilo da idem od jedne do druge komande čete, pa i do štaba brigade. Put me nosio do mojih drugova iz detinjstva, sa Bravska, do saboraca sa dugog ratnog puta od Krajine do Beograda. Bilo je ličnih i zajedničkih dogodovština. Sećam se da sam u zgradi nekadašnje »Palilulske kasarne, gde je tada bio smešten naš 4. bataljon, zatekao mog jarana iz detinjstva, sada glasovitog puškomitraljesca Kojicu Latinovića (koji će, samo koji mesec kasnije, hrabro poginuti kao vodnik na Sremskom frontu). Lunjali smo malo okolo i podsećali se na tegobno detinjstvo i ratovanje. Ušli smo, onako radoznali za sve što pruža velegrad, na jedna, širom otvorena, vrata u zgradu u kojoj je, kako smo ubrzo sa-

znali, bio zloglasni zatvor Glavnjača, u Đušinoj ulici. Pojma nismo imali ni šta je tu bilo ni na šta možemo naići. Hodali smo po gomili razbacanih hartija i knjižurina, ni sami ne znajući šta tražimo. Odjednom sam ugledao jednu knjigu sa naslovom koji smo često slušali od naših komesara — »Istooja SKP(b)«. Više iz radoznalosti ii želje da obrađujem komesara bataljona Stanka Marjanovića, uzeo sam je i doneo u štab bataljona. Komesar i njegovi saradnici su se iskreno obradovali, zamerajući mi jedino što još koju nisam uzeo.

Jednog dana, hitajući po nekom zadatku, u jednoj uličici sam naišao na lepu kuću čija su vrata bila otvorena. Nošen radoznalošću, ušao sam oprezno u nju ii iz širokog hodnika bacio pogled po otvorenim sobama. Odjednom sam, u otvorenom ormaru, ugledao novovratni šinjel sa oznakama generala bivše Jugoslovenske vojske (posle sam čuo da je to bila kuća nekog konjičkog brigadnog generala propale vojske). Zapelo mi je oko za taj veoma lep šinjel, ukrašen oznakama od srme i pozlate, sa crvenim plišem na reverima, a još odličan za zaštitu od zime kojoj smo bili na pragu. Za tren je iz mene progovorila sirotinjska nemaština, a »zaboravio« sam i na upozorenje komesara da se ništa ne sme dirati u napuštenim kućama. Skinuo sam šinjel i obukao ga, ali sam se odmah i duboko razočarao: očigledno krojen za nekog razvijenog i visokog čoveka, šinjel me je prosto poklopio i padao do poda. Preostalo mi je da opipam džepove. Našao sam neki upaljač i jednu britvicu. To je bila slika i prilika one naše bosanske čakijice, na preklapanje, sa koricama od srnećeg roga. Jedino što je ova imala neke sedefaste korice, sa posvetom »Uspomena sa Ohridskog jezera, 1937. godina«. Upaljač me nije interesovao i ostavio sam ga u džepu, ali mi je britvica bila odveć primamljiv predmet da je ne bih preselio u svoj džep i zauvek upamtio kako je lepo izgledala i šta je na njoj pisalo. Poneo sam u torbici i neke generalske epolete i dvije ešarpe, računajući da će starešinama trebati za oznake činova.

Priznavao sam u sebi da sam pogrešio, pa sam, verovatno iz kajanja, ispričao komandantu Saliću sve o tom šinjelu i upaljaču, za početak »zaboravljajući« onu britvicu. Bilo je to možda dva-tri sata posle mog »grijeha«.

Komandant me je pitao koliki je taj šinjel i kad mu objasnih, on mi reče da sutra ujutro požurim da mu ga donesem. Njemu će, misli, biti potaman a inače nema nikakav. »Stvarno, mislim u sebi, kakav mi je to komandant bataljona Krajišnika koji će, evo i u oslobođenom Beogradu, dočekati zimu bez ikakvog šinjela.«

Osetivši se nekako i obaveznim da mu taj problem rešim, požurih nazad u generalovu kuću, ali badava: neko beše, verovatno obnoć, poharao ovaj dom i odneo generalov šinjel i još mnogo što-šta iz soba. Vratih se praznih šaka, tužan bar koliko i komandant Salić.

Preko Dunava — do Ovče i nazad

Moglo je to biti 22. ili 23. oktobra kada je štab dobio zadatak da bataljon odmaršuje do sela Višnjice i odande se šlepovima prebaci na banatsku stranu, a potom peške izbije u selo Ovču i tu sačeka ostale bataljone naše brigade. Smesta smo krenuh na zadatak.

Naše čete su se prebacile nekim šlepovima, kojima su, koliko se sećam, upravljali naši brodarci i grupa crvenoarmejaca. Štab bataljona se, pak, prebacio u jednom manjem čamcu, kojim je upravljao naš čovek — iskusni dunavski alas. Sa nama u čamcu bio je i mladi borac, rodom iz sela Misače kod Arandelovca, vrsatan harmonikaš. On je svirao na harmonici a čamdžija, ljudina širokih ramena, vesela oka, uglas pevao. Pevali smo i mi kako je ko znao i umeo. Dunav je bio miran, plav, kao u pesmi. Ipak smo se nahvatali straha od beskrajno široke i duboke reke i podvodnih mina koje, kako smo čuli, plove nizvodno. Iako je u čamcu bilo lepo i veselo, jedva sam čekao da našem plovljenju dođekraj i stanemnogom na čvrsto tle, gde se Krajišnik jedino i osećao sigurnim.

U Ovči nam je priređen domaćinski ručak. Bilo je tu belog hleba, slanine sa više redova mesa, pečeni kokoški i raznih drugih đakonija. Uveli su nas i u svoje domove, svečano ukrašene u čast gostiju. Videli smo zidove obložene pločicama, podove sa parketom, velike perjane jastuke i čuvene »dunje«. Sve su nam to stavili na raspolaganje ovi gostoljubivi i iskreno obradovani domaćini i tu je trebalo da se odmorimo.

Mnogo smo toga dana jeli i pevali, a bilo nam je dozvoljeno i da po koji gutljaj popijemo. Sa crveno-armejcima i omladinom veselje je bilo potpuno.

Štab bataljona me je posle ručka uputio u susret našim bataljonima (trebalo je da pređu Dunav) i da uhvatim vezu sa štabom brigade. Priznajem, nisam se obradovao tom zadatku. Međutim, na pola puta sam sreo kurira štaba brigade, koji mi je rekao da je jutrošnje naređenje u međuvremenu izmenjeno: ostali bataljoni neće preko Dunava, a i mi treba odmah da se vratimo i smestimo u iste kuće.

Dunav smo, nekako pred samu noć, prešli na šlepu čiji nas je kapetan obavestio da je na jednom od takvih šlepova, pre nekoliko dana poginuo Ivan Milutinović, član Politbiroa CK KPJ i general naše armije. »Šlep je, veli nam kapetan, naišao na minu i odleteo u vazduh«. Može se samo zamisliti koliko su se nemoćnim osećale stotine naših boraca — neplivača i koliko nam je tek sada Dunav bio širok kada na njemu, eto, ginu i generali.

Pogled sa galerije Narodnog pozorišta

Opet su se komesari prihvatili političkog rada u jedinicama, objašnjavali narodu značaj odluka AVNOJ-a i zadatke organa narodne vlasti čiji je izbor ovde neposredno predstojao. Počelo je da pristiže i oružje sovjetske proizvodnje, radi preoružanja, a oživeo je i rad horova, diletantskih grupa i analfabetskih tečajeva po četama. Sve je »mirisalo« na skori mir...

U dane 25. i 26. oktobra, u okviru vojne obuke, uvežbavali smo strojeve radnje. Postrojavanje, prestrojavanje, »gaženje« strojevima korakom, održavanje ravanjanja na mestu i u pokretu, radnje sa oružjem. Dobili smo i nešto nove obuće i odeće. Niko nam nije govorio zbog čega sve to radimo, ali smo nagađali da se sprema neka velika svečanost, možda parada ili nešto slično.

Ubrzo je bataljon, 26. oktobra posle ručka, postrojen, pod oružjem, u doteranoj odeći i obući. Radovali smo se tome nepoznatom što nam je predstojalo, ali

meni nije omogućeno u tome da učestvujem. Komesara 2. čete Jovu Tubina, vodnika iz 1. čete Nikolu Kalajdžića, referenta saniteta bataljona Persu Balaban, mene i još jednog druga, čijeg se imena ne sećam, ostavili su »kod kuće«. Videvši nas tužne, komesar Marjanović nam je rekao da ćemo mi te večeri, za razliku od naših drugova koji imaju važan vojnički zadatak, prisustvovati pozorišnoj predstavi umetničke trupe Crvene armije, u zgradi Narodnog pozorišta na današnjem Trgu Republike.

Ostali smo radoznali kakav to »vojnički zadatak« očekuje naše drugove, ali i radosni i prilično uzbuđeni što ćemo gledati pozorišnu predstavu. Da budem iskren, meni je to bio prvi ulazak u zgradu pravog pozorišta i prva prava pozorišna predstava, pa sam utoliko bio uzbuđeniji. Za tu priliku smo odeću, obuću i oružje doterali koliko ,se to najbolje moglo.

Sa galerije, sa »pdkavcem« preko krila i bombama na opasaču, gledao sam impresivne slike koje su se smenjivale na blještavoj pozornici: liorovi, narodne igre, orkestar, skečevi, a nadasve neshvatljivo gipki igrači »kazačoka«. Gledao sam otvorenih očiju, radoznao za sve, ali od uzbuđenja takoreći nisam ništa video, ili bar upamtio, sem jedne opšte slike o nečem čudesno lepom što se prvi put vidi u životu. Tako su se, kako su mi se dosta stidljivo poverili, osećali i ostali moji drugovi, odabrani za tu priliku.

Odlazak u Prateći bataljon Vrhovnog štaba

Dok smo se mi dščudavali onome što smo videli na pravoj pozornici, naši drugovi su, zanočivši na otvorenom polju, pokraj vatre na Banjičkom visu, bili takođe uzbuđeni pred svečanu smotru oslobodilaca Beograda koju će izvršiti lično Maršal Tito! Tako: Maršal pobjede — čestitaće pobjednicima, zahvaliti dm, u ime naroda, i čestitati oslobođenje glavnog grada domovine. Kada sam to čuo, bio sam duboko nesrećan što nisam i tamo stigao, jer se takva prilika ratniku retko ili samo jednom u životu može ukazati. Ali, kada se već nije moglo i u pozorlište i na svečanu smotru, nikome nije bilo

uskraćeno jedno veliko zadovoljstvo i uzbuđenje koje je mogla da pruži samo tek oslobođena prestonica nove države.

Već narednog dana za mene je došlo novo, još veće uzbuđenje: upućen sam u Prateći bataljon Vrhovnog štaba da, kako mi je to u štabu bataljona rekao komesar Stanko Marjanović, čuvam druga Tita. Rekao mi je još da tamo, na najčasnijoj dužnosti koju Titov borac može vršiti, čuvam obraz i slavu Krajine i Krajišnika, da nikad ne zaboravim borbeni put kojim smo prošli od zavičajnih bojišta do Beograda i žrtve koje su duž tog puta ostale na večnoj straži slobodne domovine. Sve su to bile krupne, značajne reči, nesumnjivo izgovorene iz srca, ali ja sam bio odveć uzbuđen da bih ih čak čestito i čuo. Sve mi se zamrsilo u glavi pred činjenicom da idem u Prateći bataljon Vrhovnog štaba. Razume se, nisam pošao sam. Iz svakog bataljona i prištapskih jedinica išla su po dvojica boraca, tako da nas je u Štab 5. udarne divizije stiglo deseterica iz naše brigade. Po toliko je stiglo i iz drugih brigada. Za nas je rat bio završen.

Košta Jeličić

KRAJIŠNICI MEĐU BEOGRADANIMA

Oktobarskih dana 1944. godine na prilazima Beograda slegla se velika Titova vojska: Prvi proleterski i Dvanaesti udarni korpus. Njih su sačinjavali borci iz skoro svih krajeva naše zemlje. Među njima bilo je i dosta Krajišnika. Od njihovih rodnih sela i gradova do kapija Beograda prevalili su hiljade kilometara za protekle tri godine.

Poslije oslobođenja Aranđelovca, 5. krajiška udarna divizija bila je od svih jedinica najbliža Beogradu. Vodila je borbe nadomak Mladenovca, a jedan njen bataljon otišao je na Kosmaj sa zadatkom da zajedno sa Kosmajskim partizanskim odredom prikuplja podatke o neprijatelju i da prihvata naše ljude iz Beograda koji su bili upućeni na slobodnu teritoriju.

I eto, već u to vrijeme osjetili smo dah našeg glavnog grada. Iz njega su, kao nabujala rijeka, počeli da stižu borci — dobrovoljci. Prvih dana, koncem septembra, stizali su u manjim grupama, a kasnije — na stotine. Naša veza sa Beogradom odlično je funkcionisala. Beograđani su obično stizali u čuveno ustaničko selo Darosavu, koje sada nosi ime Partizani. Među njima je bilo najviše radnika i đaka, a bilo je i starijih drugova.

Može se samo zamisliti kako su divni bili naši susreti. Srdačni, drugarski, puni života i razdraganosti. Oni su se divili našoj, svojoj vojsci: mladoj, veseloj i raspjevanoj, dobro naoružanoj puškama, mašinkama, mitraljezima, bacačima mina i topovima. Mi smo se radovali njihovom dolasku jer smo znali da su mnogi od njih takođe već iskusni borci, učesnici oružanih i diverzantskih akcija protiv neprijatelja u okupiranom Beogradu i dobri poznavaoци svoga voljenog grada.

Imali smo dovoljno oružja za sve naše Beograđane. Bili su raspoređeni u 1. 6. proletersku i 5. krajišku udarnu diviziju. Moram priznati da ih je najviše ostalo u Petoj, jer ih je najviše stizalo k nama.

Poslije spajanja sa mehanizovanim jedinicama Crvene armije — prvi naš zajednički susret bio je u Smederevskoj Palanci — krenuli smo zajedno u bitku za oslobođenje Beograda. Kakva je to radost bila za sve nas! Učestvovati u oslobođenju glavnog grada naše nove Jugoslavije, slobodarskog Beograda, čiji su sinovi i kćeri više od tri godine pružali herojski otpor mrskom fašističkom okupatoru i domaćim izdajicama.

Koliko smo samo žurili u susret Beogradu vidi se i po tome što je komandant 1. proleterskog korpusa Peko Dapčević poslao Štabu 5. krajiške divizije naređenje za napad na malom parčetu papira. Rekao je samo kojim pravcem Divizija nastupa u Beograd i vrijeme napada. Peta divizija se tada nalazila u selu Popoviću i u susjednim selima i valjalo joj je preći put dug 25—30 km.

Bio je to zaista naporan marš, ali umor gotovo da nismo osjećali. U osvit zore, 15. oktobra već smo zauzeli Mali i Veliki Mokri Lug i brdo Konjarnik...

U toku borbi u Beogradu događaji su se redali i smjenjivali kao na filmu: žestoke borbe i okršaji danju i noću, susreti sa Beograđanima na ulici, u kućama, obostrana radost što smo konačno zajedno i što će grad biti slobodan, zajednička tuga i suze za poginulim i ranjenim borcima. ... I tako punih šest dana i šest noći.

Nijemci su se branili u svakoj ulici, iz kuća, bunkera, podruma i drugih objekata. A na drugoj strani — iz pravca Požarevca i Smedereva — probijala se ka Beogradu velika njemačka grupacija, kojoj smo već bili presjekli put i ona se našla, kao vuk u jazbini, opkoljena sa svih strana. Tada smo na južnoj strani Beograda napravili neprobojni živi zid i ova grupacija nije mogla da kroči u Beograd. Bila je uništena u širem rejonu Avale.

Borbe u gradu bile su lakše, jer su nas dočekivala radosna lica ljudi, žena i djece i svi su nam pomagali. Pokazivali su gdje se neprijatelj nalazi, kako je naj-

lakše prići zgradi u kojoj su se Nijemci utvrdili, kako zaobići opasno mjesto. Sklanjali su ranjene borce, nje-
govali ih i preuzimali staranje o njima. Nudili su nas
hranom, a mnogi su se prihvatili oružja. Naravno, u
svemu je prednjačila omladina. Imali smo muke da
odvratimo dječake da ne idu sa borcima, da ne ginu
ludo od fašističke vatre.

U smiraj dana, 20. oktobra 1944. godine, nastalo je
opšte veselje. Beograd je bio oslobođen. Nastao je u
njemu novi život: život u slobodi, život bez mrskih fa-
šističkih okupatora i domaćih izdajnika, život pun rad-
nog elana i poleta, koji je nagovjestio skoro oslobođenje
cijele naše napačene domovine.

Na svakom koraku se čulo:

»Ej, drugovi, kako je sada veliki i lijep naš slo-
bodni Beograd i kako je radosno živjeti u njemu!«

Milutin Morača

NISU ME POGODILI

Osamnaestog septembra 1944. godine stupio sam u 4. krajišku brigadu u selu Markovac, koje se nalazi između Mladenovca i Arandjelovca. Jedan drug iz Beograda i ja raspoređeni smo u 1. četu 4. bataljona. Krajišnici su nas srdačno primili. Istog dana otpočele su borbe za oslobođenje Arandjelovca. Ovo je bila moja prva borba u ovoj prekaljenoj i proslavljenoj jedinici. Nakon vrlo žestokih, ali uspešnih borbi grad smo oslobodili 20. septembra. Ovaj uspeh praćen je veseljem boraca i naroda Arandjelovca i okolnih sela. Izvršili smo zatim pokret i stigli u selo Darosavu. Narod nas je izvanredno primio i ugostio.

Dobili smo novi zadatak. Krenuli smo na Kosmaj. Radujemo se što ćemo se susresti sa narodom i borcima Kosmaja. Kada je naš 4. bataljon stigao na Kosmaj, borci i narod kosmajskih sela oduševljeno su nas primili. Kosmajci su pričali kako su vođene borbe oko Kosmaja, a Krajišnici o borbama u Bosni, Dalmaciji, Sandžaku, Crnoj Gori i na Kopaoniku.

Četvrti bataljon i Kosmajski odred napali su 28. septembra nedičevce i žandarme u Sopotu. Ovi izdajnici su pobjegli i Sopot smo oslobodili. Nastavili smo dejstva i između Ralje i Đurinaca napali smo voz. Uništena su dva vagona u kojima je bilo 20 Nemaca, od kojih je devet ubijeno, a ostali sju pobjegli. Prešli smo preko drumu i stigli u moje selo Popoviće da se malo odmorimo. Narod nas je lepo primio: igralo se »Kozaračko kolo«, pevala se pesma »Kosmajski smo mladi partizani« i druge. Sa 4. bataljonom bio je i zamenik

komandanta brigade Miloš Tanjga. Po odobrenju mojih starešina otišao sam kući da vidim svoje i da se odmorim.

Dvadeset devetog septembra naišli su nedićevci i napali bataljon i odred. Vodila se žestoka borba. Naši su odbili nedićevce i naneli im velike gubitke: 15 mrtvih i više ranjenih. Pored oružja i municije zaplenjeno je nešto odeće i drugog materijala. Nedićevci su me uhvatili kod kuće i sproveli me u Rajju. Tukli su me, ali im nisam hteo govoriti o našim jedinicama. Ujutro sam iskoristio nebudnost stražara i pobegao. Osuli su paljbu, ali me nisu pogodili. Ponovo sam došao u moje selo. Ubrzo sam, sa većom grupom omladinaca i uz pratnju pozadinskih radnika, stigao u selo Darosavu, a zatim smo se premesitili u selo Misaču. Pošto moj 4. bataljon još nije stigao sa Kosmaja, raspoređen sam u 1. četu, 2. bataljona.

Devetog oktobra pomerili smo se severoistočno od Mladenovca. Noću su bataljoni 4. krajiške brigade napali železničku stanicu Kovačevac, gde je ubijeno 11, a zarobljeno četiri Nemca. Zaplenili smo dosta oružja, municije i odela. Sledećeg dana, između stanice Kovačevac i Kusadak, sačekali smo nemački blindirani voz i motorizovanu kolonu. U borbi koja je vođena do u samu noć zarobili smo veći broj Nemaca, Čerkeza i četnika. U naše ruke pao je i bogat ratni plen.

U prepođnevnim časovima, 12. oktobra, susreli smo se sa jednim vodom boraca Crvene armije. Susret je bio vrlo srdačan. Narod sela Kovačevca obezbedio je toga dana bogat ručak. Sa 3. krajiškom brigadom 1. proleterske divizije i jedinicama Crvene armije, 4. krajiška brigada je 12. oktobra napala Nemce u Mladenovcu. U toku noći grad je bio oslobođen. Bez zadržavanja nastavili smo pokret prema Beogradu. Na našem putu redala su se sela: Vlaška, Popović, Mala Ivanča. Koliko se sećam, iz Ivanče je u brigadu stupilo 18 omladinaca. Nastavili smo usiljeni marš prema Beogradu. Četrnaestog oktobra oko 22 časa iz pokreta smo napali Nemce na Zvezdari. Ovladali smo nemačkim artiljerijskim položajem, zaplenili oruđa i ogromne količine granata. Pristigla su nemačka pojačanja, pa smo se morali povući prema Malom Mokrom Lugu. U ovoj borbi poginuo je

komandir 1. čete Zahid Skopljak, ranjen je delegat vođa Kemal Fazlić i moj puškomitraljezac Vlado. Teško ranjen Vlado mi je dao svoj puškomitraljez. Tako sam postao puškomitraljezac. Uz sadejstvo jedinica Crvene armije, 15. oktobra tri bataljona naše brigade nastupali su nastupanje kroz grad. Pravac našeg kretanja bila je Ulica kralja Aleksandra (današnji Bulevar revolucije).

Vodile su se žestoke borbe. U rejonu železničke stanice Dunav, 2. bataljon je izbio na reku Dunav i očistio ovaj deo grada od Nemaca. Ostali naši bataljoni vratili su se prema Zvezdari da bi sprečili prodor Nemaca koji su se kretali u zahvatu Smederevskog puta, nastojeći da prodru u Beograd i da se spoje sa ostalim svojim snagama. Nastavili smo borbu prema Električnoj centrali i Kalemegdanu. Docnije su stigli i ostali bataljoni brigade. Dvadesetog oktobra slavili smo pobedu — Beograd je bio oslobođen. Radosti i veselju nije bilo kraja.

Miloš Marjanović

**SMOTRA I DEFILE ISPRED VRHOVNOG
KOMANDANTA DRUGA TITA
NA BANJICI**

Posle teških sedmodnevnih borbi za oslobođenje Beograda, 1. bataljon 4. krajiške brigade razmešten je u blizini Botaničke bašte. Naša 2. četa, i još neke jedinice bataljona, smešteni su u školi »Vuk Karadžić«. Školska zgrada je lepo monumentalno zdanje, sa više učionica i drugih prostorija. Jedan prosvetni radnik iz škole sa ponosom priča da je njihova škola jedna od najstarijih u Beogradu, da radi od 1838. godine. Imala je samo mali prekid u balkanskim ratovima. Tada je bila pretvorena u bolnicu u kojoj su lečeni ranjenici srpske vojske. Eto, sada smo mi njeni gosti, koji provode prijatne trenutke odmora u tek oslobođenom Beogradu.

U četvrtak, 26. oktobra, stiže naređenje za pokret. Vreme prohladno i vetrovito. Iz niskih gustih oblaka rominja hladna jesenja kiša. Brzo se spremismo za pokret. Osta jedna manja grupa boraca iz bataljona. Sa njima je i komesar 2. čete Jovo Tubin. Čujemo da će prisustvovati priredbi u Narodnom pozorištu, koju organi zuje neka jedinica Crvene armije.

Postavljamo se. Tu je ceo bataljon. Ubrzo krećemo. Idemo prema Banjici. Kao i obično, zaoriše se naše partizanske pesme. Čim bi jedna četa završila pesmu, kao po dogovoru, nastavlja druga sa novom pesmom. Tako se to ponavlja tokom celog puta. Krećemo se današnjim ulicama: 29. novembra, Terazije, Maršala Tita, Trg Dimitrija Tucovića, Jugoslovenske narodne armije i Auto-komanda.

Na celom ovom putu ljudi, žene i deca zastaju na trotoarima, izlaze iz kuća, mašu sa prozora i balkona ozarena lica, pozdravljaju svoju narodnu vojsku, svoje oslobodioce.

Većina od nas prvi put prolaza, ovim ulicama i ovim delom grada. Na ovom pravcu borbe za oslobodjenje Beograda, vodila je naša 1. proleterska divizija i jedinice Crvene armije. Naša radoznalost je velika i kao da hoćemo da jednim pogledom obuhvatimo sve. Uz put, svuda tragovi borbi od pre nekoliko dana. Tu i tamo po koji uništeni tenk, borbena i druga vozila, oštećeni stambeni i drugi objekti. Uprkos svemu, Beograd nam izgleda veliki i lep grad.

Sa Avalskog puta, kod Šarene ćuprije, skrećemo na Banjicu. Prođosmo koju stotinu metara i naiđosmo na Banjički logor. Čuli smo za mnoge zločine Nemaca i njihovih slugu a mnoge i videli. Ali, nismo ni slutili da je kroz ovaj logor smrti prošlo 80.000 rodoljuba, ljudi, žena i dece. Otvorene kapije, tragovi stopala u blatu logoraša koji su poslednji izišli kroz ove kapije nisu imali sreće da dočekaju slobodu. Sve ovo dočaravalo je dramu ljudi koju su doživeli iza ovih zidina i kapija užasa.

Stižemo na Banjicu. Neke jedinice su već izvodile obuku. I mi se prihvatismo posla. Uvežbavamo strojevi korak po desetinama i vodovima. Ne ide lako. U četi su, uglavnom, sve mladići koji se nisu do tada susreli sa ovom vrstom obuke. Koliko se sećam, imali smo svega četiri druga koji su služili bivšu Jugoslovensku vojsku. Oni nam pomažu i pokazuju. Posebno se ističe svojim znanjem i angažovanjem Srećko Bajić — Srele, komandir voda, koji je pred rat bio pitomac pod oficirske škole.

Te noći ostali smo na Banjici. Bili smo smešteni u obližnjim kućama. Sledećeg dana pre podne nastavljamo sa pripremama. Užurbano se radi. Rečeno je da će biti smotra jedinica. To se, uostalom, moglo i naslutiti po prisustvu velikog broja jedinica koje su još uvek pristizale. Borcima i nama, nižim starešinama, nije rečeno ko dolazi da vrši smotru. Mislili smo da će to biti komandant naše Armijske grupe Peko Dapčević.

Preduzete su i mere bezbednosti preko članova Partije i SKOJ-a.

Došao je 27. oktobar 1944. godine, dan koji se dobro pamti. U popodnevnom časovima na Banjici se postrojavaju proslavljene brigade: 1. i 13. proleterska brigada iz 1. proleterske divizije; 4. i 10. krajiška brigada iz 5. divizije; 3. brigada iz 6. ličke proleterske divizije; 2. proleterska i 4. srpska brigada iz 21. divizije; Konjička brigada Prve armijske grupe; artiljerija i minobacači 1. proleterske, 5. krajiške i 6. ličke-proleterske divizije.

Sada svi znamo: dolazi naš vrhovni komandant, drug Tito. Radosti nema kraja. Postrojavamo se desno od puta koji vodi od Dedinja prema Avalskom drumu. Jedinicama su unapred označena mesta postrojavanja. To nam olakšava da brigada po batalj onima brzo zauzme svoje mesto. Komandanti bataljona Milan Salić, Ilija Vašalić, Dušan Cubić i Trivo Adamović sa svojim komandama obilaze stroj svojih jedinica i vrše poslednje pro vere.

Kada smo se postrojili, Lazo Ožegović, komandir 2. čete, poluglasno reče da imamo lepo mesto. Zaista sve se lepo videlo. Impresivna slika. Nikad nisam video više vojske. Zastave jedinica se vijore, tišina i iščekivanje. Na desnom krilu brigade i koji korak ispred stroja, vidimo Milutina Moraču, komandanta i Iliju Materica, političkog komesara divizije. Nešto ulevo i naniže, udaljena možda stotinak metara, postavljena je omanja bina prekrivena tepihom, na njoj govornica sa mikrofonom. Okolo naše državne i partijske zastave. Sa njene leve strane grupa generala Crvene armije sa predstavnicima savezničkih vojnih misija. Tamo dalje ispred nas, svom svojom lepotom, panorama Beograda, dragog nam grada, prosto privlači i mami naše poglede. Samo hladan vetar i niski gusti oblaci kao da su se zainatili i hoće da nam pokvare ovu izvanrednu atmosferu. Sve je spremno i svakog trenutka očekujemo druga Tita. Naši pogledi usmereni su u pravcu odakle treba da se pojavi.

Drug Tito je mnogim nitima vezan za ovaj grad. U Beogradu je boravio prvi put 1926. godine, tražeći posao kao najamni radnik, da bi docnije više puta vraćao, u njemu boravio kao partijski funkcioner i ge-

neralni sekretar naše Partije. Tu, sasvim blizu, Politbiro KPJ doneo je i istorijsku odluku, 4. jula 1941. godine, o dizanju ustanka i početku naše revolucije. Dojučerašnji ilegalac drug Tiito sada dolazi u Beograd kao maršal Jugoslavije, sa jakom i snažnom Armijom.

I dolazi drug Tito. Na našem levom krilu pojavljuje se u pratnji Peka Dapčevića. U stavu mirno, s pozdravom na levo, pozdravom svom voljenom vrhovnom komandantu, pratimo pogledom njegovo kretanje. On se kreće od puta i vrši smotru levokrilih jedinica. Zatim skrenu ulevo i obilazi jedinice koje su ispred bine. Primiče se stroju naše brigade. U tamnoplavoj maršalskoj uniformi, gipkim, ali čvrstim vojničkim korakom prolazi ispred našeg stroja. Blagi pogled njegovih plavih očiju kao da pomilova sve nas. Tamo na našem desnom krilu, kao što je činio i kod drugih jedinica, pozdravi brigadnu zastavu. Zatim, nastavi smotru jedinica 1. proleterske divizije čiji se stroj povija dole prema putu. Posle izvršene smotre, drug Tito se upućuje prema bini.

Malo je u stroju boraca i starešina koji su ranije videli druga Tita i čuli njegov glas. Sada smo doživeli i taj trenutak.

Posle pozdrava i stava mirno, borci jedinica postrojenih po dubini, kao po nekoj komandi, primakose se napred da bi još bolje videli i čuli svog vrhovnog komandanta.

Drug Tito prilazi mikrofonu i počinje svoj prvi govor u slobodnom Beogradu. Kao da još osluškujem onaj snažni glas, koji je toga popodneva peko mikrofona odjeknuo Banjičkim visom.

Prve reči drug Tito je uputio nama, učesnicima beogradske operacije, reči pohvale i priznanja. Rekao je:

»Drugovi borci, komandiri, komandanti i politički komesari,

Izražavam svoju duboku zahvalnost za vaše junačko držanje pri oslobođenju nama svima dragog glavnog grada, Beograda. Oslobođenje Beograda, koje ste izvojevali zajedno s herojskom Crvenom armijom, ima ogroman historijski značaj. U ovom

namučenom gradu pre tri i po godine prvi put je dat otpor takozvanom nepobedivom nemačkom osvajaču.« ...

Kao da je pronikao u naša srca i duše, drug Tito je govorio o zadacima i borbi za oslobođenje preostalih delova naše zemlje, o zajedničkoj borbi sa našim saveznicima do konačne pobeđe nad nemačkim osvajačima. Beograd će, rekao je drug Tito, tek od sada postati grad koji će voleti svi narodi Jugoslavije i iz koga će zračiti ideje bratstva i jedinstva.

Bili smo oduševljeni on'im što nam je drug Tito rekao i dobro upamtiti glas koji je postao tako drag i koji ćemo ubuduće često i rado slušati. Posle održanog govora, drug Tito se upućuje prema banjičkim tribinama, udaljenim svega oko stotinak metara, odakle će posmatrati defile jedinica.

U koloni po četiri krećemo prema tribinama. Kao da želimo da podsetimo na početak i razvoj naše Armije — na čelu se kreće 1. proleterska brigada, a za njom ostale naše jedinice.

Orkestar Prve armijske grupe oglasi fanfarama početak defilea. Uz takt muzike, čiji akordi odjekuju Banjicom, čelne jedinice primiču se tribinama. I mi se krećemo za njima. Nastojimo da uskladimo korak sa muzikom. Ide teže, ali ipak uspevamo.

Na čelu bataljona, u sigurnim rukama Jove Barišića, visoko uzdignuta leprša se naša zastava. Kako bi se samo obradovao Ilija Barišić, Jovin brat, komandant našeg bataljona da je sa nama, da sa svojim bataljonom, na njegovom čelu, maršira sada ispred vrhovnog komandanta, da ga vidi i pozdravi. Na žalost, nije imao sreće. U borbi za oslobođenje Beograda, kod Malog Mokrlog Luga, zadobio je 14 rana i sada se nalazi u nekoj od beogradskih bolnica.

Primićemo se drugu Titu. Pozdrav nalevo, i korak postaje čvršći. Svi pogledi su uprti u Maršala. Nastojimo da ga još jednom što bolje vidimo i pozdravimo — hiljadama pogleda iz kojih je zračila mladalačka toplina, ljubav i odlučnost.

Drug Tito je stajao na donjem delu tribine, sasvim blizu staze kojom se odvijao defile. Deo tribine ispred

njega ukrašen je ćilimima, na kojima se odslikavao čitav kolorit raznovrsnih boja, nalik na prolećni cvetni vrt. S leve strane druga Tita stajao je Peko Dapčević i rukom nešto pokazivao.

Posle defilea započеше spontani razgovori i prepričavanja. Sa ushićenjem iznose se utisci i doživljaji. »Vi-
de li ti kako me pogleda drug Tito?« — čuju se među borcima i ovakva pitanja. Svakom se nekako činilo da je drug Tito baš njega pogledao i da ga je zapazio.

Na svom dugom borbenom putu u toku rata, brigada je imala mnogo pobeda i radosnih trenutaka koji se pamte. Banjička smotra, defile i prvi govor druga Tita u tek oslobođenom Beogradu, reči priznanja koje nam je uputio, sigurno predstavljaju događaj iz rata koga se sa ponosom najradije sećamo.

Drago Vekić

ISPRAĆAJ IZ BEOGRADA

U novembru 1944. godine naš 2. bataljon bio je smešten u Osnovnoj školi u Šumatovačkoj ulici. Borci su se svakodnevno viđali sa svojimima koji su im dolazili u posetu, mogli su ići u grad, u šetnju, a lepo školsko dvorište bilo je prijatno i privlačno na suncu. Pevalo se svakodnevno, i po učionicama i napolju. Svuda pesma do pesme, što nam je stvaralo vedrije raspoloženje.

Tih dana osećale su se užurbane pripreme za pokret. Znalo se da će to biti Sremski front. Uoči pokreta bile su pojačane noćne straže i naređena posebna budnost. Poslednje noći pred pokret, bio sam dva sata na straži ispred školske zgrade, a bilo je hladno. Počela je studena kiša. Mnogi od nas bili su dobro snabdeveni zimskom odećom i sva naša roba bila je na nama.

Bio je mrak, neproziran, bez ikakvog vidljivog svetla, svuda tišina. Došlo je jutro a sa njime i mnoštvo roditelja, braće, sestara i devojaka u posetu nama, mladim borcima iz Beograda. Svi su na neki način saznali za naš pokret. Svako je u ruci držao neki paketić da ga svome sinu ili bratu gurne u ruke. Treba i vojniku svašta. Prisustvo tolike rodbine samo je pojačavalo naše uzbuđenje i osećanje rastanka. Svako je od nas očima tražio svoje u tom mnoštvu sveta koji se okupio ispred školske zgrade. Tu, na ulici, stajao je ceo bataljon u stroju, s punom opremom. Puške su bile na ramenima boraca, laka municija u torbama, ali je i ona bila teška. Predosećali smo da nam se sprema dug put u pravcu fronta, ka rovovima. Ispred nas su naši roditelji. Svaki čas neko doturi paketić svome najbli-

žem negde u stroju. Ruke im drhte od strepnje, nemira, osećanja rastajanja. Još jedan nepružemi zagrljaj. Svi kao da nam hoće da kažu: Srećno!

S kraja bataljona uskog stroja čuje se pesma. Svi je prihvatamo i njome se ponosimo. Pogledi naših majki kao da su ispisivali, tu pred nama, priču o porodičnoj ljubavi, o sreći i ponosu što smo borci. Približavao se čas pokreta. Desetari su strogo stajali pored nas, ne dopuštajući da izlazimo iz stroja. Iz 2. čete čuo se divni glas borca Filipa koji je bio iz okoline Kraljeva, glas koji je dolazio do svih četa, sve glasove je nadvisivao. . Pred njegovom pesmom prekida se svaki razgovor među nama. Rodbina i građani koji su prolazili slušali su naše pevanje. Odjekivala je i himna naše brigade: »Naša herojska brigada kreće na juriš, napred!«

Komandiri i komesari dođoše da nam nešto saopšte. Pesma se prekide. Tišinom se prolomii naređenje: »Četa, mirno!« Svi se postrojismo po propisu i u tišini. Saslušali smo poslednja uputstva. Zatim su usledile komande: »Mirno! Nalevo! Napred marš!«

Krenuli smo čvrstim korakom, koji je resko odjekivao po kaldrmi. Pored nas je krenula masa naših majki i rođaka, i išla naporedo s nama sve do mosta na Savi preko koga je njima bilo zabranjeno da pređu. Tu je svako svoga ispraćao rečima: »Srećno! Srećno!«
»Živela naša Narodnooslobodilačka vojska!«

Počela je kiša, dan se odjednom smračivao, vetar se gurao između nas, hladio nam pokisla lica. Okretali smo se da vidimo svoje najdraže, koji su polako nestajali iz naših očiju. Videli smo njihove ruke kako nam mašu i pozdravljaju nas, još jednom videli smo ljude i grad koji je već ostajao iza naših leđa. Osećali smo kako se i taj pozdrav unosio u naš hod.

Pred nama je bio širok i ravan Srem, sa svojim bojnim poljima.

Teodor Opalić

Sedmi dio

ČETVRTA KRAJIŠKA BRIGADA
NA SREMSKOM FRONTU

ČETVRTA KRAJIŠKA BRIGADA NA SREMSKOM FRONTU

Kad smo se spojili sa snagama Crvene armije i oslobodili Beograd, mislio sam da je blizu kraj rata i da u daljoj borbi do konačne slobode nećemo imati puno žrtava. Nisam mogao ni pomisliti da nas čeka još punih šest meseci borbe i da će mnogi u njoj položiti živote. Te teške borbe vođene su u Sremu, na Sremskom frontu. O njima ću pokušati da kažem ono čega se još sećam.

U beogradskoj operaciji bio sam ranjen. Proveo sam mesec dana u bolnici i po ozdravljenju ponovo sam se vratio u jedinicu. Brigada se još nalazila u Beogradu. Otišao sam u svoj 2. bataljon i primio dužnost pomoćnika komesara Prateće čete. Kad sam došao u bataljon, bio sam iznenađen. To više nije bio onaj bataljon koji sam pre mesec dana morao napustiti: njegovo brojno stanje se udvostručilo, imao je preko 500 boraca. Formacijski sastav bataljona činile su tri streljačke čete, svaka po 130 ljudi, Prateća četa oko 70, štab sa prištapskim jedinicama i intendanturom oko 50 ljudi. Brigada je imala četiri bataljona istog sastava, zatim Minobacačku, Protivtenkovsku, Pionirsku (minersku), Izviđačku četvu i Cetu za vezu. Sa štabom i intendanturom imala je preko 2.500 ljudi. Sve naše jedinice potpuno su preoružane — dobili smo kompletno sovjetsko naoružanje. Mnogi rukovodioci i stariji borci iz naše brigade otišli su u novoformirane jedinice van divizije.

Pored boraca koji su ranije u brigadu došli iz sela oko Arandelovca i Kosmaja, masu boraca činili su, uglavnom, omladinci iz Beograda i okoline koji su u njen sastav stupili dobrovoljno. Većina od njih nije

služila vojsku, ali su bili puni poleta i zadovoljeni idejom naše oslobodilačke borbe. Za mesec dana, koliko se brigada zadržala u Beogradu, vršena je popuna njenih jedinica, preoružavanje i materijalno obezbeđenje. Po četama su održavane konferencije, objašnjavani ciljevi naše borbe, zatim prikazivano stanje na ratištima u zemlji i van i si. Posebno se govorilo o dužnostima i obavezama naših boraca, borbenom putu naše brigade i divizije i našim obavezama u budućim borbama. Borci su obučavani u rukovanju novim oružjem, govoreno im je o stražarskoj službi, izviđanju, postupcima u raznim borbenim situacijama i prilikama. Sa komandirima posada i nišandžijama minobacača i teških mitraljeza održan je kurs, u trajanju od sedam dana, na kome su vršena i praktična gađanja. Sve je to rađeno na brzinu. U komori i pratećim jedinicama izvršene su izmene: prešli smo sa tovarnog na zaprežni konjski transport.

Krenuli smo na Sremski front iz Beograda, 29. novembra 1944. godine. Do mosta na reci Savi pratili su nas mnogi Beograđani, najvećim delom rodbina naših boraca. Prešli smo Savu i brzo stigli u Zemun, gde smo zanoćili. Sutradan smo nastavili pokret i već smo zagazili u sremske iravnice. Dan je bio oblačan i hladan, povremeno je padala sitna kiša, a put blatnjav i raskvašen. Maršovalo se po četama u koloni po dva. Prešli smo dvadesetak kilometara i stigli u selo Batajnicu. U selu se cela brigada razmestila po četama i bataljonima. Narod nas je ovde veoma srdačno i lepo dočekaao. Sutradan je vreme bilo još hladnije. Padala je kiša i duvao vetar. Dan smo proveli maršujući dosta brzo i usiljeno. Bez obzira na sve nepogode, raspoloženje u jedinicama bilo je na visini. Putovali smo u najboljem redu, s pesmom, a naročito kroz naseljena mesta.

Stigli smo uveče u selo Stejanovce koje se nalazi na južnim padinama Fruške gore. Tu smo ostali naredna dva dana, odmarali se, čistili oružje, odeću i obuću i pripremali jedinice. Po četama smo držali sastanke i analizirali propuste koji su nastali prilikom marša. Na kraju je održana bataljonska konferencija kojoj su prisustvovali komandant i politički komesar brigade. Četvrtog decembra smo napustili ovo selo. Nedaleko od sela je prikupljena cela brigada. Postrojeni smo u karu po

bataljonima, a zatim su na sredinu izvedena dva ratna zločinca koji su se, da bi izbegli zaslužene kazne, dobrovoljno javili u naše redove. Vojni sud ih je osudio na smrt i pred brigadom su streljani. Pre izvršenja kazne komesar brigade je održao govor. Istakao je svetlu i časnu prošlost naše brigade i pozvao mlade borce da slede te tradicije.

Nastavili smo put koji nas je vodio na zapad ka Sremskoj Mitrovici. Marševala je cela brigada. Vreme se prolepšalo, bio je dosta vedar dan i bez padavina. Pre ulaska u grad rečeno nam je da se organizuje pesma i da kroz grad treba da prođemo što urednije, jer nas čeka masa naroda, a proći ćemo i pored Štaba korpusa. Tako je i bilo. Narod nas je masovno dočekao i pozdravljao. U centru grada, sa balkona jedne zgrade, posmatrali su nas komandant Peko Dapčević i komesar Mijalko Todorović. Svi iz stroja smo želeli da ih vidimo, jer su to bili naši proslavljeni rukovodioci.

Brigada je produžila u selo Laćarak, a 2. bataljon ostao je u Mitrovici, gde je sutradan predanio. Grad je bio pun vojske. Tu su se nalazile razne jedinice i skoro da nije bilo kuće bez vojske. Naredno mesto u koje smo stigli bilo je selo Kukujevci. Tu smo prenoćili. Opet je ceo dan padala kiša. Blato teško savladujemo. Imali smo izuzetno velike probleme sa zapregama koje su vukle kola opterećena minobacačkom municijom. Kola su tonula u blato do osovina, tako da su ih konji sa teškom mukom vukli. U ovom selu smo predanih i čistili oružje. U moju četvu je tog dana došao komandant brigade Vicuka Bodiroža, koji je prisustvovao rastavljanju i sastavljanju mitraljeza »maksima«.

Naredni pokret vodio je u selo Adaševci u koje smo stigli bez većih teškoća. Kao i u svim prethodnim mestima, konačari koji su išli napred izvršili su raspored za razmeštaj jedinica. Sutradan smo nasitavili pokret i stigli u selo Ilinci. Na tom putu nas je ceo dan pratila jaka kiša. Teško smo se kretali blatnjavim poljskim putem. U ovakvim uslovima pokret naše kolone bio je dosta neuredan i, eto, desilo se da baš tada naiđe komandant korpusa drug Peko. Zajedno sa svojom pratnjom projahao je pored naše kolone. Krivo nam je što nas je zatekao u ovakvom stanju, a verujem da i

on nije bio zadovoljan s onim što je video. Sutradan smo izvršili pokret i došli u selo Šidski Banovci. Dolaskom u selo neposredno smo se približili liniji fronta. Čula se pucnjava, posebno artiljerijska. Čak je naš 4. bataljon otišao direktno na položaj u rejonu sela Delete vci. Čuli smo da se na položaju koji se počeo zvati Sremski front vode žestoke borbe i da ima dosta žrtava. Bili smo svesni da će biti teško, ali sigurno niko nije računao da ćemo naići na tolike probleme koji su nas očekivali. Računali smo na našu snagu, novo oružje koje smo dobili od Crvene armije, podršku artiljerije, minobacača i verovali smo da ćemo brzo savladati otpor neprijatelja.

Naredna dva dana smo se zadržali u selu Šidski Banovci. Vršili smo neposrednu pripremu za predstojeću akciju. Neprijatelj je artiljerijom i minobacačima tukao položaje 4. bataljona. Tu su poginula dva borca a 11 ih je ranjeno. To su prve žrtve naše brigade na Sremskom frontu.

Da bi se lakše shvatilo ono što smo mi, a i druge jedinice, ovde doživeli, treba nešto reći o tome kako su Nemci organizovali Sremski front. Mi smo stalno napadali i to nas je mnogo stajalo.

Posle gubitka Beograda, nemačke snage su se postepeno povlačile kroz Srem i sprečavale brz prodor naših snaga. Pored toga, dovukli su nove snage i na liniji sela Sotin — Orolik — Otok organizovali odbranu. Ova linija predstavljala je najuži prostor koji se levo naslanjao na reku Dunav, a desno na spačvanske i bosutске šume u dužini oko 30 km. Iako se radi o ravnom i na prvi pogled za odbranu nepogodnom zemljištu, ipak je ova linija za nas bila nepogodna. Naslanjala se na nekoliko naseljenih mesta, delom na močvarno pošumljeno zemljište, išpartano sa više manjih kanala. Nemci su te zemljišne pogodnosti dosta vešto i dobro uklopili u odbranu. Pravovremeno su utvrdili položaje i izradili neprekidni sliistem rovova i saobraćajnica. Sva vatrena sredstva ukopali su u zemlju i uredili dovoljan broj skloništa za zaštitu. Ispred prednjeg kraja odbrane postavili su protivpešadijska minska polja. Linija fronta bila im je dosta uska, bočno naslonjena na jake prirodne prepreke, a imali su dovoljno snaga

da je u celini posednu. Obezbedili su dosta artiljerije za podršku, a imali su i snaga u dubini koje su im sjužile kao rezerva. Sigurno su uspostavili i organizovali takav sistem vatre koji kn je omogućio da uspešno tuku sve prilaze prednjem kraju odbrane.

Bez dobro obučениh jedinica, snažne i efikasne artiljerijske podrške i upotrebe tenkova, ovako organizovanu odbranu skoro da je bilo nemoguće razbiti. Svi ti potrebni elementi nama su, u osnovi, nedostajali a i taktički postupci koje smo primenjivali nisu se pokazali celishodni, pa je sve to išlo u prilog neprijatelju.

Dolaskom na Sremski front naišli sjno na ovakvu situaciju, a od nas se zahtevalo da razbijemo i potismemo neprijatelja. Takav zahtev bio je potpuno na mestu jer smo bili veoma jaka jedinica, popunjena, dobro naoružana velikim brojem minobacača i artiljerije različitih kalibara.

Dolaskom u dodir sa neprijateljem, mi nismo bili svesini njegove snage. Trinaestog decembra brigada je pomerena nešto na sever i razmeštena u širi rejon sela Mikluševci u pošumljeni deo zvani Panjak. Bataljoni su po četama poseli položaj prema selu Sotin. Komande bataljona sa komandirima četa i vodova vršile su izviđanje neprijateljskih položaja. Saopšteno nam je da sutra ujutru, posle izvršene artiljerijske pripreme, napadamo neprijatelja u ovom rejonu, jer treba osloboditi Sotin. Komandant Ilija Vašalić nam je skrenuo pažnju da naš napad mora biti odlučan, jer se očekivalo da ćemo naići na upornu odbranu neprijatelja i da nam može naneti ozbiljne gubitke. Očekivali smo veliku pomoć artiljerijske i minobacačke vatre i bili optimistički raspoloženi.

Sa mesta odakle smo vršili izviđanje položaji neprijatelja ^koro da se nisu ni uočavali. Bio je ukopan, naslonjen na ivicu sela i neke manje šumarke. Verujem da je svaki nemački vojnik bio svestan da su mu daleko veće šanse da će ostati živ ako je u rovu, nego da iziđe iz njega. Zbog toga je trebalo očekivati upornu odbranu a praksa je to nedvosmisleno potvrdila.

U ranim jutarnjim časovima, 14, decembra, sve jedinice 2. i 3. bataljona zauzele su položaj za napad, a

pozadi su bili 1. i 4. bataljon u drugom ešalonu. Vreme je bilo oblačno, hladno i tmurno, bez padavina. Uveliko se razdanilo kad se oglasila artiljerijska i minobacačka vatra. Masa granata i mina preletala je preko naših položaja i eksplodirala u dubini prema položaju neprijatelja. Pešadijske čete u streljačkom stroju su krenule u napad. Neprijatelj nije odmah otvorio vatru, pustio nas je da se približimo na efikasan domet pešadijskog oružja. Kad smo se približili, neprijatelj je otvorio jaku vatru. Mnogi borci su ranjeni. Bili smo prikovani za zemlju. Pokušalo se, pod zaštitom vatre, po delovima kretati napred, ali to nije uspelo. Žrtve su se uvećavale i moralo se povlačiti, a povlačenje u ovakvim uslovima značilo je opet nove žrtve.

Identična situacija ponovila se naredna dva dana, s tom razlikom što su se bataljoni smenjivali, pa su naizmenično dva napadala, a dva bila u rezervi. Na drugim delovima fronta napadale su druge jedinice. Ne znam kako su one prošle, ali mi je poznato da nijedna nije uspela da upadne u odbrambene položaje neprijatelja. Dali smo velike žrtve, a uapeh nismo postigli. Prema podacima iz ratnog dnevnika brigade, za tri dana imala je 264 izbačenih iz stroja, od čega 48 poginulih i 216 ranjenih boraca i starešina.

Ne znam tačno koliko, ali veliki broj poginulih bio je iz 2. bataljona, jer je on za ova tri dana dva puta vršio napad. Sećam se da su od starih boraca tih dana poginuli: Miloš Ubović, komandir čete, Kadro Slipac, zamenik komandira čete, Milan Gvozdrenović, pomoćnik komesara čete i Đuro Čulum, komandir voda. Svi su oni u brigadi od njenog formiranja. Bili su to doista hrabri borci i dobri drugovi. Nije mi poznato koliko je starih boraca i rukovodilaca poginulo iz ostalih bataljona, ali sigurno je da nije bio mali broj.

Nije zahvalno (a pitanje je i koliko sam u pravu) danas razmišljati o uzrocima naših neuspeha i velikih gubitaka. U datim uslovima, naši taktički postupci nisu bili najcelishodniji. Nije dovoljno poštovan faktor zemljišta i frontalni način ratovanja. Naime, ranije nikad nismo ratovali na ovako ravnom zemljištu i izvodili frontalna dejstva. Tamo gde je bilo šuma i živica

izvršeno je masovno miniranje i tu se nije moglo proći. Napadati pešadijom na ovakvom zemljištu, i to još danju, bilo je veoma rizično i nije se moglo računati na us'p'ch. Ako se ovom doda i neiskustvo mase naših boraca, onda je nuspeh tu neminovan.

Potpuno je opravdano što su u datim uslovima naše komande usvojile neke elemente taktike kakvu je primenjivala Crvena armija. Dilema je bila u tome kako ta iskustva što doslednije i što originalnije u praksi sprovesti. Mislim da je to razlog zašto smo napadali danju uz artiljerijsku pripremu i podršku. Izgubljena je iz vida činjenica da mi nismo raspolagali tenkovskim snagama, masovnom i kvalitetnom artiljerijom, kao i jakom podrškom avijacije sa čime su snage Crvene armije lomile ovakve odbrane kakva je pred nama stajala.

Kad je reč o našoj artiljerijskoj podršci, ne bi se moglo reći da ona nije bila dosta masovna, ali da je bila slabo efikasna — to se može sigurno tvrditi. U diviziji imali smo artiljerijsku brigadu sa četiri divizionu, koja nas je u celini ili delom podržavala. U brigadi smo mali 33 minobacača 81 mm sa dosta mina. Međutim, ciljevi po kojima je trebalo dejstvovati izviđanjem nisu tačno utvrđeni, a i sposobnost naših nišandžija da precizno dejstvuju sigurno nije bila velika. Neprijatelj je bio ukopan u zemlju, i to je sve umanjilo efekat podrške na koju smo mnogo polagali. Ne znam koliko sam u pravu, ali mislim sledeće: da smo se privremeno lišili usluge te naše artiljerije i da smo umesto danju napadali noću, a umesto artiljerije da smo upotrebljavali bombe, da bismo imali više uspeha i daleko manje gubitaka.

U skladu sa našim ranijim iskustvima i navikama da u borbi ne primenjujemo ili da malo primenjujemo utvrđivanje, pošli smo na Sremski front, a da ni za to nismo bili pripremljeni. Dolaskom na front susreli smo se sa drugom stvarnošću. Tu nije bilo ni uzvišenja, ni mrtvih uglova, niti kamenja, pa ni drveta. Bili smo prisiljeni da položaje postavljamo na otkrivenom i ravnom zemljištu. Neprijatelj je tukao naše položaje, kako pešadijskom, tako i artiljerijskom vatrom. Nezaklonjeni i nezaštićeni, morali smo trpiti gubitke. Nismo imali alata ni navika, a nismo bili ni obučem da se utvrđuje-

mo. Trebalo je vremena da se nabavi alat i mi naučimo kopati zaklone, rovove i skloništa. Dok smo to sve postigli, naši gubici su se uvećavali.

Noću 17/18. decembra brigada je napustila položaje kod Sotina. Smenile su nas neke bugarske jedinice i mi smo otišli u selo Nijemce, koje se nalazi oko 20 km južno od Sotina. Vreme je bilo veoma hladno i maglovito. Dobili smo 250 novih boraca i čete su opet popunjene na 130 boraca, a popunjena su i upražnjena rukovodeća mesta u četama i vodovima. Novo ljudstvo koje je ovom prilikom došlo mobilisano je u raznim krajevima Srbije. Najviše ih je bilo od Kruševca i iz Homolja. Većinom su to bili mladići, bez obuke i sad prvi put stupaju u borbu. I ovde smo držali konferencije i vršili neposredne pripreme za akcije koje nam predstoje. Dvadeset prvog decembra 1. i 2. bataljon su upućeni na položaj prema selu Otok, a ostale snage brigade premeštene su u selo Komletinci, da bi se 22. decembra cela brigada našla na položaju južno od sela Privlaka i sevemo od sela Otoka.

Položaji koje smo poseli nalazili su se na prostoru između reke Bosuta i Spačve. Sela Otok i Privlaka su na međusobnoj udaljenosti oko 7 km i povezana su prugom i tvrdim putem S|a pravcem protezanja sever-jug. Pored čistine i obradivog zemljišta koje pokriva većinu ovog terena, ovde ima većih i manjih šumskih kompleksa, a među njima je najveća šuma Ripača. Tu se nalazi više manjih kanala i poljskih puteva obraslih živica i sitnim šibljem. Na tom zemljištu neprijatelj je organizovao odbranu tako da su se pruga i cesta našle u njegovoj nevelikoj dubini. Za razliku od položaja kod Sotina ovde su mogućnosti prilaza prednjem kraju neprijateljske odbrane nešto povoljnije. Međutim, i neprijatelj je preduzeo mere da to onemogući. Pored dobro organizovane vatre, izvršio je daleko temeljitije i potpunije zaprečavanje nego kod Sotina. Postavio je, naročito na pošumljenom prostoru, veliki broj protivpešadijskih mina.

Brigada je imala zadatak da delom snaga napada na selo Otok, a glavnim snagama da preseče cestu i železničku prugu i dalje da prodire u dubinu neprijateljske pozadine ka Županji. Istovremeno, na drugim sek-

torima fronta napadale su ostale naše jedinice. Znam da nam je desni sused bila 5. kozaračka brigada iz 11. divizije. Napad smo otpočeli 22. decembra i sa manjim prekidima izvodili ga puna četiri dana. Borci naše brigade su svesno i disciplinovano išli napred, sebe nisu žalili. Pokazali su veliku hrabrost, a pojedinci pravo junaštvo. Neprijatelj je vršio protivnapade i borba se vodila na bliskom odstojanju. Bili su obostrano veliki gubici. Prva četa 3. bataljona prešla je cestu i prodrla duboko u odbranu neprijatelja. Na žalost, ostale snage nisu mogle da je slede i ona je morala biti izložena ubitačnoj vatri te je imala velike žrtve. Pored ostalih gubitaka, uništen joj je jedan ceo vod na čelu sa njegovim komandirovom.

Upornost neprijatelja bila je izuzetno velika. Po svemu sudeći, naše akcije nisu bile dovoljno sinbronizovane. U toku izvođenja napada, umesto desnog suseda koji je trebalo da nas prati, dešavalo se da se sa strane pojavi neprijatelj i da nas bočno tuče. Tako nešto neminovno je moralo umanjiti silinu naših dejstava. I ovom prilikom naša artiljerija, iako je dosta dejstvovala, nije uvek pogađala prave ciljeve i ne bi se moglo reći da nas je efikasno podržavala.

Rečeno je da su za nas poseban problem predstavljala neprijateljska minska polja. I stari borci su se prvi put sreli sa tako velikom masom mina. Nailazak na njih imao je za posledicu, pored neposrednih gubitaka, i veliki psihološki uticaj na ljude. Sećam se jednog borca iz moje čete, iz Kruševca, čije sam ime na žalost, zaboravio. Nagazio je na minu koja mu je odnela nogu. Izvukli smo ga do sanitetskog previjališta. Grčio se i stiskao zube od bolova, nije jaukao. Kada me je ugledao, rekao je: »Žao mi je što napuštam četvu. Ista mi je sudbina kao i mog oca. On je u prošlom ratu ostao bez noge, a evo i ja u ovom.«

I pored svega što smo učinili, nismo uspeli razbiti neprijatelja i probiti njegovu odbranu. Dvadeset šestog decembra bili smo smenjeni i povukli se u selo Nijemci. Bilans borbi koje smo tih dana vodili za našu brigadu bio je poražavajući. U njenom ratnom dnevniku je zapisano da rimo u ovim akcijama imali 111 poginulih i 241 ranjenog. To je težak gubitak. Nigde nisam našao

spisak tih poginulih drugova. Rado bih im imena ovde naveo. Sećam se pojedinih starih boraca i to su: Marko Vukobrat, načelnik štaba brigade, Ilija Barišić Ili-baša, komandant 1. bataljona, Ilija Savić, komandir čete, Marko Trtić, komandir čete, Đuro Radun — Đuđo, zamenik komandira čete, Đuro Čubrilo, pomoćnik komesara čete, komandiri vodova Milan Erceg, Miloš Duvnjak, Pavao Savija i delegat voda D Mitar Bjekić. Broj poginulih starešina je daleko veći, ali ja se sećam imena samo onih koje siim neposredno i bolje poznavao. Pored ostalih, ovde je teže ranjen ii moj komandir čete Dušan Vukobrat Duća. Otišao je u bolnicu i više se nije vratio u brigadu — ostao je težak invalid.

U selu Nijemci ostali smo na odmoru šest dana. Tu smo dočekali Novu, 1945. godinu i vreme iskoristili za sređivanje jedinica. Ponovo je izvršena popuna novim borcima, a iz sastava brigade izvršena je popuna upražnjenih starešinskih mesta. Dok smo se nalazili na ovom kratkom odmoru, prvi put se počelo govoriti o potrebi utvrđivanja u borbi. Dobili smo nešto pionirskog alata, uglavnom ašova, lopata i pijuka. Govorilo se o značaju utvrđenja i ukopavanja u zemlju, posebno o tome kako to primenjuje Crvena armija.

Doživeli smo ovde masovnu pojavu dolazanja civila da posute svoje na frontu. Dolazili su ljudi iz raznih krajeva Srbije, a većinom iz Beograda i njegove okoline. Bilo je tužno voditi roditelja tamo gde mu je sin sahranjen. Moralo se i to, jer je to surova ratna realnost nametnula.

Pošto su jedinice popunjene, 2. januara 1945. godine smo izvršili pokret i ponovo stigli u selo Mikluševce. Noću 2/3. januara smenili sfrno Bugare i poseli stare položaje. Bugari su bili neraspoloženi, jer su, kako su govorili, imali velike gubitke u napadu na Sotin. Kod njih smo našli, u fortifikacijskom smislu, potpuno uređene položaje.

Narednih 15 dana smo se zadržali na ovim položajima. Sve vreme bilo je hladno, zemlja smrznuta i prekrivena tankim slojem snega. Koristili smo objekte koje su Bugari izgradili, a neke smo i sami izrađivali. Uređivali smo takozvane predstražne položaje. Obično je svaka četa isturala po jednu desetinu ispred svoga po-

loža ja, sa zadatkom da ona vrši predstražu, da na vreme otkrije eventualni pokret neprijatelja. Na glavnom položaju deo ljudstva se nalazio u skloništima gde se odmarao i zagrejavao, a deo je bio na položaju u objektima za dejstvo. Danju su obično svi borci bili na položaju u tim objektima.

Položaji pešadijskih četa nalazili su se u jednoj liniji, a pozadi njih na 200—300 m su položaji pratećih četa i sredstava za podršku. Nešto dublje u izgrađenim skloništima nalazio se štab bataljona, a pored njega su položaji prištapskih jedinica. Sve je to povezano jednom saobraćajnicom, tako da se od štaba bataljona do pešadijskih četa moglo doći a da se ne izide na površinu zemlje. Sve čete bile su povezane poljskim telefonskim linijama sa štabom bataljona, a preko poljske kablovske centrale čete su međusobno mogle održavati vezu. Dobili smo tajne nazive jedinica i komandi i u početku smo se namučili dok smo naučili sve to da koristimo, ali je ubrzo sve dobro funkcionisalo.

Štab brigade i bataljonske komore nalazili su se u selu Mikluševci, koje je bilo udaljeno oko tri kilometra od glavnih položaja. Svaka četa je imala svoju kuhinju i samostalno je pripremala hranu. Na položaj je hrana donošena naveče i izjutra pre svitanja i to do štaba bataljona na konjima, a odatle su je kuvari kroz saobraćajnice raznosili do četa. Za sve vreme u Sremu smo imali dobru hranu.

U ovom periodu dobivali smo popunu i čete su opet imale pun formacijski sastav, a i dalje smo dobijali pionirski alat i, uglavnom, bili osposobljeni da se sami utvrđujemo. Štab brigade je u visini sela Mikluševci na liniji šuma Panjak — Papugin salaš organizovao utvrđenje po dubini i na tome je angažovao brigadne prištapske jedinice i po jedan od slobodnih bataljona koji se za sve vreme nalazio u rezervi. Desno od nas nalazila se 1. krajiška brigada naše divizije, a levo snage 1. proleterske divizije i sa susedima smo imali neposrednu vezu. Na ovaj način uspostavljen je statični Sremski front sa osobinama takozvane rovovske vojne.

Za ovo vreme ni mi ni Nemci nismo pokazivali neku naročitu aktivnost, obostrano smo prešli na odbranu i utvrđivali se. I naša i neprijateljska artiljerija, manjim

ili većim intenzitetom, svakodnevno je dejstvovala, ali sigurno bez većih efekata. Tako smo u rovovima živeli uz prisustvo hladnoće, stalne napregnutosti i iščekivanja napada. Veliki broj boraca bio je slabo obuven i odeven.

Treba imati u vidu da snega skoro nije ni bilo, ali su zato bile niske temperature. U skloništima smo mogli ložiti vatru samo noću, danju to nismo smeli činiti. Poseban problem je bio nabaviti ogrev i najviše smo koristili kukuruzovinu, koja se nalazila u blzini na njivama. Može se zamisliti kakvi su nam bili uslovi za održavanje osnovne higijene. Nekakvo rešenje nalaženo je u tome što su bataljoni posle pet-šest dana provedenih na položaju smenjivani i odlazili u Mikluševce da se borci malo očiste i uredе. Tako je moj bataljon za tih 15 dana dva puta dobio smenu. U selu smo ostajali po dva dana i nakon toga ponovo se vraćali na položaj. Dok smo bili u selu, pre podne smo išli da radimo na kopanju rovova i drugih objekata na severnom položaju.

Posle pretrpljenih gubitaka i neuspeha nije bilo lako održati moral kod boraca. Kod pojedinaca se počela osećati inertnost i bezvoljnost. Po manjim grupama održavali smo sastanke i čitali novine. Pripremali smo »vrapce«, humoreske koje su govorile o životu u četi, zgodama i nezgodama pojedinaca u toku dana. Sve smo to činili u cilju stvaranja što bolje atmosfere i potrebnog raspoloženja. Obuhvatili smo razna pitanja, kao što su držanje pojedinaca kad čuju fijuk neprijateljske granate i njenu eksploziju u našoj blizini, izgled pojedinih drugova pri povratku od žena koje su im došle u posetu, odnos prema kuvarima kad nam donose hranu i poterà za »repetom«, međusobni odnosi pojedinih drugova i naših drugarica (bolničarki), nezgode u zadimljenim skloništima, veština u prikupljanju ogreva, loženje vatre i si. Ovom prilikom smo prvi put počeli primati mlade borce u Partiju. U mojoj četi su prvi primljeni Rade Samardžija, radnik i Teodor Opalić, đak.

Uveče 16. januara, naš bataljon je ponovo smenjen na položaju. Smenio nas je 4. bataljon i mi smo otišli u Mikluševce na odmor. Noću smo došli u selo, razmestili se po kućama i posipali. Još pre svitanja data je uzbuna. Kad smo se probudili, čuli smo da se na

položajima uveliko vodi borba. Tako smo dočekali 17. januar 1945. godine, jedan od najtežih, a sigurno i najtragičniji dan u historiji naše brigade. Brigada je držala položaj na prostoru između cesta Sotin — Tovarnik i Orolik — Tovarnik. Te dve ceste se spajaju u Tovarniku koji se nalazio u našoj dubini na oko 12 km.

Nemci su napali u ranim jutarnjim časovima. Još je bio mrak, vreme hladno i maglovito, a mali snežni pokrivač pokrio je površinu zemlje. Na položajima naše brigade neprijatelj nije postigao potpuno iznenađenje. Predstražna odeljenja, koja su bila isturena, otkrila su njegov pokret i na vreme se povukla u sastav glavnine, tako da je dat snažan otpor napadaču. Prvi pokušaj neprijatelja da zauzme naš položaj bio je odbijen. Posle ovog usledila je jaka artiljerijska i minobacačka vatra po našim položajima. Ponovni napad 3. bataljon je odbio i čvrsto držao liniju odbrane. Kod 1. bataljona neprijatelju je pošlo za rukom da upadne u deo odbrane, ali ga je ubrzo protivnapadom bataljon uspeo izbaciti i uspostaviti liniju odbrane. Vođena je ogorčena borba. Naši su uspešno odolevali i uz velike gubitke neprijatelj bi sigurno bio prinuđen da odustane od napada da mu nije pošlo za rukom da probije odbranu i potisne našeg desnog suseda, 1. brigadu, i da se nađe u našoj pozadini. Dok su naši bataljoni uspešno odolevali napadu neprijatelja sa fronta, desno od nas u našoj dubini, čula se paljba kako artiljerijskog tako i psihijskog naoružanja. Veze su bile pokidane a situacija kod suseda nepoznata. Iako se počelo razdanjivati, pošto je bila gusta magla, nije bilo nikakvog pregleda. Posle skoro dvočasovne borbe naši bataljoni su se počeli povlačiti. Mislim da je povlačenje usledilo više iz straha da ne budemo odsečeni i opkoljeni nego zbog pritiska neprijatelja sa fronta.

Upravo je naš bataljon iz Mikluševaca pristizao kad su naši počeli napuštati položaje. Po ovako maglovitom i slabo vidljivom vremenu pucalo se gotovo na sve strane. Posebno nas je zabrinjavala pucnjava desno koja je dosta duboko u našoj pozadini. Bataljon se okrenuo i krenuo prema našoj pozadini u pravcu pucnjave. Išli smo severno od sela Mikluševci preko ravnog i otkrivenog zemljišta. Kretali smo se po četama u koloni po

jedan. Nismo dugo išli i stigli smo u blizinu sela Tompojevci. Moglo je to biti oko 9 sati, kad je odjednom nes>talo magle. Odmah smo primetili čudnu kolonu koja se paralelno sa nama kretala u istom pravcu. Većina od onih koji su bili u toj koloni bila je u belim mantilima (maskiranim ogrtačima). Od nas su bili udaljeni ne više od 300 m. Počelo je obostrano zagledavanje i komešanje. Čuli smo komandu: »Lezi! Neprijatelj! Paljba!« Svi smo se okrenuli na levo, legli u jednoj liniji. Isto to učinili su i Nemci. Otvorena je obostrana vatra. Pod vatrom kuršuma borci moje čete poskidali su minobacače sa samara na konjima, brzo ih postavili u kukuru-zovinu i počeli tući. Situacija je bila teška, posebno kod prve čete, koja je bila na čelu bataljona, a sada na desnom krilu. Neprijateljska kolona bila je zašla dublje u našu pozadinu i počela nas bočno tući. No, bez obzira na to, mi smo se dobro držali i prikovali neprijatelja za zemlju. Pale sšu prve žrtve, a među njima i delegat iz moje čete Srećko Krunić.

Tu sam ranjen u obe noge i srećno sam se izvukao i otišao na lečenje. Iz bolnice sam se vratio posle 15 dana i po dolasku u jedinicu doznao sam kako je naša brigada provela ostatak dana (tog 17. januara). Svi ba taljoni brigade vodili su neprekidno borbu celog dana. Do noći su se tukli oko sela Mikluševci i Tompojevci. Na ravnom i golom zemljištu borba je vođena u neposrednoj blizini s neprijateljem, gotovo prsa u prsa. Neprijatelj je vršio juriše, probijao se kroz međuprostore, zalazio u pozadinu naših jedinica i si. Naši slu se uporno branili, vršili protivnapade i sa najugroženijih delova odbrane potiskivali protivnike. U borbi su učestvovala sve snage brigade, uključujući tu i prištapske delove, pa i veliki broj drugova iz komore. Pretrpljeni su veliki gubici. Upravo zbog toga brigada se morala postupno povlačiti od Mikluševaca preko Tompojevaca ka To\arniku. Glavne snage brigade su narednu noć dočekale s druge strane Tovarnika u koji je neprijatelj već ranije ušao. Pretila je opasnost da budu opkoljene i uništene. Odstupnica tim našim snagama bila je presećena i one su se morale probijati.

O težini borbe koju je brigada vodila govore obostrani gubici iskazani u njenom ratnom dnevniku za

taj dan. Za neprijatelja se kaže da je imao oko 400 mrtvih i ranjenih i dva zarobljena, dok je iz naše brigade izbačeno iz stroja ukupno 255 boraca i rukovodilaca od kojih 48 mrtvih, 147 ranjenih i 60 nestalih. Pored ostalih, poznato mi je da su toga dana poginuli: Vid — Vicuka Bodiroža, komandant brigade, Dmitar Barišić, omladinski rukovodilac brigade i Jovo Vulić, komandir čete, a među ranjenima su: Ilija Kiso, komandant 1. bataljona, Dragan Rodić, vršilac dužnosti komandanta 3. bataljona, Nikola Krčmar, komesar čete i pomoćnici komesara čete Petar Višekruna i Dane Vladušić, kojii je nekoliko dana kasnije od zadobijenih rana umro. Toga dana su 4vi članovi štaba naše brigade bili u streljačkom rasporedu u prvoj borbenoj liniji.

Za našu brigadu se može sigurno tvrditi da je ona uz teške gubitke i u krajnje nepovoljnoj situaciji časno izvršila zadatak. U toku celog dana na pravcu naše odbrane neprijatelj je uspeo prodreti svega 3—4 km. Na drugim sektorima, pa i kod naših suseda, taj prodor je bio daleko dublji. Pošto se brigada izvukla i prikupila u rejonu Sida, u kome je 6. lička divizija vodila borbu, odmah je upućena prema selu Novak-Bapska. Sa dva bataljona posela je položaj i organizovala odbranu na cesti Šid — selo Sot (širi rejon sela Berkasovo), a sa dva bataljona nešto dublje organizovala utvrđivanje nove linije za odbranu južno od sela Molovin. Ovde smo ostali četiri dana. Radili smo na utvrđivanju položaja, sređivanju jedinica i vršili popunu upražnjenih rukovodećih mesf.a. Za komandanta brigade došao je Miloš Tanjga koji je ranije bio Vicukin zamenik.

Noću 21/22. januara brigada je posela nove položaje koji su se nalazili za oko tri kilometra zapadno od sela Novak-Bapska. Posedanjem ovih položaja odmah se došlo u neposredni dodir sa neprijateljem čiji su se položaji nalazili veoma blizu. Nemci su posisli nove položaje čija se linija protezala pravcem selo Tovarnik — selo Mohovo u dužini oko 12 km. Prednji kraj tog položaja išao je izvan naseljenih mesta i oslanjao se na veći broj salaša koji su se nalazili u ovom delu sremske ravnice. Naredna tri dana brigada je tri puta napadala na neprijatelja. On je trpeo gubitke, ali se uporno branio i uspeo je održati posednuti položaj. Bor-

be vođene ovih dana bile su žestoke i teške. Brigada je i ovom prilikom imala velike gubitke. Izbačeno je iz stroja 105 boraca i rukovodilaca, od toga 34 poginula i 71 ranjen. Među poginulim bio je komandir 2. čete, 2. bataljona Miloš Ninković — Rus. To je drugi poginuli komandir ove čete.

Noću 24/25. januara brigada je smenjena i otišla na odmor u selo Erdevik, gde se zadržala punih 15 dana. Štab brigade je održao konferenciju kojoj su prisustvovala sve starešine iz brigade, zaključno sa desetarijama. Izvršena je analiza slabosti u prethodnim borbama i zaključeno je da su one dobrim delom uzrokovane slabom obučenosti boraca i starešina, te da se predstojeće slobodno vreme iskoristi za obuku. U tom smislu postavljeni su konkretni zadaci. Rešeno je da se pored teorije pristupi praktičnoj obuci, naročito iz gađanja, taktičke obuke i borbe protiv tenkova. Sprovedeno je i takmičenje. Istovremeno je brigada dobila zadatak da utvrđuje odbrambenu liniju između sela Ljuba i Erdevika pa je i to uvršćeno u program takmičenja. Razume se, u program nastave i takmičenja ušla je i politička obuka. Narednog dana pre podne cela brigada je radila na utvrđivanju rezervne linije za odbranu, a posle podne je postrojena sa ciljem da se svečano proglasi početak takmičenja. Na svečanost su došli komandant i komesar divizije. Postrojenim jedinicama prvo je govorio komesar brigade. Izvršena je dodela odlikovanja a potom je komesar divizije Ilija Materić održao govor u kome je pozvao brigadu na nove napore kako bi što uspešnije izvršili zadatke koji predstoje. Posle završenog zvaničnog dela programa, nastalo je veselje sa pesmom.

U ovom vremenu vršena je popuna jedinica novim borcima i povratnicima iz bolnica. Za popunu ovom prilikom smo dobili borce iz Bačke i Banata, a među njima izvestan broj mladića mađarske, slovačke i rumunske narodnosti. Jedan broj tih boraca je slabo govorio srpskohrvatski jezik, pa je u program takmičenja uvršćeno i pitanje njihovog osposobljavanja.

Uporedo sa vojnom, izvodili smo i političku obuku.

U ovo vreme u brigadi je bilo veoma malo Krajišnika. Nije nas bilo ni toliko da popunimo sve komande

četa. Komandiri vodova i politički delegati bili su sve mladi borci, oni koji su u brigadu stupili u Srbiji i Beogradu. Pa i pored toga, zahvaljujući upornosti i zalaganju starešinskog i boračkog sastava, posebno aktivnosti komunista i skojevaca, uspeali smo da sredimo stanje u jedinicama. To se osetilo po raspoloženju boraca i njihovoj spremnosti da uđu u nove akcije.

Ponovo smo 9. februara upućeni na položaj. Danju smo stigli u selo Novak Babska i odmah naveče otišli na iste položaje koje smo držali pre odlaska u Erdevik. Smenili smo 4. brigadu 21. srpske divizije. Opet je uspostavljen statičan front, obe strane su se utvrdile i čvrsto držale posednute položaje. Međutim, dejstvo artiljerije i minobacača bilo je obostrano intenzivno i imalo je za cilj uznemiravanje, rušenje utvrđenja i nanošenje gubitaka protivniku.

Noću 12/13. februara dobili smo «menu» i otišli u selo Novak Babska. Od nas je položaje preuzela 1. jugoslovenska brigada formirana u SSSR-u, a od pre dva meseca nalazila se u sastavu naše divizije. Ovde je prvi put izvršeno vakcinisanje cele brigade protiv trbušnog tifusa. Lekar Čedo Varićak održao je predavanje o ličnoj higijeni, trbušnom tifusu, veneričnim bolestima, prvoj pomoći u higijeni u logoru. Četrnaestog februara cela brigada se prikupila u jednoj manjoj uvali gde je održan miting povodom zauzimanja Budimpešte od strane Crvene armije. Na mitingu je govorio komesar divizije, a potom je komesar brigade pročitao izveštaj o rezultatima proteklog takmičenja. Istaknute su jedinice i pojedinci koji su u takmičenju postigli najbolje rezultate.

Noću 17/18. februara ponovo smo stigli na iste položaje koje smo ranije držali, da bismo smenili 1. jugoslovensku brigadu. Na položaju, bez smene, ostali smo punih 20 dana. Naš bataljon se nalazio na levom krilu i držao je položaj prema Trunićevom i Grčićevom salašu. Levo od nas je bila 12. brigada 11. krajiške divizije. Imali smo organizovan sistem telefonske veze u okviru brigade i sa susedima. Vreme je bilo hladno, a često je padao sneg. Ovako dug period mirovanja u mestu, u rovovima, bio je veoma težak i dosadan. Borci naših jedinica su uspešno izdržali. Prema ratnom dnevniku, za tih 20 dana izbačeno je iz stroja 36 boraca, od kojih

četiri mrtva i 32 ranjena. Dvadeset drugog februara poginuo je komandant 4. bataljona Trivo Adamović, izvanredan čovek i dobar rukovodilac, a 27. februara teško je ranjen i kasnije podlegao ranama komandant 3. bataljona Dušan Ćubić, svakako jedan od najhrabrijih i najomiljenijih rukovodilaca u našoj brigadi.

Opet nas je noću 8/9. marta smenila 1. jugoslovenska brigada i mi smo ovog puta otišli u selo Šarengrad. Tu smo ostali svega dva dana i za to kratko vreme doživeli dosta promena. Izvršena je preformacija i popuna jedinica. Rasformiran je naš 4. bataljon, a borci i starešine iz tog bataljona popunili su ostala tri bataljona brigade. Ujedno je rasformirana 10. brigada tako da je divizija ostala sa tri brigade i to: 1. i 4. krajiška i 1. jugoslovenska. U bataljonima su rasformirane prateće čete, a formirane su dve nove čete i to minobacačka i mitraljeska četa. Svaka je imala u dvom sastavu po devet oruđa (minobacača, odnosno teških mitraljeza). Došlo je do znatnijeg pomeranja starešinskog sastava, posebno u okviru četa. Po novom rasporedu otišao sam u 3. četu našeg bataljona za zamenika komesara. Bio sam više nego zadovoljan, jer je komandir te čete bio Petar Tica, a komesar Nikola Kralj, drugovi koje sam dobro poznao. Nakon dvodnevnog boravka u Šarengradu ponovo smo otišli na položaj, ovoga puta na Dunav, odnosno na krajnje desno krilo Sremskog fronta. Sa tih položaja smo smenili 1. krajišku brigadu. Na ovim položajima ostali smo svega šest dana. Smenile su nas jedinice 1. proleterske divizije, a mi smo po drugi put otišli u selo Ljuba.

U tom lepom fruškogorskom selu ostali smo od 18. do 28. marta i vreme provedeno tu ostalo mi je u lepoj uspomeni. Narod nas je izvanredno primio, skoro svako veče smo organizovali priredbe i igranke. Svakodnevno smo radili intenzivno na pripremanju jedinica za nove zadatke. Sve čete su opet popunjene do brojnog stanja od 130 ljudi. Izvodili smo vojnu nastavu, pri čemu smo posebnu pažnju poklanjali mladim borcima koji su tih dana došli u jedinice. Dobro smo se odmorili.

Tih dana održana je partijska konferencija komunistička iz svih jedinica divizije. Koliko se s'ećam, bilo nas je oko 300 prisutnih. Ovo je bio najveći skup komunis-

ta, koji se imeni, a sigurno i ostalim drugovima, duboko urezao u sećanje. Pored komesara 1. armije Mijalka Todorovića, konferenciji je prisustvovao drug Svetozar Vukmanović — Tempo. Za njega smo ranije čuli, ali tada smo ga prvi put videli. On je za nas bio pojam junaka-heroja i pravog komunista.

Ovde smo dočekali 27. mart. Na jednoj poljani brigada je bila postrojena a komandant i komesar brigade izvršili su smotru svih jedinica. Posle ovoga ceo stroj po jedinicama je prodefilovao kroz glavnu ulicu sela. Našem defileu priključila se omladina i narod sela Ljuba. Zatim smo svi otišli na igralište i tu je održan zajednički miting na kome je komesar brigade govorio o značaju 27. marta.

Sutradan, 28. marta, napustili smo selo Ljuba, a time je završeno naše neposredno prisustvo na Sremskom frontu. Naime, prema planu proboja Sremskog fronta, naša divizija dobila je zadatak da se prebaci u Bosnu u rejon Bijeljina i Brčko, da oslobodi ta mesta, a zatim da pređe reku Savu, dejstvuje prema Vinkovcima u dublju pozadinu neprijateljskih snaga koje su držale Sremski front. Na ovaj način mi smo posredno učestvovali u proboju Sremskog fronta.

Umesto zaključka, navodim naše gubitke: 250 mrtvih, 737 ranjenih, 60 nestalih. Ukupno — 1047 boraca.

Petar Višekruna

PRVI DAN NA SREMSKOM FRONTU

Početak decembra 1944. godine 4. krajiška brigada stigla je na Sremski front. Gotovo iz marševske kolone bataljoni su se razvijali za frontalnu borbu, počevši od sela Tompojevaca, pored sela Mikluševci i dalje prema selu Sotinu. Vreme je bilo više nego loše. Sneg, hladnoća, ledena kiša. Sremski putevi raskaljani i teški. Blato je bilo toliko žitko da se uvlačilo u svaku šupljinu, u svaku poru. Prolazeći kroz Tovarnik osetili smo blizinu fronta. Na sve strane ostavljena i razbacana neprijateljska oprema, leševi neprijateljskih vojnika i ubijenih životinja. Onako podnaduli, izgledali su jezivo.

U visini sela Mikluševci brigada se razvila za borbu. Ja sam bio u telefonsko-ldnijskoj desetini kojom je komandovao desetar Špicer — Slovenac. Dobili smo zadatak da pratimo 2. bataljon i čim se ukaže potreba da mu uspostavimo telefonsku vezu sa brigadom. Dužina njiva se poklapala sa pravcem našeg nastupanja tako da smo mogli napredovati kroz kukuružišta. Ali to je imalo i lošu stranu jer je i neprijatelj koristio istu tu mogućnost da bi se zaštitio pri povlačenju.

Desetar Špicer nije znao tačno gde je 2. bataljon, te se ravnao prema odjeku borbe koja se vodila ispred nas. U jednom trenutku prebacio se preko jedne njive u drugo kukuružište. Ostali borci iz desetine su se za njim prebacili i nastavili da se kreću napred. Pokušao sam i ja. Rafal iz »šarca« me je primorao da se vratim nazad u kukuružište. Pomislio sam da idem još malo napred pa ću opet pokušati prelaz. Ni drugi pokušaj mi nije uspeo. Ostao sam i dalje u kukuružištu idući napred. Tada nisam znao da su se naši bataljoni razdvojili te da je između njih ostala praznina u kojoj su

bili neprijateljski vojnici koji su se povlačili. Treći bataljon je otišao u levo a 2. u desno. Ja sam se kretao između njih i malo pozadi.

Najednom, ispred mene zaprašta automat i rafal pređe iznad moje glave. Sagoh se uvidevši da sam primećen i da je neprijatelj neposredno ispred mene. Brzo sam legao. Ali i ja sam primetio odakle pucaju te rekoh sebi: »Čekaj, Švabo, sad ćemo porazgovarati preko nišana«. Ležeći izbacim pušku napred, okrenem zatvarač puške da bih ubacio metak u cev. Metak pođe i stade. Zatvarač ne može da se zatvori. Setih se. Kada smo marševali kroz Ilaču, meni je puška pala u ono žitko blato. Ja sam je sjamo podigao, istresao blato i ništa više. Oblio me je hladan znoj. Sâm sam, neprijatelj ispred mene, vidi me, prati svaki moj pokret, a ja ne mogu da mu se suprotstavim jer mi je puška neupotrebljiva. Zamišljao sam da ću poginuti u jurišu, u borbi, a ne ovako sa neupotrebljivom puškom. No, nagon za samoodržanjem već je počeo da deluje. Pomislih: »Imam bajonet i bombe. Švaba ne zna šta je sa mnom.« Ležeći, polako sam izvukao bajonet i natakao na pušku, a zatim sam je stavio malo napred i desno od sebe. Zatim sam iz opasača izvukao nemačku ručnu bombu, odvrnuo poklopac i izvukao kuglicu da bih mogao da je aktiviram. Plan mi je bio ovakav: ako Švaba reši da pođe napred i vidi šta je sa mnom, ja ću se pretvarati da sam pogođen. Kada mi pride blizu ja ću skočiti i pokušati bajonetom ili bombom, pa šta bude.

Prošlo je izvesno vreme. Ja ležim i samo osmatram ispred sebe. Odjednom desno od mene čujem šušanj. Pogledah u tom pravcu i pretrnuh. Vidim nemački kišni mantil. Pomislih: »Gotov sam.« Evo Švabe desno od mene, a i ovaj je ispred. U tom iz mantila začuh glas na rusikom: »Ko je?«. Odgovorih: »Partizan«. Na to će on meni: »Nu, davaj, idemo napred«. Oslobodih se i okrenuh. Vidim trojicu Rusa u nemačkim kišnim mantilima. Leže i osmatraju. Odgovorih Rusu: »Ne mogu napred, tu je Nemač, a moja puška ne radi.« Rus me grdi: »Kakav si ti vojnik kad ti puška ne radi«. Njih trojica se dogovoriše pogledom. Jedan je ostao pored mene

i počeo da lupka u cev automata, a druga dvojica nečujno otpuzaše napred kroz kukuružište. Ne potraj a dugo i začu se kratak rafal. Skočiše sa zemlje ona dva Rusa a i ovaj pored mene. Ja skočih za njima. Vidim Švaba leži mrtav.

Odmah zatim iz drugog kukuružišta me zove moj drug Mile Lalić koga smo zvali »Ruski« i viče: »Povlači se nazad, upali smo među Švabe«. Nisam čekao da mi se dvaput kaže. Zaždio sam niz kukuružište i zaustavio se tek kod naših protivkolskih topova. Artiljerci se uplašiše i upitaše: »Šta je, povlačenje?« Rekoh im: »Samo za mene i to za kratko vreme«. Odmah sam tu izvadio pribor za čišćenje puške i očistio je. I artiljerci su me zadirkivali zbog toga. Kada sam je očistio, stavio sam metak u cev i rekao: »Sad nek dođe Švaba da vidimo kako će da prođe«. Ovaj događaj nikad nisam zaboravio i nikad ga neću ni zaboraviti.

Kasnije, posle rata, ostao sam jedno vreme u aktivnoj službi u Armiji. Novim vojnicima, pre početka predavanja o naoružanju, na prvom čas/u bih ispričao ovaj moj doživljaj. Posle priče sledila je napomena da ću biti sitrog prema svakome kome nađem ležište metka nečisto.

Radosav Raša Jovanović

MARKO VUKOBRAĆ OD USTANIKA DO NAČELNIKA ŠTABA BRIGADE

Marko je rođen 1908. godine u Donjem Tiškovcu, opština Bosansko Grahovo. Detinjstvo je proveo u mnogočlanoj porodici, uz četiri starija brata i tri sestre. Po završetku osnovne škole do odlaska na odsluženje vojnog roka radio je u raznim preduzećima sa starijom braćom.

Odmah po odsluženju vojnog roka odlazi u žandarmerijsku službu bivše Jugoslavije. Kao žandarm službovao je u raznim mestima u Bosni i Vojvodini.

Rat i kapitulacija bivše Jugoslavije zatekli su ga na službi u Bačkoj kao sprovodnika vozova. Imao je čin žandarmerijskog podnarednika i narednika bivše Jugoslovenske vojske.

Prilikom kapitulacije Jugoslovenske vojske i države Marko je izbegao ropstvo i stigao u rodni kraj. Odmah po dolasku u Tiškovac Marko se povezuje sa istaknutim radničkim aktivistima, Perom i Markom Jarićem, kasnije organizatorima i rukovodiocima ustanka i narodnooslobodilačke borbe u Tiškovcu i šire na tromeđi Bosne, Like i Dalmacije. Marko je vrlo brzo stekao nepodeljeno poštovanje i poverenje kod Tiškovčana, a naročito kod mlađih ljudi. Govorio je odmereno, polako i razgovetno.

Kad su ustaše pred ustanak počele hajku na viđenije ljude, Marko je sa Perom Jarićem i drugim Tiškovčanima napravio plan za sklanjanje i eventualni otpor ustašama.

Dvadeset 3)edmog jula 1941. godine, kada je KPJ pozvala narod na ustanak, on se odmah odazvao i spremno pošao u boj. Već u prvim borbama Marko se isticao kao vrlo hrabar i odvažan borac i umešan starešina.

Po prodoru Italijana na oslobođenu teritoriju, četničke vođe sa tromeđe vrše snažan pritisak da Marka odvoje od NOB-a i pridobiju na svoju stranu.

Marko Čučuz i Košta Trkulja, četnički komandanti, šalju mu poruke da dođe u Grahovo kao njihov kolega žandarm, nudeći mu odgovarajuću funkciju i udoban život pod okriljem okupatora. Pop Momčilo Đujić organizuje zbor na kome predlaže Marka Vukobrata za komandira Tiškovačke čete mesto dotadašnjeg Pere Jarića. Međutim, Marko sve to odbija i na taj način stavlja do znanja četnicima da je čvrsto vezan za narodno-oslobodilački pokret i borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Od tog vremena Marko stupa u otvorenu i beskompromisnu borbu, kako protiv okupatora i ustaša tako i protiv četnika i njihovih saradnika. Rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta u Tiškovcu i tromeđi poverava Marku najodgovornije zadatke u akciji na razbijanju četničkog uticaja na ovom području, koje on sa uspehom izvršava.

U periodu od pojave četnika na području tromeđe pa sve do formiranja partizanskog Bataljona »Gavrilo Princip« Marko Vukobrat zauzima jedno od najistaknutijih mesta u borbi protiv četnika i okupatora.

Formiranjem Bataljona »Gavrilo Princip« Marko učestvuje u svim njegovim borbama na rukovodećim dužnostima zamenika komandira, a zatim komandira čete. U Bataljonu »Gavrilo Princip« postao je i član Komunističke partije Jugoslavije.

Kad je 9. septembra 1942. godine formirana 4. krajiška brigada Marko je postavljen za komandira 3. čete, 1. bataljona.

Marko je, svojom odvažnošću, odmerenim i ozbiljnim ponašanjem, vrlo brzo stekao nepodeljeno poverenje svih boraca ove čete. Vodio je četnu smelo u svim borbama oko Bosanskog Grahova, Bihaća, Ključa, Vrhpolja, Sanice i Sanskog Mosta, sve do napada na ustaško uporište Čaplje kod Sanskog Mosta, 11. decembra 1942. godine. Prilikom juriša na ustaške bunkere Marko je ranjen. Ovom prilikom ranjeno je više drugova, pa i komesar čete Nikola Gašić.

Nakon preždravljenja Marko se ponovo vraća u brigadu ali ne u svoju četnu već u zaštitnicu brigade, gde

neko vreme vrši dužnost komandira zaštitnice. Potom odlazi u 2. bataljon za komandira 1. čete u kojoj je Mirko Lukač bio komesar. Pod njihovom komandom četa je oko osam meseci iz dana u dan uspešno vodila borbe. Skupa su se borili i prošli V i VI neprijateljsku ofanzivu.

Koncem decembra 1943. godine, u jednoj od najtežih borbi koje je vodila naša brigada za vreme VI ofanzive na Manjinom Vrh, u smelom jurišu u jednom minutu ranjen je komandir Marko i komesar Mirko, sa još pet boraca iz njihove čete.

Marko je i drugo ranjavanje uspešno zalećio, pa se ponovo našao u stroju brigade. Neko vreme obavljao je dužnost zamenika komandanta 2. bataljona, a zatim, početkom 1944. godine, dolazi u 1. bataljon za zamenika komandanta. U njemu je Marko doživeo veliku radost prilikom zauzimanja Čakora, dugo očekivanog prodora u Srbiju, zauzimanje Kopaonika. Naročito se rado vao učešću u oslobođenju Beograda u zajednici sa Crvenom armijom.

U borbi za Beograd, 18. oktobra 1944. godine, Marko je ranjen treći put.

Ovog puta sa njim su ranjeni komandant 1. bataljona Ilija Barišić — Ilibaša i njihov pratilac Košta Jeličić kao i još sedam boraca iz bataljona. Iako ranjen, Marko nije napuštao bataljon, govoreći: »Rana nije teška, a prolivena krv za slobodu Beograda velika je čast i dragi poklon«.

Odmah po oslobođenju Beograda Marko je postavljen za načelnika štaba 4. brigade. Za vreme kraćeg odmora i boravka brigade u Beogradu, Marko neumorno radi na njenoj pripremi za predstojeće borbe na Sremskom frontu.

Posle kraćeg odmora u Beogradu Marko je sa brigadom krenuo na Sremski front. Sa njim je iz Beograda, u istoj brigadi, pošao i sin njegovog brata Dušana, Đuro. Prilikom izviđanja neprijateljskih položaja koci s. Otok kod Županje, 22. decembra 1944. godine, Marko je poginuo bez jauka i izgovorene reči.

Na mestu pogibije sahranio ga je njegov sinovac Đuro sa Markovim ratnim drugovima. Prilikom sahrane

skinuo mu je sa grudi partizansku »Spomenicu 1941. godine«, partizansku zvezdu, i Orden za hrabrost, što je Marko dobio među prvima u oslobođenom Beogradu, za naročite zasluge i hrabrost.

Vojin I. Jarić

IZVIĐAČKA ČETA ČETVORTE KRAJIŠKE UDARNE BRIGADE

Posle teških i krvavih borbi za oslobođenje Beograda, naša brigada ostala je u gradu radi obuke sa novim naoružanjem, kao i radi kraćeg odmora. Tom prilikom je, sredinom novembra, od brigadne izviđačke grupe formirana Izviđačka četa pri štabu brigade. Novoformirana četa imala je pune ruke posla u tek oslobođenom Beogradu. Pronalazeni su zaostali i skriveni neprijateljski vojnici, špijuni i domaći izdajnici. Za odmor i razonodu bilo je vrlo malo vremena. Ali, i to kratko vreme bilo nam je drago, jer smo se družili sa beogradskom omladinom i građanima. Bili smo dobrodošli u svaku kuću u gradu. Slobodarski Beograd je umeo da se zahvali i da nagradi svoje oslobodioce.

Posle izvršene obuke krenuli smo krajem novembra na Sremski front. Beograd nas je ispratio sa poklicima i suzama.

Pravac kretanja naše brigade bio je: Beograd — Zemun — Batajnica, gde smo prenoćili, a zatim put se nastavljao: Nova i Stara Pazova, Golubinci, Putinci, Krajevci, gde smo dobili odmor. Tu smo kod sela Stejanovaca i Mandelosa izvršili prvi izviđački zadatak. Izvršili smo izviđanja i pretragu okoline, pa se blatnjavi, umorni i mokri do gole kože vratili u s. Stejanovci.

Pravac kretanja nam je dalje bio: Ruma — Voganj — Sremska Mitrovica — Laćarak. Neprijatelj je za sobom ostavljao pustoš, minirana polja, puteve i zgrade i zatrovane bunare. Na prilazu Šidu još su vođene borbe. Mi smo dobili zadatak da izviđamo i izveštavamo o povlačenju neprijatelja. U Šid smo ušli zajedno sa proleterima, dok je neprijatelj pod okriljem noći uspeo da se povuče dalje na zapad. U to vreme počeo je da sje

formira Sremski front, koji se tada pružao od Save do Dunava, pravcem sela: Otok — Orolik — Berak — Grabovo i Sotin. Neprijateljski položaji su se nalazili ispred ovih mesta, tako da je neprijatelj imao vrlo dobar pregled.

Naša Izviđačka četa bila je u stalnom pokretu i nikako nije gubila kontakt sa neprijateljem. Ispred Orolika ugledali smo veliki betonski bunker i Nemce koji su se pripremali za odbranu. Izviđanjem smo utvrdili da se ne može ići dalje. Odmah smo se povukli i javili ostalim jedinicama koje su se kretale u tom pravcu. U Đelatovačkoj šumi smo naišli na veću količinu oružja koje je neprijatelj minirao, računajući da ćemo biti neoprezni. Pretražili smo šumu i u jednom maskiranom bunkeru zarobili smo nemačkog inženjerijskog kapetana. Odmah zatim naišla je jedna grupa boraca Crvene armije. To su takođe bili izviđači koji su došli sa desnog krila fronta, gde su deystvovala njihove jedinice. Zarobljenika su odmah zatim hitno sproveli u Štab 1. armije drugovi Ž. Nikolić i A. Milovanović. Ovaj zarobljenik je bio dragoceni »živi jezik«, koji je prispeo u Štab Armije neposredno pred formiranje fronta. Kako je bio po struci inženjerac, dao je vrlo korisne informacije.

U si Čakovci uhvatili smo tri neprijateljska vojnika, koje smo sproveli u štab brigade u Sid. Zatim smo krenuli prema selima Tompojevci i Mikluševci, kako bismo ispitali položaje prema Grabovačkoj pustari i Grabovačkom groblju. Trebalo je da uspostavimo vezu sa jedinicama Crvene armije, koje su držale deo ovog fronta sve do Dunava.

Prilikom izviđanja položaja ispred s. Sotin teže su ranjeni komandir Marko Torbica i izviđači Runjić i Lazarević. Pošto su jedinice naše brigade zaposele ove položaje, mi smo dobili zadatak da na suprotnom kraju fronta uspostavimo vezu sa partizanskim odredom iz Slavonije. Zašli smo iza neprijateljskih linija južno od s. Otok. Vodič je dobro poznao teren. Fašisti su bili porušili dolmu na Savi pa je voda poplavila celu šumu kroz koju smo morali proći da bismo došli do koliba u kojima se odmarao odired iz Slavonije. Susret sa drugovima iz partizanskog odreda bio je srdačan. Nakon

odmora i primljenih podataka o neprijatelju, vratili smo se istim putem na pustaru Vranovci. Sutradan, neprijatelj s(b) iznenada pojavio, te da nije pritekla u pomoć 10. krajiška brigada, mi bismo, sa nekim delovima naših jedinica, bili odsečeni i opkoljeni.

Posle odmora ponovo smo prešli na položaje ispred s. Sotin. Ovde smo smenili neke bugarske jedinice, koje su bile dobro naoružane i obučene, ali slabog borbenog morala. Izviđajući položaje ispred s. Sotin primetili smo da neprijatelj vrši koncentraciju svojih snaga. Nakon kraćeg zatišja, počela je snažna neprijateljska artiljerijska priprema. Neprijatelj je, uz pomoć tenkova i druge mehanizacije, 17. januara 1945. godine krenuo u silovit napad. Jedinice naše divizije bile su prinuđene na povlačenje. Izviđajući nadiranje neprijatelja kroz naše linije, uspeali smo da zarobimo dva nemačka vojnika. Odmah smo ih sproveli u štab brigade koji se tada nalazio u jednoj od zadnjih kuća s. Tompojevci. Drug Vucuka Bodiroža odmah je počeo lično da ispituje zarobljenike o pravcu kretanja, snagama, karakteru i razmerama neprijateljske ofanzive. Međutim, neprijatelj je silovito navaljivao, te je postojala opasnost da budemo opkoljeni. Komandant brigade, Bodiroža, naredio je hitno povlačenje. Zarobljene Nemce utovarili smo u kamion koji je odmah krenuo i pod kišom kuršuma uspeo da se probije prema s. Ilača. Povlačeći se pod jakom neprijateljskom vatrom pao je pokošen rafalom komandant brigade, omladinski rukovodilac brigade, sa još dva druga, zbog kritične situacije nismo bili u mogućnosti da izvučemo poginule drugove, te je izviđač, drug Loman, skinuo sa komandanta torbicu sa dokumentima i sekcijama i uzeo komandantov automat. Ovom prilikom ranjen je izviđač Dušan Jović — Pane u nogu. Zahvaljujući najverovatnije našim belim kombinezonima »maskirovkama« Izviđačka četa uspela je da se bez većih gubitaka probije i iščupa iz okruženja. Osamnaestog i 19. januara 1945. godine neprijatelj je zaustavljen.

Posle ovih događaja front se stabilizovao na liniji: reka Sava — sela: Lipovac, Ilinci, Tovarnik, Novak-Bapska, s. Šaregrad i reka Dunav. Ovaj položaj je neprijatelj dobro utvrdio, vešto koristeći pogodnost terena

i postojeće objekte na njemu. Na tako utvrđenom položaju, koji je bio još zaštićen minskim poljima i bodljikavom žicom, neprijatelj je imao vrlo dobar pregled. Naši položaji bili su udaljeni od neprijateljskih na oko 200 do 1.000 metara. Na našoj strani iskopani su rovovi i saobraćajnice tako da se moglo dosta bezbedno kretati.

Na ovom sektoru naša brigada ostala je do kraja marta 1945. godine. U međuvremenu Izviđačka četa danočno je vršila izviđanja i pratila budno sve što se dešavalo na ovom sektoru fronta. Skoro svake noći izlazili smo iz naših rovova i krstarili po »ničijoj zemlji«. Učrtavali smo svako vatreno mesto, svako mitraljesko gnezdo ili minobacač. Vršili smo prinudna izviđanja, da bismo učrtali tačno gde se nalaze neprijateljski rovovi i saobraćajnice, sa tačnom udaljenošću od naših položaja. U ovim akcijama imali smo dosta velike gubitke. Poginuo je vodnik Đuro Srećo a ranjeni komandir Stevan Dabić i izviđači Dule Vulić, Milan Lazarević i Mihajlo Pavlović. Ovo je sftsvim razumljivo jer smo stalno bili izloženi vatri neprijatelja, a često i vatri naših jedinica prilikom povratka sa »ničije zemlje«. Početkom marta izvršena je reorganizacija i popuna naše čete sa borcima rasformirane 10. krajiške brigade.

Podaci o neprijateljskim položajima koje smo skupljali predstavljali su dragoceni materijal za predstojeću ofanzivu i proboj Sremskog fronta. Uporno smo se pripremali i željno očekivali taj momenat, ali krajem marta 1945. godine naša divizija je dobila zadatak da kod Zvornika pređe u istočnu Bosnu, te pomogne oslobađanju ove teritorije, zatim da kod Brčkog forsira Savu i zađe neprijatelju iza leđa u vreme kada bude bio vršen proboj Sremskog fronta.

Kod Brezovog Polja naše jedinice opkolile su jače neprijateljske snage. Neprijatelj je pružio žestok otpor. U ovim borbama učestvovala je i naša četa, zajedno sa batalj onima naše brigade. U teškim i krvavim borbama bilo je velikih obostranih gubitaka. Iz naše čete poginuli su Savo Balać i Mile — Bosanac, a ranjeni Obrad Gledić, Vasa Čordanov i Radojica — Ripanjac.

Nadalje, borbeni put nas je vodio prema Brčkom i s. Orašje. Kod s. Orašje vršili smo detaljno izviđanje.

Pod okriljem noći Izviđačka i Automatičarska četa prebacile sli se na drugu stranu Save. Čamci za forsiranje bili su odmah vraćeni nazad na desnu obalu, a štab brigade je izvešten da je Sava uspešno forsirana. Neprijatelj je bio potpuno neobavešten o našoj nameri. Nas je, u stvari, dočekalo samo nekoliko »graničara« koji su se razbežali ne opalivši ni metak. Sve naše jedinice su brzo izvršile forsiranje Save. Nalazili smo se neprijatelju iza leđa. Krenuli smo prema s. Bošnjaci i Županji. Bili smo u prethodnici brigade. Tu smo primetili jednu grupu neprijateljskih vojnika koji su se u neredu povlačili. Vrlo brzo smo ih savladali i zarobili. Dalja etapa bila je S. Babina Greda, gde smo uspostavili kontakt sa našim jedinicama koje su izvršile proboj Sremskog fronta.

Neprijatelj se brzo povlačio tako da smo skoro bez borbe došli do gradića Vrpolje. Kod s. Donji Andrijevići doznali smo od meštana da se u blizini sela nalazi baterija PA topova, koji su dejstvovali po našim jedinicama. Iznenada smo se pojavili i zaplenili topove bez ispaljenog metka. Jedan deo posade topova se predao, dok je drugi pobjegao. Topovi su bili ispravni, pa su odmah priključeni našoj artiljerijskoj jedinici.

Težak je i naporan bio put do Slavenskog Broda. Stigli smo do s. Vranovac, gde smo u zadnji čas primetili ustaše koji su zauzeli položaj ispred sela i čekali da se pojave naše jedinice. Hitno smo izvestili štab brigade da smo uspostavili kontakt sa neprijateljem, kao i njegov raspored. Ubrzo su stigle naše jedinice i u prvom snažnom jurišu slomile odbranu neprijatelja koji se u neredu povukao prema Slavanskom Brodu. Učestvujući u ovim borbama ranjen je i izviđač Vlada — Beograđanin. Izviđačka četa je nastavila sa brzim napredovanjem ispred naših jedinica, tako da smo sustigli neprijateljsku zaštitnicu. Kod električne centrale u Slavanskom Brodu predala nam se četa domobrana sa oficirima. Obavestili su nas da je centrala u Slavanskom Brodu bila minirana, a da su je oni spasili da ne odleti u vazduh. Domobrane smo mirno razoružali. Mnogi od njih su dobrovoljno pristupili našim jedinicama.

Nismo se zadržavali u Slavanskom Brodu već smo nastavili prema Pleternici i Slavanskoj Požegi. Ovaj

grad je oslobodila 48. makedonska divizija. Svuda pored puta ležali su izginuli neprijateljski vojnici, polomljena kola, pobijeni konji i rasut razni materijal. Put smo nastavili za Pakrac i Lipik, a zatim smo ušli u već oslobođeni Daruvar, gde smo se zadržali dva dana radi odmora. Zatim smo išli dalje prema selima Veliki Zdenci i Klokočevac. Tu smo prešli r. Ilovu i pošli u s. Hercegovac, jer smo čuli da se tamo nalaze Čerkezi u nemačkim uniformama. I, zbilja, ubrzo smo nabasali na njih. Međutim, to je bila jedna veća grupa pijanih Čerkeza, koji su silovito nasrnuli na nas, a zatim i na naše bataljone, koji su išli odmah za nama. U ovim borbama poginula su dva naša druga i to obavestajni oficir brigade Dragan Tomić — Čić, izviđač Đorđević »curica«, nestao Branko »bombaš« a ranjen izviđač Simo Ulemek. Pre nego što je stigla glavnina naših snaga, iznenada se pojavila čerkeska konjica, tako da smo se morali povući nazad, na položaje kod s. Klokočevac.

Nakon trodnevnih borbi neprijatelj se iznenada dao u bekstvo. Gonili smo ga preko sela Hercegovac, Mala Trnovitica, Čazma, Dubrava, Vrbovec i sv. Ivan Zelina. Izbili smo na put Zagreb — Varaždin. Sa ovog položaja naše jedinice tukle su kolonu neprijatelja koji se povlačio iz Zagreba prema Varaždinu, ali smo se morali boriti i sa neprijateljskim grupama vojnika koje smo pretekli, pa su nas uznemiravali iza leđa.

I dok su se ovde vodile borbe, Izviđačka četa dobila je naređenje da preko Sesveta krene prema Zagrebu. Zadatak je bio: da uspostavimo kontakt sa jedinicama koje su napadale na Zagreb, da izvidimo sa kojim snagama neprijatelj brani Zagreb, da na osnovu toga odredimo moguć pravac kretanja. U Sesvetama smo uspostavili kontakt sa našim tenkovskim jedinicama, koje su nezadrživo napredovale prema Zagrebu. Neprijatelj se povlačio u neredu, pa je naša procena bila da više nije moguć nikakav organizovani otpor neprijatelja i da će on sada gledati da se što pre povuče iz naše zemlje, jer je za to imao mnogo razloga. Napredujući prema Zagrebu, putem koji je bio zakrčen od raznih kamiona, topova, zaprežnih vozila i mnoštva drugog vojnog materijala, mi smo 8. maja 1945. godine oko 9 časova stigli do Vlaške ulice u Zagreb. Ovde su nas

dočekali građani Zagreba koji su nam nudili hranu i piće. U poverenju su nam pokazivali gde se skrivaju zaostali neprijateljski vojnici, koji nisu uspjeli da se povuku. U Zagrebu smo dočekali i kapitulaciju Nemačke koja je potpisana 9. maja 1945. godine. Ali to nije bio i kraj rata za nas, Jugoslovane. Na Dan pobjede priređen je veliki defile jedinica koje su oslobodile Zagreb. Kolona boraca marširala je kroz veliki špalir građana grada Zagreba. Za to vreme mi smo bili sa izviđačima drugih jedinica na osetljivim mestima u gradu. Ostali smo u Zagrebu do 12. maja, a zatim smo automobila i motociklima krenuli prema našoj brigadi, koja je iz sv. Ivan Zelina preko Kumrovca, Ponikve, Slov. Konjica i Slovenjgradeca stigla do Dravograda.

Stab brigade je bio u Topošnici, a mi smo sa našim jedinicama kod Dravograda presekli put neprijateljskim snagama da se ne bi tek tako izvukli iz naše zemlje.

*Živorad Nikolić
Stevan Loman
Aleksandar Milovanović
Obrad Gledić
Simo Ulemek*

SEĆANJE NA KOMESARA JOVU TUBINA

Među likove poginulih boraca i starešina 4. krajiške brigade koji se lako ne zaboravljaju, svakako spada i Jovo Tubin. Svestan sam da će sve ono što ću u ovoj prilici napisati o ovom borcu, političkom radniku i komunisti, biti šturo i nedovoljno. A, zaslužio je itekako, da se o njemu piše i da s'e ne zaboravi.

Jovo Tubin je rođen 1912. godine u selu Rašinovac, kod Bosanskog Petrovca. Potiče iz zemljoradničke porodice. U sudbonosnim ustaničkim danima 1941. godine za njega je postojao samo jedan put, put borbe i naše revolucije kojem je posvetio sve i na kraju i život.

Jovu sam i ranije poznavao u 1. bataljonu, ali naše pravo poznanstvo počinje krajem avgusta 1943. godine kada je postao komesar 2. čete, 1. bataljona. Nešto više od godinu dana bili smo zajedno u četi, učestvovali u mnogim borbama, zajedno doživljavali uspehe i neuspehe, bili u istoj partijskoj organizaciji i borili se za izvršavanje zadataka koje je pred nas postavljala naša Partija. Zato prisećanje na komesara Jovu Tubina uvek izvire u mojim mislima. Voleti ljude i biti voljen nije mala stvar. Upravo, Jovo Tubin je bio takav da su ga borci i starešine zaista iskreno i od srca voleli. Bio je pravi politički komesar i masovik. Svojim svakodnevnim aktivnostima plenio je ljude i podsticao ih na nova pregnuća. Znao je na maršu da se nađe na čelu i začelju kolone, da uzme mitraljez od umornog borca i da ga dugo nosi u koloni, da popriča sa borcima i čuje njihova mišljenja i da ih na kraju posavetuje. U borbi, zajedno sa komandrom čete Ilijom Barišićem,

bio je prvi tamo gde je bilo najopasnije. Kada smo bili gladni, brinuo je da li će svaki borac primiti svoje oskudno sledovanje. A on bi tu obično bio poslednji.

U njegovoj komesanskoj torbici uvek bi se našlo ponešto od neophodne literature. Nije bila retkost da se vidi kako nešto čita i priprema se. Svoja saznanja iznosio je na sastancima naše ćelije. U tome pogledu nije propuštao priliku da pomogne onima kojima je ta pomoć bila neophodna.

Iako je po prirodi bio miran i grtaložen, nije bio ravnodušan prema slabostima i greškama, a naročito kod komunista. Bio je strog, ali pravičan. Ostao mi je u sećanju jedan partijski sastanak, održan početkom 1944. godine u Foči, kada je iskritikovao mene, kao komandira, i Dragu Vekića, delegata voda. Zapravo, nas dvojica dozvolili smo da borci bez znanja domaćina kuće u kojoj ćemo biti smešteni uzmu manju teglu pekmeza od šljiva i pojedu ga. Kako se vidi, našoj partijskoj organizaciji i komesaru ovo nije moglo proći nezapaženo.

Jovo je bio pravi narodni čovek, jednostavan, inteligentan i bistar. Sa razvojem naše borbe razvijao se i on, izrastajući u dobrog komunistu, političkog radnika i rukovodioca. Koliko god je uspešno vaspitavao naše borce, isto tako je radio i sa narodom u svim mestima kroz koja smo prolazili.

Oslobođenjem Beograda, oktobra 1944. godine, Jovo Tubin odlazi na dužnost komesara 4. bataljona naše brigade. Osećali smo da se primiće kraj rata i dan naše pobede. Na žalost, mnogi to nisu dočekali. Tu sreću nije imao ni naš komesar Jovo Tubin. U borbama na Sremskom frontu, kod sela Sotin, 16. decembra 1944. godine, u jurišu sa svojim borcima dao je život za slobodu. Nije se vratio u svoj rodni Rašinovac, u zagrljaj svoje drugarice i dve kćerkice. U našoj borbi i revoluciji palo je mnogo svetlih likova, sa kojima se ponosimo, a među njima je svakako i Jovo Tubin.

Pane Krčmar

ILIJA BARIŠIĆ ILIBAŠA, SVETLI LIK BORCA I KOMUNISTE

Ima likova poginulih boraca ;i starešina koje vreme, ma koliko bilo dugo, ne može izbrisati iz sećanja. Oni su prisutni u mislima, o njima se priča i, jednostavno, oni se ne zaboravljaju. Jedan od njih je i Ilija Barišić — Ilibaša.

Rođen je u mnogočlanoj seljačkoj porodici 1919. godine u selu Stekerovci kod Glamoča. Već od malih nogu počeo je da pomaže svojim roditeljima u obavljanju najtežih seoskih poslova. Nije imao mogućnosti da završi redovno školovanje. Na odsluženje vojnog roka odlazi 1939. godine, a rat ga zatiče u Sloveniji. Videvši izdaju i rasulo bivše Jugoslovenske vojske, kao i brzi slom tadašnje države, upućuje se peške na daleki put. Jednoga dana, sa vojničkom puškom, 150 metaka, nekoliko bombi i ostalom vojničkom opremom, iscrpljen, ali i radostan stiže u rodno selo Stekerovce. Slobodarski duh kao da mu je govorio da oružje čuva i da se od njega ne rastaje. Događaji koji su ubrzo usledili, potvrdili su da je bio u pravu.

Julskih dana 1941. godine, Ilibaša je među prvim naoružanim ustanicima njegovog kraja. Učestvuje i u prvim borbama. Od tada počinje da se idpisuje jedna bogata ratnička biografija.

U borbama koje su vodile ustaničke snage protiv ustaške crne legije na sektoru Odžak — Mlinište, avgusta i septembra 1941. godine, Ilibaša predvodi bombaške grupe i ističe se hrabrošću. U jednoj od tih borbi zaplenjen je puškomitraljez. Ubrzo, Ilibaša je postao nišandžija. Tamo gde je on bio sa sivojnim puškomitraljezom znalo se da neprijatelju neće biti lako. Nerazdvojan je

drug sa Dušanom Cubićem — Ćubom. Među prvim borcima njegove čete postao je član SKOJ-a, a jula 1942. godine i član KPJ.

Kad su Italijani prodrli u glamočki kraj, bio je odlučan u borbi protiv okupatora i četnika koji su stupili u otvorenu saradnju sa Italijanima. Kao borac Bataljona »Budućnost«, učestvuje u mnogim borbama uvrštavajući se među najbolje puškomitraljesfice svoje jedinice.

Pri formiranju 4. krajiške brigade, 9. septembra 1942. godine na Tdčevu, u njenom stroju stajao je i Ilibaša. Svojim podvizima u borbama koje je vodio 1. bataljon služio je za primer. I kao komandir voda nastavio je da se druži sa svojim puškomitraljezom i od njega se nije rastajao.

Novembra 1942. godine, 2. četa, 1. bataljona, u kojoj se nalazio i Ilibaša, dobila je zadatak da likvidira četnike na brdu Vilusg kod Banje Luke. Dok se četa pripremala za napad, Ilibaša je sa još dva druga bio u izviđanju četničkih položaja. Uspeli su da se neopaženo privuku sasvim blizu. Videvšd četnike kako se bezbrižno odmaraju, pobacali su bombe i otvorili vatru. Iznenadeni četnici dali su se u bekstvo, a na položaju ostavili su tri mrtva i dva ranjena, nekoliko pušaka i jedan puškomitraljez, koji je Ilibaša iskoristio tukući četnike koji su bili u bekstvu. Kada je četa izišla na brdo, položaj je već bio zauzet.

U jeku četvrte neprijateljske ofanzive, za vreme teških borbi na Paunovcu, februara meseca 1943. godine, ističe se u mnogobrojnim jurišima koje su izvodile naše jedinice, a neprijatelj uzvraćao istom žestinom. U jednoj od tih bliskih borbi spasio je sigurne smrti komandira čete Dimitrija Ninkovića. Svojim puškomitraljezom preduhitrio je i pokosio Nemca, koji je s leđa pokušao da napadne na njegovog komandira. Nekako tih dana Ilibaša je postavljen za zamenika komandira 2. čete, da bi već kroz dva meseca nakon toga postao i njen komandir.

Sećam se vremena kada sam bio kurir u bataljonu. Kada bih pratio komandanta bataljona u toku borbe, dešavalo se da se krećemo i sa 2. četom. Cim bi otpočela borba i prešlo se na juriš, izgubili bisimo kontakt

i vezu sa komandirima čete — Ilibašom. Znalo se da je on negde napred i da predvodi borbe u jurišu. Uostalom, čuli su se njegovi poklici koji su bodrili i pokretali borbe napred. Posle završene borbe, Ilija Crnogorac, komandant 1. bataljona, uputio bi mu neku vrstu prekora kada bi rekao: »Ilibaša, pobogu brate, tvoje mesto nije u onome jurišu već da imaš pregled nad četom i da sa njom komanduješ«. Ilibaša bi saslušao svoga imenjaka, a već u sledećoj borbi to bi isto ponovio.

Prilikom zauzimanja Kreševa, juna 1943. godine, sa četom se privukao i opkolio žandarmerijsku stanicu. Sa još dva borca nečujno je likvidirao stražara, a zatim su upali u stanicu i razoružali žandarme. I sledeći slučaj ostao je zapamćen. Bilo je to oktobra 1943. godine prilikom oslobađanja Rudog. Četa je produžila da ovlađa i sa nekim okolnim visovima. Posle izvršenog zadatka, četa se vraća nazad u grad. Sunce je već poodavno zašlo i uveliko se smračilo. Ilibaša je, kao i obično, išao na čelu kolone. Bio je poznat po dugim koracima, pa se malo udaljio od čete. Krećući se jednim puteljkom, odjednom je upao u neki kamenolom. Ispred njega su se ukazale neke crne prilike. Povikao je: »Ko ste vi? Predajte se!« Borci su to čuli i pritrčali u pomoć. Kada su stigli, imali su šta videti. Pred Ilibašom stajalo je nekoliko četnika, podignutih ruku uvis i oružjem ispred sebe.

Pred početak VI neprijateljske ofanzive ponovo se vraćam u 2. četvu. U njoj sam zatekao dosta novih boraca. Među njima bilo je dosta drugova Muslimana, po čemu je ova četa nazivana i muslimanska. Našem komandiru to je godilo i time se ponosio. Bio je to zaista čvrst i borben kolektiv.

Kao član Partije sada sam imao priliku da Ilibašu još bolje upoznam. Tek na sastancima komunista naše ćelije sam video kako vodi brigu o borcima, koliko je pravičan i sa koliko odgovornosti prilazi zadacima.

U 25. godini života postaje komandant 1. bataljona. Koliko se sećam, bilo je to aprila 1944. godine u vreme vrlo žestokih borbi sa Nemcima i njihovim pomagačima u Srbiji. Redale su se borbe i uspesi bataljona u kojima je Ilibaša ispoljio sve kvalitete hrabrog i odlučnog komandanta.

Posebno je ostala zapamćena borba sa Nemcima u dolini reke Ibra, avgusta 1944. godine. Bataljon je iz zasede sačekao nemački vojni voz. U ovoj borbi Nemci su imali 150 mrtvih i ranjenih vojnika. Ilibaša je i ovo-puta među prvim borcima skočio na platformu jednog vagona i uništio poslugu na protivavionskom oruđu. Bio je to višecevni »flak« sa kojim je otpočeo da dejstvuje na Nemce koji su još davali otpor.

Kako se samo radovao, kao i svi mi, kada smo nezadrživo nastupali prema Beogradu sa željom da što pre stignemo do našeg glavnog grada i da damo svoj doprinos u njegovom oslobađanju. Upravo u beogradskoj operaciji, u jednom sudaru sa Nemcima, u bliskoj borbi prsa u prsa, zadobio je 14 rana. Nije čestito ni prezdravio, pobjegao je iz bolnice i ramljući stigao u bataljon.

Kakav je Ilibaša bio kao čovek i komunista, pored ostalog, neka pokaže i ovaj primer. U 2. četi, 1. bataljona, nalazio se Ilibašin mlađi brat Jovo, devetnaestogodišnji mladić, hrabar i dobar puškomitraljezac. Do tada je bio prešao on mnoge golgote na borbenom putu brigade, a u Beogradu je već postao i komandir voda. Pre polaska na Sremski front, Stanko Marjanović, komesar bataljona, sa ostalim članovima štaba predložio je da se Jovo uputi u Gardu ili da ostane u nekoj drugoj jedinici u pozadini. Približavao se kraj rata, pa se računalo da se bar mlađi brat ne izlaže opasnostima u narednim borbama. Kada su sa Ilibašom razgovarali o tome, on je jednostavno odgovorio: »Ne, za mene su svi moji borci jednaki i tu nema razlike između njih i moga brata«. Kako je rekao, tako je i bilo.

Krenuli smo na Sremski front. Već u trećem okršaju sa Nemcima, u Otoškim šumama, ispred Vinkovaca, desilo se nešto što bi se teško moglo zamisliti i u najcrnjim slutnjama. Predvođeci svoj bataljon u napadu, 22. decembra 1944. godine, toga hladnog zimskog dana, Ilibaša je pogođen neprijateljskim hicima. Prestalo je da kuca jedno junačko srce.

Kakva slučajnost. Dok je Ilibaša tako reći umirao na rukama svojih boraca, samo stotinak metara dalje i nekako u isto vreme teško je ranjen i njegov brat Jovo. Njegovo stanje bilo je tako kritično da je već bio među otpisanim. Položen je na proplanku jedne šume me-

đu poginule borce. Naišao je Veljko Sremčević, obavještajni oficir brigade. Obilazeći poginule drugove, prepoznao je Jovu. Zadržao je pogled na njegovom licu i primetio znake života. Naredio je bolničarkama da ga nose i da mu se ukaže pomoć.

Dok je Ilibaša sahranjivan u selu Komletincima, nekoliko kilometara dalje u selu Nijemci, u divizijskoj bolnici, njegov brat Jovo, na ivici života i smrti, kao u snu dozivao je svoga brata Iliju. Eto, takav je rat i u njemu se svašta dešava.

U znak sećanja i zahvalnosti Ilibaši je podignuta spomen-bista u njegovom rodnom Glamoču.

Drago Vekić

2IVI MEĐU MRTVIMA

Dvadeset drugog decembra 1944. godine u šumi kod sela Komletinaca nalazio se položaj naše brigade. Blizu šume bilo je i brigadno previjalište i zaštitni vod. Ranjeni borci dolazili su pešice, dovođeni ili donošeni na nosilima. Naš zaštitni vod puno nam je pomogao oko previjanja ranjenika i zbrinjavanja radi evakuacije u pozadinu. Milkica Marjanović i ja, uz pomoć naših boraca, previjale smo borce kojima nije bila ukazana prva pomoć na položaju usled neprijateljske vatre. Naši izginuli borci i rukovodioci sahranjeni su u crkvenom dvorištu sela Komlentinci pod vrlo teškim uslovima — pod neprijateljskom vatrom. Komesar bolnice rekao je da se prilikom njihove sahrane skidaju činovi. Ako bi ih neprijatelj otkopavao, da ne vidi da su tu i rukovodioci. Na žalost, zaboravila sam ime komesara naše bolnice.

Posle sahrane boraca, na nosilima je donesen teško ranjen Jovo Barišiić. Milkica i ja smo ga previle. Nije mogao ni da govori. Bio je ranjen u prednji deo grudnog koša, a površina rane bila je velika. Jovo je jedva prikupio snage da me pita: »Milice, je li moj brat Ilija poginuo?« Odgovorila sam da nije. On mi je tada rekao da lažem. Kad je čula razgovor prišla je i Milkica. Ubeđivale smo ga da Ilija nije poginuo. Jovo je tada primetio na našim tužnim licima da se nešto događa. Ali, on nije smeo znati za pogibiju svoga brata, jer *ji* bio vrlo težak ranjenik. Usled naprezanja moglo je doći do krvarenja iz grudi. Milkica i ja morale smo brzo evakuisati ranjenike, jer su neprijateljski topovi tukli oko nas. Dolazila su zaprežna kola, sa malo slame u

koja smo smestali po jednog teškog ranjenika. U pratnji ranjenika bili su borci pod oružjem, a civili su vozili. Put je bio vrlo težak i opasan za teške ranjenike. Položaj je bio blizu nas a kretali smo se brisanim prostorom. Neprijateljska artiljerija tukla je kolonu ranjenika. Kad smo se povlačili, nailazili smo na mrtve i ranjene.

Nas nekoliko drugarica povukli su sa položaja u brigadnu i divizijsku bolnicu. Ja i Milkica došle smo u divizijsku bolnicu u selo Nijemce. Mene je poznavao doktor Kazimir Barilo, jer sam mu bila slušalac sanitetskog kursa pri bolnici divizije. On mi je rekao da uzmem drugaricu sa sobom i da odem u mrtvačnicu radi prepoznavanja boraca. Ako prepoznam nekog borca, da napišemo na papiru ime i prezime i da mu stavimo u džep radi obeležja prilikom sahrane. Kad smo Milkica i ja ušle u mrtvačnicu, zastale smo i gledale. Iznenada se začu potmuli glas. Rekla sam Milkici da tu ima i živih. Počele smo pretraživati i stvarno smo našle dva druga i Jovu Barišića. Bili su u teškoj komi, tj. bez svesti. Odmah smo pozvale doktora Kazu Barila i rekle mu da ima i živih boraca. Doktor je pošao sa nama. Ponedli smo nosila i povelili drugove da nam pomognu. Rekle smo doktoru da je Jovo brat Ilije Barišića, komandanta bataljona. On je poginuo, a Jovo to još ne zna. Doktor Kazo je Jovu smestio u jednu malu sobicu. Meni i Milkici je rekao da Jovu pojimo mlakim čajem a ruke i noge polako masiramo radi brže cirkulacije krvi. Jovo je polako dolazio k sebi, što nas je jako obradovalo. Pozvale smo odmah doktora Kazu i rekle mu da se Jovo budi. Naredio je da niko ne sme ulaziti kod njega, a nas dve da šapatom razgovaramo. Kada je Jovo došao k sebi, odmah me pitao da li je Ilija dolazio. Ja sam mu rekla da jeste kad je on spavao. Doktor je strogo rekao Jovi da ne sme pričati jer će prokrvariti. Jovo je šapatom pitao kada će Ilija opet doći. Nama je bilo veoma teško kad god je Jovo pitao za brata. Doktor Barilo je rekao da on ne sme doznati za pogibiju svoga brata jer je i njegov život u pitanju.

Posle dan-dva Jovo se oporavio, pa je mogao izdržati transport kamionom. Brigade naše divizije zadržavale su položaj kod sela Komletinaca, znajući da su

teški ranjenici u selu Nijemcima i da se evakuišu u pozadinu. Za sudbinu Jovinu nisam mogla dugo doznati. Posle 38 godina Jovu sam videla. Rana je odavno zarasla i Jovo se dobro osećao.

Milica Samardžić

I KADRO SLIPAC JE STUPIO U PARTIZANE

Kadro Slipac rođen je 1918. godine u selu Bulicama, nedaleko od Glamoča. U selu nije postojala osnovna škola, zbog čega su ga roditelji upisali u osnovnu školu u gradu, koju je i završio.

Kao i mnoge druge porodice u Glamočkom polju, i Kadrova porodica živela je vrlo teškim seljačkim životom. Zbog toga su njegovi u gradu tražili dopunske zarade, ali sve je to bilo nedovoljno, jer time nisu poboljšali svoje životne uslove. Kadro je rastao i razvijao se u jeku nacionalne mržnje i netrpeljivosti između Srba, Hrvata i Muslimana, koju su širili vlastodršci bivše Jugoslavije. Sa tim se Kadro nije slagao, jer nije osećao nikakvu krivicu svojih suseda drugih nacionalnosti.

Odslužio je kadrovski rok i posle kapitulacije stigao je u svoje selo Đuličan. U Glamoču i drugim selima oko Glamoča, u to vreme počele su da se formiraju ustaške jedinice i ustaška seoska milicija. Ustaške vlasti koje su već počele da proganjaju srpski živalj, među kojima i Kadrove susede, zahtevale su i od Kadre da stupi u njihove jedinice. Kadro je to odbio, uz izgovor da je fizički slab i sa narušenim zdravljem.

Odmah u početku ustanka opredelio se za narodnooslobodilačku borbu. Održavao je vezu sa političkim radnicima i partizanskim jedinicama na teritoriji Glamočkog polja. Često je odlazio u Glamoč da utvrdi jačinu i raspored neprijatelja i donese sanitetski materijal. Zadatke je izvršavao po uputstvu Šaćira Maslića, sekretara Komiteta KPJ za Glamoč i Junusa Duruta.

Nakon izvesnog vremena ustaše su počele da sumnjaju u Kadrov rad i počinju da ga prate. Zato je u drugoj polovini aprila 1942. godine izbegao na oslobo-

đenu teritoriju. Stupio je u Tičevsku četnu Bataljona »Budućnost«, 3. krajiškog NOPO-a i u njoj ostao sve do formiranja 4. krajiške brigade. Kadro je ubrzo osvojio simpatije cele brigade i postao omiljeni borac. Raspoređen je u 2. četnu, 2. bataljona i u toj četi prešao je gotovo ceo borbeni put brigade.

U borbama koje je 2. bataljon vodio on se pokazao kao snalažljiv i hrabar borac. Osobito je bio zapažen u borbi na Sanskom Mostu, kada je oko žandarmerijske stanice likvidirao nekoliko ustaša. Uskoro je postavljen za komandira desetine. Naročito se istakao u borbama na Paunovcu, Korićni kod Glamoča, Božikovcu, pri prelasku preko reke Bosne u junu 1943. godine, zatim u borbama oko Rudog, Priboja, na Devetaku i na Manjinom Vrh, kao i u drugim bitkama koje je brigada vodila.

U mesecu junu 1944. godine postavljen je za komandira voda u 3. četi, 2. bataljona. Na toj novoj dužnosti isticao se u veštom komandovanju i rukovođenju vodom. Svoju organizatorsku sposobnost osobito je pokazao u borbama na Čakoru, Kopaoniku, u Mladenovcu i Beogradu. U borbama za Beograd njegov vod je među prvima likvidirao nekoliko neprijateljskih rovova i utvrđenja na Zvezdari i produžio napad u pravcu Tehničkog fakulteta. U Beogradu je postao zamenik komesara 1. čete, 2. bataljona, a za pokazanu hrabrost odlikovan je visokim odlikovanjem.

Kadro nije bio samo dobar vojnik, već je bio i dobar organizator kulturno-prosvetnog rada. Služio je za primer u ponašanju i u razvijanju drugarskih odnosa među borcima.

U oktobru 1942. godine postao je kandidat, a jula 1943. godine član KPJ.

Koncem novembra 1944. godine 4. brigada je sa ostalim brigadama 5. divizije upućena na Sremski front. U nekoliko uzastopnih, žestokih juriša i kontra-juriša, obostrano je bilo velikih gubitaka. U tim žestokim borbama kod sela Mikluševaca poginuo je Kadro Slipac i još nekoliko boraca — Kadrovih drugova, među kojima i Đuro Čulum, Miloš Ubović, Milan Gvozdinović i drugi.

Spiro Višekruna

MAJKA VUKA U POSETI RANJENICIMA NA SREMSKOM FRONTU

Za vreme rata, u Kursulinoj ulici br. 11 u Beogradu, živel je porodica Vidaković. Otac ove porodice bio je Marko, crkvenjak, i majka Vuka, domaćica. Imali su sedmero dece. Sa njihovim kćerima Jelicom i Nadom radila sam na sakupljanju sanitetskog materijala za partizane. Materijal smo iz Gradske bolnice na Zvezdari odnosile u kuću Vidakovića. Tu je, do otpremanja partizanima, čuvan u slamaricama na kojima su spavali Marko i Vuka. Hrabra majka Vuka je u svemu saradivala sa svojom decom i pomagala NOP.

Po oslobođenju Beograda, oktobra 1944. godine, Jelica Vidaković i ja smo, zajedno sa većom grupom naših drugarica i drugova stupile u 5. krajišku diviziju. Posle pohađanja kursa za bolničarke i prakse u divizijskoj bolnici, tada smeštenoj u VI muškoj gimnaziji, raspoređene smo u jedinice: Jelica u 10, a ja u 4. krajišku brigadu.

Krajem novembra krenule smo u Srem. Prva borba u kojoj smo učestvovala bila je na Sotinu, 14. decembra 1944. godine. Kao bolničarka u četi bila sam sa borcima u prvim redovima. Tek što sam previla dva-tri ranjenika, ranjena sam i ja gelerom od bacača i izbačena iz stroja. Posle prvog previjanja u brigadnoj ambulanti otpremljena sam, sa drugim ranjenicima, kamionom u Sremsku Mitrovicu. Bilo je tu ranjenika iz više brigada. Pred veče smo smešteni u bivšu kafanu, koja je kako-tako bila osposobljena za prijem ranjenika. Svuda pored zidova ove velike prostorije bila je prostrta slama, na koju smo se smestili. Dobili smo večeru i ukazana nam je najneophodnija lekarska pomoć, a on-

da smo, uz pucketanje vatre koju su dežurni vredno ložili, proveli dosta tešku noć. Ujutro, na nekoliko metara od sebe ugledam Jelicu. I ona je ranjena u istoj borbi, takođe u nogu. Dan-dva bile smo ovde, a zatim smo, sa dvadesetak drugih ranjenika, smeštene u jednu kuću preko puta bolnice. U toj kući bila je organizovana i ambulanta za previjanje lakših ranjenika. Kuća je bila prizemna, a naša soba je imala pogled na ulicu. Tako smo kroz prozor mogle da gledamo šta se napolju dešava. Tamo je bilo veoma živo. U bolnicu su stalno pristizali novi ranjenici. Ubrzo smo se odo-maćile u ovoj kući i novoj sredini.

Jednoga poslepodneva ugledamo na ulici našu Vuku (kako smo je iz milošte zvali). Opterećena zavežljajima u rukama ide i sve se osvrće. Vidi se da traži nas, svoje ranjenike. Munjevito otvorimo prozor, da nam ne umakne, i pozovemo je. Ona stade, okrenu se i radosno nas pogleda. Ubrzo je bila s nama, otvarala zavežljaje, vadila ponude, smejala se i plakala. U našoj sobi bilo je tada slavlje. Svi smo se počastili Vukinim specijalitetima, ali smo najviše uživale gledajući nju, ženu patriotu i požrtvovanu majku koja je smogla snage da dođe do nas po cići zimi, kakva je bila tih janu-arskih dana 1945. godine.

Nada Trninić Šević

OD KONJOVOCA DO KOMANDIRA CETE

Miloš Ninković — Rus rođen je 1926. godine u selu Hasanbegovci, zaselak Ninkovići, kod Glamoča. Živeo je i stasao u siromašnoj seoskoj porodici. Njegov otac Jovan bio je najsiromašniji čovek u tom mestu i ceo život proveo radeći kod drugih, te tako ponešto zarađivao za ishranu porodice. Sa ostalom decom iz svog sela Miloš je završio četiri razreda osnovne škole. Nije imao udžbenika, pažljivo je slušao i pamtio i bio jedan od boljih đaka u školi.

Od početka ustanka svi odrasli i za borbu sposobni ljudi njegovog sela opredelili su se za NOP. U selu je formirana omladinska organizacija u koju se uključuje i Miloš. Ali je stalno želeo da stupi u partizanske jedinice i da postane borac. Godine starosti, njegovo opšte fizičko stanje i nedostatak oružja bili su prepreka da mu se ostvari ta velika želja.

Polovinom marta 1943. godine, 2. bataljon naše brigade našao se na širem prostoru zapadnog dela Glamočkog polja. U tom periodu u bataljon se dobrovoljno javilo nekoliko omladinaca, među kojima se nalazio i Miloš Ninković. Na njegovu veliku radost dobio je pušku i raspoređen u 2. četu. Po svom spoljašnjem izgledu i fizičkoj snazi izgledao je premlad za svojih 16 godina. Bio je izrazito plav, imao je zelene oči i gotovo belu kosu. U četi je zadužen da se stara o jednom konju, hrani ga i za vreme pokreta vodi. Ne znam ko ga je u četi nazvao »Rus«, a razlog je sigurno bio u tome što je imao pegavo lice i plavu kosu. Znam da smo ga kasnije svi u četi samo tako zvali i on se na to nije ljutio.

Proveo sam sa njim u četi i u bataljonu skoro dve godine. Prešli smo put od njegovog rodnog Glamoča do ravnog Srema. Pratio sam razvoj tog izuzetno hrabrog mladića, a kroz njega snagu i veličinu našeg pokreta koji je od hiljade takvih seljačkih dečaka stvarao izuzetne borce.

Dva meseca nakon njegovog dolaska brigada je otišla iz Bosanske krajine i put nas je vodio, preko srednje, u istočnu Bosnu, a kasnije u Sandžak, Crnu Goru i Srbiju. Još dok smo se nalazili u srednjoj Bosni, negde oko Teslica i Prnjavora, kao i mnogi borci naše brigade i on se razboleo od tifusa. Tu bolest je teško prebolovao. Bio je potpuno iscrpljen, mislili smo da će podleći. Međutim, on je prebrodio krizu i ubrzo se oporavio. Posle prebolelog tifusa kod bolesnika ise pojavi naglašena potreba za hranom. Čini se da je to i kod Ninkovića bilo. Posle bolesti je naglo ojačao i osnažio. Ubrzo je određen za pomoćnika puškomitraljesca i počeo se isticati u borbi. Po prirodi je bio uvek veseo i optimista. U međuvremenu je primljen u SKOJ i postao primeran omladinac. Isticao se bistrinom.

Novembra 1943. godine vodili smo izuzetno tešku borbu u rejonu sela Kačeva. Tom prilikom imali smo dosta gubitaka. Pored ostalih ranjen je i Dmitar Radanović, čiji je pomoćnik bio Miloš. Tada je on postao puškomitraljezac. Na svim takmičenjima u veštini rukovanja puškomitraljezom uvek je bio prvi. Za veoma kratko vreme znao je, zavezanih očiju, do najsitnijih delova rasklopiti i sklopiti puškomitraljez.

Tako je taj naš mali »Rus« postao ponos čete i bataljona. Mi koji smo ga odranije poznavali čudili smo se njegovom brzom usponu. Bio je uzor mladim i novodošlim borcima.

Po oslobođenju Beograda postao je komandir voda, a neposredno po dolasku na Sremski front, sa tek navršениh 18 godina, postao je komandir čete u koju je došao pre nepune dve godine. Postao je član i KPJ. U borbi on nije znao za prepreku i neuspeh. Dvadeset drugog januara 1945. godine dobio je zadatak da sa svojom četom kod sela Novak-Bapska razbije neprijatelja koji se utvrdio. Ninković je na njemu svojstven

način, na čelu čete, upao u nemačke rovove i dok je požurivao borce da idu napred, pogodio ga je neprijateljski snajperista. Iako smrtno pogođen, stajao je uspravan, što i dolikuje takvom borcu kakav je bio naš Miloš Ninković — Rus.

Spiro Višekruna

»DANAS U PORCIJU, SUTRA ĆE U GLAVU«

U selu Mikluševci nalazio se štab 4. krajiške brigade sa nekim prištapskim jedinicama, dok su bataljoni držali položaje na liniji između komunikacija Sotin — Tovarnik i Orolik — Tovarnik. Osmatračnica komandanta brigade nalazila se na ivici sela Sotin i bila je potpuno lortifikacijski uređena i maskirana delom pod zemljom i na površini zemlje. Ulaz u osmatračnicu i izlaz iz nje bili su povezani saobraćajnicama, a imala je tri otvora za osmatranje i u slučaju potrebe za dejstvo. Osmatračnica je bila povezana telefonskom linijom sa bataljonima na položaju. Tih dana vreme je bilo veoma hladno. Komandant brigade nalazio se u štabu u selu Mikluševci, pa je povremeno, prema potrebi, izlazio i duže se zadržavao na osmatračnici sa grupom oficira i kurira.

Mislim da je to bilo oko 10. januara 1945. godine. Komandant brigade Vid Bodiroža nalazio se na osmatračnici a sa njim su bili politički komesar Drago Đukić, instruktor Crvene armije Mišo Balabanov i još neki oficiri i kuriri. Oni su obavljali redovne poslove, osmatrali i telefonom kontaktirali sa štabovima bataljona na prednjoj liniji.

Oko podne Milorad Petrović, kuvar, doneo je ručak na osmatračnicu i postavio porculanske tanjire na sto gde su bile i topografske karte. Za vreme ručka zalutalo puščano zrno udarilo je u komandantov tanjir sa hranom koji je napukao ali se nije razbio. Zrno je uletilo kroz neki od otvora na osmatračnici. Komandant je izvadio zrno iz tanjira i u šali rekao: »Evo, danas mi je palo u porciju, a sutra će u glavu«.

I stvarno, omiljeni i hrabri komandant poginuo je posle nekoliko dana.

Boško Karpoš

NARODNI HEROJ VID—VICUKA BODIROŽA

Rođen je 1918. godine u siromašnoj radničko-seljačkoj porodici u s. Kamenica, opština Drvar. Osnovnu školu završio je u s. Bastasi. Još kao maloletnik morao je raditi teške seljačke poslove: obrađivati zemlju, čuvati stoku i obavljati druge fizičke poslove.

Osetivši sve tegobe života, opredelio se i počeo raditi u fabrici »Šipad« na teškim fizičkim poslovima kao nekvalifikovani radnik. Teški uslovi rada, uz minimalnu zaradu i organizovani rad sindikalnog pokreta, uticali su na formiranje njegove svesti, te se opredeljuje za aktivan rad u URS-ovim sindikatima. Učestvuje u akcijama koje je vodila radnička klasa Drvara. Kao mladi radnik učestvuje u štrajku 1938. godine, koji je vodio URS-ov sindikat u Drvaru.

U traganju za boljom zaradom i životnim uslovima, napušta radno mesto u fabrici i odlazi u Vogošće kod Sarajeva, gde radi kao građevinski radnik na poslovima tesara.

Radeći daleko od svog rodnog kraja, u uslovima bespoštedne eksploatacije od strane vlastodržaca, dolazi do još dubljeg uverenja da se samo zajedničkim organizovanim radom svih progresivnih snaga, na čelu sa radničkom klasom, u borbi protiv eksploatacije mogu ostvariti bolji uslovi rada i života.

Raspad bivše Jugoslovenske vojske i okupacija Jugoslavije 1941. godine utvrđuju kod njega uverenje da se prava sloboda i bolji uslovi života mogu postići oružjem u ruci. On uzima puškomitraljez sa sandukom municije i čuva ga u velikoj tajnosti. Na poziv KPJ na us-

tanak, odlazi među prvima na određeno zborna mesto i uzima učešće kao puškomitraljezac u oslobođenju Drvara, 27. jula 1941. godine.

U napadu na Drvar Vicuka je prvo likvidirao žandarmerijsku stanicu a zatim se prebacio sa svojim pomoćnicima na Sokolski dom. Po zauzimanju Sokolskog doma, Vicuka je čitavu noć ostao na položaju prema Fabrici celuloze gde je još davan otpor. U napadu na Drvar istakao se kao veoma hrabar borac i time stekao popularnost u narodu.

Kad je definitivno oslobođen Drvar, 28. VII 1941. godine, krenuo je sa ostalim drugovima za Oštrej, na položaj prema Bosanskom Petrovcu. Istakao se i u napadu na Bosanski Petrovac. U jednom napadu probio se i sa drugovima zaposeo bolnicu, ali usled nadmoćnosti neprijatelja morao se povući pod veoma teškim uslovima, jer je bio dan i brisani prostor. Veliku ulogu odigrao je avgusta 1941. godine prilikom ustaške ofanzive prema Oštrelju kada su imali nameru da prodru u Drvar i likvidiraju slobodnu teritoriju. Povlačeći se pod borbom iz podnožja šume, stišao je sa svojim vodom u Oštrej gde je kao i ostali dobio malo kuruze i slanine za ručak. Nisu uspjeli da to pojedju a cestom se pojavila neprijateljska kolona. Prvi ih je primetio Vicuka i viknuo: »Evo ih, drugovi!«, odmah zaseo za puškomitraljez i osuo paljbu po neprijatelju, čiji vojnici nisu uspjeli da se ubace u žandarmerijsku stanicu. Uz pomoć naših jedinica koje su pristizale, neprijatelj je brzo nagnan u bekstvo. Nastalo je uporno gonjenje neprijatelja do na kraj šume, pri čemu je on imao velike gubitke.

Kada su jake italijanske snage krenule od Knina prema slobodnoj teritoriji Bosansko Grahovo—Drvar, Vicuka je sa svojim vodom prebačen na položaj prema Bosanskom Grahovu i na tom položaju, kao i ranije, pokazao je veliku hrabrost i umešnost u borbi. Dokaz za ovo je i činjenica da je pod komandom Vlade Četkovića, španskog borca, oko 200 boraca 23 dana zadržalo italijansku diviziju »Sasari« na pločama iznad Resanovaca.

Oktoobra 1941, u vreme izvesne stagnacije borbi na terenu Drvara, Vicuka je po zadatku KPJ kao vodnik

kameničkog voda krenuo na Čovku i Kulen-Vakuf da pomogne tamošnjim jedinicama u borbi protiv ustaša. Vod je kod Kulen-Vakufa uspešno izvršavao svoje zadatke do novembra meseca, kada se vratio u Kamenicu. Tada su već bili sazreli uslovi da ise umesto dotadašnjeg Kameničkog gerilskog odreda formira Kamenička partizanska četa.

Novembra meseca 1941. formirana je Kamenička partizanska četa. Bolje rečeno, to je bio samo jedan deo a početkom januara 1942. četa je popunjena i imala je oko 100 boraca. U tako popunjenoj četi Vicuka je postavljen za vodnika 2. voda.

Prva borba, protiv Italijana, posle 25. septembra 1941. na teritoriji Drvara, bila je u januaru 1942. godine. Italijani su sa jačom jedinicom krenuli u s. Bastase, a drugu jedinicu sa oko 40 vojnika uputili su u s. Kamenicu. Naše izvidnice su na vreme otkrile pokret Italijana, pa je četa blagovremeno zaposela položaje. Vicukin vod zaposeo je položaj iznad bastaške grede, dok su ostali vodovi zaposeli položaj desno i levo, a jedan broj boraca sa puškomitraljezom vodio je borbu sa Italijanima koji su izašli na Kamenicu. Italijani su pušteno po delovima da pređu most na Bastašici i onda je na njih otvorena plotunska paljba sa bastaške grede. Vicuka i njegov puškomitraljez dejstvovali su sigurno i u toj borbi je iz stroja izbačeno oko 30 Italijana.

Znali smo da će posle ove borbe Italijani sa jedinicama krenuti na Kamenicu. Pojačane su izvidnice i patrole i to se stvarno obistinilo. Nakon dva dana, Italijanska komanda poslala je jednu skijašku jedinicu na Kamenicu. Četa ih je sačekala u Šobića ogradi i skoro čitav dan sa njom vodila žestoku borbu. Tu isu Italijani imali dosta gubitaka i vukli su niz Brinu mrtve i ranjene. I tu se istakao Vicuka kao vodnik d puškomitraljezac.

Marta meseca iste godine manja italijanska jedinica uputila se u s. Vrtoče. Dok su borci Kameničke čete tukli iitalijansku jedinicu sa Brine, Vicuka se neopaženo spustio sa nekoliko boraca u Vrtoče i kod Spasovine otvorio vatru na neprijatelja. Iznenadjenje je bilo potpuno: ubijen je jedan neprijateljski vojnik, nekoliko

ranjeno a jedan zarobljen. To je bio prvi zarobljeni italijanski vojnik na teritoriji Drvara i njega je Vicuka doveo na Kamenicu.

Do maja 1942. godine četa je vodila gotovo svakodnevno borbe sa Italijanima. Konec aprila četa je bila potisnuta od jakih italijanskih snaga i pod teškom borbom odstupila u Hrnjadi. Italijani su imali cilj da prodru u selo Boboljuske, gde se tada nalazio štab 5. krajiškog odreda. U svanuće, u Hrnjadima se razvila ogorčena borba koja je trajala do predveče kada su Italijani razbijeni i naterani na povlačenje. I ovom uspehu je veliki doprinos dao i Vicuka.

Neposredno posle ove borbe četa je po zadatku krenula preko Trubara, Tiškovca i Stožišta te došla u Jadovnik. Tada je formiran Udarni bataljon pod komandom Slavka Rodica, a u cilju razbijanja (i uništenja četnika u nekim selima kod Bosanskog Grahova (Peulje, Crni Lug, Mračaj). Četa se nekoliko dana zadržala na Jadovniku. Pri vrhu sela Kamenice, u Paležu, nalazio se italijanski logor. Borci su posmatrali kretanje Italijana u Drvaru i uočili da svakog dana u 12 sati dopremaju hranu svojoj jedinici u Paležu. Vicuka je komandi čete predložio da sa svojim vodom napravi zasedu i napadne kamione sa hranom. Kako je teren za prilaz cesti bio teško prohodan, a i neprijateljska jedinica se nalazila u neposrednoj blizini, to se komanda čete dvoumila, ali se na kraju složila sa njegovim predlogom. Vod je pojačan sa još dva puškomitraljeza, a u akciju je krenuo i zamenik komandira čete Nikola Trninić.

Drugog dana, rano, krenuli su u zasedu. S obzirom da su se sporo kretali po teškom terenu, i pored uložnog napora, vod nije na vreme stigao pa su kamioni prošli u Palež. Borci su bili razočarani, ali je donesena odluka da se zaseda postavi kako bi se uništili prazni kamioni na povratku. Zaseda je postavljena na samoj ivici ceste a puškomitraljesca na određenim krivinama. Padala je kiša. Začuli su se kamioni i pesma. To je za borce bilo iznenađenje. Naišla su dva kamiona puna neprijateljskih vojnika koji su pevali. Pušteni su u zasedu a zatim je otvorena unakrsna vatra. Od prvog plotuna poginulo je oko 35 Italijana, dosta ih je bilo ranjeno,

a preživeli su se razbežali po šumi i počeli davati otpor. Italijani su bacili jednu bombu prema mestu gde je bio Vicuka. Od eksplozije je bio izgreban po licu i rukama. Na kraju akcije kamioni su zapaljeni sa dosta oružja i municije jer se nije moglo sve poneti. Zaplenjeno je deset pušaka, puškomitraljez, pištolj i tri sanduka municije.

Posle ove akcije, četa je krenula na Tičevo. Tu je ostala nekoliko dana, a zatim otišla u Crnac, gde je zanoćila. Pre svanuća krenula je u napad na četnike u Peuljama. Još za noći zauzeti su položaji oko sela i u zoru izvršen je napad. Četnici su davali slab otpor, povlačeći se prema Crnom Lugu. Četa ih je u stopu gonila, sve dok ih nije saterala u Crni Lug. Sa druge strane sela četnike je napadao Bataljon »Starac Vujadin« pod komandom Cvije Oraščića. Saterani u mali prostor, četnici su iz kuća davali žestok otpor. Izdato je naređenje za juriš. Vicuka je sa svojim vodom jurišao brianim prostorom preko uzoranih njiva, i tu je pokazao veliko junaštvo. U ovoj borbi četnici su doživeli potpun krah. Pored mrtvih, zarobljeno je oko 60 četnika.

Posle ove akcije četa je krenula na Mračaj gde je opet vodila borbu sa četnicima, a zatim izvršila napad na Glamoč. I u ovim akcijama Vicuka je bio u prvim borbenim redovima.

Nije bilo borbe u kojoj se Vicuka nije isticao i kao borac i kao rukovodilac, služeći kao primer svojim saborcima. Iako vodnik, nikad nije iz ruku ispuštao puškomitraljez, sve do jula 1942. kada je postavljen za komandira 3. kameničke čete. Ubrzo je otišao na dužnost komandanta omladinskog bataljona 5. krajiškog odreda. Kada je formirana 4. krajiška brigada, Vicuka je postavljen za komandanta 3. bataljona. Ovaj bataljon je, pod njegovom komandom, 10. aprila 1943. godine u borbi na Medenom polju uništio celu nemačku četvu i tu je zarobljeno mnogo neprijateljskih vojnika i ratnog materijala, a komandant Vicuka je pohvaljen od štaba brigade, Štaba divizije i od Štaba 1. bosanskog korpusa. On je vodio bataljon iz pobede u pobeđu, njegovi borci su nemilosrdno uništavali fašiste i domaće izrode i svetili se za popaljena sela i gradove Bosanske krajine.

Prelaskom 5. krajiške divizije preko r. Vrbas u centralnu Bosnu, nastaje novi period u životu druga Vicuka. U svim borbama i danonoćnim marševima drug Vicuka se isticao svojom hrabrošću. Postao je zamenik komandanta brigade i kao takav bio je uvek vedar i raspoložen. Iz njega je stalno izbijala snaga našeg borca, čvrstina naše vojske. Uvek primeran, savestan i tačan u vršenju dužnosti, Vicuka je iz dana u dan rastao i razvijao se u dobrog vojnog rukovodioca. Sa svojom brigadom prošao je Bosansku krajinu, centralnu i istočnu Bosnu, Crnu Goru, Dalmaciju, Sandžak i Srbiju. U napadu na Beograd, kao komandant 4. krajiške brigade, dobio je težak i odgovoran zadatak da napada grad na odseku: Veliki Mokri Lug — Konjarnik i da se Ulicom kralja Aleksandra (današnji Bulevar revolucije) probije u centar pored Vukovog spomenika. Juriš krajišnika niz Ulicu kralja Aleksandra, na čelu sa komandantom Vicukom, bio je nezadrživ. U streljačkom stroju našli su se svi pripadnici brigade od borca do komandanta i političkog komesara brigade. Bitka u Malom Mokrom Lugu, kod Cvetkove mehane, i Tehničkog fakulteta zaista je bila veličanstvena. Iako su Nemci pružali veoma jak otpor, ipak su pod naletom boraca 4. krajiške brigade i jurišem crvenoarmejaca morali položiti oružje. Brigada je zajedno sa ostalim jedinicama koje su učestvovala u beogradskoj operaciji pohvaljena od strane vrhovnog komandanta NOV i POJ a veći broj boraca i starešina je odlikovan. Među prvima koji su primili odlikovanje u VI muškoj gimnaziji bio je i komandant naše brigade drug Vicuka Bodiroža. On je i ovoga puta dokazao hrabrost, sposobnost u komandovanju i rukovođenju dejstvima brigade.

U oslobođenom Beogradu 4. krajiška brigada vršila je garnizonsku službu, a u IV rejonu obavljala i civilnu vlast. Posle reorganizacije, popune ljudstvom, prenaoružanja sa sovjetskim oružjem i dobro izvedene obuke, brigada je na čelu sa Vicukom krenula na Sremski front.

Sedamnaestog januara 1945. godine u ranim jutarnjim časovima nemački 34. armijski korpus, posle kratke ali snažne artiljerijske pripreme, otpočeo je opšti napad duž cele linije fronta 1. armije. U centru raspo-

reda 5. divizije bila je 4. brigada. Ona je držala odbrambeni položaj prema s. Grabovu sa tri linije rovova po dubini, dobro fortifikacijski utvrđenih. Napad na sektor brigade izveden je u 5,30 časova. Prve nemačke napadne kolone odbijene su uz veće obostrane gubitke. Nemci su nadmoćnijim snagama uspjeli da potisnu 1. krajišku brigadu i ustremili se bočno prema 4. krajiškoj brigadi. Do 12 časova Nemci su izbili na Tovarnik, iza leđa 4. i 1. jugoslovenske brigade. U s. Mikluševci održan je sastanak štabova obe brigade na kome je trebalo odlučiti u kom pravcu da se probijamo: da li prema zapadu u Slavoniju ili prema istoku — Tovarniku, jer su radio-veze sa divizijom bile u prekidu. Za povlačenje ostao je jedini pravac jugoistočno od Tovarnika. Zbog takve situacije obe brigade, preko kurirske veze, dobile su naređenje od komandanta divizije da se hitno izvlače jer se nalaze tako reći u okruženju. Dok se raspravljalo o načinu povlačenja, u štab brigade došla su dva vojnika i saopštila da Nemci već ulaze u s. Mikluševci. Tada je Vicuka rekao: »Moramo se boriti do poslednjeg, jer ne smemo dozvoliti da Nemci prodru prema Beogradu«. Komandant brigade, drug Vicuka, stao je na čelo brigade i pružio veoma jak otpor Nemcima. U toj borbi poginuo je Vicuka i sekretar SKOT-a brigade D Mitar Barišić. Toga dana poginulo je 48 boraca brigade, ranjeno je 135, nestalo 33 i zarobljeno 12. Brigada se probila južno od Tovarnika i u 20,30 časova stigla na nove položaje zapadno od s. Novak-Bapske. To je bio težak gubitak za brigadu i ona je izgubila svog omiljenog komandanta i dosta boraca i starešina. Njegovo telo ostalo je da leži između s. Mikluševaca i s. Tompojevaca, ali uspomena na njega ostala je među nama u trajnom sećanju. Boreći se na čelu 4. krajiške brigade, u (rejonu s. Mikluševci — Tompojevci, protiv snaga 34. nemačkog armijskog korpusa, poginuo je u prvim borbenim redovima.

U znak večne zahvalnosti za ispoljenu odanost i hrabrost, narod okoline Vukovara i s. Tompojevci, podigao je spomen-obeležje njemu i još dvadesetsedmorici nepoznatih drugova, koji su položili svoje živote u odbrani domovine. Veoma se često evociraju uspomena kod mlade generacije u školi »Branko Radičević« na junačke

podvige Vicuke Bodirože i palih boraca na ovom terenu. Društveno-političke organizacije svake godine 4. jula polažu cveće na mesto gde su sahranjeni posmrtni ostaci narodnog heroja i njegovih boraca. U njegovom rodnom selu Kamenici kod Drvara, 1979. godine podignuto je spomen-obeležje narodnim herojima Vicuki Bodiroži i Mariji Bursać i 150 boraca sela Kamenice, koji su pali kao žrtve fašizma u FOR-u.

Drago Šobot

NEPRIJATELJ NAS NIJE IZNENADIO

Prateća četa 1. bataljona primila je u Beogradu novo naoružanje i nakon obuke od dve ili tri sedmice bila je osposobljena za vatrenu podršku bataljona. U sastavu je imala vod PT pušaka, vod teških mitraljeza (»maksim«) i vod minobacača 82 mm. Borački sastav čete pretežno su sačinjavali omladinci i starija godišta iz sela južno od Beograda. Komandni oficirski sastav u četi bili su Krajišnici i ostali iskusni ratnici, većinom iz Bosne, na čelu sa komandnirom Davidom Kovačevićem i komesarom Đorđem Pajčinom — Oraščićem, dok je komandir minobacačkog voda bio Fejzo Kovačević iz Sarajeva.

Tako opremljeni i kadrovski osposobljeni krenuli smo na Sremski front, jer smo znali da je u toku ofanziva naših jedinica kroz Srem prema Vukovaru i dalje prema Slavonskom Brodu. Prošli smo i kroz Rumu a da se skoro nismo ni odmorili, te željno očekujemo zastanke. Ispred nas su bili konačari koji su u jednom selu i obezbedili prenoćište, jer smo skoro bili stigli do fronta.

Već sutradan imali smo i »vatreno krštenje« u selu Sotin u vreme kada smo se kretali da zauzmemo polazni položaj za borbu. Na nas je ispaljeno nekoliko mina, uz pomoć osmatrača na crkvenom tornju. Naš minobacački vod odgovorio je vatrom i uništio neprijateljsko uporište. Ove prve mine posebno su se urezale u pamćenje svim minobacačlijama iako će tokom narednih četvoromesečnih borbi ispaliti na neprijatelja stotine mina.

Vatreni položaji minobacača Prateće čete 1. bataljona nalazili su se u linijskom rasporedu ispred Sotina u podnožju jednog omanjeg brežuljka. Za svaki minobacač iskopali smo kružni zaklon dubine oko jednog metra i nasipom visine oko pola metra. Sa zaklonom su bili povezani saobraćajnicom niša za municiju i, sa suprotne strane, sklonište za posluhu minobacača. Na niši i skloništu bila je laka zemljana pokrivka, više za zaštitu od snega i zime nego od neprijateljskog dejstva. Nadali smo se da nismo takve sreće da nam granata padne direktno na sklonište, jer nam tada i mnogo jača pokrivka ne bi pomogla. Oko nas na položaju bio je tanak sloj snega a hladnoća se »uvlačila pod kožu«.

Mraz sve više steže. Gasimo vatru i razmeštamo se na ležaje u dnu rova. Oseća se miris zemlje. Ležimo na kukuruzovini, po dvojica jedan uz drugog da nam bude toplije. Rov je uzan pa kad telo utrne zajedno se okrećemo na drugu stranu. Uz mene je Ljuba, punilac na minobacaču, rodom iz Žarkova. Omanjeg rasta, razgovorljiv, uvek spreman za šalu i dosetke. Kao punilac morao je da pazi da ne ispusti minu ili da je pri stavljanju u cev ne okrene naopako, jer onda bi se za sve nas oko minobacača svet zaista okrenuo naopako.

Bio je sedamnaesti januar. Stražar nas budi. Borbena uzbuna. Za tren oka smo kod minobacača. Nedaleko ispred nas, prema prednjem kraju, čuje se jaka streljačka vatra. Negde na boku za kratko se oglašava »maksim«. Preko nas fijuču granate. Očekujemo naredenje za otvaranje vatre. Ne sećam se tačno da li smo te noći dejstvovali jer je ubrzo stiglo neočekivano naredenje: »Povlačenje!«. Užurbano rasklapamo minobacače. Tovama grla su u selu. Minobacače moramo nositi na leđima. Jedan uzima ploču, drugi cev, treći nogare. Naravno, imamo i lično naoružanje: komandiri minobacačkih odeljenja pištolje »nagan«, ostali borci puške. Ako se već povlačimo, da ništa od naoružanja i opreme ne padne u ruke neprijatelju. Šta sa minama? Upaljači su na minama pričvršćeni, što zahteva pažljivo rukovanje. Sneg i poledica povećavaju rizik. A ako moramo da se probijemo pod borbom, šta nam vrede minobacači bez mina? Dodajem nekome kutiju sa nišanskom spravom i jedan sanduk sa minama stavljam

na rame. Streljačka vatra se čuje u neposrednoj blizini. Manje grupe boraca iz prednjih linija prolaze pored nas prema pozadini. Počinje da sviće. Krećemo u koloni jedan za drugim.

Sanduk sa minama na ramenu, dok meci fijuču okolo, nije ugodan teret, ali o tome nisam mislio. Sva pažnja mi je usmerena da ga ne ispustim. Zato ga čvrsto pridržavam i skraćujem korak da se ne okliznem. Na jednoj čistini dođosmo pod vatru. Rafali raznose sneg. Ubrzavamo korak i zaklanjamo se iza jednog kukuruzišta. Ranjenih nema, te nastavljamo pokret.

Zastanak. Nalazimo se na nekom uzvišenju. Oko nas vinogradi. U daljini se dižu stubovi dima. Čuje se zvuk aviona. »Stormovici« u niskom letu ispaljuju snopove raketa na neprijatelja. Prodor ka Sidu je zaustavljen.

Povlačenje nam je teško palo, ali nam je bila uteha da nas iznenadni neprijateljski napad nije uspaničio. U povlačenju pod borbom izbegli smo okruženje, nismo imali gubitaka u ljudstvu i sačuvali smo naše minobacače za dalje borbe.

Dragoslav Janković

BORBA PRSA U PRSA

Jedinice 4. krajiške udarne brigade su napredovale kroz Srem potiskujući neprijatelja pred sobom. U tim borbama učestvovala je i 1. četa, 3. bataljona.

Neprijatelj se ukopao. Naše napredovanje je zaustavljeno. Vršilac dužnosti komandanta 3. bataljona, Dragan Rodić, naredio je ukopavanje naše prednje odbrane. Kopali smo zemlju nekoliko noći dok nismo iskopali rovove punog profila. Naša prednja linija bila je na nekim mjestima toliko blizu neprijateljskom rovu, da bi vješt, snažan borac mogao dobaciti bombu do njega. Uprkos velikoj izmorenosti radilo se i šutjelo, jer se znalo da bez ukopavanja nema ni života. Bili smo umorni od dugog držanja položaja, a najviše zbog nespavanja.

Počeo je i mali odmor preko dana: drijemali smo pod punom ratnom opremom, za koje vrijeme su nas štitili odlični strijelci, snajperisti. Oni su se odmarali noću. Komanda 1. čete nalazila se u prvoj borbenoj liniji, održavajući budnost umornih boraca.

Mislim da je to bilo 16. januara 1945. godine oko 20 sati. Tada me je kurir 3. bataljona obavijestio da se javim u štab. Pozvani su i ostali komandiri i komesari četa. Dragan Rodić i komesar Jovo Jakšić upoznali su nas sa mogućnošću neprijateljskog napada. S obzirom da je vrijeme napada bilo nepoznato, morali smo biti spremni prihvatiti borbu u bilo koji čas. Upitao sam komandanta da li postoji mogućnost odstupanja u eventualno bezizlaznim situacijama, na što sam dobio negativan odgovor. Kazao sam mu da može biti bez brige, jer moja četa neće odstupiti.

Po povratku na položaj pozvao sam komandire i delegate vodova, prenio im zadatke i dao detaljna uputstva. Uprkos saznanju da su borci pripravnici i budni, komanda čete je išla od rova do rova, od borca do borca, bojeći se da nekoga umor ne savlada.

Ispred čete nalazila se ravnica. Dva ili tri mitraljeza »maksim« bila su postavljena tako da su mogla tući unakrsno na visini od 40—50 cm od zemlje. Na isti su način bili postavljeni i puškomitraljezi na »rakijama«, tako da i nije bilo potrebno noću nišanimi.

Negdje posle ponoći, 17. januara 1945., možda oko 4 sata, počela je jaka neprijateljska artiljerijska paljba. Iako je duže trajala, poslužila nas je sreća te na rovove 1. čete nije palo puno granata, vjerovatno zbog toga što smo bili blizu neprijateljskih prednjih redova. Po prestanku artiljerijske pripreme bacio sam raketu sa ciljem da osvijetlim položaje i primjetio neprijatelje kako nam se približavaju maskirani u bijelim mantilima. Započeli smo žestokom vatrom i odbili dva neprijateljska napada. Bilo je očito da neprijatelj ima velike gubitke. Prilikom trećeg juriša Nijemci su uspjeli probiti se u prvu liniju naše 1. čete. Situacija je bila teška. Pokraj mene našao se Dragan Rodić, koji je izdao komandu: »Prsa u prsa. Bodi!«.

Sjećam se da mi je iza leđa došao jedan njemački vojnik, kojeg sam instiktivno osjetio, okrenuo se i u njega, ne znam ni sam kako, ispalio nekoliko metaka iz pištolja. Srušio se na mene u rov.

S obzirom da su Nijemci probili naš front a ostale čete 3. bataljona se povukle, neprijatelj je došao iza leđa 1. četi. Kako ne bi ostali odsječeni od ostalih naših jedinica, po naređenju komandanta 3. bataljona napustili smo našu prvu liniju i odstupili prema drugoj.

Već je bilo jutro kad smo stigli do jednog salaša. Tu je bio štab brigade. Sreo sam tu komandanta 4. krajiške brigade, Vida Bodirožu, koji se obradovao kad nas je video. Namjeravao je da izvrši protivnapad kako bi nam pomogao da se izvucemo. Toga dana poginuo je Vid Bodiroža, a brigada je odstupila prema Šidu.

Sjećajući se tih dana, ne mogu a da ne spomenem i imena mojih drugova iz čete koji su mi posebno ostali u sjećanju: komesara Dragana Vukobrata, zamjenika komesara Mirka Vucelju, komandira vodova Milana Tankosića, Obrada Lukača i Riste Injca, delegata voda Rade Bjelajca, Vase Božića i Miodraga Radivojevića, malenog i požrtvovanog kurira prve čete.

Miloš Zeljković

POGINUO JE I OMLADINSKI RUKOVODILAC BRIGADE

Dmitar Barišić rođen je 16. maja 1921. godine u selu Preodac ispod planine Šatora. Po zanimanju je zanatski radnik. Odrastao je u siromašnoj seoskoj porodici iz koje su odrasli muškarci odlazili na razne sezone radove i živeli do sledeće sezone oskudnim seoskim životom.

Mršavi dečak Dmitar čuvao je stoku sve do polaska u osnovnu školu, koja je bila dosta udaljena od njegovog zaseoka. Školu je marljivo učio i završio je sa odličnim uspehom.

Sa grupom dečaka, 1936. godine, upućen je preko »Privrednika« na izučavanje užarskog zanata u Pančevo. Pod dosta teškim uslovima na vreme je završio zanat i pred rat postao kalfa.

Kapitulacija ga je zatekla u Pančevu. Sa velikim teškoćama i opasnošću uspeo je da pređe preko Dunava u Beograd. Stigao je, zatim, u svoje rodno mesto krajem aprila 1941. godine. Nakon toga Dmitar uspostavlja bliži kontakt sa omladinom kojoj priča o životu i radu omladine u gradu i o eksploataciji radničke omladine.

Mnogi preočki rezervisti, pri kapitulaciji bivše Jugoslovenske vojske, sa sobom su doneli oružje. Sve dok ustaške vlasti nisu od većine oružje oduzeli, sa istim su obučavani preočki omladinci, među kojima je bio i Dmitar koji je bio među najboljima u izučavanju vojne nastave.

Dmitar je 1941. godine stupio u Preočku ustaničku četvu u kojoj se nalazio do decembra 1941. godine kada je stupio u novoformiranu 3. četvu Bataljona »Budućnost«. Maja meseca 1942. godine postao je borac Udarne čete

istog bataljona, u kojoj je ostao nekoliko meseci. U toj četi Dmitar se pokazao kao hrabar borac. Ispoljio je posebno interesovanje za političko uzdizanje.

Ulaskom Bataljona »Budućnost« u 4. krajišku brigadu, Dmitar je raspoređen u 2. četu, 2. bataljona.

U drugoj polovini septembra 1942. godine, na predlog Miloša Ajdera i Radivoja Višekruna, za kurire pri štabu bataljona određeni su Dmitar i Špiro Višekruna, članovi SKOJ-a. Za komandira kurira imenovan je Barišić. Svi kuriri bili su članovi SKOJ-a, pa je od njih formiran aktiv. Na predlog Obrada Kralja za sekretara aktiva imenovan je Dmitar. Rad sa kuririma-skojevcima nije mu smetao da izvršava svakodnevne kurirske zadatke. Probijao se kroz neprijateljske položaje vešto i brzo, a svojom hrabrošću je služio kao primer ostalim kuririma. U Partiju je primljen 20. oktobra 1942. godine. Prvog maja 1943. godine određen je za omladinskog rukovodioca 2. bataljona, umesto Steve Dokića, koji je otišao iz brigade. Pored velikih obaveza, on je posvetio veliku pažnju radu sa omladinom. Zato ga je štab brigade uputio kao svog delegata na oblasnu konferenciju USAOJ-a za Bosansku krajinu koja je održana 20. septembra u selu Hašanima kod Bosanske Krupe. Sa konferencije se vratio 24. septembra, i odmah imenovan za omladinskog rukovodioca brigade. Nekoliko dana kasnije, sazvaio je sve omladinske rukovodioce bataljona i samostalnih četa i preneo im svoje utiske sa konferencije. Postao je član brigadnog komiteta KPJ i član divizijskog komiteta SKOJ-a.

Pitao sam ga kako se snalazi na novoj dužnosti. Odgovorio mi je da će učiniti sve kako bi opravdao poverenje koje mu je Partija poverila, ali mi je naglasio da nije još sposoban za tako veliku i odgovornu dužnost. To je više bila njegova skromnost nego neznanje, što se pokazalo kasnije u njegovom radu i postignutim rezultatima.

U tim najtežim situacijama razveseljavao je i hrabrio borce da istraju. Prvi je započinjao pesmu, igru i šalu i tako kod boraca podizao moral da lakše izdrže teške marševe, zimu i glad. Ta njegova aktivnost došla je do osobitog izražaja u jeku VI neprijateljske ofanzive kada je brigada imala vrlo teške borbe i kada se nekoliko puta probijala iz obruča.

U vreme zadržavanja u nekom mestu brzo je uspostavljao kontakte sa mladima u pozadini i sa njima održavao sastanke i upućivao ih kako treba da rade. Sa mladima je kontaktirao i u vezi sa organizacijom, pripremama i održavanjem zajedničkih priredbi i drugih manifestacija.

Prisustvovao je mnogim konferencijama i savetovanjima. Pored ostalih prisustvovao je i savetovanju koje je održano pri Štabu 2. crnogorskog korpusa, 25. juna u Beranama i na Prvom kongresu USAOS-a koji je održan u novembru 1944. u Beogradu. Tom Kongresu prisustvovao je u svojstvu delegata iz 4. krajiške brigade.

Dmdtar je poklanjao veliku pažnju ličnom usavršavanju. Bio je vrlo ambiciozan i poletan mladić.

Junački je poginuo 17. januara 1945. godine kod sremskog sela Tompojevaca, zajedno sa komandantom brigade kada su na čelu jedne čete jurišali na Nemce, da bi ih sprečili u daljem prodoru u pravcu Tovarnika.

Spiro Višekruna

SJEĆANJE NA ĐURU KUKOBATA

Đuro Marka Kukobat rođen je 1919. godine u selu Rore, SO Glamoč, u siromašnoj seljačkoj porodici. Odrastao je u selu obavljajući poljoprivredne poslove. Teško ekonomsko stanje nateralo je Đuru da u 16. godini ode na rad na Oštrelj i Vitorog, kao šumski radnik. Teški uslovi rada uticali su na njega da se opredeli za borbu radničke klase, što se odrazilo i na njegovu čvrstu odluku da se uključi u NOB, odmah u prvim danima ustanka. Borio se za oslobođenje Glamoča, a kasnije i na drugim područjima.

Koristeći znanje stečeno u staroj Jugoslovenskoj vojsci, Đuro brzo postaje jedan od hrabrijih i snalažljivijih boraca. Stekao je brzo poverenje svojih saboraca, te su ga birali za komandira desetine. Do formiranja 4. krajiške brigade Đuro se aktivno borio u Bataljonu »Budućnost«. Formiranjem 4. brigade Đuro je postavljen za komandira 1. voda u 1. četi 4. bataljona, gde ostaje do juna 1943, kada prima dužnost zamenika komandira iste čete. Na toj dužnosti ostaje do marta 1944. godine kada postaje komandir iste. Poginuo je 17. januara 1945. godine u selu Mikluševcima kod Vukovara, gde je i sahranjen.

Đuro je učestvovao u mnogim borbama sa svojim vodom, a zatim i četom. Bio je dobar rukovodilac. Služio je za primer svojim borcima. Posebnu pažnju posvećivao je vojnoj obuci svojih boraca. Analizirao je sa borcima stečena iskustva iz svake borbe. Radi toga su ga borci voleli i cenili. Poštovao je i cenio mišljenja i predloge potčinjenih, čime je još više sticao ugled kod svojih mlađih drugova. Bio je strog, pravi vojnik, ali je

bio pravičan. Voleo je šalu. Svojim ponašanjem i odnosom prema narodu u mestima kroz koja je prolazila njegova jedinica delovao je mobilizatorski. Đuro je prošao skojevski i kandidatski staž, te je u maju 1943. godine u centralnoj Bosni postao član KPJ, što mu je dalo još više podstreka za dalje vojno i političko uzdizanje. Volio je da se lepo odeva, ali nikada nije hteo obuti čizme nego je koristio vojničke uvijače, govoreći da mu oni bolje čuvaju noge nego čizme.

Posle smrti Đuro je ostao u večitoj uspomeni njegovih drugova saboraca, koji su sa njim proveli veći deo borbenog puta brigade.

Milan Tankosić

PROBOJ TREĆEG BATALJONA IZ OKRUŽENJA

Nalazio sam se na dužnosti zamenika komandanta 2. bataljona 4. krajiške brigade. Početkom januara meseca 1945. godine komandant 3. bataljona Dušan Čubić — Cubo upućen je na oficirski kurs u Sremsku Mitrovicu. Na njegovo mesto štab brigade uputio je mene. Nije mi bilo teško snaći se na novoj dužnosti. Tamo sam našao stare borce, komesara bataljona Jovu Jakšića, zamenika komesara Ranka Krčmara, ađutanta Dušana Jarića i komandire četa Miloša Zeljkovića, Nikolu Rodića, Iliju Rađenovića, Mitra Zivlaka i Milana Ivanića. Poznavao sam i dosta boraca Drvarčana, desetara i vodnika jer sam ranije bio komandir 2. čete, 3. bataljona.

Front 3. bataljona prostirao se ispred sela Sotin prema Vukovaru.

Hvatanjem »živih jezika« i drugim kanalima štab brigade bio je obavešten od Štaba 5. divizije da neprijatelj priprema ofanzivu na naše položaje. Budno smo motrili neprijateljski položaj i pripremali se za odbranu. Prva borbena linija neprijatelja bila je veoma blizu naše, tako da se danju, kada nema magle, golim okom mogao zapaziti svaki pokret neprijatelja, a noću i mi i Nemci prebacivali smo jedni preko drugih svetleće rakete. Ponovo nas je štab brigade upozorio da budemo budni i da pojačamo izviđačko-obaveštajnu službu.

Na dan 15. januara uveče u štab 3. bataljona došao je zamenik komesara brigade, partijski rukovodilac Drago Šobot. Prisustvovao je zajedničkom sastanku štaba bataljona i bataljonskog biroa Partije na kome je oštro postavio pitanje držanja komunista u borbi koju očekujemo i njihove odgovornosti za moralno-poli-

tičko stanje i borbeno raspoloženje boraca. Otišao je. Članovi štaba bataljona naizmenično su te noći do zore odlazili u prvu borbenu liniju kod komandira četa i boraca što je, po mojoj oceni, pozitivno uticalo na borbeni moral boraca. Neposredni kontakti članova štaba bataljona sa borcima u prvoj liniji odbrane bili su utoliko značajniji i potrebniji što su redovi starih boraca bili veoma proređeni, a skoro svakodnevno smo dobijali nove, u borbi neprekaljene borce. Tako smo i 16. januara primili veću grupu boraca iz Srbije koji su izvršili kratku obuku u Centru za obuku novih boraca u Rumi.

Noću 15/16. januara zarobili smo dva nemačka vojnika i jednog ubili. Oni su vršili nasilno izviđanje našeg položaja. Zarobljenike smo odmah uputili u štab brigade. Sutradan, 16. januara, obavestili smo štab brigade da je neprijatelj na sektoru 3. bataljona instalirao zvučnike okrenute prema nama, iz kojih se čula muzika. Time je, verovatno, želeo da kod nas stvori uverenje da nas neće napasti i da nas odvraća od priprema za odbranu. Međutim, neprijateljeva artiljerijska paljba 16. januara ukazivala je da on vrši ozbiljne pripreme za napad na naše položaje. Procemo sam da neprijatelj vrši korekturu artiljerijske vatre po tome što paljba prestaje čim granata padne na naš bunker ili u neposrednoj blizini našeg borbenog stroja. Na to sam upozorio komandire četa i ukazao na najveću budnost. O navedenim pojedinostima i našim procenama u vezi sa očekivanim napadom Nemaca, kao i našoj spremnosti da ga dočekamo, obavestili smo štab brigade, koji nam je izdao naređenje da mi prvi napadnemo neprijatelja i u tome cilju dodelio nam brigadnu artiljeriju. Ovo je bio novi momenat za 3. bataljon, jer su se sve naše pripreme sastojale u tome da odbijemo napad neprijatelja, a ne da ga napadamo. Ukoliko neprijatelj prvi napadne, naređenje je glasilo da branimo položaj po svaku cenu, kako su glasila i ranija naređenja. Odluka štaba brigade da mi prvi napadnemo verovatno se zasnivala na pouzdanim podacima da će nas neprijatelj te noći sigurno napasti, pa da bismo mu time naneli osetnije gubitke.

Tokom dana, 16. januara, izvršio sam sa komandirima četa sve potrebne pripreme za očekivani okršaj naredne noći, a komesari četa i njihovi zamenici održali su kratke partijske sastanke po četama (stojeći sastanci) i ukazali na značaj ličnog primera komunista u podizanju i održavanju borbenog morala boraca, naročito novih kojima će to biti prva borba. I skojevci su održali blic-sastanke po četama, koje je organizovala drugarica Stanka Radović, sekretar bataljonskog biroa SKOJ-a.

Pripreme saniteta za očekivanu ofanzivu Nemaca izvršila je drugarica Smilja Kerkez, referent bataljonskog saniteta.

Dakle, izvršene su sve potrebne pripreme za odbijanje neprijateljske ofanzive i svaki je borac i starešina znao svoj zadatak.

Pao je mrak, 16. januara. Sneg je bio visok oko 10 cm. Kuvari su, pod zaštitom mraka, stigli iz sela Mikluševci i podelili hranu borcima. Svi su znali šta očekujemo te noći. Štapski ekonom, Ilija Bokan, ušao je u naš

bunker ćuteći. Na njegovom licu primećivala se zabrinutost. Uz hranu je doneo i pola litra rakije da se malo ugrejemo. Kuvari su otišli. Nastala je tišina koju je povremeno remetio po koji mitraljeski rafal u toj tmurnoj hladnoj noći, obavljenoj gustom maglom koja je pritiskala, snegom pokrivenu, nepreglednu sremsku ravnici. Hladnoća nam se zavlčila pod kožu. Činilo nam se da bi nam bilo toplije da Nemci već jedared počnu borbu. I nismo ih dugo čekali. Neprijateljska artiljerija počela je paljbu posle ponoći na celom frontu 5. krajiške divizije. Treći bataljon čekao je spreman. Kanonade topova i mitraljeske vatre slile su se u uragan iz kojeg se teško moglo razaznati koja oružja više biju. Brigadnu artiljeriju, koja nam je 16. januara bila dodeljena, neutralisala je nemačka artiljerija i ona nam nije mogla pružiti znatniju podršku.

Nemci su počeli u talasima da jurišaju. Na sektoru 3. bataljona uspeli smo da odbijemo dva udara Nemaca, zahvaljujući dobrim pripremanjima boraca i starešina i solidno utvrđenom položaju. Ispred našeg položaja stavljeni su bili »ježevi« bodljikave žice sa minama. Brigu su nam zadavale svetleće rakete u našoj po-

zadini, što je bio znak da je neprijateljska motorizacija prodrla u pravcu Tovarnika u kome se nalazio Štab 5. divizije. Artiljerija je pokidala takođe i telefonsku vezu sa štabom brigade. Poslali smo kurire u štab brigade sa izveštajem o trenutnoj situaciji. Oni se, međutim, nisu vratili da nam donesu novo naređenje. I na našem desnom krilu i u pozadini pojavile su se neprijateljske svetleće rakete, a malo kasnije i pozadi sredine fronta bataljona. Nikakve veze sa štabom brigade nismo imali. Vreme za radio-vezu dogovoreno je za ujutru, koliko se sećam u 6 sati. Ali, prema razvoju borbe činilo nam se da je štab brigade napustio Mikluševce u pravcu sela Tompojevci. Pojava svetlećih raketa u našoj trećoj liniji za našim leđima bio je znak isuviše ozbiljne situacije po naš bataljon. Komesar i ja shvatili smo da opkoljavanje nećemo izbeći. Naredio sam da se sva rezervna municija podeli borcima, što je odmah učinjeno. Napustili smo štapski bunker i otišli u prvu borbenu liniju. Naredili smo da i sanitet bude u prvoj borbnoj liniji. Komesar se vratio u štapski bunker da prekontroliše da li je i radio-stanica preneti i da nije još ko tamo ostao. Pošto nije niko bio u bunkeru, a udaljen je od prve borbene linije manje od sto metara, hteo je da izađe na površinu tla i osmotri razvoj situacije. Pri izlasku iz bunkera Nemci su skočili na njega i savladali ga. Zahvaljujući sopstvenoj prisebnosti i neopreznosti dvojice Nemaca, spasio se. Uskočio je u saobraćajnicu i dotrčao u prvu borbenu liniju naše odbrane. Gledali smo ga gologlava i raspasana sa njegovom kožnom torbicom u ruci. Uspeo je samo da nam kaže da su nam Nemci za leđima i da se on jedva spasao. Vremena za objašnjenje nije bilo. U tom trenutku otpočeo je treći juriš Nemaca na naš bataljon. Polazi im za rukom da upadnu u neke naše rovove na levom krilu. Naredio sam da se između rovova u koje su upali Nemci i onih koje mi držimo stave koturovi bodljikave žice koja je bila pripremljena. Sa leđa su napali drugi koji su već bili zaposei našu 3. a zatim i 2. odstupnu liniju. Nastao je pravi krkljanac i klanje. Komandovanje je prestalo. Mogao sam da kažem samo: »Koljil!«. Svaki je borac bio sebi komandant. Samo se čuo poneki metak iz pištolja. Noć je, sneg, temperatura tako

niska da se lepe prsti za cevi oružja. U pluća nam dolazi ledeni vazduh. Ali, na sve se ovo zaboravilo u ovoj klanici. Samo onaj ko se nađe u takvoj situaciji, koja se menja filmskom brzinom, može znati kakva je radost i ohrabrenje kada se čuje glas živog druga. Međusobno smo se dozivali, jer više nismo imali šta da krijemo od neprijatelja. Glas druga u tom krkljancu bio je istovremeno i orijentacija pravca našeg probijanja iz obruča.

Bila bi zaista nepravda ne spomenuti one prave junake Krajine koji su u ovoj noćnoj borbi, koja je bila pravi pokolj u trajanju od pola sata, i meni i komesaru ulivala veru u uspeh. To su, u prvom redu, komandiri naših četa Miloš Zeljković, Nikola Rodić, Ilija Rade-nović, Mitar Zivlak i Milan Ivanić. Malo je reći da su oni bili stub našeg borbenog stroja iako su iz skromnosti kasnije naš uspeh pripisivali meni i komesaru. Oni su, ne misleći na svoje glave, ličnim primerom podigli moral boraca da odole talasima neprijateljske pesadije, koja se sručila na nas kao lavina.

Većina boraca 2. i 3. čete probila se sa komesarom i zaposela našu 3. liniju odbrane, ranije pripremljenu za eventualno odstupanje. Nemci koji su nas napadali s fronta d s leđa, našli su se u našoj prednjoj liniji odbrane, koju su posedale 2. i 3. četa. Međutim, naša 1. četa zadržala se u prvoj borbenoj liniji odakle je i dalje odolevala snažnim napadima neprijatelja. Njeno povlačenje izvršeno je ujutru 17. novembra uz podršku 2. i

3. čete. Poginulo je mnogo boraca, a najviše novih i neiskusnih koji su došli kao popuna bataljona uoči samog napada Nemaca. Kada je svanulo, tek smo tada sagledali izlomljenu liniju našeg fronta, ali i veliki broj poginulih Nemaca i naših boraca. Borci su zagledali komesara koji je bio gologlav i kaljav. Ukratko nam je ispričao detalje o tome šta se te noći zbilo sa njim i, naravno, o tome su saznali borci i starešine. Brzo smo mu nabavili »titovku«, verovatno poginulog borca. Radio-vezu sa štabom brigade još nismo uspostavili. Očito je štab brigade bio u pokretu u pravcu sela Tompojevci.

Neprijateljska motorizacija kretala se cestom iz Vukovara u pravcu Tovarnika. Situacija je bila sve kritičnija za 3. bataljon jer se borba vodila u blizini naše pozadine kod sela Opatovac i Lovaš. Naše jedinice na

levom i desnom krilu 3. bataljona odstupile su i bataljon se našao u položaju potkovice, skoro potpuno opkoljen. Ujutru je Nemcima pristiglo pojačanje i oni su krenuli ponovo u napad oko 8 časova. Magla se podigla. Dan je vedar i vidljivost potpuna. Zimsko sunce ne smanjuje užasnu hladnoću koja je ovladala telima boraca poleglih po snegu. Posmatramo kako se iz kolone neprijatelja koja se kreće prema Tovarniku, izdvajaju snage kao pojačanje onima koji su nas prikovali na ovoj ravnici. Kreću u pravcu sela Mikluševci. Prizor, koji vidi svaki borac, je stravičan. Prostor između nas i neprijatelja prekriven je leševima obeju strana. U jednom trenutku naredio sam grupi boraca da se pomere napred i da zauzmu sigurniji zaklon. Niko se od njih nije javljao niti pomicao. Svi su bili mrtvi. Ipak, u celini moral boraca je bio na visini. Najviše nas je brinulo odsustvo veze bilo sa kojom našom jedinicom. Izdržali smo prvi jutarnji napad i odbili prvi juriš Nemaca. Međutim, neprijateljska vatra stalno se pojačavala da bi borba i uzajamni juriši dostigli vrhunac oko 12 časova. Upravo tada smo uspostavili radio-vezu sa štabom brigade. Naređeno nam je da se probijamo u pravcu sela Tompojevci, da će nas podržati 1. i 2. bataljon. Bilo je očigledno da neprijatelj ima nameru da nas opkoljene uništi. Mi smo, pak, rešili da se po svaku cenu probijemo u sastav brigade ili bilo koje naše jedinice.

Komesar se sa delom bataljona probijao u pravcu sela Mikluševci, a ja sam sa drugim delom odbijao napade od Sotina i tako smo izvukli bataljon iz blokade. Saopštio sam komandirima četa da ću, u cilju probijanja, ispaljivanjem rakete dati znak četama za juriš. I na znak rakete otvorena je paklena vatra sa naše strane i izvršen juriš. Pravo je čudo kako su borci tako ozebli i smrзли učinili ovakav podvig. Neprijatelj se zbunio i počeo da odstupa, ali se brzo sredio i dobio pojačanje. Stvarala se situacija slična onoj prethodne večeri. Borci su umorni, gladni i ozebli. »Crveno sunce« se polako spuštalo na horizont. Uspeli smo da se odlepimo od neprijatelja koji napada od Sotina i tako čitav bataljon koncentrišemo na uzanom prostoru za prodor. U tome krkljancu u kome se više nije znalo ko silnije napada, mašinka druga komesara postala je običan ma-

talni predmet. Nestalo mu je municije. Grupa Nemaca koja je to primetila polako mu se približavala. Drugu grupu koja mu je prilazila s leđa nije primetio. Video sam da su ga opkolili i da su se pripremali da ga vežu. U tome trenutku ispalio sam spasonosni rafal i opsovao nešto govoreći Jakšiću da je danas pravi baksuz, jer već po drugi put pada u klopku. Čutao je i dohvatio se nove mašinke i municije od poginulih Nemaca. Trenuci su dramatični i situacija se menja iz minuta u minut. Kada smo se probili i došli u sastav ostalih delova brigade, uspostavili smo liniju odbrane sela Mikluševci. U toj borbi bio sam ranjen u levu nogu i odmah otpremljen u brigadnu bolnicu. Komandu bataljona preuzeo je komesar Jovo Jakšić. Proboj iz okruženja i uspostavljanje veze sa ostalim delovima brigade delovali su na sve borce i starešine kao veliko olakšanje i ohrabrenje za dalji proboj u pravcu puta Sid — Ilok, na sektoru Sid — selo Berkasovo koji je brigada izvršila noću 17/18. januara 1945. godine.

Dragan Rodić

ODMAH NA ZADATAK

Desetak dana po mom stupanju u brigadu Nemci su probili naš položaj ispred Sotina. Imali smo veliki broj ranjenih boraca. Tako sam ja sa još jednim drugom morao da odvedem ranjene borce do sela Tompojevaca (se-
lo u blizini Mikluševaca). Kad sam se vratio u jedinicu, nisam je našao a taj položaj su bili zaposeli nemački vojnici koji su se maskirali belim mantilima pored stoga slame. Kad sam ih primetio, vratio sam se nazad, ali našu ambulantu nisam našao. Nemci su bili u selu. Pobjurili su me kao zeca. Jedva sam stigao do prve kuće. Oni su pucali iza dva ugla. Morao sam da pucam čas sa jednog, čas sa drugog ugla, kako bih ih zavarao da nisam sam. Iznad sela, sa jednog brdašca, jedan od naših boraca, koji je nosio puškomitraljez, počeo je da mi viče: »Beži prema meni, uhvatiće te živog! Počeo sam se prebacivati preko uvale i kada sam bio na domak njemu sa suprotne strane počeo je da puca »šarac« tako žestoko, da se sneg sa zemljom dizao pored mene. Čuo sam kada je ovaj drug rekao: »Čekaj, mamu ti švapsku, nećeš dugo« i kako je vatrom iz puškomi trai jeza učutkao nemačkog mitraljesca. Kada sam došao do njega, pitao sam ga iz koje je jedinice. On mi je samo rekao da je iz 5. krajiške divizije. Kako smo oba izgubili vezu sa jedinicom nastavili smo put do Tovarnika. Tu smo se rastali. Nakon dva ili tri dana jedva sam uspostavio vezu sa jedinicom u selu Ljuba. Ovo je bio moj najteži dan u životu jer je bilo teško kada nemaš veze sa jedinicom.

U našoj jedinici vladalo je veliko drugarstvo. Šalili smo se i pevali. Sećam se jednog događaja na položaju ispred Šarengrada. Pošto je naš položaj bio zaklonjen od neprijatelja, kuvari su nam mogli doneti ručak i

usred bela dana. Jednom prilikom kada su podelili ručak i pošli natrag, komandir čete Miloš Zeljković uzeo je »šarac« i opalio rafal preko njih. S obzirom da su bili plašljivi, oni su se sa kazanima ubrzo našli na zemlji, ne razmišljajući da je to mrtav ugao i da ih neprijatelj ne može da tuče. Svi smo se »kidali« od smeha.

U našoj 1. četi, 3. bataljona bio je neki puškomitraljezac Miiloje Joković, iz sela Stojnika kod Beograda. Bio je to neustrašivi borac i njegov »rušnjak«, kako je zvao svoj puškomitraljez, nikada nije imao zastoja. Pred svaki okršaj ljubio ga je kao malo dete. Navješću samo dva primera njegove neustrašivosti. Kad

smo držali položaj kod Novak-Bapske, jedne noći bio je na mrtvoj straži sa svojim pomoćnicima. Ispred nemačkog položaja bilo je minsko polje samo sa jednim prolazom. Nemci su izašli kroz prolaz i napali položaje

10. krajiške brigade. Puškomitraljezac Joković primetio je to, prošao kroz prolaz i došao Nemicima s leđa. Pošto je 10. brigada protivudarom odbila napad, Nemci su naleteli na vatru Jokovića i tako bili nabačeni na minsko polje. Kada je Jokoviću nestalo municije, on se kroz gužvu probio i vratio u jedinicu. Drugi primer. Kada je Nemačka već kapitulirala, mi smo u mestu Čemomelju presekli njihovu odstupnicu i sačekali ih u jednom tesnacu. U prvom kamionu vozio se nemački general. Pozvali smo ih da stanu i predaju se bez borbe. Drug Joković je bio u kanalu sa puškomitraljezom. Pošto kolona nije stala, Joković je skočio na put i ljutito viknuo da stanu i naslonio puškomitraljez na haubu. Tada je izašao komesar bataljona i nešto govorio na nemačkom, a više na našem jeziku, i stavio im do znanja da su opkoljeni. Tako je počelo njihovo razoružavanje.

Kao mlad čovek došao sam u jedinicu. Primetio sam da se neki ljudi naročito ističu u borbama, ali i odlaze na neke meni nepoznate sastanke. Pošao sam i ja njihovim načinom rada, odnosno borbe i jednog dana na položaju sam pozvan u jedan bunker. Tada su mi saopštili da sam predložen za SKOJ. Mojoj radosti nije bilo kraja. Eto, tako sam i ja postao skojevac.

Dragomir Kostić

NAŠA SEĆANJA NA HRABROG MILOŠA UBOVIČA

U selu Stekerovcima — Glamoč rodio se 1913. godine Miloš M. Ubović — Iliđenović. Rastao je i razvijao se u mnogočlanoj seljačkoj porodici. Bio je miran i povučen mladić. Služio je bivšu Jugoslovensku vojsku u 2. planinskom bataljONU u Ljubljani.

Sa svojim Stekerovčanima Miloš dobrovoljno stupao u ustaničku Stekerovačku četU, kojoj je komandir bio Nikola Bojinović, učesnik oktobarske revolucije. U prvim ustaničkim danima i kasnije učestvuje u borbi protiv ustaša, Italijana i četnika. Zbog svoje skromnosti i hrabrosti, pored Ilibaše i Čube, u svojoj četU i u BataljONU »Budućnost« postaje omiljen i poštovan borac.

Na dan formiranja 4. krajiške brigade, Ubović je raspoređen u 3. bataljon. Prvih dana nakon formiranja brigade postavljen je za desetara, a ujedno je bio i puškomitraljezac na »brnu«. Osobito je zapažen u borba-ma oko Bihaća, Vrhpolja, s. Čaplja, a posebno u sprečavanju Nemaca da prodru u opkoljeni Sanski Most. Na Topića brdu Nemci su 17/18. decembra 1942. pokušali proboj u Sanski Most, ali su ih dočekali delovi 3. bataljONA, 1. krajiške brigade i delovi našeg 3. bataljONA. U toj borbi Miloš se posebno istakao.

Na samom početku IV neprijateljske ofanzive u borbu je uveden i naš 3. bataljon. Naime, 29. januara 1943. godine, delovi 1. i 7. krajiške brigade i 3. bataljon naše brigade napali su Nemce u selu Ramićima u dolini Sanice. Borba je bila oštra, posebno oko nemačkih topova koje su na juriš naši borci zaplenili, ali su im Nemci poskidali zatvarače i odneli sa sobom. Neprijatelj je izvršio protivnapad. Zanesen u borbi tukući neprija-

telja iz svog »brna« nije primetio kada su se naše jedinice povukle. Tek kada je bataljon stigao ispod Pounovca, primećeno je da Miloša nema među borcima. Pretpostavljalo se da je u odstupanju poginuo. Ubović je bio opkoljen od Nemaca i ustaša, ali ga nisu uhvatili zahvaljujući njegovoj snalažljivosti. Stigao je ubrzo u sastav svoje jedinice.

Početak septembra 1943. godine prekomandovan je u 2. četvu, 2. bataljona i postavljen za komandira voda. Krajem oktobra 1943. godine brigada je uspešno prešla reku Lim, razbila četnike i zauzela varošicu Rudu. Borba je prenetu u pravcu Priboja. Da bi se gradić zauzeo bez većih žrtava, prišlo se jednoj vrsti partizanskog lukavstva. Poltkomesar bataljona Lazo Tripković, sa delovima bataljona među kojim se nalazio i vod Miloša Ubovića, ukrcao se u nekoliko teretnih zatvorenih vagona i naredio mašinovođi da krene na železničku stanicu Priboj. Voz je stigao u železničku stanicu bez borbe. Ubović je sa svojim vodom brzo napustio vagon i uputio se ka centru grada. Zarobio je jednu grupu četnika i Italijana i zaplenio veliku količinu ratne opreme. Ovim podvigom bili su oduševljeni pre svega komandir njegove čete Ilija Vašalić i politkomesar Miljkan Pucar, kao i ostali.

Pred početak VI neprijateljske ofanzive, polovinom novembra 1943. godine, brigada je vodila žestoke borbe u rejonu sela Kačevo. U jednoj dobro utvrđenoj zgradi sa svojim vodom likvidirao je oko 20 nemačkih vojnika i jednog oficira i oštetiio jedan nemački tenk. Pokazao se kao rukovodilac i u borbama u Srbiji, u periodu mart-maj 1944. godine. Povratkom iz Srbije u Crnu Goru, polovinom jula 1944. godine, postavljen je za komandira 3. čete, 2. bataljona.

Na Čakor su napadale 4. i 10. krajiška brigada. U tim borbama istakla se cela četa na čelu sa Milošem.

Za izuzetno dobre rezultate u takmičenju i za ispoljenu hrabrost u borbi on je pohvaljen od Štaba divizije, 2. avgusta 1944. godine.

Početak avgusta 1944. godine brigada je na Kopaoniku vodila borbe sa četnicima. Jednog dana, mislim da je to bilo 8. avgusta, Miloš je sa svojim kurirom pošao na izviđanje i naišao je na jednu grupu četnika

koji su se odmarali u gustoj šumi. Približili su se blizu i bacili po dve bombe, a zatim iz automata na iste otvorili vatru. Iznenadjeni i zbunjeni četnici su pobjegli. U međuvremenu je stigla i četa i nastavila da hvata razbijene četnike. U istom danu Miloševa četa je zarobila oko 100 četnika. Slične rezultate u borbi pokazao je i prilikom napada na Markovac, Mladenovac i pri oslobodjenju Beograda.

U oslobođenom Beogradu, novembra 1944. godine, prekomandovan je i postavljen za komandira 1. čete, 2. bataljona.

Miloš je ranjen tri puta, jedanput teže. Posle lečenja uvek se vraćao u svoju jedinicu. Za pokazanu hrabrost i za umešnost u rukovođenju jedinicom, odlikovan je Ordenom za hrabrost i Partizanskom zvezdom III reda. Pohvaljivan je više puta od štaba brigade i od Štaba divizije. Cesto je govorio da mu je najveća želja da oslobodjenje dočeka tamo gde neprijatelj položi oružje. Dok se brigada popunjavala i odmarala u tek oslobođenom Beogradu, Ubović se često sastajao sa svojim komšijama i pričao o skorom oslobodjenju naše zemlje i o životu posle rata.

Posle svega tri dana stupanja brigade u borbu na Sremskom frontu, 17. decembra 1944. godine, kod sela Sotina poginuo je Miloš Ubović, predvodeći svoju četu.

*Dorđe Ubović-Derkan
Spiro Višekruna*

MOJA PRVA BORBA NA SREMSKOM FRONTU

Januara 1945. godine bili su veoma hladni dani i noći kada smo održavali položaj ispred sela Mikluševaca, gde smo kao novodošli borci iz 6. ličke popunili 4. krajišku udarnu brigadu. U selu Mikluševci dobili smo raspored u 3. četu, 3. bataljona, 4. krajiške. Odmah posle rasporeda po četama dobili smo oružje i municiju, ali ne odelo i obuću. Kada smo stigli na položaj rasporedili su nas po rovovima koji su već bili spremljeni i rekli nam da je to treći položaj. Tu smo ostali 24 sata, a naredne večeri smo prešli na prvi borbeni položaj. Tu je mene i moga druga Vukašina Petrovića vodnik odveo na obezbeđenje, a do nas su bili drugovi iz pratećeg voda sa protivtenkovskom puškom. To je bila predstraža, dosta blizu neprijateljskog položaja, a zadatak nam je bio da osmatramo neprijateljski položaj. Pošto naš bunker nije bio maskiran, mi smo preko dana u više mahova bili izloženi vatri neprijateljskih snajperista. Morali smo da se čuvamo i da čekamo noć.

Kada je pala noć jedna nemačka grupa, obučena u bele mantile, došla je na oko 20 metara ispred našeg bunkera. Tada me je Petrović pitao da li je ispred nas bilo neko drvo presečeno u visini čoveka. Kada sam mu odgovorio da nije, opalila je njegova puška i čuli smo kako neko beži. Čim se to stišalo, otišli su Petrović i jedan drug iz pratećeg voda i našli jednog mrtvog nemačkog vojnika. Skinuli su mu odelo, čizme i uzeli ranac. Imao je mašinku, pištolj i nekoliko bombi od kojih je jedna bila pripremljena za dejstvo. Nakon sat, možda i više, došla je grupa Nemaca. Pošto nismo smeli da se otkrijemo, nismo otvarali vatru, a oni su pronašli

leš i povukli se. Narednog dana ogrejalo je sunce, te smo videli odakle nas je gađao snajper. Bila je to jedna kamara slame. Isti snajper ranio je u nogu vodnika kada je hteo da nas obide.

Trećeg jutra, kada je ponovo ogrejalo sunce, video se odsjaj sa neprijateljskog oružja. Naš nišandžija opali iz protivtenkovske puške jedan zapaljivi metak i kamara slame se zapalila. Tako se otarasismo neprijateljskog snajpera.

Odmah naredne noći, oko 2 časa, sasvim slučajno naiđu na nas kuvari. Ovi iz pratećeg voda ih zaustave. Bili su zalutali u magli. Mi smo bili gladni, jer nismo dugo dobij ali hranu i dobro smo se najeli neslanog pasulja sa svinjetinom. Kuvari su javili četi gde se nalazimo, pa su došli komandir čete i komesar te nas do jutra povuku sa tog položaja. Kada smo došli u sastav čete, raspoređeni smo u bunker koji je za nas bio kao kuća od tvrdog materijala i tu smo bili pošteđeni pošto je bila pripremana ofanziva za 17. januar. Sa naše strane vršene su pripreme, kopani su rovovi, po danu su radili i seljaci i to je bio verovatno lažni položaj. Bore skoro i nije bilo. Međutim, iznenada je odnekud neprijateljski mitraljez opalio i moj drug Vukašin Petrović je poginuo. To zatišje trajalo je do 17. januara kada su oko 2 sata posle pola noći počeli artiljerija i bacači da tuku naš lažni položaj i tako je to trajalo sve do 4 sata ujutru. Kada je artiljerija prestala neprijatelj se privukao do našeg položaja. Naređeno je da se ne puca bez komande, tj. dok Nemci ne dođu na usta cevi. Onda se prolomio njihov uzvik i otpočela je njihova pešadija da dejstvuje. Kada su se sasvim približili, pala je komanda: »Pali!« i na neprijatelja se sručio pravi pljusak mitraljesko-puščane vatre, a bačene su i bombe. On se na čistini, bez rovova i zaklona, dosta proredio i neko vreme kolebao. Stvorio se metež, ali ubrzo su naišle nove snage i izvršile jak pritisak. Mi smo se povukli na novi položaj i opet ih dobro dočekali. Zatim smo se iznenada našli uklinjemi, jer prva brigada nije održala položaj. Onda smo se ispravili, došli ispred Tompojevaca gde smo napravili zamku neprijatelju koji je nadirao iz šume niz jednu dolinu. Na levoj strani jaruge nalazila se četa 1. jugoslovenske brigade,

a na desnoj strani bila je naša četa. Tu je sačekana njihova jedinica i napadnuta sa obe strane. Lično je komandir Milan Jeličić došao do mene i uzeo dve bombe koje je bacio na Nemce. Tada se videla sva njihova nemogućnost, te je komandovan protivnapad. Pritekao sam u pomoć jednom našem mitraljescu koji je ranjen kroz obe noge. Nismo ga povukli ni desetak metara kad rani i mene eksplozivni metak u levu potkolenicu. Ja pokušam da stanem na nogu, ali ona me izdaje, a ja nisam znao šta se desilo, jer noga mi je bila nakvašena i promrzla. Tek kada sam video mlaz krvi shvatio sam da sam ranjen. Kao ranjenik lećio sam se u Indiji, Jagodini i Paraćinu do 17. aprila 1945. godine.

Veseliti Nikolić

BORBENI LIK MARKA TRTICA

Marko Trtić rođen je 1915. godine u selu Preocu. On, majka i još dva brata živeli su sa stricem. Otac mu je poginuo na Solunskom frontu kao dobrovoljac. Sam je naučio da čita i piše. U svojoj ranoj mladosti postao je dobar seoski majstor.

U prvim danima ustanka stupa u gerilsku četvu svoga sela. Kasnije dobrovoljno stupa u 3. šatorsku, a potom u Udarnu četvu Bataljona »Budućnost«. Na dan formiranja 4. krajiške brigade Marko stupa u 2. četvu, 2. bataljona.

U borbi je bio snalažljiv i hladnokrvan i zato su mu često postavljeni specijalni zadaci. Jedanaestog decembra 1942. godine 1. i 2. četa 2. bataljona u jednom snažnom jurišu upale su u Sanski Most i zauzele utvrđenja oko škole, a potom školu i žandarmerijsku stanicu. On je kroz prozore žandarmerijske stanice vešto i precizno ubacivao ručne bombe i na taj način mnogo doprineo da se ovo ustaško uporište brzo savlada.

Istog dana ustaše su iz Sasine ugrozile naše zaleđe. Zbog toga je naređeno da se iz grada pravovremeno povuku 1. i 2. četa, pošto im je pretila opasnost da ih neprijatelj opkoli. Čete su se postepeno izvlačile. Marko je poslednji odstupao, štiteći svoje drugove. Izvlačeći se iz grada, 2. četa je nakratko zastala na periferiji, čekajući izvlačenje njene zaštitnice. Zaštitnica je ubrzo stigla, ali Marka nije bilo. On je kasnije pristigao četvu i brzo ušao u njenu kolonu. Drugovi su ga pitali gde se zadržao, a on je odgovorio da je morao sačekati nekog ustaškog puškomitraljesca, koji ga je u stopu

pratio da ga likvidira. Zbog ovog dosta riskantnog postupka bio je prekoren od komandira čete i ostalih boraca.

Januara 1943. godine brigada je na Manjači razbila jednu veću grupu četnika u čemu se istakao 2. bataljon, a posebno njegova 2. četa. Najviše četnika zarobila je desetina Miladina Budiše. U toj borbi Trtić je ispoljio veliku hrabrost i spremnost u hvatanju i zarobljavanju četnika. Marko se istakao i u borbama na Pounovcu. U martu 1943. godine postao je član KPJ. To je za njega bila još veća obaveza i odgovornost. Početkom septembra 1943. godine primio je dužnost komandira desetine.

Krajem marta 1944. godine grupa divizija čini pokušaj da preko Ibra prodre u južnu Srbiju. U to vreme 2. četa, 2. bataljona nalazila se u selu Vionici, zaselak Perišići i držala položaje prema Bugarima koji su se nalazili oko reke Studenice. Sa svojom desetinom Marko se nalazio na predstraži u blizini bugarskih položaja. Bugari su često predstražu napadali i uznemiravali.

Noću 14/15. oktobra 1944. godine jedinice brigade stigle su kod Malog Mokrog Luga, nedaleko od Zvezdare. Sa kratkim zastankom odmah su prešle u napad na predviđenom pravcu. Druga četa 2. bataljona u jednom snažnom naletu na svom pravcu probila je prvu dobro utvrđenu liniju i stigla na oko 150 metara blizu jednog nemačkog teškog topa. Tu je četa za kratko zastala. Nalazio sam se između 1. i 2. voda. Marko mi je prišao i predložio da on sa svojim vodom izvrši napad na Nemce koji su branili top. Dozvolio sam mu i on je za nekoliko minuta savladao otpor Nemaca i našao se kod dobro branjenog topa. Čestitao sam mu na postignutom uspehu.

Avgusta 1944. godine imenovan je za komandira voda, umesto Save Banjca koji je upućen u srpske jedinice, a novembra iste godine određen je za komandira 2. čete, 2. bataljona umesto Branka Čakarmiša, koji je upućen u Gardijsku četvu Vrhovnog štaba. Tada je četa brojala oko 120 boraca. Bili su mahom iz Beograda i Šumadije. Marko je nastojao da te mlade i neobučene borce osposobi u rukovanju oružjem i veštini ratovanja.

Pred samu zoru, 17. januara 1945. godine, udružene neprijateljske snage pokušale su da razbiju jedinice 1. armije i da povrate izgubljenu teritoriju sve do Beograda. Svoje glavne snage oni su usmerili na brigade 5. divizije. Borba je bila vrlo žestoka sa obostranim velikim gubicima. Na čelu 2. čete severozapadno od sela Sotina poginuo je Marko Trtić, omiljeni borac i rukovodilac.

Špiro Višekruna

DUŠAN ČUBIĆ-ČUBO

Dušana Cubica — Čubu upoznao sam prilikom formiranja 4. krajiške brigade i bio sa njim do njegove pogibije. Rođen je 1919. godine u selu Stekerovci, Glamoč. Bio je zemljoradnik. U NOB-u je bio od prvog dana. Član KPJ je od marta 1942. godine.

Za vreme ustaškog terora Cubo se nalazio u Stekerovcima, gde se sastajao sa svojim drugovima, upozoravajući ih da se sklanjaju i čuvaju od ustaša. Čim su počele pripreme za oružanu borbu, odmah je pristupio radu. Zajedno sa svojim bratom Mirkom odlazi u šume kod Mliništa.

Prvi napad i prva borba bila je na Mliništu, a potom dizanje železničke pruge Drvar — Jajce. Po zauzimanju Mliništa, ustaše dolaze od Jajca. Tu Cubo sa svojim borcima dočekuje ustaše, uništavaju lokomotivu i jedan vagon i ubijaju nekoliko ustaša. Kada smo u četvrtoj ofanzivi nailazili na Mlinište, Cubo nam je pokazivao mesto njihove prve akcije.

Dolaskom Italijana u Glamoč i na Mlinište, septembra 1941. godine, Čubo se sa svojim vodom povukao u planine. Oženjeni i oni koji su bili vezani za roditelje vratili su se svojim kućama. U šumi i u blizini svojih sela bili su aktivni i oprezni jer su se Italijani kretali cestom Glamoč — Mlinište. Tamo su se javile i prve izdajice i saradnici okupatora, pa se pristupilo raskrinkavanju istih po selima. U Čubinom selu nije bilo izdajica, pa je tako njegovo selo ostalo jedinstveno i učestvovalo u NOB-u od prvog dana. U ovo smo se uverili kad se brigada vratila sa proboja na Šatoru i IV neprijateljskoj ofanzivi. Brigada je u njegovom selu primlje-

na veoma srdačno, nahranjena i odmarala se dva dana. Ćubin otac Trivun preveo je brigadu od Glamočkog polja do Vrbljana u okolinu Ključa.

Krajem leta 1942. godine, kada je formirana 4. krajiška brigada, došao je sa svojom četom i ušao u sastav 3. bataljona kao komandir 1. čete. Na toj dužnosti pokazao se kao veoma umešan rukovodilac. Njegova četa je u borbama protiv četnika oko Bosanskog Grahova postizala zapažene rezultate i tako svojom borbenošću kroz rat držala sa pravom zvanje prva četa.

U oktobru 1942. godine bataljon je napadao na ustaše oko Bihaća. Prilikom napada na Golubić blizu Bihaća Ćubo je ušao sa četom u njega i vodio prve ulične borbe. Borba za svaku kuću b)Ma je žestoka jer su ustaše i domobrani davali žilav otpor. Njegova četa se morala povući iz tog dela grada jer su ustašama pristigla pojačanja. Ćubo je sa svojom četom zarobio šest domobrana i dvojicu ustaša. Ubijeno je na ulicama oko 30 neprijateljskih vojnika i zaplenjene četiri puške i jedan sanduk bombi. Golubić je delimično spaljen.

Na Medenom polju kod Bosanskog Petrovca, 10. aprila 1943. godine 3. bataljon je vodio najžešću borbu sa Nemcima. Tu je Ćubina četa odnela značajnu pobedu nad dosta nadmoćnijim neprijateljem. Njegova četa imala je jednog poginulog i tri ranjena borca, a ubila je desetinu Nemaca. Tako je njegova četa sa ostalima ubila oko 100 Nemaca, 16 zarobila, zaplenila 7 »šaraca«, 8000 metaka i mnogo druge opreme.

Dana 25. aprila u 23 časa 4. krajiška brigada napala je Glamoč, a 3. bataljon ušao je u grad među prvima. Ćubo je dobro poznao grad i njegove ulice, pa je prvi sa svojom četom upao do pola grada neopažen od neprijatelja. Razvila se žestoka borba. Ćubo sa svojom četom osvojio je jedan deo grada. Sutradan, neprijatelju je stiglo pojačanje i mi smo ga morali napustiti. Ćuba ne veruje da mora to učiniti, pa ga komandant bataljona Vicuka Bodiroža ohrabruje rečima: »Ćubo, tako mora biti. Oslobodićemo drugi put Glamoč«. Posle toga sa Ćubom sam bio u štabu bataljona, li on je stalno pominjao taj neuspeh.

Napad na Gornji Vakuf izvršen je noću 3/4. avgusta, a 3. bataljon je vršio napad sa severne strane ces-

tom koja vodi od Travnika ka Gornjem Vakufu. Cubo, kao zamenik komandanta bataljona, ide u napad u glavnom pravcu sa komandrom 1. čete Gojkom Injcom. Ide sa puno poverenja u četvu i njenog komandira, jer je tu četvu voleo iznad svega i sa njom imao nebrojene uspehe. Sa četama vodi ulične borbe, osvaja kuću po kuću, odakle neprijatelj daje otpor. Prilikom osvajanja kotarske ispostave neprijatelj se pojavljuje od železničke stanice, gde moj vod odoleva neprijatelju. Do nas stiže i Cubo te se borba vodi prsa u prsa. Jedan deo domobrana smo zarobili, a ostali su pobjegli prema Bugojnu. Cubo, sada, sa drugom omladinskom četom, vodi ulične borbe oko pošte. Zauzimaju je, onda osvajaju železničku stanicu i magacin. Cubo iz stanice zove Bugojno odakle se javlja šef stanice i nastaje razgovor i prepirka. Čujem kad Cubo kaže: »Doći ćemo mi i tamo«. Ubijeno je mnogo neprijateljskih vojnika, zarobljen veći broj domobrana, mnogo opreme i drugog materijala. Naši gubici su bili neznatni.

Napad na Bugojno izveden je 22. avgusta 1943. godine. Tada se setih Ćubinog razgovora telefonom sa ustašama, koji je vodio iz Gornjeg Vakufa. Za ustaše Bugojno je bilo značajno uporište. Četvrta i 3. krajiška brigada napadaju Bugojno. Treći bataljon naše brigade ima zadatak da prvi uđe u Bugojno. Ćubo u stroju 1. čete ulazi u Bugojno, brzo se probija do centra. Komandir čete upada u crkvu i zvoni na zvona. Cubo ide od četo do čete i sa njima osvaja kuće i ulice i veći deo južnog dela grada je oslobođen. U centru je jako uporište kotarskog stožerstva. Ćubo i Injac vesto vode čete, dejuju bombashi i upad u dobro branjenu zgradu uspeva pre podne. I tu su došle do izražaja Cubine spretnosti u uličnim borbama.

Četvrta krajiška brigada, 13/14. septembra 1944. godine, otvorila je minobacačku vatru na Užice i tukla ga oko 30 minuta, a u tom vremenu su i 2. i 3. bataljon preko sela Ponikve i Tatinaca prišla do prvih kuća grada. Komandant 3. bataljona Dušan Ćubić — Ćubo izdaje kratko i jasno naređenje komandirima četa za napad: Dušan Jarić sa 1. četom, glavni pravac taj, Pero Tomić sa 3. četom udesno, pravac taj od 1. čete, Mirko Šobot sa 2. četom pozadi i napred pravo u centar grada. »Evo

vam po jedan vodič. Uzmite ih. Oni su sigurni ljudi i borci su iz pokreta i ovoga mesta« — kaže nam on. Kreće se u grad. Borba se vodi ulicama i za svaku kuću, progone se slabije neprijateljske snage. Cubo vodi uspešno bataljon i poziva poimenično komandire — Dušana i Peru napred. Evo nas u centru. Nailazimo na neprijateljske kamione u centru Užica, jer pristižu i parkiraju se. Uništavamo ih pucajući u rezervoare kamiona. Iznenađujemo pristiglu »Princ Eugen« diviziju koja stiže u grad od Višegrada. Pristigle snage neprijatelja, što kamionima, što peške, napadaju naš borbeni poredak sa još većom žestinom i ubacuju pristigle snage. Cubo naređuje komandirima 1. i 3. čete da se odvoje postepenom borbom, jer je neprijatelj nadmoćniji i zaobilazi naše bokove. Zato 2. četu postavlja i on sa njom ide u poprečne ulice, dok se čete prve borbene linije povuku. Druga četa uspešno zadržava neprijateljske nadmoćnije snage. Tako 3. bataljon, iz nama mnogo poznatog i čuvenog Užica, odstupa jer su delovi 1. i 10. krajiške brigade zakasnili da napadnu na Užice.

Nadimak Beograda, 19. septembra 1944. godine, brigada dobija zadatak da oslobodi Arandelovac. Treći bataljon trebalo je da prođe brdima pored Orašca i da napadne Arandelovac sa istočne strane, sa kote »Preseka«. Taj put smo brzo prešli. Cubo, kao komandant bataljona, veoma kratko izdaje četama naređenje, tako da moja četa zajedno sa prvom ide u centar. Otpoče napad, borbe se vode na sve strane, neprijatelj je iznenađen, ulazimo u ulice grada i osvajamo deo po deo. Cubo kao iskusan borac u gradskim borbama bodri borce, poziva komandire i usmerava ih. Zahvaljujući njegovom iskustvu, Arandelovac je veoma brzo pao. Po ulicama ovoga veoma lepog grada, ležalo je na desetine mrtvih neprijateljskih vojnika. Na našoj strani samo jedan poginuo i dva lakše ranjena borca.

Polazi se ka Beogradu. Uz put se vode manje borbe sa Nemcima. Cilj je što pre stići u Beograd. Radost boraca je velika i uz put srećemo i Crvenu armiju koja, takođe, napreduje ka Beogradu. U oduševljenju Cubo mi se obratio: »Pero, može li sada neko da nam stane na put? Dosta je bilo nemačkih ofanziva. To nama sada pripada.«

Na dan 14. oktobra 1944. godine, kasno uveče, ulazimo u Beograd preko Malog Mokrog Luga. Vode se borbe u gradu, sve plamti, pucjava ne jenjava, brzo prodiremo u grad. U borbenom poretku osvajamo ulicu po ulicu, gonimo Nemce. Gde koja četa zastane u borbi tu je Cubo. U svanuće izlazimo na današnji Bulevar revolucije, uz brzo napredovanje prolazimo Cvetkovu mehanu i Vukov spomenik.

Sledećeg dana, u rano jutro, uz borbu nastupamo ispod Tašmajdana, današnjom ulicom Ive Lole Ribara u kojoj neprijatelj daje žilav otpor. Cubo daje komandirima četa Jariću i Rodiću vodiče i naređuje da se ide prema Palilulskoj pijaci. Meni je rekao da izvršim napad i zauzmem Radio-stanicu Beograd. Cuba je kao komandant bataljona usmerio svoj bataljon pravo na električnu centralu. Tu Nemci pružaju žilav otpor, bore se i brane svaku zgradu. Cubo koordinira borbu sa crvenoarmejcima koji stigoše Dunavom. Električna centrala je zauzeta, 22 Nemoa su ubijena i desetak zarobljeno. Naša dva borca su teže ranjena. Električnu centralu predajemo na čuvanje civilima, članovima fronta. Odatle, 16. oktobra, krenuli smo ka Cvetkovoju mehani, jer su Nemci prodrli od Smedereva. Tada je Cubo i odlikovan Partizanskom zvezdom prvog reda sa zlatnim vencem.

Kapetan Dušan Cubić Cubo, komandant 3. bataljona, odlikovan je najvišim odličjem, Ordenom narodnog heroja. Poginuo je 27. februara 1945. godine na Sremskom frontu. Na sahrani su bili svi njegovi drugovi iz slavnih borbi i sahranili ga uz najveće počasti. Nije bilo druga koji nad njegovim grobom nije pustio suzu. Setih se na grobu i događaja iz 1943. godine. Bilo je to krajem decembra. Bio sam u štabu bataljona kod Prijepolja kada je stigla vest sa položaja da je Ćubin brat Mirko poginuo. Cubo je stajao uspravno, bakarne boje lica na kome se pojavljuju grčevi mržnje prema Nemcima. Ne pušta suzu, već podnosi bol. Rat je...

Pero Tomić

ANKA KECMAN, PRVA ŽENA TENKISTA

U Ankinom Driniću zajedničko je bilo za sve porodice da imaju mnogo dece. Školâ nije bilo u mnogim selima, pa je u tom kraju bila retkost da sva djeca završe četiri razreda osnovne škole. Ako je koga »zaobišla« škola, onda je, po pravilu, zaobilazila žensku djecu. U pravnom poretku stare Jugoslavije ništa nije bilo na sitrani ženskog roda. Žena je bila lišena i nasleđa imovine. Zbog toga je bio običaj da roditelji udaju ćerku za bogata momka, pri čemu se ona uopšte nije pitala o izboru budućeg muža.

Možda je u Ankinjoj naglašenoj želji, da postigne u ratu ono što nije mogla pre rata u svom Driniću, bio nepresušni izvor snage da prebrodi sve što joj je rat nametnuo.

Nepismena omladinka odmah se u ustanku odazvala pozivu KPJ i u omladinskoj organizaciji izvršavala sve šta joj je u zadatak stavljeno. Išla je na žetvu letine 1942. godine u Saničku dolinu. Ubrzo je postala ratnik-borac 4. brigade. Kao težak ranjenik stigla je na lečenje u Italiju. Oporavila se i opet pozelela da bude borac, ali malo neobičan za drugarice. Želela je da savlada još nešto više. Posle srpa u žetvi letine i previjanja ranjenika u brigadi, želela je i uspjela da nauči kako se upravlja tenkom. Eto, po tome se Anka razlikuje od svih drugarica, učesnika u narodnooslobodilačkoj borbi. Jedina je postala tenkista i mitraljezac u tenkovskoj brigadi. U 1. tenkovskoj brigadi učestvovala je u oslobađanju mnogih mesta: Mostara, Čapljine i, na kraju, u oslobađanju Trsta.

U borbi za Čapljinu, februara 1945. godin?, ponovo je ranjena. Evo i nekoliko rečenica druga Nike Kunstovića iz njenog bataljona pred borbu na Čapljinu, koji je objavljen u listu 1. tenkovske brigade JA br. 2, februar-mart 1945. godine:

»Drugarica Anka, mitraljezac na tenku komande čete, pjevala je čisteći svoj mitraljez, sa kojeg su se jasno i lijepo odbijali sunčani zraci...

Prišao sam joj i upitao je više iz šale: »Šta je, Anka, ti kao da se spremaš?« A ona mi veselo odgovori: »Ja sam uvijek spremna, a naročito sada, jer čujem da bi Švabe htjele ovamo, ali daćemo im...«

Uskoro zatim 1. četa 1. bataljona krenula je da zamjeni drugu skupinu tenkova koji su bili naprijed u borbi. U prvom tenku bila je i drugarica Anka, mitraljezac. Borba koju je toliko željela bila je pred njom. . .

Predveče, istoga dana, našao sam je u bolnici sa jakim opekotinama po tijelu. . .

»Išli smo prema mostu« počela je da mi priča, »a kad smo stigli na most, čula sam kako tuku neprijateljska zrna o naš tenk, učestano kao dobovanje kiše o prozorsko okno. Otvorila sam vatru iz mitraljeza, i vidjela ih kako bježe i padaju kao pokošeni, dok je tenk sve brže jurio naprijed. . .

Najednom, obasja me nekakva svjetlost. . . Našla sam se van tenka na zemlji. Postade mi u trenutku jasno: »Tenk je naišao na minu! Kako li je drugovima?« pomislim. Obazrem se i ugledam komandira i artiljerca kako bacaju bombe. Šofer Šuligoj bio je još u tenku sav obliven krvlju. Htjela sam da ga izvučem, ali nisam mogla, bila sam preslaba. Bio je bez svijesti sa razmrskanim nogama. U tom i drugi tenk, koji je bio kraj nas, i koji nas je štitio, pogodi protukolac. Neprijatelj je počeo da nam se privlači, zrna su zviždala kraj nas. Bombi je nestalo. Bez oružja, bez ikakve mogućnosti za odbranu, nije nam ostalo ništa drugo no da se povučemo. Kada sam se vratila na drugu stranu mosta, previli su me i doveli ovdje. . .«

Dva dana kasnije Čapljina je bila oslobođena. Prvo što sam vidio, kada sam prelazio preko Neretve, bio je tenk koji je tek virio iz vode. Na mostu ležao je mrtvi Šuligoj, koga su zvijeri u ljudskoj koži svega izbole noževima.

Hrabroga druga smo dostojno sahranili, a njegov tenk smo popravili i nazvali »Osvetnik«. . .

Draginja Lukač Višekruna

ARTILJERIJSKI KURS

Poslije oslobođenja Beograda jedinice 5. krajiške udarne divizije bile su naoružane modernim sovjetskim naoružanjem. Da bi starešine i borci znali rukovati tim naoružanjem, pristupilo se obuci. Tako je Štab 5. krajiške divizije organizovao artiljerijski kurs u selu Novak-Bapska na Sremskom frontu. Artiljerijski kurs je održan u prostorijama osnovne škole. Na kursu je bilo 25 slušalaca-starešina, koji su poslani iz svih brigada. Kurs je trajao 15 dana. To je bilo u februaru i martu 1945. godine. Na ovom kursu bili su nastavnici iz sastava artiljerijske brigade.

Starešine koje su poslane na ovaj artiljerijski kurs bili su pretežno mladići. Slabo smo poznavali artiljeriju, avijaciju i tenkovska dejstva, kao i teoriju gađanja. To su bile starešine većinom sa četiri razreda osnovne škole. Bilo je i samoukih. Manji broj imao je malu maturu, dok je bio samo jedan sa srednjom školom. Ovakva struktura nije davala garancije da će postići odgovarajuće uspjehe. To su naši rukovodioci znali, ali su bili ubj edeni, s obzirom na našu disciplinu i upornost, da ćemo postići uspjehe.

U jednoj većoj učionici bila su očigledna sredstva za nastavu. Svaki slušalac imao je svoju klupu. Na ovom kursu prvo predavanje nam je održao komandant artiljerijske brigade, a drugo poručnik iz divizionu teških minobacača 120 mm. Tako su se redali i ostali nastavnici.

U početku smo osjetili težinu nastave. Najteža nam je bila teorija gađanja iz artiljerijskih oruđa. Nije nam bila laka ni topografija, taktika, poznavanje bojnih

otrova i slični predmeti. Kada smo učili teoriju gađanja iz artiljerijskih oruđa, nismo imali topova kao očigledno sredstvo, što je bio veliki propust. Topovi su bili na položaju. Ubrzo smo konsultovali da nam je teže učiti na ovom kursu nego ratovati u rovovima. Nismo imali dovoljno olovaka, tekâ i drugog pribora. Udžbenika nismo imali, pa smo morali sve pamti za vrijeme predavanja.

Za vrijeme slobodnog učenja i ponavljanja gradiva bili smo raspoređeni po grupama. Onaj koji je najbolje shvatao nastavu bio je vođa kružoka (grupe). Dani su brzo prolazili. Bez obzira na teške uslove, mi smo se zalagali koliko smo mogli.

Protjeklo je više od pola kursa a nastavnici su i dalje predavali. Mi smo dobili dojam da nas neće ni pitati iz pređenog gradiva. Kasnije smo obavješteni da ćemo imati na kraju ispite iz cjelokupnog gradiva. Tada smo tek prionuli na učenje.

Nastavnici su prešli predviđeni program rada. Počeli su ispitivati. Mi smo ponavljali pređeno gradivo pojedinačno i u kružocima. Za nekoliko dana propitani su svi slušaoci kursa i ocijenjeni tekstualno, i to: »Savladao predviđeno gradivo« ili »Nije savladao određeno gradivo«. Saopšteno nam je da neće biti drugih ispita na koncu kursa sem ovih pitanja koje smo dobili u toku kursa.

Već na koncu artiljerijskog kursa saopšteno nam je da će se zadnjeg dana kursa izvršiti bojevo gađanje iz teških minobacača 120 mm. Bilo nam je veoma drago što ćemo imati priliku da pokažemo šta smo naučili. Ispred osnovne škole postrojili smo se i krenuli. Stigli smo na vatreni položaj baterije koja je bila ukopana i dobro maskirana prirodnim i vještačkim sredstvima. Posluga sa minobacača nalazila se u skloništima na odmoru, izuzev osmatrača i dežurnih. Tada je komandir baterije komandovao bateriji po vodovima i odeljenjima: »K' oruđu! Borci su izašli u najvećoj brzini iz skloništa na komandu komandira baterije, komandira vodova i desetina. Zauzeli su svoja mjesta kod minobacača i čekali dalju komandu.

Komandir baterije je došao pred naš stroj i saopštio nam da ćemo mi, kursisti biti posmatrači za vrije-

me vršenja bojevog gađanja i da dobro pazimo. Bojevo gađanje je vršeno na žive ciljeve na samom frontu. Kada je sve završeno na gađanju, mi smo se vratili u selo Novak-Bapska zajedno sa nastavnikom. Poslije ručka nam je saopšteno da je artiljerijski kurs završen zaključno sa izvršenim bojevim gađanjem. Svaki je kursista dobio svoju pismenu tekstualnu ocjenu, koja je bila u koverti zapečaćena. Ova koverta morala se predati u štab bataljona po povratku sa kursa.

Niko Boroja

RATNOM DRUGU — S POŠTOVANJEM

Trivo (Mile) Adamović rođen je 1912. godine u selu Zalin, opština Bosanska Krupa. Potiče iz siromašne seoske porodice. Još kao dete ostao je bez majke. Prihodi siromašnog očevog imanja nisu obezbeđivali elementarne potrebe mnogobrojne porodice. Trivo kao mladić odlazi »u svet« tražeći posla. Veoma brzo se priključuje radničkom pokretu i postaje član radničkog sindikata. Jedan je od organizatora štrajka šumskih radnika 1938/39. godine u firmi »Gutman« kod Našica koji je uspešno završen. Odvodio je ljude svoga kraja na rad i učlanjivao ih u sindikalne organizacije. Najviše je radio kao šumski radnik, a neposredno pred rat kao rudar rudnika boksita u Suvajli.

Kapitulacija bivše Jugoslovenske vojske zatekla ga je na mađarskoj granici. Uspešno je izbegao zarobljeničvo i vratio se u rodno mesto. U pozivu KPJ na ustanak 1941. godine, Trivo je prepoznao glas svoje Partije i odazvao se, stupajući u prve ustaničke redove. Bio je jedan od organizatora ustanka u svom kraju. Ubrzo postaje član KPJ i vojni starešina. Predvodi jednu grupu ljudi u napadu na neprijateljski garnizon u Bosanskoj Krupi. Posle razbijanja ustaničkih položaja prema Krupi, povlači se u šumu Krš iznad Rupa i tu okuplja grupu ustanika i formira tri desetine. Sa svojom grupom, u sadejstvu sa grupom ustanika iz Benkovca, sačekuje ustaše na cesti Arapuša — Krupa.

Ponovnim uspostavljanjem ustaničkog položaja prema Bosanskoj Krupi, Trivo je komandir čete svoga sela. U sadejstvu sa drugim ustaničkim selima, uspešno odbija sve napade neprijatelja na slobodnu teritoriju.

U jesen 1941. godine učestvuje u napadu na Buđim-
lić Japru, a potom u blokadi iste. Posle zauzimanja
Budimlić Japre, februara 1942. godine, vraća se u 1.
četu, 2. bataljona, 1. krajiškog odreda i postaje ko-
mandir voda.

U napadu na Bosansku Krupu, 19. juna 1942. go-
dine, sa svojim vodom prelazi Krušnički most i u sa-
dejstvu sa 2. vodom, 1. čete zauzimaju Hum, pri če-
mu su zaplenili brdski top, teški mitraljez i drugi rat-
ni materijal. Osim toga, zarobili su ustaškog satnika
i nekoliko ustaša.

U toku borbi za oslobođenje Bihaća, početkom no-
vembra 1942. godine, ranjen je komandir čete Boško
Durašinović a Trivo odmah preuzima komandu. U toku
1942. godine sa četom postiže velike uspehe u borba-
ma na Novsko j planini, Zmijskoj glavi itd. Kao isku-
san borac i rukovodilac često je dobijao najodgovor-
nije zadatke. Posebno se ističe u borbama oko San-
skog Mosta i za sam grad.

U toku IV neprijateljske ofanzive, 1943. godine,
neprijatelju nanosi velike gubitke u borbama na tere-
nu Podgrmeča. Trivina snalažljivost dolazi do punog
izražaja kada je ispalio crvenu raketu prema neprija-
teljskim položajima dovodeći nemačke pilote u zablu-
du, tako da su bombardovali svoje položaje i naneli
sami sebi velike gubitke.

Prvog marta 1943. u rejonu suvajske škole, sa če-
tom sačekuje u zasedi motorizovanu nemačku kolonu
koja je imala osam kamiona, jedna oklopna kola, jed-
na putnička kola i jedan motocikl. U toj borbi ubije-
no je 57 i zarobljeno 23 nemačka vojnika, među koji-
ma i jedan oficir. Zaplenjena je sva motorizacija, je-
dan teški mitraljez, šest puškomitraljeza, 32 puške i
veća količina opreme i sanitetskog materijala.

U napadu na Bugojno, 1943. godine, Trivina četa
u sadejstvu sa 3. četom, 2. bataljona dobija specijalni
zadatak da uništi električnu centralu. Tom prilikom
je zarobljeno 38 ustaša.

Veštini i umešnim rukovođenjem postizao je do-
bre rezultate uz neznatne žrtve svoje jedinice. Nije
podnosio nedisciplinu i cenio je uredne, borbene i ne-
ustrašive borce. Međutim, iako je bio disciplinovan i

strog starešina, on je uživao veliki ugled kod boraca i rukovodilaca, jer je bio pravičan, veoma hrabar i kao čovek svakome blizak. U neposrednoj borbi hrabrio je borce, nalazeći se čas na jednom, čas na drugom kraju borbenog streljačkog stroja. Imao je veru u svoje borce i starešine. Svojim umešnim rukovođenjem i svojom hrabrošću podizao je moralnu i borbenu snagu svojih boraca. Kao vojnik i rukovodilac posedovao je visoke vojničke kvalitete.

Septembra 1943. godine 2. bataljon 6. krajiške brigade prelazi u sastav 4. krajiške brigade a Trivo postaje zamenik komandanta a potom i komandant 4. bataljona. Predvođen novim komandantom 4. bataljon postiže značajne rezultate u borbi za oslobođenje Nove Varoši, 27. novembra 1943. godine, kao i u zaštiti prilikom povlačenja divizijske bolnice, koja se kretala od Rudog prema Višegradu.

Od 15. do 25. decembra 1943. godine vođene su teške borbe sa daleko nadmoćnijim neprijateljskim snagama u području od Rogatice do Vareša. Brzim odlukama, veštım manevrima i maksimalno koristeći konfiguraciju zemljišta, Trivin bataljon sa minimalnim gubicima nanosi neprijatelju teške udarce.

Jula meseca 1944. godine 4. krajiška brigada izvršila je napad na Čakor. Izvršavajući postavljeni zadatak, kao komandant 4. bataljona, Trivo vrši raspored jedinica. Prema tom rasporedu on lično ide sa 1. četom u kojoj formira bombašku grupu i sa njom se probija u neprijateljski sistem odbrane, zauzima deo rovova i probija se do komande odbrane prevoja Čakor. Tu je zarobio iznenađenog komandanta i ceo njegov štab, kao i veći broj Nemaca i pripadnika »Sken-der-beg« divizije.

Tri vina veština rukovođenja je došla do izražaja i pri napadu i oslobađanju Ivanjice. U oslobođenoj Ivanjici Adamović je održao govor narodu. Posle njegovog govora u sastav 4. bataljona stupa veći broj mladića.

Četvrti bataljon je učestvovao i u borbi na Koponiku, razbijajući glavninu četničkih korpusa Keserovića i Kalabića.

Septembra 1944. godine, u borbi za oslobođenje Arandelovca, 4. bataljon se nalazio na glavnom pravcu napada brigade. Najjači otpor je pružan iz hotela »Šumadija« i ostalih objekata oko njega. Tu je bio komandant četničkog korpusa Nikola Kalabić sa neposrednom pratnjom. Za likvidaciju tog utvrđenja Adamović je formirao minersku i bombašku grupu i tako likvidirao glavno uporište, a time i odbranu Arandelovca. Zarobljena je veća grupa četnika i arhiva Kalabićevog korpusa.

Po razbijanju četničkih snaga kod Arandelovca Štab 4. krajiške brigade naređuje Trivo da krene sa bataljonom u širi rejon Kosmaja, da uspostavi vezu sa Kosmajskim partizanskim odredom.

Po oslobođenju Mladenovca, bataljon učestvuje u oslobađanju Beograda, zajedno sa ruskim tenkovskim jedinicama. Bataljon je imao zadatak da oslobodi Mali Mokri Lug i da zauzme deo grada i izbije na železničku stanicu »Dunav«. U borbama za oslobođenje Beograda Trivo se ističe u likvidaciji jako utvrđenog nemačkog uporišta Zvezdara i u razbijanju nemačkih snaga koje su iz pravca Smedereva pošle ka Beogradu. Za istaknutu hrabrost i vešto rukovođenje u borbama za Beograd odlikovan je Ordenom za hrabrost i Partizanskom zvezdom II reda.

Po oslobođenju Beograda učestvuje u bitkama na Sremskom frontu. Na žalost, tu je doživeo i poslednju svoju borbu. Na čelu bataljona junački gine 20. februara 1945. godine kod sela Novak-Bapska.

*Milan Grbić
Milan Tankosić
Milan Kačavenda*

CVITA I NJENA DJECA

Cvita Šponja, starica iz sela Podgreda, opština Glamoč, bila je uzor ženama u NOB-u. Ona se 1941. godine opredelila za revoluciju i NOP a 1942. godine izabrana je za predsjednicu žena u svom selu i u opštini Vagan.

Cvita je bila uzor i svojoj djeci koja su 1941. godine stupila u redove naše NOV. Bogdan, Ljubo i Ana bili su borci 4. krajiške udarne brigade od njenog osnivanja, a Nedjeljko u Glamočkom partizanskom odredu, Tako je ona uz svoju djecu bila cijelo vrijeme rata u prvim borbenim redovima. Imala je čelično srce, nikada nije pokleknula u izvršavanju zadataka, nikada se nije razočarala iako je doživljavala teške trenutke koje joj je rat donosio.

Doživjela je Cvita tri velika bola, tri puta njeno se srce cijepalo, tri puta je oplakivala svoju djecu.

Ana je kao borac 4. bataljona, 4. krajiške brigade junački poginula aprila 1943. godine u borbi na Glamoču. Pokušala je da izvuče ranjenog druga i vječito ostala pored njega.

Čuvši za smrt svoje Ane, Cvita je u selu bugarila (naricala) :

»Jao kćeri moja Anka,
Bila si mi partizanka.
Iščupa mi dio srca,
Majka tvoja stalno jeca.
I spominje Anu svoju,
Što pogibe u tom boju«.

U ljeto 1943. godine Ljubo je poginuo kao puškornitraljezac na Busovači. U vrijeme kada je Cvita saznala za njegovu smrt, održavao se zbor u Vaganu. Omladina je igrala kolo, ali kad se čulo da je Cvitin Ljubo poginuo, kolo odjednom staje. Svi su sa žaljenjem gledali u Cvitu. Ona je to osjetila i upita: »Što ne igrate, što stojite?«. Neko od drugova joj je saopštio da je njen Ljubo poginuo u borbi na Busovači. Prisebna kao uvijek što je bila, malo je postajala, a zatim se obratila omladini: »Draga djeco, rat je i gnuti se mora, zato nastavite sa pjevanjem i igranjem«. Omladina postaja neko vrijeme onako gdje se ko našao. Čutanjem izrazi saučešće Cviti za poginulim Ljubom i zatim nastavi da igra »kozaračko kolo«.

Bio je to za Cvitu drugi teški bol. Tajno se uvlačila u sobu kuće i tiho bugarila spominjući Anu i Ljubu, bugarila je da je niko ne čuje, kako ne bi prenosila svoju tugu i žalost na druge. A kada su stizala nova naređenja, išla je da ih na vrijeme izvrši. Zbog toga su žene često govorile: »Ugledajmo se na Cvitu i njenu djecu«.

Prolazile su ratne godine. Uspjesi naše NOV i saveznika nad fašističkom Njemačkom postizani su iz dana u dan. Osjećao se dolazak slobode i prestanak rata. A Cvita je pojačavala svoju aktivnost kako bi i ona što više doprinijela bržem oslobođenju domovine. Njen Bogdan nalazio se u 4. krajiškoj brigadi na položajima Sremskog fronta. Među borcima bio je iskusni ratnik i rukovodilac. Prošao je teške i duge borbe u Bosanskoj krajini, centralnoj i istočnoj Bosni, Srbiji, borio se za oslobođenje Beograda, da bi u borbama na Sremskom frontu poginuo kao stariji vodnik.

Bogdanova smrt je treća velika irana na Cvitinom srcu i ona je bila najteža, jer Bogdan gine upravo pred samo oslobođenje zemlje.

Govorila je: »Bogdan moj, prvenac moj, rana moja najteža«.

Uz svoju djecu je smjelo i odvažno koračala i majka Cvita koja je u pozadini, na tom našem drugom frontu, podupirala borbu za slobodu.

Đurad Kozomara

ODMOR U SELU LJUBA

Kada je 4. krajiška brigada napustila Sremski front, izvršen je pokret pravcem Šaregrad — Ilok — Šid. Tokom marša od Iloka ka Šidu, razmišljao sam kuda će brigada dalje. Jer, na petom kilometru od Iloka ka Šidu, odvaja se put preko sela Ljuba i Erdevika ka Sremskoj Mitrovici. Zaključio sam: ako se ide levo, mora se proći kroz moje selo, a ja u njemu nisam bio od početka rata 1941. godine. Nisam video svoje roditelje i sestre od tada. Tako je i bilo. Brigada skrenu levo i pred zoru stigismo pred selo Ljuba. Na kilometar ispred sela, idući raskaljanim drumom, upitao sam komesara čete Radeta Bjelajca da li će se brigada zadržavati u tome selu ili neće. Ako neće, zamolio sam ga da me pusti da požurim napred, da vidim svoje i uzmem duvana. Bjelajac mi odgovori da ne treba da idem jer ostajemo u tome selu, pa će biti vremena za sve.

Već je uveliko svanjavalo kad smo ušli u selo. Vreme mi je sporo prolazilo zbog razmeštaja jedinica po kućama, pa se moralo čekati u koloni. Treći bataljon je dobio smeštaj odmah na početku sela u dve uličice na takozvanom Maletu. Moja kuća nalazila se na suprotnom kraju sela, pa sam poručio svojim da sam tu i oni su odmah došli da me vide. Front je odavde bio relativno blizu, 10—15 kilometara, kako gde. Zbog toga i zbog budnosti nije bilo dozvoljeno odlaziti nikuda. Tek peti dan mi je dozvoljeno da odem kući na ručak i odmah da se vratim u jedinicu. Sećam se i danas da je ručak bio obilan i na kraju su bili palačinci sa orasima. Srem je to, bogat kraj, iako je bio rat. Tamo je uvek bilo be-

log hleba i slanine. Još i danas mi je u sećanju popara od belog hleba koju smo dobijali za doručak na Sremskom frontu. Ne može se nikada zaboraviti dežurstvo u rovu, osmatranje neprijatelja, velika hladnoća, od koje su se ledili brkovi, obrve, a naročito kosa koja nije bila pokrivena kapom ili kapuljačom. Tako smo često dočekali i zoru osluškujući kloparanje zapreznih kola koja donose doručak. Na određenim mestima u rovu se nalazila burad sa vodom koja je najčešće noću bila zaleđena, pa se nije imalo čime ni porcija oprati od večere. Tako, kad stigne doručak, ukusna vruća popara onako ozeblim borcima dolazila je kao melem na ranu, bez obzira što se u njoj nalazio i poneki grumen zemlje, jer se porcije nisu prale i po nekoliko dana. Bilo je dovoljno samo da se ostružu i u njih sipa vruće jelo. Niko nije negodovao, svi smo znali da je rat, i da tako mora biti.

Brigada se odmara u Ljubi. Taj odmor je prividan, i to samo zato što se ne puca, ne ratuje se. Zato se obavljaju sve ostale aktivnosti. Vrše se razne pripreme, popunjavanje se naoružanjem i drugom opremom, izvodi se raznolika nastava. Mi, koji nismo ranije bili vojnici, čudimo se, pri izvođenju napada na šumu, kakve su to specifičnosti kojima treba ovladati. Rekli su nam rukovodioci da će nam to trebati često do kraja rata, do konačnog isterivanja okupatora iz naše zemlje. Najpogodniji teren za izvođenje napada na šumu bila je šuma zvana Leščak, jer je bilo ravnog i ispresecanog zemljišta, tako da su dejstva bila raznolika. To je borcima bilo vrlo zanimljivo i nastojali su da što više nauče. U prekidima, kada nije bilo vežbi i druge nastave, čistili smo oružje i ostalu opremu. U vreme kada nije bilo nikakvih aktivnosti i kada se borci odmaraju, primetio sam da neki borci nekuda odlaze iskradajući se. Jedan drugoga su nešto obavestavali, uglavnom šapatom. Odlazili su jedan po jedan. Kuda oni odlaze razmišljao sam i zaključio da verovatno idu na neki sastanak. Pitao sam se kakav je to sastanak na koji neki idu a neki ne idu. Zapazio sam da su to bolji borci, disciplinovani, pohvaljivani i isticani u četi posle borbi ili nekih drugih akcija. Najzad zaključio sam da to moraju biti komunisti ili skojevci.

Jednog lepog sunčanog dana dežurni je naredio da se ide na bataljonsku konferenciju. Posle ručka okupio se 3. bataljon u jednoj dolini zvanoj Buban. Komesar bataljona Jovo Jakšić drži konferenciju i govori o situaciji na frontovima, o skoroj propasti Nemačke i, pored ostalog, ističe ulogu naše borbe koju predvodi Komunistička partija. On je govorio kakvi će biti zadaci Partije u oslobođenoj zemlji, šta se sada traži od komunista i šta ih očekuje po oslobođenju. Govorio je i o pojavama i zadacima u bataljonu. Kada je završio, pitao je da li ima kakvih pitanja, ima li šta nejasno. Javio sam se: »Imam ja. Objasni mi, družo komesaru, ko može biti član Komunističke partije Jugoslavije«. Komesar se blago nasmeši, zastade koji trenutak i vrlo ozbiljno odgovori: »To mora da bude prvo pošten čovek, dobar borac, hrabar, disciplinovan, dobar drug, bombaš, da izvršava naređenja bez pogovora, da se javlja dobrovoljno za razne akcije itd. Teško je postati član Partije, ali je velika čast«, završio je svoje objašnjenje Jovo Jakšić. Ovo objašnjenje svi prisutni su pratili sa velikom pažnjom i interesovanjem. To sam posebno pažljivo slušao. Želja mi se ostvarila kada sam zadnjeg dana rata, 15. maja 1945. godine, u gradiću Črna u Sloveniji, primljen u Komunističku partiju Jugoslavije.

S druge strane sela, prema Iloku, postoji jedna dolina zvana Orašje. Na njenim padinama borci su zasecanjem busena napravili stepenasta sedišta, neku vrstu tribina, amfiteatra. Tu je održana velika priredba za brigadu, omladinu i meštane sela Ljube. Na početku priredbe su se borci takmičili u rasklapanju i sklapanju svih vrsta streljačkog naoružanja, prvo otvorenim, a zatim vezanim očima. Takmičari su nagrađivani burnim aplauzima. Zatim su davani skečevi koji su najčešće naučeni noću za vreme odmora ili u predahu borbi, ali su bili aktuelni i za borce i meštane sela i omladinu.

Pošto je brigada bila na odmoru u Ljubi deset dana, tj. od 18. do 28. marta 1945. godine, bilo je nužno i svakodnevno informisanje boraca o najvažnijim događajima kod nas i u svetu. To su činili komesari četa, a i delegati vodova. Ja sam kao politički delegat voda bio zadužen da držim dnevne informacije u svome vodu koji je bio smešten u kući Slovaka Joška Čuhe.

To je bio vrlo pošten čovek, voleo je naše borce, jer su i njegovog sina ubili ustaški zlikovci. Te naše dnevne informacije su se sastojale iz kratko pisanog teksta na mašini, na četvrtini tabaka. Njih je svakodnevno rukovodstvo bataljona dostavljalo četama i vodovima gde su ih komesari ili delegati pročitali pred borcima i po potrebi davali i šira objašnjenja pojedinih pitanja. Jednog dana, pre večere, borci su sedeli u sobi po podu zastrtom slamom. Selo Ljuba, kao ni mnoga druga sela, nije imalo struju, pa su nam kao lampe služile kutije od kreme za cipele u koje se stavljala kašika masti (jer, Srem nije oskudevao u masti), a umesto fitilja stavljali smo parče krpe. Ova svetiljka je davala oskudnu, ali nužnu svetlost. I tako, dok je delegat čitao dnevne informacije, jedan borac mu je držao »svetiljku«. On je čitao polagano i razgovetno da svi čuju. Ali čulo se i hrkanje jednog borca. Kad je delegat pitao ko spava, dva borca uglas odgovoriše: »Stanoje!« Stanoje Jovanović, crnomanjast momak, krupan, jak, Rom inače, bio je četni bolničar. »Probudite ga da ne spava«, naredio je delegat voda. Stanoje se pravda da ne spava. Delegat nastavlja sa čitanjem, kad opet se čuje hrkanje. Delegat naredi ponovo da ga probude. On, iznerviran što su ga probudili, razdere se i kaže: »Ne spavam ja, bre, šta me dirate?« Na upozorenje delegata voda da se malo strpi i da ne zaspi ponovo, on reče: »Ama, družo delegatu, nisam spavao, časna reč.« To je bio jedan primer mentaliteta našeg čoveka, koji nije naljutio njegovog starešinu, nego mu to ostalo u sećanju kao dovitljivost našeg čoveka.

Izneću jedno sećanje koje govori o ljubavi meštana sela Ljube prema svojim borcima. Naime, kada je brigada 28. marta rano u zoru krenula na svoj dugi marš za Bosnu, u sobi kod Joške Čuhe, gde se nalazio 3. vod, 1. čete zaboravljen je jedan primerak brigadnog biltena. Pošto je brigada otišla, čovek je čistio kuću za nama, našao bilten i smatrao je da to treba predati. Odmah je otišao na drugi kraj sela kod mog oca Dušana Božića i dogovarali se šta da rade. Pošto Čuha nije imao konje i zaprežna kola, a Dušan jeste, reše da Dušan nosi bilten za brigadom dok je ne stigne. Kada se brigada predveče toga dana počela da razmešta u selu

Hrtkovci, udaljenom od Ljube oko 50 kilometara, pojavio se moj otac iznenada i predade mi bilten. »Pa, što si zbog toga dolazio čak ovamo?« postavih mu pitanje, a on odgovori: »Ovo si zaboravio, možda je važno, a i vojna je to stvar, to pripada vama«. Pozdravi se sa nama, zaželi sreću do kraja rata i ode nazad kući.

Vas a Božić

SJECANJE NA POGINULE DRUGARICE IZ BRIGADE

U nastojanju da ratne događaje i saborce približim sadašnjem trenutku, meni su sećanja najtešnje vezana za drugarice: Boju Marčetu, Dragu Sabljic i Milicu Bodirožu. Njihovi likovi prosto kao da me opsedaju. Čini mi se da ih vidim kako idu u koloni, čujem im glasove, korake. Čujem kako razgovaraju sa drugovima dok maršujemo. Smeju se i šale sa njima. Rijetko se ljute.

Milica Bodiroža

Milica je rodom iz sela Kamenice kod Drvara.

Krajem aprila 1943. godine brigada je napadala na Glamoč. Neprijatelj u gradu bio je obavešten o našoj akciji. Zato su nas čekali na cev. Napali smo ih i vodili borbu celu noć. Ali, rano ujutro došlo im je pojačanje i morali smo odstupiti iz grada. Bilo je dosta ranjenika. Među njima je bila ranjena i Milica Bodiroža. Metak joj je prošao kroz obe dojke, ali ni dana nije ostala u bolnici. Previjena je u četi i tako ranjena previj al a je borce koji su lakše ranjeni. Rane su joj zrasle u pokretu i borbama.

Ubrzo posle te borbe naša divizija je krenula na dug istorijski put. Trebalo je po zadatku stići u centralnu i istočnu Bosnu i privući na sebe deo neprijateljskih snaga koje su išle ka Sutjesci. Na tom dugom putu Milica je ostala sa nama. Prešli smo i u Srbiju. Približavali smo se Beogradu. Činilo nam se da je sasvim blizu kraj rata.

Među preživelim borcima koji su došli u Beograd i učestvovali u njegovom oslobođenju bila je i Milica. Dok su se još vodile borbe po Beogradu, stanovništvo na Zvezdari nas je dočekalo kao svoju rođenu decu. Iznosili su što su najlepše imali. Majke su uletale u kolonu i milovale nas.

Mnoge drugarice su se šišale prilično kratko, a Milica je imala potpuno mušku frizuru. Ličila je na dečaka. Bila je bele puti kao mnogi golobradi dečaci koji su činili većinu naše vojske. U tim susretima i Milicu su ubrajali u te dečake.

U Beogradu je bio predah duži nego obično, a lepši nego ikada. Ipak se moralo krenuti i okončati preostali »mali deo rata«.

Kada smo krenuli, brigada je bila popunjena sa dosta novih boraca koji su pošli iz Beograda i okoline. Maršovali smo dosta brzo. Došli smo do sremskog bojišta. Kopali smo rovove i utvrđivali se.

Noću, polovinom januara 1945. godine, ispred Sotina Nemci su tukli iz teških oružja da bi prokrčili put pešadiji. Te noći nismo uspeli izvršiti proboj, a meni se čini da nije bilo nijednog pedlja zemlje a da na njega nije pala bar jedna granata.

Osvanuo je dan i neprijatelj nas je protivudarom zasipao granatama. Jedna je pala pored Milice i oborila je. Pomislili smo da je kao stari ratnik pala na zemlju, da je geleri ne pogode. Međutim, nije bilo tako. Milica je poginula stojeći, kao što je i dolikovalo njoj. Ostala je baš tu na Sremskom frontu, na pragu slobode, na kraju samog rata.

Draginja - Draga Sabljic

Bilo je to za vreme VI neprijateljske ofanzive. Nalazili smo se u Priboju i okolini. Neprijatelj je, kao i u svakoj ofanzivi, organizovano nastupao i nameravao da nas opkoli i uništi. Kretali smo se u pravcu Konjuh planine, dolinom reke Krivaje. Poznato je da u ovim krajevima zimi napadaju veliki snegovi. Decembra 1943. i januara 1944. godine obezbeđivali smo teške ranjenike 5. krajiške divizije. Ne sećam se koliko ih je bilo na

nosilima, ali ih je bilo dosta. Nemci su držali mostove a nas pribili uz samu reku. Prilikom gaženja preko teške borci su se držali jedan za drugog, a neki za konje, da ih ne bi odnela voda.

Kada smo prešli reku Krivaju, krenuli smo na planinu. Doneta je odluka da teške ranjenike smestimo i sa njima ostavimo lekara, komesara bolnice i dve-tri bolničarke. Među ovim drugaricama bila je i Draga Sabljčić.

Draga je bila nižeg rasta, ali skladno razvijena. Ona je kao i mnogi porasla u partizanima. Imala je lepe, krupne crne oči, gustu crnu kosu, koja joj je porasla posle prebolelog tifusa. Imala je oštar pogled, za svoje godine. Tako je cela njena ličnost ostavljala utisak sigurnog čoveka. Bila je jedna od vrednijih. U slobodnom vremenu rado je čitala. Zato je ostavljala utisak da je uzdignutija od ostalih omladinki. Prala je i krpila odeću boraca u svojoj četi. Ona lično, uvek je bila uredna.

U planini Žedni vrh, u njenoj divljini, iznad sela Vozuća, trebalo je za izvesno vreme negovati, lečiti i čuvati teške ranjenike 5. krajiške divizije. Ovoj ekipi i ranjenicima ostavljeno je nešto hrane, sanitetskog materijala i novca.

I pored brojnih pristalica NOP-a u narodu, našlo se i izdajnika. Neki seljaci su naišli, otkrili ranjenike i javili neprijatelju. Drugovi koji su brinuli o ranjenicima i sami ranjenici bili su na ivici snage. Nisu mogli odoleti brojnijem neprijatelju. Četnici su ih poubijali. Na tom mestu sa svojim drugovima mučena je i ubijena i Draga. Bila je i ostala jaka i čvrsta kao stena. Ništa od nje nisu saznali. To što je najteže doživeti — pasti neprijatelju u ruke — doživela je Draga.

Tako je ona svoj ratni put završila prerano, ali do stojno. Onako kako su je učili Partija i SKOJ.

Boja Marčeta

Ona je među prvim drugaricama došla u našu brigadu. Njih nekoliko drugarica (Boja, Mika, Duka i Mara) prve su bolničarke u 3. bataljonu.

Boja je bila u 1. četi od početka svog vojevanja do pogibije. Verovatno zbog dugog boravka u četi, osećala se kao u porodici. Brinula je o svima u četi, a znala je i da podvikne kada treba, naročito mladima u toku borbe.

Ona je meni izgledala kao najozbiljnija omladinka u bataljonu. Bila je srednjeg rasta. Delovala je snažno. Mogla je sama poneti ranjenika i njegovo oružje. Nije joj trebala pomoć. Imala je smeđu talasastu kosu, zelene oči i oštre crte lica. Sigurno je nastupala i svi su borci imali poverenje u nju.

Dugo je nosila onu odeću u kojoj je došla. I njoj se pružila, napokon, prilika da obuče pantalone. Istog dana po podne skinula ih je i dala drugu iz 1. čete koji je bio teško ranjen — bomba mu je sve od odeće raznela. Boja je iz torbe izvadila kijklju (suknju) i ponovo je obukla.

Posle nekoliko meseci u jednoj od brojnih bitaka na Kačevu kod Prijepolja, bila je teško ranjena i za kratko vreme je izdahnula. Glas joj se nije čuo. Tako pričaju drugovi koji su se našli pored nje u tom teškom trenutku i nisu odoleli a da ne zaplaču. Izgubili su velikog druga i sigurnog borca. Ostala je na bojištu u svojoj devojačkoj odeći. Bila je ratnik a nije stigla da se obuče u partizansku uniformu. Uvek se odricala svega pa i odeće za ranjene i slabije drugove. Osećala je da ona može izdržati više od mnogih.

Draginja Lukač-Višekruna

»ON JE MOJ DEČKO«

Na Sremskom frontu sam bila narkotizerka u medicinsko-sanitetskom bataljonu. Imala sam prilike da prisustvujem svim operacijama i hiruškim intervencijama. Ali, kada je došao drug Rokvić sa ranjenom rukom, doktor Hipšek je naredio da se pripreme instrumenti za amputaciju ruke. Iako nisam bila lekar, učinilo mi se da ta ruka može da preraste. I pitala sam se kako da to izvedem. Ne mogu to reći lekaru. I kad sam prilazila operacionoj sali, zaplakala sam pred doktorom Hipšekom i iskonstruisala priču. »Žao mi je, kažem ja, da Rokviću odsećete ruku, on je moj dečko«. A onda Hipšek kaže: »Ne brini, nećemo je amputirati«. Previo mu je ruku i rana je ubrzo prerasla. Rokvić nije ostao bez ruke.

Blanka Ferušić

Osmi dio

U ZAVRŠNIM OPERACIJAMA ZA
OSLOBOĐENJE NAŠE ZEMLJE

ZAVRŠNE OPERACIJE ZA OSLOBODENJE NAŠE ZEMLJE

Četvrta krajiška brigada dobila je zasluženi odmor posle borbi na Sremskom frontu. Odmarali smo se u selu Ljuba i pripremali za dalje borbe. Brigada je 28. marta 1945. dobila zadatak da krene pravcem Sremska Mitrovica, Jarak, Hrtkovci, Platičevo, Šabac, Loznica, a zatim pravcem Zvornik i Celopek. Drugog aprila stigli smo u sela Muslimanski Šepak i Glavičica, gde smo zanoćili. Brigada je bila spremna za napad na Bijeljinu, ali je neprijatelj, osetivši naše jake snage, 2/3. aprila napustio grad i povukao se u Brčko. Narod nas je dočekaao raširenih ruku i sa velikim oduševljenjem. Brigada se smestila u Petrovo polje.

Kada je napuštao Bijeljinu, neprijatelj je pregru-pisao svoje snage u selu Brezovo Polje i branio komunikaciju Brčko — Vinkovci kao i most na Savi. Na tom sektoru fronta branili su se bataljon 12. ustaško-domobranske divizije, bataljon Ruskog zaštitnog korpusa, 65. pešadijski puk 22. divizije ojačan sa 3. i 4. divizionom 22. artiljerijskog puka, zelenokadrovci i četnici.

Brigada je smenila noću 4/5. aprila, delove 17. divizije i zaposela istočni deo sela Brezovo Polje da bi sutradan ujutro, oslanjajući se na desnu obalu Save, produžila dejstva i odbacila neprijatelja.

Komanda brigade je donela odluku da se neprijatelj odseče od Brčkog i uništi u Brezovom Polju. Ovde su se vodile teške borbe. Neprijatelj se grčevito branio i posle nekoliko časova prešao u protivnapad i odbacio naš 2. i 3. bataljon na ranije položaje. Kasnije je pojačao svoje redove svežim snagama i tako se uspeo izvući. Mi smo zauzeli Brezovo Polje, uspostavili kontrolu nad putem prema Brčkom, zatvorili pravac i kon-

trolisali desnu obalu Save. U ovim borbama neprijatelj je imao veći broj mrtvih i ranjenih, a 43 vojnika smo zarobili. Mi smo imali 103 poginula i 189 ranjenih boraca. Brigada je 8. aprila ušla u oslobođeno Brčko i razmestila se na prostoru Omerbegavača — Dizdaruša. Štab divizije je odlučio da forsira Savu na odseku Brčko — Rajevo Selo. Na levu obalu Save prva se prebacila 1. jugoslovenska brigada, za njom 1. krajiška a zatim, 11. aprila, i 4. krajiška brigada.

Usledilo je dalje kretanje ka selu Posavski Podgajci, gde smo se sukobili sa nemačkim odstupnicama. Vodila se borba dan i noć. U ovom napadu učestvovao je

1. i 2. bataljon. Selo je zauzeto na juriš i neprijatelj je proteran, ostavljajući iza sebe veći broj mrtvih i ranjenih.

Posle zauzimanja Posavskih Podgajaca, 4. krajiška brigada nastavila je gonjenje neprijatelja prema Županji. Levo od nje nastupala je 1. krajiška brigada, dok se 1. jugoslovenska brigada nalazila u divizijskoj rezervi. Prvi kontakt sa neprijateljem uspostavljen je pred Županjem na liniji šume Kusare — Gradište. Razvila se vrlo žestoka borba. U toku noći, 13. aprila, otpor neprijatelja je slomljen i izbili smo na prugu Županja — Vinkovci. Neprijatelj je imao dosta mrtvih i ranjenih, a brigada devet mrtvih i 23 ranjena borca. Za to vreme 1. krajiška brigada je zauzela Županju. Nastavljeno je dalje gonjenje neprijatelja.

Bez borbe ušli smo, 14. aprila, u selo Babina Greda a sutradan nastavili pokret preko sela Gudinaca prema železničkoj pruzi između Vrpolja i Velike Kopenice. Na pruzi su bile skoncentrisane jake neprijateljske snage. Pružile su jak otpor pa su naše snage bile zaustavljene i primorane da se ukopavaju. Mi smo se pripremali na juriš i 17. aprila smo neprijatelja zasuli jakim vatrom iz svih raspoloživih oružja i oruđa i na juriš zauzeli delove pruge i Vrpolje. Tada je zauzeta i Velika Kopenica.

Dalje smo, u sadejstvu sa 1. krajiškom brigadom, napadali selo Beravci gde se vodila teška i ogorčena borba. Neprijateljski položaji na tom delu fronta bili su dobro utvrđeni i njihove snage su se grčevito branile, sprečavajući nas da prodremo u Vinkovce.

Naređeno je, takođe, jedinicama 5. divizije da, u sadejstvu sa severnom grupom divizija 1. armije, zauzmu Slavonski Brod.

Premeštanjem i pregrupisavanjem snaga na delovima fronta otpočela je borba sa neprijateljskim snagama koje su težile da izvuku 7. SS »Princ Eugen« diviziju koja je 18. aprila prebačena iz doline Bosne na desnu obalu Save, da bi pojačala neprijateljske snage koje odstupaju pod pritiskom naše 1. armije.

Naša brigada napadala je na delu fronta kod sela Podvinje, s ciljem da preseče put koji vodi za Slavonski Brod. Svi bataljoni su ušli u odlučujuću bitku. Naš 2. bataljon se, uništavajući delove neprijateljskih snaga, probio do puta Slavonski Brod — Podvinje gde je paralisao saobraćaj. Neprijatelj je jurišima pokušavao da nas odbaci, što mu nije pošlo za rukom. Dvadesetog aprila stigla nam je u pomoć artiljerijska brigada 5. divizije i avijacija. U ovim okršajima 1. četa 1. bataljona, koja je bila u brigadnoj rezervi, zauzima k. 146, a 1. i 3. bataljon su vodili borbu za osvajanje sela Podvinja, odnosno Podvinjskog Bukovja. Bataljoni su bili dobro raspoređeni pa su jakim puščanom, mitraljeskom i minobacačkom vatrom paralisali neprijatelja i naneli mu velike gubitke.

Naš 2. bataljon uspeva da ovlada delom puta Slavonski Brod — Podvinje i prodre u Slavonski Brod sa severne strane. Tako su počele borbe za osvajanje grada koji je bio utvrđen bunkerima, rovovima, minskim poljima i bodljikavom žicom. Izviđačka četa 4. brigade uspela je na juriš da zauzme neke neprijateljske položaje i da prodre do Fabrike vagona blizu železničke pruge, odnosno železničke stanice i zarobi 79 domobrana i tri oficira. Upadom drugih snaga naše brigade, otpočele su ulične borbe, zauzimana je kuća po kuća, ulica po ulica. Tako je grad oko 24 časa bio oslobođen. Neprijateljski gubici u mrtvim i ranjenim su bili veliki a zarobljeno je 128 neprijateljskih vojnika. Naše snage su izgubile sedam a ranjeno je 52 borca.

Po oslobođenju Slavanskog Broda i Pleternice naše snage su nastupale ka Zagrebu.

Štab 21. neprijateljskog armijskog korpusa preuzeo je komandu nad svim nemačkim i kvislinškim sna-

gama koje su se povlačile ispred naših jedinica i organizovao odbranu na liniji Bilogora — Grubišino Polje — Ilova — Poljana — Novska — Sava.

Ovaj front je zaposednut od strane 22, 41, 181. i 369. nemačke divizije i 963. tvrđavske brigade »Kloc« i 1, 3, 7. i 9. ustaško-domobranske divizije.

Naše snage forsirale su reku Ilovu, a 4. brigada se prebacila na desnu obalu Ilove i zauzela selo Klokočevac, čime je 1. krajiškoj i 1. jugoslovenskoj brigadi obezbeđen dalji prodor ka neprijateljskim položajima. Videvši da mu pretila opasnost neprijatelj vrši protivudar na naše snage na celom frontu. Vođene su teške borbe, prsa u prsa, a položaji su često prelazili iz ruku u ruke.

Naši bataljoni, vodeći uspešnu borbu protiv neprijatelja, oslobodili su sela Simljanicu i Valetić, zatim produžili napredovanje u pravcu Berislavec — Topličica Donja. Na Dan pobeđe naše su snage i dalje vodile ogorčene borbe kod Marije Bistrice i na tom bojištu neprijatelj je imao 47 mrtvih, 15 ranjenih i 29 zarobljenih vojnika.

Brigada je sa ostalim snagama naše divizije stigla na put Celje — Šoštanj 12. maja, a sa 11. divizijom razoružala je deo neprijateljskih snaga, kojom prilikom su zaplenjene velike količine topova, tenkova, minobacača, pušaka, automata, municije i razne druge opreme.

Zaplenjen je i jedan voz pun raznih dragocenosti koje je neprijatelj opljačkao u našoj zemlji.

Treći bataljon 4. krajiške brigade je preko sela Crno izbio na jugoslovensko-austrijsku granicu i u Velenju, bez borbe, razoružao jednu nemačku motorizovanu kolonu, gde je zarobio 4.275 oficira i vojnika. Zaplenjena je velika količina oružja i druge opreme kao i 350 motornih vozila. To je bio poslednji plen i poslednja moja borba u toku NOR-a i socijalističke revolucije.

Lazar Bursać

POLAZAK ČETVRTE KRAJIŠKE BRIGADE U BOSNU

Bili su aprilski dani 1945. godine kada je 4. krajiška brigada povučena sa Sremskog fronta da se odmori i popuni redove novim borcima. Sećam se da je bio sunčan dan kada smo krenuli iz sela Ljuba u Sremu prema Šapcu. Bio je to naporan put. Prelazak preko Save za mene je bio prvi prevoz na brodu. Od Šapca prema Loznici otišli smo vozom, a dalje preko Malog Zvornika na Drini pešice. Bio sam pomoćnik puškomitraljesca. Nosio sam dva sanduka municije, svoj automat, a povremeno i puškomitraljez. Za mene je ovaj teret bio veliki jer sam bio mlad i nejak, imao sam samo šesnaest godina. Zbog teškog i dugog puta očekivao sam da ću se srušiti na zemlju od velikog umora, ali sam se ipak održao za sve vreme marša. Bilo je više slučajeva da su borci padali na zemlju. Neki od njih su nošeni, a neki tovareni u kola ionako opterećene komore. Ovog puta imali smo redovnu ishranu. Gledali smo izvore pijaće vode, ali je umorni nismo smeli piti. Ostaću željan te vode do kraja moga života.

Naš pravac kretanja bio je: Janja, Bijeljina, u pravcu Brčkog. Pred Brezovo Polje stigli smo tek posle podne. Ja sam tada bio borac 1. desetine, 1. voda, 2. čete, 3. bataljona. Među prvima sam sa desetinom ušao u selo.

U prvim okršajima ranjen je desetar, zvani »kicoš«, Tu su poginuli delegat i još neki borci. Stupanjem u ovu borbu zamenili smo borce 17. divizije. Iz pravca sela, iz jednog vinograda, tukao je nemački top. Za kratko vreme četa je zauzela streljački poredak. Po ugledu na članove KPJ i SKOJ-a pošli smo u juriš. Po-

lje je pianulo, preživeli Nemci beže. Pomenuti top smo zarobili. Naša jedinica žuri prema selu. Na uzvišenju ispred sela Brezovo Polje opet smo ušli u okršaj sa Nemcima. Moj mitraljszac, sa drugim pomoćnikom Radenkom Rankovićem, i ja našli smo se na samom putu uz uzvišenje i otvorili smo vatru. U tom momentu metak pogađa Radenka u desno rame i primorava ga na povlačenje. Ja pozivam jednog novajliju, Beograđanina, da primi dužnost pomoćnika. Krenuli smo naniže, preskačući prepreke. Kraj drumu, na pogodno mesto istrčao je mitraljezac Krsta i otvorio vatru. Pozadi na nekoliko metara, nalazio se novi pomoćnik, a iza njih i, ja. Desetar 2. desetine, Filipović, upozoravao me je da se približim svom mitraljescu. Za vreme tog razgovora ranjen je u ruku i naš razgovor se prekida. Istovremeno pala je granata koja je ubila mitraljesca Krstu i ranila drugog pomoćnika.

Ja sam se prebacio do poginulog Krste i uzeo mitraljez. Na njegovom okviru bio je raznešeni mozak poginulog Krste. Čim sam se vratio sa mitraljezom na svoje mesto, pala je još jedna granata kraj ranjenog Beograđanina i dokrajčila ga. Kada sam se osvrnuo, oko mene nije bilo žive duše. Bio sam preopterećen oružjem i municijom, ali sam se polako povlačio. Povukao sam se do jednog bedema. Nemci su osmatrali ovaj zaklon i prelaz preko puta. Iskoristio sam dim od granata i pretrčao preko puta i uz živu ogradu uspeo da se izvučem do svoje čete.

Svog vodnika Gavru upoznao sam sa onim što se desilo. Zatim sam ga upitao kome da dam mitraljez, a on mi je rekao da ga zadržim. S obzirom da sam bio fizički iscrpljen, mitraljez je primio Vladeta Kruševljanin koji je u Vrpolju ranjen a kasnije umro u bolnici.

Uveče smo izvršili još jedan napad na selo, zauzeli smo samo jednu kuću i držali celu noć. U ovom napadu nismo imali žrtava. U svanuće smo sa ovoga mesta povučeni i prebačeni sa južne strane sela. Oko podne je 1. vod pokušao napad uz potok, ali nije uspeo. Nemacke snage, koje su držale ivicu bedema, bombama i mašinkama su sprečile napredovanje, jer su nam ranile nekoliko drugova. Tu smo ostali do predveče, a kraj

šikare smo i večerali. Primio sam i ja svoj deo, ali me je neko od drugova upozorio da požurim jer se sprema juriš na Nemce. Mada sam bio gladan, bacio sam celokupnu hranu sa porcijom u trnje i brzo pojurio za svojim drugovima kako ne bih izgubio vezu. Brzo smo došli do potoka gde smo u podne pokušali napad. Krenuli smo uz potok pucajući u hodu. Nemci su čekali i čekali da pridemo bliže. Blizu mene eksplodirala je ručna bomba. Zbunio sam se i razmišljao: da li je moguće da su Nemoi toliko blizu da rukom bacaju bombe na nas? Samoinicijativno sam odlučio da pođem na ivicu kose da vidim ko se tamo nalazi. Čim sam se pomolio, Nemač je prvi podigao pušku, nanišanio, ali je promašio. Uskoro je pozadi mene pala bomba. Nemci su izvršili kontranapad. Imali smo dosta žrtava. Preostali deo voda se povukao na polazni položaj.

Pre napada na Brezovo Polje 2. četa (moja) je imala 142 vojnika. Posle borbe je imala 10 mrtvih i 15 ranjenih boraca. Dugo sam razmišljao o ovim žrtvama i borbama i izgradio svoj pogled o tome. Trebalo se zaustaviti na malom uzvišenom brdu ispred sela, izvršiti ležeće ukopavanje, a zatim izvršiti snažan napad levim i desnim krilom gde nas je neprijatelj manje očekivao. Trebalo je prvo tući artiljerijom i pod njenom podrškom izvršiti pešadijski napad. Tada bi bile manje žrtve, a uspeh veći. Podbacila je i posada teškog mitraljeza koja je pridodata našem vodu. Da je mitraljez tukao preko nas nemačke rovove, Nemci ne bi mogli da izvrše juriš na naš vod, nego bismo mi izvršili juriš i upali u njihove rovove. Mitraljez na koga smo se oslanjali mogao je da tuče slobodno preko nas, jer smo se nalazili u podnožju, sve dok se ne bismo pojavili ispred nemačkih rovova.

Čedomir Radivojević

BORBA ZA BREZOVO POLJE

Krajem marta 1945. godine cela naša divizija prebačena je sa Sremskog fronta u Bosnu radi oslobodjenja Brezovog Polja i Brčkog.

Išli smo pešice do Šapca, a odatle vozom do Loznice, zatim smo, uz Drinu, opet pešačili i dalje preko Zvornika i Bijeljine stigli na položaje kod mesta Brezovo Polje. Mnogi od boraca nisu nikad bili u Bosni, a starijim boroima, Krajišnicima, bilo je posebno drago što su se opet našli u svojoj planinskoj i lepoj Bosni. Među mladim borcima ranije borbe po Bosni postale su već legenda. Išli smo sad kroz zemlju koja je svoje ratne dane pronela na rukama svojih junačkih boraca. Pred nama su se nalazila brda i planine, sasvim drukčiji predeli od onih ravničarskih u Sremu.

Počeo je april. Nizali su se sve lepši i topliji dani, a našu zimsku odeću morali smo nositi na sebi. Išli smo neumorno po prašnjavim putevima, prolazili kroz mnoga već oslobođena mesta. Pred nama su padali mesto za mestom. Ispred nas je bila 17. divizija koja je oslobodila Bijeljinu i tako nam je krčila put do mesta gde je trebalo da stupimo u borbu. Uz put su nam javljali radosne vesti: »Drugovi, jutros je oslobođeno Sarajevo!« — »Živela naša Armija!« kličemo u hodu.

Petog aprila stigli smo pred Brezovo Polje. Ovo malo mesto bilo je za nas veliko bojište. Naši bataljoni, po smenama, bili su raspoređeni istočno od mesta niz reku Savu koja je tekla mutna, noseći leševe. Okruživao nas je gust mrak. Te prve noći izveli smo juriš. Ništa! Morali smo se povući na polazni položaj, vukući mrtve i ranjene. Između nas i neprijatelja zjapila je uvala ko-

ju je bilo opasno preći jer je neprijatelj s druge strane, odozgo, dmao na nišanu sve naše borce, čak i noću, jer su padale mnoge osveti j avaj uće rakete. Prilazi mestu bili su štice vatrom iz mnogih nemačkih i ustaških oruđa. Naši mitraljesci su stalno trčali do reke po vodu, da bi hladili svoje »maksime«.

Jurišali smo i danju i noću. Uvala između nas i neprijatelja bila je veliko poprište borbi. Naš noćni horizont sav je bio u vatri oružja, u eksplozijama mina i granata. Bolničari su s nosilima trčali na sve strane, kao utvare. Te noći, 6. aprila, morali smo preći uvalu, ući u selo i osloboditi ga. Drugi juriš potpomognut je od naše artiljerije. I ovaj drugi juriš nije uspeo! Dve čete su prešle uvalu i ispele se do vrha na neprijateljskoj strani, ali su se vratile s mnogim žrtvama. Ali, selo se moralo zauzeti te noći. Dolazi treći juriš. Na opasnim i isturenim mestima angažovali su se i neki oficiri iz štaba bataljona. Šapatom i poluglasno prenosi se naređenje: »Više nema povlačenja!« (Setio sam se tada kako je desetar 2. čete, Suljo, u Beogradu govorio borcima jesenas da će frontalna borba biti »jedna pesma!«). Vidimo svi da sloboda neće da dođe sama. Treba do nje doći po cenu žrtava.

»Na jurišiii!« — orilo se po brežuljku nad uvalom. Koliko puta su u našim čulima odjekivali ti bojni pokliči. To »na juriš!« ispunjavalo nas je sve do dna srca, podizalo i vodilo napred. Negde duboko u nama bilo je mesta samo za taj zov, za tu psihološku tačku ratne taktike. Nije bilo moguće pratiti nijednu drugu misao. Kad smo opet bili u uvali, kao munja je sevnula neprijateljska paljba, i mi smo se propinjali svom silinom mladih života uzbrdo. Nije bilo vremena da se osvrćemo, da vidimo ko je pao. Kad smo se dohvatili prvih kuća, već nam je polovina pobede bila u ruci. Od sredine sela najteže je bilo preći glavnu ulicu. Naša mitraljeska četa bila je zajedno sa pešadijom napred. Osećali smo se kao da se naredba neprestano u nama ponavlja: »Brezovo Polje noćas moramo zauzeti!«. Krepili smo se ličnim uverenjem da ćemo izdržati, jer bi još jedno povlačenje moglo da pokoleba moral boraca i da upropasti već stečeni uspeh. »Napred, drugovi« orilo se sa svih strana. Kad smo osetili da se neprijatelj

na jednom krilu povlači, bilo nam je lakše i osećali smo se već pobjednički, što je povećavalo naše pouzdanje da smo već na domaku pobjede. Još jedan udar na neprijatelja bio je dovoljan da Brezovo Polje bude u našim rukama.

U zoru je tako i bilo. Borba je prestala. Brezovo Polje je oslobođeno. Tu smo ostali četiri dana, na odmoru, a potom krenuli prema već oslobođenom Brčkom, gde smo se preko Save čamcima prebacili u Slavoniju, posle proboja Sremskog fronta.

U borbi za Brezovo Polje i njegovu okolinu naša brigada je izgubila 103 borca, a imala je daleko veći broj ranjenih.

Teodor Opalić

POLITIČKI DELEGAT JOVAN PROKIĆ

Jovan Prokić, svršeni maturant, rođen u Beogradu 3. marta 1925. godine, radio je ilegalno za NOP od početka 1943. godine, a za vreme borbi za oslobođenje Beograda stupio je dobrovoljno u 4. krajišku brigadu, sa grupom maturanata iz VI i X muške gimnazije. Ovaj lepi i skromni mladić odlikovao se solidnim obrazovanjem i vaspitanjem, koja je svojstva nesebično prenosio na svoje drugove u 2. četi, 2. bataljona. Sećam se kako mu se komesar obraćao sa »Vi«, naglašavajući njegovo obrazovanje s poštovanjem, a Jovan ga je molio da mu se obraća sa »ti«, kao i svima drugovima. U svojoj četi je delovao kao da je prosvetni radnik — učio je nekoliko boraca da čitaju i pišu i rado im pričao o zanimljivostima iz naše istorije. Zato su ga svi voleli. Uređivao je zidne novine i učestvovao u zabavnim i kulturnim priredbama.

Na Sremski front je dolazila njegova majka, donoseći punu torbu poslastica, kolača i pića, a on je to odmah sve razdelio u svom vodu. I njegovu majku su zavoleli borci. Ona je ostajala po nekoliko dana i borcima krpila odeću i pričala im kako život teče u oslobođenom Beogradu, što je mnoge veoma interesovalo.

Učestvovao je u svim borbama na Sremskom frontu. Kad smo krajem marta 1945. godine prešli u Bosnu, unapređen je za političkog delegata voda, ali oznake svoga čina nije stavljao, nije stizao da to učini. Onda je 5. aprila došla teška i krvava borba za Brezovo Polje, ađe je išao na dva juriša, ali se sa drugog nije vratio. Neprijateljski metak ga je pogodio u glavu.

U navođenju imena žrtava ove borbe idućih dana smo stalno slušali njegovo ime na samom početku spis-

ka mrtvih. Kod Brezovog Polja je i prvobitno sahranjen, sa još 48 svojih drugova, a u septembru 1945. godine njegovi posmrtni ostaci su preneti u Beograd. Na to iskopavanje u Bosnu dolazila je njegova majka i svojim rukama prekopavala zemlju da nađe svoga sina. Školovala ga je u najtežim uslovima, vaspitala u slobodarskom duhu i poslala u oslobodilačku borbu u kojoj je položio svoj dvadesetogodišnji život za slobodu otadžbine.

Teodor Opalić

BORBA ZA STARO TOPOLJE

Vodeći borbe sa neprijateljem u pokretu i goneći ga u stopu, 3. bataljon je izbio, komunikacijom Donji Andrijevcu — Staro Topolje, neposredno ispred sela Staro Topolje. Tu smo zaustavljeni jakim neprijateljskom vatrom. Neprijatelj je, koristeći mobilisano ljudstvo iz selâ kroz koja je odstupao, unapred na pogodnim položajima izgradio odbrambene linije, dobro se ukopao i maskirao. Prva četa 3. bataljona, čiji je komandir bio Miloš Zeljković, a komesar Rade Bjelajac, nalazila se levo i desno od komunikacije na južnim padinama plani Dilj, tako da je imala odličan pregled ispred sebe do sela (na oko 1.500 metara), kao i na samo selo. Međutim, zbog jake neprijateljske vatre sa ivice sela i iz prvih kuća, nije se moglo napred. Očekujući dalja naređenja, borci su doznali da će nam naša avijacija pomoći bombardujući neprijateljske položaje. Bio je lep, sunčan i topao proletnji dan. Oko podne, primili smo na položaju ručak, po komad hleba i parče kuvane govedine, jer kuvari nisu imali vremena da podele normalan ručak zbog neprekidnog pokreta i gonjenja neprijatelja. Dok su borci grickali »suvi« ručak, odjednom zabrujaše avioni našeg vazduhoplovstva. Neopisiva radost je obuzela sve naše borce i rukovodioce. Bombe počеше da padaju, da se rasprskavaju. Čuju se jauci i pozivanje bolničarki na našim položajima. Verovatno zbog neobeležene prednje linije našeg položaja, bombe su padale više po našem položaju nego po neprijatelju. Prvobitna radost naših boraca zbog dolaska aviona sada je brzo prešla u gnev i srdžbu, pa je bilo i glasne psovke na

račun naših pilota. Ali, kao i sve drugo, prođe i taj neugodni momenat. Stanje se sredilo, ranjenici previjeni i čekali se na novo naređenje.

U sumrak, kao što je i do tada bivalo, oko 19 časova stiže naređenje: »Sprema za juriš«, a ubrzo zatim i: »Juriš, napred!« i bataljon se našao u prvim kućama sela Staro Topolje. Međutim, pošto je već pao mrak, a otpor neprijatelja bio snažan, bataljon se morao zaustaviti. Prva četa 3. bataljona nalazila se levo od ulice koja je vodila kroz selo. Deo čete držao je kuće, a drugi deo bašte i njive. Desni sused bila nam je naša 2. četa sa komandrom Nikolom Rodićem na čelu.

Vršene su nove pripreme za napad na neprijatelja. Izvršena su još dva juriša, ali bez uspeha. Neprijatelj je bio jak i dobro je organizovao odbranu. Iz dvorišta, preko krovova kuća bacali smo ručne bombe u susedno dvorište gde se nalazio neprijatelj. Neke su tamo eksplodirale, a poneka je vraćena nama i eksplodirala u našem dvorištu, ali bez posledica, jer su naši borci znali da se čuvaju i zaštite. Bilo je i obrnutog bacanja bombi — od neprijatelja ka nama i vraćanja istih njemu. Za ovaj poduhvat je bila potrebna posebna hrabrost, jer je već aktivirana bomba mogla eksplodirati u rukama našega borca. U 1. četi je bio i borac — bolničar Stanoje Jovanović, inače Rom, iz Srbije, stasit i hrabar momak. On je vrlo spretno vratio neprijatelju jednu bačenu bombu. Vodnik 3. voda 1. čete pokušao je da baci preko krova u dvorište neprijatelja ručnu protivtenkovsku bombu tešku oko 3 kilograma, ali nije uspeo, jer je udarila u vrh krova kuće i tamo uz strahovit prasak eksplodirala.

U borbi za ovo selo dogodila su se i dva neverovatna slučaja.

Prvi. U jednom noćnom jurišu, u kome je utrošeno neobično mnogo streljačke municije za vreme pripreme i u toku juriša, posle zauzimanja 3—4 kuće neprijatelj se povukao u novopripremljene i utvrđene položaje. Našim borcima je nestalo municije, pa je naređeno da se zaustave na dostignutoj liniji do sledećeg naređenja, dok se ne donese municija. Istovremeno, jedan naš borac je čuo da nemački puškomitraljezac poluglasno saopštava nekome: »Kaine munition« («Nema municije»), I kao

po komandi, na obe strane prestala je do tada snažna vatra, čuo se samo po neki pucanj iz pušaka, skoro zatišje. Dalje se te noći nije išlo, a možda je to bio trenutak koji je trebalo iskoristiti i neprijatelja likvidirati »na nož«.

Drugi. Umorni i iscrpljeni od stalnog pokreta i borbi, borci 3. voda, 1. čete, sem nekoliko dežurnih na položaju, posedaše oko ponoći jedan pored drugoga oko onize gomile slame u dvorištu jedne kuće. Kako su posedali, tako su i pospali. Neki su počeli prilično glasno i da hrču. To je bilo veoma opasno, s obzirom na blizinu neprijatelja koji je to mogao čuti i iskoristiti. Vodnik voda Dragan i delegat voda Vasa Božić su naizmenično drmusali i budili borce da ih neprijatelj ne iznenadi. Dok bi budeći borce došli do kraja i vratili se nazad, ovi prvi su već ponovo zaspali. Tako, dok je vodnik budio, delegat je dežurao i osmatrao da ih neprijatelj ne iznenadi i obratno. U jedan mah i vodnik je seo da se odmori, a delegat je i dalje budio borce i osmatrao. Vec je počelo i da svanjiva. U toku noći rosa je pala i orosila okolnu travu i slamu na kojoj su borci dremali. Njima to nije smetalo, nisu oni to ni osećali.

Ovde sam ja nešto doživeo što se u ratu retko dešava. Kad sam se za momenat uspravio iznad gomile slame da osmotrim neprijatelja, istog časa osetio sam snažan udarac, kao da me je neko udario kocem po glavi. Mahinalno sam se uhvatio za glavu. Ali, pošto još nije bilo dobro svanulo, prešao sam rukom preko čela i zureći kroz polumrak u ruku, nisam opazio krv na njoj. Konstatovao sam da nema rupe na čelu ni krvi, ali sam primetio da mi nema »titovke« na glavi. Kada sam je našao 2—3 metra od sebe, primetio sam da je sa prednje strane formalno raznešena, a velike metalne petokrake koju sam dobio od jednog orvenoarmejskog u Beogradu, nema nigde. Kasnije sam zaključio da je to bio udarac eksplozivnog metka koji je pogodio, srećom, u petokraku i eksplodirao. Kapa je bila na vrhu glave, malo zabačena unazad. »Titovku«, tako pocepanu, nosio sam sve do s. Hercegovac (zap. od Daruvara) gde mi je u teškoj borbi sa ustašama u šumi, zakačena granom, pala sa glave i ostala, jer nije bilo vremena za sačinjanje.

Pošto se razdanilo i obavljen doručak, vršene su nove pripreme za napad i isterivanje neprijatelja iz sela. Svima je bilo stalo do toga da se što pre oslobodi Slavonski Brod. Raspoloženje kod boraca i starešina je veliko. Oko 10 časova dobijeno je naređenje i izvršen juriš, ali bez uspeha. Izgubili smo dva borca, a nekoliko je ranjeno. Neraspoloženje zbog neuspeha, a još više zbog pretrpljenih gubitaka, prekinuto je radosnom veću da nam dolaze artiljeri da raščiste teren ispred nas, pa ćemo lakše napred. I, zaista, dođe jedan artiljerac, kažu osmatrač. Meri odstojanje, računa elemente i prenosi ih preko releja (nije imao tehnička sredstva veze). Posle datih podataka i kratkog očekivanja, začu se prasak topa. Svi osmatramo gde će pasti granata i očekujemo njen učinak. Ali, ona prebaci prednji kraj neprijatelja za nekoliko stotina metara. Artiljerac-osmatrač ponovo meri, računa, saopštava releju, a ovaj prenosi preko sledećeg do komandnog mesta artiljerije. Očekujemo, osmatramo i opet prasak. Vidimo dim i prašinu od granate čini nam se po daljini dobro, ali mnogo ulevo. Neke naše starešine komentarišu: »Dobro je, sada je urakljuo, sledeća mora u cilj«. I sada, umesto brze paljbe i punih pogodaka po neprijatelju, dolazi saopštenje od artiljeraca da nemaju više municije — granata. Tako su naše nade u artiljerce propale, a ostalo razočaranje, pa je posle još dva ponovljena juriša, usred dana, neprijatelj bio prinuđen da napusti selo Staro Topolje, a nama je time dobrim delom bio otvoren put za Slavonski Brod.

Vas a Božić

POSLEDNJA KRVAVA BITKA NA RECI ILOVI

Posle Slavonskog Broda, 4. krajiška brigada je nastavila da goni neprijatelja. Borci su bili umorni, željni sna i odmora, ali bliskost konačne pobede naprosto ih je vukla napred i oni nisu ni pomišljali na odmor.

Da bi što duže zadržao severozapadni deo naše zemlje sa Zagrebom, neprijatelj je naredio Komandi 21. armijskog korpusa da organizuje odbrambeni front na liniji Bilogora — Grubišno Polje — Ilova — Hercegovac — Novska — Sava.

Front su posele nemačke 22, 41, 181, 202, 252, 369. i 963. divizija, i 1, 3, 5, 7, 9. i 12. ustaško-domobranska divizija. Neprijatelj je iza fronta imao još svojih snaga koje su bile spremne za povlačenje preko naše i austrijske granice. Sve te snage bile su brojno i tehnički nadmoćnije od naših, ali im je borbeni moral bio slab, jer vojska je znala za brzi poraz i kapitulaciju Nemačke i NDH, pa je svako gledao i tražio načina da spase svoju glavu.

Na tom sevemom pravcu naša 1. armija je nastupala pravcem Pakrac — Daruvar — Čazma. Štab armije je uputio svoju 5, 6, 11. i 42. diviziju severozapadno od Zagreba sa zadatkom odsecanja neprijatelja u povlačenju ka Austriji.

Peta divizija je stigla u rejon Dragović — Španovica 24/25. aprila 1945. godine. Noću 25/26. aprila divizijska inženjerija postavila je na Ilovi tri kolska mosta. Delovi brigada su prebačeni na desnu obalu Ilove. Neprijatelj za to vreme nije intervenisao, nego tek kada je 4. brigada kod sela Klokočevac proširila mostobran. Dvadeset šestog aprila u 11 časova, 4. krajiška brigada je zauzela selo Klokočevac i u daljem prodoru kod sela

Hercegovac naišla na utvrđenja i snažan otpor. Neprijatelj je napao brigadu, težeći da je obuhvatom sa krila nabaci na reku Ilovu. To je, u stvari, bio opšti protivnapad. Na čitavom frontu vođene su teške borbe, a došlo je i do borbe prsa u prsa. U tom gušanju vodnik Laza Ćurguz, jak, visok gorštak sa planine Grmeča, uhvatio se u koštac sa ustašom, svojim zemljakom iz sela Kamdčak, Husom, kojeg je poznavao još pre rata. U gušanju Lazo mu reče: »Huso, bolan, bezbeLi ćeš ovde platiti za sve svoje zločine koje si činio u Bosanskoj Krupi i Sanskom Mostu. Dosta mi te bilo četiri godine rata«. I, Lazo zadavi Husu, malog i žgoljavog.

Tako su od 26—28. aprila vođene teške (i krvave borbe u dolini Ilove, danju i noću bez prekida, tako da je Ilova prelazila u toku borbe tri puta iz ruku u ruke. Kako reče zamenik komesara čete Mirko Srđić: »E, Ilova bona, jebem te tako mutnu i krvavu, koliko puta ću te bona da gazim i prelazim«. Prilikom juriša, ko zna po koji put, na ciglanu, 27. aprila, negde oko podne, za borbenim poretkom svoga bataljona išli su komandant bataljona Miloš Kozomara i obaveštajni oficir brigade i komandir izviđačke čete poručnik Dragan Tomić — Ćić. Ustaše su sa kose iznad sela Klokočevac prime-tile njih dvojicu sa oficirskim oznakama i gađale ih neposredno topom. Tako su poginula dva oficira i druga na pragu slobode. U blizini pogibije Miloša i Dragana bili su Obrad Tomić, zamenik intendanta bataljona i Milka Trikić, bataljonska bolničarka, koji su ih sahranili u jednu grobnicu pored reke Ilove, a njihove slike i dokumenta posle 30 dana predali njihovim porodicama u Drvaru i Glamoču.

Brigada je od 26. do 28. aprila vodila jednu od teških i krvavih borbi, kao poslednju u toku rata. Naizmenično se napadalo i jurišalo, sad naša brigada, malo posle neprijatelj, ali primećuje se da među mrtvima ima više ustaša nego Nemaca. Za ova dva dana, koliko je trajala borba, naši Krajišnici — Mile Vojinović, Milan Jeličić, Mićo Nedimović i drugi, po glasu su prepoznawali ustaše Ramu, Ivicu, Husu i druge. Oni su iz rovova sela Klokočevac psovali i pozivali naše borce na predaju isto onako kao kod Bosanske Krupe, Vučijaka, Benakovca i Sanskog Mosta.

Tako je u borbi za ciglanu, 27. aprila, u selu Hercegovac, vodeći svoju četvu ko zna po koji put na juriš, poginuo Đuro Lazarević, komandir čete, rodom od Glamocā, član KPJ. U drugom napadu na selo Klokočevac poginula su dva komandira vodova, Dragutin Apostolović i Mitar Momčilović. Kada su ustaše kidisale na naše položaje, oni su ih kundacima i cevima tukli i tako štitili svoje borce. Tu su i poginuli. Poginuo je i vodnik Stevo Kolundžija, hrabri borac od Knina, kao i dva desetara, Radovan Pančić i Stevo Vicković. Sećam se i pogibije vodnika Bogdana Šponje koji je skočio na ustaše kad su ubili njegovog druga i mitraljesca Sulju Avdića.

Moram istaći naša dva komandira čete kao neustrašive borce. Mile Ožegović dšao je prvi u juriše na ciglanu i s. Hercegovac, a poslednji u povlačenju čete. Hvatao se u koštac sa Nemcima koji su napali na njegove ranjene ili malaksale borce.

Takav je bio i Miloš Zeljković. Nije odstupao, jer je shvatio zadatak svoje čete koji je glasio da treba obezbediti levo krilo divizije, od čega je zavisio uspeh daljnjeg prodora. Neprijatelj kreće u napad i hoće obuhvatom da potisne njegovu i druge jedinice i da ih nabaci na reku Ilovu. On je uspeo da zauzme selo Klokočevac, ali ne i da zada udarac u bok našim snagama. Tu je došlo do borbe prsa u prsa.

Hoću da spomenem i naše drugarice, bataljonske sanitetske referente Radu Sabljić, Milku Trikić i Smilju Kerkez, koje su i u ovoj krvavoj borbi pokazale hrabrost i požrtvovanje pri spasavanju naših ranjenika. One su uredno primale ranjenike i ukazivale prvu pomoć.

Treba istaći, kao hrabre i neustrašive u borbi, i četne bolničarke: Jelu Jelić, Milku Matić, Zoru Latinović, Staku Branković, Maru Maričić, Maricu Trbojević, Milenu Rodić, Savu Bursać, Stevku Bojanić, Milku Racu i druge. Ove drugarice su išle u prvom borbenom stroju i sa položaja izvlačile ranjene drugove. One su u odstupanju četa poslednje odstupale noseći ranjenike, a njih su drugovi štitili.

Brigada se povukla 28. aprila 1945. godine na levu obalu Ilove na kratak predah i popunu ljudstvom, oruž-

jem i opremom. Održani su vojnički i partijski sastanci, na kojima su analizirani svi propusti i slabosti u borbi. Tu je ukazano starešinama na veliki broj poginulih i ranjenih. Izvučene su i pouke za dalju borbu sa neprijateljem.

Naši gubici bili su: 58 poginulih, od kojih dva desetara, pet vodnika, dva komandira četa i jedan komandant bataljona. Pored toga bilo je oko 120 ranjenika.

Pero Tomić

BORBA KOD SELA HERCEGOVCA

Od Sremskog fronta do kraja rata 4. krajiška brigada vodila je niz teških borbi. Za mene su najteže borbe bile za selo Brezovo Polje, kod Brčkog i u rejonu s. Hercegovac, zapadno od Daruvara. Zato želim i da opišem borbu za s. Hercegovac.

U toj borbi nalazio sam se u 1. četi, 3. bataljona na dužnosti političkog delegata 3. voda. Treći bataljon je 27. aprila po danu zauzeo položaje ispred sela Hercegovac, a 1. četa 3. bataljona, pod komandom komandira Miloša Zeljkovića i političkog komesara Rada Bjelajca, prišavši iz sela Klokočevac, uvali com potoka Tomašica, izbila je istočno od sela Hercegovac i zauzela položaj na blagoj kosi ispred sela. Prva dva voda zauzela su položaj levo od ceste Veliki Zdenci — Hercegovac, a treći vod desno od iste ceste. Pozadi 3. voda, na desetak metara, držalo je položaj odeljenje iz Mitraljeske čete bataljona. Položaj ovog odeljenja dominirao je nešto iznad položaja 3. voda i mogao je biti korišćen za dejstvo na neprijatelja s fronta, iznad glava boraca. Pošto je to bio kraj aprila, a zemljište zasejano pšenicom koja je bila već pred klasanjem, gusta i visoka 40—50 santimetara, našim borcima nije bilo teško da se ukopaju i maskiraju. Tu je četa i zanoćila.

U toku noći, po naređenju komandira čete, 3. vod je upućivao patrole ka desnom krilu radi održavanja veze sa susednom jedinicom. Ta je veza održavana više puta u toku noći. Sa levim susedom 3. vod je imao stalnu vezu. U samu zoru, 28. aprila, patrola 3. voda je konstatovala da na desnom krilu nema više naših jedinica i da je bok 3. voda otkriven. Odmah je o tome obavestio komandir čete. Naređeno je pojačano osmatranje.

Svi smo bili na svojim mestima na položaju. Nešto posle osam časova, kad je sunce uveliko odskočilo, neko od boraca primeti da se mitraljesko odeljenje sprema da napusti položaj. Komandir 3. voda Dragan (ne znam mu prezime, jer je bio novodošao) ih je upitao šta rade, na šta su oni odgovorili da napuštaju položaj, jer imaju takvo naređenje. Vodnik i delegat voda se pogledaše čutke, kao da se pitaju šta to znači. Istovremeno, jedan od boraca javi da se neprijatelj prebacuje ka ciglani. Komandir voda naredi da se o tome pokretu odmah obavesti komandir čete. Međutim, borci preko veze prenesoše da levo od 3. voda nema nikoga. Kad je vodnik izdao podovo istu naredbu, potvrđena je vest da levo od voda — preko ceste nema nikoga od naših. Nema nikoga od naših ni pozadi naših položaja. Borci zapažaju da se neprijatelj i dalje prebacuje ka ciglani. Već se puca u pravcu ceste. Po mrkim uniformama vidi se da su to ustaše.

Vodnik i delegat voda se dogovaraju šta da rade. Sa četom nema nikakve veze, vod je ugrožen, preti mu da bude odsečen i uništen, a naređenja za povlačenje nema ni od kuda. Neprijatelj još nije bio uočio položaj našeg voda. To je bilo dobro za nas. Delegat voda predlaže vodniku da se vod povuče u šumu Zdenački gaj i to jarkom južno od ceste, jer je to jedini izlaz. Jarak s one strane ceste nije dublji od pola metra, a nesde i manje, ali je kakav-takav zaklon od pušćanih zrna. Vodnik Dragan neće ni da čuje o povlačenju, jer kaže, nema naređenja. Ja sam mu pokazao kako ustaše po grupama već uskaču u ciglanu i lako nam mogu oreseći i taj jedini pravac odstupanja ka šumi. Delegat je ponovno insistirao da se vod povuče i to što pre. Vreme brzo prolazi. Tek sada je vodnik Dragan sagledao tešku situaciju i svoju odgovornost za sudbinu voda i naredio povlačenje ka šumi.

Vod se povlačio po desetinama bez panike, ali je brzo bio uočen od strane neprijatelja i obasut jakim pušćanom i mitraljeskom vatrom. Makadamska cesta bila je sva u prašini od udaraca zrna. Vodnik je naredio: »Trkom ka šumi«. I, zaista, vod se za kratko vreme prebacio u šumu. Tu se već vodila teška i odlučna borba sa ustašama.

Ovde u šumi borbe su vođene sve do 12 časova, tj. oko tri časa. Ovde, u stvari, položaja nije bilo, nego se borba vodila iz neposredne blizine, za svako drvo i grm. Hvatalo se i za guše. Ustaše su, pored vatrenog oružja, imale i male vatrogasne sekire, koje su koristile u bliskoj borbi. Bili smo izmešani sa neprijateljem i samo snalažljivost i hrabrost naših boraca i rukovodilaca je pobedila. Nije se niko osvrtao na to što se iza grma ili drveta pojavi ustaša i vikne: »Predaj se! Tu je odgovor morao biti samo jedan, odgovor vatrom i to brže nego što to učini neprijatelj.

Tek po završenoj borbi u šumi se mogao videti stravičan prizor: mrtvi naši borci i ustaše, samo po neki naš ranjenik živ, razbacano oružje i oprema. Naši borci koji su ovde izginuli, a izginulo ih je oko 58, većinom su kao ranjenici dotučeni vatrogasnom sekirom. Iz 3. voda, 1. čete pri povlačenju poginuo je samo jedan borac — Jordan Živković iz s. Jagnjilo kod Mladenovca u Srbiji.

Vas a Božić

DRAGAN TOMIĆ

Dragan Tomić rođen je 1921. godine u Bastasima kod Drvara. Po završetku osnovne škole zaposlio se u Fabrici celuloze. Svakog dana od kuće do radnog mjesta i nazad pješačio je 18 kilometara, sve do početka rata 1941. godine. Tako je Dragan od svoje rane mladosti na vlastitoj koži osjetio sve tegobe života.

Uoči ustanka, 26. jula 1941. godine, Draganov otac Jandrija sa desetak svojih seljaka odlazi u Zaglavicu kod škole gdje je bilo zborna mjesto ustanika. Njegov sin Dragan, iako nije imao oružja, sa nekolicinom svojih drugova, krijući od oca, odlazi na Kamenicu u logor Praščijak, takođe zborna mjesto ustanika. Tamo ih nijesu primili jer nijesu imali oružja, a nisu bili odslužili bivšu Jugoslovensku vojsku, pa su ih smatrali nezrelim za borbu. Dječaci se nisu dali udaljiti daleko od logora već su sa strane posmatrali i pratili ustanike. Kad su ustanici, noću 26/27. jula, krenuli u napad na ustaški garnizon u Drvaru, oni su ih sledili. Jedna grupa, na čelu sa Stevanom Šobotom, upućena je da likvidira ustašku grupu koja je branila željezničku stanicu Hrnjadi. Toj grupi se pridružio i Dragan Tomić. Pri likvidaciji posade Dragan se dokopao karabina od koga se više nije rastajao. Kad su Italijani od Knina, preko Bosanskog Grahova, krenuli prema oslobođenom Drvaru, septembra 1941. godine, Dragan se našao na položaju Ploča više sela Resanovaca u grupi boraca kojom je komandovao Vlado četković, i toga dana bio ranjen u lijevu nogu. Kao ranjenik izvučen je iz borbe i otpremljen kući u zaselak na Jandrin Pod radi lečenja. Ostao je kod kuće sve do januara 1942. godine. Kađ se ponovo rasplam-

sala borba protiv Italijana, čuvši mitraljesku paljbu na bastaškoj gredi, zgrabio je lovačku pušku i municiju, iako je bio još neizlečen, i uputio se prema Bastašici. Na putu je sustigao veću grupu omladinaca koji su ta kode žurili s oružjem u ruci da pomognu 3. četi. Njihova vatra sa pravca bastaške škole u bok neprijatelja doprinjela je da se neprijatelj zbuni i odluči na povlačenje. U proljeće 1942. godine Dragan je stupio u Omladinsku četvu i u njoj postao član KPJ. U jesen 1942. godine, kad je formirana 4. krajiška brigada, sa četom je došao u njen sastav. Bio je hrabar i otresit borac. Ubrzo je postao omladinski rukovodilac u bataljonu, a početkom maja 1943. godine postao je zamjenik komesara i partijski rukovodilac 3. bataljona kod Ante Rukavine. Ubrzo je oboleo od pjegavog tifusa i otišao u bolnicu koja se nalazila u selu Šiprage, u centralnoj Bosni. Nakon mjesec i po dana, posle ozdravljenja, napušta bolnicu i uporno traga za svojom brigadom. Petnaestak dana ide od jedinice do jedinice i nalazi brigadu u regionu Kreševa. Od dugog lutanja za brigadom, oslabljen i još od tifusa neoporavljen, jedno vrijeme nalazi se u brigadnom sanitetu i, pošto se oporavio, -stupa u obaveštajni odsjek kod Mile Davidovića. U borbama za oslobođenje Bugojna, avgusta 1943. godine, ponovo biva ranjen, ali ovoga puta ostaje u divizijskoj bolnici i ne odvaja se od 5. divizije, kako bi po ozdravljenju mogao da se vrati u svoju 4. krajišku brigadu koju je smatrao kao svoj dom. Š njom je prešao sve golgote preko Bosne, Crne Gore, Srbije, Srema i Slavonije. Uoči proboja Sremskog fronta postavljen je za komandira Izviđačke čete. Tih dana četa je imala izuzetno važne zadatke — ubacivanje u neprijateljsku pozadinu i da obavještava svoj štab o kretanju neprijatelja. U takvoj jednoj akciji naših jedinica poginuo je 27. aprila kod sela Hercegovac nedaleko od Bjelovara, u činu poručnika.

Savo Pužić

U ŠUMI KOD HERCEGOVCA

U borbi za Hercegovac Prateća četa, kojom je komandovao Ilija Galić, podeljena je bila u dva dela. Prvi deo čete krenuo je da podrži napade pešadije, a drugi deo ostao je u zaštitnici. Međutim, u toku borbe dolazilo je često do promena u napadima naših i neprijateljskih jedinica. Borbe su bile žestoke i teške. Prema nekim proračunima bilo je oko 28 juriša i kontrajuriša. U jednom momentu bila je izgubljena veza između delova naše čete. Usled jačeg napada neprijatelja u šumi su se našli i delovi naših pešadijskih jedinica koje su posle odbijenog napada izgubile vezu sa svojom jedinicom. U tim momentima komandir Ilija Galić doneo je odluku da potraži vezu sa ostalim delom čete. U potragu krenuli smo komandir, kurir i ja. U kretanju kroz šumu naišli smo na komandira protivkolske baterije, sa kurirom, koji je, takođe, pošao da uspostavi vezu sa svojom baterijom.

Pravac kretanja kroz šumu bio je ka putu koji je vodio za Hercegovac. Hteli smo da se približimo putu i da odatle osmotrimo situaciju i donesemo odluku za dalje kretanje. Kretanje kroz šumu bilo je lagano i oprezno zbog mogućeg iznenađenja. U jednom momentu učinilo nam se da čujemo neko dozivan je kao i neke glasove iz daljine. Malo smo zastali i osmotrili okolinu. Naš kurir polako se kretao između drveća nastojeći da utvrdi ko se nalazi sa suprotne strane. Bili smo se toliko približili da smo već raspoznavali kretanje pojedinaca u šumi, ali još uvek nismo znali ko je ispred nas — naši ili neprijatelj. Iznenada, iza jednog drveta ukaza se vojnik za koga je bilo teško utvrditi kome pripada, jer

su i naši borci imali razne uniforme. Pitali smo ko se tamo nalazi, a sa druge strane odgovoreno je takođe pitanjem na našem jeziku. Jedan trenutak smo razmišljali ko bi to mogao biti i šta u ovom momentu da uradimo. Iz tog razmišljanja trgao nas je glas: »To su partizani! Hvatajte ih žive!« Tog momenta pala je odluka da se izvučemo, naglim zaokretom, u pravcu odakle smo i došli. Počela je trka kroz šumu. Nastojali smo da se odvojimo od neprijatelja i nađemo naše jedinice, a neprijatelja da nas uhvati. Ne znam koliko je dugo trajala ta trka između života i smrti, ali meni je izgledala vrlo duga. Trčali smo što smo brže mogli i polako povećavali rastojanje između nas i neprijatelja. Kada su uvideli da nas neće moći stići, počeli su da pucaju. Tada je naređeno da se još više udaljimo jedan od drugoga kako ne bismo bili pogodna meta. Umakli smo, ipak neprijatelju koji nas je jurio. Trčali smo još malo i onda zastali da se odmorimo i da se ponovo prikupimo.

Ubrzo posle toga naišli smo na naše jedinice koje su počele da se prikupljaju.

Milan Stošić

MLADI KOMANDANT BATALJONA MILOŠ (ĐUREJ KOZOMORA

Miloš (Đure) Kozomora rođen je 1923. godine u s. Biličić, Glamoč, u siromašnoj seljačkoj porodici. Do 1941. godine bavio se zemljoradnjom na malom očevom imanju. Osnovnu školu završio je u Glamoču. Detinjstvo je proveo u igrama sa svojim vršnjacima. Isticao se bistrinom i logičnošću misli, posedovao je osobinu da se istakne svuda gde je mogao da sa sigurnošću postigne uspeh. Često je ulazio u akcije samoinicijativno i rešavao ih uspešno.

Dugačak je borbeni put kojim je Miloš prošao počev od ustaničkih dana do Sremskog fronta. Učestvovao je u mnogim borbama koje je vodila njegova jedinica širom naše zemlje. U svim tim borbama Miloš je bio u prvim borbenim redovima kao borac i rukovodilac. Moram istaći da nije bilo nijedne akcije kojom je Miloš rukovodio a da nije uspešno završena. On je pozivao na takmičenje komandire vodova u 1. četi, 4. bataljona, Kozomoru Nikolu iz Crnog Luga, komandira 3. voda iste čete i Milorada Kopanju — Boću, komandira 2. voda iste čete, rodnom iz Stekerovaca, što je pozitivno uticalo na uspeh u svakoj akciji. I ova dva drugara nisu ostajali dužni i oni su se odlikovali velikom hrabrošću, snalažljivošću i veštinom u rukovođenju svojim vodovima.

Miloš je prošao skojevski i kandidatski staž i negde u centralnoj Bosni, juna 1943. godine, primljen je u KPJ. Od tada Miloš počinje svestranije da se razvija. Nije se odvajao od knjige, čitao je sve do čega je mogao doći u toku borbe. Uspešno je politički delovao u mestima kroz koja smo prolazili, a najviše je imao us-

peha kod omladine. Na Sremskom frontu je primio dužnost komandanta 3. bataljona 4. krajiške brigade, na kojoj je dužnosti i poginuo 27. aprila 1945. godine u rejonu s. Hercegovac — Grubišno Polje.

Milan Tankosić

BORBA DRUGOG BATALJONA U ŠUMI KOD SELA HERCEGOVAC

Od izbijanja naših snaga na reku Ilovu u rejonu sela Hercegovac, 2. bataljon 4. krajiške brigade dobio je zadatak da pređe reku i da se probije u neprijateljsku pozadinu i u njoj dejstvuje. Bataljonu je i uspelo da se probije u pozadinu neprijateljske odbrane. Međutim, neprijatelj je posle podne preduzeo napad s fronta i s leđa na sinage bataljona sa ciljem da ga opkoli i uništi.

Situacija za bataljon bila je teška. Budući da se bataljon našao na otvorenom i neutvrđenom položaju i da je nedavno bio popunjen novim borcima, komandant 2. bataljona donosi odluku da se bataljon probije natrag. Bataljon je bez jedne čete, koja je bila upućena da sa severa napadne neprijatelja u naseljenom mestu, krenuo da izvrši proboj u pravcu svojih snaga, a četi je poslat kurir sa naređenjem da se probija za bataljonom.

Noć mrkla, treba se probijati, čekanja nikakvog nije smelo biti. Ali, kako? Kod novog ljudstva kojim je bataljon bio popunjen pojavilo se kolebanje i nesigurnost. U ovakvoj situaciji komandant bataljona je komandovao: »Komunisti i skojevci bombe u šake i za mnom«. Bataljon se ubrzo probio kao celina, jer je pristigla i četa koja je bila odvojena.

Kad se bataljon probio, u toku noći zauzeo je položaj za odbranu u gustoj šumi. Nakon jednog sata neprijatelj je jakim snagama izvršio napad na bataljon. Vodila se žestoka borba cele noći. Uzmicanja nije bilo zbog toga što je pozadi bataljona bila reka Ilova i velika močvara, bez prelaza. Neprijatelj je znao za ovo

i zato je te noći vršio više uzastopnih juriša pokušavajući po svaku cenu da postigne uspeh. Slobodno se može reći da je te noći u šumi bio pravi pakao. Bataljon je uspeo da svaki neprijateljski juriš odbije, jer je bio snabdeven dovoljnom količinom municije i drugog materijala. Bojna komora bataljona odigrala je u ovoj borbi veliku ulogu.

Iste noći u štab bataljona došao je zamenik komandanta 4. brigade Miloš Bajić sa jednom jačom grupom kurira. Tada je, kako sam kaže, rekao: »Poslat sam da vidim ima li tu iko živ«.

Pre svanuća, drugog dana borbe, bataljon je preduzeo napad na neprijatelja, uspeo da ga potisne i izbije na severnu ivicu šume Hercegovac gde je bio zadržan jakom neprijateljskom vatrom. Nakon kratkog vremena neprijatelj je, uz vatrenu pripremu, preduzeo protivnapad na čitavom frontu, jurišao je bez obzira na gubitke. U ovom protivnapadu neprijatelj je uspeo da na čitavom frontu potisne naše snage. Neprijateljske snage bile su tako jake da su potisle 6. ličku diviziju koja se graničila sa 4. krajiškom brigadom, pa čak i čitav 15. makedonski korpus. Kad je bataljon u odstupanju došao do reke Ilove, tu se zaustavio. Dalje se nije moglo.

Komandant 2. bataljona sa telefonistom nije se mogao na vreme povući. Pri povlačenju telefonista je poginuo. Povlačeći se ka bataljonu, naišao sam na grupu vojnika iz 3. bataljona sa komesarom čete. On mi je rekao da je komandant Miloš Kozomora poginuo, a da je bataljon u povlačenju. Kad je stigao, 2. bataljon se bio okupio na jednom mestu ne zauzevši nikakav položaj za odbranu. U ovakvoj situaciji trebalo je brzo doneti odluku. Ne čekajući da vreme prolazi, ne pozivajući ni komandire četa za izdavanje naređenja, jednostavno sam komandovao: »Drugi bataljon nalevo krug. Juriš napred! Na ovu moju komandu niko nije preduzeo ništa. Borci su bili iznenađeni. Po drugi put sam podviknuo i prosto naterao borce u napad. Ovako sam postupio jer sam vidio da grugog izlaza nema. Mislim daje ovo jedino bilo ispravno, jer da se oklevalo pretrpeli bismo

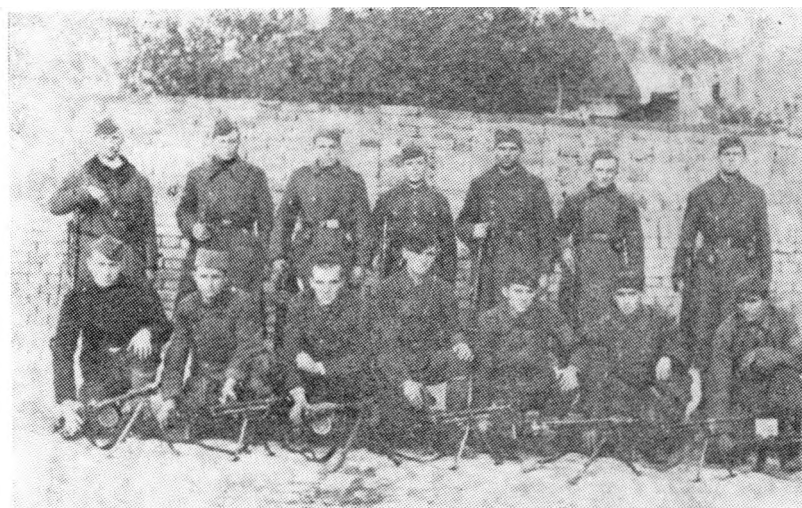

ogromne gubitke, a veliko je pitanje bi li od bataljona išta i ostalo. Mislim da nije neskromno kad ovo iznosim u vezi sa mnom, jer je faktički tako bilo.

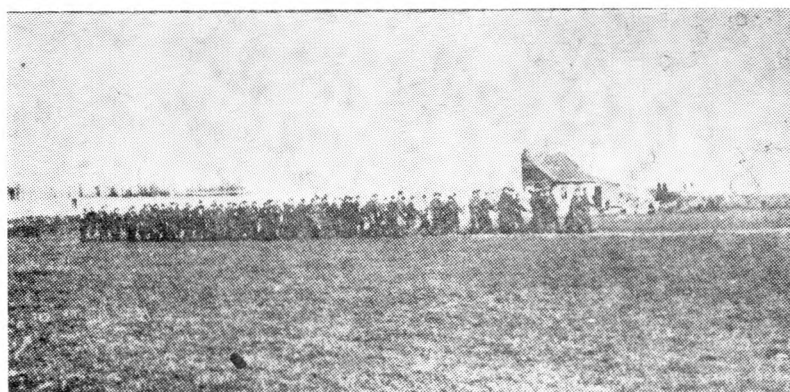
Okrećući se prema neprijatelju i otvarajući žestoku vatru i uz uzvike: »Ura«! bataljon je potiskivao neprijatelja nanoseći mu velike gubitke. Isto tako i 3. bataljon je prešao u napad. Neprijatelj je odstupio dajući slabiji otpor zaštitnim delovima. Eto, tako se završila krvava borba u šumi kod sela Hercegovac.

U ovoj borbi starešine i borci 2. bataljona pokazali su veliku hrabrost i upornost. Posebno treba istaći veliku hrabrost zamenika komandanta bataljona Dragana Rodića.

Ilija Vašalić

Beograd, oktobra 1944. puškomitralješci 3. čete 3. bataljona

Beograd, novembra 1944. četa 2. bataljona u pokretu

*Sremski front, februara 1945. komandant
5. divizije Milutin Morača predaje odli-
kovanje Dobrivoju-Baji Drobac*

*Šaregrad, decembra 1944. kolona
Brigade u pokretu*

*Sremski front, prelazak preko reke Bosut. U prvom planu kapeta
Stevo Vladušić*

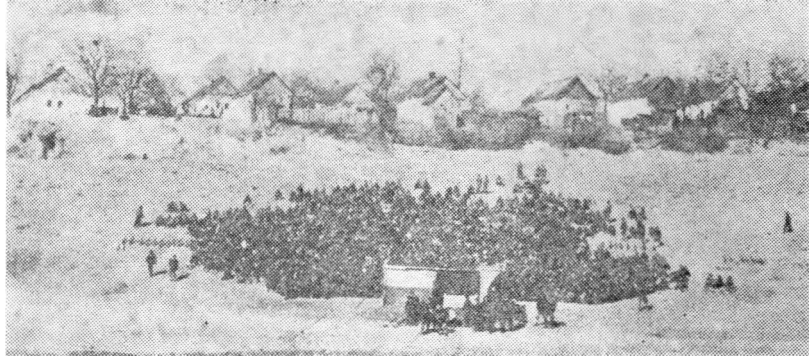
*Sremski front, januara 1945. Miloš Tanjga — komandant i Drag,
Đukić, komesar brigade u rovovima sa borcima*

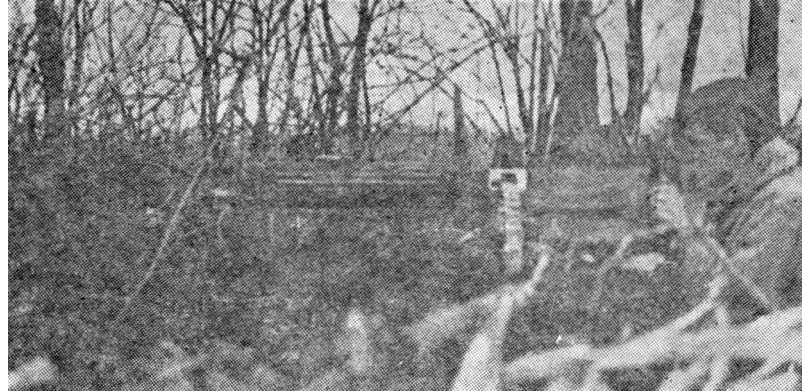
S. Ljuba, marta 1945. u takmičenju na obuci pod nazivom «Više znoja manje krvi»

S. Bapska, 8. marta 1945. proslava Dana žena

S. Ljuba, marta 1945. priredba po završenom takmičenju

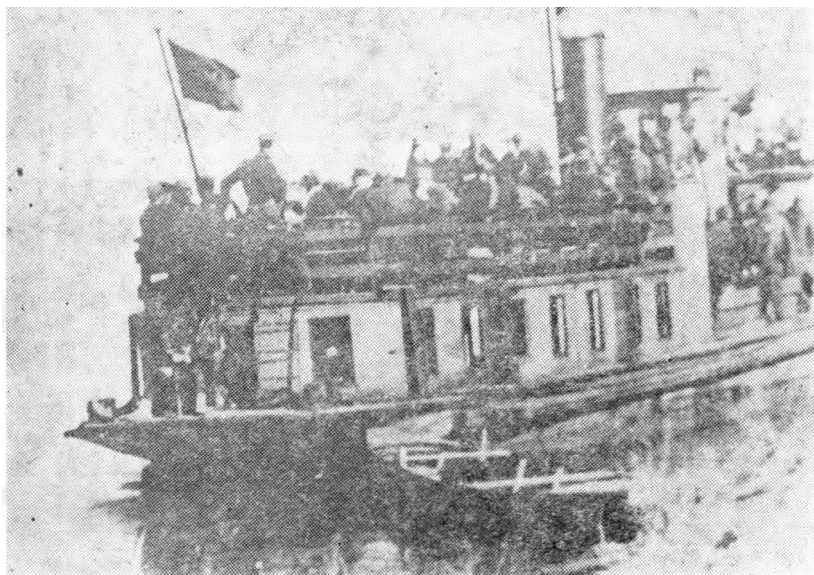
S. Sotin, na položaju

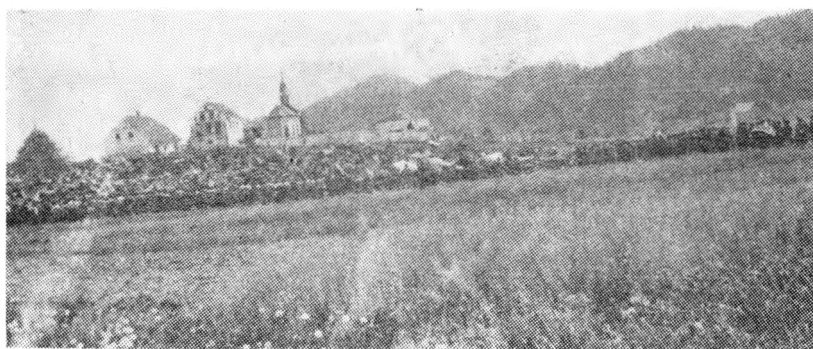
Sremski front, odmor na položaju

Sremski front, parole na položaju

Mart, 1945. prelazak r. Save kod Šapca

Šoštanj, maja 1945. razorušavanje Nemaca

Maja 1945, zastanak motorizovane kolone Brigade u pokretu iz Slovenije ka Zagrebu

Ključ, maja 1945. kozaračko kolo

Austrija, maja 1945. susret sa Englezima (drugi s leva Branko Krčmar, a četvrti Jovo Jakšić, komesar 3. bataljona

Aleksinac, avgusta 1945. grupa ranjenika iz bolnice u poseti Brigadi (u sredini sa štakama Slavko Rokvić)

NIKOLA KRALJ

Prvomajske praznike 1945. godine dočekali smo u Moslavini. Za proslavu i manifestacije nismo imali vremena. Sa nezalećenim ranama pobegao sam iz bolnice u bataljon. Hteo sam da budem prisutan činu kapitulacije neprijatelja. Drugog maja nalazili smo se na putu od Grubišnog Polja prema zapadu. Išli smo po kiši i klizavom zemljištu. Ceo dan sam proveo sa Nikolom. Od formiranja brigade neprekidno smo zajedno. On je bio politički komesar čete, a ja njegov zamenik. Bili smo intimni drugovi i među nama nije bilo tajne. Tog dana smo razgovarali o raznim pitanjima i čini mi se da je on bio posebno raspoložen i govornjiv. Glavna tema našeg razgovora bila je naš bataljon. Pored ostalih pitanja o kojima smo vodili razgovor sećam se i ovog. Osećali smo da se u poslednje vreme forsiraju neki ljudi koji su kasnije stupili u naše redove. U borbi nisu pokazali velike kvalitete, ali imaju školu, smatraju se obrazovanim i, eto, sad ,se ističu u prvi plan. Mislili smo da nam se pravi izvesna nepravda, jer se počela meriti vrednost starešina po tome koliko ko ima škole, a mi smo bili samo sa četiri razreda osnovne. Dogovorili smo se da ćemo, čim nam se za to pruži prilika, dokazati da možemo dobro učiti kao što smo se dobro borili. Sećam se kako je on rekao »Čuj, brale. Sad će se rat završiti i odmah ćemo tražiti da idemo u školu. Učićemo i radićemo da dokažemo da možemo biti u miru kao i u ratu bolji od ovih školaraca«.

Posle kraćeg odmora bataljon je uveče krenuo na položaj. Meni nisu dali da idem, jer još nisam bio zalečen, pa sam ostao u selu sa komorom. Rastao sam

se sa Kraljem u ubedenju da ćemo se sutra videti i nastaviti naš nedovršeni razgovor. Iako smo puno vremena proveli zajedno, imali smo još mnogo jedan drugom da kažemo. Nisam mogao zamisliti da se više nikad nećemo videti.

U jutarnjim časovima, 3. maja, na prilazima selu Trnovitica, teško je ranjen Nikola Kralj — Kljapo. Odnosen je u divizijsku bolnicu u kojoj je istog dana podlegao ranama. Tragedija je utoliko veća što se ona dogodila sad kada su završetak rata i pobjeda na pragu. To je poslednja žrtva koju je naša brigada u ratu imala i dala je iz redova boraca koji su se našli u stroju prilikom njenog formiranja. Ne postoje reči kojima bi se mogla izraziti vrednost tog vrsnog ratnika, vernog i pravog člana naše Partije. Uz bezgranično poštovanje svih njegovih ljudskih i ratničkih vrlina, izneću o njemu samo nekoliko biografskih podataka. Rođen je 1921. godine u selu Prekaja u siromašnoj seljačkoj porodici. U borbi je od prvog dana ustanka, član Partije postao je 1942. godine a u brigadi je od njenog formiranja. Bio je borac i puškomitraljezac, u brigadi prvi nišandžija na nemačkom »šarcu«. Teško je ranjen u šaku leve ruke 12. juna 1943. godine. Kao ranjenik mnogo je propatio. Ostao je težak invalid zbog čega smo ga nazvali »Kljapo«. Ponovo se vratio u četu, bio je politički delegat voda, pomoćnik komesara i komesar čete. Kad je poginuo, imao je Partizansku zvezdicu 3. reda i dva ordena za hrabrost.

Posle rata često sam sebe preispitivao da li sam u radu i lično ni uzdizanju učinio sve što sam mogao. Moram reći da su mi često bile prisutne Nikoline reči koje je izgovorio prilikom našeg poslednjeg viđenja. Ukoliko nisam bio dosledan ovih reči, molim da mi se oprostite. Siguran sam da je Kljapo ostao živ, on bi u tom bio više nego dosledan.

Petar Višekruna

SECANTE NA GOJKA — GOJTNA INJCA

Gojko je rođen 1913. godine u iselu Kazanci, Bosphansko Grahovo. Kako mu je otac Marko rano umro i iza sebe ostavio četvoro dece, Gojin je morao brao zaminiti oca na teškim težačkim poslovima. Imao je majku, tri sestre, ženu i dva sina. To je za ono vreme bila malobrojna porodica.

Pre rata, kao i dosta njih iz našeg kraja, išao je na rad u Beograd. Ženskoj čeljadi u kući bilo je teško obavljati poljske radove. Majka mu je pisala i molila ga da se vrati. Poslušao ju je i vratio se kući. Tako ga je rat zatekao u njegovom selu Kazanci.

Kada je dignut ustanak, i Gojin je krenuo. Puška je dobio od Miška Injca. Kasnije dobio je »italijanku« od koje se nije razdvajao, iako su zaplenjivane strojnice i 'snajperi. S tom prvom puškom je otišao u partizane. Sa svojim komšijama branio je svoje selo od Italijana i četnika.

U to vreme Gojin je nosio kačket, koji je iznutra imao crvenu postavu. Čim su se razdvojili četnici i partizani, on ga je izvrnuo i na glavi je imao crvenu kapu. Kad su ga pitali šta to znači, Gojin im je odgovorio: »Crvena armija bori se protiv fašizma i mi se borimo uz nju«.

Gojin je bio siguran da su četnici sluge okupatora, jer bio je očevidac zločina koje su činili zajedno sa okupatorskom vojskom. Ono što je procenio i odlučio nije se moglo izmeniti. Verovatno je na njegovo rasuđivanje uticao kratak boravak u Beogradu gde je o životu saznao mnogo. Video je, a i sam osetio, kako je teško živeo radnik eksploatisan od kapitalista.

Gojin je bio tih, pa se činilo da je bio spor u komandovanju. Međutim, nije tako. On je brzo svoju četu postrojavao. Naučio je svoje borce da se brzo spremaju i da brzo stignu na zadatak. Kada se iz nekog mesta krene, on bi se vratio i obišao mesto odakle se krenulo i pogledao da nije šta ostalo od opreme ili od umora zaspali borac. I opet se začas nađe na čelu svoje čete. Nosio je u sebi sigurnost, a osećali smo je i mi koji smo bili pored njega.

Pored toga što je bio dobar, drag i vrlo razuman za nevolje svakog svog borca, on je bio neobično dobar rukovodilac. Znao je i umeo obučiti borce, rasporediti ih u borbi i da sa manje žrtava izvrši zadatak.

Kada dobije zadatak, nikada nije krenuo a da prethodno nije upoznao teren, da vidi kuda treba nastupati a kuda, ako zatreba, odstupati. Prisluškiavao bi u noćnoj tišini čuje li se stražar, hoda li ili stoji.

U borbi na Glamoču, aprila 1943. godine, četa u kojoj je Gojin bio zamenik komandira imala je najteži zadatak. Trebalo je noću, bez borbe, ući u centar grada i baciti flašu zapaljive tečnosti kao znak da su unutra. Tada je neprijatelj bio obavešten o vremenu našeg napada i spreman je čekao. Nešto posle pola noći na prilazu gradu naša 1. četa naišla je na groblje i tu se potukla sa ustašama. Pošto je bila noć, došlo je do gušanja. Da ne bismo udarili na svog borca, dogovorili smo znak raspoznavanja: »zora — pobjeda«. Gojin kaže: »Zora«, a ustaša odgovara: »Kakva zora kad je tek prošla ponoć«. Neprijatelj je dobio pojačanje i potisnuo nas iz grada. Bilo je ranjenih boraca u 1. četi a među njima Mile Galić iz Maleševaca, Koščica iz Tiškovca i Bogdan Ruraić od Drvara.

Gojin je dobio još jedan zadatak. Sa svojom četom postavio je zasedu Nemcima, blizu Busovače. Sačekao je nemačku kolonu i naneo neprijatelju velike gubitke, a da mu nijedan borac nije ranjen. Izabrao je pogodan teren za zasedu, a borcima je rekao da ne pucaju dok se Nemci ne primaknu.

Posebno značajnu ulogu Gojin je odigrao 11. jula u selu Rakova Noga kad je sa svojom četom upao u do-

mobranski logor, stvorio veliku pometnju i olakšao napad ostalih delova brigade. Tu je zarobljeno 270 domobrana sa kompletnom ratnom opremom.

Avgusta 1943. godine imali smo zadatak da napadnemo Bugojno. Tamo je bilo jako utvrđenje ustaša i Nemaca. Njegova 1. četa i tada je imala jedan od težih zadataka u bataljonu, pa i brigadi. Gojin je sa svojom četom ušao u grad bez borbe i crkvenim zvonom, kako je bilo dogovoreno, oglasio početak napada svih snaga na Bugojno. U napadu su čestvovale naša i 3. krajiška brigada. Gojin se i ovog puta potvrdio kao vršan komandir. Četa je imala samo jednog ranjenog borca.

Pred VI neprijateljsku ofanzivu imali smo žestoku borbu protiv neprijatelja na Kačevu blizu Prijepolja. Neprijatelj je, kao i uvek, bio znatno brojniji i nadmoćniji u tehnici. U toj borbi poginula je četna bolničarka Boja Marčeta. Kasnije mu je ranjen zamenik političkog komesara čete Dmitar Lukač.

Sličan podvig izveo je i na Manjinom Vrh, decembra 1943. godine, kada je njegova četa izvršila iznenadni napad na nemačke položaje i omogućila brzo ubacivanje ostalih snaga brigade u borbu. Tada je Gojin sa pet metaka ubio pet neprijateljskih vojnika.

Takođe se ne mogu zaboraviti njegova hrabrost i snalažljivost u borbi za Priboj. Te večeri nije poginuo nijedan borac iz 1. čete.

Gojin je žalio za svakim poginulim borcem. Zato je uvek pažljivo razmatrao situaciju kada prima zadatak da bi ga izvršio sa što manje žrtava. Meni se često činilo kao da je imao završene vojne škole. Ali nije. Bio je bistar, pa je brzo učio u ratnim uslovima.

Avgusta 1944. godine, kada smo vodili borbe sa glavnim četničkim snagama na Kopaoniku, jedan broj boraca i rukovodilaca otišao je iz brigade u novoformirane jedinice Narodnooslobodilačke vojske. Otišli su na više dužnosti od onih koje su imali do tada. Tako je i Gojin otišao u 4. srpsku brigadu, 21. srpske divizije, za komandanta 1. bataljona. U ovoj brigadi zvali su ga Gojko. Da je Gojin — Gojko bio i ostao onakav kakvog smo ga znali, potvrđuju i sećanja boraca iz 4. srpske brigade.

Evo i jednog dela iz ratnog dnevnika Dragoslava Veljkovića, pisara u Gojinovom štabu bataljona:

».. .Kapetan Gojko sa nekoliko boraca trči napred. .. I pokušava da zaustavi neprijateljsku kolonu, da ih zarobi.

Zbog velike brzine u napredovanju, jedinice se ne kreću organizovano.

Kapetan proseca nemačku kolonu. Neki delovi neprijateljski se predaju. U tom nailazi čitav neprijateljski streljački stroj. Dižu puške uvis da se predaju. Komandant je isuviše napred i usamljen. Naši borci, naročito novi, nemaju dovoljno spretnosti da prihvate predaju. Neodlučni su i neefikasni. Neprijatelj je lukav i sa više iskustva. Primećuje to i vrši protivnapad na naše snage.

Jedna grupa se probija za selo Popovec. Naši teški mitraljezi ne funkcionišu. Ponovo se vraćamo na drum.

Komandant bataljona je ranjen u cevanicu, odmah u početku neprijateljskog juriša. . . I u onom momentu kada su nas potislii dotukuju ga jednim metkom u glavu.

Mi se pribiramo i vršimo snažan pritisak. Komandant je odrobljen ali je u ropcu. Ništa već ne zna. Stigli su samo toliko da mu izvuku pištolj i ništa više.

Kroz gomilu se prenosi vest o pogibiji komandanta.

Pade pred ulaskom u Zagreb. A kako smo često sanjali o ulasku u Zagreb. Išao je kao i uvek: hrabro i odvažno... Nije mogao da vidi dušmaniina a da ne kidiše ka njemu.

Kao grom ošinuti smo, zabezeknuti, skamenjeni. . . Sledili smo se za trenutak!

Teško je verovati da on može da pogine.«

Draginja Lukač Višekruna

IZBIJANJE TREĆEG BATALJONA NA KOMUNIKACIJU ZAGREB — KUMRQVEC

U toku izvođenja napada za oslobođenje Zagreba od strane jedinica Unske operativne grupe divizija, 4. krajiška udarna brigada, pod komandom Miloša Tanjge i političkog komesara Vdade Malibašića, vodila je žestoke borbe sa neprijateljskim snagama koje su se povlačile od Dugog Sela preko Hrvatskog zagorja u pravcu Zidanog Mosta.

Tako je naš 3. bataljon, pod komandom Jove Jakšića, imao stalne kontakte sa neprijateljskim zaštitnicama i pobočnicama koje su nas s vremena na vreme sačekivale i otvarale vatru da bi ubrzo odstupale i bježale ispred naših jedinica. Naše jedinice su u takvoj situaciji brzo prodirale, težeći da budu što bliže neprijateljskim snagama s ciljem da im ne dozvolimo sredivanje i zauzimanje povoljnih položaja sa kojih bi mogli organizovano i uspješno štititi svoje povlačenje.

Borci i starešine našeg bataljona, kao i cjelokupne brigade, u najvećoj brzini kreću se za neprijateljskim snagama nanoseći im ogromne gubitke u pokretu. Naše jedinice često ispaljuju rakete iz raketnih pištolja u cilju označavanja linija, pravaca kretanja i osvojenih kota, uzvišenja, položaja i pozicija. Takođe, i neprijatelj obilježava svoje napuštene položaje i pravce povlačenja. Stalno se vojna situacija mijenja u našu korist. Naše jedinice na svaki pokušaj neprijateljskih snaga odgovaraju brzom i snažnom vatrom.

Narod Hrvatskog zagorja nas dočekuje sa najvećim simpatijama, kao svoje oslobodioce. Sjećam se dobro da su iznosili hranu i veliku burad vina i da su točili u čaše i djelili borcima u koloni. Često su uzvikivali pa-

role: »Živjeli naši oslobodioci! To je bila velika moralna podrška našim boroima i rukovodiocima koji su jurili umorni, neispavani i gladni, kako ne bi izgubili kontakte sa neprijateljskim snagama. Neprijateljske snage uz put bacaju svoje stvari koje opterećuju brzo kretanje i bježanje. Na svakom koraku vidi se potpuna katastrofa zločinačke ustaške Nezavisne Države Hrvatske. Narod ih je dočekivao uzvicima: »Nećete, ustaška bando, pobjeći preko granice! Sve smo se bliže i bliže primicali putu Zagreb — Kumrovec. Treći bataljon 4. krajiške brigade kretao se uskom stazom i seoskim putem kroz isitnu hrastovu šumu.

Momentalno nemamo kontakata sa neprijateljskim snagama pošto su uspjeli da nam umaknu nešto dalje. Čitava se brigada ubrzano kreće po bataljonima. Borci i starešine su oznojeni od brzog i napornog kretanja, ali niko se ne žali da je umoran i da mu je teško.

Samo što je komandant brigade Miloš Tanjga sa ostalim drugovima izašao na proplanak iz hrastove šume, u neposrednoj blizini komunikacije Zagreb — Kumrovec u rejonu Kumrovačkog polja, sa jednog uzvišenja otvorena je na njih brza paljba iz »šarca«. U toj situaciji komandant brigade naglo se povukao nazad sa ostalim drugovima, pod samo brdo, i pozvao Mitra Zivlaka, komandira minobacačke čete 3. bataljona i naredio mu: »Mitre, uništi ono neprijateljsko mitraljesko gnjezdo! Mitar Zivlak je preneo naređenje meni. Čitav minobacački vod krenuo je odmah za mnam. Za čas smo izbili na jedno uzvišenje. Mitar mi je pokazao rukom mjesto vatrenog položaja i neprijateljsko mitraljesko gnezdo. U najvećoj brzini postavili smo minobacače za dejstvo. S obzirom da sam u vodu imao odlične komandire desetina kao što su bili: Radomir Radovanović, Radomir Stanić i Dmitar Davidović, borac od 1941. godine, cilj je od prvih mina bio uništen.

Komandant brigade je rekao: »Tako samo treba razgovarati sa neprijateljem! Dalje je rekao: »Mitre, odlično ti gađaju bacačije! Meni je kao komandiru voda bilo veoma drago kada sam čuo od komandanta brigade da smo dobro gađali. Čim smo izašli na greben iznad komunikacije i polja, primjetili smo veliku motorizovanu kolonu koja se ubrzano povlačila cestom iz

Zagreba prema Kumrovcu. Naši puškomitraljesci otvorili su paklenu mitraljesku vatru, a vod protivkolskih topova našeg bataljona nije još bio stigao, s obzirom da je morao ići zaobilaznim putem, pa nam je to pričinjavalo poteškoće.

Imao sam u svom vodu nišandžiju na minobacaču 82 mm Živadina Petrovića — Kicoša, koji je bio odličan nišandžija li koji je uvijek od prve mine pogodio cilj. Otvorili smo minobacačku vatru na motorizovanu kolonu neprijatelja. Sjećam se da je moj vod pogodio jednom minom kamion. Od dejstva mina iz minobacača 82 mm napravljene su velike rupe po cesti. Tada su neprijateljski kamioni i druga vozila zaobilazili rupe i usporili kretanje, pa su naši puškomitraljesci lakše tukli neprijateljsku motorizovanu kolonu. Tada je naša brigada u cjelosti razbila neprijateljske snage na ovoj komunikaciji. Više se nije čula puščana niti mitraljeska vatra. Treći bataljon, po četama i vodovima, nastavio je pokret prvo desnom stranom ceste, a zatim sišao na istu i produžio u pravcu Kumrovca.

Pred sami mrak izbili smo u Kumrovec. Malo smo se zaustavili. Drug Slavko Marković, komesar minobacačke čete i njegov zamjenik Ilija Rodić, kretali su se pokraj kolone i najednom je zaustavili. Tom prilikom su nas upitali: »Drugovi, vidite li onu kuću?« Kad su prisutni borci odgovorili da vide, Slavko Marković je rekao »U onoj kući rođen je vrhovni komandant NOVJ, maršal Josip Broz Tito!« To je bilo prvo saznanje kod većine boraca d starešina našeg bataljona da je drug Josip Broz Tito rođen u Kumrovcu, u pitomom Hrvatskom zagorju. Bilo nam je svdma drago kada smo za ovo saznali. Gledali smo dugo kuću druga Tita i okolicu Kumrovca.

To je bilo i konačno oslobođenje Kumrovca i čitavog područja od strane naše brigade. Pošto smo se odmorili, 3. bataljon je nastavio iste večeri pokret i prešao na teritoriju Slovenije.

Niko Boroja

POSLEDNJI DANI RATA

Posle proboja Sremskog fronta 4. krajiška brigada u sastavu 5. divizije i 1. armije, stalno je bila u pokretu i vodila teške borbe u rejonu Županje, Slavenskog Broda i Pleternice.

Od 2. do 9. maja 1945. godine nastavlja se borba i gonjenje neprijatelja na cijelom frontu u pravcu: Ivanić-Grad, Čazma, Sveti Ivan-Žabno. Naša brigada vodila je neprekidne borbe na području: Daruvar — Čazma (Hercegovac, Velika i Mala Trnovitica), zatim na području: Sveti Ivan — Zelina, gde je neprijatelj pružao veoma jak otpor. Brigada je stalno bila u kontaktu sa neprijateljem i u stopu ga pratila na pravcu Donja Stubica — Zabok — Kumrovec — Šmarje — Celje. Koliko se sjećam, štab naše brigade, u rejonu Sv. Ivan — Zelina, poslao je dva parlamentarca da prenesu pismenu poruku komandanta 1. armije u njemački štab, koji se nalazio u rejonu Krapinskih Toplica. Poruka je sadržala zahtev da Nijemci obustave borbe i da kapituliraju. Za parlamentarce su izabrani Džemal Kapetanović i Veljko Sremčević koji su djelomično vladali njemačkim jezikom a šofer je bio Nikola (prezimana se ne sjećam). Sjećam ise dobro njih trojice kada su krenuli kolima sa istaknutom bjelom zastavom. Prešli su liniju fronta i uputili se duž njemačke i ustaško-domobranske kolone. Krenuli su 8. maja oko 10 časova i računali smo da će se brzo vratiti i doneti odgovor. Dugo su se oni zadržali i bili smo zabrinuti za njihovu sudbinu. Ipak, pred veče, vratili su se iz Krapinskih Toplica sa porukom general-pukovnika Lera. Poruka je glasila da ih pustimo na miru, da ne pucamo, a da oni neće pru-

žati otpor, jer je njihova želja da se kroz Sloveniju povuku u Austriju. Parlamentarci su se dugo zadržali i zbog toga da bi neprijatelj dobio u vremenu. Znam da su oba parlamentarca i šofer Nikola bili presrećni što su se vratili živi i što su izvršili zadatak koji im je postavljen.

Naša brigada je nastavila gonjenje neprijatelja i dnevno smo prelazili i do 60 kilometara. U tom pokretu smo saznali da je Njemačka kapitulirala. Ali, za našu Armiju, 9. maj nije bio dan konačne pobjede, jer su njemačke i kvislinške snage i dalje davale otpor. Naročito jak otpor pružale su njemačke i kvislinške snage na području Slovenije. U rejonu Celje — šoštanj — S. Gradec — Dravograd, nalazila se glavnina njemačkih, ustaško-domohranskih i četničkih snaga. Tu ih je zatekla kapitulacija tj. završetak II svetskog rata. Procenjuje se da je na tom području Slovenije bilo preko 300.000 neprijateljskih vojnika: Nijemaca, ustaša, četnika i drugih izdajnika. Tu se nalazio i Glavni štab njemačkih snaga za jugoistok na čelu sa general-pukovnikom fon Lerom. Cilj im je bio da pređu jugoslovensko-austrijsku granicu i da se predaju Angloamerikancima. Zbog zločina koje su počinili u Jugoslaviji, smatrali su da će lakše proći ako se predaju njima nego nama.

Iako je Njemačka kapitulirala S II svetski rat bio zvanično završen, neprijateljske kolone koje su se zatekle na području Celja nastavile su kretanje u pravcu Soštanja, Slovengradca i Dravograda a drugi deo se kretao preko Soštanja pravcem Crno — Poljana — Pliberk. Najznačajnija uloga u sprečavanju izvlačenja neprijateljskih snaga preko austrijske granice odigrale su jedinice naše 3. armije koje su zaposele mostobrane na Dravi i vodile žestoke borbe sve do 15. maja. Sve je to uticalo da su i naše jedinice iz 1. armije, koje su gonile neprijatelja, morale da žure i u stopu da prate neprijatelja.

U vremenu od 10. do 14. maja, 1. armija je sa 5, 11, 21. i 48. divizijom, nastavila gonjenje neprijatelja, zarobljavajući i uništavajući njegove snage na pravcu Podsredo — Celje — šoštanj. Jedanaesta divizija je 12.

maja, u ranim jutarnjim časovima, stigla u Celje, gde je iznenadila jake neprijateljske snage i počela ih razoružavati. U toku dana stigla je i 5. krajiška divizija, tako da su u vremenu od 12—15. maja razoružale jake neprijateljske snage na prostoru Celje — Velenje — Soštanj — Slovengradec.

Četvrta krajiška brigada istog dana se kamionima prebacuje preko Velenja do šoštanja. Na komunikaciji od Velenja do šoštanja bila je veoma jaka njemačka motorizovana kolona. Treći bataljon naše brigade upućen je u prethodnicu sa zadatkom da izbije na čelo njemačke kolone i da produži u rejon Crno — Prevalje

— Dravograd, kako bi sprečila izvlačenje neprijateljskih snaga ka Austriji. Bataljon je, na čelu sa komesarom Jovom Jakšićem (komandant bataljona drug Kozomora poginuo je u rejonu Daruvara), izvršio ovaj zadatak veoma uspješno. Drug Jovo Jakšić, komesar bataljona, lično je doveo grupu njemačkih viših oficira na čelu sa generalom Fišerom u štab brigade. Naš štab brigade, na čelu sa komandantom Milošem Tanjgom, nirmio je ovu grupu viših oficira u restoranu hotela u šoštanju, gdje su vođeni razgovori o načinu i mjestu razoružavanja neprijatelja. Razgovori su bili veoma uspješni. Počelo je opšte razoružanje na području Velenje

— Soštanj — Crna. Četvrta krajiška brigada razoružala je preko 10.000 neprijateljskih vojnika i oficira i zaplijenila ogromne količine oružja i ratnog materijala, između ostalog, i oko 830 motornih vozila. Štab brigade u tom periodu bio je smješten u šoštanju, u hotelu ispred glavne raskrsnice. Iako je naša brigada bila veoma snažna, osjećali smo potrebu da nam se priključi još neka jedinica kako bi razoružavanje Nijemaca i kvislinga išlo što brže i organizovanije. U tom su nam mnogo pomogle slovenačke partizanske jedinice i stanovnici toga područja.

Milan Basta u svojoj knjizi »Rat završen sedam dana kasnije«, kaže: »Sedam do osam divizija naših triju armija napredovalo je prema Celju koga su 9. maja oslobodile jedinice 4. operativne zone. Usled nedovoljnosti naših snaga, jake neprijateljske kolone su i dalje prolazile kroz grad žureći u pravcu Dravograda. Tek 12. maja u zoru stiže u Celje 11. divizija a 5. divizija (obe

iz 1. armije) dolazi istog dana predveče. U toku 12. maja u širi rejon Celja stiže 16. divizija (iz 3. armije). Ostalih nekoliko divizija približavalo se Celjskoj dolini. One su nastavile i ubrzale razoružavanje njemačkih snaga koje su već otpočeli djelovi jedinica 4. operativne zone i narodne zaštite. Razoružavanje je započelo na bazi sporazuma o kapitulaciji i prvoj odluci komandanta njemačkih snaga generala Lera od 9. maja.«

Isti slučaj dogodio se i u šoštanju gdje su dijelovi operativne zone tj. zaštitni bataljon i organi štaba zone po ulasku u mjesto počeli razoružavati njemačke jedinice. Treba imati u vidu da se nisu mogle sve njemačke snage razoružati istog dana, te da je od Velenja prema šoštanju i Černoj, naišla veoma jaka motorizovana njemačka kolona na čelu koje je bio general Fišer (Fišerova korpusna grupa). Sve te njemačke snage razoružane su od jedinica 4. krajiške brigade. Razoružavanje njemačkih snaga i vlasovaca trajalo je od

12. do 15. maja. Među zarobljenim njemačkim vojnicima i oficirima nalazio se i general Fišer sa grupom viših oficira.

Razoružanje Nemaca, vlasovaca i ostalih kvislinga išlo je veoma organizovano. Sjećam se razgovora koji je vođen između štaba 4. krajiške brigade, s jedne strane, i korpusne grupe od 6—7 viših oficira na čelu sa generalom Fišerom, s druge strane. Razgovor je obavljen u šoštanju u restoranu hotela gde je bio smješten štab brigade. Na ulazu u restoran dočekali smo grupu viših oficira sa Fišerom na čelu, koji nas je u susretu pozdravio hitlerovskim pozdravom a to su učinili i ostali oficiri. Tumač-prevodilac je bio jedan omanji zdepasti njemački podoficir bez leve ruke i sa dosta odlikovanja na grudima. Pitali smo ga gdje je izgubio ruku. Odgovorio je da je ruku izgubio na Istočnom frontu u borbi protiv Crvene armije. Drugo pitanje, koje mu je postavio Miloš Tanjga bilo je: »Otkud znaš da govoriš naš jezik?« Posle kraćeg razmišljanja priznao je da je on rodom iz Banata tj. da je domaći Švabo. Počeo se ispričavati i pravdati kako su njega mobilisali samo zbog toga što dobro govori naš jezik, ali da on nije učestvovao u borbi protiv jugoslovenskih partizana. Fišer je zahtjevao da se njemu lično

na raspolaganje ostave luksuzna kola, da zadrži uniformu i pištolj. Tražio je još da se on sprovede u viši štab a ostali oficiri da zadrže samo pištolje i, naravno, uniforme. Tada je organizovan zajednički ručak koji je trajao oko jedan čas. U toku ručka i posle njega vođen je razgovor o načinu razoružavanja njemačkih snaga i vlasovaca. Jedan njemački pukovnik (verovatno operativac) izneo je brojno stanje njihovih jedinica kao i broj civila koji su se zajedno sa njima povlačili. Zatim, broj kamiona, specijalnih vozila, radionica, cisterni i druge opreme.

Na jednoj velikoj poljani kraj šoštanja otpočelo je opšte razoružavanje. Razoružane njemačke vojnike i starešine i druge izdajnike, slali smo kao zarobljenike u kolonama uz pratnju prema Celju i Zagrebu u zarobljeničke logore. U našoj brigadi, i pored umora boraca, nastala je radost d veliko oduševljenje. Bilo je i nedisciplinane. Neki naši borci i starešine uzimali su na svoju ruku vozila i pokušavali da ih voze, ali su ih brzo razbili ili oštetili. Bili smo prinuđeni da sve švabe-šofere i mehaničare zadržimo kod nas kako bismo mogli formirati kolonu vozila i bezbedno se prevesti ka Zagrebu. Naročito smo bili dobro opremljeni pokretnim specijalnim radionicama. Sjećam se dobro kako je komandant Miloš Tanjga za potrebe štaba brigade zadržao četirli najbolje limuzine i nekoliko terenskih vozila, ali nije zaboravio ni na cisterne koje su bile pune goriva i bez kojih se ne bismo mogli vratiti u Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu i Srbiju, po planiranoj mairšruti.

Četvrta krajiška brigada završila je svoja borbena dejstva 15. maja 1945. godine u Šoštanju a njen 3. bataljon, na čelu sa komesarom Jovom Jakšićem, na teritoriji Austrije u mestu Pliberk. Toga dana, po naređenju komandanta brigade, ispaljena je počasna paljba iz lakog oružja u znak slobode i konačne pobede nad fašizmom i kvislinzima. Štab brigade poslao je 16. maja poslednji ratni izvještaj Štabu 5. krajiške divizije.

Naša brigada prešla je hiljade kilometara vodeći teške borbe sa neprijateljem u Bosanskoj Krajini, Dalmaciji, istočnoj i centralnoj Bosni. Crnoj Gori, Sandžaku, Srbiji, za oslobođenje Beograda, ma Šremskom fron-

tu i u završnim operacijama na području Hrvatske i Slovenije. U iredovima brigade borili su se sinovi i kćeri svih naroda i narodnosti Jugoslavije.

Posle prikupljanja ogromnog ratnog plijena, motorizovana kolona 4. krajiške brigade, u sastavu cele motorizovane kolone divizije, vraćala se prema Zagrebu, Sisku, Petrinji, Prijedoru, Sanskom Mostu, Ključu, Drvaru, Livnu, Mostaru, Sarajevu, Višegradu i, preko Užica i Kraljeva, za Jagodinu (današnje Svetozarevo) Jagodina je bila prvi mirnodopski garnizon brigade.

Drago Šobot

POSLEDNJI SUSRET SA OKUPATORIMA

Oslobodjenjem Celja, 10—12. maja 1945. godine, 4. krajiška brigada je došla do ogromnog ratnog plena. Poljane dlspred grada, tek ozelenele, bile su bukvalno prekrivene naoružanjem i opremom svih vrsta koje su Nemci morali ostaviti bežeći ispred naših jedinica. Tu su se našle gomile naoružanja, stotine raznih motornih vozila d tenkova. Kamioni su bili puni opljačkane opreme i materijala.

Rukovodstva naše divizije i brigade posebno su interesovala motorna vozila — kamioni, jer je neprijatelja trebalo pratiti u stopu i ne dozvoliti mu da pobjegne iz Jugoslavije nekažnjen. Zato je i naš 3. bataljon dobio potreban broj kamiona i naređenje od štaba brigade da što pre zaposedne granicu prema Austriji u rejonu gde cesta prelazi jugoslovensko-austrijsku granicu, između Dravograda i Pliberka. Međutim, mi nismo imali ljudi u bataljonu, pa ni u brigadi, koji znaju upravljati tolikim motornim vozilima. Zato smo uzeli vozače kamiona Nemce. Njima je naređeno da moraju voziti naše borce i izvršavati naređenja dobijena od štaba bataljona. Naravno da su oni morali pristati na ovakve naše uslove, smatrajući da je i to bolje, nego se naći iza žice u našim zarobljeničkim logorima. Pošto smo se snabdeli potrebnim naoružanjem i municijom, borci su obukli nove cipele, popravili odeću ili je zamenili novom, ukrkali smo :se u kamione i krenuli pravcem: Celje — Velenje — Šoštanj — Vid na Slemenju — Crna, a dalje pravcem Prevalja — Dravograd, pa do granice. Naš 3. bataljon nije bio popunjen no-

vim ljudstvom, ali ono što je krenulo na zadatak bilo je već prekaljeno u ranijim borbama i naoružano, uglavnom, automatskim naoružanjem.

Kolonu je vodio komesar bataljona Jovo Jakšić, a od komandira četa bili su: Miloš Zeljković (1. četa), Nikola Rodić (2. četa), Risto Injac (3. četa) i Dmitar Zivlak (prateća). U štabu bataljona još su bili zamenik komesara Ranko Krčmar i adutant Dušan Jarić. Komandant bataljona Miloš Kozomora je poginuo u borbi kod isela Hercegovac u rejonu Daruvara.

Naša kolona vozila je na potrebnom odstojanju i oprezno. Odjednom, na serpentinama, kolona se zaustavili. Pitali smo se šta je sada odjednom. Nas nekolicina izašlo je iz kamiona, četvrtog po redu, da vidimo o čemu se radi. Prišavši bliže čelu kolone zinuli smo od čuda: uspred našeg čelnog kamiona ugledasmo kolonu ustaša koji beže u Austriju. Ustaška kolona je izgledala više nego jadno i bedno. Sa njima je dosta žena, dece i staraca. Žurili su da se što pre domognu Austrije nekažnjeni za nedela koja su činili tokom četiri godine rata. Poneki su na konjima, većina ide pešice. Oni se ponašaju bahato, čak drsko i bezobrazno. Komesar našeg bataljona Jovo Jakšić ih je pozivao na predaju. Oni to nisu prihvatili, kao ni naš zahtev da stanu dok ne prođe naša kolona. Pojedinci od njih glasno nas grde i psuju, posebno naše najviše rukovodioce. Ustaše su, također, dobro naoružane, ne znamo koliko ih ima, jer se čelo i začelje njihove kolone ne vidi. Naš zadatak nije ni bio stupati u borbu sa njima. Mi smo se, takođe, žurili da što pre stignemo na granicu sa dvostrukim zadatkom: da sprečavamo prelazak Nemaca, ustaša, četnika preko granice i da tamo stignemo pre anglo-američkih trupa. Zato naš komesar bataljona pribeže ratnom lukavstvu i naredi: »Prenesi preko veze da 17. divizija ne puca«. Kao da smo mi prethodnica 17. divizije. Ovo naređenje je preneseno preko veze ka našem začelju, ali smo mi, ipak, sačekali da ustaška kolona prođe, da bi naš bataljon mogao nastaviti prema dobijenom zadatku.

Samo što smo krenuli, odjednom, kao što to obično biva u planini, navukoše se oblaci iznad nas i sruči se strahovit pljusak, a mrak počeo još brže padati. Ni-

smo se dugo vozili i opet stadosmo. Sa čela kolone stiže vest da dalje ne možemo — Nemoi su pred nama. Našli smo se u uskoj kotlini. Sa obe strane uzdižu se brda. Ubrzo preko komandira četa stiže naređenje da silazimo sa vozila i pođosmo desno od puta uzbrdo. U hodu saznajemo da moramo gore, na brdu, da se obezbedirno od ustaške kolone da nas u toku noći iznenađa ne napadnu. Penjemo se klizavom uzbrdicom, po mokroj planinskoj travi i zauzemosmo povoljne položaje. Mrak se uveliko spustio, prst pred okom se ne vidi. Jaka roša od kiše pod nama i mokra odeća na nama, još više nam zagorčavaju ovu noć. Međutim, iznenađenja ne sme biti i svaki naš borac i starešina pretvorili su se u uho. Nama nije teško što smo na nepoznatom zemljištu. Nije to prvi put. Teža nam je neizvesnost ii što se nalazimo na kraju rata a moramo da trpimo tu vlagu i hladnoću.

Negde oko 23,30 časova dođe kurir iz štaba bataljona sa sledećim naređenjem: komandir 1. voda, 1. čete, vodnik Obrad Lukač, sa svojim vodom i političkim delegatom 3. voda iste čete Vašom Božićem da se odmah jave štabu bataljona. Stigosmo u bataljon. Naša kolona je na mestu gde smo je ostavili uz potrebno obezbeđenje. Komesar bataljona Jovo Jakšić saopštava nam kratko situaciju: Nemci koji su ispred nas i zbog kojih ne možemo dalje, izgleda da ne mogu dalje zbog neke od naših jedinica koja lim je verovatno presekla odstupnicu. Oni su naoružani. Zatim nam izdaje takođe kratko naređenje: Lukač i Božić sa Lukačevim vodom će proći kroz nemačku kolonu, stići do gradića Crna, koji je odavde udaljen oko četiri kilometra i ispitati ko se nalazi u njemu. Uzgred treba prebrajati koliko i kakvih vozila ima u toj koloni i podneti izveštaj štabu bataljona.

Moram priznati da nam nije bilo lako ići na izvršavanje ovoga zadatka, ne zbog straha da ne izgine, nego nam je bilo žao izgubiti život sada na kraju rata. Komandir voda Obrad Lukač naredi komandiru svoga 1. odeljenja Đuri Glumcu da krene napred kolonom po jedan, u potrebnom odstojanju i krajnje oprezno. Neposredno za odeljenjem sa oružjem na »gotovs« kretali smo se Obrad Lukač i ja, a za nama i ostali borci

voda. Zaključili smo: boriti se do poslednjeg metka. Naše razmišljanje prekide uzvik nemačkog stražara na oko 50 metara ispred njihove kolone: »Halt«, »Stali smo«, odgovorih mu ja na našem jeziku. »Ko ide« — ponovo će Nemač. »Jugoslovenska armija«, odgovorih ponovo. »Napred«, komandova stražar. Mi krenusmo. Nemački stražar drži pušku o desnom ramenu i posmatra nas začuđeno. Levo i desno vidimo u mraku upaljene vatre oko kojih se suše pokisli nemački vojnici. Posle još nekoliko zaustavljanja od strane nemačkih stražara, stigismo i do kraja kolone. Odahnusmo zaklonjeni na ivioi šume pored puta. Borac koji je imao zadatak da broji vozila u koloni, reče nam da je brojao do 270, a onda se zabrojao i prestao brojati, ali kaže da ih dma verovatno još toliko. Krenusmo dalje. Nakon opreznog marša od oko 20 minuta, ugledasmo sijalice na banderama pored puta. »Verovatno je to Crno«, prokomentarisasmo Lukač i ja. Kada smo se približili prvoj osvetljenoj banderi, ugledasmo stražara ispod nje. On nas zaustavi sa »Stoj« i »Ko ide« na našem jeziku. Mi mu odgovorismo: »Stali smo« i »Jugoslovenska armija«. On naredi: »Jedan napred, ostali stoj«. Lukač reče desetaru Glumcu da ide do stražara, a mi ostali zauzesmo zaklon u jarku pored puta. Glumac dođe do stražara, sa njim nešto razgovara, ali nas ne zove. Nestrpljivi, pitamo ga: »Šta je, Đuro?« On odgovara da ne može da se sporazume sa njim. Lukač posla mene da vidim o čemu se radi. To je, u stvari bila slovenačka narodna milicija.

Od komandira straže doznajemo da su u Crnu naše jedinice, a kad krenusmo dalje i stigismo do prvoga stražara pored kamiona u koloni, doznasmo da su to jedinice 16. vojvođanske. Odosmo do komande mesta Tu od dežurnog oficira doznajemo da je Nemcima presečen put i da ne mogu dalje. Dežurni oficir nam predloži da ostavimo vod vojnika tu u komandi, a on nam daje putničko vozilo da nas odveze do čela kolone, kako bismo obavestili štab bataljona o izvršenju zadatka. Nije bilo prijatno ići kroz kolonu sami nas dvojica, ali prihvatismo predlog. Još neprijatnije nam je bilo kada smo videli da su Nemci — vozač i njegov pomoćnik naoružani zbog nekih nesporazuma, ali da

su bezopasni i da ne brinemo. Ipak smo radi predostrožnosti nas dvojica seli na zadnja sedišta, da oni budu nama ispred cevi automata.

Stigosmo do štaba bataljona i referisamo da smo i kako smo izvršili zadatak. Komesar bataljona nam naredi da legnemo i da se odmorimo, rekavši da ćemo kad svane nastaviti sa izvršenjem zadatka. Ja mu rekoh da kola i dva Nemca čekaju da ih voze. »Stvarno čekaju? upita drug Jovo. Ako je tako, nema smisla da čekaju, idi te i recite im da ne čekaju, neka se vrate«. Tako je i bilo.

Tek je počelo da svanjiva. »Šta se sve dogodilo za ovih nekoliko sati«, razmišljam i ulazim u nemačku kolonu. Odjednom, ispred mene dzade nemački oficir, rekao bih da je višeg čina. Stade, vojnički pozdravi i na nemačkom me upita: »Da li ste Vi predstavnik Jugoslovenske armije?« Trenutno se zbunih, ali odgovorili da jesam. Priznajem da toga časa nisam bio svestan zašto mu to potvrđujem. On se predstavi: »General Fišer. Gde se sada nalazi Peko Dapčević?« Ni danas, posle više od 35 godina, ne znam zašto sam mu rekao: »General Peko Dapčević nalazi se četiri kilometra odavde iza Vas«. Fišer pita: »Šta nam poručuje Peko Dapčević?« »Poručuje Vam da se odmah predate našim jedinicama, jer dalje ne možete«, odgovorim mu ja ponosno što sam se na brzinu setio, čini mi se, dobrog odgovora. »A, to ne može«, poče ponovo Fišer. »Mi imamo ugovor sa Anglo-Amerikancima da se njima poredamo na teritoriji Austrije«. »Ali, ovo nije Austrija, ovo je Jugoslavija«, rekoh mu ja. »Ne, opet će on. Ovo je Slovenija koja je bila u sastavu Austrije, a Austrija je u sastavu velikog Nemačkog Rajha«. »Vi, Nemci, ste Sloveniju stavili u sastav Austrije, a mi to ne priznajemo«, odgovorih mu ponovo i zaključili u sebi da je bolje sa njim više ne razgovarati, jer ću se zapetljati. Još sam mu rekao da ću obavestiti Peka Dapčevića o našem susretu i razgovoru, iako, iskreno da kažem, uopšte nisam znao gde se toga časa nalazio Peko Dapčević. Pozdravim ga i odem da što pre obavestim komesara bataljona. Komesar odmah naredi buđenje onih koji su spavali u vozilima, izda naređenje da jedinice sa

obezbeđenja na brdu siđu dole, a potom da se pripremi pokret kroz kolonu ka generalu Fišeru.

U međuvremenu je u štab bataljona došao jedan nemački major i preneo poruku generala Fišera da naši parlamentarci mogu bezbedno da dođu u njegov štab na razgovore. Bez mnogo razmišljanja krenuli smo ka čelu kolone i kad stigismo do čela beše već svanulo. Sa štabom su pošli i drugovi Aca Modzalevski ili kako smo ga zvali Aca Rus, Drago, Žika Jovičić, sve beogradski studenti koji su znali nemački jezik, i još nešto boraca u pratnji. Kada je štab bataljona stigao do blizu čela kolone, zaustavio ih je stražar. Ubrzo je stigao i general Fišer i otpočeo razgovori.

Sa naše strane im je saopšteno da se oni nalaze u bezizlaznoj situaciji i da tražimo bezuslovnu predaju jer je i Nemačka kapitulirala. Fišer je počeo priču kako on već 2—3 dana hvata radiovezu sa generalom Pekom Dapčevićem, ali da ne uspeva u tome, ali to je bio samo njegov izgovor, da dobije u vremenu. Drug Jovo Jakšić je zatražio od Fišera da odmah izda naređenje da njegova kolona odloži oružje, da motorna vozila ne miču bez našeg naređenja, da u njima ostanu vozači i pomoćnici, a sva ostala vojska da krene bez oružja na poljanu ispred kolone. Fišer je ponovio da želi razgovarati sa Pekom Dapčevićem, a drug Jakšić, videvši da ga Fišer smatra »sitnim« pregovaračem, rekao mu je da se general Peko Dapčević nalazi na začelju njegove kolone i da ga čeka. Povišenim tonom ga je pozvao da pođu tamo. U protivnom, pucaćemo na njegovu blokiranu kolonu. Rekao mu je i to da je nama poznato da je njegova kolona vozila pri kraju sa gorivom i da njegovo oklevanje sa predajom može biti povod da otpočnemo borbu. Pogledao je oficire oko sebe i odgovorio da će odmah poći sa nama, ali da će naređenje za bezuslovnu predaju izdati kada se sretnu sa generalom Dapčevićem. Ušli su zajedno u Fišerova otvorena kola i krenuli na začelje kolone. Štab brigade je u međuvremenu već stigao iz Celja i general Fišer, sa grupom njegovih oficira, predat je komandantu brigade majoru Milošu Tanjgi, a onda je i Fišerova kolona položila oružje.

Vasa Božić

DVA TUŽNA SUSRETA

Kapitulaciju fašističke Nemačke borci 4. krajiške NOU brigade dočekali su u Dravogradu, na jugoslovensko-austrijskoj granici. Rat je završen. Peta krajiška udarna divizija, u čijem sastavu je bila i 4. krajiška NOU brigada, dobila je zadatak za povratak po unapred određenoj marš+ruti. Ali ne marš-ruti usiljenih marševa, peške, nego u motorizovanim kolonama. Sada su izmenjene uloge. Partizani se prevoze kamionima, a Švabe d njihove domaće sluge u kolonama zarobljenika pešače. Dvadeset osmog maja 1945. godine, delovi motorizovane kolone 4. krajiške NOU brigade stigli su u Drvar. Štab brigade saopštio je svim preživelim borcima, iz okolnih sela i gradova, da mogu otići na dan-dva kućama i videti se sa svojim porodicama. Dvadeset devetog maja 1945. godine Đorđe Ubavić i ja pošli smo u naše rodno selo Stekerovce. Komandant brigade, major Miloš Tanjga d politički komesar Vladimir Malbašić dali su nam motorno vozilo koje se moglo kretati po seoskim putevima. Vozilom je upravljao zarobljeni nemački vojnik.

Štab brigade naredio je Ubaviću da se vozilo natovari potrebnom količinom razne odeće, obuće, platna, čebada, iz ratnog plena. Pored toga, u kamion je još natovaren jedan sanduk konzervi i džak soli. S obzirom da su se još oko sela pojavljivali četnički ostaci, sa sobom smo poneli jedan puškomitraljez — »šarac M-34«, dva ruska automata i nekoliko pušaka, sa dovoljno municije.

Krenuli smo iz Drvara oko 10 časova. Uz put smo, Đorđe d ja, razmišljali kako će nas komšije i prijatelji

dočekati, šta ćemo i kako ćemo reći o slavnoj pogibiji naših ratnih drugova a njihovih sinova i kćeri. Zbog svega ovoga, oba smo bili vidno uzbuđeni, ali gordi i ponosni.

Dvadeset devetog maja 1945. godine, oko 12 časova, stigli smo u zaselak Barišić, rodno mesto Ilibaše, komandanta 1. bataljona. Vest o inašem dolasku brzo se pronela širom sela, tako da je sav narod sela stigao u ovaj zaselak da sazna nešto o svojim najmilijim. To je bio iznenađan, tužan i dirljiv susret sa očevima, majkama, rođacima i prijateljima izginulih boraca. Mnoge porodice nisu znale da su njihovi najdraži izginuli. Tu je nastala velika tuga i žalost.

Normalno, u ovakvoj situaciji bilo je vrlo teško meni i Đerkanu, posebno Đerkanu, jer je on kao prvoborac sa sobom odveo u partizane mnoge borce iz ovog sela, koji se više nikada neće vratiti svojim kućama. Naša tuga bila je velika, ali morali smo sve podneti. Posmatrao sam i nemačkog vojnika-vozača i on je bio vidno uzbuđen.

Đorđe Ubavić, uz moju pomoć, počeo je tiho i tužno da objašnjava gde i kada su ginuli pojedini borci... U tom objašnjenju Đerkan je upotrebio reči, one čuvene partizanske narodne pesme koja je stalno pevana u brigadi — »Nas dva brata oba ratujemo, ne plač' majko ako poginemo«. Ove njegove reči slušala su oba roditelja izginule braće čubića, Stana i Trivun, zatim braće Ubavića, Čegara, Barišića i dr. Po završetku tog tužnog i dirljivog trenutka, Đorđe Ubavić pristupio je podeli opreme što smo dovezli iz brigade. Dirljivo je bilo posmatrati kada se prvo obratio roditeljima izginule braće čubića, Stani i Trivunu, a zatim ostalim porodicama izginulih boraca. Svima je podjednako podelio sve ono što smo doterali u kamionu. Ovaj divni ljudski gest i pažnja ublažili su tugu i bol roditelja za njihovim izginulim sinovima.

Zakazan je 29. maja 1945. godine zbor u zaseoku Čulumima. Na zboru je govorio Đerkan. Pred sam kraj zbora začuo se pucanj iz puške u zaseoku Ubavića Dolina. Stigla je vest da su ostaci četnika napali na naš kamion. Seoska straža, koja je bila na dužnosti, brzo je reagovala i četnici su pobešli. Zbor nije završen,

kako je zamišljeno. Na zboru je bilo govora o poseti i obilasku grobova izginulih boraca, od strane roditelja.

Tridesetog maja, posle podne, napustili smo selo Stekerovce i krenuli, preko Glamoča, za Livno, gde je brigada bila na odmoru. Sa nama je krenula i delegacija, koja je bila izabrana na zboru, ispred porodica izginulih boraca, da se dogovori sa štabom brigade o vremenu i mogućnosti posete grobovima izginulih boraca ovog sela.

Po dolasku, komandant brigade Miloš Tanjga, primio je delegaciju i u ime svih preživelih boraca brigade izrazio duboko saučešće povodom junačkih pogibija njihovih sinova i kćeri. Tom prilikom im je objasnio da je sada nemoguće tačno utvrditi mesta grobova njihovih sinova, te da će se utvrditi kroz mesec dana kada brigada stigne na mesto svog stalnog mirnodopskog boravka. Delegacija se zahvalila komandantu i političkom komesaru brigade. Štab brigade je dozvolio Đerkanu da iz brigadne komore izdvoji nešto odeće i hrane i dade delegaciji da je ona poveze u selo.

Drugog juna 1945. godine, iz rejona Livna, motorizovana kolona naše brigade krenula je preko Hercegovine u Srbiju, gde je 27. juna 1945. godine stigla u region Jagodine (Svetozarevo).

U prvoj polovini jula 1945. godine, porodice izginulih boraca obratile su se u to vreme načelniku Štaba 1. armije general-majoru Milutinu Morači da im omogući da pronađu grobove svojih najdražih. General Morača im je to omogućio. Prebacio ih je do Jagodine. Daljnju akciju prihvatio je Đerkan.

Prvo smo obišli grob Miloša (Marka) Ubavića, koji je poginuo u borbi za oslobođenje Beograda 1944. godine, kao komandir voda. Sa ovog groba krenuli smo na obilazak grobova izginulih boraca na Sremskom frontu. Sledeći grob bio je grob narodnog heroja, komandanta 3. bataljona Čube, koji je poginuo 27. februara 1945. godine, kod sela Novak Bapska. U ovom selu smo prenoćili po kućama. Sutradan posetili smo grob Miloša (Mitra) Ubavića, komandira čete, koji je poginuo 17. decembra 1944. godine kod sela Sotin-Mikluševci. Iz ovog sela krenuli smo u selo Otok, na obilazak groba

Nikole Kopanje, komandira voda, koji je poginuo 23. decembra 1944. godine.

Poslednji naš susret bio je u selu Komletinci, na grobu komandanta 1. bataljona, borca i pravog junaka Ilije — Ilibaše Barišića, koji je poginuo 21. decembra 1944. godine, u šumi smrti — Ripaai, selo Otok. Za Đerkana <i mene poseta grobovima izginulih nam drugova bila je isto toliko teška kao i vreme rata, od 27. jula 1941. do 15. maja 1945. godine.

Jovo Barišić

OD POSLEDNJEG RATNOG ZADATKA DO PRVOG GARNIZONA U SLOBODNOJ DOMOVINI

Rat je završen. Sa Anglo-američkom motorizovanom jedinicom 3. bataljon krenuo je 16. maja 1945. godine iz austrijskog gradića Pliberka ka jugoslovensko-austrijskoj granici. Oni ne idu dalje. Stiglo je naređenje štaba brigade da preko Dravograda krenemo u Crno na odmor. Srdačno smo se rastali sa našim zapadnim saveznicima. Iako nismo znali jezik, grlili smo se i ljubili pri rastanku i razumjeli kao saveznici koji ratuju protiv zajedničkog neprijatelja. U Crnu smo odmarali nekoliko dana. Sređivali smo podatke o poslednjim borbama, zarobljenim neprijateljskim vojnicima i zaplijenjenoj opremi, i evidenciju o poginulim i ranjenim borcima. Zarobljeni njemački vozači izvršili su tehničku pripremu kamiona i drugih vozila za dalji put koji nam još nije bio poznat. Motorizovana 4. krajiška brigada krenula je, u sastavu 5. krajiške divizije, u Srbiju pravcem: Dravograd, Velenje, Celje, Zidani Most, Zagreb, Petrinja, Kostajnica, Dvor na Ūni, Bosanski Novi, Prijedor, Sanski Most, Ključ, Bosanski Petrovac, Drvar, Bosansko Grahovo, Livno, Imotski, Široki Brijeg (Lištica), Mostar, Nevesinje, Kalinovik, Trnovo, Sarajevo, Rogatica, Višegrad, Užice, Užička Požega, Čačak, Kraljevo, Kragujevac, Jagodina (sada Svetozarevo).

Impozantno je delovala motorizovana kolona 5. krajiške divizije od oko 700 vozila. Četvrta krajiška brigada stigla je istog dana u predgrađe Zagreba (Podsused), u kome smo se odmarali dva dana. Na putu od Celja prema Zidnom Mostu išla nam je u susret duga kolona Nijemaca, ali ovoga puta kao zarobljenici naše Ar-

mije i pesaci. Ti, do juče, osioni okupatori kretali su se cestom u pravcu za njih određenog zarobljeničkog logora.

Nakon dvodnevnog odmora naša kolona krenula je iz Zagreba u pravcu Petrinje, Kostajnice, Dvora na Uni, Bosanskog Novog, Prijedora, Sanskog Mosta i Ključa, gdje smo zanočili i ostali dva dana. Za to vreme borci su se odmarali, a oni koji su rodom iz obližnjih sela otišli su do svojih kuća i vratili se sutradan. Pošto smo znali dalji pravac našeg kretanja, dozvolili smo drugovima i darugaricama sa područja bosansko-petrovačkog i drvarskog sreza da odu kod svojih i da se u određeno vreme nađu u Bosanskom Petrovcu i Drvaru i priključe se našoj koloni. Išli su autobusom do Bosanskog Petrovca.

U Ključu smo održali narodni zbor i dali priredbu. Partijski rukovodilac brigade, zamenik komesara, Drago Šobot, pozvao me u štab brigade i zadužio da govorim na tome zboru. Sa njim je bio i jedan civil, navodno član Sreskog komiteta Partije. Tome se zaduženju nisam obradovao, ali sam ga disciplinovano primio. Na zboru su bili prisutni seljaci, nešto mještana iz porušenog Ključa i naši borci. Koliko se sjećam, rekao sam da je njima poznata 4. krajiška brigada po borbama koje je vodila na njihovom području 1942. i 1943. godine. Nešto sam rekao o obnovi porušene prievode i gradova, koja nam predstoji.

Posledice rata i ratnih razaranja videli smo u svakom selu i gradu kroz koje smo prolazili. Spaljena sela i gradovi, porušene pruge i mostovi, nezasijana ili veoma malo zasijana polja. Na primjer, u Ključu nije bilo nijedne čitave kuće, u Bosanskom Grahovu ista slika. Slična je i u Livnu.

Narod go i bos. prorijeđen i neuhranjen. Deca naročito. Sve je to svjedočilo o patnjama i žrtvama naroda Bosanske krajine koji je svoju motorizovanu 5. krajišku diviziju sa oduševljenjem dočekivao. Jedni su plakali od sreće i radosti što vide ovu proslavljenu diviziju motorizovanu nakon pobjede i u njoj svoje najbliže. Oni su navikli u ratu da ovim putem gledaju samo njemačke motorizovane kolone. A sada tim putem prolazi njihova motorizovana vojska, do tada vojska

pješaka. Drugi su plakali zbog toga što su uzalud čekali našu kolonu da vide svoje sinove koji su ostali na bojištima njihove brigade po skoro čitavoj Jugoslaviji. Bilo je veoma potresno gledati roditelje i druge srodnike palih boraca koji, do trenutka našeg susreta sa njima, nisu ništa znali o svojim najbližim, od kada je brigada krenula sa Tičeva 1942. godine. Mnogi od njih su dolazili iz veoma udaljenih sela na cestu kojom su očekivali prolazak naše kolone. Ostaće mi u trajnom sjećanju susret sa ocem Dušana Ćubića — Ćube, Trivunom Ćubićem, koji je došao iz sela Stekerovci kod Glamoča, očekujući da vidi sinove Mirka i Dušana. Mirko je poginuo 18. novembra 1943. godine u borbi protiv Nijemaca na Kačevu, na cesti Prijepolje — Sjenica, a Dušan početkom 1945. godine na Sremskom frontu. Dušan je bio komandant 3. bataljona, kome sam bio komesar, / često smo razgovarali, naročito na Sremskom frontu, kako ćemo, ako ostanemo živi, kada se rat završi, pozvati naše očeve u goste. U štabu 4. krajiške brigade primljen je stari Trivun sa osjećanjem saučestvovanja u njegovom bolu za gubitkom sinova. Teško mu je bilo. Ali, čvrsti gorštak nije plakao. Tripio je bol u duši »gutao knedle« i drhtavim glasom, na poček, razgovarao sa nama govoreći da smo mi svi njegova djeca" Pozdravljajući se, na rastanku, sa komandantom brigade Milošem Tanjgom i ostalim drugovima u Štabu, Trivun nije izdržao, zaplakao je, a i mi, naravno.

Na do tada pređenom putu kroz Bosansku krajinu gledali smo slabo odjevenu i neuhranjenu djecu koja su, sa ostalim mještanima, sačekivali našu kolonu. Ona nisu tražila ni odjeću ni hranu od nas, nego olovke i hartiju, odnosno teke-sveske. Jer, to je vrijeme kada organi nove narodne vlasti, u tek oslobođenoj zemlji, nisu mogli da obezbjede najpotrebniji materijal za potrebe školske djece.

Prolazeći kroz pasivne i ratom opustošene krajeve Štab 5. divizije je davao sreskim narodnooslobodilačkim odborima pomoć u vozilima i raznom materijalu, a to je činio i štab 4. krajiške brigade. Neki su to tražili, a neki nisu. Tako su Sreski narodnooslobodilački odbor i Sreski komitet KPJ iz Bihaća, poslali čovjeka

u Štab 5. divizije dok se još nalazio u Celju da traži pomoć u motornim vozilima i drugom materijalu. Komandant divizije Radomir Babać naredio je načelniku Tehničkog odjeljenja Štaba divizije Bošku Skakiću da uputi u Bihać 20 kamiona nosivosti 5—8 tona punih razne prehrambene robe i tekstila, kao ft 2 putnička automobila i 2 motocikla. Manji broj vozila davan je i drugim srezovima kuda je naša kolona prolazila.

Kada se Štab 5. divizije smjestio u Mostar, stigla je delegacija čak dz Gospića koja je molila za pomoć u vozilima. Komandant divizije Radomir Babić, znajući kakve je materijalne i ljudske žrtve podnijela Lika u ratu i koliki je doprinos naroda Like narodnooslobodilačkoj borbi, nije mogao odbiti molbu Ličana. Dao im je šest kamiona. Blažo Jovanović, tadašnji sekretar Komiteta KPJ za Grnu Goru i Boku, takođe je došao u Štab 5. divizije da traži pomoć. I njemu je drug Babić dao 10 kamiona sa vozačima. Oni su u Dubrovniku natovarili robu iz kontingenta koji je UNR-a uputila kao pomoć našoj zemlji, i odvezli u Crnu Goru. Sve ove kamione predao je drug Boško Skakić koji je odgovarao za njihovu tehničku ispravnost.

Ako se navedenoj pomoći, koju je 5. krajiška divizija pružila našoj porušenoj privredi, doda i 147 vozila koja je još u Sanskom Mostu izdvojila za potrebe 1. tenkovske armije, onda se stiče potpunija predstava o naoružanju i tehničkoj opremljenosti 5. divizije na kraju rata, odnosno u prvim danima slobode.

Iz Livna naša kolona krenula je za Imotski i dalje za Široki Brijeg (Lištica) gdje je 4. krajiška brigada logorovala tri dana. Intenziviran je kulturno-prosvjetni i partijsko-politički rad u četama i bataljonima. Radio-vijesti imali smo svaki dan i na našim četnim konferencijama, skojevskim i partijskim sastancima najviše smo raspravljali o federativnom uređenju zemlje ■' o situaciji u vezi sa Trstom. Naivno smo razmišljali zašto se naši saveznici ne drže dogovora koji su međusobno postigli da svaka saveznička vojska ostaje na teritoriji na kojoj se zatekla, u trenutku prestanka rata, do mirovne konferencije koja će se održati poslije rata, i na kojoj će pitanje granica među državama u Evropi biti predmet novog mirovnog ugovora. Takođe, ntismo

mogli da shvatimo zašto nas Sovjetski Savez ne podržava u zahtjevu da naše trupe koje su oslobodile Trst ostanu u njemu.

Iz Širokog Brijega 4. krajiška brigada je krenula u Mostar, gdje se uključila u kolonu 5. divizije i produžila za Nevesinje, Kalinovik, Trnovo, Sarajevo.

Četvrta krajiška brigada raspoređena je da se smjesti u Ilidži, gdje smo se zadržali 7—8 dana. Sačinjeni su planovi svih oblika aktivnosti u brigadi: kulturno-prosvjetnog i političkog rada, vojne obuke, održavanja higijene, zdravstvenog prosvjećivanja itd. U programu vojne obuke najvažnije je bilo pripremanje za vojnu paradu cijele divizije u Sarajevu. Peta krajiška divizija bila je poznata Sarajlijama po svome dejstvu 1943. godine u okolini Sarajeva, a naročito po paljenju aerodroma Raj lovac i njemačkih 30 aviona na njemu, koje je izvršila 1. krajiška brigada noću 10/11. avgusta. Sarajlije su sada imale priliku da vide jednu od najjačih divizija NOV, motorizovanu i dobro naoružanu. Za vrijeme našeg boravka na Ilidži, sastao sam se u Sarajevu sa mojim bratom Vašom koga nisam vidio od 1942. godine, a koji je bio u jedinicama 3. korpusa.

Osvanuo je lijep, sunčan, junski dan. Svakoj brigadi bio je određen dio puta prema Sarajevu na kome će se postrojiti. Sva motorna vozila, artiljerija, sanitetska vozila i ona u intendaturi, bila su čista, a vozači i starješine uvježbani za vrijeme sedmodnevnog odmora za ovu priliku. U naređenju štaba brigade citiran je dio naređenja Štaba divizije za pokret koji se odnosio na paradu i dalji pokret 4. krajiške brigade za Rogaticu, Višegrad i Užice.

Paradna kolona 5. divizije kretala se kroz centar Sarajeva od 9 sati ujutru, da bi produžila dalje u pravcu Rogatice i Višgrada. Radio-Sarajevo emitovao je preko zvučnika, instaliranih na uličnim banderama, podatke o borbenom putu i akcijama 5. divizije, posebno naglašavajući najznačajnije borbe i uspjehe koje je u tim borbama postigla, od njenog formiranja do konačnog oslobođenja zemlje. Građani su masovno izašli na ulice, kroz koje je prolazila 5. divizija i srdačno je pozdravljali i ispratili na put, ka prvom garnizonu u slobodnoj domovini.

U Užicu smo se odmarali tri dana i krenuli pravcem: Požega, Čačak, Kraljevo, Kragujevac, Jagodina koja je određena za prvi garnizon 4. krajiške brigade u slobodnoj domovini. Štab 5. divizije smjestio se u Kragujevcu.

Počinje novi, mirnodopski život bez pucanja i juriša, poginulih i ranjenih, koji ima svoja pravila i svoju logiku. Svi učimo stroj evo pravilo, taktičku obuku, stražarsku službu i osjećamo da smo sve to u ratu izvodili mnogo lakše u praksi nego što to sada možemo pamtit. Naročito su mnogo učili desetari, vodnici i komandiri četa, koji neposredno izvode nastavu sa borcima. Administracija u štabovima bataljona sve je obimnija i komplikovanija. Formulari o sastavu jedinica, po starosnoj strukturi, školskoj spremi, vremenu i mjestu rođenja, vremenu stupanja u NOV, činovima, tehničkoj opremljenosti, vrsti naoružanja, odjeci, obuci itd., sve su brojniji i sve češće se traže.

Došao je 27. juli 1945. Govorim pred bataljonom o danu narodnog ustanka u Bosni d Hercegovini. Materijali za političku nastavu stižu iz Štaba divizije koje štab brigade, uz odgovarajuće napomene i instrukcije, prosleđuje u štabove bataljona. Osjećam da je za uspješno izvršavanje zadataka u novim, mirnodopskim uslovima potrebno više znanja nego što ga ja imam. To osjećaju i druge starješine. U glavi pravim nejasne planove o potrebi školovanja uz rad, uz redovno vršenje dužnosti. O potrebi sticanja znanja, da bismo mogli odgovoriti novim zadacima, razgovaram sa komandantom bataljona Ilijom Kišom. Da bih ukazao na značaj učenja i potrebu šireg obrazovanja boraca i starješina, koji su u ratu stekli veliko praktično iskustvo u komandovanju, napisao sam članak pod naslovom »Znanje je tvrđava koju treba osvojiti«. Štampan je i u Biltenu štaba brigade i ocijenjen kao prilog u pravo vrijeme.

Jovan Jakšić

POGOVOR

Prošlo je 39 godina od kada su borci 4. krajiške narodnooslobodilačke udarne brigade pobjedonosno završili rat sa ostalim jedinicama Narodnooslobodilačke vojske. Oni su ostavili oružje i latili se obnove i izgradnje naše ratom opustošene i razrušene zemlje. Ovom prilikom oni su se prihvatili pera da ožive svoja sjećanja na saborce i događaje u vremenu od osnivanja 4. krajiške brigade 9. septembra 1942. godine do završetka rata 15. maja 1945. godine na jugoslovensko-austrijskoj granici.

U ratnim uslovima, kakvi su bili kod nas 1941—1945. godine, nije bilo moguće zapisati sve o raznovrsnim revolucionarnim akcijama i njihovim nosiocima u toku NOR i socijalističke revolucije. Osim toga, saradnici okupatora uništavali su, za nas, dragocenu građu kako bi izbegli odgovornost za razna nedela koja su počinili. Ni masa očuvane građe, drugorazredne vrednosti, često nam ne pruža podatke da bi razjasnili ličnosti i događaje koji nas interesuju u datom istraživačkom radu.

Zato je redakcija Zbornika sećanja od samog početka nastojala da autori priloga pišu svoja sećanja na događaje i ličnosti koje su doživeli, a koji se ne mogu naći u sačuvanim izvorima. Odziv autora bio je neočekivano dobar. Stiglo je mnogo više građe nego što je moglo ući u dve knjige. Prilozi su različite vrednosti kako po bogatstvu događaja tako i po širini shvatanja nekih vojnopolitičkih zbivanja. To je sasvim razumiji-

vo ako se zna da obični borci i niži rukovodeći kadrovi nisu bili u centru gde su se pripremale akcije i gde se odlučivalo.

Dobili smo više članaka o jednoj ličnosti i jednom događaju zato smo morali izvršiti objektivnu selekciju građe po unapred dogovorenim kriterijumima. Odabrana građa je Kronološki poredana uz odgovarajuću periodizaciju. Neobjavljeni i objavljeni rukopisi biće sređeni po arhivističkim principima i kao istorijsko-memoarska građa služiće istraživačima kao izvor za izučavanje NOR-a i socijalističke revolucije.

S obzirom da su sećanja pisana dosta kasno u odnosu na svršetak drugog svetskog rata, postojala je opasnost da se autori prebace i u vremenu i u prostoru. Da bi se to izbeglo, oformljene su bataljonske redakcije u obliku radnih grupa koje su primale sećanja boraca svoga bataljona, razmatrale ih i davale sugestije i konkretne primedbe koje su bile dragocene prilikom otklanjanja nekih dilema i netačnosti bilo da su se odnosile na ličnosti ili događaje. Popravljeni rukopisi su slati Brigadnoj redakciji na daljni postupak i usvajanje. U redakcijama su vođene kritičke diskusije uz puno uvažavanje ličnosti autora. Bilo je i različitih mišljenja o nekim događajima ali ona su neminovna kada se radi o memoarskoj literaturi gde dolazi do izražaja vremenska distanca i subjektivna zapažanja u određenim situacijama.

Nadajmo se da je naša ratna istorijsko-memoarska literatura ovim Zbornikom dobila još jedan prilog vredan pažnje. Velika nam je želja da ove stranice posluže, pre svega, mladim generacijama da iz njih uče kako se u najtežim uslovima borilo za istinu, slobodu, bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti sjedinjenih u jugoslovenskoj socijalističkoj zajednici.

Na kraju zahvaljujemo se svim autorima priloga za Zbornik sećanja, a posebno prof. Milošu Bajiću, akademskom slikaru na likovnoj opremi, dr Stojanu Kešiću, glavnom uredniku, prof. Zivoradu Bajiću, lektoru i Jovici Bojiću na grafičkoj opremi Zbornika.

Redakcija

IMENSKI REGISTAR*

A

- Abdičević Husein (1) — 26
(2) - 38, 54
Aćamović Uroš (1) — 355, 450
Aćid Dušan (2) — 77
Aćid Dragan (2) — 116, 118, 512, 513
Aćid Milan (1) — 372, 563, 631, 645,
668, 709
(2) — 101, 113, 214, 215, 371, 381
Adamović Marko (2) — 113, 176
Adamović Mila Trivo (2) — 338, 382,
446, 548, 574, 654—657
Adamović Nikole Đurađ (1) — 82, 423,
424
Adamović Pera (2) — 114
Adamović Savo (1) — 682
Agbaba Božo (2) — 336
Ajder Jole (1) 299, 347
Ajder Luka (1) — 558—560
(2) - 65
Ajder Miloš (1) — 121, 123, 163, 321
(2) - 622
Ajder Mirko (1) — 212
(2) — 193, 383
Alajbegović Osman (2) — 262
Alajbegović Razija (2) — 263
Amigone Valerio (2) — 153
Andrić Bogoljub (1) — 204
Andrić Mijo (2) — 382
Anđa (2) — 157
Ante — vid. Rukavina Ante
Apostolović Dragutin (2) — 691
Arsenic Borko (1) — 350
Atlagić Milan (1) — 254
Avdić Šulja (2) — 691
Avramović Marinko (1) — 374
Azarić Mića (1) — 373

B

- Babić Ljubo (1) — 30, 35
Babić Nikola (1) — 43, 45, 47
Babić Radomir (2) — 733
Babić Simo (2) — 77
Babić Vojin (1) — 73, 76, 77
Babović Cana (1) — 138
Backović (2) — 363—365
Bačkonja Đuro (1) — 468
Bajić Branko (1) — 476
(2) — 39, 55, 367
Bajić David (1) — 213
Bajić Draginja-Matora (1) — 669
(2) — 75, 447
Bajić Dušan (2) — 254
Bajić Đuro (1) — 283
Bajić Gojko (1) — 29
(2) - 40
Bajić Jovan — Jovo (1) — 161, 165
(2) - 99
Bajić Milan (1) — 165
(2) — 37, 98
Bajić Miloš (1) — 513, 626, 627, 630,
632, 683, 708
(2) — 110, 112, 115, 116, 165, 175,
194
300, 350, 351, 703

* Imenskim registrom ispravljamo imena koja su pogrešno napisana u obe knjige a polucrni brojevi, u zagradama, označavaju redni broj knjige.

- Bajić Mirko (1) — 650, 651
(2) — 39, 55
- Bajić Nikola (1) — 101, 587, 589, 590, 593
- Bajić Obrad — Obre (2) — 39, 55, 237, 357, 367
- Bajić Pajo (1) — 123
- Bajić Pere Slobodan (1) — 111
(2) — 37, 366, 367
- Bajić Pero fl) — 587
- Bajić Rade (2) — 210, 211, 247, 248
- Bajić Sava (2) — 39, 76
- Bajić Simo — Sirnica, Brko (1) — 17, 24, 28, 30, 35, 110, 114, 243, 246, 283, 285, 309, 329, 331—335, 345, 346, 602, 614, 662, 670, 674
(2) — 38—42, 54—56, 243, 245, 249, 251
- Bajić Srećko — Srele (2) — 547
- Bajić Stevan (1) — 213
(2) - 55
- Bajić Svetko — Svečina (1) — 340
- Bajić Trivun (1) — 204
- Bajić Vida (1) — 602
- Bajić Vlado (1) — 364
- Bajković Filip — Fića (1) — 138
(2) - 44
- Bakić Mitar (2) — 333, 373
- Balaban Bosa (1) — 351
- Balaban Milan (1) — 29
(2) - 40
- Balaban Persa (1) — 665
(2) — 418, 538
- Balabanov Mišo (2) — 607
- Balać Savo (2) — 586
- Bandić Bogdan (2) — 133, 136
- Bandić Uroš (2) — 382
- Banovac Petar — Joka (2) — 449
- Banjac Milka (1) — 351, 597
(2) — 77, 79
- Banjac Mirko (2) — 157
- Banjac Obrad (1) — 30, 101
- Banjac Sava (2) — 642
- Banjin (2) — 211
- Baranjanin Aleksandar (2) — 332
- Barilo dr. Kazimir — Kazo (1) — 672, 674
(2) — 148, 243, 245, 246, 250, 251, 519, 527, 598
- Barišići (2) — 727
- Barišić Božo (2) — 66
- Barišić Dmtitar (1) — 123, 161
(2) — 37, 372, 373, 571, 614, 621—623
- Barišić Ilija — Ilibaša (1) — 204, 281, 333, 345, 463, 466, 615, 687
(2) — 379, 394, 418, 429, 431, 446, 475—479, 482—484, 528, 529, 531—534, 550, 566, 581, 590, 592—598, 635, 727, 729
- Barisic Jovo (2) — 353, 380, 383, 431, 550, 595—599, 729
- Baroš Boško (1) — 40
- Baroš Mija — Božurica (1) — 133, 327, 426
- Basta Milan (2) — 716
- Basić Milan fl) — 204
- Basić Vico (2) — 371
- Baškot Boško (1) — 444, 445
- Bećirović Bećir (2) — 383
- Begić Muhidin (2) — 202
- Bego Zdravko (1) — 40, 294
- Belamarić Jerko — Jere (1) — 40, 294
- Benić Jefta (1) — 242, 524
- Betini Duzepe (2) — 153
- Bikić Stevana Dane (1) — 360—363
- Bilbija Trivo (2) — 179
- Bilčar Ilija (2) — 188
- Bilić Dragan (2) — 131, 222, 223
- Billie Lazo (2) — 157
- Bjekić Mitar (1) — 465
(2) — 566
- Bjelić Slobodan (2) — 336
- Bjeljac Rade (2) — 620, 660, 685, 693
- Bjeljac Stojan (1) — 446, 453, 457
- Bjeljac Ilija (2) — 393
- Bjeljac Krstan (1) — 276
- Blajić Mato fl) — 40, 294
- Boban (ustaša) (1) — 633, 653
- Boban Marko (1) — 31, 287
- Bočo — vidi Vukobrat Boško
- Bodiroža Milica (2) — 655, 666
- Bodiroža Vid — Vicuka (1) — 18, 24, 59, 84, 88, 99, 114, 252—254, 256, 257, 263, 264, 326, 354—356, 391, 425, 427, 496, 498, 500, 564, 565, 569, 579, 594, 595, 678, 682, 687

- (2) — 25, 51, 123, 184, 261, 314, 363, 364, 436, 434, 495, 528, 529, 559, 571, 585, 607—615, 620, 645
- Boclo — vidi Zec Bodo
- Bagdanović Rada (2) — 463
- Bogovac Mile (1) — 55, 62
(2) — 60, 490
- Bogunović Brane (1) — 28, 33, 44, 46, 65, 68, 73, 602
- Bogunović Mito (1) — 63
- Boja (1) — 675
- Bojanić Stevka (2) — 247, 248, 691
- Bojić Gojko (1) — 307
- Bojić Pajo (1) — 211
- Bojinović Nikola (1) — 391, 677, 678
(2) — 635
- Bojnović Mirko (1) — 441—443
- Bojović Miloš (2) — 150
- Bojović Todor (2) — 150
- Bokan Ilija (2) — 628
- Bokan Milana Mirko (2) — 304
- Borić Kasim (2) — 59
- Boroja Niko (2) — 77, 470, 653, 713
- Borovnica Nikola ■— Nikica (1) — 133; 327, 426
- Bosnić Dušan (1) — 76
- Bosnić Košta (1) — 82, 100
- Bosnić Krsto (1) — 83
- Bosnić Milan (1) — 81, 98
- Bosnić Momčilo (1) — 351
- Bošnjak Boško (2) — 525
- Bošnjak Marko (1) — 442, 467
- Bošnjak Miloš Cl) — 249
(2) — 66, 242, 307
- Bošnjak Slavko (1) — 587, 590
- Božić Dušan (1) — 213
(2) — 663
- Božić — Krajišnik (2) — 145
- Božić Vasa (2) — 620, 664, 687, 688, 695, 722, 725
- Cerovac Nikola (1) — 666, 667, 690
- Crkvenjaš Nedo (2) ■— 77
- Crnobrnja Drago (2) — 382
- Crnogorac Ilija (1) ■— 55, 62, 111, 438, 439, 655, 664, 666, 667, 672, 673, 688—690
- Bračulj Ivan (1) — 51, 58
- Brajković Boško (2) — 332
- Branko (2) — 157
- Branko — bombaš (2) — 588
- Branko — vidi Prpa Branko
- Branković Staka (1) — 161, 177
(2) — 691
- Bi'kić David (1) — 341
- Broz Josip — Tito (1) — 12, 13, 24, 25, 60, 61, 152, 251, 296, 414, 428, 433, 525, 531, 532, 534, 561, 615, 641, 651, 682
(2) — 11, 12, 18, 20, 45, 83, 84, 102, 103, 127, 201, 242, 258—260, 277, 317, 387, 493, 504, 509, 538, 539, 546, 548—551, 713
- Bucalo Gojko (1) — 344, 541
- Bucalo Milan (1) — 666
- Bucalo Nikole Dragan (1) — 117, 204, 329
- Budiša Dušan (1) — 705
- Budiša Jovan (1) — 704, 705
- Budiša Miladin *ft*) — 161, 324, 536, 694, 695, 699, 704, 705
12) — 642
- Budiša Milovan (1) — 307
- Bundalo Boža (2) — 176
- Bundalo Dušan (2) — 176
- Bundalo Mile (2) — 177, 179
- Bursać Đuro — Đudo (2) — 128, 335, 367, 368
- Bursać Ilija (1) — 163, 164, 463, 507
- Bursać Lazar (1) — 105, 251, 282, 283, 461
(2) — 128, 676
- Bursać Marija (2) — 615
- Bursać Milan (2) — 50
- Bursać Sava (2) — 691, 691
- Butozan dr. Vaso (1) — 66, 71
(2) — 23, 594
- Crnogorac Pero (1) — 667
- Crnogorac Rajko (†) — 667
- Crnomarković Dušan (1) — 483, 484
- Cuja, vidi Prpa Cuja
- Cvetić (četnik) komandant (2) — 433

Cvetković Slavko (1) — 268, 345, 346
Cvijan Rade (1) — 111
Cvijeta (1) — 669

Cvijetić Lale (2) — 151
Cvijević (2) — 360

C

Čakarmiš Branko (1) — 161
(2) — 642
Čaraveša Mile (2) — 182
Čarkilović Radovan (2) — 150
Čegari (2) — 727
Čegar Ob rad (1) — 464, 466, 467, 649
(2) — 66
Čegar-Grbić Mileva (1) — 268, 615
Čeko Ilija (1) — 340
Čelar Petar (1) — 289

Čelar Zdravko (1) — 683
Čifčija (2) — 440
čiković Radivoje (2) — 364
čolić Mile (1) — 692
Čordanov Vasa (2) — 586
Čubrilo Đuro (2) — 566
Čuhe Joška (2) — 662, 663
Čulić Hrvoje — Mića (1) — 49
Čulić Mirko (1) — 43
Čvokić špiro (1) — 345

ć

ćerić Šalim (2) — 202
ćešić Gojko (1) — 118, 220, 301
(2) — 107, 157, 188, 330
ćetković Vlado (1) — 28
(2) — 609, 696
ćubić Dušan — ćubo (1) 24, 333, 335,
369, 520, 521, 523, 574, 576, 583,
625, 632, 678, 683, 687
(2) — 115, 222, 300, 351, 363, 446,
468, 476, 511—513, 548, 574, 593,
626, 635, 644—648, 728, 732
ćubić Mirko (i) — 520
(2) — 99, 140, 644, 648, 732
ćubić Stana (2) — 727
ćubić Trivun (2) — 645, 727, 732

Ćucuz Marko — Markica (1) — 40,
43, 47, 74, 433, 434
(2) — 530
Ćucuz Miloš (1) — 109
ćuković Stevo (2) — 150
ćulibrk xMilo (1) — 453
Ćulibrk Zora (1) — 450
ćulić Mirko (1) — 47, 213
Ćulum Đuro (1) — 161
(2) — 325, 326, 562, 601
Ćulum Mirko (1) — 211
Ćurguz (2) — 251
Ćurguz Laza (2) — 690
Ćurguz Vlado (1) — 143, 287
(2) — 484

D

Dabić Ste van (2) — 586
Dacović Cvetko (2) — 331
Dakić Gojko (1) — 65
Dako — vidi Stupar Dako
Dale (i) — 468
Damjanović Branko (1) — 341
Dam j ano vic Kika (2) — 485
Damjanović Nikola (1) — 341
Damjanović Pane Jovo (1) — 341
Damjanović Stevo (1) — 341
Dangić Jezdimir (1) — 43

Dapčević Peko (1) — 192
(2) — 333, 389, 394, 402, 404, 410,
493, 504, 541, 547, 549, 551, 559,
724, 725
Dara (i) — 495
Davide, (Italijan) (2) — 153
Davidović (1) — 161
(2) — 177
Davidović D Mitar (2) — 712
Davidović Mile (1) — 680
(2) — 69, 136, 166, 172, 176, 244,
261, 264, 312, 359, 697

Defrančeski Josip (1) — 400
 (2) — 191, 423
 Dejanac Đura — Đuran (1) — 117,
 471
 Dekić Rade (2) — 176
 Dclić Mićo (1) — 117, 204
 Desnica (2) — 51
 Despanić Jovo (2) — 128
 Dino (2) — 153
 Divac Tihomir (2) — 151
 Dizdar Muja (2) — 59
 Dodig Drago (1) — 98, 99, 369, 372
 Dojčinović Živko (2) — 371
 Dokić (1) — 440
 Dokić Gojko (1) — 200
 Dokić Nedeljko (1) — 692
 Dokić Stevo (2) — 622
 Došen Ilija (1) — 112, 383, 395, 432,
 451, 459, 464
 (2) — 320
 Draga — borac (2) — 163
 Dragan (2) — 687
 Dragan — komandir (2) — 694

Dragić Bože Ilija (2) — 142, 143
 Drago — komesar (2) — 528, 529, 725
 Dragović Rajko (2) — 382
 Drašković (2) — 360
 Drčelić Jevto (2) — 151
 Drenović Uroš (i) — 33, 47—49, 65,
 67, 71, 73, 76—78, 103, 198, 200,
 571
 Drljača Sava (2) — 351
 Drljević Savo (2) — 290
 Drobac Dobrovoje — Baja (2) — 128,
 372
 Drobac Mile (2) — 134, 185, 186, 223,
 228, 338, 381
 Dubajić Simo (1) — 347
 Dugonjić Rato (1) — 508
 (2) — 409, 435
 Đukić Tadija (1) — 351
 Đulić dr. Vojislav (2) — 334
 Đumić Drago (2) — 150
 Đunvc Radisav (2) — 150
 Đuraković Ahmed (1) — 161
 Đurut Junus (2) — 600
 Đuvnjak Miloš (2) — 566

DŽ

Džaković Koviljka (2) — 467

Đ

Đaković Jovija (1) — 70
 Đaković Lazo (1) — 267
 Đapa Lazo (1) — 109
 Đapan Mirko **†** — 340, 437
 Đerić Ilija (1) — 218, 225, 226, 229,
 230
 (2) — 429, 430, 432
 Đorđević — »curica« (2) — 588
 Đorđević (2) — 331
 Đovani (2) — 153
 Đudo — vidi Raca Đuro
 Đujić Momčilo (1) — 28, 32, 33, 43,
 47, 48, 65, 73, 78, 390, 433, 434,
 560, 565, 571, 614
 (2) — 580
 Duka (2) — 667
 Đukelić Dušan (1) — 218, 225
 Đukelić Špiro (1) — 117, 145, 661, 662,
 664
 (2) — 128, 336, 398, 484, 485

Đukić (2) — 165
 Đukić Aleksa (1) — 108, 112, 297, 333,
 334, 432, 434, 439, 557, 652
 (2) — 127, 136, 138, 195, 435
 Đukić Drago (1) — 350
 (2) — 495, 607
 Đukić Đuran (1) — 111
 Đukić Ile — Bićina (1) — 109
 Đukić Ilija — Galčina **†** — 111, 302
 (2) — 225
 Đukić Ilija — Policija (1) — 111, 112,
 439
 Đukić Miloš (1) — 109
 Đukić Predo (1) — 418, 590
 Đukić Slavko (1) — 505
 Đukić Stevan — Juda (1) — 111, 112
 (2) — 72
 Đukić Vlado (1) — 435
 Đumić (2) — 331

Dura — vidi Rađenović Dura
Đuran Boža — Božurica (1) — 239,
430
(2) — 381
Đuran Simo — Simuka (1) — 239
245
Durašinović Boško (2) — 655
Đurđević Draga (2) — 21
Đurica Micán (1) — 327, 426
(2) — 235

Emil (2) — 523
Engels (2) — 265
Erceg Ilija (1) — 111, 112, 439
Erceg Jova (1) — 534

Fabijan Nika (2) — 68
Fazlić Kemal — Kemo (2) — 145, 325,
440, 545
Felber Hans (2) — 280, 403, 404, 409
Ferusić Blanka (1) — 618, 668, 676
(2) — 447, 669
Festa Vahid (2) — 233, 235
Fića — vidi Kljajić Fića

Gagović Ilija (1) — 204
Gajanović Doja (1) — 161, 507
Gajanović Mitar (1) — 74
Gajić (1) — 390
Galić Branko (1) — 543, 546, 547,
581, 590, 607, 610, 611
(2) — 134, 223, 276, 308, 309
Galić Đoko (1) — 522, 523
Galić Ilija (2) — 105, 698
Galić Jovo — Crni (1) — 133, 161,
341, 507, 671
Galić Krsto (1) — 117
Galić Milan (1) — 232, 507
(2) — 356—358
Galić Mile (2) — 708
Galić Nenad (1) — 269, 271
Galić Niine (1) — 161
Galić Perica (2) — 308
Galić Risto (2) — 118
Galić Stevo (2) — 429

Đuričić Boro (2) — 510
Đurić Branko (1) — 65
Đurić Đuro (1) — 114, 123, 273, 660,
663
(2) — 435
Đurić Ljubodrag (2) — 134, 136, 137
Đurić Niko (1) — 34
Đurišić Pavle (2) — 273, 360

E

Erceg Milan (2) — 566
Erceg Vojo — Vojislav (1) — 111,
438, 439
Erić Milorad — Mile (2) — 464, 506

F

Filip (2) — 553
Filipović (2) — 678
Filipović Drago (2) — 370, 418, 429,
465—467, 483
Filipović Stevan (1) — 211
Fišer (2) — 716, 717, 724, 725
Franjo — vidi Vidaček Franjo

G

Galonja Ljubo (2) — 121, 134
Garić (1) — 640
Gašić Boja (2) — 136
Gašić Božo (1) — 109
Gašić Dušan (1) — 435
Gašić Jovan (1) — 40, 109, 435, 438,
556
(2) — 136, 358, 418
Gašić Luka (1) — 112
Gašić Nikola — Nikica (1) — 40,
55, 56, 62, 108—110, 297, 333, 434
(2) — 21, 488, 580
Gašić Stojan (1) — 435
Gašić Svetko (1) — 111, 434, 438, 439,
556
C-ašić Vlado (1) — 111, 435
Gavra — vodnik (2) — 678
Gavrić (2) — 70
Gayso Von (1) — 384
Gizdić Jozo (1) — 287

Gledić Obrad (2) — 586, 589
 Glumac Dura (2) — 722, 723
 Glušica (kuvar) (2) — 165
 Gojaković Mitar (1) — 66
 Golub Anđelko (2) — 172
 Goranin Pavle — Ilija (2) — 209
 Gorke Maksim (1) — 497
 Grahovac Milan (1) — 371
 Grahovac Savo (1) — 18, 123, 254, 355, 356, 561—563, 567
 (2) — 37, 49
 Grbić Milan (1) — 372, 501
 (2) — 349, 438, 444, 449, 522, 657
 Grbović Mileva (2) — 151
 Grković Radovan (2) — 369
 Grubiša Milka (1) — 552, 553
 (2) — 119, 364
 Grubišić Milan (1) — 91
 Grubišić Milka (1) — 533
 Grubor Čita (1) — 86, 87
 Grubor Lazo (1) — 364
 Grubor Save Nikola (1) — 367, 522, 632
 Grubor Stevo — čečo (1) — 86, 87, 606
 (2) — 186, 187
 Grušević (2) — 331
 Gvero Ilija (1) — 495, 606
 (2) — 222, 382
 Gvozden (1) — 681
 Gvozdenović (2) — 371
 Gvozdenović Dušan (1) — 429
 Gvozdenović Milan (2) — 562, 601

H

Hadžiibrahimović Fehim (1) — 666
 Halep šaban (2) — 200
 Hašimbegović Hilmo (2) — 263
 Herceg David (1) — 351
 Hipšćak dr. (2) — 669
 Hitler Adolf (1) — 374
 Horvat Jože (1) — 260
 Hotić Mesud (1) — 19, 347, 391, 579
 Hozić A. (1) — 227
 Huso (1) — 644, 645
 (2) — 690

I

Ibraković Osman — Osmica (1) — 253
 Ilićkić Čedo (2) — 331
 Ilić Ilija (2) — 119
 Ilić Pavle (2) — 275
 Ilić Vlada (2) — 534
 Injac Gjin Gjin (1) — 328, 631, 636, 641, 687, 709
 (2) — 111, 113, 214, 215, 350, 381, 646, 707—710
 Injac Marko (2) — 707
 Injac Miško (2) — 707
 Injac Risto (2) — 620, 721
 Injac Uroš (1) — 40, 53
 Ivanić Milan (2) — 626, 630
 Ivanković Gjin (1) — 111, 439
 Ivanović Boško (2) — 211, 212
 Ivanović Vojin (1) — 100
 Ivetić (1) — 238
 Ivetić Branko (2) — 220
 Ivetić Dane (1) — 426
 Ivetić Jovo (1) — 426, 427
 Ivetić Marko (1) — 111
 Ivetić Savo (1) — 212
 (2) — 220
 Ivetić Vaso (1) — 42
 Ivetić Vojislav (1) — 40, 42
 Ivica (2) — 690
 Ivić Bogdan (1) — 73—75
 Ivić Marko (1) — 121, 325
 Ivić Mirko (1) — 694
 Ivić Špiro — Pista (2) — 230
 .Taglica Dušan (1) — 83, 85, 98
 Jagodić Jovan (1) — 606
 Jagodić Marija (2) — 261, 372
 Jajčani/n Drago (1) — 204
 Jakšić Jovan — Jakša (1) — 687
 (2) — 104, 115, 180, 300, 351, 360, 468, 504, 619, 626, 632, 662, 711, 716, 718, 721, 722, 724, 725, 735

- Jakšić Vaso (2) — 178, 734
 Jankelić V. Vid Vidosav (1) — 98, 351, 368, 372
 Janković Dragoslav (2) — 618
 Janković-Radić Milena (1) — 551 (2) — 512, 513
 Janjić Nikola (1) — 661 (2) — 420, 421
 Janjić Sime Jovo (1) — 111
 Jarić Boško (1) — 643, 646, 648, 664, 666 (2) — 335, 336
 Jarić Dušan (1) — 342 (2) — 626, 646—648, 721
 Jarić Đuro Đujan (1) — 361, 710
 Jarić Ilije Vojin (1) — 111, 335, 344, 666, 667, 672, 688 (2) — 328, 358, 380, 418, 421, 427, 428, 485, 582
 Jarić Marko (2) — 256, 579
 Jarić Milan (1) — 211, 212, 684 (2) — 383
 Jarić Milica (1) — 342
 Jarić Mirko (1) — 342, 343 (2) — 255
 Jarić Nikola (1) — 342
 Jarić Nikola Miladin (1) — 329, 342—344
 Jarić Pera (1) — 27, 343 (2) — 579, 580
 Jarić Proka (1) — 344, 426
 Jarić Stevo (1) — 342, 343
 Jasenak Vlado (2) — 206, 207, 210, 211, 247
 Javorski Boža (2) — 476
 Jeličić Jela (2) — 691
 Jeličić Kostà (1) — 117 (2) — 486, 539, 581
 Jeličić Luka (2) — 173
 Jeličić Milan (2) — 640, 690
- Jelinović Ilija (1) — 274
 Jelisić Nenad (2) — 205, 207, 211
 Jerković Branko (2) — 113, 173, 174
 Jevđević (2) — 263
 Jevrem — *vidi* Mladenović Jevrem
 Jileta Đovani (2) — 153
 Jokić Mitar (2) — 431
 Joković Miloje (2) — 634
 Joksimović Milovan (2) — 457
 Josoleto Iranko (2) — 153
 Jovanka — *bolničarka* (1) — 669
 Jovanović (2) — 105
 Jovanović dr. (2) — 334
 Jovanović Arso (1) — 508
 Jovanović Blažo (2) — 733
 Jovanović Dušan (1) — 119, 483, 484, 674 (2) — 253
 Jovanović Radosav — Raša (2) — 578
 Jovanović Stanoje (2) — 663, 686
 Jovanović Vaso (1) — 18, 19
 Jovičić Dušan (1) — 358
 Jovičić Milan (1) — 329
 Jovičić Momčilo (2) — 508
 Jovičić Žika (2) — 725
 Jović Boško (1) — 127, 152
 Jović Dušan — Pane (1) — 65, 66, 71 (2) — 585
 Jović Gojko (1) — 587
 Jović Miladin (1) — 90
 Jović Miloš (1) — 204
 Jović Pero — Peja (1) — 123, 204, 285, 537, 646, 661
 Jović Trivun (1) — 440, 535—537, 543, 607
 Jović-Semić Jovain (1) — 156, 281, 643, 648, 661 (2) — 32, 238
 Jović-Semić Obrad (1) — 90

K

- Kačar Mara (2) — 318
 Kačar Milka (2) — 318, 319
 Kačar Svetozar — Kačo, Svetko (1) — 24, 188, 193, 201, 202, 386, 444, 581, 621 (2) — 49, 207, 210, 237, 238, 250, 261, 279, 314, 315, 318—323, 409
- Kačavenda Milan (2) — 113, 128, 303, 348, 657
 Kadenić Rahmija (1) — 441
 Kadić Ahmed (1) — 666 (2) — 389
 Kalaba Spasoje (1) — 465
 Kalaba Tomo (1) — 267

- Kalabić Nikola (2) — 71, 360, 656, 657
 Kalajdžić Nikola (2) — 538
 Kalajitović Vuk (2) — 100, 144, 306, 360
 Kalaver Trivun (2) — 356, 358, 421
 Kalezić Đordije (2) — 252
 Kamenko Davida Stevo (1) — 84
 Kapetanović dr. (1) — 534
 Kapetanović Đemail — Džemal (2) — 370, 371, 714
 Karabegović Osman (1) — 445, 459, 465
 (2) - 11
 Karanović Bojan (1) — 424
 Karanović Ilija (2) — 431
 Karanović Milan (1) — 254, 257
 Karanović Mile (1) — 527, 528
 Karanović Mima (1) — 604
 Karanović Mirko (2) — 157
 Karanović Nikola — Karan (1) — 82, 263, 264
 (2) — 11, 12
 Karanović Slavko (1) — 211
 Kargić Mehmed (2) — 157
 Karina Mile (2) — 65
 Karpoš Boško (2) — 607
 Kaurin Lazo (1) — 345
 Kecman Anka (1) — 669, 671
 (2) — 649, 650
 Kecman Jovo — Šuco (1) — 65, 540, 547, 581
 (2) — 134, 319, 384
 Kecman Miloš — Vojsko (2) — 319
 Kecman Vlado — Vladica (1) — 631, 687
 (2) — 110, 113, 301, 347, 348, 350, 363
 Kerkez Dušan (1) — 596
 Kerkez Smilja (1) — 656
 (2) — 628, 691
 Keserović (2) — 71, 306, 656
 Kesić Gojko (1) — 339, 340
 Kesić Mihailo (1) — 151
 (2) - 30
 Kesić Mirko (1) — 161, 507
 (2) — 315
 Kesić Obrad (1) — 114, 120, 121, 123, 273
 Kisić Jovica (1) — 439
 Kiso Ilija (1) — 552, 711
 (2) — 140, 571, 735
 Kitanović (1) — 597
 Kljajić Fića (1) — 107, 108
 Knežević Đuro (1) — 117
 Knežević Ivan (1) — 307
 Knežević Lazar — Lačo (1) — 161
 (2) — 295
 Knežević Rade (1) — 424
 Koo (2) — 383
 Kočić Petar (1) — 260
 Kojdić Košta (1) — 160, 323, 695, 705
 (2) — 296, 314
 Kojić Mirko (2) — 332
 Kokoruš Marko (2) — 77
 Kolak Rudi (1) — 252
 Kolundžija Dragan (1) — 232
 Kolundžija Stevo (2) — 691
 Konjik Stana (1) — 712
 (2) — 385, 431
 Konjikušić Branko (1) — 39, 606
 Kopanja (2) — 459, 460
 Kopanja Milorad — Boća (1) — 547, 606, 607
 (2) — 700
 Kopanja Nikola (2) — 233, 729
 Korda Vlado (1) — 506
 Kosorić Pero (2) — 209
 Kostanjimi Salvatore (2) — 153
 Kostić Dragomir (2) — 634
 Koščica Milan (1) — 437
 (2) — 708
 Košpić Pero (2) — 247
 Košta Ferdo (1) — 283, 287, 288
 Kotle Nikola (1) — 14, 83, 87, 94, 95, 98, 114, 118, 119, 125, 240, 252, 253, 357, 358, 359
 (2) — 12, 19, 26, 50
 Kovač šaban (1) — 648
 (2) — 237
 Kovačević David (2) — 431, 463, 616
 Kovačević Dragan (1) — 254, 257, 353—356
 Kovačević Đuro (1) — 438
 Kovačević Fejzo (2) — 616
 Kovačević Milenko (2) — 371
 Kovačević Mirko (1) — 432
 Kovačević Sava (1) — 237
 Kovačević Stole (1) — 77
 Kovedić (1) — 645
 Kovrlija Dušan (1) — 664, 665
 (2) — 358, 384, 395
 Kovrlija Nikola (1) — 123
 Kozak Ferdo (1) — 105

Kozomara — mitraljezac (2) — 222
 Kozomara Dane (1)—414,415
 Kozomara Jove Đorđe (1) — 415, 430
 Kozomara Đurađ (2) — 659
 Kozomara — komandir (2) — 187, 716
 Kozomora Ilija (1) — 111, 112,439
 Kozomora Lazo (1) — 438
 Kozomora Miloš (1)—111, 540,547, 606, 608
 (2) — 72, 386, 690,700, 703,721
 Kozomora Nikola (1) — 111,112
 (2) — 521, 700
 Kozomora Todor (1) — 111
 Kralj Nikola — Kljapo (1) — 161, 163, 507
 (2) — 128, 574, 705, 706
 Kralj Obrad (1) — 123, 124, 152, 266
 (2) - 622
 Kralj Simo (!) — 163, 201, 204
 Kralj Stojan (1) — 18, 68, 123, 273
 Kraus dr. (1) — 268
 Krčmar Deva (1) — 346
 Krčmar Dušan (1) — 333, 345, 346
 Krčmar Ilija (1) — 575, 576
 Krčmar Lazo (1) — 79, 204, 276, 508, 580
 (2) — 128, 476
 Krčmar Nikola (2) — 239, 338, 386, 571

Krčmar Pane (1) — 347, 463, 651
 (2) — 125, 384, 387, 394, 418, 429, 432, 455, 482—484, 591
 Krčmar Pero (1) — 346
 Krčmar Ranko (2) — 134, 626, 721
 Krčmar Vojo (2) — 128, 351, 447
 Kremić Ilija (1) — 123
 Krezo Ante — Komo (2) — 59
 Krndija-Kozomara Borka (1) — 430, 431
 Krneta Dušan (1) — 300, 301
 Krneta Mile (2) — 358, 380
 Krneta Obrad (2) — 396
 Krsmanović-Vladušić Olga (2) — 454
 Krsta (2) — 678
 Krsto Branko (1) — 98
 Krunić Srećko (2) — 570
 Kuburić Drago (1) — 435
 (2) — 256
 Kudra Boško (1) — 587, 590—593
 Kukobat Marka Đuro (1) — 65, 68, 69, 73—75, 540, 607
 (2) — 624
 Kukrić (1) — 20
 Kulenović dr. (1) — 625, 689, 690
 Kulundžija Mićo (1) — 682
 Kunstović Niko (2) — 649
 Kurbegović (1) — 308
 Kusonjić Gojko (2) — 247
 Kutanjac Stanko (1) — 77

L

Labus Rade (2) — 249
 Laković Stanka — Uzičanka (2) — 243
 Lalić Mile (2) — 578
 Lalović Lazar (1) — 204
 Latifić Mustafa (1) — 78
 Latifić Šefko (2) — 58
 La tino vic (1) — 490
 Latinović Kojica (2) — 534
 Latinović Vlado (1) — 709
 Latinović Zora (1) — 161
 (2) — 691
 Laza (2) — 458
 Lazarević (2) — 584
 Lazarević Dušan (2) — 505, 506
 Lazarević Đuro (2) — 691
 Lazarević Milan (2) — 586

Lazarević dr. Radeeko (2) — 462
 Lazić Stevo (1) — 211
 Lazo (2) — 532
 Lazović (2) — 449
 Lenjin V. I. (2) — 126, 265
 Ler Fon (2) — 714, 715, 717
 Levi dr. (1) — 358
 (2) - 334
 Liters (1) — 389
 Loman Ste van (2) — 585, 589
 Lončar Krstan (1) — 213, 215
 Lončar Simo (1) — 247, 591
 Lotrić Safo (2) — 149
 Lovro Đuro (1) — 691
 Lujinović Slavko (2) — 380, 532
 Luka (1) — 669
 Lukač Dane (1) — 411

Lukač Dmitar — Crni (1) — 123, 631, 705, 709
 (2) — 350, 709
 Lukač Gojko (2) — 55
 Lukač I. Mirko (1) — 124, 126, 161, 164, 211, 267, 276, 277, 508, 659, 703
 (2) — 65, 146, 235, 334, 371, 581
 Lukač Jefto (1) — 606
 Lukač Nikola (2) — 285
 Lukač Obrad (2) — 620, 722, 723
 Lukač Radoje (1) — 111, 112, (2) — 352, 353
 Lukač S. Petar **†** — 149, 587, 643
 (2) — 42, 56, 327, 368, 380, 418, 428, 485
 Lukač Veljko **†** — 145, 211, 665, 666
 (2) — 418
 Lukač-Višekruna Draginja (**†**) — 523, 682
 (2) — 76, 128, 130, 351, 372, 650, 668, 710
 Lukačević (2) — 90, 137

LJ

Ljotić (2) — 105
 Ljuba (2) — 617
 Ljubičić Mile — Meho (1) — 294
 Ljuboja Đuro — Đurađ (1) — 74, 75
 Ljujić Radisav (2) — 150, 151
 Ljujić Voja (2) — 202
 Ljumović Vuksan (2) — 267, 369

M

Maja **†** — 675
 Majstorović (**†**) — 340
 (2) — 205
 Majstorović Mirko (1) — 117
 (2) - 157
 Majstorović Rajko **†** — 204
 (2) — 128, 328, 357, 396, 418, 419
 Majstorović Sava (2) — 396
 Maksić Jovan **†** — 121, 123
 Maksić Nikola **†** — 117
 Malbašić Vlado **†** — 31, 105, 623, 663
 (2) — 216, 219, 711, 726
 Malešević Lazo (1) — 233
 Malešević Pane — Čaruga (1) — 307, 324
 Mališanović Draginja (2) — 51
 Maljković Šiljan (1) — 239
 Mandić Danilo (2) — 11
 Mandić Đoko <2> — 512
 Mandić Mirko (2) — 348
 Mandić Nikica (1) — 437
 Mandić Simo — Sudija (1) — 112, 292, 557
 Mandić Sreto — Maći (1) — 161
 Mara (2) — 667
 Marčeta Bogdan (1) — 213
 Marčeta Boja (1) — 426
 (2) — 665, 667, 668, 709
 Marčeta Miloš (2) — 51, 52
 Marčetić Dule (2) — 65
 Marčetić Vukašin (2) — 373
 Maričić Mara (2) — 691
 Marić Boško (**†**) — 83, 349, 372
 Marić Jole (1) — 18, 31, 98, 134, 243, 254, 258, 309, 327, 330, 348, 391
 (2) — 43, 50—53
 Marić Luka (2) — 336
 Marić Ljuban (2) — 502
 Marić Stevo (**†**) — 117
 Marić Vujo (1) — 320, 337, 338
 Marjanović Đuro — Duka (1) — 145
 (2) — 242, 429
 Marin Mladen (2) — 427
 Marj an Đorđe (1) — 593
 Marjanović Milkica (2) — 597, 598
 Marjanović Miloš (2) — 545
 Marjanović Stanko (2) — 131, 133, 134, 196, 197, 221, 223, 228, 240, 371, 418, 429, 519, 535, 538, 539, 595
 Marković (**†**) — 445
 Marković (čet. voj.) (2) — 71
 Marković Slavko (2) — 713
 Marks (2) — 265

- Marmut Petar (1) — 587
 Martinović Nedeljko (2) — 151
 Martinović Ratko (1) — 186, 526, 527, 530
 Maslić Šaćir (1) — 63, 110
     (2) — 600
 Materie Ilija (1) — 573, 672, 674, 682
     (2) — 212, 213, 216, 220, 222, 233, 249, 251, 369, 414, 434, 436, 526, 548, 572
 Matić Milka (2) — 691
 Mecger (1) — 38, 39
 Medarević Marko (1) — 507
 Medarević Obrad (1) — 161, 163, 507
     (2) - 517
 Meda Tomo (1) — 527
     (2) — 70, 262
 Meho (1) — 689
 Mešterović dr. Julka (1) - 672, 689
     (2) — 196, 335, 397, 427
 Metlić Đuro — »Metle« (2) — 380, 425, 426
 Mičo — vidi Morača Milutin
 Mihajlović Jovo (2) — 490
 Mihajlović Marko (1) — 40
 Mihajlo — vidi Nešković Blagoje
 Mihajlović Draža (1) — 227
     (2) — 89, 108, 111, 112, 117, 164, 262, 263, 272, 313, 408, 477
 Mihić Ljubica (1) — 18
     (2) — 250, 369
 Mihić Marko (2) — 338
 Mijatović Marinko (2) — 157
 Mijović Milan (2) — 128
 Mika (2) — 667
 Mile — Bosanac (2) — 586
 Mile (1) — 681
 Milica (1) — 495
 Miličević Čedo (1) — 189
     (2) — 316
 Milić Jovo — Dronjak (1) — 31
 Miličević Lujo (2) — 72
 Milijević Slavko (1) — 110, 211
 Milisavljević Milisav (1) — 106, 107
 Milosavljević Ljubinka — Keva (1) — 528
 Milošević (2) — 371
 Milošević Persa (1) — 519, 712
 Milovanović Aleksandar (2) — 584, 589
 Milutinović Ivan (2) — 537
 Miljević Ilija (1) — 33, 118, 211
 Miljević Mita (1) — 103
 Miljković Branko (1) — 495
     (2) - 131
 Miljković Jovan (2) — 173
 Miljuš Rajko (1) — 99, 254—256
 Minić (2) — 145
 Minić Miloš (2) — 437, 477
 Mirčić Boško (1) — 593
 Mirčić Dušan (1) — 587, 590, 593
 Mirčić Pera (1) — 341
 Mirko (1) — 495
 Mirković Mijo (2) — 72
 Mišković Bojan (2) — 418
 Mitić Mile (1) — 204
 Mitrov Danko (1) — 66
 Mitrović Drago (2) — 519
 Mitrović Dušan (1) — 332
 Mitrović Marko (1) — 211
 Mitrović Simo (2) — 383
 Mitrović Iodica (1) — 71
 Mladenović Jevrem — Ješo (2) — 150
 Modzalevski Aca — Rus (2) — 725
 Momčilović Mitar (2) — 691
 Moncini Domen iko (2) — 153
 Mondić Mikica (1) — 283
 Morača Mile (1) — 484
 Morača Milutin — Mića (1) — 6, 13, 14, 25, 75—77, 93—96, 98, 114, 118, 125, 200, 239, 240, 242, 253, 357, 358, 364, 365, 385, 389, 396, 397, 401, 432—434, 438, 439, 444, 463-466, 480, 579, 581, 589, 617, 620, 621, 672—674, 682, 709
     (2) — 11, 12, 14, 25, 26, 84, 137, 194, 247, 250, 254, 262, 323, 414, 417, 434, 435, 476, 542, 548, 728
 Morača N. Savo (1) — 350
 Mrda (2) — 185
 Mrda Dmtar (2) — 73
 Mrda Gojko (2) — 73
 Mrda Kova (1) — 654, 706, 707
     (2) — 447, 456, 509
 Mrda Pero (2) — 73, 118
 Mrda Rade Dušan (2) — 143, 157
 Mrkela Marko (2) — 178
 Mrvić Marko (1) — 39, 40
 Muhamed (2) — 157
 Muhić Osman (1) — 693, 697, 698
 Mujinović Ham do (2) — 425
 Musina Pietro (2) — 153

N

- Nadž Košta (1) — 394, 464, 480, 569
(2) — 202, 204
Narandžić (2) — 222
Narandžić Branko (2) — 131, 223, 224
Nedeić Drago (2) — 513
Nedić Dragomir (2) — 460
Nedić Milan (2) — 272
Nedimović Mičo (2) — 690
Negreto Aldo (2) — 153
Nenadić (1) — 40
Nenadić Aleksa (1) — 35
Nenadić Danilo (1) — 439
Nenadić Darinka (1) — 237
Nenadić Dragan (1) — 237
Nenadić Milorad (1) — 237
Nenadić Nenad (1) — 237
Nenadić Sava — Savica (1) — 111,
112, 434, 438, 439
Nenadić Stana (1) — 237
Nenadić Vojin (1) — 18, 54, 115, 245
(2) - 27
Nenezić Radojica (2) — 487
Neriorić Milijan (1) — 18, 119, 532
(2) — 369
Nestorović Drago (1) — 161
Nestorović Milinko (2) — 150
Nešković Blago je — Mihajlo (2) —
202, 266
Nevoljica Milan (2) — 151
Nikola (2) — 714, 715
Nikolić Mihajlo (2) — 449
Nikolić Stevo (2) — 447
Nikolić Veselin (2) — 640
Nikolić Živorad (2) — 584, 589
Nine (1) — 554
Ninković Boško (1) — 211, 465, 466,
495
Ninković Dmtar — Dimitrije (1) —
74, 246, 247, 463—468
(2) — 593
Ninković Jovan (2) — 604
Ninković Mileva (1) — 614
Ninković Miloš — Rus (1) — 123,
159, 161, 211, 651
(2) — 315, 572, 604—606
Ninković Nikola (1) — 163
Novaković Gojko (2) — 176
Novaković Jovan (2) — 387
Novaković Mičo (1) - 167
Novović (2) — 333

NJ

- Njegoš (1) — 470
Njegovan Jova (1) — 232

O

- Obradović Branko (1) — 42
Obradović Dane (2) — 245
Obradović Ilija (2) — 77
Omanović Hamdija (1) — 441
Omerbegović Arif (2) — 426
Omić Danilo (1) — 321
Opalić Teodor (2) — 553, 568, 682,
684
Oraščić Cvijo — Pajčin Cvetko (1) —
14, 38, 44, 56—62, 66, 67, 74, 95,
114, 125, 320, 324, 326, 386, 387,
614
(2) — 12, 23, 488, 612
Oresković Marko — Krtija (1) — 358
Osmić Muharem (1) — 92
Ostojčić Simo (1) — 219
Ostrovski Nikolaj (1) — 497
(2) — 459
Ovuka Ilija (2) — 328, 357, 358, 380
Ožegović Lazo (2) — 548
Ožegović Mile (2) 691

P

- Pajčin Đoko (1) — 283
Pajčin Ilije Košta (1) — 17 , 40, 42,
110
(2) — 487—490
Pajčin Đorđe (2) — 616
Pajić Bogdan (2) — 371
Paričić Radovan (2) — 691
Pantoš Mirko (1) — 574
Pantoš Todor (1) — 161,168
(2) — 276
Prpić Radovan (2) — 114, 126,129,
220, 241, 267, 369, 371
Papić Zarko (2) — 266
Paravina Trivo (1) — 117, 681,682
(2) — 165, 476
Pašalić Vaskrsija (2) — 206, 212
Pavelić Ante (1) — 315, 348
(2) - 58
Pavić Jovo (1) — 451
Pavlović (2) — 59
Pavlović Mihajlo (2) — 586
Pećanac Đuro (1) — 423, 424
Pećanac Milan — Mićo (1) — 76, 204,
657—659
Pećanac Nikola (1) — 87
Pećanac Pero (1) — 211, 212
(2) — 76, 157
Pećanac Trivo (1) — 507
(2) - 371
Pejtinović (1) — 74
Penezic Slobodan — Krcun (2) — 134,
136
Peran Vlado (1) — 40, 294
Perduh Dušan (2) — 441
Perduh Vid (1) — 72
Pero (1) — 681
Petrić Obren (2) — 151
Petrović Dušan — Šane (2) — 414,
479
Petrović Duka (2) — 364
Petrović Ilija (1) — 510
Petrović Jovo (2) — 336
Petrović Milorad (2) — 607
Petrović Vukašin (2) — 638, 639
Petrović živadin — Kicoš (2) — 713
Pianfeti Đovani (2) — 158
Pijade Moša — čika Janko (1) 152,
367
Pilipović Drago (2) — 371
Pilipović Steva (2) — 68
Pilipović Vida Đuro (1) — 256, 257,
497
Pjonaso Mario (2) — 153
Plečas Mile (1) — 655
Plemić Janko (1) — 594
(2) — 259
Plemić Pero (2) — 193
Poce Salvatore (2) — 153
Poček Vojo (2) — 261, 267
Polak Mirko (1) — 204
Polić Marko (1) — 40
Polić Miloš (1) — 18, 72,114, 123,
124
Polić Pajo (2) — 119
Popivoda Krsto (1) — 138
Popović Dmitar (1) — 123, 124
Popović Koča (1) — 107, 108
(2) — 24, 25 , 427, 428
Popović Miro (2) — 58
Popović Petar — Pešo (1) — 124, 276
Popović Vlado (1) — 508
(2) — 202
Popović Vujadin (2) — 333
Popović-Milić Sveta (2) — 293
Prača Teja (1) — 306 , 307
Praljak Desa (1) — 161
(2) — 456
Predojević Nikola (2) — 72
Princip Boro (2) — 233
Princip Gavriilo (1) — 30
Princip Milan (1) — 117, 219, 392—
394, 396, 397
Prohaska (1) — 622
Prokić Jovan (2) — 683
Prpa Branko (1) — 522—525
(2) — 213, 215
Prpa Cuja (2) — 31
Prpa Dušan (1) — 75, 128, 151, 466
Prpa Stana (1) — 285, 474
Prpa Trivun (2) — 32
Prpa Vlado (1) — 79, 90, 91
(2) - 31
Pucar Đuro — Stari (1) — 64, 253,
388, 445, 450, 459, 465
(2) — 11, 12

Pucar Miljkan (1) — 412
(2) — 121, 636
Puharić Nikola (1) — 287

Pušonjić Milan — Milojica (2) — 150,
151
Pužić R. Savo (1) — 96, 420, 421
(2) — 697

R

Raca Dane (1) — 288, 334
(2) — 137
Raca Đuro — Đudo (1) — 328, 350,
423, 424, 509, 544—547, 595, 596,
609—613
(2) — 133, 134, 136, 137, 193, 195,
223, 224
Raca Jošo (2) — 235
Raca Miha (1) — 161, 590, 591
Raca Milka (2) — 691
Raca Mirko (1) — 533
Raca Pero (1) — 111, 302
Raca Špiro (1) — 123
Račić (2) — 424
Radaković Đorđe (2) — 150, 151
Radaković Mićo (2) — 382
Radanović Dmtar (1) — 161, 507, 650,
651,
(2) — 314, 315, 391, 517, 605
Radanović Ilija — Žutić (1) — 176,
321
(2) — 91, 98
Radamović Savo (1) — 204
Rade (2) — 246
Radić (domobr. of.) (2) — 77—79
Radić (četn. vojv.) (1) — 596
Radić Dušan (1) — 161
Radić Jova (1) — 647
Radić Mile (2) — 336
Radić Rade (1) — 201
Radinović Mirko (1) — 30
Radivojević čedomir (2) — 679
Radivojević Miodrag (2) — 620
Radlović Boško (1) — 18, 35, 238,
242, 290—292, 299, 365, 658
Radlović Miloš (1) — 410, 411
Radlović Stevo — Kaja (1) — 218, 660
Radlović Špiro (1) — 117
Rado ja Jojo (1) — 242
Radoja Krsto (1) — 65—67
Radoja Stevo (1) — 276, 277, 320, 336—
338

Radojčić Savo — Feđa (1) — 18, 96,
119, 136, 137, 257, 258
Radojica — Ripanjac (2) — 586
Radojković Petar (2) — 446
Radomir Aleksandar (2) — 447
Radosavljević Radomir (2) — 447
Radošević Lazo (1) — 18, 96, 238, 663
(2) — 26, 27, 435
Radovanović Danilo (2) — 332
Radovanović Radomir (2) — 712
Radović Darinka (2) — 479
Radović Ratko (2) — 252
Radović Stanka (2) — 628
Radujko Đapana Nikola (1) — 328,
329
Radujko Ilije Branko (1) — 436, 437
Radujko Milan — Ćumić (1) — 361
Radulović (2) — 242
Radulović Ivo (1) — 673
Radulović Milan (2) — 128
Račun Đuro — Đudo (1) — 281
(2) — 385, 386, 431, 566
Radun Jovan (1) — 90, 91
Rađenović Đoko (1) — 424
Rađenović Dura (1) — 256, 257
Rađenović Ilija (1) — 351, 532
(2) — 77, 119, 364, 512, 626, 630
Rađenović Milan (2) — 173, 229
Rađenović Nine (1) — 117
Rađenović Pajo (2) — 77, 364, 365
Rađenović Rade — Raden (1) — 211,
254, 257, 258, 264, 354, 356
Rađenović Slavko (1) — 117, 118, 545,
547, 581
(2) — 37, 128, 134, 172, 199, 208,
219, 223, 228—231, 233
Rađenović Zdravko (1) — 371
Ragib (2) — 523—525
Raković (2) — 71
Raković Ditfan (1) — 161, 163, 507
Raković Mićo (1) — 503
Rama (2) — 690

- Ramić Laza (2) — 357
 Ranković Aleksandar (2) — 260
 Ranković Radenko (2) — 678
 Rašeta Nikola (2) — 176
 Rašić (2) — 360
 Ratković Radomir (2) — 151
 Ražnjatović Velja (2) — 372, 373
 Reljić Branko (2) — 77
 Reljić Dane (1) — 339
 Reljić Petar (2) — 367
 Ribar Ivo — Lola (1) — 508, 532
 Ribić Rade (1) — 645, 648
 (2) — 357, 418, 429, 484
 Rifat (2) — 383
 Risović Josip (1) — 188, 211
 (2) — 157, 314
 Rodić Blažo (1) — 341
 Rodić Branko (1) — 76
 (2) — 387, 418
 Rodić Dragan (1) — 83, 84, 105, 256,
 284, 372, 496, 533, 551, 616, 626,
 627
 (2) — 77—79, 340, 341, 384, 571,
 619, 620, 632, 648, 704
 Rodić Dušan — šušić (1) — 76, 95,
 117, 495, 532, 682
 (2) — 77, 134
 Rodić Đuja (1) — 493
 Rodić Ilija (1) — 491, 597
 (2) — 119, 713
 Rodić Jandrija (1) — 493
 Rodić Marko (1) — 351, 532
 (2) — 446
 Rodić Milan (1) — 369
 Rodić Milena (2) — 691
 Rodić Milica (2) — 307
 Rodić Nikola — Nidžo (1) — 501,
 511
 (2) — 77, 119, 140, 141, 365, 469,
 626, 630, 686, 721
 Rodić Petar (1) — 493
 Rodić Rade — Čić (1) — 257
 (2) — 118, 128
 Rodić Rade — Rapuša (1) — 161
 Rodić Rajko (1) — 493
 F.odić Slavko (1) — 28, 30, 61, 79,
 102, 103, 331, 364, 383, 395, 429^
 432, 441, 445, 454, 459, 464, 480,
 573, 662
 (2) — 255, 611
 Rodić Štaka (1) — 493
 Rodić Stevo — Cejo (1) — 509, 534
 (2) — 77, 119, 140
 Rodić Srđa (1) — 358
 Rokvić (2) — 669
 Rokvić Danica (1) — 538, 604, 711
 Rokvić Đuro (1) — 254, 303, 441, 532,
 653
 (2) — 341, 385, 386
 Rokvić Mane (1) — 33
 Rokvić Nikola (2) — 70
 Rokvić Petar — Pepelja (1) — 472
 Rokvić Slavko (1) — 281, 346, 473,
 712
 (2) — 128, 418, 426, 429, 484
 Rokvić Stevo (1) — 99, 211
 Rokvić Uroš (1) — 254, 257
 Romano Jaša (1) — 669, 672
 Rosić Branko (2) — 468, 469
 Rosić Jovo (1) — 42
 Rosić Mitar (1) — 40
 Rujević Mile (2) — 382
 Rukavina Ante (1) — 18, 24, 84, 98,
 99, 252—254, 257, 258, 263, 354—1
 356, 391, 496—501, 509, 569, 579,
 661
 (2) - 37, 44, 49, 51, 697
 Runić (1) — 110
 Runić Bogdan (1) — 19, 211
 (2) — 708
 Runić Đuro (1) — 278
 Runić Milan (2) — 385, 386, 418, 531,
 532, 584
 Runjo Slavko (2) — 65
 Rupić Slavko (1) — 40, 294
 Ruso Ilija (1) — 606
 (2) - 382

S

- Sabljčić Dragica — Draga (1) — 399,
 400
 (2) — m. 207, 210, 248, 665—667
 Sabljčić Dušan (2) — 380, 431
 Sabljčić Mirko (1) — 105, 283
 Sabljčić Pero (2) — 362

- Sabljić Radojka (1) — 161, 485, 554
(2) — 691
Sabljić Stojan (1) — 161
Sade vica (2) — 207
Saladžija Ilija (2) — 336
Salić Milan (1) — 90, 91, 113, 122,
123, 125, 266, 273, 276, 321, 700—
702
(2) — 105, 106, 148, 245, 362, 391,
534—536, 548
Salić Nikola (2) — 302
Samardžić Milica (2) — 599
Samardžija Rade (2) — 568
Sara (1) — 501
Sava (2) — 157
Savić (1) — 242
Savić Ilija (2) — 566
Savić Milan (1) — 65
Savić Vojo (1) — 66
Sekulić Radoje — Makso (1) — 18,
119, 140, 238, 241, 430,
(2) — 26, 29, 44
Simić (2) — 157
Sirnić Dušan (2) — 173
Simurdić Petar (2) — 435
Sinić Srba (1) — 195
Sjedog — vidi Šobot Vid
Skakić Boško (1) — 509, 510, 553,
617
(2) — 77, 113, 119, 137,
363, 371, 468, 733
Skakić Gojko — Gole (1) — 218, 287,
477, 489, 643
(2) — 21, 69
Skopljak Bido (1) — 161
Skopljak Zahid (2) — 386, 545
Slipac Kadro (1) — 536
(2) — 562, 600, 601
Sloboda (2) — 264
Slovenac (1) — 610, 613
Smilja (1) — 669
(2) — 251
Smiljanić Jovan (2) — 306, 307
Sokolović Mehmed-paša (1) — 181, 226
Sola Đovani (2) — 153, 154
Spaho Abiba (2) — 119
Spasoje (2) — 458, 462
Srdanović Boško (1) — 664, 666
Srđić J. Milan (1) — 88
Srđić Lazar — Ljalja (1) — 86, 87
Srđić Marko (1) — 244, 358, 374, 443,
518, 540, 541, 587, 652
(2) — 195, 376, 435
Srđić Mirko (2) — 690
Srđić Stevan — Geco (1) — 86, 87
Srđić Vida (1) — 420
Srđić Živko (2) — 125, 421
Srećo Đuro (2) — 586
Sremčević Veljko (2) — 596, 714
Staljin (1) — 136, 589
Stanarević Simo (1) — 240
Stanić Radomir (2) — 712
Stanišić Dejan (1) — 17, 114, 123
(2) — 57—60
Stanišić Košta (2) — 57
Stanišić Mirko (1) — 560
Stanka (2) — 251
Stamko (1) — 697
Stanković Stevo (2) — 185
Starović (2) — 264
Stefanović Dušanka — Seka (2) — 447
Stevan (1) — 95
Stevandić Mile (1) — 67, 68
Stevandić Pero (2) — 65
Stević Šapina (1) — 438
Stijović Milonja (2) — 502
Stiković M. Drago (2) — 151
Stoja (2) — 31
Stojanović Mladen (1) — 68
Stokić (2) — 175
Stošić Milan (2) — 699
Stupar Dako (1) — 263
Stupar Dušanka (2) — 228, 447, 453
Stupar Đorđe (1) — 680
Stupar Momčilo (2) — 187
Stupar Rade (1) — 554
Suljo (2) — 523, 681
Surla Boja (1) — 649, 712
Surla Branko (2) — 285
Surla Petar (1) — 479

Š

- Šakić Marko (2) — 262
Šavija Nikola — šaškan (1) — 590,
591
Šavija Pavao (2) — 566
Šegrt Stevo (1) — 111, 112
Šegrt Špiro (1) — 112

šešum Đuro (1) — 307, 325
 Ševo Vlade — Vurdelja (1) — 260—
 262, 327, 426, 427
 Šipka Jovica (1) — 358
 Skipin Čurgus — Vukosava (2) — 207,
 210, 245, 247
 Škrbić (2) — 371
 Škrbić Bojan (2) — 310
 Škrbić Boško (1) — 211
 (2) — 350
 Skribić Zdravko (2) — 387
 Šljivar Branko (1) — 461
 šobot Dara (1) — 614
 Sobot Drago (1) — 140, 617, 632, 683
 (2) — 44, 62, 63, 300, 468, 469,
 615, 626, 719, 731
 Šobot Đuro (2) — 361
 Šobot Ilija (2) — 77, 104, 350, 512,
 513
 Šobot Jovan (1) — 468
 Šobot Mirko — šobo (1) — 351
 (2) — 111, 118, 141, 469,
 Šobot Pero (1) — 351
 (2) — 77, 118, 384
 Šobot Stevan (2) — 696
 Šobot Vid (1) — 94, 95
 šolaja Simo — Simela (1) — 61, 66,
 67, 364

Šolohov Mihajlo (2) — 519
 Špicer (2) — 576
 Špirić Marko (1) — 338
 Špirić Milan (1) — 336
 šponja (1) — 495
 Šponja Ankica — Ana (1) — 587, 590
 (2) — 658, 659
 Šponja Bogdan (2) — 658, 659, 691
 Šponja Cvita (2) — 658, 659
 Šponja Ljubo (2) — 658, 659
 Šponja Nedeljko (2) — 658
 štetner fon Valter (2) — 496, 500,
 503
 štibac Bogdan (1) — 320, 337, 338
 Štrbac Dušan — Đujo (2) — 31
 Štrbac Gojko — Gole, Crni (2) —
 32, 128
 Štrbac Jovan — Jovo (1) — 90, 113,
 493
 Štrbac Miloš (2) — 356—358
 Štrbac Milovan (2) — 177
 Štrbac Nikola (2) — 128, 418, 473
 Štrbac Savka (2) — 482, 531
 šubašić (2) — 45
 Šuljigoj (2) — 650
 Švabić (2) — 481—483, 485

T

Tahir (2) — 380
 Tankosić Milan — Mičo (1) — 117,
 119, 249, 358, 359, 543, 547, 549,
 588, 608
 (2) — 134, 187, 223, 227, 231, 306, 57
 309, 310, 382, 438, 444, 521, 522,
 527, 620, 625, 657, 701
 Tankosić Nikola (1) — 117, 119
 Tanjga Brane (1) — 60, 96, 374, 493
 (2) — 72
 Tanjga Miloš (1) — 83, 84, 87, 88,
 98, 171, 176, 254, 256, 348—350,
 372, 471, 496, 503, 506, 508, 521,
 658, 665, 671, 700
 (2) — 51, 52, 105, 106, 123, 124,
 177, 233, 289, 314, 326, 362, 453,
 544, 571, 711, 712, 716—718, 725,
 726, 728, 732
 Temim Mustafa (2) — 261
 Tešanović Laza (1) — 198
 (2) — 490
 Tica Dmtar (1) — 90, 115, 123, 159,
 164, 200, 323, 324, 409, 472, 504,
 557
 (2) — 63, 235, 387, 391
 Tica Gojko (1) — 163
 Tica Jovan (1) — 299, 587
 Tica Krstan (1) — 90
 Tica Lazar (1) — 161, 307, 321, 324,
 507, 575, 694, 695, 696
 Tica Miladin (1) — 92
 Tica Milica (1) — 110
 Tica Milivoj (1) — 92, 485
 Tica Milivojko (1) — 408
 Tica Miloš (!) — 40, 71, 74, 75, 90,
 110
 Tica Mirko (1) — 163, 559, 560
 Tica Nedeljko (1) — 699, 705

Tica Pantelija (1) — 110
 Tica Petar (1) — 161
     (2) _ 344, 386, 574
 Tica Simo (1) — 90
 Tintor Pajo (2) — 364
 Todić Brano (1) — 445
 Todorović Mijalko (2) — 559, 575
 Todorović Vojo (1) — 71, 322
 Toljagić Anda (1) — 654
 Toma (1) — 285
 Tomašević Stana (2) — 373
 Tomić Dragan — Ćić (1) — 117, 706
     (2) — 37, 72, 588, 690, 696, 697
 Tomić Jandrija — Ćić (1) — 93, 95
     (2) — 696
 Tomić Nikola (2) — 430
 Tcmić Obrad (2) — 690
 Tomić Petar — Pero (1) — 352, 424,
     534, 569, 597, 627
     (2) — 52, 53, 72, 447, 458, 511,
     646—648, 692
 Tomić Slavko (1) — 211
 Tcmić Vaso (2) — 173
 Topić Milo (1) — 368
 Topić Pero (1) — 83, 98, 349, 368,
     369
 Torbica Marko (2) — 584
 Trbojević-Galić Marica (2) — 455, 691
 Trikić Đuro (1) — 364
 Trikić Milan (1) — 661
 Trikić Milka (2) — 447, 690, 691
 Trikić Simo (1) — 31, 102, 105, 280,
     282, 286—289
 Trikić Slavko (1) — 495
     (2) _ 128, 240, 339
 Trikić Stevo (1) — 242
 Trikić Zdravko (1) — 495
 Tripalo Mika (1) — 111, 439
 Tripković Lazo (J) — 123, 140, 159,
     164, 700
     (2) — 44, 121, 122, 440, 636
 Trivan N. (2) — 428
 Trivunović Pero-Škijica (1) — 439
 Trivunović Stevan (1) — 109
 Trivunović Vuje Jovo (1) — 241, 691,
     692
 Trkulja Danilo (1) — 111
 Trkulja Košta (1) — 32, 44, 101
     (2) — 580
 Trkulja Savo (1) — 112, 204
 Trninić Jovo (1) — 351
 Trninić Milan — Crni (1) — 14, 95,
     110, 114, 125, 386, 396, 459, 479,
     548, 626, 683
     (2) — 26, 32, 37, 77—79, 103, 114,
     179, 222, 250, 261, 389, 392, 393,
     436, 495
 Trninić Nikola (1) — 358
     (2) - 611
 Trninić Rada (2) — 466
 Trninić-Šević Nada (2) — 603
 Trnjaković Mile (1) — 459
 Trtić Marko (1) — 161
     (2) — 566, 641—643
 Trtić Obrad (1) — 153, 154, 658
 Trtić Stevo (1) — 299
 Tubin Jovo (1) — 687
     (2) — 371, 383, 418, 429, 538, 546,
     590, 591

U

Ubavić (2) — 727
 Ubavić Mitra Miloš (2) — 728
 Ubović Dragomir (1) — 678
 Ubović Đorđ — Đerkan (1) — 206,
     211, 212
     (2) _ 197, 383, 637, 726 —729
 Ubović Miloš (1) — 161, 678
     (2) — 196, 386, 562, 601, 635—637,
     728
 Ubović Mile (2) — 447
 Ubović Pero — Percan (1) — 677, 678
 Ugarčin Mika (2) — 176
 Ulemek Simo (2) — 588, 589
 Urošević (2) — 331

V

Varićak dr. čedo (2) — 573
 Vasić Neđo (1) — 204
 Vasiljević (2) — 360
 Vašalić Ilija — Vašala (1) — 159,

- 160,432, 433,507, 599,600,
(2) — 63, 106,121, 226, 345,384,
446, 517, 548,561, 636, 704
Vašalić Luka (1) — 75
Vašalić Zora (1) — 440
Vebih (2) — 383
Vekić Dragan — Drago (1) — 667
(2) — 386, 387, 478, 551, 591, 596
Vekić Duka (1) — 661
Vekić Ilija (1) — 661
Vekić Mihajlo (1) — 362, 363
Vekić Pero (1) — 661
Velimirović Ilija (1) — 119, 396
VeJjković Dragoslav (2) — 710
Vicković Stevo (2) — 691
Vidaček Franjo (2) — 57—60
Vidaković Nada (2) — 602
Vidaković Jelica (2) — 602, 603
Vidaković Marko (2) — 602
Vidaković Vuka (2) — 602, 603
Vidljiković Bramko (2) — 386
Vidović Boško (1) — 478
Vidović Milan (1) — 475, 477, 601—
603
(2) — 37, 49
Vidović Uroš (1) — 603
Vidović Vojin (1) — 111, 333, 439, 527,
530, 664, 667
(2) — 137, 419, 427, 435, 476
Vignjević (2) — 360
Vinko (1) — 628, 629
Višekruna Dara (1) — 615
Višekruna David — Dačo (1) — 333,
334, 345
Višekruna Jefto (2) — 295
Višekruna Lazo (1) — 161
(2) — 371, 524
Višekruna Mirko (1) — 90
Višekruna Petar (1) — 128,161,196,
215, 507
(2) — 124, 128, 299, 326, 372, 374,
571, 575, 706
Višekruna Radivoj (1) — 535—537
(2) — 32, 622
Višekruna Spiro (1) — 161,199,200,
537, 705
(2) — 64, 317, 436, 601,606,622,
623, 637, 643
Višić Miro (1) — 17, 31, 35, 40, 42,
110,118, 119, 287, 293—297,333,
335
(2) — 44, 49
Višnjic P. (2) — 283
Vivareli Antonio (1) — 46
Vještica Nikola (1) — 77, 78, 347
(2) - 32
Vlada (puškomitraljezac) (2) — 545
Vlada — Beograđanin (2) — 587
Vladeta (2) — 678
Vladušić Dane (1) — 117, 219
(2) — 49, 571
Vladušić Jovan (2) — 68
Vladušić Stevo — Stevica (1) — 140,
159, 204, 260, 262, 271, 567, 682,
706, 707
(2) - 49
Vlaisavljević Nikola (2) — 372
Vlatković Nemanja (1) — 67, 364
Voja (1) — 530
Vojinović Mile (2) — 690
Vorkapić Ceda (2) — 157
Vranić Mirko (1) — 159, 164, 508
(2) - 65
Vranješ Miloš (1) — 574
Vranjković Nedo (2) — 327, 328
Vranjković Nikola (2) — 327
Vrbanac Meho (2) — 431
Vucelja David (1) — 341
Vucelja Dmtar (1) — 70
Vucelja Mirko (1) — 520, 522, 524,
525
(2) — 77, 213, 214, 364, 620
Vučetić Luka (2) — 332
Vučić Miloš (1) — 590
Vučićević Miloš (2) — 307, 425
Vučković Jozo (1) — 63
Vučković Uroš (1) — 101, 260, 328,
329
(2) - 49
Vujić Pero (1) — 567
Vujinović Rade (2) — 331
Vujović Milutin (1) — 211, 405
Vujović Vlado (2) — 266
Vuk (2) — 157
Vukanović Radovan (2) — 152
Vukčević Jozo (1) — 63
Vukmanović Svetozar — Tempo (2) —•
575
Vukobrat (2) — 146
Vukobrat Borko (1) — 465
Vukobrat Boško — Bočo (1) — 17,
31, 110, 329, 331—335, 345
(2) — 39, 40, 54—56

Vukobrat Dušan — Dučo (2) — 325, 474, 566, 581
 Vukobrat Đuro (2) — 381, 581
 Vukobrat J. Dragan (1) — 330, 427, 612
 (2) — 620
 Vukobrat Mičo — Srđenta (1) — 327, 426, 521—525
 (2) - 214
 Vukobrat Spire Marko (1) — 111, 159, 160, 164, 329, 333, 344, 507, 658, 687
 (2) — 21, 355, 358, 379, 418, 429, 532, 566, 579—582

Z

Zagorac Božo (1) — 424
 Zarić Miladin (1) — 194
 Zavlaka Sima (1) — 341
 Zec Bodo (1) — 632, 683, 684
 Zec Branko (1) — 117, 375, 541, 544—547, 613
 (2) — 451
 Zec Ljuba — Ljubain (1) — 411
 (2) — 384
 Zcv Stoja (1) — 195
 (2) — 447
 Zec Uroš (2) — 145
 Zelenaš Miloš (1) — 528—530
 Zeljković Duka — Đukeša (1) — 351
 (2) — 119, 447
 Zeljković Jovo (1) — 545
 Zeljković Luka (2) — 450
 Zeljković Miloš (1) — 254
 (2) — 620, 626, 630, 634, 685, 691, 693, 721
 Zirojević (1) — 45
 Zivlak Branko — Banja (1) — 161, 213

Zivlak Dmitar — Mitar (1) — 545
 (2) — 626, 630, 712, 721
 Zivlak Petar — Peco, Pecija (1) — 161, 214, 662, 663
 (2) — 128, 129, 483
 Zlatović Joso (1) — 40, 294
 Zobrici Umberto (2) — 153
 Zorgić Mirko (2) — 382
 Zorić Mika (1) — 493
 Zorić Miladin (1) — 661
 Zorić Milan (1) — 480
 Zorić Rade (1) — 6, 17, 30, 31, 35, 100, 101, 114, 121, 123, 159, 183, 199, 200, 244, 248, 266, 272, 275, 318, 321, 366, 398, 433, 490, 536, 592, 604, 605, 626, 627, 633, 642, 647, 662
 (2) — 40, 41, 77—79, 91, 104, 179, 203—205, 207, 210, 217, 218, 221, 222, 224, 226, 250, 261, 311, 338, 376, 406, 427, 419, 435
 Zrilić Stevo (2) — 173
 Zvizdić (2) — 360

Ž

Zdero Rade (1) — 65
 Živković Jordan (1) — 695
 živković Jovo (1) — 154, 219
 Živković Živko (1) — 18, 96, 119
 (2) — 369

Zole Lazo (1) — 70
 Žutić Ilija — Zuća (1) 18, 212
 Žutić Mika (1) — 440

GEOGRAFSKI REGISTAR*

A

Abdulici (2) — 313	(2) — 71, 156, 410-416, 437-440,
Ada (2) — 487	442, 444—447, 455, 457, 460, 461,
Adaševci (2) — 559	471, 478—484, 493, 497, 521, 536,
Ajazam potok (1) — 691	540, 543, 557, 647, 657
A'agića Gaj (1) — 582	Arapuša (1) — 312
Albanija (2) — 373	(2) - 654
Aleksandrovac (1J) — 153	Arilje (1) — 23
(2) — 403, 407	(2) — 689, 715, 716, 718, 720, 721.
Aleksandrovačka župa (2) — 70	Asići (1) — 582, 584, 585
Aleksinac (2) — 386	Ataševac (1) — 102, 287, 458
Alibegovića kosa (1) — 84	(2) - 397
Aljanovići (2) — 99	Austrija (1) — 508
Amzići (2) — 297	(2) - 689, 715, 716, 718, 720, 721
Andrijevića (1) — 191	724
(2) — 253, 333, 374—377, 380, 390,	Avala (2) — 416, 475, 503, 526, 528,
394, 402	541
Arandelovac (1) — 23, 193, 209, 231,	
532	

B

Babid Gaj (1) — 248	Bakovići (1) — 524
Babica Brdo (1) — 78	(2) - 84
Babina Greda (1) — 473	Balabanac (2) — 412, 413
(2) — 587, 674	Baiaci (1) — 472
Bačevina (1) — 266	Baltine bare (1) — 369
Bačka (1) — 439, 569, 677	Balj (2) — 378
(2) — 572, 579	Baljčvac (1) — 187
Bajina Bašta (1) — 169	(2; — 278
(2) — 284, 289, 290, 293, 294, 335,	Banat (2) — 479, 572, 717
337, 338, 361, 368	Banatski Despo*tovac (2) — 426

* Geografskim registrom ispravljamo nazive koji su pogrešno napisani u obe knjige, a polucrni brojevi u zagradama, označavaju redni broj knjige.

Banatsko Veliko Selo (1) — 554
 Banija (1) — 13, 17, 347, 366, 381, 387, 401,404,410, 427, 439,442, 446, 461, 476, 498, 619
 Bantića košare (1) — 466
 Banja (2) — 96, 273, 301, 412,413, 415, 442
 Banja Luka (1) — 5, 30, 103, 105, 186, 222, 272—278, 280-283, 304,306, 311, 313,314, 317, 324, 373,380, 555, 619, 689
 (2) — 41, 259,444,593
 Banjani (2) — 411
 Banjin jaz (2) — 463
 Banjska (2) — 70, 402
 Bar (1) — 269, 270, 506
 Barači (1) — 71,346,409, 478,555
 Bare (2) — 98, 99, 249, 318
 Bare Kraljeve (2) — 333
 Bari (2) — 257
 Barišić (2) — 727
 Bastasi (1) — 43, 46, 83, 109,239, 350, 365, 420, 561, 665
 (2) — 384, 608, 610, 696
 Bastašica (2) — 610, 697
 Batajnica (1) — 210
 (2) — 583
 Bećirovac (2) — 404—405
 Bedina Varoš (2) — 433
 Begov Han (1) — 177, 201, 490
 Begovac (1) — 601
 Bela Reka (2) — 284, 296
 Bela Stena (2) — 278, 311, 312
 Belanovica (2) — 71, 156, 411, 412, 414, 437-439, 442, 445, 477, 478, 482
 Beli Potok (2) — 526
 Belobabe (2) — 144, 145
 Beljina (2) — 416
 Benakovac (1) — 535, 680, 682
 (2) — 176, 654, 690
 Beočin (2) — 157
 Beograd (1) — 5, 15, 23—25, 56, 109, 119, 154,173, 193, 194, 209,210, 213, 218,220, 232, 239, 269,270, 344, 435, 507, 663, 685, 690
 (2) — 33, 49, 50, 71, 124, 150, 156, 157, 196,197, 308, 386, 395,401, 412, 414—418, 447—452, 473—176,479, 483, 485, 486, 491, 493, 495, 496, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 511—522, 525, 528—534, 536, 538—552, 557, 558, 560,566,573, 581—583,591, 595, 601,602,605, 613, 614, 616, 621, 623,634,637, 642,643, 647, 648, 651,657,665, 666, 681, 683, 684, 687,707,718, 728
 Berak (2) — 584
 Berane (Ivangrad) (1) — 138, 191, 192
 (2) - 45, 155, 243, 250-253, 331—334, 372, 373, 375, 384, 394, 398, 402, 623
 Beravci (2) — 674
 Berislavec (2) — 676
 Berkasovo (2) — 158, 571, 632
 Berlin (2) — 483, 485
 Bežanijska kosa (2) — 526, 527
 Bihać (1) — 11, 12, 23, 24, 83, 84, 88, 97, 102, 104, 105, 112, 151, 153, 218, 241, 252, 254, 256, 263, 265, 289, 290, 297, 304, 349, 357, 358, 368,379, 387, 404, 408, 413, 436, 481,496, 499, 564, 567, 569, 603, 620, 685
 (2) — 15, 18, 41, 44, 51, 52, 77, 229,374, 580, 635, 645, 655,732, 733
 Bijelo Brdo (1) — 155, 168,186, 227
 (2) — 88, 92—94, 96, 100, 105, 106, 108, 109, 112, 114, 117, 120, 153, 155, 163, 164, 183, 186, 214, 216, 217, 276
 Bijelo Polje (1) — 155
 (2) — 251—253, 361, 373,405, 407
 Bijeljina (1) — 23, 194
 (2) — 575, 673, 677, 680
 Biličić (1) — 577, 583
 (2) — 700
 Bilogora (2) — 676, 689
 Biljanovac (1) — 193
 (2) — 313, 409, 433
 Bioska (2) — 294
 Birač (1) — 240
 Bistrica (1) — 624, 626, 631, 664
 (2) — 100, 133, 134, 141,144—147, 149, 150, 153, 161, 162, 181
 Bitovnja (1) — 178, 202, 601, 671
 Bjelo Brdo (1) — 155, 168, 227
 (2) — 88, 92—94, 96, 100, 105, 106, 108, 109, 112, 114, 117, 120, 153, 155, 163, 164, 183, 186, 214, 216, 217, 276
 Bjelašnica (1) — 164, 180, 526
 (2) - 86

- Bjelici (1) — 282, 283
 Bjelovar (1) — 508
     (2) — 72, 259, 697
 Bjeluša (2) — 296, 382
 Bjelušine (2) — 92
 Bjeljvine (1) — 441
 Blagaj (1) — 199
     (2) — 357
 Blatnica (1) — 176, 201, 489, 533
 Blaževo (2) — 407, 429
 Blažujevići (2) — 166
 Boboljusc (1) — 82, 358
     (2) — 397, 611
 Bogdaše (1) — 43
 Bogovići (2) — 195, 249
 Bojanići (1) — 181, 373, 374
     (2) — 103
 Bojinovići (1) — 467
 Bojmunti (1) — 39, 43
     (2) — 383
 Bojnik (2) — 428
 Boka (2) — 372, 733
 Boleč (2) — 503, 515, 516, 530, 531
 Boriće (1) — 491
 Borja (1) — 660
 Borjanice (2) — 95
 Borova glava (1) — 704
 Borovača (1) — 27, 34, 111, 300, 363, 449, 601, 603
 Bosanska krajina (1) — 6, 13, 14, 16, 17, 20, 22, 24, 27, 34, 35, 47^V, 60, 61, 64, 68, 70—72, 75, 79, 80, 106, 152, 153, 162, 163, 174, 221, 237, 251, 253, 297, 388, 393, 395, 401, 413, 429, 433, 445, 460, 472, 484, 492, 498—500, 508, 509, 520, 521, 527, 531, 532, 535, 552, 564, 569—571, 596, 616, 619, 624, 631, 685, 693
     (2) — 11, 16, 20, 25, 26—28, 31, 34, 42, 44, 62, 67, 70, 85, 202, 229, 253, 322, 327, 353, 373, 383, 406, 415, 438, 440, 449, 476, 478, 483, 489, 529, 534, 539, 605, 612, 613, 622, 630, 659, 718, 731, 732
 Bosanska Krupa (1) — 81, 97, 254, 263, 265, 289, 304, 349, 368, 626
     (2) — 18, 51, 173, 177, 202, 224, 622, 654, 655, 690
 Bosanski Novi (1) — 304, 306, 368
     (2) — 730, 731
 Bosanski Osredci (1) — 372
     (2) — 77, 229, 304
 Bosanski Petrovac (1) — 5, 11, 13, 23, 24, 28, 32, 33, 71, 81, 116, 146, 150—153, 198, 207, 222, 239—241, 250, 254, 255, 265, 286, 288, 289, 344, 357, 368, 379, 380, 387, 392, 395, 401, 408, 410, 412, 413, 418, 422, 424, 428, 429, 435, 436, 438, 446, 461, 479, 483, 484, 493, 498, 499, 506, 552, 555, 563—565, 569, 571, 595, 603, 619, 620, 689, 706, 712
     (2) — 13, 18, 40, 50, 51, 55, 73, 142, 178, 256, 285, 319, 328, 590, 609, 645, 730, 731
 Bosansko Grahovo (1) — 5, 7, 11, 12, 14, 23, 24, 26—34, 36, 37, 39, 40, 43—45, 47, 49—51, 53, 54, 56, 59, 63, 72, 75, 78, 90, 96, 98, 102, 103, 106, 108, 111, 116, 121, 122, 125, 146, 150—152, 173, 198, 205, 218, 238, 246, 250, 252, 265—269, 279, 283, 286—291, 294—297, 300, 332, 334, 340, 342, 344, 349, 363, 368, 388, 389, 427, 432, 436, 441, 446, 448, 450, 461, 463, 470, 476, 479, 480, 498, 523, 568, 581, 601, 602, 663, 686, 704
     (2) — 13, 16, 20, 26, 38, 39, 41, 51, 52, 55, 56, 61, 136, 152, 193, 237, 285, 327, 352, 357, 366, 367, 396, 421, 427, 428, 441, 473, 483, 579, 580, 609, 611, 645, 696, 707, 730, 731
 Bosna (1) — 22, 24, 36, 45, 61, 88, 149, 162, 164, 166, 174, 176—178, 182, 183, 199, 201, 202, 207, 208, 218, 223, 226, 237, 297, 342, 343, 370, 383, 402, 490, 491, 499, 500, 520, 521, 525, 531, 533, 550, 552, 570—572, 577, 579, 588, 591, 595, 596, 620, 622, 624, 649, 660, 670, 674, 679, 684, 693, 711
     (2) — 11, 116, 134, 153, 154, 162, 164,

- 170, 171, 178, 179, 182, 188
195, 202, 283, 284, 304, 327,353,
367, 377, 401, 402, 415, 543,575^
579, 586, 605, 613, 616, 625,659^
663, 665, 677, 680, 683, 684,697
700, 718
- Bosna r. (i) _ 163, 164, 166, 173,
176—179, 201, 217, 223, 304,435'
489, 490, 525, 531, 532, 537,539'
540, 542—544, 548, 621, 631, 670
(2) — 78, 79, 205, 217, 283, 601
675
- Bosna i Hercegovina (i) — 5, 7, 13
24, 27, 428
(2) — 21, 382, 718, 735
- Bosut (2) — 564
- Bošnjaci (i) — 195
(2) — 587
- Bovan (2) — 333, 334
- Božac (2) — 433
- Boždarevac (2) — 416
- Božići (1) — 272, 314
- Božikovac (i) — 163, 502, 503, 505—
—507, 510, 520, 521, 620, 705
(2) — 322, 601
- Brač (1) — 31
- Bradina (2) — 244
- Bradve (1) — 540
- Brajića Tavan (1) — 305, 311
- Brajnica (2) — 375
- Branetići (2) — 411, 437, 477
- Branešci (1) — 587
(2) — 287
- Bratunac (2) — 283
- Bravsko (1) — 115, 238, 239,241,250,
252, 365, 379, 380, 392, 395,410,
416, 418, 423, 424, 429, 430,436,
442, 450, 482, 536, 679, 705
(2) — 17, 18, 27, 178, 476, 534
- Brčko (1) — 23, 194, 195, 532
(2) — 575, 585, 586, 673, 674,677,
680, 693
- Brdo (1) —77
(2) — 144
- Breza (1) — 23, 164, 223, 532, 543—
—546, 548, 554, 609, 611, 625, 705
- Brezovo Polje (1) — 194
(2) — 512, 586, 673, 677—684, 693
- Brina (1) — 310
(2) — 22, 610
- Briševo (1) — 317
- Brizgać (2) — 51
- Brložnik (2) — 194
- Brod (1) — 180
(2) — 87, 104, 244
- Brodarevo (i) — 23, 169, 190, 191
(2) — 97, 297, 298, 354
- Bronzani Majdan (1) — 244, 306, 314—
—317, 365, 373, 386, 406, 536
- Brus (1) — 23, 153
(2) — 403, 404, 407, 429
- Brvanci (1) — 175, 620
- Bulatovići (2) — 84
- Buće (1) — 187
(2) — 278, 313
- Budimlić Japra (1) — 68
(2) — 655
- Budimlija (2) 163, 164
- Budimpešta (2) — 573
- Budoželj (1) — 546—548
- Bugarska (2) — 101, 102
- Bugojno (1) — 6, 23, 25, 138,146,
149, 155, 164, 180,207, 216,223,
224, 595, 622—626, 631—635,637,
639,640, 642,643,645,646,649,
652, 655, 658,671—673,679,682,
685, 688, 692, 693
(2) — 44, 68, 112, 116, 142,201,
230, 243, 254, 255,322, 435,523,
646, 655, 697, 709
- Bukova strana (2) — 99
- Bukovača (1) — 424
(2) 291, 292, 319, 320, 659
- Bukovi (2) — 342
- Bukovik (1) — 200
(2) - 438, 413
- Bukulja pl. (2) — 411, 412, 439,442,
443, 455, 479, 481
- Bulatovići (2) — 145
- Buletići (1) — 491
- Bunarevi (1) — 105, 206, 231,272,
278—280, 282, 283, 288, 289, 319,
704
(2) - 41
- Bunčevac (1) — 337
- Bunduš (Golo brdo) (1) — 74
- Busije (1) — 11, 419, 590
- Busovača (1) 164, 178, 207, 223,224,
531, 539, 624, 631, 636, 642, 664,
670, 671, 680, 705, 708
- Busovačke Kolibe (1) — 664
- Buzić Mah (1) — 540—542
- Bzovik (2) — 280

C

- Carev Most (2) — 198
 Careva Čuprija (2) — 175
 Cazin (1) — 83, 97, 304, 481
 Cazinska krajina (1) — 88
 Celje (1) — 23, 220, 367
 (2) 676, 714—718, 720, 725, 730, 733
 Cetina r. (1) — 41, 45
 Cetinska krajina (1) — 57
 Cetinje (2) — 26
 Cigelj (1) — 246, 380—384, 413
 (2) - 428
 Cigla (2) — 276
 Ciglana (1) — 305
 Cikote (2) — 90
 Cincar pl. (1) — 72, 91, 92
 Crkveno (1) — 387, 442, 461, 465, 484,
 555, 562, 689
 Crkvina (2) — 99, 333
 Crljeni (1) — 278
 Crna Gora (1) — 13, 23, 88, 103, 119,
 149, 176, 218, 225, 228, 343, 387,
 420, 620, 655, 674, 684, 696
 (2) — 23, 110, 116, 132, 242, 251,
 252, 327, 353, 354, 369, 372, 377,
 402, 403, 406, 408, 419, 543, 605,
 613, 636, 697, 718, 733
 Crna Trava (2) — 166, 271, 306
 Crnac (1) — 89, 90, 109,
 (2) - 612
 Crni Lug (1) — 27, 33, 34, 37, 43—47,
 56, 59, 107, 295, 332, 450, 611, 612
 (2) — 700
 Crni Potoci (1) — 343
 Crni Vrh (1) — 38, 69, 75, 90, 199, 200,
 207, 213, 389, 430, 458, 472, 475,
 477, 484, 520, 558, 559, 571
 (2) — 65, 95, 300, 310, 344, 375
 Crnić (1) — 265, 633
 Crnomarkovići (1) — 242, 482
 Cvetići (2) — 288

Č

- Cačak (2) — 94, 408, 410, 433, 477,
 730, 735
 Čadavica (!) — 222, 244, 363, 555
 Čajetina (1) — 169
 (2) — 97, 100, 284, 286, 287, 331,
 408
 Čajniče (1) — 167, 180, 181, 684
 (2) — 69, 84, 87, 100, 102, 104,
 116, 153, 162, 163, 182, 245, 250,
 262, 272, 273
 Čakov pl. (1) — 23, 156, 191, 209, 229
 (2) — 70, 155, 156, 362, 375—378,
 380—383, 386—392, 394,
 402, 418, 581, 601, 636, 656
 Čakovci (2) — 584
 Čaplje (1) — 243, 305, 306, 309—313,
 326—329, 332—335, 345, 348, 498
 (2) — 42, 52, 56, 580, 635
 Čapljina (2) — 649, 650
 Caprazlije (1) — 38, 43, 46
 Castovići (1) — 413
 Catrnja (1) — 38
 Cava (2) — 95, 305
 Čazma (2) — 588, 689, 714
 Čečava (1) — 163, 201, 491, 500, 661
 čečina (2) — 280
 čegar (1) — 69, 389, 467
 Cehoslovačka (1) — 702
 Celebić (1) — 37, 40, 43, 46, 48, 51,
 53, 167, 667
 (2) — 251
 čelikova kosa (2) — 116, 118
 Čelopek (2) — 673
 Černa (2) — 380
 Čmernica (1) — 199, 200
 398, 401, 48
 Čemerno (1) — 545
 (2) — 408
 Črnomelj (2) — 634
 Čipuljići (1) — 633, 639
 Čokotar (2) — 404
 Čovka (1) — 500
 (2) — 610
 Črna (1) — 23
 (2) — 662, 676, 715, 717, 720, 723,
 730
 Čukur (1) — 584—586, 589, 590

C

Čalije (1) — 577
 Čatići (1) — 179

Ćulum (1) — 69, 444
 (2) — 727

D

Dabar (1) — 291, 298, 299, 355, 356, 535
 Dabravina (1) — 544—546
 Dalmacija (1) — 11, 13, 17, 24, 28, 33, 39, 45, 48—50, 88, 90, 118, 206, 287, 293, 294, 297, 304, 342, 343, 492, 499, 536, 571, 574, 603, 615, 680, 702
 (2) — 55, 61, 327, 353, 543, 579, 613, 718
 Danilovgrad (2) — 244
 Danilovići (2) — 183
 Darosava (Partizani) (2) — 156, 411, 414, 438, 439, 442, 445, 458, 479, 482, 485, 507, 540, 543, 544
 Daruvar (1) — 23
 (2) — 588, 687, 689, 693, 714, 716, 721
 Debela strana (1) — 380, 381
 Debela Meda (1) — 546
 Debelo brdo (2) — 62, 64
 Debeljača (2) — 472
 Debeljak (1) — 314, 316, 317
 Dedovo Brdo (2) — 214
 Delijaš (2) — 86
 Demišovci (1) — 305, 317
 Deral (1) — 28, 286
 (2) — 39, 40
 Devetak pl. (1) — 166, 182, 183, 214
 (2) — 69, 150, 154, 168, 177, 179, 182, 192, 194, 198, 202, 266, 523, 601
 Devojački krš (2) — 377, 378, 382
 Dinara (1) — 27, 33, 38, 39, 45, 46, 49, 51, 56, 59, 73
 Divčibare (1) — 169
 (2) — 292, 342, 343, 345
 Dizdaruša (2) — 674
 Djedovača (1) — 305, 308, 311, 317
 Djevar (1) — 318
 Dnoluka (1) — 502
 Dobanovci (2) — 558
 Dobrenica (1) — 104, 256, 257
 Dobrinja (1) — 164, 179, 223, 537, 539—543, 621
 Dobro Polje (2) — 294, 349
 Dobroselica (2) — 96, 276, 277
 Dobrun (1) — 22, 225, 226, 684
 (2) — 94, 100, 114, 117, 164, 185
 Doganovci (1) — 174, 494
 Doglode (1) — 202
 Dojčinovići (1) — 373, 374
 Dolac (1) — 65, 72, 677
 Dolovo (2) — 289, 402
 Donja Jablanica (2) — 96, 276
 Donja Morača (2) — 333
 Donja Stubica (2) — 714
 Donja Trešnjevica (2) — 415
 Donja Vijaka (2) — 174
 Donje Konjuvce (2) — 428
 Donje livanjsko polje (1) — 37, 41—43, 47—51, 53, 55—57
 (2) — 59, 487—489
 Donje Trudovo (2) — 277
 Donji Andrijevići (2) — 587, 685
 Donji Bakici (1) — 605
 Donji Dabar (1) — 319
 Donji Gradac (2) — 313
 Donji ICazanci (1) — 46
 Donji Ljubiš (2) — 349
 Donji Ravnici (2) — 184
 Donji Statovac (2) — 428
 Donji Tiškovac (1) — 328, 342, 426, 436
 (2) — 61, 214, 579
 Donji Vakuf (1) — 146, 174, 504, 509, 632, 646, 672, 682, 688, 698, 710
 (2) — 468
 Donjići (1) — 633
 Dopasice (2) — 169

Dorici (2) — 90
 Dragačevo (2) — 408, 433
 Diaganovići (1) — 199
 Dragaš (2) — 252
 Dragići (1) — 308
 Dragljić (1) — 72
 Dragolj (2) — 412
 Dragovići (2) — 689
 Dramićani (2) — 281
 Drava r. (2) — 715
 Dravograd (2) — 589, 715, 716, 720,
 726, 730
 Dražev Dolac (1) — 631
 Draževina (2) — 276
 Drenovo (2) — 149
 Drina r. (1) — 164, 167, 172, 173,
 180, 181, 183, 184, 194, 208, 225—
 —227, 239, 645, 698
 (2) — 87, 104, 111, 151, 153—155,
 163, 164, 166, 167, 178, 179, 183,
 190, 202, 240, 244, 246, 249, 250,
 265, 273, 283, 284, 290, 294, 408,
 677, 680
 Drinić (1) — 250, 382
 (2) 18, 39, 318—320, 649
 Drinjača r. (2) — 166
 Drmanovići (2) — 145
 Drugovac (2) — 449
 Drvar (1) — 5, 11—13, 15, 16, 19,
 23, 24, 26-33, 37, 49, 56, 63, 68,
 72, 80, 81, 86, 90, 93, 96, 100, 102,
 103, 110, 113, 115, 116, 121, 136,
 146, 150, 152, 158, 173, 198, 205,
 207, 238, 242, 248, 250, 252—254,
 264, 265, 267, 286—288, 290, 291,
 294, 295, 340, 350, 351, 357, 358,
 362, 363, 368, 382, 388, 418, 420
 424, 443, 446—449, 458, 461, 463,
 470—472, 480, 484, 493, 494, 558,
 561, 571, 581, 595, 598, 601, 620,
 650, 657, 665, 686, 690
 (2) — 11—14, 16, 17, 21, 24, 25,
 27, 39—41, 50—55, 186, 208, 229,
 295, 304, 310, 319, 352, 373, 374,
 384, 396, 397, 434, 511, 608—611,
 615, 644, 665, 690, 696, 708, 719,
 726, 730, 731
 Drvar Selo (1) — 105, 368
 Drvenovići (2) — 145
 Dubci (2) — 287, 288
 Dublje (2) — 342
 Duboko (1) — 657
 Dubona (2) — 448, 449
 Dubošćica r. (f) — 173, 208, 230,
 232—234
 Dubovica (2) — 149
 Dubrava (1) — 200, 272, 505, 506
 (2) — 588
 Dubrovnik (2) — 58, 733
 Duga Poljana (2) — 281
 Dugo Selo (2) — 711
 Dujmovići (1) ■ — 526
 Dukati (1) — 660
 Duler (1) — 328, 360, 436
 Duman (1) — 408
 Dunav r. (2) — 493, 494, 496, 499,
 501, 502, 506, 508, 536, 537, 545,
 560, 574, 584, 585, 621, 648
 Dumdor (2) — 98, 99, 139
 Durakovići (1) — 279
 Durina (1) — 38, 65, 704
 Durina Uni (2) — 730, 731

Đ

Đeletovačka šuma (2) ■ 584
 Đeletovci (2) — 560
 Đerekari (2) — 404
 Đuličan (2) — 600
 Đurđevac (2) — 259
 Đurđevića Tara r. (1) — 169
 (2) — 369
 Đurđevo brdo (2) — 98, 99
 Đurinci (2) — 450, 494, 543
 Đuzani (1) — 310

D2

Džanj (2) — 344
 Džepa (2) — 86
 Džindići (1) — 539
 Džine (2) — 246
 Džurovo (1) — 181
 (2) — 100

E

Eidevik (2) - .572, 573, 660,

Evropa (2) — 733

F

Foča (1) — 23, 167, 180, 183—186, 208, 226, 237, 624, 684
(2) — 70, 84, 87, 102, 104, 151, 153, 154, 169,175, 177, 178,182, 196, 197, 219,239, 241, 242,244, 249—251,262,266, 306, 324,331,

397, 591

Fojnica (1) — 163, 164, 178, 180, 203, 522—525, 531, 616, 670, 671, 679, 683, 708

(2) — 68, 84, 262, 383

Fruška Gora pl. (2) — 158, 558

G

Gacko (1) — 404

(2) — 263

Gajevi (2) — 457

Gajine (2) — 234

Garaši (2) — 442

Gerzovo (1) — 64, 71, 347, 680

Glomašnica (1) — 305

Glamoč (1) — 5, 11, 12, 14, 20, 23,

24, 33, 34, 38, 39, 47—51, 63-

-79, 88, 90—92, 102, 103, 116, 120—

-122, 146, 150, 158, 173—175, 198—

—200, 205, 207, 213, 238, 241, 242,

244, 250, 267,288, 291, 294,296,

299, 300, 322,324, 333, 337,344,

360, 364, 366,387—390,410,415,

419, 420, 425,428, 429, 441,444,

446, 458, 467,469, 476, 479,484,

493, 494, 499, 537,555, 570—583,

586—592, 594, 595, 597—599, 603,

604, 625, 651,660, 678, 680, 686,

691, 704—706

(2) — 31, 51, 57, 61, 66, 193, 196,

307, 426, 592,596, 600, 601,604,

605, 612, 624,635, 644, 645,658,

665, 690, 691,700, 708, 728, 732

Glamočko polje (1) — 223, 387—390,

419, 428, 430,444, 446, 457,458,

589, 599

(2) — 600, 604, 645

Glavica (1) — 69, 70, 73—75, 78, 310,

605, 633, 634

Glavičica (2) — 673

Glina (1) — 427

Gnjivci (2) — 315

Gojaković (2) — 194

Gojselići (2) — 202

Goleš (1) — 406

Golica Kolibe (1) — 90

Golija pi. (1) — 51, 168, 187, 590

(2) — 36, 278,280—282, 324

Golinjevo (1) — 37

Golo Brdo (2) — 145,346

Golubić (1) — 27, 32, 83, 84,104,

241, 256, 257, 349, 436, 497

(2) — 18, 41,52, 62,428, 645

Golubinci (2) — 583

Gomjenica (1) 244, 374, 375, 406,407

Gora (1) — 476, 537

Goražde (1) — 23, 167, 183, 184,227

(2) — 154, 163, 166, 177—179, 236,

238, 249, 262, 266, 306

Gorčani (2) — 342

Gorica (1) — 634, 637, 639, 649,692,

705

Gorijevac (1) — 263

Gornja Jablanica (2) — 96, 276

Gornja Kamenica (1) — 94

Gornja Morača (2) — 334

Gornje Ratkovo (1) — 272

Gornja Sanica (1) — 177, 250,422

Gornja Vijaka (2) — 174

Gornja Žepa (2) —266

Gornje brdo (2) —438

Gornje Konjuvce (2) — 428

Gornje polimlje (2) — 376

Gornje Polje (2) — 152

Gornje Trudovo (2) — 277, 284,351

Gornje Vrtoče (1) — 424

Gornje livanjsko polje (1) — 386
 Gornje Peulje (1) — 434
 Gornje Sokolovo (1) — 319
 Gornji Branetići (2) — 411
 Gornji Galici (1) — 476
 Gornji Gradac (1) — 187
     (2) — 278, 279
 Gornji Kazanci (1) — 43, 46
 Gornji Ljubiš (2) — 349
 Gornji Milanovac (2) — 410, 411
 Gornji Ribnik (2) — 61
 Gornji Statovac (2) — 428
 Gornji Tiškovac (2) — 61
 Gornji Vakuf (1) — 164, 624—626,
     628, 631, 632, 636, 640, 642, 664,
     672, 679, 682, 688, 689, 693, 709
     (2) — 68, 89, 112, 116, 163, 243,
     260, 261, 435, 523, 645, 646
 Gospić (1) — 404
     (2) - 733
 Gostović (2) — 212
 Grab (1) — 178, 223, 532
     (2) — 289
 Grabež (1) — 151, 256
     (2) - 51
 Grabova Glava (1) — 543
 Grabovlje (1) — 578
 Grebovo (2) — 157, 584, 614
 Gračanica (1) — 311
 Gradina (1) — 63, 64, 70, 267, 315,
     316, 406, 582, 634, 639
     (2) - 22
 Gradište (2) — 674
 Gradoberina (2) — 94
 Građevinar (kosa) (2) — 293
 Građevine (2) — 322
 Grahovo — vid. Bosansko Grahovo
 Grahovsko polje (1) — 558
 Grbići (2) — 75
 Grčićev salaš (2) — 573
 Grčka (1) — 230
     (2) — 156, 266, 403, 447
 Grčka gradina (1) — 311
 Grebova glava (1) — 540
 Grkavica (2) — 86
 Grkovci (1) — 27, 28, 33, 37, 46, 50,
     107—109, 237, 434
 Grla-livade (1) — 434
 Grmeč pl. (1) — 82, 97, 222, 240,
     665, 241, 250, 254, 265, 346, 355, 379,
     380, 393, 402, 405, 408, 416, 422,
     440, 460, 469, 482, 483, 673, 682,
     683
     (2) — 176, 256, 690
 Grmuša (1) — 97
 Grocka (2) — 497, 498, 500—503, 505,
     506, 530, 531
 Gromiljak (1) — 525
 Grubišno Polje (2) — 676, 689, 701,
     705
 Gruborski Naslon (1) — 82, 83, 86,
     364
 Gubin (1) — 38, 43
 Guča (2) — 409
 Gudavac (2) — 224
 Gudinci (2) — 674
 Guncati (2) — 416
 Gvozd (2) — 99
 Gvozdenci (1) — 272, 274

H

Hadžići (1) — 544
     (2) - 85
 Halapić (1) — 39, 69, 70, 74, 242, 390,
     574, 578
 Halinovići (2) — 142, 297
     Han Pijesak (1) — 23, 526, 530, 548
     (2) — 69, 154, 166—168, 179, 189,
     191, 194, 198, 201, 204, 211, 216,
     246, 523
 Han-Plome (1) — 624
 Han-Vrba (1) — 65, 70, 574
 Hasanbegovci (1) — 72, 120, 573, 574,
     590, 631
     (2) — 603
 Hasanovići (2) — 84
 Hasići (1) — 380, 577, 583, 591
 Hašani (2) — 176, 179, 622
 Hercegovac (2) — 72, 588, 687, 689—
     691, 693, 697, 698, 701—704, 714,
     721
 Hercegovina (1) — 387, 389, 624, 680
     (2) — 728
 Hisardžik (2) — 98, 99, 139
 Homolje (2) — 564
 Hotkovci (1) — 347, 462
 Hrbine (1) — 199, 200

Hrgar (f) — 83, 153, 241, 263, 496
 (2) - 28, 51
 Hrnjadi (1) — 32, 82, 492
 (2) — 41, 611, 696
 Hrtkovci (2) — 664, 673
 Hrvatska (1) — 91, 218, 387, 620, 718,
 719
 Hrvatsko Zagorje (2) — 711, 713
 Hum (2) — 655
 Hunkovići (2) — 88
 Husinovci (1) — 317

I

Ibar r. (1) — 168, 173, 187—189, 191—
 —193, 208, 209, 217, 218, 226, 230,
 231
 (2) — 155, 156, 272, 275, 278, 281,
 283, 306, 311—313, 315, 317, 322, 323,
 324, 390, 402, 403, 405—409, 418—
 —422, 424, 429—431, 433, 434, 593,
 642
 Ibarska dolina (f) — 230
 (2) - 70
 Igman pl. (1) — 164, 180, 684
 (2) — 86, 262
 Ilača (2) — 577, 585
 Ilici (2) — 63, 64
 Ilidža (1) — 309
 (2) — 68, 77, 79, 465—467, 734
 Ilijino Brdo (2) — 362
 Ilinci (2) — 559, 585
 Ilok (2) — 158, 632, 660, 662
 Ilova r. (2) — 588, 676, 689—691, 702,
 703
 Imljani (1) — 500
 Imzani (1) — 38
 (2) — 730
 Inđija (2) — 157, 640
 Isjek (1) — 27, 29, 31, 32, 100, 115,
 448, 449, 476, 602
 (2) — 40, 193, 367
 Istra (1) — 392
 Italija (1) — 343, 666, 690
 (2) — 68, 83, 213, 251, 254—258,
 260, 266, 273, 332—334, 336, 384,
 394, 395, 422, 431, 649
 Ivanča (2) — 495, 528
 Ivangrad (1) — 138
 Ivanić-Grad (2) — 714
 Ivan sedlo (1) — 23, 684
 (2) — 85
 Ivanjica (1) — 23, 155
 (2) — 36, 155, 156, 277—279, 284,
 327, 329, 409, 433—436, 475, 476,
 656

J

Jablanica (1) — 187, 410, 525, 693,
 694, 700, 701
 (2) — 161, 163, 271, 272, 306, 311,
 324, 404, 406, 427, 435
 Jabuka (f) — 227
 (2) — 86, 148, 177—179, 182, 195,
 235, 236, 244, 249
 Jadovnik pl. (1) — 31, 100, 127, 190,
 191, 286, 287, 449, 492, 493
 (2) — 14, 21, 27, 40, 41, 298, 354—
 —356, 358, 397, 611
 Jagodina (Svetozarevo) (2) — 640, 719,
 728, 730, 735
 Jagorčevina (1) — 374
 Jagnjilo (2) — 471, 695
 Jaboršna pl. (1) — 176, 180, 525—528
 (2) — 27, 86, 167, 169, 175, 179,
 195, 235, 248, 249
 Hajce (1) — 67, 70, 110, 163, 174, 360,
 362, 380, 499, 502, 503, 506, 507,
 510, 511, 520, 595, 620, 632, 673,
 688, 689, 710
 (2) — 255, 260, 261, 644
 Jandrin Pod (2) — 696
 Jankovići (1) — 495
 Janj (1) — 158, 364, 494
 (2) - 677
 Janjića Doc (1) — 106, 109
 Jarak (2) — 673
 Jaram (1) — 72
 Jarando (1) — 168, 188, 193, 227
 (2) — 278, 313, 322, 409, 433

Jasenica (1) — 82
 Jasenovac (1) — 424
 Jasenovi Potoci (1) — 71, 438
 Jasenovo (2) — 285
 Jastrebac pi. (l) — 24
     (2) — 156, 271, 407, 408
 Jastrebovac (2) — 93
 Javor pl. (1) — 168, 187
     (2) — 166—168, 278, 280, 281, 284,
     296
 Javorak (2) — 152
 Jazavčev krš (2) — 402
 Ječimište (2) — 382
 Jelah (2) — 490
 Jelašinovci (1) — 393
 Jelaška (2) — 175
 Jcleč (1) — 489
 Jelička (1) — 321

Jelino polje (1) — 602
 Jelova gora (2) — 293
 Jelovik (2) — 412, 442, 445, 479
 Jezera (1) — 83, 498
 Jczerce (2) — 51
 Jckovići (2) — 313
 Jošanička Banja (2) — 279, 408
 Jošavka (1) — 314
 Jovići (1) — 114
 Jugoslavija (1) — 14—16, 23,25,35,
     55, 142, 144, 229, 232, 297,343,
     346, 372, 405, 437, 500, 568,601
     (2) — 35, 45, 50,103, 152,158,
     224, 258,319,352, 367, 417,438,
     449, 496,513,517, 541, 550,579,
     600, 608,649,715, 720,732
 Junčikrava (1) — 63, 471

K

Kacuber (2) — 378
 Kačarevo (2) — 323
 Kačevo (1) — 165, 534,
     (2) — 98-100, 131-133, 135-137,
     139—142, 146, 147, 213, 216, 217, 355,
     356, 358, 605, 636, 668, 709, 732
 Kačevo brdo (1) — 165
 Kadijina Voda (i) — 280
 Kadin Gaj (1) — 546
 Kadinjača (1) — 169, 471
     (2) — 289, 293, 294, 335
 Kajkovo (1) — 230
 Kajmakčalan (1) — 86
 Kakanj (1) — 163, 178, 179, 207,217,
     223, 537, 541, 542, 621, 681
     (2) - 68
 Kakmuže (2) — 251, 252
 Kalabino brdo (2) — 51
 Kalinovik (1) — 621, 684
     (2) - 87, 167,169, 175,
     266, 730, 734
 Kaludra (2) — 402
 Kaluder (2) — 387
 Kaludrica (2) — 498, 502, 514,529,
     530
 Kaluderovići (2) — 162
 Kaluderske bare (2) — 294, 349
 Kamen (1) — 77
 Kamena greda (l) — 374
 Kamenara (2) — 415

Kamengrad (1) — 305
 Kamenica (Drvar) (1) — 11, 29,94,
     102, 113, 116, 250,493, 602
     (2) — 21, 23, 40, 50, 54, 207, 608,
     610, 611, 615, 665, 696
 Kamensko (2) — 68, 169, 173, 175
 Kamićak (1) — 238, 353—356
     (2) — 18, 690
 Kandija (1) — 633
 Kaone (2) — 433
 Kapetanovi stanovi (2) — 413, 442
 Karaula (1) — 502—504
     (2) — 298
 Karlovac (1) — 346, 606, 620
 Karpati (1) — 86
 Katići (2) — 296
 Kazanci (1) — 46,50, 51, 53, 59, 108,
     295
     (2) — 707
 Kešići (2) — 266, 340, 341
 Kestenovac (2) — 328
 Kijevo (1) — 242, 305, 306,309,310,
     326, 327, 333, 334, 536
 Kijevski potok (1) — 310
 Kikinda (1) — 5, 435, 554
     (2) — 255, 256
 Kiseljak (1) — 163, 164, 178,207,223,
     524, 531, 539, 629, 631,692
     (2) - 68

Kistanje (1) — 499
     (2) — 62
 Klačine (1) — 89
 Kladanj (1) — 23, 179, 526, 530
     (2) — 68, 154, 169, 201—203, 216,
     248
 Kiek (1) — 700
 Klekovača pl. (2) — 21
 Klokotovac (prevoj) (1) — 555, 704
 Klokočevac (2) — 588, 676, 689—691,
     693
 Kljajici (2) — 294
 Ključ (1) — 88, 104, 115, 136, 151,
     153, 177, 205, 216, 222, 238, 250,
     260, 261, 272, 282, 283, 288, 289,
     291, 297, 304, 349, 360, 368, 369,
     373, 380, 387, 407,
     415, 416, 422, 424,
     453, 460, 465, 467, 469, 492, 498,
     536, 555, 564, 570, 571, 603, 619,
     620, 673, 679
     (2) — 17, 18, 24, 25, 27, 41, 52,
     255, 580, 645, 719, 730
 Kmečani (1) — 375
 Kneževići (2) — 346
 Knin (1) — 23, 27, 28, 31—33, 286,
     290, 293, 342, 390, 436, 492, 493,
     499, 536, 537, 559, 571, 589, 680
     (2) — 15, 29, 41, 61, 62, 64, 229,
     691, 696
 Kninska krajina (1) — 27, 32, 206,
     434
     (2) - 65
 Knjeginje (1) — 543
     (2) — 95, 183, 306, 309
 Kobilja Glava (1) — 616
     (2) — 342
 Kocejjevo (2) — 503
 Kočića Vrh (1) — 319
 Kočići (1) — 272
 Kojdića košare (1) — 464
 Kokin Brod (2) — 161, 284, 286, 296,
     349
 Kokošinci (2) — 174, 208, 209
 Kolakovići (2) — 87
 Kolašin (2) — 333, 364, 365
 Kolunić (1) — 254, 255, 443, 457
     (2) — 256, 257
 Komar (1) — 504, 520, 584, 587, 620
 Kominjac (2) — 86
 Komletinci (2) - 564, 596—598, 729
 Komorani (2) — 297
 Konder (2) — 335
 Konjevac (2) — 438
 Konjic (1) — 163, 164, 178, 180, 352,
     410, 512, 515, 517, 525, 620, 670,
     708
     (2) — 83—85, 244
 Konjuh pl. (1) — 182,
     (2) — 154, 169, 195, 203, 206, 208,
     209, 213, 238, 246, 247, 666
 Kopanjine košare (1) — 466, 467
 Kopaonik (1) — 23, 153, 168, 187,
     191—193, 209, 229, 230, 685
     (2) — 70, 71, 156, 272, 275, 279,
     306, 311, 324, 386, 402—404, 406—
     408, 421, 424, 426, 429, 432, 435,
     477, 543, 581, 601, 636, 656, 657, 709
 Kopaonik (1) — 473
 Koprivica (1) — 438, 239, 241, 244
 Kopljari (2) — 463
 Korana r. (1) — 304
 Kordun (1) — 13, 17, 347, 366, 381,
     387, 401, 404, 410, 433, 439, 442,
     446, 498
 Koričam (1) — 162, 500, 502
 Korična (1) — 47, 63, 75—78, 390,
     572—580, 592, 593, 598, 599, 705
     (2) — 601
 Kori jenovo (1) — 241, 242
 Korita (1) — 27, 449
     (2) — 40
 Kosanići (2) — 353
 Kosatica (2) — 144—146
 Kosjcrić (1) — 169, 269, 270
     (2) — 284, 290, 291, 342, 345, 353,
     361, 408
 Kosmaj (1) — 231, 232
     (2) — 271, 412, 415, 416, 444, 448,
     460, 479, 485, 540, 543, 544, 557,
     657
 Kosovići (2) — 89, 116
 Kosovo (2) — 383, 429,
     Kosovo Polje (2) — 420
 Kosovska Mitrovica (1) — 192, 229,
     230
     (2) — 70, 403, 419, 420, 424, 429,
     430
 Kostajnica (2) — 730, 731
 Kostići (2) — 294, 346
 Kosurići (2). — 433
 Koševine (2) — 132—134, 136, 137,
     145, 116

Kotlovi (2) — 382
 Kotor Varoš (X) — 201, 314, 570
 Kovačevac (1) — 232, 577, 582, 583
 (2) — 416, 450, 463, 468—471 514
 544
 Kovačevići (1) — 413, 422
 Koviljac (2) — 90
 Kovren (2) — 251
 Kozara pl. (1) — 683
 Kozarac (1) — 536
 Kozica (1) — 242, 244, 261, 319, 322,
 326, 331, 332, 339, 353, 355
 (2) - 52
 Kozin (2) 255, 256 , 273 , 319
 Kozjerice (1) — 493
 Kozomar (2) — 343
 Kragujevac (1) — 140, 404
 (2) — 412 , 414, 417 , 471, 730, 735
 Krajina — vidi Bosanska Krajina
 Kralje (2) — 333
 Kraljev sto (2) — 344, 345
 Kralj evci (2) — 583
 Kraljevo (1) — 230
 (2) — 414, 553, 719, 730, 735
 Kraljevo brdo (2) — 89, 90
 Kram (2) — 246
 Krapinske Toplice (2) — 714
 Krasulja (1) — 238, 239 , 242
 (2) — 18, 27, 30
 Krčevine (1) — 533, 552
 (2) — 176
 Krčmari (Hotkovci) (1) — 462,463
 Krčevac (2) — 446
 Kremiči (1) — 230
 (2) — 407
 Kremna (2) — 97, 100,101,161,286,
 287, 294, 361, 410
 Kreševo (1) — 23, 163,178,203,221,
 351, 512, 515, 518, 616, 670, 692
 (2) — 68, 85, 594, 697
 Kriva Reka (2) — 407
 Kriva ja (1) — 166, 173, 182, 183
 (2) — 70, 154, 169, 170, 172—175,
 182, 198 , 203-208, 211, 213, 216',
 247, 248, 666, 667
 Krivodol (1) — 102
 Krnjeuša (1) — 82, 265, 565
 (2) - 142
 Krš (2) — 654
 Krug (1) — 72
 Krupanj (2) — 414
 Kruščica (2) — 196, 313, 314
 (2) — 250, 251, 313
 Kruševac (2) — 71, 274, 407, 564, 565
 Kruševdol (1) — 229
 Kruševica r. (1) — 505
 Kruševo (2) — 175, 252
 Krušnički most (2) — 655
 Kruvari (1) — 242, 243, 268, 306, 308,
 309, 319, 320, 498
 Kučić (2) — 450
 Kučište (2) — 39!
 Kukavica pl. (1) — 309
 (2) — 306
 Kukujevcvi (2) — 559
 Kula (2) — 91
 Kulaši (2) — 490
 Kulen Vakuf (1) — 29, 286
 (2) - 610
 Kulerina (1) — 590
 Kumrovec (1) — 23
 (2) — 589, 711—714
 Kupa r. (1) — 576
 Kupres (1) — 45, 65, 92, 158, 199,
 570, 573, 574, 579, 622, 639, 674,
 704
 (2) — 357
 Kupreško polje (1) — 47
 Kuršumlja (1) — 229, 230
 (2) — 427
 Kusadak (2) — 471, 544
 Kusara (2) — 674

L

Lab r. (2) — 405
 Lačarak (2) — 559, 583
 Lajkovac (2) — 414
 Lanište (1) — 115, 416, 418
 (2) - 23
 Lapac (1) — 148 , 404
 (2) - 51
 Lapotinci (2) — 428
 Lastva (2) — 142
 Lašva (1) — 178, 223
 Lašva r. (1) — 164, 224, 624, u31
 Lazarevac (2) — 414, 444, 482, 493

Ledenice (2) — 404, 405
 Lekovina (2) — 369
 Lepenac r. (2) — 404
 Lependca (2) — 85
 Lepasavići (1) — 192
     (2) - 156, 390, 402, 403, 420
 Leščak (2) — 661
 Leštane (2) — 502
 Lička Kaldrma (I) — 115
 Lijesce (2) — 40
 Lika (1) — 13, 17, 29, 31, 36, 148,
     149, 248,294, 342, 343, 388,401,
     410, 446,449, 450, 463, 476,558,
     571
     (2) — 62, 229, 579, 733
 Lim r. (1) — 25, 156, 164, 167, 169,
     173, 180,181, 185, 186, 190,191,
     207, 208,224, 225,227, 228,679,
     684
     (2) — 45, 69, 86, 88—91, 94—96,
     100, 106—108, 111, 112, 116, 120,
     121, 125,132—135, 147, 153,155,
     161—163,181,183, 189, 190,201,
     265, 272,273,275—278,297,298,
     301, 302,306, 309, 311, 324,333,
     354, 355,358, 373, 375, 377,378,
     636
 Lipa (1) — 153, 240, 255
 Lipik (1) — 309
     (2) — 588
 Lipovac (1) — 440
     (2) - 585
 Lisina (1) — 310, 441, 624
 Listani (I) — 37, 53
 Livanjska kotlina (I) — 57
 Livanjsko polje (I) — 11, 12, 51,
     106, 109,173,296, 386, 388,479,
     480, 482, 558
 Livno (I) — 5, 23, 27, 33, 39, 45,48,
     49, 52, 53, 56, 60, 63, 65, 70,72,
     78, 79, 91, 92, 98, 106—109, 120,
     150, 237, 294,295, 366,367,382,
     389, 390,410,420, 441, 450,479,
     482, 483, 499,568, 570, 573, 574—
     —580, 583, 586, 587, 590—593, 595,
     598, 599, 604,667, 678, 686
     (2) — 11, 41,51, 57—59, 193,383,
     719, 728, 730, 731, 733
 Ližnjan (I) — 392
 Lokvari (I) — 279, 407
     (2) — 307
 Lokve (2) — 178
 Lončari (I) — 462, 463
 Lova (I) — 241
 Lovaš (2) — 45, 630
 Loznica (I) — 194
     (2) — 673, 677, 680
 Lucani (I) — 155
 Lug (I) — 705
 Luka (I) — 27, 98, 266
     (2) - 52
 Lukovo (I) — 188, 314
 Luniče (2) — 95, 310
 Lunja Glava (I) — 680
 Lunjevača (2) — 30
 Lušci Palanka (I) — 82, 379, 394, 422,
     460
 Lužnica (2) — 207

LJ

Ljeska (1) — 602
 Ljcskovica (1) — 434
 Lješnica (1) — 657
 Ljevani (1) — 309
 Ljig (2) — 411, 482
 Ljuba (2) — 572, 574, 575, 633, 660—
     —664, 673, 677
 Ljubija (1) — 304, 306
 Ljubina Poljana (1) — 90, 285
 Ljubinić (1) — 195
 Ljubiš (2) — 284, 296
 Ljubljana (2) — 635
 Ljubovija (2) — 283, 373
 Ljuča (2) — 95, 303
 Ljuša (1) — 174, 494

M

Mačkovac (1) — 243, 321, 406
 Mačva (1) — 194
 Magaj do (1) — 380
 Magiš (2) — 335

- Majkić Japra (1) — 673
(2) — 177
- Majstorovića Do (1) — 100
- Majstorovići (1) — 602
(2) - 396
- Makedonija (1) — 6, 23, 126, 128, 684
- Makljen pl. (1) — 389, 628, 640, 665, 672, 688, 693, 700, 705
- Mala Glavica (1) — 582
- Mala Ivanca (2) — 452, 494, 508, 544
- Mala Tmovitica (2) — 588, 714
- Maleševci (1) — 27, 29, 100, 110, 152, 232, 287, 446—450, 463, 476, 523, 581
(2) — 40, 276, 308, 357, 473, 708
- Mali Cvjetaić (1) — 372
- Mali Mokri Lug (2) — 493, 494, 496—498, 500—503, 506, 508, 515, 516, 528, 529, 531, 533, 541, 544, 550, 613, 642, 648, 657
- Mali Obljajac (1) — 32
- Mali Popovići (2) — 451
- Mali Požarevac (2) — 449, 495
- Mali Radić (1) — 241, 265
- Mali Vagan (1) — 248
- Mali Vaganac (1) — 241
- Mali Vrh (1) — 208
- Mali Zvornik (2) — 677
- Malo Očijevo (1) — 358
- Malo Polje (2) — 168, 194
- Malo Selo (1) — 639
- Malo Tičevo (1) — 89, 90, 118, 128, 267, 446, 448, 469,
(2) — 13, 14, 31, 32, 229
- Malovan (1) — 65, 317
- Maljen (2) — 291, 293, 342, 344
- Mandjelos (2) — 583
- Manjača pl. (1) — 71, 73, 103, 198, 272, 353, 365, 407, 429, 436, 536, 619, 662, 679
(2) — 320, 642
- Manjin Vrh (1) — 166, 202, 214, 226
(2) — 170, 172, 173, 175, 182, 196, 208, 216, 217, 220—222, 224, 226, 229, 230, 232, 234, 235, 367, 581, 601, 709
- Maoč (2) — 203
- Marcete (1) — 279
- Marička (1) — 317, 406
- Marija Bistrica (2) — 676
- Marikovci (1) — 27, 29, 32, 43, 44, 58, 90, 98, 100—103, 434, 447, 449, 450, 470, 476
- Marinkova Bara (2) — 532
- Marino Brdo (1) — 113, 122
- Markovac (1) — 231
(2) — 412, 413, 439, 442, 445, 479—481, 483, 543, 637
- Martin Brod (1) — 82, 443, 510
(2) — 229
- Maslina Strana (2) — 307
- Maslovare (1) — 201, 505, 620
- Materića Koliba (1) — 581
- Mateševo (2) — 333
- Medeno Polje (1) — 82, 499, 565, 595, 603, 679
(2) - 256, 320, 512, 612, 645
- Medna (1) — 409, 434, 478, 558
- Medved potok (1) — 578, 579, 589
- Medugorje (1) — 206, 422, 430, 439, 441, 451—453, 464, 470, 472, 473, 475—477, 479—482, 484, 558
(2) — 100
- Mekote (2) — 168, 191
- Meltna (1) — 244, 375
- Mesići (1) — 167
- Metaljka (2) — 148, 189, 190
- Metla (1) — 563, 569
- Metohija (2) — 376
- Mijokovci (2) — 155
- Mikanovo Brdo (1) — 311
- Mikluševci (2) — 72, 561, 566—570, 576, 584, 601, 607, 614, 624, 628, 629, 631—633, 638, 728
- Milanov vrh — vidi Pančićev vrh
- Milatkovići (2) — 88
- Milatovica r. (1) — 231
(2) — 416, 480
- Milekići (2) — 349
- Mileševka (2) — 133, 137, 145
- Mileševo (2) — 133, 134, 137, 297, 354
- Milici (2) — 280
- Miloševac (2) — 294
- Milotine (2) — 249
- Miljakovci (1) — 316
- Miljovci (1) — 294
- Miljevići (2) — 176
- Mioča (1) — 186
(2) — 91, 92, 120, 121, 153, 273, 300

Mionica (2) — 342
 Mirijevo (2) — 497, 498, 505, 506
 Misača (2) — 445, 481—485, 536, 544
 Mištar (2) — 245
 Mitrašinići (2) — 288
 Mitrovići (1) — 315, 316, 349, 350
 M'adenovac (1) — 193, 209, 231, 232
     (2) — 156, 196, 412, 413, 415—417, 439, 440, 442, 444, 445, 447, 450, 451, 460, 461, 463, 464, 468, 471—473, 479, 483, 485, 499, 505, 507, 514, 540, 543, 544, 601, 637, 657, 695
 Ml ad i kovina (1) — 491
 Mlanča (2) — 433
 Mlinište (1) — 63, 64, 66, 67, 71, 72, 79, 222, 223, 346, 347, 362, 363, 387, 388, 408, 419, 425, 427, 433, 438—440, 444, 446, 462, 469, 562, 619, 706
     (2) — 592, 644
 Močilačko polje (1) — 275
 Modri Kuk (1) — 662
 Mcdrinja (1) — 223
 Mohorić (2) — 195
 Mohovo (2) — 571
 Mojkovac (2) — 361, 372, 374
 Mckra Gora (2) 156, 295, 296, 349, 408
 Mokra Poljana (1) — 238
 Mokronoge (1) — 68, 213, 571, 650, 683
 Molovin (2) — 571
 Morava r. (2) — 493
 Moravica r. (2) - 475
 Moslavina (2) — 705
 Mostar (1) — 224, 389, 520, 526, 620, 684
     (2) — 58, 59, 244, 261, 319, 649, 719, 730, 733, 734
 Motajica (1) — 683
 Motike (1) — 338, 650
 Mračaj (2) — 428, 611, 612
 Mrde (2) — 65
 Mrkonjić Grad (1) — 23, 63, 70, 71, 77—79, 206, 222, 243, 244, 275, 278, 347, 360, 362, 365, 369, 380, 387, 407, 408, 438, 453, 469, 478, 492, 570, 571, 603, 619, 673
     (2) — 255, 320
 Mrtvanje (2) — 86
 Mučanj (1) — 168, 187
     (2) — 155, 296
 Mujici (2) — 169
 Murtenica (2) — 296
 Muslimanski Šepak (2) — 673

N

Nagrade (1) — 102, 494
 Nakovo (2) — 255
 Našice (2) — 654
 Negbin (2) — 277
 Nemačka (1) — 343, 516
     (2) — 422, 589, 659, 715, 726
 Nijemci (2) — 72, 564—566, 599
 Nepravdići (2) — 177
 Neretva r. (1) — 61, 172, 347, 387, 389, 570, 700—702
     (2) — 149, 650
 Nevesinje (1) — 244
     (2) — 730, 733
 Nezavisea Država Hrvatska (1) — 516
     (2) — 712
 Nikšić (1) — 404
     (2) - 152
 Ninkovići (2) — 604
 Niš (2) — 448
 Nišići (1) — 164, 533
     (2) — 174, 209, 217, 219, 234, 235
 Nova Gajdobra (2) — 259
 Nova Pazova (2) — 583
 Nova Varoš (1) — 22—24, 166, 225
     (2) — 96, 97, 100, 137, 139, 144—147, 149, 153, 161, 162, 192, 265, 276, 296, 297, 656
 Novak Bapska (2) — 571, 573, 585, 605, 614, 632, 634, 651, 653, 657, 728
 Novi Pazrr (1) — 168
     (2) — 281, 391, 403, 419
 Novi Sad (l) — 5
     (2) — 254

Novo Selo (1) — 587
Novska (2) — 655, 676, 689

Nuglašica (1) — 74, 90, 439, 463, 464,
470, 476, 558
Nuglovo (1) — 84

NJ

Njivice (2) — 361

Obijaj (1) — 27, 75, 98, 100, 101, 103,
266, 267, 290, 340, 663
(2) — 52
Obrenovac (1) — 195
(2) - 500
Obrovac (1) — 373, 375
Obrtaljka (2) — 342
Obrven (2) — 89
Očevlje (2) — 174
Očijevo (1) — 82
(2) — 364
Odžak (Glamoč) (1) — 169, 581—584,
586—588
(2) — 155, 361, 592
Ojkovica (2) — 284, 296
Okrajak (1) — 309, 312, 313
Okruglica (1) — 164, 546—550, 552,
605, 670
(2) — 234
Olovo (1) — 164, 179, 534, 548, 605,
621
(2) — 169, 175, 198, 205, 248
Omarska (1) — 317, 406
Omerbegovača (2) — 674
Opatovac (2) — 630
Orahovljani (1) — 555
Orahovo (1) — 545
Orašac (1) — 232, 686
(2) — 71, 91, 442, 445, 446, 457,
482, 647

Oraščko brdo (2) — 460
Orašje (2) — 586, 662
Orlič (1) — 545, 624
Orolik (2) — 560, 569, 584, 607
Osijek (1) — 394
(2) — 118, 487
Osječenica pl. (1) — 82, 443, 567
Osjek (Ilidža) (2) — 466, 467
Oskoruša (1) — 186
(2) - 273, 300
Ostojići (2) — 86
Ostrožac (1) — 304, 700
Oštra Luka (1) — 317
Oštrelj (1) — 28, 115, 151, 152, 238,
250, 265, 287, 342, 347, 424, 428,
436, 443, 506, 571, 581
(2) — 22, 23, 25, 39, 51, 55, 397,
609, 624
Otkovci (1) — 333, 427
Otok (2) — 386, 560, 564, 581, 584, 729
Oton (1) — 390
(2) — 62, 64
Otoške šume (2) — 595
Ovca (2) — 536
Ovčar (1) — 445
Ovčara (1) — 430, 558
Ozren pl. (1) — 61, 63, 64, 297
(2) — 175, 203, 211

P

Pađene (1) — 390, 492, 493, 559, 565,
571, 705
(2) — 62-65
Pakrac (2) — 588, 689
Palanka (1) — 310
Palež (1) — 467
(2) - 611

Palisad (2) — 96, 97, 286
Paljenik (1) — 632, 634, 636, 644, 645
Pančevo (2) — 259, 323, 621
Pančićv vrh (2) — 404, 405, 429
Panj na Cetini (1) — 41, 58
Panjak (2) — 567
Papugin salaš (2) — 567

Paraćin (2) — 640
 Partizani (2) — 412
 Paunovac (prevoj) (1) — 115, 216, 222,
 250, 252,365, 379—383,385,387,
 397, 401,407, 408, 410—413,415,
 416, 418,422, 425, 429, 436,437,
 460, 469,498, 536, 562, 619,655,
 679, 704
 (2) — 17, 142, 335, 593, 601, 636,
 642
 Paunovići (2) — 289, 368
 Pavino Polje (2) — 372
 Pavlović Brod (2) — 100
 Pazarić (1) — 180, 684, 708, 709
 (2) — 85, 86
 Pecka (1) — 71, 425, 427, 438, 478
 Peć (1) — 191, 229
 (2) — 376, 378, 382, 391
 Peći (1) - 27, 29, 33, 100, 110, 111,
 151, 239, 242, 246, 247, 287, 288,
 297, 363, 450, 470
 (2) — 18, 20, 21, 40, 54, 327, 396,
 397
 Pećinci (1) — 210
 Perduhovo (i) — 67
 Perišići (2) — 311, 642
 Pervan (1) — 375, 407
 Petrinja (2) — 719, 730, 731
 Petrov Gaj (1) — 321
 Petrovac — vidi Bosanski Petrovac
 Petrovića Dolina (1) — 575
 Petrovo ploje (2) — 673
 Petrovo Selo (1) — 584
 Petrovo Vrelo (1) — 590
 Peulje (1) — 32—34, 40, 43, 44, 46,
 48, 50,51, 53, 56, 59, 90, 102,106,
 107, 109,237, 238, 295,
 432, 434,439, 450, 451, 463,470,
 476
 (2) — 21, 136, 488, 611, 612
 Pidriš (2) — 66
 Pijava r. (1) — 86
 Piva r. (2) — 240, 244, 250
 Planinica (2) — 377, 378, 382
 Platićevo (2) — 673
 Plavno (1) — 27, 28, 32, 390, 434,
 536, 565, 603
 (2) — 61, 364
 Pleternica (2) — 587, 675, 714
 Pliberk (2) — 715, 718, 720, 730
 Pločari (1) — 524
 Ploče (Resanovci) (1) — 29, 94, 102,
 358, 446
 (2) — 21, 51, 696
 Ploesti (2) — 282
 Plješevica pl. (1) — 27
 Pljeva (1) — 47, 48
 Pljevlja (1) — 159, 169, 181, 191,209,
 228, 229
 (2) — 84, 87, 96, 97, 100, 102, 134,
 147, 148, 152, 155, 161—163, 244—
 —246, 265, 361—363, 369, 372,375
 Pobilje (2) — 173, 174
 Poblade (2) — 174
 Pobrđe (1) — 187
 (2) — 278, 313
 Pobrežje (1) — 317
 Podadruga (1) — 72
 Podgradina (1) — 77
 Podgrmeč (1) — 24, 93, 151, 195, 250,
 382, 401, 673, 680, 682, 687
 (2) — 229, 243, 254, 255, 519,655
 Podić (1) — 89, 90, 95, 113, 615
 Podkovičje (2) — 281
 Podkraj (1) — 94, 127
 Podlugovi (2) — 79
 Podorašac (2) — 244
 Podovi (1) — 287
 Podrašnica (1) — 346, 408, 409,440,
 478
 Podromanija (1) — 526, 528, 530
 (2) — 167, 169, 175
 Podsreda (2) — 715
 Podvinsko Bukovje (2) — 675
 Podvinje (2) — 675
 Podvisočnik (2) — 168, 194
 Podzarude (2) — 217, 234
 Polje (2) — 296, 388, 394
 Poljajina (2) — 715
 Polje (1) — 310, 348, 524
 (2) - 52
 Poljice (1) — 446
 Ponikve (2) — 589, 646
 Ponor (1) — 625
 Popov Do (2) — 89, 116, 251
 Popovec (2) — 710
 Popovići (1) — 75, 76, 78, 206, 388,
 389, 439, 441, 453, 457, 464—467,
 471—473, 480, 484, 581, 596, 597
 (2) — 494, 528, 541, 543, 544

Porječani (1) — 164, 178, 179, 537, 541, 542
 Poriče (1) — 633
 Posavski Podgajci (1) — 195 (2) — 674
 Potkrajci (2) — 363
 Potoci (1) — 484 (2) — 308
 Potpeć (1) — 159, 169 (2) — 155, 391
 Povlen pl. (2) — 290, 291
 Požarevac (2) — 271, 541
 Požega (2) — 410, 735
 Prača (1) — 173, 183 (2) — 167, 169, 175, 176, 178, 236, 249
 Prebidol (2) — 89, 90
 Preduhovo (1) — 66
 Prekaja (1) — 73, 113, 201, 207, 213, 242, 325, 337, 338, 364, 366, 493, 494, 571, 690 (2) — 30, 65, 276, 310, 706
 Preodac (1) — 89—91, 113, 219, 242, 288, 439, 442, 446, 463, 558 (2) — 60, 61, 65, 621, 641
 Preseka (2) — 413, 415, 446, 460, 482, 483
 Prevalja (2) — 716, 720
 Previja (1) — 438
 Prevoj (1) — 276
 Prhovo (1) — 210
 Pribava (2) — 174
 Pribelja (1) — 63, 199, 200, 494, 587
 Priberg (1) — 23
 Pribinić (1) — 163, 537
 Priboj (1) — 6, 24, 155, 164, 167, 168, 181, 186, 187, 208, 225, 227, 543, 684, 685, 698 (2) — 45, 68, 69, 87, 88, 90—92, 94—97, 100, 105, 106, 112—114, 117, 120—122, 125, 139, 149, 153, 161—163, 165, 181, 183, 186, 192, 214, 216, 244, 263—265, 272—276, 300, 301, 305, 324, 408, 601, 636, 666, 709
 Pribojska Banja (2) — 69, 264
 Pričinović (1) — 373
 Pridvorice (2) — 281
 Prijani (1) — 72, 74
 Prijedor (1) — 81, 153, 304, 306, 311—317, 324, 349, 351, 368, 369, 373, 610 (2) — 31, 719, 730, 731
 Prijepolje (1) — 165, 166, 181, 190, 534, 618 (2) — 84, 88, 97—100, 132—137, 145—150, 153, 161, 162, 181, 192, 216, 244, 265, 274, 297, 298, 354, 361, 369, 372, 524, 525, 648, 667, 668, 709, 732
 Pritoka (1) — 83, 84
 Privlaka (2) — 564
 Prnjavor (1) 163, 176, 201, 660, 692 (2) — 41, 605
 Prokos (1) — 113
 Prolog (1) — 52
 Provo (1) — 38, 39, 43
 Prozor (1) — 38, 91, 180, 237, 389, 410, 624, 625, 640, 665, 666, 672, 688, 693, 694, 705 (2) — 66, 83, 523
 Prusac (1) — 672, 689 (2) — 254, 255
 Prvina Glava (2) — 157
 Pšanić (2) — 346
 Pudin Han (1) — 238, 407
 Pusta Reka (2) — 427, 428
 Putinci (2) — 538

R

Rabrenovo brdo (2) — 95, 300, 303
 Rača (2) — 183
 Račić (1) — 254—256
 Radanovci (1) — 43 (2) — 291, 342
 Radasilje (1) — 69, 70, 577, 582, 585 (2) — 31
 Radić (1) — 256
 Radinovac (1) — 305
 Radlovići (1) — 27, 29, 32, 100, 110, 115, 290 (2) — 40
 Radljevac (2) — 62, 64
 Radmanić (1) — 375

Radoševići (2) — 174
 Raduovci (2) — 402
 Raduša pl. (1) — 642
     (2) — 66
 Ragolji (1) — 346
 Rahmanovac (2) — 207
 Rajan (1) — 575—578, 582
 Rajevo Selo (2) — 674
 Raj kovač (2) — 479
 Rajlovac (1) — 179, 672
     (2) — 79, 260 734
 Rakelići (1) — 317
 Rakova Noga (1) — 164, 533, 605—608,
     621, 649, 669, 679, 684
     (2) — 708
 Rajla (2) — 416, 417, 543, 544
 Rajjevac (2) — 313
 Rama (1) — 237, 693, 694, 705
 Ramici (1) — 136, 239, 244, 250, 252,
     260, 272, 302, 369, 384, 407, 498
     (2) — 635
 Ranilović (2) — 445
 Rasina (2) — 272, 406
 Rasno (2) — 149
 Rastoka (1) — 493
 Rašinovac (1) — 254, 255, 706
     (2) — 590, 591
 Raška (1) — 192, 193, 229, 536, 581, 678
     (2) 71, 281, 312, 313, 403, 409, 420,
     424, 429
 Ravanci (1) — 186, 634, 684
     (2) — 69, 88—91, 93, 108—112,
     114—116, 118
 Ravna Gora (2) — 277, 278, 477
 Ravno Polje (2) — 154
 Razboj (1) — 313
 Razvršac (1) — 575
 Ražan (?) — 291, 292
 Reka (2) — 391
 Reljino selo (2) — 193
 Renovica (2) — 178
 Repnik (2) — 203
 Rcpovac (1) — 526
 Resanovača (1) — 475, 477, 478
 Resanovei (i) — 24, 26, 27, 29—31, 96,
     100, 213, 250, 287, 358, 363, 434,
     446, 448, 449, 470, 476, 558, 591,
     602, 663
     (2) — 25, 27, 38—40, 51, 54, 55,
     352, 366, 367, 396, 397, 609, 696
 Ribarevina (2) — 252
 Ribnica (1) — 23, 182
     (2) - 169, 170, 175, 176, 195, 198,
     200, 203—205, 209, 213, 216, 246—
     —248
 Ribnik (1) — 244, 410, 440, 442, 484,
     673, 689
     (2) — 243
 Riduša (1) — 462
 Rijeka (2) — 86, 87
 Ripač (1) — 84, 256
     (2) — 18, 51
 Ripača (šuma) (2) — 564, 729
 Ripački klanac (1) — 83, 565
 Ripanj (2) — 503
 Risovac (1) — 28, 82, 265
 Rogatica (1) — 23, 183
     (2) — 153, 154, 166, 167, 178, 216,
     236, 237, 656, 730, 734
 Rogiči (2) — 346
 Romanija pl. (1) — 140, 152, 166, 180,
     182, 525
     (2) — 154, 208, 235, 248
 Romanovac (2) — 170, 171, 207
 Ror (1) — 65, 67, 69, 75, 90, 120, 122,
     288, 439, 442, 444, 445, 456—458,
     463, 464, 466, 467, 472, 473, 494,
     531, 678
     (2) — 32, 61, 426, 624
 Rostok (1) — 244
 Rostovo (1) — 223, 521, 526, 631, 671,
     682
     (2) - 435
 Rovine (2) — 278
 Rožaj (2) — 70, 156, 333, 402, 419
 Ribnik (1) — 571
 Ruda Bukva (2) — 342
 Rudica (2) — 52
 Ruđiči (1) — 69, 241
 Rudine (1) — 70
 Rudnica (1) — 309, 310, 348
     (2) - 184
 Rudnik pi. (1) — 642
     (?) — 411, 414
 Rudno (2) — 279, 280
 Rudo (1) — 6, 22—24, 155, 167, 180,
     181, 186, 224—227, 5.34, 684, 685,
     698
     (2) — 69, 84, 87—94, 96, 97, 100,
     103, 105—111, 118, 120, 126, 134,
     139, 148, 149, 153, 163, 183, 189—

191, 216, 244—246, 262—264, 272, 273, 275, 306, 324, 374, 512, 594, 601, 636, 656
 Rugovska klisura (2) — 380, 382, 385, 387, 391
 Rujan (1) — 242, 291, 298
 Rujani (1) — 37—39, 41, 48, 50, 53, 57, 241
 Ruma (2) — 583, 616, 626
 Rumunija (2) — 282
 Rujevica (1) — 72, 95
 Rupe (2) — 654
 Rusija — vid. SSSR
 Rutoše (2) — 161
 Ružica Draga (1) — 102, 110, 113, 439, 447, 474, 476
 Rzav r. (1) — 181
 (2) - 276

S

Sajković (1) — 34, 37—40, 42, 43, 45, 49—51, 53, 56, 57, 75, 386
 (2) — 23, 487, 488
 San Remo (2) — 158
 Sana r. (1) — 87, 221, 242, 261, 282, 304—312, 314, 316, 317, 320, 322, 323, 332, 340, 349, 350, 353, 354, 407, 408, 483, 498, 689
 (2) — 18, 52
 Sandžak **(1)**— 13, 88, 164, 166, 180, 183, 190, 191, 209, 224, 487, 667, 674, 684, 696
 (2) — 81, 83, 84, 88, 97, 101, 107, 116, 132, 134, 150, 151, 153, 155, 161, 166, 181, 182, 213, 244, 262, 263, 277, 283, 295—297, 327, 340, 353, 354, 361, 372, 377, 401, 402, 408, 409, 543, 605, 613, 718
 Sanica (1) — 87, 104, 115, 205, 242, 355, 356, 410, 655
 (2) — 18, 255, 580, 635
 Sanička dolina **(1)** — 241, 244, 250, 251, 706
 (2) — 23, 25, 649
 Sanski Most (1) — 23, 61, 88, 136, 158, 221, 222, 238, 241, 242, 250, 252, 253, 271, 291, 298, 302, 304—306, 308—311, 313—322, 326, 331—333, 336, 338—340, 344, 346, 348, 349, 351, 353, 355, 365, 368, 369, 371, 373, 379, 380, 386, 395, 406, 407, 436, 460, 469, 498, 499, 535, 536, 564, 603, 662, 678, 679, 704
 (2) — 18, 30, 41, 42, 51, 52, 580, 601, 635, 641, 655, 690, 719, 730, 731, 733
 Sarajevo (1) — 5, 13, 24, 163, 164, 178, 180, 183, 202, 224, 253, 351, 352, 434, 512, 516, 517, 520, 525, 526, 532, 533, 591, 601, 605, 620, 624, 668, 684, 708
 (2) — 50, 57, 58, 68, 79, 83—86, 233, 236, 244, 248, 249, 262, 435, 440, 465, 466, 523—525, 680, 719, 730, 734
 Sarići **(1)**— 290
 Sasina (1) — 206, 243, 305, 309, 311, 313—317, 319—321, 325, 336, 348, 349, 365, 373, 406, 498
 (2) — 641
 Sastavci (2) — 161
 Sava r. (1) — 173, 193, 194, 195, 304
 (2) 496, 503, 516, 526, 527, 529, 553, 558, 575, 584—587, 673—677, 682, 689
 Savići (1) — 559
 Sebešić (2) — 254
 Sebinje (1) — 531, 539
 Seča Reka (2) — 342
 Sedobro (2) — 149
 Semcgnjcvu (2) — 296
 Sebinje (2) — 468
 Seoče (1) — 540
 Setihovo (2) — 273
 Sibnica (1) — 178
 Simljanica (2) — 676
 Sinj (1) — 50, 52, 58
 Sii ig (1) — 439, 568
 Sirogojno (2) — 284, 296
 Sisak (1) — 508
 (2) — 719
 Sitnica (1) — 105, 244, 272, 274, 275, 277, 278, 280, 282, 283, 289, 380, 407, 410, 555, 569
 (2) - 41

Sjekirica pl. (2) — 378
 Sjcnica (1) — 165, 190, 225
     (2) — 69, 97—99, 132, 135, 136, 139, 142, 153, 155, 192, 201, 213, 238, 265, 278, 281, 284, 297, 298, 327, 354, 356, 358, 524, 525, 732
 Sjnokos (1) — 310
     (2) — 276
 Sjetlina (1) — 237
 Sjevsko (2) — 166—168, 193
 Skakavac (1) — 82, 655
     (2) - 345
 Skender Vakuf (1) — 68
 Skok (1) — 575, 576, 578, 582, 583
 Skoplje (2) — 263
 Skucano (1) — 70, 267
 Slatina (1) — 192, 229, 230, 506, 684
     (2) — 70, 104, 390, 402, 407, 420
 Slavonija (1) — 210, 683
     (2) — 584, 614, 682, 697
 Slavonska Požega (1) — 23
     (2) — 587
 Slavonski Brod (1) — 23
     (2) — 328, 587, 616, 675, 714
 Slovegradec (2) — 589, 715, 716
 Slovenija (1) — 210, 218, 508
     (2) — 200, 462, 592, 662, 719, 724
 Slovenske Konjice (2) — 589
 Slunj (1) — 304, 379
 Sljeme (2) — 300
 Smederevo (2) — 52, 448, 449, 496—498, 502, 515, 516, 529, 648, 657
 Smederevska Palanka (1) — 232
     (2) — 416, 453, 471, 493, 507, 54
 Smiljevac (1) — 506
     (2) — 281
 Smoljana (2) — 73
 Sokolac (2) — 75, 154, 167, 168, 189, 191, 194, 248, 249
 Sokolovići (1) — 183, 244
     (2) — 167, 168, 177, 383
 Solari (1) — 373
 Solun (1) — 86
 Sopot (2) — 415, 416, 444, 450, 499, 543
 Sot (2) — 571
 Sotin (2) — 560, 561, 564, 566, 569, 576, 584, 585, 591, 602, 607, 616, 626, 631, 633, 637, 643, 666, 728
 Sovjetski Savez — vid. SSSR
 Spačva (2) — 564
 Spahići (1) — 83, 84, 97, 498
     (2) - 51
 Spasovina (2) — 610
 Split (1) — 105, 288, 293, 434
     (2) — 57, 257, 259
 Srb (1) — 27, 29, 248, 446, 476, 493
     (2) — 229
 Srbija (1) — 22, 24, 25, 88, 103, 119, 143, 152, 153, 180, 183—185, 187, 189—192, 208, 218, 227, 229, 343, 543, 620, 667, 684, 690, 696, 698
     (2) — 23, 70, 71, 84, 94, 97, 98, 101, 110, 116, 137, 155, 156, 166, 180, 202, 216, 219, 266, 269, 271—273, 275—277, 280, 283, 284, 290, 296, 297, 299, 306, 311, 317, 324, 327, 346, 349, 353, 354, 359, 361, 369, 374, 384, 387, 395, 399, 401—406, 408, 414, 416, 418, 429, 433—435, 438, 439, 456, 457, 475, 477, 488, 493, 519, 524, 564, 566, 573, 581, 594, 605, 613, 627, 636, 642, 659, 665, 686, 695, 697, 718, 728, 730
 Srbijani (1) — 97, 498
 Srebrenica (2) — 69, 154, 166, 167
 Srećka Dalmacija (1) — 52
 Srednja Dinara (1) — 49, 50
 Srem (1) — 23, 25, 193, 194, 219, 220, 632
     (2) — 45, 386, 459, 503, 553, 557, 560, 567, 602, 605, 616, 619, 660, 663, 677, 680, 697
 Sremska Mitrovica (2) — 50, 559, 583, 602, 626, 660, 673
 Sretnica (1) — 115, 238, 250, 342, 380, 418, 429
     (2) — 51, 78
 SSSR (1) — 136, 141
     (2) — 45, 178, 573, 734
 Stankovača (1) — 110
 Stara Bingula (2) — 157
 Stara Gora (2) — 166
 Stara Pazova (2) — 157, 583
 Staretina pl. (1) — 38—40, 47, 48, 63, 74, 75, 78, 90, 482—484, 589
 Stari Brod (2) — 166, 408
 Stari Majdan (1) — 313, 317
 Staro Selo (2) — 278
 Staro Topolje (2) — 685, 686, 688
 Stejanovci (2) — 558, 583

Stekerovci (1) — 24, 66, 71, 75, 206,
 288, 389, 431, 439, 441, 442, 444,
 457, 462, 468, 471, 475, 447, 479,
 590, 677, 678
 (2) — 66, 476, 592, 635, 644, 700,
 726, 728, 732
 Stevići (1) — 243
 Stjenjani (1) — 82
 Stog (2) — 176
 Stojčić (2) — 175
 Stojkovići (2) — 84
 Stojnik (2) — 439, 441, 452, 457, 462, (2) — 77, 87, 149, 290, 665
 463, 634
 Stolice (2) — 45
 Stolovi (2) — 91, 92
 Stožišta (1) — 32, 246, 437, 476
 (2) — 327, 428, 611
 Stratinska (1) — 315, 317
 Stričić (1) — 380, 407
 Strmac (2) — 163
 Strmica (1) — 34, 342, 436, 624
 (2) - 39
 Strupnić (1) — 51
 Studenica (1) — 168
 558(2) — 155, 280, 281, 324, 325, 433,
 642
 Stupčanica (2) — 201
 Subotica (1) — 568
 Sudici (1) — 605
 Suhodol (1) — 532, 624—626
 Sutjeska (1) — 61, 176, 179, 369, 420,
 461, 532, 533, 550, 621, 635, 661,
 670
 Suvaja (1) — 81, 82, 241, 499
 (2) — 11, 12, 173, 177, 654
 Suvo rudište (2) — 405
 Suvopolje (1) — 69, 70, 579
 S\ Ivan Zelin (1) — 23
 (2) — 588, 589, 714
 Sv. Ivan-Zabno (2) — 714
 Sv. Trojica (2) — 148
 Sviloš (2) — 157

š

Šabac (1) — 194
 (2) — 503, 673, 677, 680
 Šabanovac (2) — 170
 šabova glava (2) — 382
 šahovići (2) — 251, 252, 373
 šala (1) — 27
 Šarbegovići (1) — 526, 530
 šarengrad (2) — 72, 574, 585, 633,
 660
 Šator pl. (1) — 88, 206, 214, 253, 303,
 367, 388, 389, 402, 430, 433, 439—
 442, 444, 451, 453, 455—458, 460,
 462—464, 466—469, 471—480, 485,
 492, 498, 499, 536, 555, 558, 562,
 570, 571, 679
 (2) — 14, 60, 61, 621, 644
 šatornja (2) — 413
 Ńtalorsko jezero (1) — 455, 473
 Šćepan polje (2) — 239, 240
 šebešić (1) — 521, 526
 šegotino Vrelo (1) — 436
 ščbbegović (2) — 248
 Šekovići (1) — 240
 Šibenik (1) — 17, 31, 40, 63, 91, 293,
 294
 (2) - 44
 Sic! (2) — 158, 571, 583, 584, 618,
 620, 632, 660
 Šidski Banovci (2) — 560
 Šiljezi (i) — 315, 316
 Šiprage (i) — 620
 (2) - 697
 Široki Brijeg (Listića) (2) — 730, 733,
 734
 šiša-planina (1) — 380
 šipovljani (1) — 494
 Škibići (1) — 462
 Škriljevita (1) — 309, 311, 319
 Šljivovica (2) — 287, 294
 šmarje (2) — 714
 Sobića ograda (2) — 610
 šoštanj (1) — 23
 (2) — 676, 715—718, 720
 špicke (2) — 22
 Štitari (2) — 253
 Štitkovo (2) — 296, 350
 štrb'na (1) — 440
 Štrpci (1) — 155, 227
 (2) — 69, 92, 94, 113, 120, 139,
 164, 273, 275, 276, 307, 364
 Šuica (1) — 92, 581, 599
 Šule (2) — 252

Šumadija (1) — 23, 24, 193, 209, 231, 439, 447, 462, 463, 475—477, 481,
⁶⁸⁶
 (2) — 156, 293, 295, 402, 408, 410, 485, 486, 493, 499, 500, 642
 411, 414, 415, 418, 429, 433, 437, šumljaci (1) — 415, 428, 573, 579

T

Tara (2) — 239, 240, 294, 296, 349, 408, 324, 401-404, 406, 409, 427, 435
 Tarčin (1) — 156, 512, 514—517, Tcpličica Donja (2) — 676
 (2) — 85, 86 Topola (1) — 193, 209, 231
 (2) — 412—414, 416, 417, 439, 442,
 Tatinci (2) — 646 444, 447, 450, 463, 472, 473, 483,
 Tavani (2) — 343 493, 497
 Teočak (1) — 153, 240, 241 Topolje (1) — 28
 Teslić (1) — 23, 163, 537, 660, 692 Tcpošnica (2) — 589
 (2) — 605 Torža (2) — 259
 Tešanj (1) — 163 Tovarnik (2) — 569—571, 576, 585,
 607, 614, 623, 629-631, 633
 Ticevo (1) — 12, 14, 29, 33, 34, 44, Tramašnja (1) — 319, 363
 48, 50, 64, 72, 79, 84, 89—92, 95— Travnik (1) — 23, 163, 180, 207, 223,
 —98, 102, 103, 109, 110, 113—116, 224, 504, 506, 509-511, 520, 570,
 120-125, 127, 150, 152, 156, 238, 620, 624, 625, 631, 640, 642, 651, 657,
 253, 265, 266, 285, 288, 346, 388, 658, 670, 671, 680
 427, 430, 432, 442, 446-448, 463, (2) — 83, 426, 646
 469, 474, 476, 536, 558, 561, 655, Travno Polje (2) — 413, 442
 661, 662, 678 Trbova (2) — 174
 (2) — 14, 20, 24, 25, 27, 28, 30, Treskavac (1) — 438, 555—557
 41, 52, 60, 353, 427, 483, 497, 593, Treskavica (1) — 526, 527
 612, 732 **TZ-86**
 Tihotina (1) — 83, 97 Trešnjevik (2) — 333
 Tikva (2) — 144 Treštena stena (2) — 350
 Tisovac (1) — 79, 575—578 Tribalj (1) — 579
 Tisovica (2) — 351 Tribija (2) — 209
 Tiškovac (1) — 26, 27, 29, 32, 34, 100, Ti kulje (1) — 311, 318
 117, 219, 291, 329, 342—344, 360, Trnava (2) — 183
 363, 426, 492, 493 Trnova "Poljana (1) — 52
 (2) — 21, 51, 580, 611, 708 Trnovitica (2) — 706
 Titov Drvar — vid. Drvar Trnovo (1) — 23, 314, 317, 320, 321,
 Titovo Užice — vid. Užice 527, 684
 Tmor-planina (1) — 513 (2) — 69, 84, 169, 178, 179, 262,
 Todići (2) — 169 730, 734
 Tomašica (1) — 314, 315, 321 Trnjak (1) — 495
 (2) — 693 Troglav (1) — 38, 45, 479, 482
 Tometino polje (2) — 292 Trst (2) — 649, 733, 734
 Tomina (1) — 310 Trstenik (2) — 407
 Tompojevci (2) — 72, 570, 576, 584, Trubar (1) — 81, 115, 248, 356, 358, 470,
 585, 614, 623, 628, 630, 631, 633, 639, 558
 Topica brdo (1) — 348—351 (2) — 40, 41, 77, 140, 397, 611
 (2) — 635 Trudići (2) — 349
 Topici (1) — 316, 317, 350, 351 Trudovo (2) — 296
 Toplica (1) — 23, 187
 (2) — 36, 85, 271, 272, 306, 311,

Truničev salaš (2) — 573
Tuholj (2) — 169, 203, 246
Turbe (2) — 322, 426

Turjak (2) — 99, 378
Tutin (2) — 70, 391, 419
Tuzla (2) — 169, 177

U

Ub (2) — 410
Ubavića Dolina (2) — 727
Ugrinovci (1) — 210
Uilica pl. (1) — 26, 31, 32, 449, 492,
601
(2) — 39—41, 396
Ukrina (1) — 500
Umci (1) — 311
Una r. (1) — 84, 87, 97, 241, 304, 401
Unac r. (1) — 173, 493
Uništa (1) — 27, 37, 41, 50
Ural (2) — 485
Usorce (1) — 316, 352
Ustibar (2) — 148
Ustikolina (1) — 226, 667
(2) — 45, 155, 177, 178, 241, 266
Ustiprača (2) — 69, 97

Ušće (1) — 227
(2) — 312, 313, 316, 409
Uvac r. (1) — 167, 181, 186, 190, 225,
227, 543, 684
(2) — 88, 92, 95, 106, 111, 137, 145,
162, 183, 244, 273, 275, 276, 297,
300, 301, 306, 309, 340, 351
Užice (1) — 23, 155, 209, 225, 404
(2) — 94, 96, 97, 100, 153, 150, 2C1,
216, 276, 277, 283, 284, 286—291,
293—296, 335, 337, 338, 349, 361,
368, 384, 408, 410, 411, 434, 437,
475—477, 646, 647, 719, 730, 734,
735
Užička Požeža (1) — 155
(2) — 730

V

Vaganica (2) — 377, 378, 382, 390, 391
Vagan (1) — 69, 120, 207, 324, 358,
428, 465, 466, 479, 572—574, 579,
581
Vaganj (1) — 50, 52, 53
(2) — 183, 658, 659
Vakuf (1) — 138, 207, 493
Valetić (2) — 676
Valjevo (1) — 23, 155
(2) — 283, 284, 290—292, 342, 345,
346, 384, 410, 411, 414,
Varaždin (1) — 508
(2) — 588
Varda (2) — 93, 184, 293
Vardišć (1) — 684
(2) — 88, 161, 349
Vareš (1) — 164, 544—548, 657
(2) — 68, 169, 173, 176, 203, 205,
207, 656
Varoš (2) — 87
Varovnica (2) — 449, 450
Vašarište (1) — 578
Velagići (1) — 380, 413, 416
Velebit pl. (1) — 240, 241
Velenje (2) — 676, 716, 717, 720, 730
Velika (2) — 378, 382
Velika Glaca (2) — 345
Velika Glavica (1) — 578
Velika Morava r. (2) — 414
Velika Plana (1) — 232
Velika Straža (1) — 582, 583
Velika Trnovitica (2) — 714
Velika Kopanica (2) — 674
Velike livade (2) — 433
Veliki Cvjetnić (1) — 82, 355, 372
Veliki Mokri Lug (2) — 494, 495, 498,
502, 506, 528, 541, 613
Veliki Radić (1) — 263
Veliki Sokolac (1) — 38
Veliki Zdenci (2) — 588, 693
Veliko Brdo (2) — 342
Veliko Očijevo (1) — 358, 369
Veliko Tičevo (1) — 89, 118, 265, 267,
439, 469, 535
(2) — 14
Velji Vrh (1) — 193
Venčac pl. (2) — 411—413, 415, 439,
442, 471

Vesela (1) — 633, 634, 644
 Veseočica r. (1) — 634, 637, 639, 644
 Vežišnica (1) — 228
 Vid na Slemenu (2) — 720
 Vidikovac (2) — 90
 Vidimlije (1) — 78, 573—576, 598—600
 Vidovići (1) — 29, 399, 601, 602
 Vidovo Selo (1) — 113, 238, 265, 287, 662
     (2) — 24, 295
 Vijačani (1) — 163, 500, 661
 Vijaka (2) — 176, 182, 209
 Vilenjak (1) — 540, 542
 Vilovo (2) — 297
 Vilusi (1) — 375, 406
     (2) — 152, 593
 Vinkovci (1) — 194
     (2) — 575, 595, 673, 674
 Vionica (2) — 311, 642
 Virovitica (2) — 68
 Vis (1) — 91
 Vis (šumadija) (2) — 438
 Visibaba (2) — 378
 Visoko (1) — 23, 163, 164, 179, 217, 223, 537, 541, 542, 670
     (2) — 77, 262
 Visovi (1) — 188
 Višća (2) — 202
 Višegrad (1) — 6, 22, 23, 168, 181, 186, 208, 225, 226, 684
     (2) — 69, 87, 88, 94, 100, 101, 111, 112, 114, 117, 120, 150, 153, 161, 163, 164, 166, 167, 182—187, 190, 192, 214, 216, 244, 246, 249, 262, 265, 275, 276, 284, 287, 289, 294, 295, 331, 337, 349, 477, 647, 656, 719, 730, 734
 Višnjica (2) — 498, 503
 Vitez pl. (1) — 642, 680
 Vitkovci (2) — 490
 Vitorog pl. (2) — 624
 Vitovlje (1) — 500, 502, 505, 506
 Vještica gora (1) — 33, 39, 45, 59, 386
 Vlajici (1) — 282
 Vlakovno (2) — 77, 78
 Vlasenica (2) — 153, 166
 Vlašić pl. (1) — 502, 503, 520
 Vlaško (2) — 449, 474, 494, 528, 544
 Vlaško Polje (2) — 450
 Vodjenica (1) — 82, 151
 Voganj (2) — 583
 Vogošće (1) — 601
     (2) — 608
 Vojići — (1) — 380, 384, 395, 407, 413, 422
 Vojvodina (1) — 14, 523, 568
     (2) — 579
 Vozuća (1) — 182, 213
     (2) — 169, 170, 175, 176, 200, 204, 207, 210, 212, 213
 Vranića pl. (1) — 522, 523, 630
 Vranići (1) — 167
 Vranovci (2) — 585, 587
 Vranjak (1) — 471
     (2) — 144, 145
 Vranje (Lim) (2) — 88
 Vranješevac (1) — 242
 Vražalice (2) — 178, 236
 Vrbanja r. (1) — 512, 692
 Vrbas (1) 162, 173, 174, 186, 195, 199, 201, 225, 435, 494, 495, 509, 510, 588, 595, 596, 624, 631, 633, 683
     (2) — 101, 613
 Vrbica (1) — 40, 43, 51, 568
     (2) — 193
 Vrbiljani (1) — 387, 478, 536, 558
     (2) — 645
 Vrbovec (2) — 588
 Vrcin (2) — 503, 528
 Vrdolje (2) — 86
 Vrhpeć (1) — 634, 637, 644
 Vrhpolje (1) — 41, 151, 206, 221, 238, 250, 271, 291, 297, 302, 371, 380, 382, 385, 436, 437, 498
     (2) — 27, 30, 52, 580, 635
 Vrh-prača (1) — 237
 Vrljica (1) — 50
 Vrela (1) — 31
     (2) — 397
 Vrnjačka Banja (2) — 71
 Vrpolje (2) — 587, 674, 678
 Vrsi (1) — 624
 Vrteljak (2) — 433
 Vrtoče (1) — 240, 241, 255, 379, 563, 565, 566, 569, 571
     (2) — 610
 Vrutok (1) — 608
 Vučevica (2) — 189, 190
 Vučevo (1) — 244
 Vučijak pl. (2) — 51, 690
 Vučji Mramor (2) — 343—345

Vukanovići (2) — 195
Vukovar (2) — 614, 616, 624, 626, 630
Vukovo Brdo (1) — 582
Vukovsko (1) — 574

Z

Zaboj (2) — 346
Zaborak (2) — 103, 245
Zabrđe (2) — 85, 140
Zabučje (2) — 287
Zadar (1) — 347
Zaglavak (2) — 293
Zaglavica (1) — 420, 443, 657
(2) — 696
Zagorje (2) — 387
Zagreb (1) — 25, 156, 293, 315, 348,
390, 507, 629, 631, 709
(2) — 58, 65, 259, 588, 675, 689,
710—713, 718, 719, 730, 731
Zajaruga (1) — 70, 200, 337, 574, 691
Zalin (2) — 654
Zalug (2) — 150
Zapadna Morava (1) — 229
Zavidovići (1) — 166, 182, 213
(2) — 173, 176, 204, 211, 212, 238
Zdena (1) — 305
Zebe (1) — 27, 29, 32, 100, 218, 300,
340, 449, 602
(2) — 40, 285, 396, 397
Zec-planina (1) — 526, 617
Zelengora (1) — 176, 179, 244, 520,
550, 635, 655

Ž

Zabljak (1) — 228
žabi jak (Livno) (1) — 107
Zagrović (2) — 62, 64
žalja (1) — 546, 548, 607
Zarkovo (2) — 496, 617
Zarski krš (2) — 378
Žedna glava (2) — 351
Žedni vrh (1) — 226
(2) — 170, 175, 199, 205, 209, 210,
211, 212, 217, 220, 235, 247, 248,
250, 667
Žegar (1) — 256, 309, 310, 496
(2) — 62
Željezno Polje (1) — 202, 490
Željina (1) — 193
Žepa (2) — 166—168
Žepče (1) — 489, 490
Žeravica (2) — 169, 194, 201, 202, 246,
248
Žigale (2) — 287
Žitni Potok (2) — 428
Živaljevići (2) — 166
živnice (2) — 169, 202
žizci (1) — 548
Žunovi (2) — 175, 209
župa (2) — 435, 477
Županja (1) — 23, 194, 195
(2) — 564, 581, 587, 674, 714
Žuta Zemlja (1) — 544
Žutica (2) — 313

SADRŽAJ

Prvi dio

NEKE BORBE I AKTIVNOSTI BRIGADE DO OKTOBRA 1943. GODINE

Nikola Kotle, Priča iz ratnih dana — — — — —	11
Ilija Crnogorac, U partizanskom vozu — — — —	20
Radoje Kr. Sekulić — Maksim, Sjećanja na moj dolazak u Četvrtu krajišku brigadu — među Krajišnike — —	24
Jovan Jović-Semić, O zastavi Četvrte krajiške brigade —	30
Milan Trninić, Partijski rad u Brigadi — — — — —	33
Petar S. Lukač, Simo Bajić — Sirnica — komandir, koman- dant, heroj — — — — —	38
Stevo Vladušić, Političko obrazovanje i vaspitanje u Bri- gadi — — — — —	43
Pero Tomić, Jole Marić — junak naše revolucije — —	50
Petar S. Lukač, Revolucionar Boško Vukobrat — Bočo —	54
Franjo Vidačak, Mile Bogovac, Dejan Stanišić — prvi poli- tički komesar Drugog bataljona — — — — —	57
Mirko Lukač, Četvrta krajiška udarna brigada u Dalmaciji	61
Miloš Bošnjak, Pogibija Obrada Čegara i Bože Barišića —	66
Pero Tomić, Rad obaveštajne službe Trećeg bataljona —	67
Draginja Lukač-Višekruna, Pero Pećanac, Higijena u Četvr- toj krajiškoj brigadi — — — — —	73
Milka D. Banjac, Akcija na Ilidžu — — — — —	77

Drugi dio

POKRET U SANDŽAK I BORBE NA TOJ TERITORIJI

Milan Ačić, Pohod Četvrte krajiške u Sandžak — — —	83
Milan Trninić, U pratnji drugova iz susednih zemalja —	102
Jovan Jakšić — Jakša, Human gest druga komandanta —	104
Milan Salić, »Kuda su ti otišle mine, svetu ti nedjelju«? —	105
Gojko Ćešić, Partizanka sa reke Lima — — — —	107
Miloš Bajić, Naređenje — — — — —	108
Jovan Jakšić. Na pragu Srbije — — — — —	111
Boško Skakić, Borba u selu Ravanci — — — —	116
Petar Višekruna, Obukao sam svečano odelo italijanskog pukovnika — — — — — ■ — — —	120
Živko Srdić, Pomoć drugu u nevolji — — — —	125
Aleksa Đukić, Proslava dana oktobarske revolucije — —	126
Draginja Višekruna-Lukač, Prvi partijski kurs u Brigadi	128
Aleksa Đukić, Borba na Kačevu — — — — — • — —	131
Nikola Rodić, Borba za Kačevo — — — — — — —	139
Dušan (Rade) Mrda, Sećanja na puškomitraljesca Iliju (Bože) Dragića — — — — — — — — — —	142
Mirko I. Lukač, Zauzimanje Nove Varoši — — — —	144
Milan Salić, Borba Prateće čete za ranjenike Pete divizije	147
Drago M. Stiković, Peta krajiška divizija primila je San- džaklije u svoj zagrljaj — — — — — — — — — —	149
Giovanni Pianfetti, Sa jugoslovenskim partizanima — —	152

Treći dio

U ŠESTOJ NEPRIJATELJSKOJ OFANZIVI

Jovan Jakšić, Četvrta krajiška brigada u šestoj neprija- teljskoj ofanzivi — — — — — — — — — —	161
Mile Čaraveša, Prijepoljci sa Krajišnicima u šestoj ofanzivi	181
Mile Drobac, Treća četa četvrtog bataljona u borbi na Bijelom Brdu — — — — — — — — — —	183
Momčilo Stupar, Odsečeni na Bijelom brdu — — —	186

Gojko Češić, Nikadu zaborav — — — — —	188
Josip Defrančeski, Pod čeličnom kišom od neprijateljskih granata — — — — —	189
Dorđe-Đerkan Ubović, Moj doživljaj iz šeste neprijateljske ofanzive — — — — —	192
Šaban Halep, Odmor u Ribnici i ponovni pokret — — —	198
Ilija Materie, Deset dana sa Četvrtom krajiškom — —	201
Branko Prpa, Prelaz preko Krivaje — — — — —	213
Vlado Malbašić, Četvrta krajiška na Manjinom vrhu —	216
Aleksa Đukić, Borba na Manjinom Vrh — — — — —	220
Stanko Marjanović, Četvrti bataljon na Manjinom vrhu	226
Milan-Mičo Tankosić, Pogibija Slavka Rađeno vica kome-sara Prve čete — — — — —	229
Mirko I. Lukač, Brigadna bolnica kod Manjinog Vrh —	232
Jovan Jović-Semić, U prethodnici Brigade — — — — —	236
Slavko Trikić, Prebacivanje ranjenika preko kanjona Tare	239
Miloš Bošnjak, Na partijskom kursu u Ustikolini — —	241
Dušan Jovanović, Od Bugojna do Berana (Ivangrada) —	243
Janko Plemić, Briga o ranjenim borcima i lečenje u Italiji	254
Radovan Papić, Među Krajišnicima — — — — —	260

Četvrti dio

PRVI PRODOR U SRBIJU

Petar Višekruna, Prvi prodor u Srbiju — — — — —	271
Milan Kačavenda, Borba za Priboj — — — — —	300
Milan Tankosić, Mirko (Milana) Bokan ■ — — — ■	304
Miloš Bošnjak, Pogibija Jovana Smiljanića — — — — —	306
Milan Tankosić, Branko Galić — — — — —	308
Milan Tankosić, Bojan Škrbić — — — — —	310
Spiro Višekruna, Pokušaj prelaska preko Ibra — — — — —	311
Milutin Morača, Svetko Kačar-Kačo — — — — —	318
Petar Višekruna, »Udrite ih grudvama« — — — — —	324

Vojin Jarić, Poslednja borba Neđe Vrankovića — —	—327
Gojko češić, Oči u oči sa Bugarima — — — —	329
Mirko Lukač, Kombinovana bolnica u Beranima —	—331
Spiro Đukelić, Borba za ranjenike u selu Paunovićima	—335
Slavko Trikić, Sukob s dve neprijateljske kolone —	—337
Đuro Rokvić, Mrtav puškomitraljezac spasio druga —	—340
Ilija Vašalić, Prelazak preko komunikacije Kosjerić — Va- ljevo i borba na Divčibarama — — — — — —	— 342
Milan Kačavenda, Uspostavljanje veze sa 10. krajiškom brigadom — — — — — — — — — —	— 346
Jovan Jakšić-Jakša, Treći bataljon brani bolnicu —	—349
Jovo Barišić, Hrabri borac i starešina Radoje Lukač —	—352
Vojin I. Jarić, Teška borba Prvog bataljona na Jadovniku 351	
Jovan Jaltšić, Doprinos naših izviđača i obavještajaca u borbama u Srbiji — — — — — — — — — —	359
Milan Salić, Vojno-stručni kurs u Četvrtoj brigadi — —	361
Nikola Rodić, Ceo vod kao kurir — — — — — —	363
Pero Lukač, Dva nezaboravna druga — — — — — —	366
Mirko I. Lukač, Učili smo u predahu borbe — — — — — —	369
Petar Višekruna, Na omladinskom savctovanju predstav- nika Crne Gore, Sandžaka i Boke — — — — — —	372
Drago Vekić, Čakor je oslobođen — — — — — —	375
Milan Trninić, Iznenadjenje — — — — — — — — — —	388
Milan Salić, Najzad bela zastava na Čakoru — — — — — —	390
Ilija Bjeljac, Borba na Čakoru — — — — — — — — — —	392
Dušan Kovrlija, Pomoć u pravi čas — — — — — — — — — —	394
Spiro Đukelić, Od kurira do partijskog rukovodioca — —	396

Peti dio

DRUGI PRODOR U SRBIJU

Milutin Morača, Na borbenom putu od Čakora do Beo- grada — — — — — — — — — — — — — — — —	401
---	-----

Vojin I. Jarić, Prešli smo Ibar — — — — —	418
Josip iDefrančeski, Na pravom mjestu — — — — —	422
Slavko Rokvić, Neka sjećanja sa Kopaonika 1944. godine	424
Pero Lukač, Rastanak sa Četvrtom krajiškom udarnom brigadom — — — — —	427
Pane Krčmar, Zaseda Prvog bataljona na pruži u dolini reke Ibra — — — — —	429
Spiro Višekruna, Proslava dvogodišnjice formiranja Brigade u Ivanici — — — — —	433
Milan Grbić, Milan-Mičo Tankosić, Oslobođenje Belanovice	437
Dušan Perduh, U zasedi na asvaltnom drumu — — —	439
Milan Grbić, Milan Tankosić, Borba za oslobođenje Aranđelovca — — — — —	442
Petar-Pero Tomić, Oslobođenje Aranđelovca — — — —	445
Branko Zec, Odlazak Četvrtog bataljona na Kosmaj —	448
Olga Krsmanović-Vladušić, Susret sa Krajišnicima — —	452
Marica Trbojević-Galić, Na planini Bukulji — — — —	455
Kova Mrda, »Brkati« borci — — — — —	456
Dr Radenko Lazarević, »Takvu vojsku niko ne može pobediti« — — — — —	457
Milorad-Mile Erić, Moj prvi ratni dan — — — —	463
Koviljka Džaković, Sjećanje na poginulog komesara Dragu Filipovića — — — — —	465
Niko Boroja, Napad Trećeg bataljona na neprijateljsku kolonu — — — — —	468
Dušan-Duča Vukobrat, Tukle su nas i ruske kaćuše — —	471
Košta Jeličić, Sa narodom slobodarske Šumadije — —	475
Mile Bogovac, Jovo Mihajilović, Sjećanje na istaknutog rukovodioca Kostu Pajčina — — — — —	487

Šesti dio

U BORBAMA ZA OSLOBOĐENJE BEOGRADA

Jovan Jakšić, Četvrta krajiška brigada u borbi za oslobođenje Beograda — — — — —	493
Milorad-Mile Erić. Zaseda na putu Grocka—Beograd —	505

Boro Đuričić, Davno bilo — ne ponovilo se —	— — 507
Duro Rokvić, Napad na radio-stanicu Beograd —	— — 511
Dmitar Radanović, Tragedija u oslobođenom gradu —	514
Stanko Marjanović, Sjećanje na boravak u Beogradu —	518
Milan Tankosić, Milan Grbić, Četvrti bataljon u ulozi garnizone jedinice — — — — —	— — 520
Boško Bošnjak, Ragib se ponovo vratio u svoju četvu —	523
Milan Tankosić, Sećanje na 20. oktobar 1944. godine — —	526
Košta Jeličić, Ratne slike iz borbi za Beograd —	— — 528
Milutin Morača, Krajišnici među Beograđanima —	— — 540
Miloš Marjanović, Nisu me pogodili — — — — —	543
Drago Vekić, Smotra i defile ispred Vrhovnog komandanta druga Tita na Banjici — — — — —	— — 546
Teodor Opalić, Ispraćaj iz Beograda — — —	— — 552

Sedmi dio

ČETVRTA KRAJIŠKA BRIGADA NA SREMSKOM FRONTU

Petar Višekruna, Četvrta krajiška brigada na Sremskom frontu — — — — —	— — — — — 557
Radosav-Raša Jovanović, Prvi dan na Sremskom frontu —	576
Vojin I. Jarić, Marko Vukobrat od ustanika do načelnika Štaba brigade — — — — —	— — — — — 579
Živorad Nikolić, Stevan Loman, Aleksandar Milovanović, Obrad Gledić, Simo Ulemek, Izviđačka četa Četvrte krajiške udarne brigade — — — — —	— — — — — 583
Pane Krčmar, Sećanje na komesara Jovu Tubina — —	590
Drago Vekić, Ilija Barišić-Ilibaša, svetli lik borca i komunista	592
Milica Samardžić, Živi među mrtvima — — —	— — 597
Špiro Višekruna, I Kadro Slipac je stupio u partizane —	600
Nada Trninić-Šević, Majka Vuika u poseti ranjenicima na Sremskom frontu — — — — —	— — — — — 602
Špiro Višekruna, Od konjovoca do komandira čete — —	604
Boško Karpoš, »Danas u porciju sutra će u glavu« — —	607
Drago Šobot, Narodni heroj Vid-Vicuca Bodiroža — —	608

Dragoslav Janković, Neprijatelj nas nije iznenadio—	616
Miloš Zeljković, Borba prsa u prsa — — — — —	619
Špiro Višekruna, Poginuo je i omladinski rukovodilac brigade — — — — —	
Milan Tankosić, Sjećanje na Đuru Kukobata — — —	624
Dragan Rodić, Proboj Trećeg bataljona iz okruženja	626
Dragomir Kostić, Odmah na zadatak — —	633
Đorđe-Đerkan Ubović, Spiro Višekruna, Naša sećanja na hrabrog Miloša Ubovića — — — — —	635
Veselin Nikolić, Moja prva borba na Sremskom frontu —	638
Špiro Višekruna, Borbeni lik Marka Trtica — — — —	641
Pero Tomić, Dušan Ćubić-Ćubo — — — — —	644
Draginja Lukač-Višekruna, Anka Kecman, prva žena tenkista	649
Niko Boro ja. Artiljerijski kurs — — — — —	651
Milan Grbić, Milan Tankosić, Milan Kačavenda, Ratnom drugu — s poštovanjem — — — — —	654
Đurađ Kozomara, Cvita i njena djeca — — — — —	658
Vasa Božić, Odmor u selu Ljuba — — — — —	660
Draginja Lukač-Višekruna, Sjećanje na poginule drugarice iz Brigade — — — — —	665
Blanka Ferušić, »On je moj dečko« — — — — —	669

Osmi dio

U ZAVRŠNIM OPERACIJAMA ZA OSLOBOĐENJE NAŠE ZEMLJE

Lazar Bursać, Završne operacije za oslobođenje naše zemlje	673
čedomir Radivojević, Polazak Četvrte krajiške brigade u Bosnu — — — — —	677
Teodor Opalić, Borba za Brezovo polje — — — — —	680
Teodor Opalić, Politički delegat Jovan Prokić — — —	683
Vasa Božić, Borba za Staro Topolje — — — — —	685
Pero Tomić, Poslednja krvava bitka na reci Ilovi — —	689
Vasa Božić, Borba kod sela Hercegovca — — — —	693

Savo Pužić, Dragan Tomić —	— — — — —	— 696
Milan Stolić, U šumi kod Hercegovca	— — — — —	— 698
Milan Tankosić, Mladi komandant bataljona Miloš (Đure) Kozomora	— — — — —	— 700
Ilija Vašalić, Borba Drugog bataljona u šumi kod sela Hercegovac	— — — — —	— 702
Petar Višekruna, Nikola Kralj	— — — — —	— 705
Draginja Lukač-Višekruna, Sećanje na Gojka-Gojina Injca		707
Niko Boroja, Izbijanje Trećeg bataljona na komunikaciju Zagreb — Kumrovec	— — — — —	— 711
Drago Šobot, Poslednji dani rata —	— — — — —	— 714
Vasa Božić, Poslednji susret sa okupatorima	— — — — —	— 720
Jovo Barišić, Dva tužna susreta	— — — — —	— 726
Jovan Jakšić, Od poslednjeg ratnog zadatka do prvog garnizona u slobodnoj domovini	— — — — —	— 730
Pogovor — —	— — — — —	— 736
Registri imena i geografskih naziva —	— — — — —	— 739

ČETVRTA KRAJIŠKA
NARODNOOSLOBOĐILAČKA
UDARNA BRIGADA

Knjiga 2.

Prvo izdanje

Lektor
Živorad Bajić, profesor

Grafička oprema
Jovica Bojić

Registar
Stanka Dević-Ubavić

Korektori
Milica Herceg
Čedomir Grujić

Tiraž 10000 primeraka

Štampa:
IPP »Banat« OOUR »Grafika«
Kikinda, B. Kidriča 54

2. KNJIGA

1	2	3	4
2	6 odozdo	Đorđe Ubović	Slavko Trikić
18	2 odozgo	bigade	brigade
23	11 odozgo	Sretnica	Smetica
28	8 odozdo	takvim	takvih
49	2 i 3 odozgo	pitanje	pitanja
50	1 odozdo	avgusta 1942.	avgusta 1941.
52	11 odozgo	novembra 1942.	decembra 1942.
67	11 odozgo	komunikacije	komunikacija
69	19 odozdo	1944.	1943.
87	7 odozdo	kojukuda	kojekuda
91	14 odozgo	Ilija Radanović	Ilija Radenović
98	5 odozgo	Ilija Radanović	Ilija Radenović
198	8 odozdo	aviona	avion
220	6 odozgo	zautali	zalutali
230	3 odozgo	Slavko	Slavku
241	4 odozgo	u Foči	u Foču
242	9 odozgo	mamovnosti	masovnosti
319	4 odozdo	Driniće	Drinić
320	2 odozgo	Drinićima	Driniću
354—356	na više mesta	Jadovik	Jadovnik
360	12 odozgo	Kalijata	Kalaita
360	14 odozgo	Rašićev	Račićev
362	9 odozdo	koji	koji je
363	10 odozdo	brigad	brigada
364	4 odozgo	2 bataljona	2 korpusa
374	5 odozgo	u Bihać	u Drvar
387	7 odozdo	koja	koje
406	21 odozgo	Srbiji	Srbiju
416	12 odozgo	2 bataljon	4. bataljon
483	17 odozdo	Misača	Misače
563	5 odozgo	nuspeh	neuspeh
630	16 odozdo	17 novembra	17 januara
654	6—7 odozdo	Benkovca	Benakovca
655	16 odozgo	Zmijjskoj glavi	Mijskoj glavi
694	13 odozgo	podovo	ponovo
703	2 odozdo	srugog	drugog
712	15 odozdo	nam	nama
715, 716, 723, 730	na više mesta	Crno	Crna-
723, 730		čmu	čmoj

Greške koje su se potkrale prilikom štampanja ličnih imena, geografskih i topografskih naziva ispravljene su u registru na kraju druge knjige.